

JAYANTA BHATTA'S

NYĀYAMAÑJARĪ

[ṢAṢṬHA-SAPTAMA-AṢṬAMA-NAVAMA ĀHNIKA]

WITH GUJARATI TRANSLATION

L. D. SERIES 115
GENERAL EDITOR
H. C. Bhayani

EDITED AND TRANSLATED BY
NAGIN J. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY, AHMEDABAD-9

JAYANTA BHATTA'S

NYĀYAMAÑJARĪ

[ṢAṢṬHA-SAPTAMA-AṢṬAMA-NAVAMA ĀHNIKA]

WITH GUJARATI TRANSLATION

L. D. SERIES 115
GENERAL EDITOR
H. C. Bhayani

EDITED AND TRANSLATED BY
NAGIN J. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY, AHMEDABAD-9

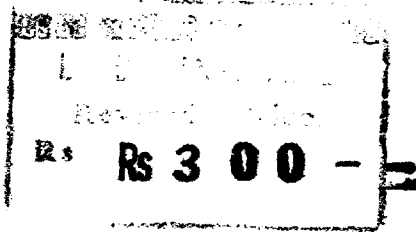
Printed by
Pitamber J. Mishra
Tirhut printers
41, Meghnath Society
Ranip
Ahmedabad-382480

Published by
Nitin J. Nanavati
Administrative Trustee
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-380009

FIRST EDITION

April 1992

PRICE RUPEES 1 60

**Published with the financial assistance of the Gujarat Sahitya
Academy, Government of Gujarat, Gandhinagar.**

जयन्तभट्टविरचिता

न्यायमञ्जरी

[षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम आह्निक]
गूर्जरभाषानुवादसहिता

संपादक-अनुवादक
नगीन जी. शाह

प्रकाशक :

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर अहमदाबाद-९

GENERAL EDITOR'S FOREWORD

Like his two Kashmirian successors (in different fields), Ānanandavardhana and Abhinavagupta, Jayanta Bhaṭṭa was a man of massive intellect and remarkable creativity. His *Nyāyamañjarī* (9th Century) occupies an important place in literature of the Nyāya-Vaiśeṣika tradition. Although formally it is a commentary on Gautama's Nyāyasūtras the *Nyāyamañjarī*, a major contribution to the Nyāya thought largely occupies itself with the two most important topics of Pramāṇa and Prameya. The nature of philosophical debates during the classical period was such that irrespective of the tradition and the subject matter of his treatise, the writer would get deeply involved in many of the basic philosophical issues discussed over centuries. Jayanta Bhaṭṭa too with his extremely versatile education and vast erudition presents a powerful critique of all the rival positions relating to those issues and corroborates the Nyāya position.

In spite of his encyclopaedic command of the literature of his times, he is modest and tolerant (he shows respect for Dharmakīrti)—he specifically, states that 'all serious faiths should be tolerated.' His style is lively and brilliance, sharpness and remarkable clarity of mind are prominent traits of his personality. Besides being a scholar of preeminence, he was also a creative writer as is evidenced by his satirical drama, the *Āgamaḍambara*.

Dr. N. J. Shah undertook the onerous task of making available to Gujarati readers the *Nyāyamañjarī* (appropriately described as Jayanta Bhaṭṭa's great triumph) in authentic and lucid translation. The rich treasures of Indian classical learning in all its branches have to be made available in Modern Indian languages and consistent with this aim the L.D. Series has already published Gujarati translations of several important Sanskrit and Prakrit texts.

In his introduction to the present volume, Dr. Shah has given a lucid short summary of the topics discussed in each of the Āhnikas of NM. and briefly pointed out their importance. His critical study of Jayanta Bhaṭṭa, to be published shortly, will be no doubt a valuable contribution to the study of that unique Nyāya philosopher.

We are thankful to Dr. Shah and congratulate him for bringing his scholarly undertaking to a successful completion.

— H. C. Bhayani

-
1. K.L. Potter (ed.) *Encyclopaedia of Indian Philosophies—Indian Metaphysics and Epistemology* :
The Tradition of Nyāya-Vaiśeṣika (1977), p. 343

પ્રાસ્તાવિક

કાશ્મીરના રાજા શંકરવર્માના રાજ્યકાળમાં (ઈ. સ. ૮૮૫ ૯૦૨) થઈ ગયેલા કાશ્મીરી પંડિત જ્યંત ભટ્ટની ન્યાયમંજરી સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યનું અભ્યુદય રત્ન છે. એક બાજુ તેની ચિંતનસમૃદ્ધિ બુદ્ધિતોષક અને વિચારપ્રેરક છે, તો બીજી બાજુ તેની કાવ્યમય શૈલી ચિત્તાકર્ષક અને આહલાદક છે. ભારતીય દર્શનની મુખ્ય શાખાઓના ચિંતનને ધ્યાનમાં લઈ તેની સઘળી સમસ્યાઓનું નૈયાયિકની દૃષ્ટિએ વિશદ વિવચ્છ પ્રસ્તુત કરતો હોઈ તે ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રતિનિધિરૂપ પ્રૌઢ ગ્રંથ બની ગયો છે.

આ પૂર્વે અમે ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પાંચ આહિકો પ્રકાશિત કર્યાં છે—પ્રથમ ત્રણ આહિકો ત્રણ અલગ અલગ પુસ્તકોમાં અને ચોથું અને પાંચમું આહનિક એક સાથે એક પુસ્તકમાં. પ્રસ્તુત પાંચમા પુસ્તકમાં છટ્ટા, સાતમા, આઠમા અને નવમા એમ ચાર આહનિકોને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આહિકમાં પ્રમાણનું લક્ષણ, પ્રમાણવિભાગ, પ્રમાણની સંખ્યા, અર્થોપત્તિ અને અભાવની ચર્ચા પ્રધાનપણે છે. દ્વિતીય આહિકમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ ત્રણ પ્રમાણોનું પ્રતિપાદન છે. તૃતીય આહનિકમાં શબ્દપ્રમાણ, ખ્યાતિવાદ, ઈશ્વર અને શબ્દ-નિત્યત્વની વિચારણા છે. ચોથા આહનિકમાં મીમાંસાના વેદાપૌરુષેયવાદની આલોચના કરી વેદકર્તૃત્વવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અથર્વવેદનું પ્રાથમ્ય સ્થાપી તેના પ્રામાણ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જૈન-બૌદ્ધ આદિ અન્ય આગમોના પ્રામાણ્યનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, વેદ ઉપર કરવામાં આવતા અપ્રામાણ્યના આક્ષેપનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે અને વેદનું પ્રામાણ્ય કાર્યાર્થમાં છે કે સિદ્ધાર્થમાં કે બંનેમાં એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે પાંચમા આહનિકમાં બૌદ્ધોના અપોહવાદનું ખંડન કરી ન્યાયના ગતિવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, પદનો વાચ્ય અર્થ આકૃતિ છે, ગતિ છે કે વ્યક્તિ છે એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવામાં આવી છે અને વાક્યાર્થ શે છે એ પ્રશ્ન પરત્વે અનેક મતોની આલોચના કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

જે ચાર આહનિકોનો સમાવેશ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં છે તેમનામાં ચર્ચામાં આવેલી દાર્શનિક સમસ્યાઓની ઝાંખી નીચે મુજબ છે. છટ્ટા આહનિકમાં સ્ફેટવાદની વિસ્તૃત સમજૂતી આપી, તેનું ખંડન કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અહીં વર્ણો અર્થ-પ્રત્યાયક કેવી રીતે બને છે તેની વિશદ છણાવટ કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી વાક્યાર્થ-બોધ કેવી રીતે થાય છે એ ચર્ચામાં પદાર્થો (= પદોના અર્થો) વાક્યાર્થબુદ્ધિના જનક છે એ મીમાંસક મતની આલોચના કરી પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે એ ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. નૈયાયિકોનો સિદ્ધાંત છે કે પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પછી પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાર્ય કરે છે જ. ઉપરાંત,

આ ચર્ચામાં વલ્લેની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા વિશેના નૈયાયિક ચિંતકોના મતભેદને પણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. વળી, અભિહિતાન્વયવાદ અને અન્વિતાભિધાનવાદની આલોચના કરી અને વાદમાં રહેલા દોષોનું પ્રદર્શન કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ન્યાયમત કહે છે—પદો અન્વિત (= સંસૃષ્ટ) અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે પણ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરતા નથી. તે જ્ઞાન પદો પોતાની તાત્પર્યશક્તિથી કરાવે છે. એક-ખીજની અપેક્ષા ન રાખતાં પદોનો પ્રયોગ થાય છે એમ માનતાં છૂટી લોખંડની સળીઓની કલ્પના જેવું અને અને પદ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે એમ માનતાં ખીજ પદોનો પ્રયોગ નિર્થક ખની જાય પરંતુ પદો સાથે ખળીને એક કાર્ય (= વાક્યાર્થ) કરે છે એમ માનતાં એક પણ દોષ રહેતો નથી. તેથી આ નિષ્કંટક ભાગે સ્વીકારવો જોઈએ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદોના અર્થોમાં જ પર્યવસિત થાય છે. એથી ભલદું. પદોની તાત્પર્યશક્તિ સંસર્ગનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર કરે છે. તેથી, અહીં અમે અન્વિતાભિધાનને સહન કરતા નથી, સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અન્વિતના જ્ઞાનને તો અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ. આ પ્રકરણ પછી આ આહનિકમાં વ્યાકરણનું અધ્યયન નિષ્પ્રયોજન છે એ પૂર્વપક્ષની વિસ્તારથી રજૂઆત કરી, વ્યાકરણનું અધ્યયન સપ્રયોજન છે એ સિદ્ધાન્તપક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવી છે આ ચર્ચામાં શબ્દોનો સાધુ-અસાધુવિભાગ સંભવે છે કે નહિ શબ્દોનું સાધુત્વ-અસાધુત્વ એટલે શું, શબ્દોના સાધુત્વ-અસાધુત્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે. વગેરે મહત્ત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવામાં આવી છે. સાતમા આહનિકમાં ‘પ્રમેય’શબ્દનો મોક્ષક્ષી અર્થ આપી પ્રથમ પ્રમેય આત્માનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં આત્મા નથી એ ચાર્વાકમતની દલીલોનું ખંડન કરી આત્માના અસ્તિત્વની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે ભૂતચૈતન્યવાદ, ઇન્દ્રિયચૈતન્યવાદ અને મનચૈતન્યવાદની આલોચના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી આત્મા નિત્ય નથી પરંતુ કેવળ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ છે એ બૌદ્ધમતને વિસ્તારથી રજૂ કરી તેનું જ્ઞેરદાર ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે બૌદ્ધોના ક્ષણ-લંગવાદનું વિસ્તૃત ખંડન કરવું પ્રસ્તુત હોય તેમ કરવામાં આવ્યું છે. છેવટે, આત્મા નિત્ય છે, વિભુ છે અને સ્વતઃ જ્ઞાનસ્વભાવ નથી એ ન્યાયમતની સ્થાપના કરી છે. આઠમા આહનિકમાં શરીરપરીક્ષા, ઇન્દ્રિયપરીક્ષા, ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા, બુદ્ધિપરીક્ષા, મનપરીક્ષા, પ્રવૃત્તિ-પરીક્ષા, દોષપરીક્ષા, પ્રેત્યભાવપરીક્ષા, ફલપરીક્ષા અને દુઃખપરીક્ષા કરવામાં આવી છે. અહીં બુદ્ધિ પરીક્ષાની અંતર્ગત બુદ્ધિવિષયક સાંખ્યમતનું ખંડન કરી સાંખ્યના સત્કાર્યવાદની ધારદાર આલોચના કરવામાં આવી છે નવમા આહનિકમાં મોક્ષના સ્વરૂપનો, મોક્ષના ઉપાયોનો, મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણનો અને સંચિત કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે તેનો લંબાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંચિત કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન આખરે વિવિધ ચાર મતોનો વિચાર કર્યો છે. એક મત અનુસાર સંચિત કર્મો ફળ આપી નાશ પામે છે. ખીજ મત અનુસાર સંચિત કર્મો ફળ આપ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે ત્રીજા મત અનુસાર સંચિત કર્મોનો ભોગથી જ નાશ થાય છે. આને મીમાંસકોનો મત કહ્યો છે ચોથા મત અનુસાર સંચિત કર્મોનો નહિ પણ તેમની ફલજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે. આ જ ન્યાયમત છે એમ જણાવાયું છે. ન્યાયમતે તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું હોય વિરોધીએ પ્રશ્ન ભીનો કર્યો કે આ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય શો છે ?

નૈયાયિકે ઉત્તર આર્યો કે આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે એમ એમ વારંવાર જણાવ્યું હોય આ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. પરંતુ વિરોધી પોતાના પ્રશ્નને વળગી રહે છે અને જણાવે છે, 'ના, મતભેદ હોવાથી આ પ્રશ્ન કયો છે, વાદીઓ આ બાબતમાં જુદા જુદા મતો આપે છે. એક મત આ છે—જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ ઊભો કર્યો છે, પરમાત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા દૂર થતાં મોક્ષ થાય છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. શબ્દાદૈતનો નિશ્ચય થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ વૈયાકરણો કહે છે. વિજ્ઞાનાદૈતનું દર્શન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ બૌદ્ધ લિશ્તુઓ કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું (=ભેદનું) જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ પરમર્ષિ કપિલના અનુયાયીઓ કહે છે. ઈશ્વરબ્રહ્મિધાનથી મોક્ષ થાય છે એમ પાતંજલો કહે છે. તો આમ કયા તત્ત્વજ્ઞાન માટે મુમુક્ષુઓ ધરૂંછા કરે એ તમારે જણાવવું જોઈએ.' વિરોધીના ઉત્તરમાં અહીં જ્યંત બ્રહ્માદૈતવાદ, શબ્દાદૈતવાદ, વિજ્ઞાનાદૈતવાદ અને શૂન્યવાદને પૂર્વપક્ષરૂપે સવિસ્તર રજૂ કરી તેમનું ખંડન કરે છે. તેથી આ ભાગ દાર્શનિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનો બની ગયો છે.

ગુજરાતી અનુવાદમાં મૂળ ગ્રંથનો અર્થ બરાબર ઊતરી આવે અને અનુવાદ કિલ્લટ ન બની જાય એનું સતત ધ્યાન રાખ્યું છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ગુજરાતીભાષી અભ્યાસીઓને આ અનુવાદ ઉપયોગી બની રહેશે એવી મને આશા છે.

નગીન જી. શાહ

૨૩, વાલકેશ્વર સોસાયટી

આંબાવાડી

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

૨૧ માર્ચ ૧૯૬૨

વિષયનિદેશ

છઠું આક્ષિક	૧-૧૪૨
સ્ફોટવાદપ્રતિપાદન	૧-૧૮
પદ એ શું છે ? વાક્ય એ શું છે ?	૧
સ્ફોટવાદ નૈયાયિકને પ્રતિકૂળ છે	૨
વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક નથી	૩
પૂર્વપૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારવાળો અંત્ય વર્ણ અર્થપ્રત્યાયક નથી	૪
વ્યુત્પત્તિવશે શબ્દ અર્થપ્રત્યાયક બનતો નથી	૫
વ્યુત્પત્તિવશે પણ વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક નથી	૬
સ્ફોટવાદ	૭
સ્ફોટ વર્ણાભિવ્યંગ્ય છે	૮
સ્ફોટાભિવ્યક્તિપક્ષ	૯
ધ્વનિઓ (વાયુઓ) સ્ફોટાભિવ્યંગક છે	૧૦
વર્ણોનું પ્રત્યક્ષ ઔપાધિક છે, સ્ફોટનું વાસ્તવિક છે	૧૧
વાક્ય અને વાક્યાર્થ બંને નિરવયવ છે	૧૨
વાક્ય પણ અખંડ અને વાક્યાર્થ પણ અખંડ	૧૩
નિરંશ વાક્યના અંશોની કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન	૧૪
પદો પણ અપારમાર્થિક છે	૧૫
અદ્વય શબ્દબદ્ધ જ પરમતત્ત્વ છે	૧૬
વાક્યૈવિધ્ય	૧૭
સ્ફોટવાદોપસંહાર	૧૮
સ્ફોટવાદખંડન અને ન્યાયમતપ્રતિપાદન	૧૮-૪૮
ક્રમભાવી વર્ણો સાથે મળી વાક્ય બને છે	૧૯
ક્રમભાવીઓ સાથે મળી એક કાય કરી શકે તેમાં વેદસમર્થન	૨૦
વર્ણો ક્રમથી અર્થબોધ કરાવે છે તેનું સમર્થન	૨૧
ક્રમભાવી વર્ણોનું સંકલ્પનાજ્ઞાન સંભવે છે	૨૨
સંકલ્પનાજ્ઞાન અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે	૨૩
સંસ્કાર અર્થબોધનો જનક છે	૨૪
સંસ્કાર આત્માનો ગુણ અને અર્થબોધનો જનક	૨૫
સંસ્કારથી સંસ્કારોત્પત્તિ	૨૬
સ્ફોટવાદમાં કલ્પનાગૌરવ	૨૭
આઠ વર્ણથી જ નિરંશ સ્ફોટની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ માનવી પડે	૨૮

સ્ફોટ ધ્વનિવ્યંજ્ય છે એ પક્ષનું ખંડન	૨૯
ક્રમયુક્ત વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક	૩૦
વર્ણોની વાચકતાનું સ્ફોટવાદીએ કરેલું ખંડન	૩૧-૩૨
વર્ણોની વાચકતાનું સમર્થન	૩૩
સ્ફોટની શબ્દરૂપતા પ્રમાણ્યસિદ્ધ નથી	૩૪
શબ્દનું લક્ષણ	૩૫
સ્ફોટ ઓત્રગ્રાહ્ય નથી	૩૬
શું શબ્દત્વસામાન્ય જ સ્ફોટ છે ?	૩૭
પદ કે વાક્ય એ અખંડ અવયવી નથી	૩૮
શબ્દ અને અર્થનો અભેદ નથી	૩૯
વાક્ય સાવયવ છે	૪૦
કેવળ પદ પણ પ્રયોગાર્હ છે	૪૧
વર્ણો પણ સાવયવ હો એ આપત્તિનો પરિહાર	૪૨
વર્ણાનુગમમાત્ર અર્થાનુગમનો હેતુ નથી	૪૩
‘અશ્વકર્ણ’ વગેરે પદોના અવયવો સર્વથા નિરર્થક નથી	૪૪
પદોનું અસત્યત્વ ઘટતું નથી	૪૫
અસત્ ઉપાયથી સ્મર્યનું જ્ઞાન ઘટતું નથી	૪૬
વાક્યના ત્રેવિધ્યનું તાત્પર્ય	૪૭
વાક્યાર્થબોધવિચાર	૪૮-૮૮
વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પદાર્થો દ્વારા એ ભાદ મત	૪૮
વર્ણો વાક્યાર્થબોધજનક નથી એ મીમાંસક મત	૪૯
વર્ણોની અનુપસ્થિતિમાં પણ વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે	૫૦
પદાર્થો વાક્યાર્થબુદ્ધિના જનક છે એ મીમાંસક મત	૫૧
પદસમૂહરૂપ વાક્ય જ વાક્યાર્થબોધનું જનક એ મત	૫૨
વર્ણો જ પહેલાં પદાર્થનું અને પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે એ નૈયાયિક મત	૫૩
પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યાવસાન પામે છે એ નૈયાયિક મત	૫૪
પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પછી પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાર્ય કરે છે એ નૈયાયિક મત	૫૫
‘શ્વેત અશ્વ દોડે છે’ એ જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ્યથી થાય છે	૫૬
વર્ણોની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા આચાર્યમતે	૫૭
આચાર્યમતમાં દોષપ્રદર્શન	૫૮
વર્ણોની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા વ્યાખ્યાતાઓને મતે	૫૯
વ્યાખ્યાતાઓના મતમાં દોષપ્રદર્શન	૬૦
વાક્યાર્થજ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા વ્યાપ્તે શંકરસ્વામીનો મત	૬૧
શંકરસ્વામીના મતમાં દોષપ્રદર્શન	૬૨-૬૪
વાક્યાર્થબોધનો ક્રમ	૬૫

શાબ્દભોધ સ્મૃતિમૂલક છતાં પ્રમાણ	૬૬
સ્મરણાર્થ પદસમૂહ વાક્ય અને પદાર્થસમૂહ વાક્યાર્થ	૬૭
પદાર્થોના અન્વયનું (સંસર્ગનું) જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ?	૬૮
અભિહિતાન્વયવાદનું વર્ણન	૬૯
અન્વિતાલિધાનમાં અનેક વસ્તુઓ ઘટતી નથી	૭૦
અન્વિતાલિધાનવાદી દ્વારા અભિહિતાન્વયવાદનું ખંડન	૭૧
અન્વિતાલિધાનમાં અન્ય પદો વ્યર્થ નથી	૭૨
અન્વિતાલિધાનવાદીને મતે અનન્વિત પદો પોતાનું કાર્ય (પદાર્થપ્રતિપાદન) કરતા નથી	૭૩
અન્વિતાલિધાનવાદમાં વાક્યાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે	૭૪
અન્વિતાલિધાનમાં અન્યપદોની સન્નિધિનું સાર્થક્ય	૭૫
અન્વિતાલિધાનવાદમાં આકાંક્ષા અને તેનું કાર્ય	૭૬
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોની આખતમાં પણ અન્વિતાલિધાન ઘટે છે	૭૭
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોમાં પણ શાબ્દ અન્વય છે જ	૭૮
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોમાં પણ અન્વિતાલિધાન છે જ	૭૯
અન્વિતાલિધાનવાદ ખંડનારંભ	૮૦
અન્વિતાલિધાનના દોષો	૮૧
અન્વિતાલિધાન અને અભિહિતાન્વય બંને અરુચિકર	૮૨
અન્વીયમાનાલિધાન-અભિધીયમાનાન્વયવાદ	૮૩
સામાન્યોને અનુલક્ષી અન્વિતાલિધાન અને વિશેષને અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય નૈયાયિક મત	૮૪
	૮૫-૮૮
વ્યાકરણનું અધ્યયન નિષ્પ્રયોગન છે એ પૂર્વપક્ષ	૮૮-૧૨૩
વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન અસંભવ છે એ પૂર્વપક્ષ	૯૯
વેદવાક્યોના અર્થને જાણવામાં સહાયકો	૯૦
લોક દ્વારા વેદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ ઘટતી નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૧
વ્યાકરણની સહાયથી વેદાર્થનું અવધારણ અસંભવ એ પૂર્વપક્ષ	૯૨
વ્યાકરણ વેદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સહાયભૂત નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૩
સાધુ-અસાધુશાબ્દવિભાગ સંભવતો નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૪
સાધુત્વ એટલે શું ?	૯૫-૯૬
શબ્દોનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ કરવા માટેના નિમિત્તનો અભાવ	૯૭
ઉપલક્ષણને આધારે પણ શબ્દોનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ અસંભવ	૯૮
સાધુશાબ્દભાષણનિયમાર્થ શો છે ? અને તે સંભવે છે ?	૯૯
અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ એ પરિસંખ્યાનું ફળ નથી	૧૦૦
સાધુ-અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગના ફળના વિધાનો અર્થવાદ છે	૧૦૧
વ્યાકરણની વેદાંગતા આખત શંકા	૧૦૨
વ્યાકરણનું શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વ પણ ઘટતું નથી	૧૦૩

વ્યાકરણ નિબંધપ્રયોજન છે	૧૦૪
વ્યાકરણ વેદનું ઉપકારક નથી અને તેથી વેદનું અંગ નથી	૧૦૫
રક્ષા, ઊદ્ધ, વગેરે વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો નથી	૧૦૬
આગમ, લઘુ, અસદેહ વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો નથી	૧૦૭
શબ્દસંસ્કાર પણ વ્યાકરણનું પ્રયોજન નથી	૧૦૮
'શબ્દનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ' એવું વિધિવાક્ય ઉપલબ્ધ નથી	૧૦૯
કશાક દ્વારા પણ વ્યાકરણ શબ્દસંસ્કાર કરવા સમર્થ નથી	૧૧૦
મુનિત્રયે અપશબ્દોના પ્રયોગો કરેલા છે	૧૧૧
સાધુ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્ત અને અસાધુ શબ્દોમાં અવશ્યપણે અપ્રાપ્ત એવું લક્ષણ છે જ નહિ	૧૧૨
ઘાતુનું સ્વરૂપ અનિશ્ચીત છે	૧૧૩
ક્રિયાવાચકત્વ પણ ઘાતુનું લક્ષણ નથી	૧૧૪
કારક બાબતનું અનુશાસન પણ ટકે એવું નથી	૧૧૫
સંપ્રદાનકારકનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું કઠિન	૧૧૬
અધિકરણકારકનું સ્વરૂપ પણ નક્કી કરવું મુશ્કેલ	૧૧૭
કર્મકારકનું સ્વરૂપ પણ અનવસ્થિત	૧૧૮
કર્તૃકારકનું સ્વરૂપ પણ અનવસ્થિત	૧૧૯
કૃત-તદ્વિત-સમાસ અંગેનું અનુશાસન પણ અનવસ્થિત	૧૨૦-૧૨૧
પ્રાતિપદિક સંદાનો વિષય અનિશ્ચિત	૧૨૨
વ્યાકરણાધ્યયન નિરર્થક	૧૨૩
વ્યાકરણનું અધ્યયન સપ્રયોજન છે એ સિદ્ધાન્તપક્ષનું સમર્થન	૧૨૪-૧૨૨
વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ એ પક્ષની સ્થાપના	૧૨૪
વેદ અનાદિ છે	૧૨૫
અપભ્રંશ શબ્દો સાધુ શબ્દ તુલ્ય નથી	૧૨૬
અપભ્રંશ શબ્દો અનાદિ નથી	૧૨૭
અપભ્રંશ શબ્દો પુરુષાપરાધિજન્ય	૧૨૮
અપભ્રંશ શબ્દોમાં નૈસર્ગિક શક્તિ નથી	૧૨૯
સાધુ અને અસાધુ શબ્દોને જાણવાનો ઉપાય	૧૩૦
શબ્દોનું સાધુત્વ અને અસાધુત્વ પ્રત્યક્ષગમ્ય	૧૩૧
વૈયાકરણોના ઉપદેશની સહાય પામેલી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી સાધુત્વ-અસાધુત્વ ગ્રાહ્ય	૧૩૨
શબ્દના સાધુત્વ-અસાધુત્વનું જ્ઞાન શાસ્ત્રપ્રમાણથી પણ થાય છે	૧૩૩
શબ્દનું સાધુત્વસ્વરૂપ મૂલશાસ્ત્રનો વિષય નથી	૧૩૪
અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ કરવાને અવકાશ છે	૧૩૫-૧૩૬
પાણિનિએ વ્યાકરણનું પ્રયોજન ન કહેવાનું કારણ	૧૩૭
વ્યાકરણ શિષ્ટપ્રયોગમૂલક નથી	૧૩૮
અન્યદોષપરિહાર	૧૩૯

વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ	૧૪૦
વ્યાકરણાધ્યયનની પ્રશંસા	૧૪૧
વ્યાકરણ ઉપરના દોષો દૂર કરવાથી વેદના પ્રામાણ્યની રક્ષા	૧૪૨
સાતમું આહ્નિક	૧૪૩-૨૪૪
પ્રમેયસંખ્યા અને 'પ્રમેય' શબ્દનો અર્થ	૧૪૩-૧૪૬
પ્રમેયનિદેશ	૧૪૩
પ્રમેયના બાર જ પ્રકાર કેમ ?	૧૪૪
'પ્રમેય'નો અર્થ મોક્ષના અંગભૂત પ્રમેય	૧૪૫
આત્માદિતું પ્રમેયપણું	૧૪૬
આત્મપરીક્ષા	૧૪૭-૨૪૪
આત્મા નથી એ ચાર્વાક મત	૧૪૭
આત્મા અહ પ્રત્યયગમ્ય છે એ મત	૧૪૮
જ્ઞાન અહ પ્રત્યયમાં પ્રકાશે છે, આત્મા નહિ એ બૌદ્ધમતખંડન	૧૪૯
આત્મા ગ્રાહ્ય પણ છે અને ગ્રાહક પણ છે એ અંગે વિવાદ	૧૫૦
જ્ઞાનતા પોતે જ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક એ ઉભયેકમત	૧૫૧
અહ પ્રત્યયનું ગ્રાહ્ય શરીર છે એ મત	૧૫૨
આત્મા સ્વતઃ પ્રકાશે છે એ પ્રાભાકર મત	૧૫૩
પ્રાભાકરમતખંડન	૧૫૪
પ્રભાકરનો ત્રિપુટી પ્રત્યક્ષનો સિદ્ધાન્ત અને તેનું ખંડન	૧૫૫
આત્મા સ્વતઃ જ્ઞાનસ્વભાવ નથી એ નૈયાયિકમત	૧૫૬
આત્મા પ્રત્યક્ષ છે કે નહિ એ બાબતે વિવાદ	૧૫૭
આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એ મતની સ્થાપના	૧૫૮
આત્માનુમાનપ્રકાર	૧૫૯-૧૬૦
મગ્ધ, દ્રોણ વગેરે આત્મસાધક લિંગો કેવી રીતે છે તેની સમજૂતી	૧૬૧
આત્માનું અનુમાન શક્ય છે	૧૬૨
આત્મસાધક વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સંભવે છે	૧૬૩-૧૬૫
ભૂતચૈતન્યવાદ અને તેનું ખંડન	૧૬૬
શરીરનો પ્રતિક્ષણ ભેદ અને પાકપ્રક્રિયા	૧૬૭-૧૬૮
નૈયાયિકોનો પિઠરપાકવાદ	૧૬૯
શરીર અને તેની અવસ્થાઓ વચ્ચે ભેદ છે કે અભેદ	૧૭૦
ભૂતચૈતન્યવાદ અને તેનું ખંડન	૧૭૧-૧૭૨
ઇન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષનિરાસ	૧૭૩
મનચૈતન્યપક્ષનિરાસ	૧૭૪
આત્માને સિદ્ધ કરનાર ખીજા હેતુઓ	૧૭૫
આત્મસિદ્ધિ	૧૭૬

નિત્ય આત્માની આવશ્યકતા	૧૭૭
નિત્ય આત્મા નથી, કેવળ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ છે એ બૌદ્ધ મત	૧૭૮
પ્રતીત્યસમુત્પન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની સન્તતિથી બૌદ્ધો અનેક દોષો દૂર કરે છે	૧૭૯-૧૮૦
ક્ષણિકતા પુરવાર કરતું અનુમાન	૧૮૧
ક્ષણિકતા સાથે સત્ત્વની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કયાં અને કેવી રીતે થાય છે ?	૧૮૨-૧૮૩
નિત્ય પદાર્થ ક્રમથી અર્થક્રિયાકારી નથી	૧૮૪-૧૮૫
નિત્ય પદાર્થ યુગપત્ પણ અર્થક્રિયાકારી નથી	૧૮૬
ક્ષણિકતાની સત્ત્વ સાથેની વ્યાપ્તિનું અન્ય રીતે ગ્રહણ	૧૮૭
કારકત્વરૂપ ક્ષણવર્તી જ છે	૧૮૮
વસ્તુનો નાશ નિર્હેતુક છે	૧૮૯
પ્રત્યભિજ્ઞાન ક્ષણભંગસાધક અનુમાનનું બાધક નથી	૧૯૦
અનુમાનનું પ્રામાણ્ય વ્યાપ્તિના મહિમાથી જ છે	૧૯૧
પ્રત્યભિજ્ઞાના સ્વરૂપની વિચારણા	૧૯૨
પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય કેવો છે ?	૧૯૩
કેટલાક બૌદ્ધો ક્ષણિકતાને પ્રત્યક્ષગમ્ય માને છે	૧૯૪
બૌદ્ધ મતે કાલ	૧૯૫
વિતત કાલ પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય નથી	૧૯૬
ધારાવાહિજ્ઞાન સ્થૈર્યસાધક નથી	૧૯૭
વિનાશ નિર્હેતુક છે	૧૯૮
વિનાશ મુદ્ગર આદિનું કાર્ય નથી	૧૯૯
ક્ષણભંગવાદના ખંડનનો પ્રારંભ	૨૦૦
ક્ષણિક વસ્તુ અર્થક્રિયાસમર્થ નથી	૨૦૧
એક કારણમાંથી એક કાર્ય, બહુ કારણમાંથી એક કાર્ય વગેરે વિકલ્પોની વિચારણા	૨૦૨
અનેક કારણોમાંથી એક કાર્યના પક્ષનું ખંડન	૨૦૩
અનેક કારણોથી અનેક કાર્યોના પક્ષનું ખંડન	૨૦૪
ઉપાદાનકારણ-સહકારિકારણ ક્ષણભંગવાદમાં ઘટતાં નથી	૨૦૫-૨૦૭
ક્ષણભંગવાદમાં કાર્યકારણભાવ જ દુર્ઘટ	૨૦૮
ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિમાં 'સત્ત્વ'હેતુ વિરુદ્ધ છે	૨૦૯
અવિકલ સામગ્રીનું જ કાર્યોત્પત્તિમાં અવિકલ સામર્થ્ય	૨૧૦
નાશ પણ નાશક સામગ્રીને અધીન	૨૧૧
અવયવવિલાગ કે આશ્રયનાશ વિનાશનું કારણ	૨૧૨
પ્રત્યભિજ્ઞા ખરેખર એક જ્ઞાન છે	૨૧૩
સંસ્કાર સહિત ઇન્દ્રિય પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું કારણ	૨૧૪
અર્થ તો અતીત અને અનાગત બંને કાળમાં અનુસ્મૃત એક છે	૨૧૫
ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે	૨૧૬-૨૧૭
પ્રત્યભિજ્ઞાનું અપ્રામાણ્ય નથી	૨૧૮

અથવા પ્રત્યક્ષિણા માનસ પ્રત્યક્ષ છે	૨૧૯
સ્વહેતુઅલવત્તાને કારણે જ પ્રત્યક્ષિણાપ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ	૨૨૦
વસ્તુની સ્થિરતાની સિદ્ધિ	૨૨૧-૨૨૨
ધારાવાહી પ્રત્યક્ષને વિષય સ્થાયી છે	૨૨૩
જ્ઞાન વર્તમાનકાલીન હોવા છતાં અતીત અને અનાગતને ગ્રહણ કરે છે	૨૨૪
નાશ હેતુજન્ય હોવાથી વસ્તુ સ્થાયી છે	૨૨૫
ક્ષણભંગવાદમાં સન્તાન દ્વારા પણ વ્યવહારો ઘટતા નથી	૨૨૬
વસ્તુની ક્ષણિકતા પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી પુરવાર થતી નથી	૨૨૭
ક્ષણભંગવાદમાં પરલોક આદિ ઘટતાં નથી	૨૨૮-૨૩૦
આત્માને નિત્ય માનવાથી કૃતકર્મફળભોગ ઘટે છે	૨૩૧
આત્મા વિશે ચાર્વાક મત	૨૩૨
આત્મા અવિનાશી છે એ નૈયાયિક મત	૨૩૩
આત્મા વ્યાપક છે એમ માનવામાં શું પ્રમાણુ છે ?	૨૩૪
આત્મા શરીરમાં રહેતો નથી એમ માનવામાં શું પ્રમાણુ છે ?	૨૩૫
વ્યાપક આત્માનું કર્તૃત્વ કેવી રીતે ઘટે ?	૨૩૬
પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ દ્વારા આત્મનિત્યત્વની સિદ્ધિ	૨૩૭-૨૩૯
જગદ્વૈચિત્યનું કારણુ કર્મવૈચિત્ય	૨૪૦
કર્મવૈચિત્યનો ખુલાસો	૨૪૧-૨૪૩
આત્મનિત્યત્વાદિનો ઉપસંહાર	૨૪૪
આઠમું આહૂનિક	૨૪૫-૩૨૨
૧. શરીરપરીક્ષા	૨૪૫-૨૫૧
શરીરલક્ષણુ	૨૪૫-૨૪૬
શરીર ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કેવી રીતે ?	૨૪૭
શરીર અર્થોનો આશ્રય કયા અર્થમાં ?	૨૪૮
આપણું શરીરો પૃથ્વીભૂતનાં અનેલાં છે કે અનેક ભૂતોનાં ?	૨૪૯
માનવ શરીરો પાર્થિવ છે	૨૫૦
માનવ શરીરો પાર્થિવ છે એ ન્યાયમતને વેદનું સમર્થન	૨૫૧
૨. ઇન્દ્રિયપરીક્ષા	૨૫૧-૨૬૮
ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનાં વિશેષલક્ષણુ	૨૫૨
ઇન્દ્રિયોને હેય તરીકે ભાવવી જોઈએ	૨૫૩
ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ ન્યાયમત	૨૫૪
ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં તેમનું પ્રાપ્તકારીત્વ કેવી રીતે ઘટશે ?	૨૫૫
ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ પૂર્વપક્ષ અને તેનું ખંડન	૨૫૬
ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તકારિતા	૨૫૭
તેજના પ્રસારના કારણુ ચક્ષુની પ્રાપ્તકારિતા	૨૫૮

ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી નથી	૨૫૯
બધી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે	૨૬૦
ઇન્દ્રિયો આહંકારિક છે એ સાંખ્ય મત ઘટતો નથી	૨૬૧
ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં વિષયસંકર્યદોષ નથી આવતો	૨૬૨
ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકત્વ પુરવાર કરતું અનુમાન	૨૬૩
એકમાત્ર ત્વગિન્દ્રિય જ છે એ પક્ષ અને તેનું ખંડન	૨૬૪
એ શ્રોત્ર અને એ ચક્ષુ એક એક ઇન્દ્રિય જ કેમ ? એ એ કેમ નહિ ?	૨૬૫
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપરાંત પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે એ સાંખ્ય પક્ષ	૨૬૬
પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની માન્યતાનું ખંડન	૨૬૭
અન્તઃકરણની ત્રિવિધતાની સાંખ્ય માન્યતાનું ખંડન	૨૬૮
૩. ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા	૨૬૯-૨૭૪
ઇન્દ્રિયાર્થનું લક્ષણ	૨૬૯
રૂપ આદિ ગુણો પ્રધાનપણે રાગનું કારણ છે	૨૭૦-૨૭૧
ભૂતોમાં એક એક ગુણ જ છે એ પક્ષનું ખંડન	૨૭૨
બધાં ભૂતોમાં બધા ગુણો નથી	૨૭૩
ઇન્દ્રિયો અમુક નિયત વિષયની જ ગ્રાહક કેમ ?	૨૭૪
૪. બુદ્ધિપરીક્ષા તથા તદ-તર્ગત સત્કાર્યવાદપરીક્ષા	૨૭૪-૨૯૮
બુદ્ધિનું લક્ષણ	૨૭૪-૨૭૫
સાંખ્ય મતે બુદ્ધિ	૨૭૬
પ્રકૃતિના અસ્તિત્વને પુરવાર કરનાર પ્રમાણ	૨૭૭
પંગુ-અંધના સંયોગ જેવો પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ	૨૭૮
સાંખ્યમાન્ય પચીસ તરવો	૨૭૯
પ્રકૃતિ આત્માનો ભોગ અને અપવગં કેવી રીતે સઘી આપે છે ?	૨૮૦
અન્ધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિના જ છે	૨૮૧
અચેતન પ્રકૃતિ પુરુષ માટે પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે ?	૨૮૨
સાંખ્ય મતે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિનો ભેદ	૨૮૩
'બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ દેખે છે' એ સાંખ્ય મતનું ખંડન	૨૮૪
સાંખ્યમાન્ય બુદ્ધિતર્રની આવશ્યકતા નથી	૨૮૫
સાંખ્ય મતમાં પુરુષનો મોક્ષ અસંભવ બની જાય	૨૮૬
સાંખ્યોની સૃષ્ટિ ઘટતી નથી	૨૮૭
સાંખ્યોએ કરેલી સત્કાર્યવાદની સ્થાપના	૨૮૮
ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે કે સત્-અસત્ છે એ એ પક્ષોનું સાંખ્યકૃત ખંડન	૨૮૯
ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે પણ અનલિબ્ધ્યકત છે એ સાંખ્ય મત અને તેનું ખંડન	૨૯૦
અલિબ્ધ્યકિત એ શું છે ?	૨૯૧
અસત્કાર્યવાદ ઉપર કરવામાં આવેલા આક્ષેપોનો પરિહાર	૨૯૨

શક્તિનિયમથી ઉપાદાનનિયમ ઘટતો નથી	૨૬૩
શક્તિવિષયક વિચાર	૨૬૪
ઉપાદાનનિયમ અસતકાર્યવાદમાં ઘટે છે, સતકાર્યવાદમાં ઘટતો નથી	૨૬૫
ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે પણ બુદ્ધિસિદ્ધ છે એ ન્યાયમત	૨૬૬
બુદ્ધિ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહે છે	૨૬૭
ન્યાયમતે બુદ્ધિસ્વરૂપ	૨૬૮
૫. મનપરીક્ષા	૨૬૮-૩૦૩
મનનું સ્વરૂપ અને મનના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ	૨૬૯
જ્ઞાનોનો યુગપત્ ઉત્પત્તિ ન થવાનું કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિ મનની અપેક્ષા રાખે છે એ	૩૦૦
ન્યાયમતે મનનું સ્વરૂપ	૩૦૧
માનસ જ્ઞાનો	૩૦૨
૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા	૩૦૩-૩૦૫
પ્રવૃત્તિ એટલે શું ?	૩૦૩
પ્રવૃત્તિના પ્રકાર	૩૦૪
પ્રવૃત્તિજન્ય કર્મસંસ્કાર સુખ-દુઃખરૂપ કળો આપે છે	૩૦૫
૭. દોષપરીક્ષા	૩૦૫-૩૦૯
દોષલક્ષણવિચાર	૩૦૬
દોષ અને મોહના પ્રકારો	૩૦૭
દોષનું શમન કેવી રીતે થાય ?	૩૦૮
૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા	૩૦૯-૩૧૬
પ્રેત્યભાવ એટલે ?	૩૦૯
નિત્ય આત્મામાં જન્મ-મરણ ઘટાવવાની રીત	૩૧૦
શરીર વગેરેનાં મૂળ કારણ પરમાણુઓની સિદ્ધિ	૩૧૧
પરમાણુઓની આરંભક ગતિનો પ્રેરક ઇશ્વર	૩૧૨
પરમાણુઓ દ્વચણક આદિ કર્મે જ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે	૩૧૩
કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિરોધ	૩૧૪
શરીરવિષયક મતાન્તરો	૩૧૫
૯. ફલપરીક્ષા	૩૧૬-૩૧૯
દ્વિવિધ ફળ	૩૧૭
કર્મફળવિચાર	૩૧૮
૧૦. દુઃખપરીક્ષા	૩૧૯-૩૨૨
દુઃખલક્ષણ	૩૧૯
સાંસારિક સુખ પણ દુઃખ જ છે	૩૨૦
દુઃખ કેવી રીતે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી	૩૨૧
દેહથી માંડી દુઃખ સુધીનાં બધાં પ્રમેયો હેય	૩૨૨

નવમું આહ્લિક

૩૨૩-૪૨૪

મોક્ષવિચાર

૩૨૨-૩૩૩

મોક્ષ (અપવર્ગ) શું છે ?

૩૨૩

આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો આત્યન્તિક નાશ મોક્ષ છે એ ન્યાયમત

૩૨૪

મોક્ષમાં નિત્ય સુખનું સંવેદન છે એ વેદાન્તમત

૩૨૫

મોક્ષમાં સુખનું સંવેદન નથી એ ન્યાયમત

૩૨૬

મોક્ષમાં નિત્ય સુખનું સંવેદન છે એના સમર્થનમાં આપેલ આગમપ્રમાણનું ખંડન

૩૨૭

મોક્ષમાં નિત્ય સુખ સ્વપ્રકાશ છે એ વેદાન્તમત અને તેનું ખંડન

૩૨૮

મોક્ષને નિત્યસુખસ્વભાવ માનતાં મોક્ષ અસંભવ બની બન્ય

૩૨૯

આનંદરહિત મોક્ષને માટે શુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે

૩૩૦

સંસારમાં અનુભવાતા સુખનો પ્રતિકાર કરવો ન ઘટે એ ન્યાયમત

૩૩૧

આત્માની જગત આદિ ચાર દશાઓ વિશે નૈયાયિક

૩૩૨

સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને જૈનની મોક્ષની માન્યતાઓ અને તેમનું ખંડન

૩૩૩

મોક્ષના ઉપાયોનો વિચાર

૩૩૪-૩૪૭

મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

૩૩૪

સંસારના મૂળરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથી મોક્ષપ્રાપ્તિ

૩૩૫

મોક્ષ અસંભવ છે એ શંકા

૩૩૬

ઋણાનુબંધને કારણે મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૬

મોક્ષ છે એમ કહેવું શ્રુતિવિરુદ્ધ છે

૩૩૭

કલેશોના અનુબંધને કારણે મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૮

પ્રવૃત્તિના અનુબંધને કારણે પણ મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૯

મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે એ મતનો નિરાસ

૩૪૦

એથી આશ્રમ સંભવે છે

૩૪૧

એથી આશ્રમ સંભવતો હોઈ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોનો અભ્યાસ સંભવે છે

૩૪૨

પ્રતિપક્ષભાવના વડે કલેશોનો નાશ થઈ શકે છે

૩૪૩

વિષયદોષદર્શનથી રાગ શમે છે

૩૪૪

વિષયદોષદર્શનનું ઉદાહરણ

૩૪૫

ભોગથી રાગ શમતો નથી, વધે છે

૩૪૬

કલેશશૂન્ય આત્માનો અનુભવ સૌને છે

૩૪૭

સંચિતકર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

૩૪૮-૩૫૫

સંચિત કર્મો ફળ આપી નાશ પામે છે

૩૪૮

સંચિત કર્મો ફળ આપ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે

૩૪૮-૩૪૯

સંચિત કર્મોનો નાશ થતો જ નથી પણ તેમની ફલજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે

૩૪૯

સંચિત કર્મોનો નાશ ન થતો હોય તો મોક્ષમાં ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ કહ્યો તેનું શું ?

૩૫૦

સંચિત કર્મોનો નાશ ભોગથી જ થાય છે એ મીમાંસક મત

૩૫૧

નિત્યકર્મ અને કામ્યકર્મનો ભેદ	૩૫૨-૩૫૩
સંચિત કર્મો ભોગથી નાશ પામે છે એ મીમાંસક મતમાં મોક્ષ દુર્લભ	૩૫૪
સંચિત કર્મોનો નહિ પણ તેમની ફલજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે એ ન્યાયમત	
ઉપરના આક્ષેપોનો પરિહાર	૩૫૪-૩૫૫
મોક્ષનું સાક્ષાત કારણ શું ? કર્મ કે જ્ઞાન કે બંને ?	૩૫૫-૩૫૬
તત્ત્વજ્ઞાનવિચાર	૩૫૬
કયા વિષયનું તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ ? પરમાત્માનું ?	
શબ્દાદ્વૈતનું ? વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું ? પ્રકૃતિ-પુરુષના ભેદનું ?	૩૫૭
આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ એ ન્યાયમત	૩૫૮
આત્મજ્ઞાનનું મોક્ષકારણપણું વિધિસિદ્ધ	૩૫૯
આત્મજ્ઞાનવિધિનું સ્વરૂપ	૩૬૦
વિજ્ઞાનાદ્વૈત, સત્તાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત વગેરે અદ્વૈતનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે	૩૬૧
બ્રહ્માદ્વૈતવાદ અને તેનો નિરાસ	૩૬૧-૩૭૨
અદ્વૈતનું નહિ પણ દ્વૈતનું જ્ઞાન મિથ્યા જ્ઞાન છે એ વેદાન્તમત	૩૬૧
અદ્વૈતને શ્રુતિનું સમર્થન	૩૬૧
પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે, નિષેધક નથી એટલે અભેદવાચી	
આગમનો વિરોધ પ્રત્યક્ષ કરતું નથી એ વેદાન્તમત	૩૬૨
બ્રહ્મ એક જ હોય તો વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન શાના કારણે થાય છે ?	૩૬૨
અવિદ્યાને કારણે વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન થાય છે એ વેદાન્તમત	૩૬૨
અવિદ્યા શું છે ?	૩૬૨
અવિદ્યા કેને છે ?	૩૬૩
અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે એ વેદાન્તમત	૩૬૩
જીવાત્માઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?	૩૬૩
અવિદ્યા અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?	૩૬૪
અવિદ્યા જ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ કરે છે એ વેદાન્તમત	૩૬૪
અવિદ્યા સ્વરૂપથી અસત્ય હોય તો સત્યકાય કેવી રીતે કરે ?	૩૬૫
જીવો નિત્યશુદ્ધ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોઈ જીવોમાં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ?	૩૬૫
જીવો બ્રહ્મથી અભિન્ન હોતાં જીવો પરસ્પર અભિન્ન બની જાય	૩૬૬
પ્રત્યક્ષ આદિ બધાં પ્રમાણોનો પાયો ભેદ છે એ ન્યાયમત	૩૬૬
જેમ ભેદ પરાપેક્ષ છે તેમ અભેદ પણ પરાપેક્ષ છે	૩૬૬
ભેદપ્રતીતિ પરાપેક્ષ છે એ વેદાન્તમતને નૈયાયિકનો ઉત્તર	૩૬૭
પ્રત્યક્ષ વિધાયક અને નિષેધક બંને છે એ ન્યાયમત	૩૬૭
પ્રત્યક્ષ ભેદ અને અભેદ બંનેને ગ્રહે છે એ ન્યાયમત	૩૬૮
શબ્દ અને અનુમાનનો વિષય ભેદ જ છે	૩૬૮
અભેદપ્રતિવાદક આગમવાક્યો અર્થવાદરૂપ છે	૩૬૮

અદ્વૈત વેદાન્તે કદપેલી અવિદ્યાનું ખંડન	૩૬૬-૩૭૦
અવિદ્યા જ અવિદ્યાનો ઉપાય છે એ વેદાન્તમતનો નિરાસ	૩૭૧-૩૭૨
શબ્દાદ્વૈતવાદ અને તેનો નિરાસ	૩૭૩-૩૮૫
શબ્દાદ્વૈતવાદની સ્થાપના	૩૭૩-૩૭૫
શબ્દાદ્વૈતવાદનું ન્યાયકૃત ખંડન	૩૭૬-૩૭૭
શબ્દ અને અર્થનો અભેદ સંભવતો નથી	૩૭૮
શબ્દ ઉપર અર્થનો અધ્યાસ શક્ય નથી	૩૭૯
શબ્દાદ્વૈતમાં સામાનાધિકરણ્ય અસંભવ	૩૮૦
શબ્દ ઉપર અર્થનો અધ્યાસ સંભવતો નથી	૩૮૧
‘વિવત’ના ચારે અર્થ શબ્દવિવતવાદમાં ઘટતા નથી	૩૮૧-૩૮૩
બ્રહ્મદ્વૈવિધ્યનિરાસ	૩૮૩
એકાત્મવાદ તકસંગત નથી	૩૮૪
વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદ અને તેનું ખંડન	૩૮૫-૪૨૨
વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદસ્થાપનારંભ	૩૮૬
જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર બેમાંથી એકનો જ સ્વીકાર	
કરવાનો હોય તો જ્ઞાનાકારનો જ થાય	૩૮૭
અર્થબ્રહ્મવાદીએ પણ અર્થબ્રહ્મ પહેલાં જ્ઞાનબ્રહ્મ સ્વીકારવું જોઈએ	૩૮૮
જ્ઞાન સાકાર જ અહીંત થાય છે અને તે આકાર જ્ઞાનનો જ છે	૩૮૯
જ્ઞાનગત આકારથી પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ધટી શકે છે	૩૯૦
જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર બેનો પ્રતિભાસ માનતાં અનેક દોષો આવે	૩૯૧
અર્થાકાર વિના જ્ઞાનાકાર ધટી શકે	૩૯૨
અર્થાકારો મિથ્યા છે, કલ્પિત છે	૩૯૩
અનાદિ અવિદ્યાને લીધે એક જ્ઞાન જ	
ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના બેદવાળું જણાય છે	૩૯૪
વિજ્ઞાનાદ્વૈતખંડનારંભ	૩૯૫
ગ્રાહ્યનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થતો નથી એ ન્યાયમત	૩૯૬
અગૃહીત જ્ઞાન જ અર્થનું દર્શન કરે છે એ ન્યાયમત	૩૯૭
જ્ઞાનનું સ્વપ્રકાશત્વ સંભવતું નથી એ ન્યાયમત	૩૯૮
જ્ઞાન, શબ્દ અને રૂપ સ્વપ્રકાશ છે એ મતનું ખંડન	૩૯૯
જ્ઞાન માનસપ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે, નિત્યપરોક્ષ નથી એ ન્યાયમત	૪૦૦
જેને અર્થાકાર માનવામાં આવે છે તે જ્ઞાનનો જ આકાર છે એ વિજ્ઞાનવાદીના મતનું ખંડન	૪૦૧
નીલકર્મકારક જ નીલજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એ ન્યાયમત	૪૦૨
અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા અર્થ જ્ઞાનનો જનક પુરવાર થાય છે	૪૦૩
સહોપલંબનિયમથી અભેદ પુરવાર ન થઈ શકે	૪૦૪
અસત્પ્ર્યાતિનું ખંડન	૪૦૫-૪૦૬

આત્મખ્યાતિનું ખંડન	૪૦૭-૪૦૮
પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો એક અર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ	૪૦૬
માત્ર વાસનાબેદ દ્વારા જ જ્ઞાતોનો બેદ સમજાવી ન શકાય	૪૧૦
વાસના એ તો અર્થાતુલવે પાડેલો સંસ્કાર છે	૪૧૧
ક્ષણભંગવાદમાં તો વાસનાનો આશ્રય જ ઘટતો નથી	૪૧૨
આલયવિજ્ઞાન શું છે ?	૪૧૩
વિજ્ઞાનવાદીએ કરેલું અવયવીનું ખંડન	૪૧૪-૪૧૫
વિજ્ઞાનવાદીએ કરેલું પરમાણુઓનું ખંડન	૪૧૬
નૈયાયિકાએ કરેલી અવયવીની સ્થાપના	૪૧૭-૪૧૮
નૈયાયિકાએ કરેલી પરમાણુની સ્થાપના	૪૧૯
શૂન્યવાદખંડન	૪૨૦
વૈરાગ્ય જ-માવવા માટે પણ ક્ષણિકવાદ વગેરે જરૂરી નથી	૪૨૧
સાંખ્ય-જૈનખંડનપૂર્વક આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગ છે એનું પ્રતિપાદન	૪૨૨-૪૨૩

जयन्तभट्टविरचित

न्यायमंजरी

षष्ठमाहिकम्

1. ननु नाद्यापि शब्दस्य निरणायि प्रमाणता ।
बीजं पदार्थवाक्यार्थबुद्धेर्न हि निरूपितम् ॥

नयंतल्लह विरचित

न्याय मंजरी

छठुं आहिनक

1. शंकाकार—इणु पणु शब्दना प्राभाष्यनो निरुपय तमे क्यो नथी. पदार्थज्ञान अने वाक्यार्थज्ञानना भीजनु (=कारणनु) तमे निरुपय क्युं नथी.

2. उच्यते । किमत्र निरूपणीयम् ? यदनन्तरं हि यद् भवति तत् तस्य निमित्तम् । पदवाक्यश्रवणे सति पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्ययो भवतीति ते एव तत्र निमित्तम् ।

2. कोर्धक कहे छे—अहीं निरुपवानुं वणी शुं छे ? नेना पछी तरत न ने थाय ते तेनुं कारणु छे. पदनुं श्रवणु यतां पदार्थनुं ज्ञान अने वाक्यनुं श्रवणु यतां वाक्यार्थनुं ज्ञान थाय छे, अटले पदार्थज्ञाननुं कारणु पदश्रवणु छे अने वाक्यार्थज्ञाननुं कारणु वाक्यश्रवणु छे.

3. किं पुनरिदं पदं नाम ? किं च वाक्यमिति ? ।

3. शंकाकार—वणी, आ पद अे शुं छे अने वाक्य अे शुं छे ?

4. उक्तमत्र वर्णसमूहः पदम्, पदसमूहो वाक्यमिति ।

4. कोर्धक - अहीं कहेवाभां आवुं छे के वणुंसमूह पद छे अने पदसमूह वाक्य छे.

5. ननु एतदेव न क्षमन्ते । न हि वर्णानां समूहः कश्चिदस्ति वास्तवः । तेन कुतस्तसमूहः पदं भविष्यति ? तदभावाच्च नतरां पदसमूहो वाक्यमवकल्पते । न च वर्णानां व्यस्तसमस्तविकल्पोपहतत्वेन वाचकत्वमुपपद्यते । तस्मादन्य एव स्फोटात्मा शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति प्रतिजानते ।

5. शंकाकार—आने न तेओ (=स्फोटवादीओ) सहन करता नथी. वणुंनो कोर्ध समूह वास्तविक नथी. तो पछी वणुंनो समूह पद कथांथी अनशे ? पदना अभावना कारणे

પદસમૂહ વાક્ય અવશ્યપણે નહિ ધટે. વર્ણો કાં તો એકે એકે વાક્ય બને, કાં તો સાથે મળીને વાક્ય બને, પરંતુ એ બંને વિકલ્પો વડે વર્ણોનું વાક્યકત્વ હાનિ પામ્યું હોઈ ધટતું નથી. તેથી, વર્ણોથી અન્ય જ સ્ફોટાત્મક શબ્દ અર્થનો પ્રતિપાદક છે એમ તેઓ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે.

6. નનુ એવમસ્તુ । સ્ફોટોઽન્ય એવાર્થપ્રતિપાદકો ભવતુ । કા ક્ષતિનૈ-
યાયિકાનામ્ ?

6. કોઈક—બને એમ હો, વર્ણોથી જુદો સ્ફોટ જ અર્થપ્રતિપાદક હો, નૈયાયિકોને એમાં શું હાનિ છે ?

7. કથં ન ક્ષતિઃ ? આત્મપ્રણીતત્વેન હિ શબ્દસ્ય પ્રામાણ્યં તૈરુક્તમ્ । સ્ફોટસ્ય ચ નિત્યત્વેન નાત્મપ્રણીતત્વમ્ । અથ ચ યસ્યાનિત્યત્વં વર્ણાત્મનઃ શબ્દસ્ય સાધિતમ્, નાસૌ અર્થપ્રતીતિહેતુઃ । અતો ન પ્રમાણમ્ । યશ્ચાર્થપ્રતીતિહેતુઃ સ્ફોટાત્મા શબ્દઃ, તસ્ય નાનિત્યત્વમ્, ન ચાતઃ આત્મપ્રણીતત્વમિતિ અસ્થાને નૈયાયિકાઃ ક્લિષ્ટા ભવેયુઃ । તસ્માદનિત્યાનાં વર્ણાનામેવ વાચકત્વં પ્રતિષ્ઠાપનીયં પરાકરણીયંચ સ્ફોટ ઇતિ ।

7. શંકાકાર—કેમ હાનિ નથી ? [છે જ] કારણ કે આત્મપ્રણીત હોવાથી શબ્દનું પ્રામાણ્ય છે એમ તેમણે કહ્યું છે, અને સ્ફોટ તો નિત્ય હોઈ તે આત્મપ્રણીત નથી. અને જે વર્ણાત્મક શબ્દનું અનિત્યત્વ તેમણે પૂરવાર કર્યું છે તે વર્ણાત્મક શબ્દ અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી, તેથી તે વર્ણાત્મક અનિત્ય શબ્દ પ્રમાણ્ય નથી અને જે સ્ફોટાત્મક શબ્દ અર્થજ્ઞાનનો જનક છે તે અનિત્ય નથી અને પરિણામે આત્મપ્રણીત નથી; એટલે નૈયાયિકો નકામા કહેશ પામશે. માટે, અનિત્ય વર્ણો જ વાક્ય છે એમ તેમણે સ્થાપતું જોઈએ અને સ્ફોટનો અસ્વીકાર કરવો જોઈએ.

8. તદ્દુચ્યતે—ગકારાદિવર્ણાવગમે સત્યર્થપ્રતીતિર્ભાવાત્, તદભાવે ચાભાવાત્ તેષામેભાર્થપ્રત્યાયનસામર્થ્યમ્ । તે એવં ચ શ્રવણકરણકાવગમગોચરતયા શબ્દવ્યપદેશમાજ ઇતિ ન પ્રતીત્યનુપારૂઢઃ સ્ફોટો નામ શબ્દઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાતીતઃ પરિકલ્પનીયઃ ।

8. તેથી તેઓ (= નૈયાયિકો) કહે છે કે ગકાર વગેરે વર્ણોનું જ્ઞાન થતાં અર્થનું જ્ઞાન થતું હોવાથી અને ગકાર વગેરે વર્ણોનું જ્ઞાન ન થતાં અર્થનું જ્ઞાન ન થતું હોવાથી અર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય વર્ણોમાં જ છે. શ્રવણરૂપ કરણથી થતા જ્ઞાનનો વિષય તે વર્ણો જ હોવાથી તે વર્ણો 'શબ્દ' નામ પામે છે. જ્ઞાનનો વિષય ન બનતા તેમ જ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અતીત સ્ફોટ નામના કોઈ શબ્દની કલ્પના ન કરવી જોઈએ.

9. આહ—કથમેવં ભવિષ્યતિ ? દૂરાપેતા ઇમે મનોરથાઃ । કુતો વર્ણા-
નામર્થપ્રત્યાયકત્વમ્ ? તે હિ વર્ણા ગકારાદયોઽર્થ પ્રતિપાદયન્તઃ સમસ્તાઃ પ્રતિપાદયેયુઃ

વ્યસ્તા વા ? ન તાવદ્ વ્યસ્તાઃ, એકૈકવર્ણાકર્ણને સત્યપ્યર્થપ્રતીતેરનુત્પાદાત્ । સામસ્ત્યં વર્ણાનાં નાસ્ત્યેવ, તદ્દિ સત્તામાત્રેણ વા સ્યાત્ પ્રતીયમાનત્વેન વા ? નૈયાયિકપક્ષે તાવત્ સત્તયા યૌગપદ્યમવિચ્ચમાનમ્, આશુત્રિનાશિનઃ શબ્દસ્ય દર્શિતત્વાત્ । અથાપિ મીમાંસકમતેન નિત્યઃ શબ્દ ઇષ્યતે । તત્રાપિ સત્તયા યૌગપદ્યસ્ય સકલવર્ણસાઘા-
રણત્વાત્ કેન વર્ણસમુદાયેન કોડર્થઃ પ્રત્યાય્યેતેતિ નાવધાર્યતે । અથોચ્યતે—ન ચક્ષુરાદીનામિવ વર્ણાનાં કારકત્વં, યેનાગૃહીતાનામેવ સતાં યૌગપદ્યમાત્રમર્થપ્રત્યયનાહુર્ગં સ્યાત્ । જ્ઞાપકત્વાત્તેષાં ગૃહીતાનાં સતાં ધૂમાદિવત્ પ્રત્યાયકત્વમિતિ પ્રતીતાવેવ સામસ્ત્યમુપયુજ્યતે ઇતિ । એતદપ્યઘટમાનમ્ । પ્રતીતિસામસ્ત્યં હિ કિમેકવક્તૃપ્રયુ-
ક્તાનાં વર્ણાનામુત નાનાપુરુષભાષિતાનામ્ ? તત્ર એકદા અનેકપુરુષભાષિતાનાં કોલાહલસ્વભાવત્વેન સ્વરૂપમેદ એવ દુરવગમ ઇતિ કસ્ય સામસ્ત્યમસામસ્ત્યં વા ચિન્ચ્યેત ? સત્યપિ વા તથાત્રિવે સામસ્ત્યે નાસ્ત્યેવાર્થપ્રતીતિઃ । એકવક્તૃપ્રયુક્તાનાં તુ પ્રયત્નસ્થાનકરણક્રમાપરિત્યાગાદવશ્યમ્ભાવી ક્રમઃ । ક્રમે ચ સત્યેકૈકવર્ણકરણિ-
કાર્થપ્રતીતિઃ પ્રાપ્નોતિ, ન ચાસૌ દૃશ્યતે ઇતિ વ્યસ્તસમસ્તવિકલ્પાનુપપત્તેર્ન વર્ણા વાચકાઃ । વર્ણવિષયા અપિ બુદ્ધયસ્તથૈવ વિકલ્પનીયાઃ । તા અપિ ન યુગપત્ સમ્ભવન્તિ । ક્રમે ચ સત્યેકૈકવર્ણબુદ્ધેરર્થસમ્પ્રત્યયઃ પ્રસજ્યેત ઇતિ ।

૧. ર્ફોટવાદી કહે છે—આવું કેવી રીતે બનશે ? આ મનોરથો ટળી ગયા છે. વર્ણો અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારા ક્યાંથી હોય ? અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરતા તે ગકાર વગેરે વર્ણો બેગા મળીને અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરે છે કે એક એક ? તેઓ એક એક, અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરતા નથી કારણ કે એક એક વર્ણનું શ્રવણ થવા છતાં અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેમનું બેગા મળવું (હોવું કે થવું) સંભવતું જ નથી. તેમનું બેગા મળવું (હોવું કે થવું) તેમની સત્તામાત્રથી છે કે તેમના જ્ઞાનથી છે ? [અર્થાત્ તેઓનું અસ્તિત્વ કે ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે કે તેઓનું જ્ઞાન યુગપત્ છે ?] નૈયાયિક પક્ષમાં તેઓનું સત્તા દ્વારા યૌગપદ્ય છે જ નહિ [અર્થાત્ તેઓનું અસ્તિત્વ કે ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે જ નહિ] કારણ કે શબ્દ ક્ષણિક છે એમ નૈયાયિકોએ દર્શાવ્યું છે. મીમાંસક મતમાં શબ્દને નિત્ય ઇન્દ્રિયામાં આવ્યો છે, ત્યાં પણ સત્તાથી યૌગપદ્ય બધા જ વર્ણોમાં સમાનપણે હોઈ ક્યા વર્ણસમુદાયથી ક્યો અર્થ જ્ઞાત થાય છે એ નિશ્ચિત થતું નથી. જે કોઈ કહે કે જેમ ચક્ષુ વગેરે [અર્થજ્ઞાનના] કારક છે તેમ વર્ણો [અર્થજ્ઞાનના] કારક નથી જેથી અસ્તિત્વ ધરાવતા પણ અગૃહીત જ રહેલા તે વર્ણોનું કેવળ યૌગપદ્ય અર્થજ્ઞાનનું કારણ બને; તેઓ [કારક નહિ પણ] જ્ઞાપક હોઈ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તો પણ ગૃહીત બનેલા હોય તો જ ધૂમ વગેરેની જેમ જ્ઞાન કરાવનાર (=પ્રત્યાયક) બને છે, એટલે તેમના જ્ઞાનોનું સામસ્ત્ય (કે યૌગપદ્ય) ઉચિત છે, તો તે કહેવું યોગ્ય નથી. શું એક વક્તાએ બોલેલા વર્ણોના

ज्ञानोत्पत्तौ सामस्त्य [अर्थानुं ज्ञान इति] छे के अनेक पुरुषोऽप्ये ज्ञोलेखा वर्णोना ज्ञानोत्पत्तौ सामस्त्य ? तेभां अेक समये अनेक पुरुषोऽप्ये ज्ञोलेखा वर्णो कालाढलइप होर्ध तेमनो स्वइपनेह ज्ञोलेखा मुश्केल छे, अेटले केतुं सामस्त्य के असांमस्त्य वियारीअे ? ते प्रकारतुं सामस्त्य होय तो पणु अर्थानी प्रतीति तो थती न नथी. अेक वकताअे ज्ञोलेखा वर्णोना क्म अवश्यंभावी छे, कारणु के अेक वकताअे ज्ञोलेखा वर्णो प्रयत्न (धर्षत्पृष्टता आदि), स्थान (तालु आदि) अने करणुना (जिहवामूल आदि) क्मने छोडता नथी. वर्णोना क्म होतां अेक अेक वर्णो पैदा करेकी अर्थप्रतीति प्राप्त थाय, परंतु अेक अेक वर्णो पैदा करेकी अर्थप्रतीति देभाती नथी. अेटले, वर्णो कां तो अेक अेक (अर्थात् व्यस्तपणु) अर्थप्रतीति उत्पन्न करे कां तो बेगा भणीने (अर्थात् समस्तपणु), परंतु अे अेभांथी अेक पणु विकल्प धटतो न होर्ध वर्णो अर्थवायक नथी. वर्णुविषयक ज्ञानोनी आप्तमां पणु आ अे विकल्पे इशवां नैर्ध अे. ते ज्ञानो पणु युगपत् संभवता नथी. ते ज्ञानोना क्म होतां अेक अेक वर्णुज्ञानभांथी अर्थज्ञान थवानी आपत्ति आवे.

10. यदप्युच्यते पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक इति तदव्युक्तम् । संस्कारो हि नाम यदनुभवजनितस्तद्विषयमेव स्मरणमुपजनयति, न पुनरर्थांतरविषयं ज्ञानमिति । स्मृतिद्वारेण तर्ह्यर्थप्रत्यायकोऽसौ भविष्यतीति चेत्, एतदपि नास्ति, ज्ञानयोगपद्यप्रसङ्गात् । अन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं हि पूर्ववर्णस्मरणमिव समयस्मरणमपि तदेवापतति, ततश्च ज्ञानयोगपद्यम् । न च क्रमोत्पादे किञ्चित् कारणमुत्पश्यामः । अथापि तेन क्रमेण भवेतां, तथाऽपि तदानोमन्त्यवर्णज्ञानमुपरतमिति कस्य साहाय्यकं पूर्ववर्णस्मृतिर्विदधातीति ? एतच्चानेकपूर्ववर्णविषयामेकां स्मृतिमभ्युपगम्योक्तं, न पुनरेकाऽनेकपूर्ववर्णगोचरा स्मृतिः । कुतः —

मिन्नोपलम्भसंभूतवासनाभेदनिर्मिताः ।

भवेयुः स्मृतयो मिन्ना न त्वेकाऽनेकगोचराः ॥

अथ वदेत् संकलनाज्ञानमेकं सदसद्वर्णगोचरं भविष्यति, तदुपाखुटाश्च वर्णा अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति तदपि तुराशामात्रम्, तथाविधज्ञानोत्पत्तौ कारणाभावात् । न चेन्द्रियमतीतवर्णग्रहणसमर्थम् । न संस्कारो वर्तमानग्राही भवति । न च युगपदिन्द्रियं संस्कारश्चेमां बुद्धिं जनयतः । संस्कारस्य सहचरदर्शनाद्याहितप्रबोधस्थं संतः स्मरणमात्रजन्मनि निर्जातसामर्थ्यस्येन्द्रियेण सह व्यापाराभावात् । तस्मान्न वर्णा वाचकाः ।

10. पूर्व पूर्व वर्णो उत्पन्न करेखा संस्कार सहित अन्त्य वर्णु अर्थानो प्रत्यायक छे अेभ ने कहेवाभां आन्त्यु छे ते पणु अयोअ्य छे, कारणु के संस्कार ने वस्तुना अनुभवथी पडे छे ते वस्तुतुं न स्मरणु उत्पन्न करे छे, तेनाथी अन्य विषयतुं ज्ञान (= स्मरणु) उत्पन्न करता नथी. जे कहे के स्मृति दाश अन्त्य वर्णु अर्थानो प्रत्यायक अनशे तो ते

પણ ઘટતું નથી, કારણ કે તેમ માનતાં જ્ઞાનોના યોગપદની આપત્તિ આવે. અન્ય વર્ણના જ્ઞાન પછી તરત જ પૂર્વ વર્ણના સ્મરણની જેમ સમયનું સ્મરણ પણ તે વખતે જ આવી પડે છે અને તેને પરિણામે જ્ઞાનયોગપદ આવી પડે છે, અને તેમની ક્રમોત્પત્તિનું કંઈ કારણ અમે દેખતા નથી. તેમ છતાં તે ક્રમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય તો પણ તે વખતે અન્ય વર્ણનું જ્ઞાન નાશ પામી ગયું હોવાથી પૂર્વ વર્ણની સ્મૃતિ કોને સહાય કરશે? અનેક પૂર્વ-વર્ણવિષયક એક સ્મૃતિ સ્વીકારીને આ કહ્યું છે, પરંતુ ખરેખર અનેક પૂર્વવર્ણવિષયક એક સ્મૃતિ નથી. કેમ? જુદા જુદા અનુભવોથી જન્મેલા જુદા જુદા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિઓ જુદી જુદી થાય, પરંતુ એક સ્મૃતિ અનેકવિષયક ન હોય. વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન (=નૃ) વર્ણોને વિષય કરનારું એક સંકલનાજ્ઞાન બનશે (અર્થાત્ ક્રમગૃહીત વર્ણો અનન્તર એકકાલભાવી એક જ્ઞાનમાં સંકલિત થઈ પ્રતિભાસિત થશે) અને તે જ્ઞાનમાં આવેલા વર્ણો અર્થના પ્રત્યાયક બનશે એમ જે તમે કહેશો તો તે દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે તેવા (=સંકલનાત્મક) જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણનો અભાવ છે. ન તો ઇન્દ્રિય અતીત વર્ણોને ગ્રહણ કરવા સમર્થ છે, ન તો સંસ્કાર વર્તમાન વર્ણને ગ્રહણ કરે છે અને ન તો ઇન્દ્રિય અને સંસ્કાર યુગપત્ આ સંકલનાજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. સહચરદર્શન વગેરેને કારણે સંસ્કાર જાગેલા હોવા છતાં તે સંસ્કાર ઇન્દ્રિયની સાથે વ્યાપાર કરતા નથી કારણ કે તે સંસ્કારનું સામર્થ્ય કેવળ સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવામાં જ છે એ આપણે જાણ્યું છે. તેથી વર્ણો વાચક નથી.

11. અતશ્ચૈવં—યદિ તે વાચકા ભવેયુઃ, વિપરીતક્રમપ્રયુક્તા અપ્યર્થ ગમયેયુઃ । ક્રમશ્ચેદપેક્ષ્યતે સ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તતયા ચિન્તનીયઃ । અવ્યતિરેકે તે એવ તે વર્ણાં ઇતિ કથં ન બોધકાઃ ? વ્યતિરેકે તુ કિમપ્યધિકં વાચકમભ્યુપગતં ભવતીતિ મત્પક્ષમાજિગમિષતિ ભવાન્ ।

11. જે વર્ણો વાચક હોય તો વિપરીત ક્રમે ઉચ્ચારવામાં આવે તો પણ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે. [નિયત] ક્રમની જે વર્ણોને અપેક્ષા હોય તો તે ક્રમ વર્ણોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિચારવું જોઈએ. જે ક્રમ વર્ણોથી અભિન્ન હોય તો [વિપરીત ક્રમમાં પણ] તેના તે જ વર્ણો છે તો પછી તેઓ તે અર્થનું જ્ઞાન કેમ ન કરાવે? જે ક્રમ વર્ણોથી ભિન્ન હોય તો તમે [વર્ણોથી] કંઈક અધિક વાચક તરીકે સ્વીકાર્યું કહેવાય, એટલે તમે મારા પક્ષમાં આવી જશો.

12. નનુ વ્યુત્પત્તિવશેન શબ્દોર્ધ્વપ્રત્યાયકતામુપયાતિ । વ્યુત્પત્તૌ ચ યાવન્તો યત્ક્રમકા વર્ણાં યમર્થમભિવદન્તો દૃષ્ટાસ્તે તાવન્તસ્તત્ક્રમકાસ્તમર્થમભિવદિવ્ય-ન્તીતિ કિં વિકલ્પમાલયા ? તદુક્તમ્—

યાવન્તો યાદૃશા યે ચ યદર્થપ્રતિપાદને ।

વર્ણાઃ પ્રજ્ઞાતસામર્થ્યાસ્તે તસ્યૈવાવબોધકા ॥ ઇતિ [શ્લોઽવાઽસ્ફોટ ૬૯]

12. શંકાકાર—વ્યુત્પત્તિને લીધે શબ્દ અર્થનો પ્રત્યાયક (=વાચક) બને છે અને

વ્યુત્પત્તિમાં તે જોટલા જે ક્રમમાં વર્ણો જે અર્થને જણાવતા દેખાય તેટલા તે ક્રમમાં તે અર્થને જણાવશે, એટલે એમાં આ વિકલ્પો ઊભા કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે? તેથી કહ્યું છે કે જોટલા જેવા વર્ણો જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ જણાયેલા છે તેટલા તેવા વર્ણો તે જ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે — તે જ અર્થના વાચક છે.

13. તદુચ્યતે વ્યુત્પત્તિરેવેયં વિચારણીયા વર્તતે । પરાવગતિપૂર્વિકા હિ શબ્દાત્ સ્વયમવગતિઃ । પરાવગતૌ ચ કે ક્રિયન્તઃ કથં કમર્થં પ્રતિપાદયન્તોઽનેન દૃષ્ટાઃ, યેભ્યઃ તથૈવ તમર્થં પ્રતીયાદિતિ દુરધિગમા હિ વર્ણવર્તની ।

યાવન્તો યાદૃશા યે ચેત્યેવં તાવત્ પ્રમાષસે ।

ક્રિયન્તઃ કીદૃશાઃ કે ચેત્યેવં યાવન્ન પૃચ્છસે ॥

તસ્માત્ સર્વપ્રકારમવાચકા વર્ણાઃ ।

13. સ્ફોટવાદી—તેથી અમે કહીએ છીએ કે આ વ્યુત્પત્તિ એ શું છે એ વિચારવું જોઈએ. બીજાને થયેલા જ્ઞાનપૂર્વક પોતાને શબ્દમાંથી થતું જ્ઞાન એ વ્યુત્પત્તિ. [એક વડીલ બીજા વડીલને કહે છે કે 'ગાય લાવ' 'ગાય દોહ'. તે સાંભળી બીજા વડીલને અર્થજ્ઞાન થાય છે. પછી તે જ્ઞાન અનુસાર તે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેની પ્રવૃત્તિ દેખી યાલ તે બીજા વડીલને થયેલ જ્ઞાનનું અનુમાન કરે છે, એવડે તે અનુમિતિ જ્ઞાનને કારણે પોતાને 'ગાય' શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ છે.] બીજાને થતા જ્ઞાનમાં ક્યા, કેટલા, કેવી રીતે ક્યા અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા વર્ણો આ માણસે દેખ્યા કે જેમાંથી તે જ રીતે તે અર્થ પ્રતીત થાય? એટલે [અર્થનો ઓધ કરાવવાનો] વર્ણોનો માર્ગ દુર્જેય છે. જોટલા, જેવા અને જે એમ તમે કહો છો પણ કેટલા કેવા અને ક્યા એમ તમે તમારી બાતને પૂછતા નથી. તેથી અધી રીતે વર્ણો અવાચક છે.

14. અસ્તિ ચેયં શબ્દાદુચ્ચારિતાત્ તદર્થાવગતિઃ, ન ચેયમકારણિકૈવ ભવિતુમર્હતિ, તદસ્યાઃ કારણં સ્ફોટ ઇતિ કાર્યાનુમાનમિદમસ્તુ પરિશેષાનુમાનં વા અર્થાપત્તિર્વા । સર્વથાઽર્થપ્રતીતિલક્ષણકાર્યવશાત્ કલ્પ્યમાનં તત્ કારણં સ્ફોટ ઇત્યુચ્યતે । સ ચ નિરવયવો નિત્ય ઈકો નિષ્ક્રમક ઇતિ ન વર્ણપક્ષક્ષણદક્ષદૂષણપાત્રતાં પ્રતિપચતે । અતશ્ચ સ્ફોટોઽર્થપ્રતિપાદકઃ 'શબ્દાદર્થ પ્રતિપચામહે' ઇતિ વ્યવહારાત્ । ભવતો હિ વર્ણજનિતસંસ્કારોઽર્થપ્રતિપાદકઃ । તત્ર શબ્દાદિતિ પ્રાતિપદિકાર્થોઽનુપપન્નઃ ।

અથ વર્ણાઃ 'શબ્દ'શબ્દેનોચ્યન્તે, તે ચાર્થપ્રતિપાદકા ઇતિ । ઇદમન્યથાસિદ્ધમ્, તથાપિ શબ્દાદિત્યેકત્વં વિભક્ત્યર્થો ન સંગચ્છતે, 'શબ્દેભ્યઃ પ્રતિપચામહે' ઇતિ વ્યવહારઃ સ્યાત્ । સ્ફોટાત્મનિ તુ શબ્દેઽર્થપ્રતિપાદકે ઇષ્યમાણે શબ્દાદિતિ પ્રાતિપદિકાર્થો વિભક્ત્યર્થશ્ચ દ્વયમપ્યુપપન્નમ્ ।

14. 'અને ઉચ્ચારાયેલ શબ્દમાંથી તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન તો થાય છે. અર્થનું આ જ્ઞાન કારણ વિનાનું હોય એ યોગ્ય નથી. તેથી તેનું કારણ સ્ફોટ છે'—આ કાર્યાનુમાન હો, કે પરિશેષાનુમાન હો, કે અર્થાપત્તિ હો. [પ્રથમ અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યમાત્ર ઉપરથી તે અર્થજ્ઞાનના કારણમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, પણી શાબ્દીય આદિ વિશેષશૂન્ય ગોત્વનો જેમ અસંભવ છે તેમ નિર્વિશેષ કારણમાત્રનો પણ અસંભવ હોઈ અને અગાઉ જણાવી ગયા તેમ વર્ણોના કારણત્વનો પ્રતિષેધ કરાયો હોઈ અને અન્યત્ર કારણત્વ હોવાનો કોઈ પ્રસંગ ન હોઈ સ્ફોટ જ કારણ છે એમ કહ્યવું એ પરિશેષાનુમાન છે. આમ કારણમાત્રનું જ્ઞાન કાર્યાનુમાનથી થાય છે અને કારણવિશેષનું જ્ઞાન પરિશેષાનુમાનથી થાય છે. આવા કાર્યાનુમાન સહિતના પરિશેષાનુમાનને કેટલાક અર્થાપત્તિ કહે છે.] સર્વથા અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યને આધારે કદપવામાં આવતું તે અર્થજ્ઞાનનું કારણ સ્ફોટ કહેવાય છે. તે સ્ફોટ નિરવયવ, નિત્ય, એક અને ક્રમરહિત છે એટલે વર્ણપક્ષનું નિરસન કરવામાં દક્ષ દૂષણો માટેની પાત્રતા સ્ફોટ પામતો નથી. તેથી, સ્ફોટ અર્થનો પ્રતિપાદક છે. વળી, સ્ફોટ અર્થનો પ્રતિપાદક છે, કારણ કે 'શબ્દમાંથી અમને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે' એમ આપણે ખોલીએ છીએ. આપ વર્ણજનિત સંસ્કારને અર્થપ્રતિપાદક માનો છો પરંતુ 'શબ્દમાંથી' એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં જે પ્રાતિપદિકાર્થ [શબ્દત્વ] છે તે સંસ્કારમાં ઘટતો નથી [કારણ કે સંસ્કાર 'શબ્દ'શબ્દનો વાચ્ય નથી; વિભક્ત્યર્થ એકત્વ તો સંસ્કાર એક હોઈ સંસ્કારમાં ઘટે છે.] જે કહો કે વર્ણો શબ્દ'શબ્દથી વાચ્ય છે અને તેઓ જ અર્થપ્રતિપાદક છે તો તે ફલીલ ખોટી છે, તથાપિ [અમે વધારામાં કહીએ છીએ કે] 'શબ્દમાંથી' એમાં રહેલું એકત્વ જે વિભક્ત્યર્થ છે તે અહીં સંગતિ પામતું નથી, 'શબ્દમાંથી અર્થ' જાણીએ છીએ એમ ખોલવું જોઈએ. પરંતુ સ્ફોટરૂપ શબ્દને અર્થપ્રતિપાદક ઇચ્છવામાં આવતાં 'શબ્દમાંથી' એમાં જે પ્રાતિપદિકાર્થ છે તે (અર્થાત્ શબ્દ'શબ્દવાચ્યત્વ - શબ્દત્વ) અને જે વિભક્ત્યર્થ છે તે (અર્થાત્ એકત્વ) બંને ઘટે છે.

15. નનુ ન સ્ફોટ: 'શબ્દ'શબ્દેનોચયતે, કિં તુ વર્ણાં एव । “श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे 'शब्द'शब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्रहणाः” इति [शा०भा० १.१.५] । नैतदेवं, शब्दत्वस्यापि श्रोत्रग्रहणात्मनो भावात्, निर्झरझाङ्काररवप्रभृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्रहणत्वे शब्दकार्यनिर्वर्तकत्वानुपपत्तेः । तस्माद् यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स शब्दः । अर्थप्रतिपत्तिश्च स्फोटादेव, न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्दः ।

15. શંકાકાર—'શબ્દ'શબ્દ વડે સ્ફોટ વાચ્ય નથી, પરંતુ વર્ણો જ વાચ્ય છે. શ્રોત્ર દ્વારા જેનું ગ્રહણ થાય છે તે અર્થને માટે જ 'શબ્દ'શબ્દનો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે અને વર્ણોનું જ શ્રોત્ર દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

સ્ફોટવાદી—ના, એવું નથી, કારણ કે શબ્દત્વનું પણ ગ્રહણ શ્રોત્ર વડે થાય છે, વળી જરણાનો ખળખળ અવાજ વગેરેનું પણ ગ્રહણ શ્રોત્ર વડે થાય છે, છતાં શબ્દકાર્યનું (=અર્થજ્ઞાનનું) જનકત્વ તેમનામાં ઘટતું નથી, તેથી જેમનામાંથી અર્થજ્ઞાન થાય તે શબ્દ. અર્થજ્ઞાન સ્ફોટમાંથી જ થાય છે, વર્ણોમાંથી થતું નથી, એટલે સ્ફોટ જ શબ્દ છે.

16. નન્વેવં સતિ ધૂમાદીનામપ્યર્થપ્રતીતિહેતુત્વાત્ શબ્દત્વં પ્રાપ્નોતિ । મૈવં વાદીઃ “અથ ગૌરિયત્ર શ્રોત્રજપ્રતિભાસે બહવોઽર્થાઃ પ્રતિભાસન્તે, તત્ર કસ્તેષાં શબ્દઃ” ઇત્યુપક્રમ્ય “યતોઽર્થપ્રતિપત્તિઃ સ શબ્દઃ” ઇત્યુપસંદ્ધતે કુતો ધૂમાદીનાં શબ્દત્વશઙ્કાવકાશઃ ? ।

16. શંકાકાર—એમ હોય તો ધૂમ વગેરે પણ અર્થજ્ઞાનનાં કારણુ હોઈ શબ્દપણુ પામે.

સ્ફોટવાદી—એમ ન કહે. “હવે ‘ગાય’ એ શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાનમાં ધણું અર્થો પ્રતિભાસ પામે છે [અર્થાત્ ‘ગાય’ એ શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાનમાં વર્ણો, વર્ણાભિવ્યંગ્ય સ્ફોટ, સ્ફોટવાચ્ય જ્ઞાતિ વગેરે અને જ્ઞાતિ સાથે એક અર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા ગુણુ ક્રિયા વગેરે પ્રતિભાસિત થાય છે], ત્યાં તેમનામાં શબ્દ કયો છે ?” એ પ્રમાણુ ઉપક્રમ (=શરૂઆત) કરી “જેમાંથી અર્થજ્ઞાન થાય તે શબ્દ” એમ ઉપસંહાર કરાયો છે, એટલે ધૂમ વગેરેમાં શબ્દત્વની શંકાને અવકાશ ક્યાંથી હોય ?

17. નનુ ચેયમર્થપ્રતીતિર્વર્ણેષુ ભવત્સુ ભવન્તી, તેષ્વભવત્સુ ચાભવન્તી તાનુત્સુચ્ય કથં સ્ફોટકાર્યતામુપયાયાત્ ? ઉચ્યતે । અનન્યથાસિદ્ધં તદ્ભાવમાવિત્વં તત્કાર્યતામવગમયતિ, નાન્યથાસિદ્ધમ્ । इदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः ? સ્ફોટવ્યજ્જકત્વાદ્વર્ણાનાં તદાનન્તર્યમર્થપ્રતીતેરુપ્પલ્લવતે । વર્ણાભિવ્યક્તઃ સ્ફોટોઽર્થપ્રતીતિમાદધાતિ । આમ્યતિ જનો વર્ણૈરિયમર્થપ્રતીતિરુત્પાદિતેતિ ।

17. શંકાકાર—વર્ણો હોતાં થતી, વર્ણો ન હોતાં ન થતી અર્થપ્રતીતિ વર્ણોને છોડી સ્ફોટનું કાર્ય કેમ અને ?

સ્ફોટવાદી—તેના હોતાં હોવાપણુ જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોય તો તેની કાર્યતાનું જ્ઞાન કરાવે, જે અન્યથાસિદ્ધ હોય તો તેની કાર્યતાનું જ્ઞાન ન કરાવે. તેના હોતાં હોવાપણુ અહીં અન્યથાસિદ્ધ છે. આ અન્યથાસિદ્ધિ કઈ છે ? વર્ણો સ્ફોટના વ્યંગક હોવાથી અર્થપ્રતીતિનું વર્ણો પછી અનન્તર હોવાપણુ મિથ્યા છે, ખોટું છે. વર્ણથી અભિવ્યક્ત થયેલો સ્ફોટ અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થજ્ઞાન વર્ણોએ ઉત્પન્ન કર્યું છે એમ લોકો ખાનિત પામે છે.

18. નનુ સ્ફોટવ્યક્તાવપીદાનીં વર્ણાનાં ક્વ ગતાસ્તે વ્યસ્તસમસ્તવિકલ્પાઃ ? આહ ચ મદ્ઃ—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते ॥ इति [श्लो०वा०स्फोट० ९१]

भाष्यकृताऽपि “ननु संस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पना” इत्याशङ्क्य प्रतिविहितं

“शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना च” । इति [शा०भा० १.१.५]

नैष दोषः, न स्फोटव्यक्तौ विकल्पाः प्रभवन्ति ।

18. શંકાકાર—સ્ફોટ વર્ણોથી અભિવ્યક્ત થાય છે એવા તમારા પક્ષમાં હવે વર્ણો સ્ફોટને એકે એકે અભિવ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી અભિવ્યક્ત કરે છે એ વિકલ્પો કયાં ગયા ? કુમારિક ભટ્ટે કહ્યું છે કે જેના મતે વર્ણુજ્ઞાનો વડે નિરવયવ સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છે તે પણ વર્ણો એકે એકે અભિવ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી અભિવ્યક્ત કરે છે એ પ્રકૃતી મુકત થતો નથી. ભાષ્યકાર શબ્દ [વર્ણોથી જ અર્થપ્રતીતિ થાય છે એ પક્ષમાં તે તે વર્ણુના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર, જે તે તે વર્ણુની સ્મૃતિનો જનક છે, તેનું અર્થપ્રતીતિરૂપ ખીજા કાર્યમાં સામર્થ્ય અદ્ય છે, તે અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આમ] અર્થપ્રતીતિના જનક તરીકે સંસ્કારની કલ્પના કરતાં અર્થપ્રતીતિને જન્માવવાના સંસ્કારના અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના કરવી પડે છે' એ પ્રમાણે આશંકા કરીને તેનું પ્રતિવિધાન કરે છે કે 'શબ્દસ્ફોટકલ્પનામાં તો તે અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના ઉપરાંત અપ્રસિદ્ધ શબ્દસ્ફોટની કલ્પના પણ કરવી પડે છે.'

સ્ફોટવાદી—ના, આ દોષ નથી આવતો, સ્ફોટાભિવ્યક્તિપક્ષમાં એ વિકલ્પો ઊઠતા નથી.

19. કુતઃ ? એકે તાવદાચક્ષતે પ્રથમવર્ણશ્રવણવેલાયામેવ સ્ફોટોઽભિવ્યક્તો ભવતિ । ન ચ દ્વિતીયાદિવર્ણવૈફલ્યં, તદવગતેરેવાતિશયકરણાત્ । યથા રત્નપરીક્ષ-કાણાં પ્રથમદર્શને રત્નરૂપમમલમપ્રકાશમાનમપિ પુનઃ પુનઃ પરીક્ષમાણાનાં ચરમે ચેતસિ ચકાસ્તિ નિરવદ્યં રત્નતત્ત્વમ્, એવમિહાપિ પ્રથમવર્ણશ્રુત્યા વ્યક્તેઽપિ સ્ફોટે સ્ફુટતરપ્રતીત્યૈ વર્ણાન્તરાણિ પ્રયોક્ષ્યન્તે ઇતિ ।

19. શંકાકાર—કેમ ?

સ્ફોટવાદી—કેટલાક કહે છે કે પ્રથમ વર્ણુ સાંભળતાં જ સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છે, અને દ્વિતીય આદિ વર્ણો નકામા નથી, કારણ કે સ્ફોટજ્ઞાનમાં તેઓ અતિશય (=વધારો) કરે છે. જેમ રત્નને પ્રથમ વાર જોતી વખતે તેનું રૂપ નિર્દોષ છે તેનો ખ્યાલ રત્નપરીક્ષકોને આવતો નથી પરંતુ વારંવાર નિરીક્ષણ કરતાં છેવટે ચિત્તમાં તેનું રૂપ નિર્દોષ છે એ જ્ઞાન થાય છે તેમ અહીં પણ પ્રથમ વર્ણુ સાંભળવાથી સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય ત્યારે સ્ફોટની વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય તે માટે ખીજા વર્ણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

20. અપરે તુ વદન્તિ ધ્વનય એવ સ્ફોટસ્ય ચ વ્યજ્જકાઃ । તૈશ્ચ મરુદ્ભિરનવયવ એવ એષ સ્ફોટોઽભિવ્યજ્યમાનસ્તાલ્વાદિસ્થાનકરણસંયોગોપાધિવશોપ્લ-વમન્નનાનાકારગકારાદિમાગયોગીવ પ્રતિભાસતે । મરુતાં ચઙ્ચલત્વાદુચ્ચારિતપ્રધ્વંસિનસ્તે તં ક્ષાર્પનિકાકારમવભાસયન્તે । દૃષ્ટં ચોપાધિવશાદસત્યમપિ રૂપમવભાસમાનં યથા કૃપાણમણિદર્પણાદિવ્યજ્જકમેદેન શ્યામદીર્ઘાદિરૂપં વદનસ્ય । નાદાત્મકો હિ શબ્દો વીણાવેણુમૃદાપટહાદિવ્યજ્જકમેદેન નાનાત્વમુપગચ્છન્ દૃશ્યતે । તસ્માન્ન પારમાર્થિકા એવ તે વર્ણાઃ, ન ચ સ્ફોટસ્ય વ્યજ્જકા ઇતિ ક્વ સમસ્તવ્યસ્તવિકલ્પાઃ પ્રભવેયુઃ ।

ઉપાધિભેદેન પ્રતિભાસમાના અસત્યાકારાશ્ચ તેડર્થપ્રત્યયાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિનો દૃશ્યન્તે । તેન યદુચ્યતે શબ્દકલ્પનાયાં કલ્પનાદ્વૈગુણ્યમિતિ તત્રૈકગુણાડપિ કલ્પના નાસ્તિ, કા કથા દ્વૈગુણ્યસ્યેતિ । તસ્માત્ સ્ફોટાત્મકાદેવ શબ્દાદર્થપ્રત્યયઃ । વર્ણાનુવિધાયિત્વં તુ તસ્યાન્યથાસિદ્ધમિતિ સિદ્ધમ્ ।

અપિ ચ તાર્કિકાણામનુમાનપ્રિયત્વાત્ તત્પરિતોષાયેદમનુમાનમભ્યધાયિ, ન પરમાર્થતઃ । પરમાર્થતસ્તુ શ્રૌત્રે પ્રત્યયે પ્રતિભાસમાનઃ પ્રત્યક્ષ એવ સ્ફોટઃ ।

20. પરંતુ બીજાઓ કહે છે કે ધ્વનિઓ (વાયુઓ) સ્ફોટના અભિવ્યંજક છે. તે વાયુઓ વડે નિરવયવ એવો સ્ફોટ અભિવ્યંજક થતો, તાણુ વગેરે સ્થાનો અને (નિહવામૂલ-આદિ) કરણો સાથે વાયુઓના સંયોગરૂપ ઉપાધિઓને લીધે મિથ્યા ઊભા થતા વિવિધ આકારના ગકાર વગેરે ભાગોવાળો (=અવયવોવાળો) જાણુ કે હોય એવો જણાય છે. વાયુઓ અંચળ હોવાથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યા પછી તરત નાશ પામે છે, આવા વાયુઓ સ્ફોટના કલ્પનિક ગકાર આદિ આકારોને પ્રગટ કરે છે. ઉપાધિને કારણુ અસત્ય રૂપને પણ પ્રગટ થતું આપણુ જ્ઞેયું છે, જેમકે તણવાર, મણિ, દર્પણુ વગેરે અભિવ્યંજકોના ભેદે ઊભા થતાં શ્યામ, દીર્ઘ, વગેરે મુખનાં [અસત્ય] રૂપો. નાદાત્મક શબ્દ વીણા, વેણુ, મૃદંગ, પટલ વગેરે અભિવ્યંજકના ભેદે વિવિધતા પામતો દેખાય છે. તેથી તે વર્ણો પારમાર્થિક (=વાસ્તવિક) નથી જ અને સ્ફોટના અભિવ્યંજક પણ નથી એટલે વર્ણો એકે એકે સ્ફોટને અભિવ્યંજક કરે છે કે સાથે મળીને અભિવ્યંજક કરે છે એ વિકલ્પો કયાંથી ઊઠે ? ઉપાધિભેદને લીધે જણાતા તે ગકાર આદિ અસત્ય આકારો અર્થજ્ઞાન સાથે અન્વયવ્યતિરેક ધરાવતા દેખાય છે. તેથી, શબ્દસ્ફોટની કલ્પનામાં એ કલ્પનાઓ કરવી પડે છે એમ તમે જે કહ્યું એ વિશે અમે કહીએ છીએ ત્યાં એક પણ કલ્પના નથી, તો પછી એ કલ્પનાની તો વાત જ કયાં રહી ? તેથી સ્ફોટાત્મક શબ્દમાંથી અર્થજ્ઞાન થાય છે. અર્થજ્ઞાન સાથે વર્ણોનો અન્વયવ્યતિરેક તો અન્યથાસિદ્ધ છે એ પુરવાર થયું.

વળી, નૈયાયિકો અનુમાનપ્રિય હોઈ તેમના પરિતોષ માટે આ અનુમાન અમે કહ્યું, પરમાર્થતઃ સ્ફોટ અનુભેય નથી, પરંતુ પરમાર્થતઃ તો શ્રૌત્ર જ્ઞાનમાં દેખાતો સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ જ છે.

21. આહ કિમિદમપૂર્વં તસ્કારાચરિતં વર્તતે ? વર્ણાઃ પ્રત્યક્ષમુપલભ્યમાના અપિ દુર્ભગા ન પ્રત્યક્ષાઃ, સ્ફોટઃ પુનરનવભાસમાનોડપિ સુભગઃ પ્રત્યક્ષ ઇતિ । ઉચ્યતે । ન બ્રૂમઃ વર્ણાં ન પ્રત્યક્ષા ઇતિ । તે પુનરસન્તોડપિ ઉપાધિવશાદ્ વદનદૈર્ઘ્યાદિ-વદવભાસન્તે । શબ્દસ્ત્વેકો નિરવયવઃ પ્રતીયતે । તથા ચ પદમિતિ વાક્યમિત્યેકા-કારા પ્રતીતિરસ્તિ । ન ચ મિન્ના વર્ણાસ્તસ્યામાલમ્બનીભવન્તિ । ન હિ સામાન્ય-પ્રત્યયો વ્યક્ત્યાલમ્બનઃ, અવયવિપ્રત્યયો વાડવયવાલમ્બનઃ । ન ચ સેનાવનાદિ-બુદ્ધિવદયથાર્થા પદવાક્યબુદ્ધિઃ, વાઘકાભાવાત્ ।

21. શંકાકાર—એરના જેવું અપૂર્વ આચરણ અહીં કેમ છે ? વર્ણો પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાત થતા હોવા છતાં ક્ષમનસીય તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી જ્યારે સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતો ન હોવા છતાં નસીબવાળો તે પ્રત્યક્ષ છે.

સ્ફોટવાદી—અમે કહેતા નથી કે વર્ણો પ્રત્યક્ષ નથી. [અમે એમ કહીએ છીએ કે] વર્ણો અસત્ હોવા છતાં ઉપાધિને કારણે દેખાય છે—જેમ મુખની દીર્ઘતા શ્યામતા આદિ અસત્ હોવા છતાં તલવાર, મણિ આદિ ઉપાધિને કારણે દેખાય છે તેમ પરંતુ શબ્દસ્ફોટ તો એક નિરવયવ પ્રતીતિ થાય છે. 'પદ' 'વાક્ય' એમ એક આકારવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિમાં ભિન્ન વર્ણો વિષય બનતા નથી, કારણ કે સામાન્યતા જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ વિષય બનતી નથી કે અવયવીના જ્ઞાનમાં અવયવ વિષય બનતો નથી. જેમ સેના, વન વગેરેના જ્ઞાનો અયથાર્થ છે તેમ પદજ્ઞાન અને વાક્યજ્ઞાન અયથાર્થ નથી, કારણ કે તેમના આધિક-જ્ઞાનનો અભાવ છે.

22. એકાર્થપ્રત્યયવત્ત્રોપાધિકૃતેયમેકાકારા બુદ્ધિરિતિ ચેત્ , એકાર્થપ્રતીતિરિદાનીં કુતસ્ત્યા ? પદવાક્યપ્રતીતિપૂર્વિકા હિ પદાર્થવાક્યાર્થપ્રતીતિઃ, પદાર્થવાક્યાર્થપ્રતીત્યા-સ્થયકાર્યૈક્યાચ્ચ પદવાક્યબુદ્ધિરેકાકારેતિ દુરુત્તરમિતરેતરાશ્રયત્વમ્ । ઔપાધિકત્વં ચ સામાન્યાવયવિબુદ્ધેરપિ સુવચમ્ । વાઘસન્દેહરહિતપ્રતીતિદાઢર્યાત્ તત્ર પરિહાર ઇતિ ચેત્ , તદિતરત્રાપિ સમાનમ્ । તસ્માત્ પદબુદ્ધેઃ પદસ્ફોટો વાક્યબુદ્ધેશ્ચ વાક્યસ્ફોટો વિષય ઇતિ પ્રત્યક્ષ એવ સ્ફોટઃ । તત્ર પદસ્ફોટાત્ પદાર્થપ્રતિપત્તિઃ, વાક્યસ્ફોટાત્ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ ।

22. પદમાં કે વાક્યમાં એકાકારવાળી બુદ્ધિ પદ કે વાક્યની એકાર્થજ્ઞાનોત્પાદકત્વરૂપ ઉપાધિને લીધે થાય છે એમ જે તમે કહોશો તો અમે પૂછીશું કે એકાર્થજ્ઞાન થયું ક્યાંથી ? પદજ્ઞાન કે વાક્યજ્ઞાનપૂર્વક પદાર્થજ્ઞાન કે વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે, અને પદાર્થજ્ઞાન કે વાક્યાર્થજ્ઞાન નામના એક કાર્યને આધારે પદમાં કે વાક્યમાં એક આકારવાળી બુદ્ધિ થાય છે—આ રીતનો ઇતરેતરાશ્રયદોષ દુરુત્તર છે. વળી, સામાન્યનું જ્ઞાન અને અવયવીનું જ્ઞાન પણ ઔપાધિક છે એમ કહેવું સરળ બનશે. [દાહરૂપ એક ક્રિયા અધી અગ્નિવ્યક્તિએ કરતી હોવાથી અગ્નિત્વ સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે, આમ દાહની એક ક્રિયા કરવારૂપ ઉપાધિને લીધે અગ્નિત્વ સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું સરળ બનશે. તેવી જ રીતે અથા તંતુએ સાથે મળી આચ્છાદનરૂપ એક ક્રિયા કરતા હોવાથી એક પદ અવયવીનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું સહેલું બનશે.] જે તમે કહો કે વાઘસન્દેહ રહિત દઢ પ્રતીતિને કારણે ત્યાં સામાન્યતા જ્ઞાન અને અવયવીના જ્ઞાનના ઔપાધિકપણાનો પરિહાર થાય છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે પદમાં કે વાક્યમાં થતી એક આકારવાળી બુદ્ધિની આગતમાં પણ સમાનપણે આ જ કહેવાય. તેથી પદબુદ્ધિનો વિષય પદસ્ફોટ છે અને વાક્યબુદ્ધિનો વિષય વાક્યસ્ફોટ છે, એટલે સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ જ છે. ત્યાં પદસ્ફોટમાંથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને વાક્યસ્ફોટમાંથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

23. આહ—યદિ નિરવયવઃ સ્ફોટાત્મા શબ્દો ભવતિ, વાક્યમપિ શબ્દ એવ,

तस्य पदात्मकास्त्ववयवा मा भूवन् । तस्य चेत् पदात्मानोऽवयवा भवन्ति, पदस्यापि तर्हि वर्णात्मानोऽवयवा भवन्तु ।

उच्यते । किञ्चिदुच्छ्रवसितमिव मे हृदयम् । मन्ये भविष्यत्यायुष्मतो विब्रेकालोकः । बोध्यमानो भोत्स्यसे किञ्चित् । ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभास-विप्रलब्धबुद्धिं भवद्विधं बोधयितुं पदस्फोट एष निरवयवोऽस्माभिर्दर्शितः । परमार्थतस्तु पदस्फोटे वाक्यावयवभूतो नास्त्येव । निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव वाक्यार्थस्य बोधकम् । यथा पदस्यावयवा न सन्ति, तथा वाक्यस्यावयवाः पदानि नीति । तथा चाहुः “वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्वं तदर्धे पदार्थानां, निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थौ” इति । अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि पदानामवयवा वर्णा एवं वर्णानामप्यवयवैर्भक्तिव्यं, तदवयवानामप्यवयवान्तरैरित्यानन्त्यात् का व्यवस्था स्यात् ? वर्णान् प्राप्य तु यद्यवयवकल्पनातो विरन्तव्यं, तद्वाक्ये एव विरम्यताम् ।

23. शंकाकार— जे स्फोटात्म शब्द निरवयव होय तो वाक्य पण स्फोटात्मक शब्द न छे अटले तेना पदोऽप अवयव न थाओ. जे वाक्यना पदोऽप अवयव होय तो पदना वल्लोऽप अवयव थाओ.

स्फोटाटवादी—आने। उत्तर आभीजे छीजे. मारुं मन कंछिके हणवुं थयुं. अने लाजे छे के आप आयुष्मानने विवेकने प्रकाश लाधरे अजे तमने मोक्ष करीजे छीजे अटले तमने कंछिके मोक्ष थरी. ध्वनिऽप (=वायुऽप) उपाधिना भेदधी अथेवा वल्लुंना भेदना मिथ्या आसथी छेतरायेवी बुद्धिवाणा आपना जेवाने सायुं ज्ञान करववा अजे आ पदस्फोटने निरवयव दर्शाओजे छे. परमाथं दृष्टिजे पदस्फोट अजे वाक्यस्फोटने अवयव नथी न. निरवयव न वाक्य निरवयव न वाक्यार्थतुं मोक्षक छे. जेम पदने वल्लोऽप अवयवो नथी, तेम वाक्यने पदोऽप अवयवो नथी. अने कहुं छे के “वाक्यमां पदोऽप अवयवो न होवाथी, वाक्यार्थमां पदार्थोऽप अवयवो नथी, वाक्य अने वाक्यार्थ अन्ने निरवयव छे.” अवयवकल्पनामां जेम वाक्यना अवयवो पदो छे, पदोना अवयवो वल्लो छे तेम वल्लोना पण्य अवयवो होवा जेध अजे, ते अवयवोना पण्य अवयवो होवा जेध अजे, अने अजे शीते आनन्त्यने लीधे अनवस्था थाय जे अवयवनी कल्पना करवाभाथी वल्लोअे आवीने विश्वपुं पडतुं होय तो वाक्ये न विरमेने.

24. एकघटनाकारा हि वाक्यार्थबुद्धिस्तथाविधादेव वाक्यादुत्पत्तुमर्हति । वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थे व्युत्पद्यन्ते व्यवहर्तारः । तत्रास्य पदस्य प्रयोग एव न केवलस्य दृश्यते, व्यवहारानङ्गत्वात् । वाक्यं तु प्रयोगार्हमिति तत्रैव व्युत्पत्तिः । तत् एवार्थसम्प्रत्ययः । अवयवप्रतिभासस्तु भ्रममात्रम् । अर्थोऽपि वाक्यस्यैक एव

નરસિંહાકારઃ । જાત્યન્તરં હિ નરસિંહો નામ । તત્ર ન નરાર્થઃ, નાપિ સિંહાર્થઃ ।
 एवं પદાર્થેભ્યોऽन्य एव वाक्यार्थः पानकादिवत् । यथा पानकं शर्करानागकेशर-
 मरिचादिभ्योऽर्थान्तरमेव यथा च सिन्दूरहरिताललाक्षादिभ्योऽर्थान्तरमेव चित्रम् ,
 यथा वा षड्जर्षभगान्धारधैवतादिभ्योऽर्थान्तरमेव ग्रामरागः तथा पदेभ्यो वाक्यं
 पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः ।

24. એકાકાર વાક્યાર્થજ્ઞાન એવા એકાકાર વાક્યમાંથી ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે.
 વૃદ્ધોના વ્યવહાર દ્વારા જ ભાષા શીખનારને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. વૃદ્ધોના વ્યવહારમાં
 કેવળ પદનો પ્રયોગ દેખાતો નથી જ, કારણ કે કેવળ પદ વ્યવહારનું અંગ (=કારણ)
 નથી. [અર્થાત્ વૃદ્ધો કેવળ પદથી વ્યવહાર કરતા નથી પરંતુ વાક્યથી વ્યવહાર કરે છે.]
 વાક્ય વ્યવહારમાં પ્રયોજવાને યોગ્ય છે, એટલે વાક્યની આપતમાં જ ભાષા શીખનારને જ્ઞાન
 થાય છે. તેમાંથી જ તેને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અવ્યવસ્થ પદોની પ્રતીતિ તો ભ્રમભાત્ર છે.
 નરસિંહાકારની જેમ વાક્યનો અર્થ પણ એક જ છે. નરસિંહ એ કોઈ સ્વતંત્ર ત્રીજી જ
 ભતિ છે, ત્યાં નર૩પ અર્થ પણ નથી કે સિંહ૩પ અર્થ પણ નથી. તેવી જ રીતે, પાનક
 વગેરેની જેમ વાક્યાર્થ પદાર્થથી જુદો છે. જેમ પાનક (=પીણું) સાકર, નાગકેસર, મરી
 વગેરેથી જુદું છે, જેમ ચિત્ર સિંદૂર, હળદર, લાખ વગેરેથી જુદું છે, જેમ ગ્રામરાગ પૃજ્જ,
 ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત વગેરેથી જુદો છે તેમ વાક્ય પદોથી જુદું છે અને વાક્યાર્થ
 પદાર્થથી જુદો છે.

25. कथं तर्हि तदंशावगम इति चेत् , कल्पनामात्रं तत् , नासौ परमार्थः ।
 तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात् पारमार्थिकत्वं भागानामिति चेत् , न, कूपसूपयू-
 पामामेकाक्षरानुगमेऽप्यर्थानुगमाभावात् । न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो
 वक्तुं शक्यः, रेणुपटलानुगामितया करितुरगादिवत् पिपीलिकापङ्क्तेरपि दृश्यमानायास्त-
 त्कारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययांशवदसत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थावगमोपायत-
 याऽऽश्रीयते, न त्वर्थस्तदीयः तत्राश्रकणादिवदुपलभ्यते । असत्यमपि सत्योपायतां
 प्रतिपद्यमानं दृश्यते । अलीकाहिदंशादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति । लिप्यक्षराणि
 चासत्यान्येव सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति । स्वरूपसत्यानि तानीति चेत् , न, रेखारूपतया
 तेषामर्थाप्रतिपादकत्वात् , गकारोऽयमिति एवं गृह्यमाणा रेखा अर्थप्रत्ययहेतवः,
 ताः येन रूपेण सत्यास्तेन नार्थप्रतिपादिकाः, येन चार्थप्रतिपादिकास्तेन न
 सत्या इति ।

25. શાંકાકાર—તો પછી વાક્યના અંશોનું (અવ્યવસ્થા) જ્ઞાન કેમ થાય છે ?

સ્ફોટવાદી—તેના અંશો તો કેવળ કલ્પના છે, પરમાર્થ નથી.

શાંકાકાર— [જુદા જુદા વાક્યોમાં] તે એક શબ્દ આવતો હોય તો તેની પાછળ

પાછળ તેનો અર્થ પણ આવતો દેખાય છે એટલે ભાગો [અર્થાત્ વાક્યના ભાગો પદો અને વાક્યાર્થના ભાગો પદાર્થો] પરમાર્થ છે.

સ્ફોટવાદી— ના; રૂપ, સૂપ, યૂપ, આ ત્રણેય શબ્દોમાં પ એ એક અક્ષર સમાનપણે આવેલો છે પરંતુ તે ત્રણ શબ્દોના જે અર્થો છે તેમાં પની પાછળ પાછળ ત્રણેય શબ્દોમાં આવતો કોઈ સમાન અર્થ છે નહિ. અમુકની પછી અમુક થાય છે એટલા માત્રથી પછી ચતારનું તે કારણ છે એમ કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે ધૂળના ગોટાઓ ઊંચે ચઢવા પહેલાં જેમ હાથી, ઘોડા દોડતા દેખાય છે તેમ કીડીઓના હાર પણ ચાલતી દેખાય છે, પરિણામે કીડીઓની હારના ચાલવાને ધૂળના ગોટા ઊડવાનું કારણ માનવાની આપત્તિ આવે. તેથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ બે અંશોની જેમ અસત્ પદાર્થોની કલ્પનાનો આશરો વાક્યાર્થ-જ્ઞાનના ઉપાય તરીકે લેવામાં આવે છે, પરંતુ પદાર્થ વાક્યાર્થમાં જણાતો નથી, જેમ ‘અશ્વ’નો અર્થ અને ‘કર્ણ’નો અર્થ ‘અશ્વકર્ણ’ના અર્થમાં જણાતો નથી તેમ. અસત્ય પણ સત્યનો ઉપાય બનવું દેખાય છે, અસત્ય સર્પદંશ વગેરે સત્ય મરણનું કારણ બને છે. લિપિના અક્ષરો અસત્ય જ છે, તેઓ સત્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. બે કહો કે લિપિના અક્ષરો સ્વરૂપથી તો સત્ય છે તો અમે કહીશું કે ના, રેખારૂપે તેઓ અર્થના પ્રતિપાદક નથી, ‘આ ગઠાર છે’ એ પ્રમાણે ગ્રહણ કરાયેલી રેખાઓ અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે. તે રેખાઓ જે રૂપે સત્ય છે તે રૂપે અર્થપ્રતિપાદક નથી અને જે રૂપે અર્થપ્રતિપાદક છે તે રૂપે સત્ય નથી.

26. નનુ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદ્યંશા અપિ પરમાર્થસન્ત એવ, તથા પ્રતિભાસાત્, તદર્થપ્રત્યયહેતુત્વાદ્ધ । નૈતદેવમ્, અન્વાહ્યાનમેદેન તેષાં સ્વરૂપેણેયત્તાનિશ્ચયાનુપપત્તે: । ભવતીત્યત્ર મૂશબ્દ: પ્રકૃતિ: ક્વચિદન્વાહ્યાયતે, ક્વચિદ્ભવશબ્દ: । પ્રત્યયાદેશા-ગમગુણવૃદ્ધિવર્ણલોપાદ્યન્વાહ્યાનવિસંવાદાત્ ક: પારમાર્થિક: પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ: ? કલ્પનામાત્રં ત્વેતત્ ‘ઇયં પ્રકૃતિરેષ પ્રત્યય:’ ઇતિ ।

एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थात् परिकल्पनयैवापोद्धारः । तदुक्तम्—

पदं कैश्चिद् द्विधा भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्घृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ इति [वाक्यप० ३.१]

26. શંકાકાર—પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, વગેરે અંશો પણ પરમાર્થ સત્ જ છે, કારણ કે તેઓ તેવા જણાય છે અને તેઓ અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે.

સ્ફોટવાદી—ના, એવું નથી. વ્યાખ્યાતાઓ એક જ શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન સમજૂતી આપતા હોઈ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે અંશોનું સ્વરૂપ આટલું જ છે એવો નિશ્ચય થતો નથી. ‘ભવતિ’ એ શબ્દમાં ‘મૂ’ શબ્દ પ્રકૃતિ છે એમ કોઈ વાર સમજાવવામાં આવે છે; કોઈ વાર ‘ભવ’ શબ્દ પ્રકૃતિ છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. પ્રત્યય, આદેશ, આગમ ગુણ, વૃદ્ધિ, વ્યુત્થાપ વગેરે ભાષાશાસ્ત્રીય રીતે શબ્દને સમજાવવાની પ્રક્રિયાઓ વિસંવાદી હોઈ પ્રકૃતિ

અને પ્રત્યયનો પારમાર્થિક વિભાગ કયો ? ‘આ પ્રકૃતિ છે અને આ પ્રત્યય છે’ એ તો કેવળ કલ્પના છે. એવી જ રીતે પદાર્થોને વાક્યાર્થમાંથી કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. તેથી કહ્યું છે કે જેમ એક શબ્દમાંથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે તેમ વાક્યોમાંથી પદોને કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે અને પછી તેમને બે વિભાગમાં કે ચાર વિભાગમાં કે પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

27. અપિ ચ પારમાર્થિકત્વે પદાનાં નિયતમવિસંવાદિ રૂપં પ્રતીયેત, વિસંવાદિ તુ તત્ । નામાख्यातसाधारणसन्निवेशदर्शनात् न नियतं तेषां रूपम् । अतः कार्पनिकमेव तत् , न वास्तवम् , न च निश्चेतुमपि तत् पार्यते । ‘काले-नदन्तिनागाः’ इत्यत्र हि कीदृशः पदविभागः, अर्थद्वयोपपत्तेः, उभयत्र च वर्णतुल्यत्वात् । किं ‘कालेन कृष्णेन दन्तिना हस्तिना अगास्त्वम् गतः’ इत्येवमेतानि पदानि व्यवस्थाप्यन्ताम्, अथ ‘काले समये नदन्ति शब्दायन्ते नागाः करिणः फणिनो वा’ इति ? तस्मादनियमात् न पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः ।

27. વળી, બે પદો પારમાર્થિક (=વાસ્તવિક) હોત તો તેમનું નિયત અવિસંવાદી રૂપ જણાત, પરંતુ તેમનું રૂપ તો વિસંવાદી છે. નામ અને આખ્યાત બંનેમાં સમાન વર્ણોની રચના દેખાતી હોઈ તેમનું રૂપ નિયત નથી. [દાખલા તરીકે ‘भवति’ એ આખ્યાત પણ છે (‘મૂ’ તું વર્તમાન કાળ ત્રીજો પુરુષ એક વચન) અને નામ પણ છે (भवत्-તું સપ્તમી એક વચન)]. તેથી પદોનું રૂપ કાર્પનિક જ છે, વાસ્તવિક નથી. તે રૂપનો નિશ્ચય કરવો પણ મુશ્કેલ છે. ‘कालेनदन्तिनागाः’ આ વાક્યમાં પદવિભાગ કેવો થશે ? કારણ કે વાક્યના બે અર્થો ઘટે છે અને બંનેમાં વર્ણો તો તુલ્ય જ છે. શું ‘કાળ (કાલેન) હાથી વડે (દન્તિના) તુ ગયો (અગાઃ)’ આ પ્રમાણે પદવિભાગ કરશે ? કે પછી ‘સમયે (કાલે) અવાજ કરે છે (નદન્તિ) હાથીઓ કે સર્પો (નાગાઃ)’ આ પ્રમાણે પદવિભાગ કરશે ? નિષ્કર્ષ એ કે અનિયમને કારણે પદવિભાગ અને પદાર્થવિભાગ બંને કાર્પનિક છે.

28. अथ प्रथमप्रतिपन्नवाक्यार्थानुसारेण पदतदर्थविभागो व्यवस्थाप्यते, तर्हि किं तेन तदानीं व्यवस्थापितेन, वाक्यार्थस्य प्रथममेव प्रतिपन्नत्वात् । किञ्च दध्यत्र मध्वत्रेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयोरदर्शनेऽपि तदर्थसंप्रत्ययो दृश्यते । तस्मादपि न पारमार्थिकः पदवर्णविभागः । निरस्तावयवं वाक्यं तथाविघस्यैव वाक्यार्थस्य वाचकमिति सिद्धम् ।

28. બે પહેલેથી જ્ઞાત વાક્યાર્થ અનુસાર પદવિભાગ અને પદાર્થવિભાગની વ્યવસ્થા કરવાની હોય તો ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર જ શી ? કારણ કે વાક્યાર્થ તો પહેલેથી જ જ્ઞાત હતો. વળી, ‘दध्यत्र’ ‘मध्वत्र’ એમાં ‘दधि’ અને ‘मधु’ એ બે પદોના ઇકાર અને ઉકારનું ઇશાન ન હોવા છતાં તે બે પદોના અર્થનું જ્ઞાન તો થતું દેખાય છે. તેથી પણ

પદવિભાગ અને વર્ણવિભાગ પારમાર્થિક નથી, વાસ્તવિક નથી. નિરવયવ વાક્ય તેવા જ (=નિરવયવ) વાક્યાર્થનું વાચક છે એ સિદ્ધ થયું.

29. નનુ યથા પદેષુ વર્ણા ન સન્તિ, વાક્યેષુ પદાનિ ન સન્તિ, તથા મહાવાક્યેષ્વવાન્તરવાક્યાન્યપિ ન સ્યુઃ । તતઃ કિમ્ ? મહાવાક્યાન્યપિ પ્રકરણાપેક્ષયા ન તાત્ત્વિકાનિ સ્યુઃ । તતઃ કિમ્ ? પ્રકરણાન્યપિ શાસ્ત્રાપેક્ષયા ન સ્યુઃ । તતોડપિ કિમ્ ? એકમેવેદં શાસ્ત્રતત્ત્વમ્ અવિભાગમદ્વયમાપતતિ ।

ઉચ્યતે । યદિ તત્ત્વં પૃચ્છસિ બુદ્ધયસે વા તદા એવમેતત્ સાધો ! શબ્દ-બ્રહ્મવેદમદ્વયમનાદ્યવિદ્યાવાસનોપ્લવમાનમેદમર્થભાવેન વિવર્તતે । ન તુ વાચકાદ્વિમક્તં વાચ્યમપિ નામ કિञ્ચિદસ્તિ । તસ્માત્ કાલ્પનિક એવ વાચ્યવાચકવિભાગોડયમ્ અવિદ્યૈવ વિદ્યોપાય ઇત્યાશ્રીયતે । વાગ્રૂપતા તત્ત્વમ્, સર્વત્ર પ્રત્યયે તદનપાયાત્ । યયોક્તમ્—

વાગ્રૂપતા ચેદુત્ક્રામેદવબોધસ્ય શાશ્વતી ।

ન પ્રકાશઃ પ્રકાશેત સા હિ પ્રત્યવમર્શિની ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ ૧.૧૨૫]

29. શંકાકાર-જેમ પદોમાં વર્ણો નથી, વાક્યોમાં પદો નથી તેમ મહાવાક્યમાં અવાન્તર વાક્યો પણ નહિ હોય.

સ્ફોટવાદી-તેથી શું ?

શંકાકાર-પ્રકરણની અપેક્ષાએ મહાવાક્યો પણ વાસ્તવિક નહિ બને.

સ્ફોટવાદી - તેથી શું ?

શંકાકાર - શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ પ્રકરણો પણ વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ નહિ ધરાવે.

સ્ફોટવાદી - તેથી પણ શું ?

શંકાકાર - અવિભાગ અદ્ય એક જ શાસ્ત્રતત્ત્વ આવી પડે.

સ્ફોટવાદી - અમે કહીએ છીએ કે જે ખડું પૂછો, સગળે તો હે સગળન ! એમ જ છે. આ અદ્ય શબ્દપ્રકાશ જ છે, જેમાં અનાદિ અવિદ્યાવાસનાને લીધે મિથ્યા ભેદો ઊકતા જણાય છે અને જે [ઘટ, પટ આદિ] અર્થ રૂપે વિવત* (=મિથ્યા પરિણામો) પામે છે. વાચકથી જુદું કંઈ વાચ્ય પણ નથી. તેથી વાચક અને વાચ્યનો આ વિભાગ કાલ્પનિક જ છે. અવિદ્યાનો જ વિદ્યાના ઉપાય તરીકે આશ્રય કરવામાં આવે છે. વાક્યપ્રકાશ જ તત્ત્વ છે, તે બધા જ જ્ઞાનોમાં છે, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમાંથી તે દૂર થતી જ નથી, જેમ કે કહેવામાં આવ્યું છે કે 'અવબોધની (=જ્ઞાનની) સાથે હંમેશ પ્રાપ્ત થનારી વાક્યપ્રકાશ જ અવબોધમાંથી દૂર થાય તો પ્રકાશ (=અવબોધ) પ્રકાશી નહિ (અર્થાત્ અવબોધ અર્થને પ્રકાશિત કરે નહિ), કારણ કે વાક્યપ્રકાશ જ પ્રત્યવમર્શિની છે. ['આ ઘડો છે' એ પ્રકારનો પ્રત્યવમર્શ ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થ ઘટ પ્રકાશિત થતો નથી.]

30. સા ચેયં વાક્ ત્રૈવિધ્યેન વ્યવસ્થિતૈવાવભાસતે—વૈખરી મધ્યમા પશ્યન્તીતિ । તન્નેયં સ્થાનકરણપ્રયત્નક્રમવ્યજ્યમાનગકારાદિવર્ણસમુદાયાત્મિકા યા વાક્ સા વૈખરીત્યુચ્યતે । વિંહર ઇતિ દેહેન્દ્રિયસંઘાત ઉચ્યતે । તત્ર મવા વૈખરી । તદુક્તમ્—
સ્થાનેષુ વિદ્યુતે વાયૌ કૃતવર્ણપરિગ્રહા ।

વૈખરી વાક્ પ્રયોક્તૃણાં પ્રાણવૃત્તિનિબન્ધના ॥ ઇતિ

[વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

યા પુનરન્તઃસંકલ્પ્યમાનક્રમવતી શ્રોત્રપ્રાહ્યવર્ણરૂપાઽભિવ્યક્તિરહિતા વાક્ સા મધ્યમોચ્યતે । તદુક્તમ્—

કેવલં બુદ્ધ્યુપાદાના ક્રમરૂપાનુપાતિની ।

પ્રાણવૃત્તિમતિક્રમ્ય મધ્યમા વાક્ પ્રવર્તતે ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

યા તુ પ્રાહ્યભેદક્રમાદિરહિતા સ્વપ્રકાશસંવિદ્રૂપા વાક્ સા પશ્યન્તીત્યુચ્યતે ।

તદુક્તમ્—

અત્રિભાગાત્ પશ્યન્તી સર્વતઃ સંહતક્રમા ।

સ્વરૂપજ્યોતિરેવાન્તઃ સૂક્ષ્મા વાગનપાયિની ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

તદલમતિપ્રસક્તાનુપ્રસક્ત્યા । દ્રાઘીયસી ચર્ચેયમ્ પ્રકૃતાન્તરાયકારિણીતિ ન

પ્રતન્યતે ।

30. આ તે વાક્ય ત્રણપ્રકારવાળી સ્થિર થયેલી દેખાય છે—વૈખરી, મધ્યમા અને પશ્યન્તી. તેમાં સ્થાન, કરણ, પ્રયત્ન અને ક્રમ દ્વારા અભિવ્યક્ત થનાર ગકાર આદિ વર્ણસમુદાય-રૂપ જે વાક્ય છે તે વૈખરી કહેવાય છે. દેહ અને ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય વિખર કહેવાય છે. તેમાં જન્મેલી તે વૈખરી. તેથી કહ્યું છે કે 'જ્યારે વાયુ તાલુ વગેરે સ્થાનોએ અથડાય છે ત્યારે પોતાની અભિવ્યક્તિને માટે વર્ણોને જે ગ્રહણ કરે છે અને આમ ઉચ્ચારણ કરનારાઓના પ્રાણરૂપ વાયુનો વ્યાપાર જેની અભિવ્યક્તિનું નિમિત્ત છે તે વાક્ય વૈખરી છે' ખીજા બાણુ, અંદર શુદ્ધિમાં પ્રાકટ્ય પામતી, ક્રમવાળી અને શ્રોત્રપ્રાહ્ય વર્ણરૂપ અભિવ્યક્તિથી રહિત જે વાક્ય છે તે મધ્યમા કહેવાય છે. તેથી કહ્યું છે કે 'કેવળ શુદ્ધિ જ જેનું ઉપાદાન છે અર્થાત્ શુદ્ધિમાં જ જે પ્રગટે છે [પહાર નહિ], ક્રમને જે પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રાણના વ્યાપારને પોતાના સ્વરૂપની નિષ્પત્તિ માટે જે અવગણે છે તે મધ્યમા વાક્ય છે.' પરંતુ પ્રાહ્યભેદ, ક્રમ, વગેરે રહિત સ્વપ્રકાશસંવિત્ રૂપ જે વાક્ય છે તે પશ્યન્તી કહેવાય છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે 'વિભાગ યા ભેદ વિનાની, સર્વત્ર ક્રમ વિનાની, આંતર સ્વરૂપજ્યોતિ રૂપ જ, સક્ષ્મ અને અવિનશ્વર એવી વાક્ય પશ્યન્તી છે.' વધુ પડતું લખાણ કરવાનો રાગ રહેવા ઇર્ષ્યે. આ લાંબી ચર્ચા પ્રકૃત વિષયમાં આધા કરનારી હોઈ તેને અમે લખાવતા નથી.

31. इह त्वेतावतैव पुनः प्रयोजनम्—वर्णपदपूर्वको व्यवहारो न भवतीति, वाक्येन लोके व्यवहारात् । तस्य चावयवावयविव्यवस्थानुपपत्तेर्निर्भागमेव तद्वाचकं, निर्भागश्च तस्य वाच्योऽर्थ इति । अवान्तरवाक्यमपि प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निह्नूयते । अविद्यावस्थेयं वर्तते । तत्रेयं व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानैवास्तु । विद्यायां सर्वमेवेदमसारमिति । पदेन वर्णेन वा व्यवहाराभावात् तस्य केवलस्याप्रयोगात् तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न वास्तवमिष्यते इति ।

31. અહીં તો આટલું જ પ્રયોજન છે—વર્ણપદપૂર્વક વ્યવહાર થતો નથી, કારણ કે લોકમાં વાક્યથી વ્યવહાર થાય છે; વાક્યને વિશે અવયવ-અવયવીની વ્યવસ્થા ધટતી ન હોઈ તે વાક્યરૂપ વાક્યક નિર્ભાગ જ છે અને તેનો વાચ્ય અર્થ પણ નિર્ભાગ છે. અવાન્તર વાક્ય પણ પ્રયોગયોગ્ય છે અને વ્યવહારનું કારણ છે, એટલે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. આ તો અવિદ્યાની અવસ્થા છે. અવિદ્યાવસ્થામાં આ વ્યવહારમાગ જોવો દેખાય છે તેવો ભલે હો. વિદ્યામાં તો આ બધું અસાર છે. પરંતુ પદથી કે વર્ણથી વ્યવહાર થતો નથી, કારણ કે કેવળ પદનો કે કેવળ વર્ણનો પ્રયોગ થતો નથી, પદ કે વર્ણનું સ્વરૂપ તો અવિદ્યાની અવસ્થામાં પણ વાસ્તવિક ધરતીમાં આવ્યું નથી.

32. तस्मादेकः क्रमविरहितः कल्पितासद्विभागो

वाक्यस्फोटो जनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।

वर्णास्त्वेते प्रकृतिलघवः कल्पनैकप्रतिष्ठाः

तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नेत्यलं तत्કયાંમિઃ ॥

32. નિષ્કર્ષ એ કે એક, ક્રમરહિત, જેના મિથ્યાભાગોની કલ્પના કરવામાં આવા છે એવો વાક્યસ્ફોટ પોતાના વાચ્યનું તેવું જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ વર્ણો તો સ્વભાવથી જ અસાર છે, અસ્થિર છે, કેવળ કલ્પનામાં જ તેઓની સ્થિતિ છે; તેવા આ વર્ણો તે અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા નથી. હવે તેની ચર્ચા રહેવા દઈએ.

33. अत्राभिधीयते । किमयमनुमानमहिम्ना स्फोटाऽभ्युपगमः, प्रत्यक्षप्रतीति-बलवत्तया वा ? न तावदनुमानतः स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते, परिदृश्यमान-विशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् । ननु व्यस्तसमस्तादिविकल्पै-रुत्सादितं वर्णानां वाचकत्वम् ।

33. નૈયાયિક - અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે શું અનુમાનના મહિમાથી સ્ફોટનો સ્વીકાર કરો છો કે પ્રત્યક્ષપ્રતીતિના બળે તેનો સ્વીકાર કરો છો ? અનુમાન દ્વારા સ્ફોટનું સ્વરૂપ ધટાવવું શક્ય નથી, કારણ કે દેખાતી વિશિષ્ટ આનુપૂર્વીવાળા વર્ણો દ્વારા અર્થજ્ઞાન ધટે છે.

સ્ફોટવાદી - વર્ણો એકે એકે અર્થજ્ઞાનના જનક છે કે બધા સાથે મળી અર્થજ્ઞાનના જનક છે, ઇત્યાદિ વિકલ્પો વડે વર્ણોનું વાચકત્વ નિરસ્ત થઈ ગયું છે.

34. નૈતત્ । દુર્વિકલ્પાસ્તે । વ્યસ્તાનાં તાવદ્વાચકત્વં નેષ્યતે વર્ણાનામ્ ।
સમસ્તા એવ તે વાચકાઃ ।

યત્તુ તત્સામસ્ત્યં નાસ્તિ ક્રમભાવિત્વાદિતિ તદસત્ , ક્રમભાવિનામપિ સમસ્તાનાં કાર્યકારિણામનેકશો દર્શનાત્ । યથા યુગપદ્ભાવિનઃ સમસ્તાભ્યો ગ્રાવાણઃ એકા-
મુખાં ધારયન્તો દૃશ્યન્તે તથા ક્રમભાવિનોડપિ સમસ્તા ગ્રાસા એકાં તૃપ્તિમુત્પાદયન્તો દૃશ્યન્તે । એકસ્મિન્નપિ હિ ગ્રાસે હીયમાને ન ભવતિ તાદૃશી તૃપ્તિઃ । અતઃ સમસ્તા એવ તે ગ્રાસાઃ તૃપ્તેઃ કારણમ્ । ન ચ સમસ્તા અપિ તે ગ્રાસાઃ યુગપત્ પ્રયોક્તું શક્યાઃ । તથૈકાનુવાકગ્રહણે સંસ્થાનાં ક્રમભાવિનીનામપિ સામસ્ત્યે સત્તિ સામસ્ત્યમ્ , એકયા સંસ્થયા તદામુખીકરણાસમ્ભવાત્ । એવં તાવલ્લોકે સામસ્ત્યં ક્રમભાવિનાં દૃષ્ટમ્ ।

34. નૈયાયિક - ના, એમ નથી. તે વિકલ્પો ખોટા છે. વર્ણો એકે એકે અર્થના વાચક છે એમ ઇચ્છવામાં આવ્યું જ નથી. વર્ણો સાથે મળીને જ અર્થના વાચક છે. તેમનું ભેગા થવું સંભવતું નથી કારણ કે તેઓ ક્રમભાવી છે એમ જે તમે કહ્યું તે ખોટું છે, કારણ કે આપણે ક્રમભાવીઓને પણ સાથે મળી ક્રમ કરતા અનેક વાર દેખ્યા છે. જેમ યુગપદ્ભાવી પથરાઓ સાથે મળી એક તપેલીને ધારણ કરતા દેખાય છે, તેમ ક્રમભાવી કોળિયાઓ સાથે મળી એક તૃપ્તિને ઉત્પન્ન કરતા દેખાય છે. એક પણ કોળિયા ઓછા હોય તો તેવી તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી તે કોળિયાઓ ભેગા મળીને તૃપ્તિનું કારણ બને છે તે ભેગા મળેલા કોળિયાઓને યુગપત્ પ્રયોજવા શક્ય નથી. વળી, ક્રમભાવી સંસ્થાઓ (પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણો) સાથે મળીને એક અનુવાકના (મંત્રસમૂહના) ગ્રહણમાં (મોઢે કરવામાં) સમર્થ બને છે એક સંસ્થાથી (પુનઃ ઉચ્ચારણથી) એક અનુવાકને મોઢે કરી શકતો નથી. [આપણો અનુભવ છે કે એક શ્લોકને અનેક વાર ઉચ્ચારવામાં - ગોખવામાં આવે છે ત્યારે જ તે મોઢે થાય છે. આનો અર્થ એ કે બધા ઉચ્ચારણો ભેગા મળી શ્લોકને મોઢે કરાવે છે. આ રીતે અહીં ક્રમભાવીઓનું સામસ્ત્ય સંભવે છે.] આમ લોકમાં ક્રમભાવીઓનું સામસ્ત્ય દેખાય છે.

35. વેદેડપિ 'દર્શપૂર્ણમાસામ્યામ્' ઇતીતરેતરયોગશંસિના દ્વન્દ્વેન સમર્પિતસાહિ-
ત્યાનામાગ્નેયાદિયાગાનાં પક્ષદ્વયે પ્રયોજ્યત્વેન ચાપરિહાર્યક્રમાણામેકાધિકારસમ્પાદકત્વં દૃષ્ટમ્ । તથા 'એન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ' 'આશ્વિનં ગૃહ્ણતિ' ઇતિ સોમગ્રહણામ્યાસાનાં સમસ્તાનાં ક્રમભાવિનાં ચૈક્રપ્રધાનનિર્વર્તકત્વં દૃષ્ટમિતિ । અતશ્ચ નાર્યં વિરોધઃ સામસ્ત્યં ચ ક્રમભાવિત્વં ચેતિ । એવં ક્રમવર્તિનોડપિ વર્ણાં એવાર્થાભિધાયિનો ભવિષ્યન્તિ ।

નનુ ગ્રાસસંસ્થાદીનાં યુક્તં સમસ્તાનાં ક્રમભાવિત્વં યતઃ કાર્યમપિ તદીયં તૃપ્ત્યાદિ ક્રમેણ નિર્વર્ત્યમાનં દર્શયતે । વર્ણેભ્યસ્તુ ક્રમેણ શ્રયમાણેભ્યઃ ન યાવતી તાવતી અર્થાવગતિમાત્રા નિર્વર્ત્યમાના દર્શયતે ।

35. વેદમાં પણ 'દર્શ-પૂર્ણમાસાભ્યામ્' = ('દર્શ-પૂર્ણમાસથી') એમ એકબીજાનો યોગ જણાવતા દ્વન્દ્વ સમાસથી દર્શિત સાહિત્યવાળા (= સામસ્ત્યવાળા) અને શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષમાં જેમનો પ્રયોગ ક્રમથી જ થાય છે એવા આગ્નેય આદિ યાગો એક ઇળ ઉત્પન્ન કરતા દેખાય છે. [દર્શયાગ સુદ એકમે થાય છે અને પૂર્ણમાસયાગ પૂનમે થાય છે. દર્શયાગ એક આગ્નેય અને બે સાન્નાત્ય એમ ત્રણ યાગોનો સમુદાય છે. પૂર્ણમાસયાગ એ આગ્નેય, અગ્નીષોમીય અને ઉપાંશુ એ ત્રણ યાગોનો સમુદાય છે. એકલા સાંગ દર્શથી કે એકલા સાંગ પૂર્ણમાસથી સ્વર્ગરૂપ ઇળ ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ પરસ્પર ભેગા મળી સાંગ એવા તે બંને ફલાપૂર્વ દ્વારા સ્વર્ગને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ 'દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત એ વાક્યથી જ્ઞાત થાય છે. આથી સ્વર્ગજનક ફલાપૂર્વની પહેલાં, સાંગ દર્શ અને સાંગ પૂર્ણમાસ એ બંનેનું જુદું જુદું એક એક સમુદાયપૂર્વ સ્વીકારવું પડશે, કે જે દ્વારા તેઓ (દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ બે સમુદાયો-દર્શના ત્રણ યાગોનો સમુદાય અને પૂર્ણમાસના ત્રણ યાગોનો સમુદાય) એક બીજાનો સહકાર સાધી ફલાપૂર્વને પેદા કરી તે દ્વારા સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરી શકે. વળી, ઉપયુક્ત આ પ્રત્યેક સમુદાયપૂર્વ પણ સાંગ દર્શ સમુદાયથી કે સાંગ પૂર્ણમાસ સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તત્સમુદાયઘટક પ્રત્યેક પ્રધાન યાગથી જન્ય એક એક ઉત્પત્ત્યપૂર્વ સમુદાયપૂર્વની પહેલાં સ્વીકારવું આવશ્યક છે, જેથી સિન્નકાલીન હોવા છતાં તે પ્રધાન યાગોને સમુદાયઘટકતા તેમ જ સાંગતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે, અગ્નેય પણ સમુદાયઘટક પ્રધાનોનું સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યેક અંગજન્ય જુદું જુદું એક ઉત્પત્ત્યપૂર્વ સ્વીકારવું આવશ્યક છે જ. નિષ્કર્ષ કે દરેક અંગના ઉત્પત્ત્યપૂર્વથી યુક્ત જે દર્શઘટક-પ્રધાનત્રયજન્ય અપૂર્વત્રય તેથી એક સમુદાયપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ દરેક અંગના ઉત્પત્ત્યપૂર્વથી યુક્ત જે પૂર્ણમાસઘટકપ્રધાનત્રયજન્ય અપૂર્વત્રય તેથી એક સમુદાયપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બે સમુદાયપૂર્વોથી એક પરમાપૂર્વ (= ફલાપૂર્વ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ફલાપૂર્વથી યોગ્ય વખતે સ્વર્ગરૂપ ઇળ પેદા થાય છે. આ જ વસ્તુને સંક્ષેપમાં સરળ રીતે આ પ્રમાણે મૂકી શકાય દર્શમાં ત્રણ યાગો ક્રમથી થાય છે અને પૂર્ણમાસમાં પણ ત્રણ યાગો ક્રમથી થાય છે દર્શ સુદ એકમે થાય છે અને પૂર્ણમાસ પૂનમે થાય છે. આમ તેમનો પણ ક્રમ છે દર્શ અને પૂર્ણમાસ ભેગા મળીને જ એક ઇળ સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરે છે આગ્નેય અને બે સાન્નાત્ય એમ ત્રણ યાગો સાથે મળી દર્શયાગ થાય છે. આગ્નેય, અગ્નીષોમીય અને ઉપાંશુ એ ત્રણ યાગો સાથે મળી પૂર્ણમાસયાગ થાય છે. અને દર્શ અને પૂર્ણમાસ સાથે મળી એક ઇળ સ્વર્ગ પેદા કરે છે. આમ અહીં ક્રમભાવી ત્રણ યાગોનું સામસ્ત્ય અને ક્રમભાવી દર્શ અને પૂર્ણમાસનું સામસ્ત્ય વેદમાં સ્વીકારાયું છે જ.] વળી, જ્યોતિષ્ટેમમાં સોમરસ ભરેલાં અનેક પાત્રોમાંથી 'એન્દ્રવાયવં ગહ્વાતિ' ('એન્દ્રવાયુનું પાત્ર ગ્રહણ કરે છે') 'આશ્વિનં ગહ્વાતિ' ('અશ્વિનનું પાત્ર ગ્રહણ કરે છે') એમ સોમ ભરેલાં પાત્રોના

ગ્રહણના ક્રમભાવી અને સમસ્ત અભ્યાસોનું એક પ્રધાન જ્યોતિષ્ટોમને ઉત્પન્ન કરવાપણું દેખ્યું છે. તેથી સામસ્ત્ય અને ક્રમભાવિત્વ વચ્ચે વિરોધ નથી.

આમ ક્રમભાવી હોવા છતાં વર્ણો જ અર્થના વાચક બનશે.

સ્ફોટવાદી - કોળિયા, સંસ્થા, વગેરે સમસ્તોતુ ક્રમભાવિત્વ બરાબર છે કારણ કે તે દરેકનું તૃપ્તિ વગેરે કાર્ય પણ ક્રમથી ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. પરંતુ ક્રમથી સંભળાતા વર્ણોથી જેટલા વર્ણો સંભળાય તેટલી અર્થજ્ઞાનની માત્રા ઉત્પન્ન થતી દેખાતી નથી.

36. યદ્યેવમાગ્નેયાદિભ્યઃ તર્હિ ક્રમેણ નિર્વર્ત્યમાનં કિં કાર્યમુપલભ્યતે ? અવાન્તરાપૂર્વમિતિ બ્રૂમઃ, શબ્દપ્રામાણ્યાત્ । પરમાપૂર્વનિર્વૃત્તિસ્તુ તેષાં સામસ્ત્યે સતિ સેત્સ્યતીતિ ।

36. નૈયાયિક-જે એમ હોય તેો આગ્નેય વગેરેથી ક્રમથી ઉત્પન્ન થતું કયું કાર્ય દેખાય છે ?

સ્ફોટવાદી-અમે કહીએ છીએ કે અવાન્તર અપૂર્વ, કારણ કે તેમાં શબ્દ પ્રમાણ છે. અવાન્તર અપૂર્વોનું સામસ્ત્ય થતાં પરમાપૂર્વની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

37. ઉચ્યતે । અવાન્તરાપૂર્વનિર્વૃત્તાવિદાનીં ક્રમભાવિનામાગ્નેયાવયવભૂતક્રિયા-ક્ષણાનાં કિમવાન્તરં કાર્યં કા વા તસ્ય નિર્વૃત્તિરુપલભ્યતે ? અપિ ચ યથાભિમતં યત્ કાર્યં તદભિસન્ધાનેન પ્રવૃત્તિઃ । તત્ સામસ્ત્યાત્ પૂર્વં ન ક્વચિદુપલભ્યતે । ન હ્યવાન્તરાપૂર્વેણ સ્વર્ગમાત્રા કાચિદભિનિર્વર્ત્યતે, શાસ્ત્રાર્થસ્ય તદાનીમનિષ્પન્નત્વાત્ । અતઃ કિમવાન્તરાપૂર્વેણ કૃતેનાપિ ? યત્કિઞ્ચિત્ત્વવાન્તરાપૂર્વપ્રાયં કાર્યં વર્ણેષ્વપિ ન ન દર્શયિતું શક્યતે । કિં તદિતિ ચેત્, સ્વરૂપગ્રહણં સંસ્કારો વા ભવિષ્યતિ ।

37. નૈયાયિક-ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે અવાન્તર અપૂર્વોની ઉત્પત્તિ થતી હોય તેો આગ્નેયના અવયવભૂત ક્રમભાવી [ત્રીહિઅવહનન, આદિ] ક્રિયાક્ષણોતુ કયું અવાન્તર કાર્ય છે ? અથવા તે અવાન્તર કાર્યની કઈ ઉત્પત્તિ દેખાય છે ? વર્ણો ઇચ્છા મુજબ જે ક્ષણ કરવાનું હોય તેને લક્ષમાં રાખીને પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે ક્ષણ સામસ્ત્ય પહેલાં કાર્ય જણાતું નથી, કારણ કે અવાન્તરાપૂર્વથી કોઈ પણ સ્વર્ગમાત્રા ઉત્પન્ન થતી નથી. અવાન્તરાપૂર્વથી કોઈ પણ સ્વર્ગમાત્રા ઉત્પન્ન ન થવાનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ પ્રધાન અર્થ (= યજ્ઞકર્મ) તે વખતે નિષ્પન્ન થયો હોતો નથી તેથી અવાન્તરાપૂર્વ કરવાથી શું ? જે કોઈ થોડુંક ઉપકારક કાર્ય અવાન્તરાપૂર્વ કરે છે તેના જેવું ઉપકારક કાર્ય તેો વર્ણો પણ કરે છે એ દેખાડવું શક્ય છે જ તે શું છે એમ જો તમે પૂછશો તેો અમે કહીશું કે તે છે સ્વરૂપગ્રહણ કે સંસ્કાર. [સ્વરૂપગ્રહણથી વર્ણોનું શ્રૌત પ્રત્યક્ષ સમજવું.]

38. તયોઃ પ્રધાનકાર્યાવયવત્વં નાસ્તીતિ ચેત્, મા ભૂદવયવત્વં, તદુપયોગિતા તુ વિચ્યતે એવ । અવયવાવયવિવ્યવહારસ્તુ અવાન્તરપરમાપૂર્વયોરપિ દુરુપપાદઃ ।

પદાનાં તુ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિલક્ષણપ્રધાનકાર્યાવયવભૂતપદાર્થજ્ઞાનાલ્યકાર્યનિર્વર્તકત્વમ-
તિસ્પષ્ટમસ્યેવેતિ ન તેષ્વેષ દોષઃ પ્રાદુષ્યાત્ । વર્ણાનામપિ ગમનક્રિયાક્ષણાનામિવ
ગ્રામપ્રાત્નૌ, ગ્રાસાનામિવ તૃત્તૌ, સંસ્થાનામિવામુખીકરણે યદ્યપિ ક્રમોપચીયમાનતત્કાર્ય-
માત્રાસમુન્મેષો નાસ્તિ તથાપિ તદૌપચિકસ્યોપલબ્ધિસંસ્કારાદિકાર્યસ્ય કરણાત્ તત્કાર્ય-
ર્યાવયવી તાવત્ કૃતો ભવતીતિ ન સમસ્તાનાં ક્રમકારિત્વમપહીયતે । તત્ર પૂર્વે વર્ણા
અતીતા અપ્યુપકરિષ્યન્તિ, ચરમવર્ણસ્તુ વર્તમાન इतीदृश एवायं काल्पनिकः
ક્રિયાક્ષણસમૂહ इव वर्णसमूहोऽर्थप्रत्यायकः ।

38. સ્ફોટવાદી—અર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રધાન કાર્યના તે એ (= સ્વરૂપગ્રહણ અને સંસ્કાર) અવયવો નથી.

નૈયાયિક— ભલે અવયવો ન હો, તેમની તેમાં ઉપયોગિતા તો છે જ. અવયવ-
અવયવીનો વ્યવહાર તો અવા-તરાપૂર્વ અને પરમાપૂર્વ વચ્ચે પણ થતો મુશ્કેલ છે.
વાક્યાર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રધાન કાર્યના અવયવભૂત પદાર્થજ્ઞાન નામના કાર્યોને પદો ઉત્પન્ન કરે છે
એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, એટલે એમને આ દોષ દૂષિત કરતો નથી. ગમનક્રિયાક્ષણો દ્વારા
ગ્રામપ્રાપ્તિમાં, કેળિયાઓ દ્વારા તૃપ્તિમાં, પુન પુનઃ ઉચ્ચારણુ દ્વારા એક અનુવાકને મોઢે
કરવામાં જેમ ક્રમથી ધીરે-ધીરે ઉપચય પામતા કાર્યનો સમુન્મેષ થાય છે તેમ વર્ણો દ્વારા
પદાર્થજ્ઞાનોત્પત્તિમાં ક્રમથી ઉપચય પામતા કાર્યનો સમુન્મેષ થતો નથી; તેમ છતાં પદાર્થજ્ઞાનના
ઉપાયભૂત, વર્ણોનાં શ્રૌત્ર પ્રત્યક્ષો અને વર્ણોના સંસ્કારોરૂપ કાર્યોને વર્ણો ઉત્પન્ન કરતા હોઈ
તે પદાર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યાવયવીને પણ તેઓ ઉત્પન્ન કરી દે છે, એટલે સમસ્તોતુ ક્રમથી કાર્ય
કરવાપણું હાનિ પામતું નથી. ત્યાં અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યોત્પત્તિમાં અન્તિમ વર્ણુ પૂર્વેના વર્ણો
નાશ પામી ગયા હોવા છતાં ઉપકાર કરે છે, અન્તિમ વર્ણુ તો વર્તમાન હોય છે; તેથી
કાલ્પનિક ક્રિયાક્ષણુસમૂહ જેવો આ વર્ણુસમૂહ અર્થોત્પત્તિ જ્ઞાન કરાવે છે.

39. અથ વા ક્રમોપલબ્ધેષ્વપિ વર્ણેષુ માનસમનુવ્યવસાયરૂપમસ્ખિલવર્ણવિષયં
સક્કલનાજ્ઞાનં યદુપજાયતે, તદર્થપ્રત્યાયનાહ્નં ભવિષ્યતિ । દૃશ્યતે ચ વિનશ્ચરેષ્વપિ
પદાર્થાન્તરેષુ ક્રમાનુભૂતેષુ યુગપદનુવ્યવસાયો માનસઃ ‘શતમાત્રાણિ ભક્ષિતવાન્ દેવદત્તઃ’
इति । न चार्थं प्रत्ययो नास्ति, सन्दिग्धः, बाध्यते वा । अनभ्युपगम्यमाने
चेदृशि समुच्चयज्ञाने तन्निबन्धना भूयांसो व्यवहारा उत्सीदेयुः ।

39. અથવા, ક્રમથી પ્રત્યક્ષ થનારા વર્ણો આખતમાં, તે બધા વર્ણોને વિષય કરનારું
જે માનસ અનુવ્યવસાયરૂપ સંકલનાજ્ઞાન થાય છે તે અર્થજ્ઞાન કરાવવામાં કારણુભૂત બનશે.
વિનશ્ચર, ક્રમથી અનુભૂત ખીજ પદાર્થોની આખતમાં, તે બધા પદાર્થોને યુગપત્ વિષય કરનારો
માનસ અનુવ્યવસાય છે, જેમ કે ‘દેવદત્તે સો કેરી ખાધી’. એ જ્ઞાન નથી એમ નહિ, વળી
તે સંદિગ્ધ પણ નથી કે ખીજ પ્રમાણુજ્ઞાનથી આધિત પણ થતું નથી. જે આવા સમુચ્ચય-
જ્ઞાનનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો ઘણા બધા વ્યવહારો ઉચ્છેદ પામે.

40. स चायं सङ्कलनाप्रत्ययः स्मर्यमाणानुभूयमानप्राक्तनान्त्यवर्णविषयतया सदसद्वर्णगोचरश्चित्ररूप उपेयते । यदि वाऽन्त्यवर्णेऽपि तिरोहिते भवन् असद्वर्णगोचर एव, न चित्राकारः । सोऽर्थप्रतीतिहेतुरेक एवेति निरवकाशा व्यस्तसमस्तविकल्पाः ।

40. आ संक्षलनाज्ञानेनो विषय स्मरणु कराता प्राइतन वळोि अने अनुभवतो अन्त्य वळुं होर्ध सत् अने असत्ने विषय करनारुं, चित्ररूप धरावतुं ते ज्ञान छे अेभ स्वीकारायुं छे. अथवा तो अन्त्य वळुं पळु तिरोहित अततां संक्षलनाज्ञान असत् वळोिने न विषय करतुं अनी रहे छे अने परिणामे चित्ररूप रडेतुं नथी. आ संक्षलनाज्ञान अथ ज्ञानतुं अेक न कारणु होर्ध कारणु अेके अेके अर्थज्ञानने उत्पन्न करे छे के बेगां भणी करे छे अे विकल्पेने कोर्ध अवकाश रहेतो नथी.

41. ननु सङ्कलनाप्रत्ययेऽपि यदि ते वर्णाः क्रमेणावभासन्ते, तदसावपि पूर्वोत्पन्नैकैकवर्णबुद्धिनिर्विशेष एव स्यादिति तदुपाख्यता अपि वर्णा नार्थप्रतीतिहेतवो भवेयुः । यदि त्वेकसुमनस्तबकाकारावभासी प्रत्ययवत् स प्रत्ययः तदा तस्मिन् क्रमानवगमाद्विपरीतक्रमा अपि ते वर्णा अर्थप्रतीतिकारिणः स्युः ।

41. र्शेठवादी- जे संक्षलनाज्ञानमां पळु ते वळोि कभथी न ज्ञात थता होय तो ते संक्षलनाज्ञानेनो पळु अेक अेक वळुिने अडणु करनारं ज्ञानेथी कोर्ध विशेष (=बेड) रहे नहि, परिणामे अेवा संक्षलनाज्ञानमां गृहीत थयेवा होवा छतां वळोि अर्थप्रतीतिना कारणु नहि अने. जे ते संक्षलनाज्ञान कूलोना अेक गुञ्छाने अडणु करनार ज्ञान जेवुं होय तो तेमां कभनुं ज्ञान न होवाथी वळोि विपरीत कभमां पळु अर्थनुं ज्ञान करावे.

42. उच्यते । विशिष्टानुपूर्वीकवर्णमालाऽनुभवसमनन्तरभावी हि सङ्कलनाप्रत्ययोऽर्थप्रतीतिहेतुः, न स्तबकाकारपरिच्छेदमात्रम् । विपरीतक्रमाशङ्कनं च तदानीं कुतस्त्यम् ? स्तबकावभासे तावत् क्रम एव नास्ति, कस्य वैपरीत्यमवैपरीत्यं वा ? यदनन्तरजन्माऽयं समुच्चयप्रत्ययः ताश्च विशिष्टक्रमावभासिन्य एव पूर्वभाविन्यो वर्णबुद्ध्य इति कुतो वैपरीत्यविकल्पः ? तस्मात् प्रथमावगमनियतानुपूर्वीकास्ते तदनन्तरभाविसमस्तावभासिसङ्कलनाप्रत्ययोपाख्यता वर्णा अर्थप्रतीतिकारिण इति न दोषः । यथा वा “पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्यवर्णः” इति [शा०भा० १.१.५] तत्रभवता मीमांसाभाष्यकृता वर्णितं तथा वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमस्तु ।

42. नैयायिक-आनेो उत्तर अमे आपीअे छीअे. विशिष्ट आनुपूर्वीवाणी वळोिनी भाणाना अनुभवो पळी तरत न उत्पन्न थतुं संक्षलनाज्ञान अर्थज्ञानतुं कारणु छे, [आनुपूर्वीरहित] केवण गुञ्छने अडणु करनारुं ज्ञान संक्षलनाज्ञान नथी. अेभ होर्ध विपरीत कभनी शंका न

ક્યાંથી થાય ? મુચ્છના જ્ઞાનમાં તો ક્રમ (=આનુપૂર્વી) જ નથી, તો પછી કોનું વૈપરીત્ય કે અવૈપરીત્ય હોય ? જેના પછી તરત જ આ સમુચ્ચયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિશિષ્ટ ક્રમના અવભાસવાળાં વર્ણુગ્રાહી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનો છે; તો પછી વૈપરીત્યનો વિકલ્પ (=પ્રશ્ન) ક્યાંથી આવ્યો ? તેથી, પ્રથમ પોત પોતાના જ્ઞાનોમાં નિયત ક્રમે ગ્રહણ કરાયેલા તે વર્ણુો તે જ્ઞાનો પછી તરત જ ઉત્પન્ન થનારા અને સમસ્ત વર્ણુોનો એક સાથે અવભાસ કરનારા સંકલનાજ્ઞાનનો વિષય બની અર્થજ્ઞાનના જનક અને એમાં કોઈ દોષ નથી. અથવા પૂર્વ વર્ણુોએ પાડેલા સંસ્કાર સહિત અન્ય વર્ણુ અર્થજ્ઞાનનો જનક છે એમ માનનીય મીમાંસા-ભાષ્યના કર્તાએ (શંકરે) જેમ નિર્ણય છે તેમ વર્ણુો અર્થજ્ઞાનના જનક હો.

43. નન્વત્રોક્તં સંસ્કારસ્યાર્થપ્રતીતિજનકત્વં ન દષ્ટપૂર્વમ્, સ્મૃતાવેવ તસ્ય વ્યાપાર इति । किमियं राजाज्ञा स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति ?

43. સ્ફોટવાદી—અહીં તમે કહ્યું કે સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનો જનક છે, પણ એવું અમે પહેલાં કહી જેયું નથી; સંસ્કારનો વ્યાપાર તો સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરવામાં જ છે.

નૈયાયિક—શું આ રાજાજ્ઞા છે કે સંસ્કારે સ્મૃતિને જ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ ?

44. नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा त्वेषा । न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः कोऽपि धर्मा किन्तु पट्टवभ्यासादरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यदात्मनः स्मरणकारणं स संस्कारः । सा च स्मृत्यैव कार्येण कल्प्यमाना शक्तिः । न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य शक्य-न्तरमर्थप्रतीतिजन्मनि सम्भवति । येनैव कार्येण सा कल्प्यते शक्तिस्तदपहाय किं कार्यान्तरं कुर्यात् ? स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणमनुभवः । अनुभवहेतो-स्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नेत्पश्यामः । तस्मान्नासावर्थप्रती-तिहेतुर्भवति ।

44. સ્ફોટવાદી—ના, આ રાજાજ્ઞા નથી, પણ નયાજ્ઞા તો છે. સંસ્કાર નામનો કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મ નથી પરંતુ પટ્ટુ અભ્યાસ અને આદર સાથે જ્ઞાન વડે ગૃહીત અર્થોની બાબતમાં તે અર્થોનું પોતાનું સ્મરણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ તે સંસ્કાર છે. સ્મૃતિરૂપ કાર્ય ઉપરથી જ અર્થાપત્તિ દ્વારા કલ્પવામાં આવતી શક્તિ સંસ્કાર છે. શક્તિરૂપ સંસ્કારમાં અર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી ખીણ શક્તિ સંભવતી નથી. જે કાર્ય (સ્મૃતિરૂપ કાર્ય) ઉપરથી જ તે સંસ્કારરૂપ શક્તિની કલ્પના કરવામાં આવી હોય તે કાર્યને ત્યજી શું તે બીજું કાર્ય કરે ? સ્મરણોત્પદક સંસ્કારનું જનક કારણ અનુભવ છે. અનુભવનું જનક કારણ બનનારા એવા આ નૂતન અપૂર્વ વ્યાપારવાળા સંસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ જ અમને તો જણાતું નથી. તેથી સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી.

45. नैतत् सारम्, वर्णानुभवसंस्कृतमतेः पुंसोऽर्थप्रतीतिदर्शनात् । न हि स्मरणशक्तिः संस्कारः, किन्त्वात्मगुणो वासनाख्यः । स च स्मृतिमिवार्थप्रतीतिमपि जनयितुमुत्सहते । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम् । स्मरणजननकौशलमपि तस्य तथा

દર્શનાદવગમ્યતે । તદ્દિદમનુભવજનનમપિ તતો દૃશ્યતે એવ । વર્ણાંચ તદનુભવાંચ વ્યતીતાઃ । અન્યચ્ચ શબ્દતત્ત્વં નાનુભૂયતે ઇતિ વક્ષ્યામઃ । અસ્તિ ચાર્થપ્રતીતિઃ । નાસૌ નિષ્કારણિકા । કારણવ્યતિરેકેણ હિ સાડનુદ્ભવન્તી કારણમાક્ષિપતિ । યદસ્યાઃ કારણં સ સંસ્કાર ઇતિ સ્મૃતિરિવાર્થપ્રતીતિરપિ તત્કાર્યત્વાત્ તદનુમાપિકા ભવત્યેવ । યત્તુ કુતસ્તાદૃશઃ સંસ્કાર ઉદેતીતિ, જહપ્રશ્નોડયમ્, અનુભવહેતુકસ્ય સુપ્રસિદ્ધત્વાત્ । તથા ચાહ, ‘વસ્તુધર્મો હ્યેષ યદનુભવઃ પટીયાન્ સ્મૃતિવીજમાઘત્તે’ ઇતિ ।

45. નૈયાયિક—આ તમે જે કહ્યું તે સારહીન છે, તુષ્છ છે, કારણ કે વર્ણોના અનુભવોથી સંસ્કૃત થયેલી યુદ્ધિવાળા પુરુષને અર્થજ્ઞાન થતું દેખાય છે. સ્મરણોત્પાદક શક્તિ એ સંસ્કાર નથી પરંતુ આત્માનો વાસના નામનો ગુણ સંસ્કાર છે અને તે ગુણ સ્મૃતિની જેમ અર્થજ્ઞાનને પણ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉત્સાહિત થાય છે. સર્વત્ર આપણું દર્શન પ્રમાણ છે. સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવાનું સંસ્કારનું કૌશલ પણ તે દર્શનથી જ જ્ઞાત થાય છે. તેથી સંસ્કારનું અનુભવજનનઃ પણ તે દર્શનથી જ દેખાય છે. વર્ણો અને તેમના અનુભવો તો અતીત થઈ ગયા છે અને ખીણું તો કોઈ શબ્દતત્ત્વ અનુભવાતું નથી એમ એમ કહીએ છીએ અને અર્થજ્ઞાન તો થાય છે. આ અર્થજ્ઞાન કારણ વિના તો ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ વિના ઉત્પન્ન ન થતું અર્થજ્ઞાન કારણનો આક્ષેપ કરે છે. જે તેનું કારણ છે તે સંસ્કાર છે; આમ સ્મૃતિની જેમ અર્થજ્ઞાન પણ સંસ્કારનું કાર્ય હોવાથી અર્થજ્ઞાન સંસ્કારનું અનુમાન કરાવે છે. તેવો (અર્થાત્ અર્થજ્ઞાનનો જનક) સંસ્કાર શેનાથી જન્મે છે એ પ્રશ્ન જે તમે કર્યો છે તે જડ પ્રશ્ન છે, કારણ કે તેનું કારણ અનુભવ છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે અને કહ્યું પણ છે કે ‘એ તો વસ્તુધર્મ છે કે પદ્મ અનુભવ સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે.’

46. નનુ સ્મૃતિવીજમિતિ યદુચ્યતે તત્ કથમનુભવવીજં સ્યાત્ ? નૈષ નિયમઃ સ્મૃતેરેવ વીજમિતિ । અનુભવસ્તાવત્ તથાવિઘમાત્મધર્મમાઘત્તે । સ કાર્યમેદોડપિ નોત્પત્તૌ કારણાન્તરં મૃગયતે । કાર્યમેદશ્ચાસ્ય તથાદર્શનાદવગમ્યતે ઇત્યુક્તમ્ ।

અથ વા કિમનેન નિર્બન્ધેન ? ન સાક્ષાદર્થપ્રતીતિકારી સંસ્કારઃ, સ્મૃતિદ્વારેણ તાં કરિષ્યતિ । પૂર્વવર્ણેષુ સંસ્કારાત્ સ્મરણમ્, અત્યવર્ણે શ્રોત્રેન્દ્રિયાદનુભવ ઇત્યેવં સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનવર્ણકારણકોડર્થપ્રત્યયઃ સ્યાત્, કો દોષઃ ?

46. સ્ફેટવાદી—જેને તમે સ્મૃતિનું કારણ કહ્યો છે તે અનુભવનું (=અર્થજ્ઞાનરૂપ અનુભવનું) કારણ કેમ અને ? [ન્યાયદર્શનમાં સ્મૃતિભિન્ન ઉપલબ્ધિને અનુભવ ગણવામાં આવે છે, અનુભવ પ્રમાણ છે, સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી]

નૈયાયિક—એવો નિયમ નથી કે સંસ્કાર સ્મૃતિનું જ કારણ છે. અનુભવ તેવો (સંસ્કારરૂપ) આત્મધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ અનુભવરૂપ વિશિષ્ટ કાર્ય (=અર્થજ્ઞાન) પોતાની ઉત્પત્તિ માટે ખીણું કારણ (=સંસ્કારથી અન્ય કારણ) શોધતો નથી. સંસ્કારનું જ આ

એક પ્રકારનું કાર્ય છે એ તેવા દર્શન ઉપરથી જ્ઞાત થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

અથવા, અમારે આ આગ્રહ રાખવાનો શો અર્થ? સંસ્કાર સાક્ષાત્ અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી, સ્મૃતિ દ્વારા તે તેનો જનક બને છે. સંસ્કાર દ્વારા પૂર્વ વર્ણોની સ્મૃતિ થાય છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા અંત્ય વર્ણનો અનુભવ થાય છે. એટલે આમ સ્મરણ કરાતા પૂર્વ વર્ણો અને અનુભવાતો અંત્ય વર્ણુ અર્થજ્ઞાનનું કારણ બને એમાં શું દોષ?

47. નન્વનુભવક્રમાહિતસંસ્કારસામર્થ્યમનુરુઘ્યમાનાઃ સ્મૃતયોઽપિ ક્રમેણોત્પન્નમર્હન્તિ, ન યુગપદિતિ । તત્ત્વં પ્રાક્તન એવ દોષઃ, સામસ્ત્યાભાવાદિતિ । નૈષ દોષઃ । નાનાવર્ણવિષયૈઃ ક્રમભાવિભિરનુભવૈઃ ક્રમોપચયાત્મા પુટપાકૈરિવ કાર્ત્ત્વસ્વૈક એવાત્મનઃ સંસ્કારઃ તાદૃગુપાધીયતે, યેન સર્વાનેવ પૂર્વદૃષ્ટાન્ વર્ણાનસૌ સકૃત્ સ્મરતીતિ ।

47. સ્ફોટવાદી - ક્રમથી થનારા અનુભવોએ પાડેલા સંસ્કારોના સામર્થ્યને અનુસરતી સ્મૃતિઓ ક્રમથી ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે, યુગપત્ નહિ. તેથી પહેલાં જણાવેલો દોષ રહે છે. જ કારણ કે સામસ્ત્યનો અભાવ છે

નૈયાયિક—આ દોષ નથી. અનેક વર્ણોને વિષય કરનારા અને ક્રમથી ઉત્પન્ન થનારા અનુભવો વડે, ક્રમથી પુષ્ટ થવાના સ્વભાવાળો આત્માનો એક જ સંસ્કાર એવો પડે છે કે જેથી સર્વ પૂર્વદૃષ્ટ વર્ણોનું એ આત્મા એક સાથે સ્મરણ કરે છે—જેમ અનેક પુટપાકો વડે ક્રમથી પુષ્ટ થઈ સોનાનો એક જ સંસ્કાર થાય છે તેમ.

48. સંસ્કારાત્ સંસ્કારોત્પત્તિરલૌકિકીતિ ચેત્ , નાલૌકિકી, સ્વાધ્યાયાધ્યયને સિદ્ધત્વાત્ । ઉચ્ચારણક્રિયાયાઃ ક્ષણિકત્વાત્ તદાહિતે સંસ્કારાન્તરકારિણિ સંસ્કારે-ઽનિષ્ઠ્યમાણેઽન્ત્યમુચ્ચારણં પ્રથમોચ્ચારણાન્ન વિશિષ્યેતેતિ । તતઃ કિં ? પુરુષાયુષેણાપિ નાનુવાક એક આમુસ્વીક્રિયેત ।

48. સ્ફોટવાદી—સંસ્કારથી સંસ્કારની ઉત્પત્તિ આ લોકમાં થતી દેખાતી નથી અર્થાત્ અલૌકિક છે.

નૈયાયિક—અલૌકિક નથી, કારણ કે આ લોકમાં વેદાધ્યયનમાં તે સિદ્ધ છે. ઉચ્ચારણક્રિયા ક્ષણિક હોઈ તેણે પાડેલો, ખીમ (પુષ્ટ) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરનારો સંસ્કાર ન ઇચ્છવામાં આવે તો અંત્ય ઉચ્ચારણ પ્રથમ ઉચ્ચારણથી વિશિષ્ટ નહિ બને.

સ્ફોટવાદી—તેથી શું ?

નૈયાયિક—પુરુષનું આપ્તુ આપ્તુ પૂરું થઈ જાય તો પણ તે પુરુષ એક અનુવાકને મોઢે નહિ કરી શકે.

49. નન્વયમીદશઃ પ્રકારઃ એકસ્મરણસિદ્ધયે કલ્પનીયઃ, અર્થપ્રતીતિહેતુતા વા સંસ્કારસ્ય કલ્પનીયેતિ । સર્વથેયમદૃષ્ટકલ્પના । અતો ન પશ્યામહે તત્ર કઃ સંસ્કારં

પ્રતિ પક્ષપાતઃ, કશ્ચ સ્ફોટં પ્રતિ વિદ્વેષઃ, યદેષ કલ્પ્યતે નૈષ ઇતિ । ઉક્તમત્ર તેનૈવ સુગૃહીતનામ્ના માણ્યકારેણ 'શબ્દકલ્પનાયાં સા ચ શબ્દકલ્પના ચ' ઇતિ ।

49. સ્ફોટવાદી—આ આનો પ્રકાર (અર્થાત્ એક સંસ્કાર ખીજન વધારે પુષ્ટ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે એવો પ્રકાર) એક સ્મરણ (અર્થાત્ બધા વર્ણોનું એક સ્મરણ) સિદ્ધ કરવા કલ્પવેા જોઈએ, અથવા સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે એમ કલ્પવું જોઈએ. બંનેમાંથી તમે ગમે તે કલ્પો, સર્વથા અદષ્ટની કલ્પના થશે. એટલે, સંસ્કાર પ્રતિ પક્ષપાતનું અને સ્ફોટ પ્રતિ દ્વેષનું કોઈ કારણ અમે જોતા નથી, જોથી આની કલ્પના કરાય અને આની કલ્પના ન કરાય.

નૈયાયિક—અહીં માનનીય મીમાંસાભાષ્યકાર શબ્દે કહ્યું છે કે 'શબ્દસ્ફોટની કલ્પનામાં સંસ્કારની કલ્પના અને શબ્દસ્ફોટની કલ્પના એમ બે કલ્પનાઓ કરવી પડે છે.'

50. નનુ નાસ્તિ કલ્પનાદ્વૈગુણ્યમ્ । સંસ્કારો હિ યથાપ્રસિદ્ધિ સ્થિત એવ । કા તત્કલ્પના ? ન હિ વયં સ્મરણૈકકારણત્વં સંસ્કારધર્મમતિલક્ષિતવન્તો ભવન્ત ઇવ । કથં ન લક્ષિતવન્તો ભવન્તઃ ? સર્વવર્ણવિષયૈકસ્મરણકારિતા ભવદ્ભિરપિ કલ્પિતૈવ । યૈવ હિ વર્તની વર્ણાનામર્થપ્રતીતૌ સૈવ સ્ફોટવ્યક્તાવપિ । તાં ચ કલ્પયિત્વા શબ્દોડન્યઃ કલ્પિત એવ । અતશ્ચ સંસ્કારસ્યોભયવાદિવિહિતસ્ય સ્મરણકારિત્વમુલ્લઙ્ઘ્યાર્થપ્રત્યયકારિત્વં કેવલમસ્માભિરભિહિતમ્ । ભવદ્ભિસ્તુ મૂલત એવારમ્યામિનવં વિશ્વમુત્થાપિતમ્—અપૂર્વસ્ય શબ્દસ્ય તાવદસ્તિત્વં, પુનર્વર્ણવ્યતિરિક્તત્વં, પુનરવયવરાહિત્યં કલ્પિતમિતિ કથં ન કલ્પનાગુરુત્વમ્ ? તદુક્તમ્—

સદ્ભાવવ્યતિરેકૌ ચ તથાડવયવવર્જનમ્ ।

તવાધિકં ભવેત્તસ્માદ્યત્નોડસાવર્થબુદ્ધિષુ ॥ ઇતિ [શ્લોકવા ૦ સ્ફોટ ૦ ૧૪]

50. સ્ફોટવાદી—અહીં બે કલ્પનાઓ છે જ નહિ. સંસ્કાર તો પ્રસિદ્ધિ અનુસાર સ્થિર થયેલો છે —સિદ્ધ થયેલો છે. એટલે સંસ્કારના કલ્પના કેવી ? એકલા સ્મરણના જ કારણ હોવા રૂપ સંસ્કારના ધર્મનું જેમ આપે ઉલ્લંઘન કયું છે તેમ અમે કયું નથી.

નૈયાયિક—કેમ આપે એકલા સ્મરણના જ કારણ હોવારૂપ સંસ્કારધર્મનું ઉલ્લંઘન નથી કયું ? સર્વ વર્ણોને વિષય કરનારા એક સ્મરણનું જનકત્વ સંસ્કારમાં આપે પણ કલ્પ્યું છે જ. વર્ણો જે માગે અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે જ માગે સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ કરે છે. સર્વ વર્ણોને વિષય કરનારા એક સ્મરણનું જનકત્વ સંસ્કારમાં કલ્પીને વધારામાં તમે શબ્દ-સ્ફોટની કલ્પના કરી છે જ. અમે તો ઉભય વાદીને સંમત એવા સંસ્કારની સ્મરણકારણતાનું ઉલ્લંઘન કરી તે સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનજનક છે એટલું જ કહ્યું છે, જ્યારે આપે તો મૂળથી જ શરૂ કરીને નૂતન વિશ્વનું નિર્માણ કયું છે—અપૂર્વ સ્ફોટ નામના શબ્દનું અસ્તિત્વ, વળી તેનું વર્ણથી અતિરિક્ત હોવાપણું, અને વળી તેનું અવયવરાહિત્ય તમે કલ્પ્યું છે, એટલે તમારા પક્ષમાં કલ્પનાગૌરવદોષ કેમ ન આવે ? માટે જ કુમારિયે કહ્યું છે કે 'તમે સ્ફોટવાદીઓએ વધારામાં સ્ફોટનું અસ્તિત્વ માન્યું છે, સ્ફોટને વર્ણથી જુદો માન્યો છે,

સ્ફોટને અવયવરહિત માન્યો છે. તેથી સંસ્કાર આદિની કહપના કરવા રૂપ યત્ન અર્થજ્ઞાને માટે કરવો, [સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ માટે ન કરવો.]'

51. યત્ પુનરવાદિ પ્રથમવર્ણબુદ્ધિવેલાયામેવ વ્યક્તં સ્ફોટતત્ત્વમુત્તરોત્તરબુદ્ધિ-
મિરતિશયિતતરપ્રત્યયવિષયતાં નીયતે રત્નતત્ત્વવદિતિ, સ ઇષ વિષમ ઉપન્યાસઃ, રત્નસ્ય
હિ સાવયવત્વાત્ પ્રથમપ્રત્યયાવિષયીકૃતસૂક્ષ્મતરાવયવવિશેષગ્રાહિણામુત્તરોત્તરપ્રત્યયાનામસ્તિ
તત્રાવકાશઃ । સ્ફોટસ્તુ વર્ણસ્વરૂપવદનંશ ઇતિ તત્સ્વરૂપસર્વસ્વમાથેનૈવ વર્ણેન
વ્યક્તમ્ । કિમિદાનીમન્યે વર્ણાઃ કરિંષ્યન્તિ ? એકદેશવ્યક્તિસ્તુ નિરવયવસ્ય વર્ણસ્યેવ
ન સમ્ભવતિ । યથોક્તમ્—

અહ્વીયસાપિ યત્નેન શબ્દમુચ્ચારિતં મતિઃ ।

યદિ વા નૈવ ગૃહ્ણતિ વર્ણં વા સકલં સ્ફુટમ્ ॥ ઇતિ [શ્લોઠવાઠસ્ફોટ ૧૦]

51 વર્ણી, તમે જે કહ્યું કે 'પ્રથમ વર્ણુનું જ્ઞાન થાય તે વખતે જ સ્ફોટતત્ત્વ અભિવ્યક્તિ થાય છે, પછી ઉત્તરોત્તર દ્વિતીય આદિ વર્ણુની બુદ્ધિઓ વડે વધારે ને વધારે પુષ્ટ (=વિશદ) સ્ફોટનું જ્ઞાન થાય છે, રત્નની જેમ', તેમાં રત્નનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે, કારણ કે રત્ન તો સાવયવ હોઈ પ્રથમ જ્ઞાને વિષય ન કરેલા સૂક્ષ્મતર અવયવવિશેષને ગ્રહણ કરનારા ઉત્તરોત્તર જ્ઞાને તેમાં અવકાશ છે. પરંતુ સ્ફોટ તો વર્ણુસ્વરૂપની જેમ અવયવરહિત છે, એટલે તેના સ્વરૂપનું સર્વસ્વ આઘ વર્ણુથી જ વ્યક્ત થઈ જાય છે, તો પછી અન્ય વર્ણુ શું કરશે ? જેમ નિરવયવ વર્ણુની એકદેશાભિવ્યક્તિ સંભવતી નથી તેમ નિરવયવ સ્ફોટની પણ એકદેશાભિવ્યક્તિ સંભવતી નથી, જેમકે કહ્યું છે કે થોડાક પ્રયત્નથી પણ ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દને (=વર્ણુને) બુદ્ધિ કાં તો ગ્રહણ જ નથી કરતી કાં તો સકલ વર્ણુને સ્ફુટપણે ગ્રહણ કરે છે.

52. યોડપિ દ્વિતીયો દૃષ્ટાન્ત ઉદાહારિ—યથાડનુવાકઃ શ્લોકો વા પ્રથમ-
સંસ્થયા ગૃહીતોડપિ સંસ્થાન્તરામ્યાસૈઃ સ્ફુટતરપરિચ્છિન્નો ભવતિ તથા સ્ફોટોડપિ
પ્રથમવર્ણવ્યક્તો વર્ણાન્તરૈરતિશયિતાભિવ્યક્તિર્ભવિષ્યતીતિ—સોડપિ ન સદૃશો દૃષ્ટાન્તઃ,
શ્લોકાનુવાકયોરનંશત્વાનુપપત્તેઃ । કેચિદવયવા વર્ણાત્માનઃ પદાત્માનો વા પ્રથમાયાં
બુદ્ધાવપરિસ્ફુરન્તઃ સંસ્થામ્યાસલ્બધાતિશયાયાં તસ્યાં પ્રકટીભવન્તિ । સ્ફોટસ્ત્વેકવર્ણ
ઈવ નિરંશ ઇતિ તત્ર કો બુદ્ધેરતિશયયોગઃ ? તસ્માદયમપિ ન સજ્જતો દૃષ્ટાન્તઃ ।

52. બીજું જે દૃષ્ટાન્ત તમે આપ્યું કે 'જેમ અનુવાક કે શ્લોક પ્રથમ સંસ્થા વડે ગૃહીત થયો હોવા છતાં અન્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસથી વધારે વિશદ રીતે ગૃહીત થાય છે તેમ સ્ફોટ પણ પ્રથમ વર્ણુ વડે અભિવ્યક્ત થયો હોવા છતાં અન્ય વર્ણુ વડે તેની અભિવ્યક્તિ વધુ વિશદ થાય છે', તે દૃષ્ટાન્ત પણ સમ દૃષ્ટાન્ત નથી [અર્થાત્ વિષમ દૃષ્ટાન્ત છે], કારણ કે શ્લોક અને અનુવાક બન્નેમાં અનંશતા ઘટતી નથી. પ્રથમ જ્ઞાનમાં અપ્રકાશિત રહેતા વર્ણુરૂપ કે પદરૂપ કેટલાક અવયવો સંસ્થાના અભ્યાસથી અતિશય પામેલા જ્ઞાનમાં પ્રગટ થાય

છે. પરંતુ સ્ફોટ તો એક વર્ણની જેમ નિસ્વયવ છે એટલે તેની ખ્યાતમાં બુદ્ધિના અતિશયનો યોગ વળી કયો ? તેથી આ દૃષ્ટાંત પણ સંગત નથી.

53. યેડપિ મન્વતે ધ્વનિવ્યક્ત્વત્વાત્ સ્ફોટસ્ય ન તત્ર વર્ણવિકલ્પાવસર ઇતિ, તેડપિ ન સમ્યગ્દર્શિનઃ, પરાણુઞ્ચ વર્ણપ્રતીતિં ધ્વનિમ્બ્યઃ શબ્દપ્રતીતેરનુત્પાદાત્ , અતિદ્રુતોચ્ચિચારયિષયાડનુપલમ્બ્યમાનવર્ણવિભાગાચ્ચ શબ્દાદર્થપ્રત્યયાભાવાત્ ।

53. સ્ફોટ ધ્વનિથી (વાયુઓથી) વ્યંગ્ય હોઈ, વર્ણો એકે એકે સ્ફોટને વ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી એવા જે વિકલ્પો વર્ણોની ખ્યાતમાં ઊઠાવવામાં આવે છે તે વિકલ્પોને અહીં અવકાશ નથી એમ જેઓ માને છે તેઓ પણ સમ્યગ્દર્શી નથી, કારણ કે વર્ણપ્રતીતિને છોડીને ધ્વનિઓ વડે (=વાયુઓ વડે) શબ્દની (=શબ્દસ્ફોટની) પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ જ ધ્વણી ઝડપથી ઉચ્ચારવાને કારણે વર્ણના ભેદો સ્પષ્ટ ગૃહીત ન થવાથી તે શબ્દમાંથી અર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી.

54 અથ ધ્વનયઃ શબ્દવ્યક્તિમાદધાનાઃ સ્થાનકરણાનુરોધેનાસત્યમેવ વર્ણભેદ-મુપદર્શયન્તિ શ્યામાદિરૂપમિવ મુખસ્ય સ્વહ્રગાદય ઇત્યુચ્યતે તદપ્યસત્ , અસત્યત્વે નિમિત્તાભાવાત્ । પ્રતીયન્તે હિ નિર્વાઘયા બુદ્ધ્યા વર્ણાઃ । તદતિરિક્તસ્તુ શબ્દો ન પ્રતીયતે । યચ્ચ ન પ્રતીયતે સોડસ્તિ, યે ચ પ્રતીયન્તે તે ન સન્તીત્યુચ્યમાને શશો નાસ્તિ વિષાળમસ્તીતિ સ્યાત્ । તસ્માદયમપિ ન કલ્પનાગૌરવપરિહારક્ષમઃ પન્થાઃ । અતઃ સુષ્ટૂક્તં ‘શબ્દકલ્પનાયાં સા ચ શબ્દકલ્પના ચ’ ઇતિ । તસ્માત્ સ્ફોટપ્રતિપત્તૌ યઃ ક્રમ આસ્થેયઃ સોડર્થપ્રતિપત્તાવેવાસ્થીયતામિતિ, કિં તેન સ્ફોટેન ?

54. જે તમે કહો કે જેમ ખડ્ગ વગેરે મુખના શ્યામ આદિ મિથ્યા રૂપો દેખાડે છે તેમ શબ્દસ્ફોટને અભિવ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ (=વાયુઓ) સ્થાન અને કરણ અનુસાર અસત્ વર્ણભેદોને દેખાડે છે, તો તે કહેવું યોગ્ય નથી કારણકે તેમને અસત્ ગણવા કોઈ નિમિત્ત નથી. નિર્વાઘ બુદ્ધિ વડે વર્ણો પ્રતીત થાય છે. વર્ણોથી અતિરિક્ત શબ્દસ્ફોટ પ્રતીત થતો નથી. જે પ્રતીત નથી થતો તે છે, જેઓ પ્રતીત થાય છે તેઓ નથી એમ કહેતાં ‘શશ નથી, શશવિષાળ છે’ એમ કહેવા જેવું થશે; તેથી આ માર્ગ પણ કલ્પનાગૌરવ રૂપ દોષથી મુક્ત રહેવા સમર્થ નથી. એટલે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ‘શબ્દસ્ફોટની કલ્પનામાં સંસ્કારની કલ્પના અને શબ્દસ્ફોટની કલ્પના એમ બે કલ્પનાઓ કરવી પડે છે’. તેથી સ્ફોટના જ્ઞાન માટે તમે સ્ફોટ-વાદીઓ જે ક્રમ (=પ્રક્રિયા) સ્વીકારો છો તે ક્રમ અર્થજ્ઞાન માટે જ સ્વીકારો, સ્ફોટનું શું પ્રયોજન છે ?

55. અન્યે તુ ઉપલબ્ધ્યનન્તરસત્તાકાનાં વર્ણાનામર્થપ્રત્યાયકત્વમાચક્ષતે તદિહ નેષ્યતે, ક્ષણિકત્વાદ્વર્ણાનામ્ , ઉપલબ્ધેરૂઘ્વં સત્તાનુપપત્તેઃ । સર્વથા વ્યુત્પત્ત્યનુસારેણ વર્ણાનામર્થપ્રત્યાયકત્વં, તદ્વથા પુરા દૃષ્ટં તથાડમ્યુપગમ્યતે ઇતિ । તદુક્તં ‘યાવન્તો

યાદશાઃ' इति । यत्त्वत्र प्रतीपमुक्तं 'कियन्तः कीदृशाः' इति, तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्याः, न तपस्विनो वयमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

55. ખીજાઓ કહે છે કે વર્ણોના અનુભવ પછી સત્તા ધરાવતા તે વર્ણો અર્થ-પ્રત્યાયક છે; તે વસ્તુ અમે ઇચ્છતા નથી કારણ કે વર્ણો ક્ષણિક હોઈ, તેમના અનુભવ પછી તેમની સત્તા ઘટતી નથી.

સર્વથા વ્યુત્પત્તિ અનુસાર વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક બને છે, જેમકે જે પ્રમાણે પહેલાં 'નેયુ' હોય તે પ્રમાણે અત્યારે સ્વીકારવામાં આવે છે. એટલે જ કહ્યું છે કે 'જેટલા જેવા વર્ણો જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ જણાયેલા છે તેટલા તેવા વર્ણો તે જ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે — તે જ અર્થના વાચક છે.' આના વિરુદ્ધ તમે જે કહ્યું કે 'ખીજાને થતા જ્ઞાનમાં કયા, કેટલા, કેવી રીતે, કયા અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા વર્ણો આ માણસે દેખ્યા કે જેમાંથી તે જ રીતે તે અર્થ [અન્ય કાળે તેને] પ્રતીત થાય ?' તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તમારે પ્રતીતિઓને પૂછવું જોઈએ અને નહિ કે અસહાય એવા અમને. આ તો સહેજ અમથું.

56. यत् पुनरभ्यघायि क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णाः प्रत्यायका भवेयुः, क्रम एव वा स्फोटः स्यादिति, तदपि न पेशलम्, क्रमो हि नाम स कालभेदो, न च काल एव स्फोटो भवितुमर्हति । क्रमोऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः, पदार्थान्तरवृत्तिर्वा, किन्तु वर्णाश्रित एव । तत्र चोक्तम्—

द्वये सत्यपि तेनात्र विज्ञेयोऽर्थस्य वाचकः ।

वर्णाः किं नु क्रमोपेताः किं नु वर्णाश्रयः क्रमः ॥

क्रमः क्रमवतामङ्गमिति किं युक्तिसाध्यता ॥

धर्ममात्रमसौ तेषां न वस्त्वन्तरमिष्यते ॥इति॥ [શ્લોઁવાંશબ્દ નિઁ૨૮૫-૨૮૬]

તસ્માદ્ યે યાવત્ક્રમકા યમર્થ પ્રત્યાયન્તો દૃષ્ટા વર્ણાઃ તે તત્ક્રમકા વર્ણાસ્તમર્થ પ્રત્યાયયિષ્યન્તીતિ ન સ્ફોટાદર્થાવગતિરિતિ । તદેવં ન કાર્યાનુમાનમર્થા-પત્તિર્વા સ્ફોટસિદ્ધયે પ્રભવતીતિ સિદ્ધમ્ ।

56. વળી તમે જે કહ્યું કે ઊંચટા ક્રમમાં પ્રયોજવામાં આવેલા વર્ણો પણ તે જ અર્થના પ્રત્યાયક બને, અથવા તો ક્રમ જ સ્ફોટ બને. તે યોગ્ય નથી કારણ કે ક્રમ એ કાલભેદ છે અને કાલ જ સ્ફોટ બનવાને લાયક નથી. સ્વતંત્ર એકલો ક્રમ પણ અર્થપ્રતિપાદક નથી, વર્ણુ સિવાય ખીજા પદાર્થમાં રહેતો ક્રમ પણ અર્થપ્રતિપાદક નથી, પરંતુ વર્ણોમાં રહેતો ક્રમ જ અર્થપ્રતિપાદક છે. આ વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અહીં [=અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં] બંને (=ક્રમ અને વર્ણો) હોય છે, એટલે જેમાંથી કયો અર્થનો વાચક છે એ જાણવું જોઈએ. શું ક્રમવાળા વર્ણો અર્થના વાચક છે કે વર્ણોમાં રહેતો ક્રમ અર્થનો વાચક છે ? ક્રમ એ ક્રમવાળાનું અંગ છે એ શું તકથી સિદ્ધ કરવાનું હોય ? ક્રમ એ તો વર્ણોની

केवण धर्मं छे, तेने कोर्धं पीळ वस्तु (= धर्मो)इपे नथी भ्रमवामां आव्यो. तेथी ने कभवाणा ने अर्थ'नुं ज्ञान करावता ने वर्णो हेम्या होय ते कभवाणा ते वर्णो ते न अर्थ'नुं ज्ञान करावशे, अेटले स्फोटमाथी अर्थ'ज्ञान यतुं नथी. आम कार्यानुमान के अर्थापत्ति स्फोटने पुरवार करवा समर्थं नथी अे सिद्धं थयुं.

57. यदप्यभाणि 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति व्यवहारः स्फोटपक्षसाक्षिता-
मेवावलम्बते इति, तदप्यसारं, वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तत्पक्षेऽपि
तथा व्यवहारोपपत्तेः ।

57. 'शब्द द्वारा अर्थने अमे नालीअे छीअे' अेवे। लाषाव्यवहार स्फोटपक्षनुं
समर्थ'न करे छे अेम तमे ने कड्युं ते पणुं सारहीन छे, कारणुं के उपर नाल्याव्या प्रभाळु
वर्णोनुं वाचकत्व सिद्ध करातां ते पक्षमां पणुं तेवे लाषाव्यवहार धटी शके छे.

58. ननु कथमुपपत्तिः ? संस्कारस्तावन्न शब्दशब्देनोच्यते । न हि तथा
लोके प्रसिद्धिः । संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा । परावगतिपूर्विका
हि शब्दात् स्वावगतिः । न च परस्थः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् प्रहीतुं
शक्यः, परोक्षत्वात् ।

58. स्फोटवादी-केवी रीते धटी शके ? संस्कारने 'शब्द'शब्दथी कहेवामां आवतो
नथी, कारणुं के लोकमां तेवी प्रसिद्धि नथी. संस्कार वाचक होय तो व्युत्पत्ति धटवी मुशकेल
अनी नय. पीनने ['गाय लाव, गाय होळ' अेम कडी अेने प्रवृत्ति करवा प्रेरवामां आवेल
ते वर्तलने] थयेला ज्ञानपूर्वक ['गाय' शब्दने अर्थ' न नालुनार आलने] पोताने शब्द
द्वारा अर्थ'ज्ञान थाय छे. परंतु परमां रहेले। संस्कार अन्यने अर्थ'ज्ञान करावतो अडणुं करवे
शक्य नथी, कारणुं के ते परोक्ष छे.

59. वर्णेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिवर्णं वा वर्तेत वर्णसमुदाये वा ?
प्रतिवर्णं वर्तमाने च 'शब्द' शब्दे न शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात्, एकस्य वर्णस्य वाचक-
त्वायोगात् । समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दो, जातिशब्दत्वात् । द्विवचनबहु-
वचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तस्मात् सामानाधिकरण्येन न जातिशब्द एकवचनान्तः
प्रयुज्यते । न हि भवति 'देवदत्तयज्ञदत्तौ पुरुषः' इति, 'घवखदिरपलाशा वृक्षः'
इति, तथा 'गकारौकारविसर्जनीयाः शब्दः' इत्यपि ।

59. वर्णाने 'शब्द'शब्दथी नाल्यावाता होय तो प्रत्येक वर्णने 'शब्द'शब्दथी नाल्यावाय
छे के वर्णसमुदायने ? प्रत्येक वर्णने 'शब्द'शब्दथी नाल्यावातो होय तो शब्दथी अर्थ'ज्ञान न
थाय कारणुं के अेक वर्णुं वाचक अनवाने योग्य नथी. वर्णसमुदायने 'शब्द'शब्दथी नाल्यावतो
योग्य नथी, कारणुं के 'शब्द' शब्द नतिशब्द छे. अेथी न द्विवचन के अडवचनमां व्यक्तिशब्द
(=संज्ञावाचक शब्द)ने। न्यारे प्रयोग थये होय छे त्यारे सामानाधिकरण्यमां नतिशब्द

એકવચનમાં પ્રયોજાતો નથી, 'દેવદત્ત-યજ્ઞદતૌ પુરુષઃ' એમ કે 'ધવલદિરપલાશઃ વૃક્ષઃ' એમ પ્રયોગ થતો નથી, તથા 'ગકાર-ઓકાર-વિસર્જનીયાઃ શબ્દઃ' એમ પ્રયોગ પણ થતો નથી.

60. નનુ 'વનં વૃક્ષાઃ' इति वनशब्दवत् तर्हि समुदायवाची भविष्यति शब्द-शब्दो, न जातिशब्दवदिति चेत्, न, तत्र समुदायव्यतिरेकनिर्देशदर्शनात् 'आम्नाणां वनम्', 'कपित्थानां वनम्' इति; न चैवमिह व्यतिरेकनिर्देशोऽस्ति, 'गकारादीनां शब्दः' इति अदर्शनात् ।

60. જે તમે કહો કે 'વનં વૃક્ષાઃ'માં જેમ 'વન'શબ્દ સમુદાયવાચી છે તેમ 'શબ્દ'શબ્દ સમુદાયવાચી બનશે, જાતિશબ્દની જેમ તે સમુદાયવાચી છે એમ નહિ, તે તે પણ શક્ય નથી કારણ કે 'વન'શબ્દની બાબતમાં સમુદાયના જુદાપણાનો નિર્દેશ દેખાય છે, જેમ કે 'આંબાઓનું વન' 'કોઠીઓનું વન', બ્યારે 'શબ્દ'શબ્દની બાબતમાં જુદાપણાનો નિર્દેશ નથી, કારણ કે 'ગકાર વગેરેનો શબ્દ' એવો વ્યતિરેક નિર્દેશ દેખાતો નથી.

61. अथ ब्रूयात् 'आम्नादयो वनम्' इत्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते तथेहापि 'गकारादयः शब्दः' इति प्रयोक्ष्यते । एतदपि नास्ति । वनादौ भेदव्य-पदेशवशेन प्रतिव्यक्ति चाप्रयोगेण सिद्धे समुदायशब्दत्वे समुदायसमुदायिनोर-भेदोपचारात् 'आम्नादयो वनम्' इति युज्यते प्रयोक्तुम् । इह तु 'गकारादीनां शब्दः' इति न कदाचिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यते इति समुदायशब्दत्वमघटमानम् । तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपन्नोऽयं व्यपदेशः 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति ।

61. જે તમે કહો કે 'આમ્નાદયો વનમ્' (= 'આંબા વગેરે વન છે') એમ અભેદથી 'વન' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ 'ગકારાદયઃ શબ્દઃ' (= 'ગકાર વગેરે શબ્દ છે') એમ પ્રયોગ થાય છે, તે અમે કહીએ છીએ કે તેમ નથી. 'વન' વગેરેમાં ભેદવ્યપદેશને લીધે [જેમકે 'આમ્નાણાં વનમ્=આંબાઓનું વન'] અને પ્રતિવ્યક્તિ 'વન' શબ્દનો પ્રયોગ [જેમ કે 'આમ્નાઃ વનમ્=આંબા વન'] ન થતો હોઈ, 'વન' શબ્દ સમુદાયશબ્દ છે એ સિદ્ધ થતાં સમુદાય અને સમુદાયીઓના અભેદના ઉપચારને આધારે 'આમ્નાદયો વનમ્' એવો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે પરંતુ અહીં 'શબ્દ'શબ્દમાં તે 'ગકારાદીનાં શબ્દઃ' (= 'ગકાર વગેરેનો શબ્દ') એવો ભેદનિર્દેશ કદી પણ દેખાતો નથી, એટલે 'શબ્દ'શબ્દ સમુદાયશબ્દ ધરતો નથી. તેથી, વર્ણો એ જ શબ્દ છે એમ માનનારાઓના પક્ષમાં 'શબ્દ'માંથી અમે અર્થને બાણીએ છીએ' એ ભાષાવ્યવહાર કોઈ પણ રીતે ધરતો નથી.

62. उच्यते । किमनेनोपपन्नेनानुपपन्नेन वा कृत्यम् ? यद्ययमुपपद्यते, ततः किम् ? अथापि नोपपद्यते, ततोऽपि किम् ? न हि लोकव्यपदेशनिबन्धना वस्तुस्थितिर्भवति । ननु शास्त्रकारा अप्येवमेव व्यवहरन्ति—'भावमाख्यातेनाचष्टे' इति [निरुक्त] ।

62. નૈયાયિક-અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. વર્ણોને વાચક માનતાં 'શબ્દ'માંથી અમે

અર્થને જાણીએ છીએ' એવો લોકવ્યવહાર ઘટે છે કે નહિ તેની ચર્ચા કરવાનો શો અર્થ ? જો લોકવ્યવહાર ઘટતો હોય તો તેથી શું ? કારણ કે લોકવ્યવહાર અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી.

સ્ફોટવાદી-શાસ્ત્રકાર (=નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય) પણ આ પ્રમાણે જ વ્યવહાર કરે છે કે 'આખ્યાતશબ્દ ક્રિયાને જણાવે છે; [તેઓ એવો વ્યવહાર નથી કરતા કે 'આખ્યાતશબ્દો ક્રિયાને જણાવે છે.']

63. ન શાસ્ત્રકારવ્યવહારાદપ્યપ્રામાણિકોડર્થઃ શક્યતેડમ્યુપગન્તુમ્ । કતરચ્ચેદં પ્રમાણં લોકવ્યવહારો નામ ? અનુમાનં તાવત્ પ્રતિક્ષિપ્તં, પ્રત્યક્ષમપિ પ્રતિક્ષેપ્સ્યતે, ન ચાન્યત્ સ્ફોટસિદ્ધૌ પ્રમાણં ક્રમતે । તદસ્થાનેડયં લોકવ્યવહારનિરૂપણેન સ્ફોટાદોષઃ । ન ચાત્યન્તમસજ્જતોડયં વર્ણપક્ષે લૌકિકો વ્યવહારઃ । પૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારસહિતે તાવદન્યવર્ણે વાચકે સુસજ્જત એવાયં વ્યવહારઃ, તસ્ય શબ્દત્વાદેકત્વાચ્ચ ।

63. નૈયાયિક-શાસ્ત્રકારના વ્યવહારથી પણ અપ્રામાણિક અર્થને (=સ્ફોટને) સ્વીકારવો શક્ય નથી. લોકવ્યવહાર નામનું આ ક્યું પ્રમાણ છે ? [સ્ફોટસાધક] અનુમાનનું તો અમે ખંડન ક્યું છે. સ્ફોટ સાધક પ્રત્યક્ષનું ખંડન અમે કરીશું. અને બીજું ઠાઈ પ્રમાણ સ્ફોટને સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થતું નથી. તેથી લોકવ્યવહારના નિરૂપણ દ્વારા સ્ફોટ માટેનો આ ગર્વ યોષવો અસ્થાને છે. વળી, વર્ણો અર્થના વાચક છે એ પક્ષમાં 'શબ્દમાંથી અમે અર્થને જાણીએ છીએ' એવો લૌકિક ભાષાપ્રયોગ અત્યંત અસંગત નથી. પૂર્વ વર્ણોએ જન્માવેલા સંસ્કાર સહિતનો અન્ય વર્ણ વાચક ઠાઈ તેમાં આ લૌકિક ભાષાપ્રયોગ સુસંગત છે, કારણ કે તે વર્ણ શબ્દ છે અને તે એક છે.

64. સ્કલનાપ્રત્યયોપારૂઢવર્ણવાચકત્વપક્ષેડપિ ન દોષઃ । ન હિ મેદ-શબ્દસહિત એ શબ્દશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે 'ગકારાદિમ્યઃ શબ્દાદર્થં પ્રતિપદ્યામહે' ઇતિ । કેવલસ્તુ જાતિશબ્દ એકવચનાન્તો બહુષ્વપિ વર્ણેષુ ન વિરુદ્ધઃ ।

64. સંકલનાજ્ઞાનના વિષય અનેલા વર્ણો વાચક છે એ પક્ષમાં પણ દોષ નથી. ગકાર વગેરે બેદશબ્દોની સાથે આ 'શબ્દ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, જેમકે 'ગકારાદિમ્યઃ શબ્દાત્ અર્થં પ્રતિપદ્યામહે,' (=ગકાર આદિ શબ્દમાંથી અર્થને અમે જાણીએ છીએ'). એકવચનાન્ત કેવળ જાતિશબ્દનો (બેદશબ્દોથી સહિત યા વિશિષ્ટ જાતિશબ્દનો નહિ) અર્થાત્ 'શબ્દ'શબ્દનો પ્રયોગ બહુ વર્ણોમાં કરવો વિરુદ્ધ નથી.

65. કિચ્ચ સ્ફોટપક્ષે સુતરામનુપપન્નેડયં વ્યવહારઃ 'શબ્દાત્' ઇતિ, પ્રાતિપદિકસ્યાર્થસ્યાભાવાત્ । ન હિ વર્ણવત્ સ્ફોટે શબ્દશબ્દં પ્રયુજ્જાનો દૃશ્યતે વ્યવહર્તૃજનઃ ।

65. વળી, સ્ફોટ અર્થપ્રત્યાયક છે એ પક્ષમાં તે 'શબ્દાત્' એવો ભાષાપ્રયોગ સાવેય ધટતો નથી, કારણ કે તેમાં પ્રાતિપદિક અર્થનો અભાવ છે. જેમ વ્યવહારમાં વડે વર્ણ માટે 'શબ્દ'શબ્દ પ્રયોજીને આપણે જોયો છે તેમ સ્ફોટ માટે 'શબ્દ'શબ્દ પ્રયોજીને આપણે જોયો નથી.

66. અર્થપ્રતિપત્તિહેતુત્વં શબ્દલક્ષણમસાધુ, ધૂમાદિમિર્વ્યભિચારાત્ । અથાપિ પ્રક્રમપર્યાલોચનયા શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વવિશિષ્ટમર્થપ્રતિપત્તિહેતુત્વમ્ શબ્દલક્ષણમભિધીયતે । તદિદં સ્ફોટં પ્રતિ ન સિદ્ધં, તસ્ય શ્રોત્રપ્રત્યયવિષયત્વાભાવાત્ । શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વમેવ ચ તદિતરવ્યવચ્છેદક્ષમમિતિ તદેવ યુક્તં, કિમુભયોપાદાનેન ? શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વં ચ વર્ણેષ્વેવ નાર્થાન્તરસ્યેતિ વર્ણા એવ શબ્દાઃ । તદુક્તમ્—

પરસ્પરાપેક્ષાશ્ચ શ્રોત્રબુદ્ધયા સ્વરૂપતઃ ।

વર્ણા એવાવસીયન્તે ન પૂર્વાપરવસ્તુની । इति [શ્લો० વા० સ્ફોટ ૯]

શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વં શબ્દલક્ષણં સત્તાદાવપ્યસ્તીતિ ચેન્ન, શ્રોત્રેણૈવૈત્યવધારણસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

66. 'જે અર્થજ્ઞાનનો જનક છે તે શબ્દ' એવું શબ્દનું લક્ષણ અયોગ્ય છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનનો જનક તો ધૂમ પણ છે પરંતુ તે શબ્દ નથી. પણ, અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની શરૂઆતની પ્રક્રિયાની પર્યાલોચના દ્વારા, 'જે શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વથી વિશિષ્ટ હોવા ઉપરાંત અર્થજ્ઞાનનો જનક હોય તે શબ્દ' એવું શબ્દલક્ષણ તમે કહ્યું છે. આ શબ્દલક્ષણ પણ સ્ફોટની ખાતમાં ધટતું નથી, કારણ કે સ્ફોટ શ્રોત્ર જ્ઞાનનો વિષય નથી. શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ જ શબ્દેતરનો વ્યવચ્છેદ કરવા સમર્થ છે તો તે જ શબ્દના લક્ષણ તરીકે યોગ્ય છે, તો પણ બંનેને (શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ અને અર્થજ્ઞાનજનકત્વ એ બંનેને) શા માટે શબ્દલક્ષણમાં મૂકો છો ? શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ વર્ણોમાં જ છે, ખીજા કોઈમાં નથી, એટલે વર્ણો જ શબ્દો છે. તેથી જ કહ્યું છે કે, 'એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વર્ણો સ્વરૂપથી શ્રોત્રશુદ્ધિ વડે ગૃહીત થાય છે જ, વર્ણના કારણભૂત અવયવો કે વર્ણોનો કાંઈભૂત અવયવી ગૃહીત થતો નથી'. શબ્દનું લક્ષણ શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ તો સત્તા વગેરેમાં પણ છે એમ જે તમે કહો તો અમે કહીશું કે ના, એવું નથી કારણ કે 'શ્રોત્ર વડે જ' એવું અવધારણ અહીં વિવક્ષિત છે. [શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વથી અહીં સમજવાનું છે કે શ્રોત્ર વડે જ પ્રાહ્ય, ખીજા કોઈ વડે પ્રાહ્ય નહિ.]

67. શ્રોત્રમનોમ્યાં પ્રહ્ણાદસિદ્ધમવધારણમિતિ ચેન્ન, સમાનજાતીયવ્યવચ્છેદાર્થત્વાદવધારણસ્ય ચક્ષુરાદીન્યેવ તેન વ્યવચ્છિદ્યન્તે, ન મનઃ । તથાપિ શબ્દત્વે વ્યભિચાર इति ચેન્ન, જાતિમત્ત્વે સતીતિ પ્રક્રમલભ્યવિશેષણાપેક્ષાત્ । સ્તનયિત્તુનાદપ્રમૃતિમિરપિ ન વ્યભિચારઃ, તેષાં શબ્દત્વામ્યુપગમાત્ । તદુક્તં માણ્યકૃતા 'દ્વિવિધશ્ચાર્યં શબ્દો વર્ણાત્મા ધ્વનિમાત્રશ્ચ' इति [ન્યા.મા. ૨.૨.૪૦]

67 સ્ફોટવાદી — શબ્દ તો શ્રોત્ર અને મન બંને વડે ગૃહીત થાય છે, એટલે અવધારણ ધટતું નથી.

નૈયાયિક — ના, સમાનજાતીયનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે અવધારણ હોય છે, એટલે

અહીં અવધારણથી ચક્ષુ વગેરે બહિરિન્દ્રિયનો જ વ્યવચ્છેદ થાય છે, મનનો વ્યવચ્છેદ થતો નથી.

સ્ફોટવાદી — તે પણ શબ્દત્વમાં વ્યભિચાર થશે, અર્થાત્ શબ્દત્વ, જે પોતે વર્ણ નથી તે શ્રોત્ર વડે જ ગ્રાહ્ય છે.

નૈયાયિક — ના, વ્યભિચાર નહિ થાય કારણ કે 'જ્ઞતિમત્ હોતાં' એવા પ્રક્રમલભ્ય વિશેષણની અહીં અપેક્ષા છે વીજ્ઞાનીને કડાકો, વગેરેમાં પણ વ્યભિચાર નહિ થાય, કારણ કે તેમનું શબ્દત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, એટલે ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે 'શબ્દના એ પ્રકાર છે — એક વર્ણરૂપ અને બીજો ધ્વનિમાત્ર'. [ન્યાયભા. ૨.૨.૪૦]

68. અર્થપ્રત્યાયકત્વં તુ ન લક્ષણમિત્યુક્તમ્, અગૃહીતસમ્બન્ધે વર્ણાત્મનિ શબ્દે તદભવેનાશબ્દત્વપ્રસન્નાત્, કાલાન્તરેણ સમ્બન્ધબુદ્ધૌ સત્યાં ચ તસ્યૈવ શબ્દત્વમિતિ અવ્યવસ્થિતમિદં લક્ષણમ્ ।

68 અર્થપ્રત્યાયકત્વ એ શબ્દનું લક્ષણ નથી, કારણ કે જેની ખાખતમાં શબ્દ-અર્થ સંબંધનું ગ્રહણ નથી થયું એવા વર્ણરૂપ શબ્દમાં અર્થપ્રત્યાયકત્વ ન હોવાથી તે અશબ્દ બની જવાની આપત્તિ આવે, કાલાન્તરે તેની ખાખતમાં શબ્દ-અર્થસંબંધનું ગ્રહણ થતાં તે જ વર્ણ (જે અશબ્દ હતો તે જ વર્ણ) શબ્દ બની જાય, એટલે આ અર્થપ્રત્યાયકત્વ એ શબ્દલક્ષણ અવ્યવસ્થિત છે.

69. યદપિ શબ્દસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસન્નગેન તદભિધેયાનાં જાતિગુણક્રિયાદીનાં શબ્દત્વાશક્કનં તત્પરિહરણં ચ તદપિ કિમાશયમિતિ ન વિદ્મઃ, તેષામતિવિભક્તરૂપ-ગ્રહણાત્ ।

69. શબ્દસ્વરૂપના નિરૂપણ પ્રસન્નગે શબ્દભિધેય જ્ઞતિ, ગુણ ક્રિયા વગેરેના શબ્દત્વની તમે આશંકા કરી અને પછી તે આશંકને તમે દૂર કરી, તેની પાછળ તમારો શો આશય છે એ અમે જાણ્યો નથી, કારણ કે શબ્દ અને તેના અભિધેયોના સ્પષ્ટ બેદનું અપણને સૌને ગ્રહણ છે જ.

70. અતઃ શ્રોત્રગ્રાહ્યસ્ય શબ્દત્વાત્ સ્ફોટસ્ય ચ શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વાભાવાદ્ વર્ણ-વાદિનામેવ 'શબ્દાર્થ' પ્રતિપદ્યામહે' ઇત્યનુકૂલો વ્યપદેશો, ન સ્ફોટવાદિનામિતિ સ્થિતમ્ ।

70. નિષ્કર્ષ એ કે જે શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોય તે જ શબ્દ હોવાથી અને સ્ફોટ પોતે શ્રોત્રગ્રાહ્ય ન હોવાથી, વર્ણો જ અર્થવાચક છે એ મતવાળાને જ 'શબ્દમાંથી અમે અર્થ જાણીએ છીએ' એવા લોકવ્યવહાર અનુકૂળ છે, સ્ફોટવાદીઓને અનુકૂળ નથી એ સ્થિર થયું.

71. કથં પુનઃ શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વં સ્ફોટસ્ય ન મૃષ્યતે ? યવતા પદં વાક્યમિતિ શ્રોત્રકરણકમેકાકારં જ્ઞાનં પ્રત્યાત્મત્રેદનીયમસ્તિ, ન ચાસ્ય વર્ણા આલમ્બનીભવેયુરિ-ત્યુક્તમ્ । ન યુક્તમુક્તમ્ । ઇહ હિ શાબલેયાદૌ પ્રતિપિષ્ઠં ગૌરિતિ બુદ્ધિરુપજાયમાના

સકલપિણ્ડસાધારણં રૂપં વિષયીકરોતીતિ ગોત્વસામાન્યં તદિષ્યતે । एवं यदि प्रति-
वर्णं 'पदं पदम्' इति 'वाक्यं वाक्यम्' इति मतिरुपजायेत जातिवत् तर्हि पदं वाक्यं
च सर्ववर्णवृत्ति किमपि रूपमभ्युपगच्छेम, न त्वेवमस्ति प्रतीतिः । यथा च
तन्त्रवाद्यवयवपरिघटितपटादिकार्यविषयमाद्यनयनसन्निपातसमये एव भेदग्रहरहितमवय-
विज्ञानमुदेति तथा क्रमसमुच्चरदेकैकवर्णस्वरूपोपग्रहनिरपेक्षं यदि पदमिति वाक्यमिति
ज्ञानं भवेत् तत्पटादिकमवयविनमिव पदं वाक्यमेकैकरूपमनुमन्येमहि । न त्वेवमस्ति ।
न हि तन्तुभिरिव पटो, वर्णैः पदमारभ्यते ।

71. સ્કૌટવાદી — શા માટે તમે સ્કૌટને શ્રોતગ્રાહ્ય નથી સ્વીકારતા ? [સ્વીકારવો
જોઈએ], કારણ કે 'પદ' 'વાક્ય' એવું શ્રોતરૂપ કરણથી ઉત્પન્ન થતું એકાકાર જ્ઞાન દરેકને
અનુભવાય છે જ, અને વર્ણો આ જ્ઞાનના વિષયો બની શકે નહિ એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — આમ કહેવું યોગ્ય નથી. અહીં શાબ્દેય વગેરે પ્રત્યેક ગોવ્યક્તિને વિશે
'ગો' 'ગૌ' એવું ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન બધી ગોવ્યક્તિઓમાં રહેલ સાધારણ રૂપને વિષય કરે છે
એટલે તે સાધારણ રૂપને (ગોત્વસામાન્યને) અમે સ્વીકારીએ છીએ. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક
વર્ણવ્યક્તિને વિશે 'પદ' 'પદ' એવું જ્ઞાન કે 'વાક્ય' 'વાક્ય' એવું જ્ઞાન જો ઉત્પન્ન થતું
હોત તો જ્ઞાતિની જેમ બધા વર્ણોમાં સમાનપણે રહેતા એવા ઠોઠક રૂપને — પદને કે
વાક્યને — અમે સ્વીકારેત, પરંતુ એવું જ્ઞાન તો થતું નથી. વળી, જેમ તન્તુરૂપ અવયવોથી
બનેલા પટરૂપ કાર્યની સાથે આંખોના આઘ સન્નિકર્ષણ થતાં જ ભેદગ્રહણરહિત (અર્થાત્
તન્તુરૂપ અવયવોના જ્ઞાનરહિત), પટરૂપ કાર્યવિષયક અવયવિજ્ઞાન થાય છે તેમ ક્રમશઃ
ઉચ્ચારતા એક એક વર્ણના સ્વરૂપના ગ્રહણથી નિરપેક્ષ 'પદ' 'વાક્ય' એવું જ્ઞાન થતું હોત
તો પટ વગેરે અવયવોની જેમ પદને કે વાક્યને એક એક રૂપવાળા સ્વીકારેત, પરંતુ એવું
જ્ઞાન થતું નથી. જેમ તન્તુઓ વડે પટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ણો વડે પદ ઉત્પન્ન થતું નથી.

72. યત્તુ ગૌર્ગૌરિત્યેવં જ્ઞાનમભેદગ્રાહિ દ્રશ્યતે તદેકાજુપાઘેઃ । મિન્નાજુપશ્લેષે
તુ દેવદત્ત ઇત્યાદૌ નાનાક્ષરગ્રહણમેવ વિલમ્બિતમનુભૂયતે । ન ચૈવં પટાદિબુદ્ધિષુ
તદવયવાઃ કદાચિદ્ વિચ્છેદેનાવભાસન્તે । તસ્માન્નાવયવીવ જાતિરિવ વા પદં વાક્ય-
મમિન્નમવભાસતે ।

72. 'ગૌ' શબ્દનું 'ગૌ' એવું શ્રોત જ્ઞાન અભેદગ્રાહી અનુભવાય છે કારણ કે તેમાં
એક સ્વરૂપ એક ઉપાધિ છે. પરંતુ જ્યારે અનેક સ્વરો શબ્દમાં હોય છે, જેમકે દેવદત્ત
વગેરે શબ્દોમાં, ત્યારે અનેક અક્ષરોનું ગ્રહણ જ ધીમે ધીમે થતું અનુભવાય છે. અહીં
જેમ અવયવો જુદા અનુભવાય છે તેમ પટ વગેરે અવયવોઓના જ્ઞાનોમાં તેમના અવયવો
કદી જુદા અનુભવાતા નથી. તેથી અવયવોની કે જ્ઞાતિની જેમ પદ કે વાક્ય અભિન્ન
(એક, અખંડ) અનુભવાતા નથી

73. નનુ ચ યાઽસૌ શબ્દશબ્દાદ્ બુદ્ધિઃ, સૈવેયં સ્ફોટબુદ્ધિઃ । કિમિ-
દાર્નીં યદેવ શબ્દત્વં સામાન્યં સ એવ સ્ફોટઃ ? મૈવં, સ્ફોટ એવાસૌ, ન શબ્દત્વં
સામાન્યં તત્ । સામાન્યં હિ તદુચ્યતે યત્રૈકવ્યક્તિદર્શને વ્યક્ત્યન્તરાનુસન્ધાનં, શાબલે-
યગ્રહણે વાહુલેયસ્યેવ । ઇહ તુ ન ગકારગ્રહણે ઔકારાનુસંધાનમિતિ નેદં સામાન્યમ્ ।
એકરૂપસ્વયં પ્રતિભાસઃ શબ્દતત્ત્વવિષય એવ, શબ્દતત્ત્વં ચ સ્ફોટ ઇત્યુચ્યતે ।

73. રફોટવાદી — ‘શબ્દ’શબ્દમાથી જે આ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ આ
રફોટબુદ્ધિ છે.

નેયાયિક — શું જે શબ્દત્વ સામાન્ય છે તે જ રફોટ છે ?

રફોટવાદી — ના, તે રફોટ જ છે, તે શબ્દત્વ સામાન્ય નથી. સામાન્ય તો તેને
કહેવાય છે જ્યાં એક વ્યક્તિતુ ઢર્શન થતાં ખીજી વ્યક્તિતુ અનુસંધાન થતું હોય, જેમકે
શાખલેયતુ ઢર્શન થતાં વાહુલેયતુ અનુસંધાન થાય છે તેમ. પરંતુ અહીં તો ગકારતુ ગ્રહણ
થતાં ઔકારતુ અનુસંધાન થતું નથી, એટલે આ સામાન્ય નથી. એકરૂપ આ જ્ઞાન શબ્દ-
તત્ત્વવિષયક જ છે, અને શબ્દતત્ત્વ એ રફોટ છે એમ અમે કહીએ છીએ.

74. આ ! જ્ઞાતમ્ । અમુનૈવ હિ મયેન કૈશ્ચિત્ સ્ફોટશક્તિભિઃ શબ્દત્વસામા-
ન્યમપહ્નતમ્ । અસ્થાને એવ ત્વયં સંત્રાસઃ । ન હિ શબ્દત્વં સ્ફોટઃ । પ્રતિવર્ણ
હિ ‘શબ્દઃ’ ‘શબ્દઃ’ ઇતિ બુદ્ધિરસ્તિ, ન ચ વર્ણસ્ફોટઃ । તદિદં શબ્દત્વસામા-
ન્યમેવ શબ્દબુદ્ધેરાલમ્બનં, ન સ્ફોટઃ ।

74. નેયાયિકા — ઓહ ! સમજ્યા. આ જ ભયને લીધે રફોટના અસ્તિત્વ વ્યાપ્તે
શકા ધરાવનારા કેટલાકે (=પ્રાણાકરોએ) શબ્દત્વ સામાન્યનો જ પ્રતિષેધ કર્યો છે. પરંતુ આ
ભય અસ્થાને છે. શબ્દત્વ રફોટ નથી. પ્રત્યેક વર્ણને વિશે ‘શબ્દ’ ‘શબ્દ’ એવું એકાકાર જ્ઞાન થાય
છે અને વર્ણરફોટ તો છે નહિ. તેથી આ શબ્દત્વ સામાન્ય જ એ ‘શબ્દ’ ‘શબ્દ’ એવા
એકાકાર જ્ઞાનનો વિષય છે, રફોટ તેનો વિષય નથી.

75. સામાન્યસિદ્ધૌ તુ વ્યક્ત્યન્તરાનુસન્ધાનમકારણમિતિ પ્રાગેવ નિર્ણાતમ્ ।
તસ્માન્ન શબ્દબુદ્ધાવપિ સ્ફોટોઽવભાસતે, પદવાક્યબુદ્ધાવિવેતિ । એતચ્ચ સત્યમાહ
યદિયમેકકાર્યકારિત્વનિબન્ધના વનપૃતનાદિબુદ્ધિસમાનયોગક્ષેમૈવ પદવાક્યબુદ્ધિરિતિ । ન
ચ જાત્યાદિબુદ્ધિષ્વસમાશ્વાસો, વૈલક્ષણ્યસ્ય દર્શિતત્વાત્ । યદપ્યેકકાર્યકારિત્વનિબન્ધ-
નાયામમેદ્બુદ્ધાવિતરેતરાશ્રયપરિચોદનમેકાર્યપ્રતીતિપૂર્વિકા પદવાક્યબુદ્ધિઃ, પદવાક્ય-
બુદ્ધિપૂર્વિકા ચૈકાર્યપ્રતીતિરિતિ, તદપિ ન સમ્યક્, સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનવર્ણજનિતેય-
મર્થપ્રતીતિરિત્યવોચામ, નામિન્નપદપરિચ્છેદપૂર્વિકેતિ કુત ઇતરેતરાશ્રયત્વમ્ ।

75. સામાન્યની સિદ્ધિમાં વ્યક્ત્યન્તરતુ અનુસંધાન હેતુરૂપ નથી એ તો અમે પહેલાં જ
નિર્ણાત કર્યું છે. ‘શબ્દ’ શબ્દના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં પણ રફોટ ભાસતો નથી, જેમ પદના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં

કે વાક્યના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં તે ભાસતો નથી તેમ. એ સાચું જ કહ્યું છે કે પદનું શ્રોત્રજ્ઞાન કે વાક્યનું શ્રોત્રજ્ઞાન એક અખંડ અનુભવાય છે કારણ કે તે એક કાર્ય (=અર્થજ્ઞાન ૩૫ એક કાર્ય) કરે છે, આથી પદનું શ્રોત્રજ્ઞાન કે વાક્યનું શ્રોત્રજ્ઞાન વનના જ્ઞાન અને સેનાના જ્ઞાનની સમાન યોગક્ષેમ ધરાવે છે. જ્ઞાતિના જ્ઞાનમાં (અર્થાત્ તદ્ગત એકકારતામાં) અવિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે જ્ઞાતિના જ્ઞાન અને વનના જ્ઞાન વચ્ચેનું વૈલક્ષણ્ય અમે દેખાડ્યું છે. એક કાર્ય (=એકાર્થજ્ઞાન ૩૫ એક કાર્ય) કરતું હોવાને કારણે પદનું કે વાક્યનું એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાન થાય છે એ માન્યતામાં ઇતરેતરાશ્રયદોષની જે આપત્તિ તમે આપો છો - એકાર્થજ્ઞાનપૂર્વક પદનું કે વાક્યનું એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાન થાય છે અને ૫૬ કે વાક્યના તેવા એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાનપૂર્વક એકાર્થજ્ઞાન થાય છે તે પણ યોગ્ય નથી. સ્મરણ કરાતા વર્ણો અને અનુભવાતા અન્ય વર્ણ દ્વારા જન્મેલું આ અર્થજ્ઞાન છે એમ અમે કહ્યું છે, પદના એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાનપૂર્વક આ અર્થજ્ઞાન નથી, તો પછી ઇતરેતરાશ્રયદોષ ક્યાં રહ્યો ?

76 ब्रूयात् पदवाक्ययोरेकत्वमन्तरेण कथं पदवाक्यार्थप्रतीतिरेकरूपा भवेदिति सोऽयमतीव मुग्धालापः, प्रतीतिभेदाभेदौ हि विषयभेदाभेदावनुरुध्यते, नोपायभेदाभेदौ । भिन्नैरपि लोचनालोकान्तःकरणप्रभृतिभिरुपायैरभिन्नार्थग्राहिणी बुद्धिरुपजन्यते एव । तदिह पदार्थबुद्धेरेकत्वात् पदार्थ एको भवतु योऽस्या विषयः, न त्वेकं पदं यत्कारणमिति । वाक्यार्थबुद्धेरप्येकत्वादेको वाक्यार्थो भवतु, न त्वेकं वाक्यम् । वर्गीकरणकारणं क्रमभाविनां बहूनां वर्णानामेतद्भवति यदेकार्थप्रतिपादकत्वं, न त्वभेदमेव पदवाक्ययोर्गमयतीति ।

76 જે સ્ફોટવાદી કહે કે પદની એકતા - અખંડતા અને વાક્યની એકતા - અખંડતા વિના કેવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન એકરૂપ - અખંડ અને, તો તો તેમનું આ કહેવું અત્યંત મુગ્ધાલાપ છે, કારણ કે જ્ઞાનની એકતા - અખંડતા કે અનેકતા - ખંડ - અખંડતા વિષયની એકતા - અખંડતા કે અનેકતા - અખંડતા ઉપર આધાર રાખે છે, નહિ કે ઉપાયની એકતા કે અનેકતા ઉપર. ચક્ષુ, પ્રકાશ, અંતઃકરણ વગેરે અનેક ઉપાયો વડે પણ એકાર્થગ્રાહિણી (=અખંડાર્થગ્રાહિણી) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. તેથી અહીં પદાર્થનું જ્ઞાન એક અભિન્ન અખંડ હોવાથી પદાર્થ, જે તેનો વિષય છે, તે એક અભિન્ન અખંડ હો; પરંતુ ૫૬, જે પદાર્થજ્ઞાનનો ઉપાય છે તે, એક અભિન્ન અખંડ નથી. વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ એક અભિન્ન અખંડ હોવાથી તે જ્ઞાનનો વિષય વાક્યાર્થ એક અભિન્ન અખંડ હો, પરંતુ વાક્ય એક અભિન્ન અખંડ નથી. જે એકાર્થપ્રતિપાદકત્વ છે તે ક્રમભાવી બહુ વર્ણોને એક વર્ગમાં મૂકવાનું કારણ અને છે, પરંતુ તે પદની એકતા - અખંડતાને કે વાક્યની એકતા - અખંડતાને દર્શાવતું નથી. [અર્થાત્ ૫૬ કે વાક્ય એક અખંડ અવયવી નથી પણ ક્રમશઃ વર્ણસમૂહ કે પદસમૂહ ૩૫ જ છે.]

77. विप्रलब्धा एव च वैयाकरणाः पदवाक्योरप्यभेदं मन्यन्ते किल, शाब्दादनन्य-भूत एव शब्दार्थ इति । स पुनरेषां व्यामोह एव तद्भेदस्य दृढप्रमाण-

સિદ્ધત્વાત્ । શબ્દાધ્યાસસ્તુ પ્રતીતિવિરુદ્ધત્વેન નેપ્યતે इत्यलं तत्कथया । तस्मात् प्रत्यक्षगम्योऽपि न स्फोट इति सिद्धम् ।

77. છેતરાયેલા વૈયકરણો પદની એકતાને (અખંડતાને) અને વાક્યની એકતાને (અખંડતાને) માને છે. તેઓ કહે છે કે શબ્દ શબ્દાર્થથી જુદો નથી. [શબ્દાર્થ એક અખંડ છે, એટલે શબ્દાર્થથી જુદો ન હોય એ શબ્દ પણ એક અખંડ જ હોય]. પરંતુ આ તેમનો વ્યામોહ (=ભ્રાન્તિ) જ છે, કારણ કે શબ્દ શબ્દાર્થથી જુદો છે એ દૃઢ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. શબ્દનો શબ્દાર્થ ઉપર અરોપ ધરવામાં આવ્યો નથી કારણ કે એ પ્રતીતિ-વિરુદ્ધ છે. તેથી સ્ફોટ પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી એ પુરવાર થયું.

78. नन्वभिन्नत्वाद् वाक्यार्थबुद्धेर्विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्धिभेदाभेदयोरभिन्नो वाक्यार्थः स्यात् । बाढमभिन्नो, न त्वनवयवः, घटादेरभिन्नस्यापि सावयवत्वात् ।

यत्तु निरवयवत्वमुच्यते तदतीव सांख्यपरामर्शकौशलशून्यं व्याहृतम् ।

अंशाः सन्ति न सन्तीति चिन्तात्यन्तमसङ्गता ।

निरंशस्त्वस्ति नास्तीति युक्तं चिन्तयितुं सताम् ॥

પદતદર્થભેદસ્ય પ્રતિવાક્યં વિસ્પષ્ટમાભાસમાનત્વાદનુપગૃહ્યમાણાવયવત્રિભાગયોશ્ચ વાક્યવાક્યાર્થયોરનવભાસમાનત્વાત્ ।

78. સ્ફોટવાદી વૈયાકરણો—વાક્યાર્થવિષયક જ્ઞાન એક અખંડ છે અને વિષયની એકતા (અખંડતા) કે અનેકતા (ખંડખંડત) અનુસાર જ્ઞાન એક (અખંડ) કે અનેક (ખંડખંડ) થાય છે — આ બે કારણોને લીધે વાક્યાર્થ એક અખંડ અને.

નૈયાયિક — હા, અસખર, વાક્યાર્થ એક અખંડ છે, પરંતુ તે અનવયવ નથી, કારણ કે ઘટ વગેરે (અવયવી) એક અખંડ હોવા છતાં પણ સાવયવ છે. તેના નિરવયવ હોવાનું તમે જે કહો છો તે કહેવું જ્ઞાનવિચારણાના કૌશલથી અત્યંત રહિત છે. અંશો (અવયવો) છે કે નહિ એની વિચારણા અત્યંત અસંગત છે [કારણ કે અંશો તો પ્રત્યક્ષગમ્ય છે, એટલે હોય તો દેખાય ન હોય તો ન દેખાય] પરંતુ નિરંશ એની અમુક વસ્તુ છે કે નહિ એ સખરનોએ વિચારવું ઉચિત છે [કારણ કે નિરંશ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નથી હોતી; તેનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ તકંથી જ પુરવાર થઈ શકે.] [વાક્ય કે વાક્યાર્થ નિરંશ નથી કારણ કે] પદોરૂપ ભેદો (=અવયવો) અને પદાર્થોરૂપ ભેદો પ્રત્યેક વાક્યમાં વિશદપણે અનુભવાય છે. બે વાક્યના અવયવો અને વાક્યાર્થના વિભાગો અનુભવાતા ન હોય તો વાક્યનું કે વાક્યાર્થનું સ્પષ્ટ ગ્રહણ જ ન થાય.

79. अस्त्यवयवप्रतीतिः, सा तु भ्रान्तेति चेन्न, बाघकाभावात् । भ्रान्तेश्च बीजं किमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति चेत्, कस्य केनेति न विद्मः । यदि हि क्वचिन्मुख्या अवयवाः प्रसिद्धा भवेयुः, तत्सादृश्यादितरत्र तदभावेऽपि भ्रम इति गम्यते, न त्वेवमस्ति, सर्ववाक्यानामप्यभागत्वात् । तद्वदिहाभ्युपगम्यमाने

નૂનં કચિદ્વાક્યે સત્ત્વમવયવાનામેષિતવ્યમ્ । નરસિંહેડપિ નરાવયવાઃ સિંહાવયવાશ્ચ
પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યભિજ્ઞાયન્તે । ચિત્રેડપિ હરિતાલસિન્દૂરાદિરૂપં, પાનકે ત્વગેલા-
દિરસો, ગ્રામરાગેડપિ ષડ્જર્ષભગાન્ધારાદિસ્વરજાતં પૃથગવગતમિતિ ન તે નિર્ભાગદૃષ્ટાન્તાઃ ।

79. સ્ફોટવાદી — વાક્યના અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ એ પ્રતીતિ બ્રાન્ત છે.

નૈયાયિક — ના, એ પ્રતીતિ બ્રાન્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતીતિનું આધક કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી, બ્રાન્તિનું કંઈ પણ કારણ તમારે જણાવવું જોઈએ.

સ્ફોટવાદી — તે કારણ સાદૃશ્ય છે.

નૈયાયિક — કોનું કોની સાથે સાદૃશ્ય એ અમે જાણતા નથી. જો કોઈ વાક્યમાં મુખ્ય (=અનુપચરિત, સાચા) અવયવો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેની (=તેવા વાક્યની) સાથેના સાદૃશ્યને કારણે બીજા વાક્યોમાં તે ન હોવા છતાં તેમના હોવાનો ભ્રમ થાય, પરંતુ એવું તો નથી, કારણકે તમારે મતે તો સર્વ વાક્યો નિરવયવ છે. અને જો તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વીકારીએ તો અરેખર કોઈક વાક્યમાં તો અવયવોને મુખ્ય (=અનુપચરિત, સાચા) માનવા જોઈએ. નરસિંહમાં પણ નરના અવયવો અને સિંહના અવયવો પૃથક્ પૃથક્ ઓળખાય છે ચિત્રમાં પણ હળદર, સિંદૂર વગેરે રંગો, પાનકમાં (પીણામાં) પણ તજ, ઈલાયચી વગેરેનાં રસો, ગ્રામરાગમાં પણ ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર વગેરે સ્વરો પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાત થાય છે જ, તેથી ચિત્ર વગેરે નિરવયવ વસ્તુનાં ઉદાહરણો નથી.

80. ચિત્રાદિબુદ્ધયસ્તર્હિ દૃષ્ટાન્તા ઇતિ ચેત્, બાઢં વાક્યાર્થબુદ્ધિરપિ નિર્ભાગેષ્યતે
ઁવાસ્માભિઃ, બુદ્ધીનાં નિરંશત્વેન સર્વાસામનવયવત્વાત્ । બુદ્ધિવિષયીકૃતસ્ત્વર્થો દૃષ્ટા-
ન્તદાષ્ટાન્તિકયોઃ સાવયવ ઁવ । તસ્માન્ન નિર્ભાગૌ વાક્યવાક્યાર્થાવિતિ યુક્તમ્ ।

80. સ્ફોટવાદી — ચિત્ર વગેરેનાં જ્ઞાનો નિરવયવ વસ્તુનાં ઉદાહરણો છે.

નૈયાયિક—અરાખર છે વાક્યાર્થજ્ઞાનને અમે પણ નિરવયવ ધર્યીએ છીએ જ, કારણ કે અધાં જ્ઞાનો નિરંશ હોઈ નિરવયવ છે દૃષ્ટાંત અને દાષ્ટાન્તિક બંનેમાં જ્ઞાનનો જે વિષય છે તે અર્થ તો સાવયવ જ છે. તેથી, વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ નથી એમ માનવું યોગ્ય છે.

81. યદપ્યગ્યઘાયિ ‘વૃદ્ધવ્યવહારેણ સમ્બન્ધબુદ્ધિર્વાક્યવાક્યાર્થયોરેવ, ન
પદતદર્થયોઃ, પદેન વ્યવહારાભાવાત્’ ઇતિ, તદપ્યસાધુ, વાક્યાદપિ વ્યુત્પત્તિર્ભવન્તી
પદાર્થપર્યન્તા ભવતીતિ । ઁવં હિ પદતદર્થસંસ્કૃતમતેરભિનવવિરચિતાદપિ વાક્યાદ્
વાક્યાર્થપ્રતીતિરુપપત્સ્યતે । તદાવાપોદ્વાપરતન્ત્રવૈચિત્ર્યેણ વાક્યાનામાનન્ત્યાદશક્યા
પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિઃ, સાપિ નાપેક્ષિષ્યતે । ઇતરથા હિ સાડવશ્યમપેક્ષ્યેત ।

81. વળી, તમે જે કહ્યું કે વડીલોના વ્યવહાર ઉપરથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ વચ્ચેના જ સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે, પદ અને પદાર્થ વચ્ચેના સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે પદ વડે વ્યવહાર થતો નથી તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે વાક્યમાંથી થતી

વ્યુત્પત્તિ પદાર્થ પર્વત પહોંચે છે; વળી પદ અને પદાર્થથી સંસ્કૃત થયેલી બુદ્ધિવાળાને જ અભિનવ રચના પામેલા વાક્યમાંથી પણ વાક્યાર્થની પ્રતીતિ બટશે. વાક્યો અનન્ત હોઈ, આવાપ ઉદ્દાપની વિવિધતા દ્વારા પ્રત્યેક વાક્ય દીઠ વ્યુત્પત્તિ થવી શક્ય નથી. આવાપ-ઉદ્દાપ દ્વારા પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિ ઇચ્છવામાં આવતી નથી. ખીલ્લી રીતે (પ્રતિપદ પદ અને પદાર્થના) આવાપ-ઉદ્દાપ દ્વારા વ્યુત્પત્તિ અવશ્ય ઇચ્છવામાં આવે છે.

82. યત્તુ કેવલં પદં ન પ્રયુજ્યતે इति तदसत्यमिति, तदप्यसत्, महा-वाक्यस्थानेऽवान्तरवाक्यं न प्रयुज्यते इति तदप्यसत्यं स्यात् । स्वार्थे तत् प्रयुज्यते इति चेत्, पदमपि स्वार्थे क्वचित् प्रयुज्यते एव । यत्र पदान्तराणामर्थोऽर्थप्रकरणादिना लभ्यते तत्र यावदप्राप्तं तावत् पदमेव केवलमुच्चारयन्ति । ग्रन्थग्रहणावसरेषु च स्वरूपावधारणमपि फलवत् वर्णानाम् । मा वा फलवत्त्वं पदवर्णानां भूत् तथापि रथावयवानामिव रथकार्येष्वपर्याप्तशक्तीनामपि स्वरूपसत्त्वमनिवार्यम् ।

82 તમે જે કહ્યું કે કેવળ પદનો પ્રયોગ થતો નથી એટલે પદ અસત્ છે તે પણ અસત્ય છે; એમ તો મહાવાક્યસ્થાને અવાન્તરવાક્યનો પ્રયોગ થતો નથી એટલે અવાન્તર-વાક્ય અસત્ય બની જશે.

સ્ફોટવાદી-અવાન્તરવાક્ય સ્વાર્થમાં પ્રયોગ્ય છે.

નૈયાયિક-પદ પણ સ્વાર્થમાં ક્યારેક પ્રયોગ્ય છે જ. જ્યાં ખીલ્લી પદોનો અર્થ પ્રકરણ વગેરેથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં જેટલો અર્થ અપ્રાપ્ત હોય તેટલો અર્થ જણાવવા કેવળ પદને જ તેઓ ઉચ્ચારે છે [ઉદાહરણ્યર્થ 'અંધ કરો' 'ઉધાડો' એવો અર્થ પ્રકરણ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે 'આરણ્ય' એ કેવળ એક જ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે] જ્યારે આળક વાંચતા શીખતું હોય ત્યારે વર્ણોના સ્વરૂપનું અવધારણ્ય પણ ઉપયોગી બને છે—ફળ આપનારું બને છે. અથવા તો પદો અને વર્ણો ફળ આપનારા, ઉપયોગી બને ન હોય તેમ છતાં જેમ રથનું કાર્ય કરવાની પર્યાપ્ત શક્તિ ન ધરાવતા રથાવયવોને પોતાનું સ્વરૂપસત્ત્વ તો અનિવાર્યપણે હોય છે જ તેમ તેમને (પદોને અને વર્ણોને) પણ પોતાનું સ્વરૂપસત્ત્વ અનિવાર્યપણે હોય છે જ.

83. कार्यान्तराय रथाद् रथावयवाः प्रभवन्तीति चेत्, पदवर्णा अपि कार्यान्तरे प्रभविष्यन्ति । रथकार्यै कदेशमात्रां कामपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यद्युच्यते पदान्यपि वाक्यकार्यै कदेशं कमपि कुर्वन्त्येव । वर्णा अपि केचिदर्शवन्तो भवन्त्येवेति । तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः ।

83. સ્ફોટવાદી—રથના અવયવો રથ જે કાર્ય કરે છે તેનાથી અન્ય કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે.

નૈયાયિક—પદો અને વર્ણો પણ વાક્ય જે કાર્ય કરે છે તેનાથી અન્ય કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે.

સ્ફોટવાદી-સ્થ જે કાર્ય કરે છે તેના કોઈ એક ભાગને સ્થાવયવો કરે છે જ.

નૈયાયિક-પદો પણ, વાક્ય જે કાર્ય કરે છે તેના કોઈ એક ભાગને કરે છે જ. કેટલાક વર્ણો પણ અર્થવાળા હોય છે જ. તેથી પદો અને વર્ણો અસત્ નથી.

84. યત્ પુનરવાદિ વાક્યસ્યેવ પદાનિ પદાનામિવ વર્ણા વર્ણાનામપ્યવયવાન્ત-
રાણિ સ્યુરિતિ, તદિદમપૂર્વં પાણ્ડિત્યમ્ । ન હિ ઘટઃ સાવયવ ઇતિ પરમાણુભિરપિ
સાવયવૈર્ભવિતવ્યમ્ । પરમાણવો વા નિરવયવા ઇતિ ઘટૈરપિ નિરવયવૈર્ભવિતવ્યમ્ ।
ઉપલબ્ધ્યનુપલબ્ધી હિ વસ્તુનાં વ્યવસ્થાપિકે । યદ્ યથોપલબ્ધ્યતે તત્ તથા ભવતિ ।
યદ્ યથા નોપલબ્ધ્યતે તત્ તથા ન ભવતિ । વાક્યપદયોશ્ચ ભાગા ઉપલબ્ધ્યન્તે, ન
વર્ણાનામ્ । તથા હ્યુક્તમેતત્—

અલ્પીયસાપિ યત્નેન શબ્દમુચ્ચારિતં મતિઃ ।

યદિ વા નૈવ ગૃહ્ણતિ વર્ણં વા સકલં સ્ફુટમ્ ॥ ઇતિ [શ્લો.વા. સ્ફોટ.૧૦]

તસ્માદ્ બાલિશ્ચોદિતમિદં — વર્ણસ્યાપ્યવયવા ભવન્તુ, પદવાક્યયોરપિ વા
મા ભૂવન્નિતિ ।

84. વર્ણો તમે જે કહ્યું કે જેમ વાક્યને પદો છે, પદોને વર્ણો છે તેમ વર્ણોને પણ
ખીન અવયવો માનવાની આપત્તિ આવે તે તમારું અપૂર્વં પાંડિત્ય દર્શાવે છે. ઘડાઓને
અવયવો છે એટલે પરમાણુઓને પણ અવયવો હોવા જોઈએ એવું નથી. પરમાણુઓ
નિરવયવ છે એટલે ઘડાઓએ પણ નિરવયવ હોવું જોઈએ એવું નથી. વસ્તુઓની વ્યવસ્થા-
પક ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ છે. જે વસ્તુ જેવી ઉપલબ્ધ થાય તે વસ્તુ તેવી હોય છે.
જે વસ્તુ જેવી ઉપલબ્ધ થતી નથી તે વસ્તુ તેવી હોતી નથી. વાક્યના અને પદના ભાગો
ઉપલબ્ધ થાય છે, વર્ણોના ભાગો ઉપલબ્ધ થતા નથી. એટલે જ કહ્યું છે કે અસ્પ્રત્યક્તથી
ઉચ્ચારાયેલા શબ્દને (=વર્ણને) બુદ્ધિ કાં તો ગ્રહણ જ કરતી નથી કાં તો સકલ વર્ણને
સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તમે આપેલી આ આપત્તિ બાલિશ છે કે વર્ણને પણ અવયવો
હો અથવા [જે વર્ણને અવયવો ન હો તે] પદ અને વાક્યને પણ અવયવો ન હો.

85. અતશ્ચ સાવયવૌ વાક્યવાક્યાર્થૌ, પદોપજનનાપાયાભ્યાં તદર્થોપજન-
નાપાયદર્શનાત્ । અનયૈવ યુક્ત્યા પદભાગા અપિ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદયઃ તાત્ત્વિકા ઇત્ય-
વગન્તવ્યં, ન કલ્પનામાત્રપ્રતિષ્ઠાઃ । વૃક્ષં વૃક્ષેગેત્યત્ર પ્રકૃત્યર્થાનુગમે પ્રત્યયાર્થો ભિદ્યતે ।
વૃક્ષં ઘટમિતિ પ્રત્યયાર્થાનુગમે પ્રકૃત્યર્થો ભિદ્યતે । તત્ર યોડર્થો યં શબ્દમનુગચ્છતિ
સ તસ્યાર્થ ઇત્યવસીયતે । તત્કથમસત્યા ભાગાઃ ?

85. આથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ અને સાવયવ છે, કારણ કે પદને ઉમેરવાથી કે લઈ
લેવાથી વાક્યાર્થનો વધારો કે ઘટાડો થતો દેખાય છે. આ યુક્તિ વડે જ પ્રકૃતિ અને
પ્રત્યય એ પદાવયવો તાત્ત્વિક છે સત્ય છે એમ જાણવું, તેઓ કલ્પનામાત્રની નીપજ નથી.
'વૃક્ષ' 'વૃક્ષેગ'—અહીં 'પ્રકૃત્યર્થ' એકનો એક જ છે જ્યારે પ્રત્યયાર્થ જુદો જુદો છે. 'વૃક્ષ'

‘ઘટં’—અહીં પ્રત્યયાથ એકનો એક છે જ્યારે પ્રકૃત્યથ જુદો છે જે અર્થ જે શબ્દની સાથે જાય છે તે અર્થ તે શબ્દનો છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તો પછી ભાગે અસત કેમ ?

86. યત્પુનઃ ‘કૂપસૂપયૂપાદૌ સત્યપિ વર્ણાનુગમેડર્થાનુગમો ન દ્રશ્યતે, તેન ચાકારણમર્થપ્રતીતેર્વર્ણાનુગમઃ’ इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
त्पन्ना प्रतीतिरुत्पाद्यते, येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्कयेत् । प्रसिद्धायां तु प्रति-
पत्तौ वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदेऽनयोर्व्यापारः । न चैकत्र वर्णांनુगमेऽर्થાનુગમો
દષ્ટ इत्यन्यत्रादृश्यमानोऽपि हठादापादयितुं युक्तः ।

86. ‘કૂપ, સૂપ, યૂપ, વગેરેમાં પ-વર્ણ’ એનો એ જ છે એવું દેખાય છે પરંતુ તેની સાથે જતો એકનો એક અર્થ દેખાતો નથી, તેથી અર્થજ્ઞાનનું કારણ વર્ણાનુગમ નથી’ એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્ણના અન્વયવ્યતિરેક વડે, અનુત્પન્ન (અપૂર્વ) અર્થપ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી કે જેથી કરીને ‘કૂપ’ વગેરેમાં તેની ઉત્પત્તિની આશંકા કરવામાં આવે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ પ્રતિપત્તિમાં (=અર્થજ્ઞાનમાં) વાચકના ભાગની પ્રયત્નાના નિયમને જાણુરા માટે આ અન્વયવ્યતિરેકનો વ્યાપાર છે. એક કેકણે વર્ણના અનુગમે અર્થનો અનુગમ દેખ્યો એટલે અન્યત્ર ન દેખાતો હોવા છતાં ત્યાં બળજબરીથી તેને ઉત્પન્ન કરવો યોગ્ય નથી.

87. रेणुपटलानुगतपिपीलिकापङ्क्तिद्वारकव्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम्, पांसुपटलविकल्पपिपीलिकापङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्रयात् । करिकरभतुरगप्रभृतीनां तु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायात् तत्कारणमेव धूलिपटलमवगम्यते ।

87. ધૂળના ગોટા સાથે કીડીઓની હાર નીકળે તો તેથી કંઈ કીડીઓની હાર ધૂળના ગોટાનું ઉત્પાદક કારણ ન ગણાય એમ કહી વ્યભિચારદોષ આપવો યોગ્ય નથી કારણ કે ધૂળના ગોટા વિનાય કીડીઓની હાર દેખાતી હોઈ ધૂળના ગોટાની પ્રતીતિનું કારણ કીડીઓની હાર છે એવા નિશ્ચયનો અભાવ છે. ધૂળના ગોટાનું કારણ કેવળ હાથીઓ કે કેવળ ઘોડા કે કેવળ જીંટ માનતાં વ્યભિચારદોષ આવે [કારણ કે ધૂળી વાર ધૂળના ગોટાનું કારણ કેવળ હાથીઓ, કેવળ ઘોડાઓ કે કેવળ જીંટ હોતાં નથી,] પરંતુ બહુ પ્રાણી રૂપ સામાન્ય તો ધૂળના ગોટા સાથે ન હોય એવું કદી બનતું નથી, એટલે ધૂળા પ્રાણીઓ જ ધૂળના ગોટાને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સમજાય છે.

88. यदप्यश्वकर्णादाववयवार्थलोपादन्यत्राप्येवमिति कथितं, तदपि न चतु-
रश्रम्, अश्वकर्णशब्दे हि क्वचिदर्थप्रकरणवशात् न्यगभवदवयवशक्तितया तिरस्कृ-
तावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तौ न सर्वात्मनाऽवयवार्थाभावः, व्यस्तत्वेन सामस्त्येन वा
पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनात् । ‘अश्वमारोह’ ‘कर्णे कुण्डलम्’ इति व्यस्तयोः

પ્રયોગ: । તુરગશ્રોત્રે તુ પ્રતિપિપાદયિષિતે ‘અશ્વકર્ણ:’ ઇતિ સમસ્તપ્રયોગ: । સમસ્તપ્રયોગેડપિ તદર્થાપરિત્યાગી દૃશ્યતે ઇતિ ન સર્વાત્મના નિર્રથકા ભાગા: ।

88. જેમ ‘અશ્વકલ્પ’ શબ્દમાં અવયવોરૂપ ‘અશ્વ’ અને ‘કલ્પ’ના અર્થોનો લોપ છે તેમ વાક્યમાં તેના અવયવોરૂપ પદોના અર્થોનો લોપ છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘અશ્વકલ્પ’ શબ્દ પ્રકરણવશે ક્યારેક અવયવોની શક્તિ તિરોહિત થવાથી અવયવોના અર્થને બાબુએ કરી વસ્તુવતર રૂપ વ્યક્તિને જણાવે છે; પરંતુ સર્વથા સર્વાત્મના અવયવોનો અભાવ તે વખતે પણ હોતો નથી કારણ કે બીજે પૃથક્ કે સાથે સાથે પ્રયોગ્ય છે ત્યારે તેઓના અર્થનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. ‘અશ્વ ઉપર આરોહણ કર’ ‘કાનમાં કુંડળ છે’ — અહીં ‘અશ્વ’ અને ‘કલ્પ’નો પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોગ થયો છે. અશ્વના કાનનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા થતાં ‘અશ્વકલ્પ’ એવો સમસ્તપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સમસ્તપ્રયોગમાં ‘અશ્વ’ અને ‘કલ્પ’ પોતાના અર્થને છોડી દેતા જણાતા નથી. એટલે, અવયવો સર્વથા સર્વાત્મના નિર્રથક નથી.

89. યત્પુનરન્વાહ્યાનવિસંવાદાત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગનિયમો નાવકલ્પતે ઇતિ એતદપિ ન યુક્તમ્, આપ્તરોક્તીનાં પ્રામાણ્યાત્ । ત્રિમુનિ વ્યાકરણમિતિ । પાણિનિમતમેવ હિ પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગમવિતથં પ્રત્યેષ્યામ: । કિયત્યપિ ચાંશે પ્રાયેણ સર્વેષામન્વાહ્યાત્વૈણામવિવાદ: । ત્રિકરણાદિવિસંવાદમાત્રં ત્વકિઞ્ચિત્કરમ્ । અત: પારમાર્થિકત્વાત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયાંશયો: ન કલ્પનામાત્રેણ પૃથક્કરણમ્ ।

89. [પ્રત્યય, આદેશ, આગમ, ગુણ, વૃદ્ધિ, વર્ણલોપ, વગેરે], ભાષાશાસ્ત્રીય રીતે શબ્દને સમજાવવાની પ્રક્રિયાઓ વિસંવાદી હોઈ, પ્રકૃતિ-પ્રત્યય એવો વિભાગનિયમ ધરતો નથી એવું તમે જે કહ્યું તે પણ ધરતું નથી, કારણ કે વધુ આપ્ત એવા પુરુષોનાં વ્યતોનું આમાં પ્રામાણ્ય છે ‘વ્યાકરણ તણ મુનિનું સજ્ન છે.’ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના વિભાગને જે પાણિનિમાન્ય છે તેને—અમે અવિતથ સમજીએ છીએ. કેટલાક અંશમાં તો પ્રાયઃ બધા વ્યાખ્યાતાઓને કોઈ વિવાદ નથી. વિકરણ આદિ વિશેનો જ માત્ર વિસંવાદ (=વિવાદ) છે જે તુચ્છ છે. આમ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ પારમાર્થિક હોઈ, કેવળ કલ્પનાથી તેમનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો નથી.

90. યદપ્યવર્ણિ વર્ણસામાન્યાદપિ પદવિભાગજ્ઞાનં દુર્ઘટં ‘કાલેનદન્તિનાગા:’ ઇતિ, તદપ્યસારમ્, સ્વરસ્મરણાદીનાં પદમેદાવગમોપાયનાં સમ્ભવાત્ । ‘સરામ:’ ઇત્યાહ્યાતસ્યાન્યત્ સ્વરાદિરૂપં, નામ્નોડન્યત્ । નામત્વેડપિ સ ઇતિ રામ ઇતિ ચ દ્વે પદે તયોરન્યદ્રૂપં, સહ રામેણ વર્તત ઇત્યેકપદેડપ્યન્યદ્રૂપમ્ । અભિયોગવિશેષવતાં સર્વે સુભગમિતિ નાશક્ય: પદવિભાગપરિચ્છેદ: ।

90. વળી, તમે જે જણાવ્યું કે વર્ણો સમાનપણે સરખા જ હોવાથી પદવિભાગનું જ્ઞાન દુર્ઘટ છે, ઉદાહરણ્યર્થ ‘કાલેનદન્તિનાગા:’, તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે પદોના

વિભાગ કરવા માટેના સ્વર, સ્મરણ વગેરે ઉપાયો સંભવે છે. 'સરામઃ'—[અહીં વર્ણો એના એ જ હોવા છતાં] જે આખ્યાત હોય [સુનું પ્ર. પુ અહુવચન હોય] તો તેનું સ્વરાદિ ૩૫ જુદું હોય છે. અને જે નામ હોય તો તેનું સ્વરાદિ ૩૫ જુદું હોય છે. નામમાં પણ જે 'સ' (અર્થાત્ 'તે') અને 'રામઃ' એ એ પદો હોય તો તે બંનેનું સ્વરાદિ ૩૫ જુદું હોય છે. અને જે 'સહ રામેણ વર્તતે રામની સાથે છે' એ અર્થમાં 'સરામ' જે એકપદ (સમાસ) હોય તો તેનું સ્વરાદિ ૩૫ જુદું હોય છે. આ બધું ભાષાપંડિતોને સમજવું સરળ છે. નિષ્કર્ષ એ કે પદવિભાગનું જ્ઞાન અશક્ય નથી.

91. યદપિ દધ્યત્ર મધ્વત્રેતિ તથાવિધપદરૂપાદર્શનેऽપિ તદર્થસંપ્રત્યય ઇત્યુક્તં, સોऽપિ ન દોષઃ, યતસ્તે એવૈતે પદે ઇષદ્વિક્રુતે, તત્પ્રત્યયભિજ્ઞાનાચ્ચેતિ કેચિત્ ।

91. 'દધ્યત્ર' 'મધ્વત્ર' તેમાં જેવું તેમનું સ્વરૂપ તમે માનો છો તેવા સ્વરૂપવાળા પદો (દધિ, મધુ, અત્ર) દેખાતા નથી અને છતાં તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, [માટે પદો વાસ્તવિક નથી] એમ તમે કહ્યું છે; પરંતુ તે દોષ પણ નથી કારણ કે જરાક વિકૃત અનેલા પણ તેના તે જ પદો છે; તે તેના તે જ પદો છે કારણ કે તે પદોને આપણે ઓળખી શકીએ છીએ.

92. અથવા ઇગ્ન્તદધિમધુપદવત્ યળન્તયોરપિ વિષયાન્તરે સાધુત્વાત્ તથૈવ તદ્વિઘાદ્ વ્યુત્પત્ત્યર્થગન્તે અપિ પદે અર્થપ્રતિપાદકે ભવિષ્યત ઇત્યલમેવંપ્રાયૈઃ કદાશા- વ્યાહૃતૈઃ ।

92. અથવા ઇક્ જેના અન્તે છે એવા દધિ, મધુ પદોની જેમ વિષયાંતરે યજ્ઞ જેના અન્તે છે એવા દધ્ય, મધ્વ પદોનો પ્રયોગ પણ સાધુ હોઈ જે રીતે ઇક્ અન્તવાળા દધિ મધુ પદો વ્યુત્પત્તિ (=કયા પદનો કયો અર્થ છે એ) શીખનારને જે અર્થ જણાવે છે તે જ રીતે યજ્ઞ અન્તવાળા દધ્ય, મધ્વ પદો તેને તે જ અર્થ જણાવે છે. [પદો વાસ્તવિક નથી જેવી] ખોટી આશાએને જણાવવાનું રહેવા દો.

93. અપિ ચ પદાનામસત્યત્વે કિમર્થે ઇષ તદ્વ્યુત્પત્તાવિયાન્ પ્રયત્નો વૃદ્ધૈરાધીયતે ? અસત્યમપિ સત્યોપાયતાં પ્રતિપદ્યતે ઇતિ ચેત્, ન, અદૃષ્ટત્વાત્ । અલીકાહિદંશાદયઃ સત્યમૂર્છાહિતવો યેઽત્રોદાહતાસ્તે તથા ન ભવન્તિ, વિષાશઙ્કાયા અપિ તત્કાર્યહેતુત્વાત્ । શઙ્કા હિ નામ બુદ્ધિઃ । બુદ્ધિશ્ચ ન ન કારણમ્, ન ચાસતી બુદ્ધિઃ ।

93. વળી, જે પદો અસત્ય હોય તો તેમની વ્યુત્પત્તિ માટે વિદ્વાનો આટલો પ્રયત્ન કેમ કરતા હશે ?

સ્ફોટવાદી—અસત્ય [વસ્તુ] પણ સત્યનો ઉપાય અને છે.

નૈયાયિક—ના, એવું દેખ્યું નથી. અસત્ય સર્પદંશ વગેરેને સત્ય મૂર્છા વગેરેના હેતુઓ તરીકે જણાવી તેમનાં ઉદાહરણો તમે આપ્યાં છે, પરંતુ સત્ય મૂર્છા વગેરેના હેતુઓ અસત્ય

નથી જ, કારણ કે વિષની આશંકા પણ મૂર્છારૂપ કાર્યનું કારણ છે; શંકા એ ભુદ્ધિ છે અને ભુદ્ધિ કારણ નથી એમ નહિ, ભુદ્ધિ અસત્ નથી. [અર્થાત્ તમે આપેલા દૃષ્ટાંતમાં અસત્ય સપ્તદંશ મૂર્છાનું કારણ નથી પરંતુ પેતાને સપ્તદંશ થયો છે એવી ભુદ્ધિ મૂર્છાનું કારણ છે, અને આવી ભુદ્ધિ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એમ નહિ.]

94. યદપિ લિપ્યક્ષરાણામસત્યાનાં સત્યાર્થપ્રતિપાદકત્વમુચ્યતે, તદપ્યનભિજ્ઞમાષિતમ્ । રેલાઃ તાવત્ સ્વરૂપતઃ સત્યાઃ । તાશ્ચ ખણ્ડકોપાધ્યાયોપદેશસંસ્કૃતમતેર્વર્ણાનુમાપિકા ભવન્તિ । તથા સમ્બન્ધગ્રહણાદ્ રેલાનુમિતેભ્યશ્ચ વર્ણેભ્યોર્ધર્થપ્રતિપત્તિરિતિ નાસત્યાઃ સત્યોપાયાઃ ।

94. વળી, અસત્ય લિપ્યક્ષરો સત્યાર્થના પ્રતિપ્રાદક છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ અજ્ઞાની કરે એવી વાત છે. રેખાઓ તે સ્વરૂપતઃ સત્ય જ છે. ઉગ્ર ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી જેની ભુદ્ધિ સંસ્કાર પામી છે એવાને તે રેખાઓ વર્ણોનું અનુમાન કરાવે છે. રેખા અને વર્ણ વચ્ચેના સંબંધના ગ્રહણને લીધે રેખા ઉપરથી વર્ણનું અનુમાન થાય છે અને અનુમિત વર્ણો અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે; એટલે અસત્ય રેખાઓ સત્યનો [અર્થનો] ઉપાય છે એમ કહેવું ખોટું છે.

95. ‘અયં ગકારઃ’ ઇતિ તુ સામાનાધિકરણ્યન્નમો લિજ્જલિજ્જિનેરભેદોપચારાત્ । યથા પ્રસ્થમિતાઃ સક્તવઃ પ્રસ્થશબ્દેનોચ્યન્તે તથા રેલાતોઽપિ ગકારાનુમાનાદ્ રેલૈવ ગકાર ઇત્યુચ્યતે । ઇવમનિષ્યમાણે લિપ્યનભિજ્ઞસ્યાપિ તતોર્ધર્થપ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્, રેલાણામસત્યવર્ણાત્મનાં વિચ્ચમાનત્વાત્, ન ચૈવમસ્તિ । તસ્માદ્વર્ણાનુમાનપુરસ્સરૈવ રેલામ્યોર્ધર્થાવગતિઃ । અમ્યસ્તત્વાદ્વિષયસ્ય સૂક્ષ્મત્વાચ્ચ કાલસ્ય ક્રમો ન લક્ષ્યતે, ન ત્વન્યથા તતોઽવગતિઃ । તસ્માત્ પારમાર્થિકત્વાત્ પદતદર્થાનાં ન નિરવયવૌ વાક્યવાક્યાર્થાવિતિ સ્થિતમ્ ।

95. ‘આ [રેખા] ગકાર (= ગવર્ણ) છે’ એવો સામાનાધિકરણ્યનો (=અભેદનો) ભ્રમ તે લિંગ (= હેતુ) અને લિંગી (=સાધ્ય) ના અભેદોપચારને કારણે થાય છે. જેમ પ્રસ્થથી મપાયેલા સકતુઓ ‘પ્રસ્થ’ શબ્દથી જણાવાય છે, તેમ ગકાર (= ગવર્ણ) રેખાથી અનુમિત થતો હોવાથી ‘રેખા જ ગકાર છે’ એમ કહેવાય છે. જે આમ ન ધ્રુવ્યવામાં આવે તે લિપિથી અગ્રણ્ય વ્યક્તિને પણ રેખા દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન થાય, કારણ કે [તમારા મત પ્રમાણે] અસત્ય વર્ણરૂપ રેખાઓ તે ત્યાં વિચ્ચમાન છે, પરંતુ આમ થતું નથી. તેથી, રેખાઓ વર્ણોનું અનુમાન કરાવી તે દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. વિષયનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેમ જ અહુ જ એાએ કાળ આ પ્રક્રિયામાં લાગતો હોવાને લીધે ક્રમ જણાતો નથી; અન્યથા (અર્થાત્ રેખાઓ દ્વારા વર્ણોના અનુમાન વિના) રેખાઓમાંથી અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. નિષ્કર્ષ એ કે પદ અને પદાર્થ પારમાર્થિક હોઈ વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ નથી એ સ્થિર થયું.

96. યત્ પુનર્વાક્યભાગપદવર્ણાપહ્લવવર્ત્મના શબ્દબ્રહ્મૈવાદ્વયમુપદર્શયિતુમુપક્રમ્યતે, તત્ર પુરસ્તાત્ સવિસ્તરં સમાધિમભિધાસ્યામઃ ।

96. વળી, તમે વાક્યના ભાગોરૂપ પદો અને વર્ણોનો પ્રતિષેધ કરી શબ્દબ્રહ્માદ્વયને દર્શાવવાનું શરૂ કરેલ; તેને અનુલક્ષી સમાધાનરૂપ ઉત્તર હવે પછી અમે દર્શાવું.

97. યત્ પુનરવાદિ વાચન્નૈવિધ્યં, તદપિ નાનુમન્યન્તે । એકૈવ વૈચરી વાગ્ વાગિતિ પ્રસિદ્ધા હિ ।

અન્તઃસંજલ્પો વર્ણ્યતે મધ્યમા વાક્

સેયં બુદ્ધચાત્મા નૈષ વાચઃ પ્રમેદઃ ।

બુદ્ધિર્વાચ્યં વાચકં ચોલ્લિખન્તી

રૂપં નાત્મીયં બોધમાત્રં જહાતિ ॥

97. તમે વાણીનું જે ગ્રેવિધ્ય કહ્યું તે પણ અમને માન્ય નથી, કારણ કે વૈષરીવાદ જે એકમાત્ર વાણી છે એવું પ્રસિદ્ધ છે. આંતર સંજલ્પનું વર્ણન મધ્યમા વાક્ય તરીકે કરવામાં આવે છે. આ મધ્યમા વાક્ય બુદ્ધિરૂપ છે, તે વાણીનો પ્રકાર નથી. વાચ્ય અને વાચકનો ઉલ્લેખ કરતી બુદ્ધિ (= 'હું ઘટનું પ્રતિપાદન કરું છું' એમ વાચ્યનો ઉલ્લેખ કરતી અને "હું 'ઘટ' શબ્દને ઉચ્ચારું છું" એમ વાચકનો ઉલ્લેખ કરતી બુદ્ધિ) પોતાનું બોધભાવરૂપ સ્વરૂપ છોડતી નથી.

98. પश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमतेर्नामान्तरं कल्पितं

विज्ञानस्य हि न प्रकाशत्रयुषो वाप्रपता शाश्वती ।

जातेऽस्मिन् विषयावमासिनि ततः स्याद्वाऽवमर्शो गिरो

न स्याद्वापि न जातु वाग्विरहितो बोधो जडत्वं स्पृશેत् ॥

98. પશ્યન્તી એ તો નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનનું નામાન્તર કલ્પવામાં આવ્યું છે. પ્રકાશશરીર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વાક્યરૂપ કદી નથી. વિષયને પ્રકાશિત કરતું જ્ઞાન જ્યારે જન્મે છે ત્યારે વાક્યને! (= શબ્દને) પરામર્શ થાય કે ન પણ થાય, પરંતુ વાક્યવિરહિત જ્ઞાનને જડતા સ્પર્શતી નથી જ.

99. तदास्तामियं शब्दब्रह्मचर्चा । प्रकृतमनुसरामः—

इति विततया वर्णा एते धिया विषयीकृताः

दधति पदतां वाक्यत्वं वा त एव च वाचकाः ।

न च तदपरः स्फोटः श्रोत्रे विभात्यवबोधने

न च विधिहतो वाच्ये बुद्धिं विधातुमसौ क्षमः ॥

99. તો હવે આ શબ્દબ્રહ્મની ચર્ચા રહેવા દઈએ અને પ્રસ્તુત ચર્ચાને આપણે અનુસરીએ. સંકલનારૂપ લાંબાચેલી બુદ્ધિ આ વર્ણોને વિષય કરે છે. તે વાચક વર્ણો જ

પદપણું કે વાક્યપણું ધારણ કરે છે. શ્રીત્ર જ્ઞાનમાં વર્ણોથી પર એવા સ્ફોટની પ્રતીતિ થતી નથી. [કોઈ પણ સદુપલંક પ્રમાણોનો વિષય ન બનતો હોવાથી] દેવથી હણાયેલો સ્ફોટ વાચ્ય વિષયનું જ્ઞાન જન્માવવા સમર્થ નથી.

[વાક્યાથ'બોધવિચાર]

100. एवं स्फोटे प्रतिहते, वर्णेषु वाचकेषु स्थितेषु, कश्चिदाह—बाहं वर्णेभ्यः पदार्थप्रतीतिरस्तु, वाक्यार्थप्रतीतौ न तेषां सामर्थ्यम्, कुतस्तर्हि वाक्यार्थावगतिः ?

100. આમ સ્ફોટ પ્રતિષિદ્ધ થઈ ગયો છે અને વર્ણો વાચક છે એ સ્થિત થયું છે ત્યારે કોઈક કહે છે કે વાચુ, વર્ણો દ્વારા પદાર્થનું જ્ઞાન થાયે, પણ વાક્યાથ'નું જ્ઞાન કરાવવાનું વર્ણોમાં સામર્થ્ય નથી, તો પછી વાક્યાથ'નું જ્ઞાન શેનાથી થશે ?

101. पदार्थेभ्य इत्याह । तथा च वर्णानां पदार्थप्रतिपत्तौ चरितार्थत्वात् न वाक्यार्थे सामर्थ्यम् । अपरिम्लानसामर्थ्यास्तु पदार्था आसते, ते वाक्यार्थबुद्धेर्विधातारः । अर्थापत्त्या हि वर्णानां कार्येषु शक्तयः कल्पन्ते । तत्र पदार्थबुद्धेरन्यथाऽनुपपन्नत्वाद् यथोक्तनीत्या वर्णानां तत्प्रतिपादने शक्तिरवगम्यते । वाक्यार्थप्रतीतिः पुनरन्यथाऽप्युपपद्यमाना न तत्र तेषां शक्तिमुपकल्पयितुमर्हति ।

101. ભાટ મીમાંસકો-પદાર્થો દ્વારા થશે. પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં વર્ણોની બધી શક્તિ અર્થાઈ જતી હોવાથી વાક્યાથ'નું જ્ઞાન કરાવવા માટે પછી તેમનામાં શક્તિ જ હોતી નથી. પદાર્થોની શક્તિ તો અર્થોયા વિનાની હોય છે, એટલે પદાર્થો વાક્યાથ'બુદ્ધિને જન્માવે છે અર્થાપત્તિ વડે વર્ણોની કાર્યોમાં શક્તિ કલ્પવામાં આવે છે. પદાર્થનું જ્ઞાન અન્યથા ઘટતું ન હોઈ યથોક્ત રીતે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરવામાં વર્ણોની શક્તિ જ્ઞાત થાય છે, જ્યારે વાક્યાથ'નું જ્ઞાન બીજી રીતે [અર્થાત્ પદાર્થ દ્વારા] ઘટતું હોઈ વાક્યાથ'નું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં વર્ણોની શક્તિ કલ્પવી યોગ્ય નથી.

102. किञ्च किमेकमेव संस्कारमादधाना वर्णाः पदार्थं वाक्यार्थं च बोधयन्ति भिन्नं वा ? तत्र च—

एकयैव हि संस्कृत्या कथं कार्यद्वयं भवेत् ।

न चैषां पूर्वसंस्कारादन्योऽस्तीति प्रतीयते ॥

વાક્યાથ'પ્રતીતેરન્યથાઽપિ ભાવાત્ ન નાનાસંસ્કારકલ્પનાબીજમસ્તિ । અપિ ચ પદેષુ પૂર્વવર્ણેષુ નાતિદૂરમતિક્રાન્તેષુ બુદ્ધયોપસંહર્તું શક્યેષુ ઘટમાનમન્યવર્ણવેલાયામનુસન્ધાનં વાક્યેષુ પુનરતિચિરતરતિરોહિતાક્ષરપરમ્પરાનુસન્ધાનમતિક્લિષ્ટમટ્ટપૂર્વમિતિ દુર્ઘટમેતત્ । વ્યવહિતપદોચ્ચારણે તુ દૃશ્યતે વાક્યાથ'પ્રતીતિર્યત્ર પૂર્વવર્ણાનુસન્ધાનગન્ધોઽપિ નાસ્તિ । તસ્માત્ ન વર્ણા વાક્યાથ'બુદ્ધિહેતવઃ ।

102. વળી, એક જ સંસ્કાર પાડતા વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન કરાવે છે કે અનેક સંસ્કાર પાડતા વર્ણો ? (અર્થાત્ પૂર્વવર્ણોથી જનિત એક જ સંસ્કાર પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન બંનેને ઉત્પન્ન કરે છે કે પૂર્વવર્ણોથી જનિત અનેક સંસ્કારોમાંથી કોઈ સંસ્કાર પદાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ સંસ્કાર વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ?) આ બાબતે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક જ સંસ્કાર કેવી રીતે બે કાર્યો ઉત્પન્ન કરી શકે ? પૂર્વવર્ણો જે એક સંસ્કાર પાડે છે તે જ સંસ્કારથી અન્ય ખીજે કોઈ સંસ્કાર તો છે નહિ. [અને એક જ સંસ્કાર તો એક જ કાર્યને-પદાર્થજ્ઞાનને- ઉત્પન્ન કરી શકે, તે ઉપરાંત ખીજા કાર્યને વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન ન કરી શકે] વાક્યાર્થજ્ઞાન ખીજી રીતે (અર્થાત્ પદાર્થો દ્વારા) પણ થાય છે, તેથી અનેક સંસ્કારોની કલ્પના કરવાનું કોઈ કારણ નથી. ઉપરાંત પદની બાબતમાં, પૂર્વવર્ણો ધણાં વખત પહેલાં નાશ પામ્યા નથી હોતા અને પરિણામે સંકલ્પનાજ્ઞાન વડે તેમને ભેગા કરવા શક્ય છે, એટલે જ્યારે અંત્ય વર્ણુ સંભળાય છે ત્યારે તે પૂર્વવર્ણોનું અનુસંધાન થાય છે; જ્યારે વાક્યની બાબતમાં, તે વર્ણો ધણા વખત પહેલાં નાશ પામી ગયા હોય છે અને પરિણામે એવા તે વર્ણોનું અનુસંધાન અત્યંત કલેશ કરનારું અને અદૃષ્ટપૂર્વ હોઈ દુષ્ટ છે; પરંતુ થોડા થોડા સમયના અંતરે પદો બોલવામાં આવતાં વાક્યાર્થની પ્રતીતિ થતી દેખાય છે, જ્યાં પૂર્વવર્ણુના અનુસંધાનની ગંધ સરખી પણ નથી. તેથી વર્ણો વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ નથી.

103. અપિ ચ પદાર્થ વાક્યાર્થ ચ પ્રતિપાદયન્તો વર્ણા યુગપત્ પ્રતિપાદ-
યેયુઃ ક્રમેણ વા ? તત્ર સક્રદુચ્ચારિતાનાં યુગપદુભયકરણમનુપપન્નમ્, અશક્યત્વાત્ ।
ક્રમપક્ષેડપિ પૂર્વં ચેદ્ વાક્યાર્થપ્રતિપાદનં, તદયુક્તમ્, અનવગતપદાર્થસ્ય વાક્યાર્થ-
પ્રત્યયાદર્શનાત્ । અથ પૂર્વં પદાર્થપ્રતિપાદનં, તતો વાક્યાર્થપ્રત્યાયનં, હન્ત !
તર્હિ પદાર્થપ્રત્યયાદેવ વાક્યાર્થબુદ્ધેઃ સિદ્ધત્વાત્ કિમિતિ પુનર્વ્યાપારાન્તરે શ્રમ
આશ્રીયતે ? તસ્માત્ પદાર્થપ્રતિપાદનપર્યવસિતસામર્થ્યાનિ પદાનિ, પદાર્થોમ્યસ્તુ
વાક્યાર્થપ્રત્યય इति સિદ્ધમ્ ।

103. વળી પદાર્થને અને વાક્યાર્થને જણાવતા વર્ણો તે બંનેને યુગપત્ જણાવે છે કે ક્રમથી જણાવે છે ? તેમાં એક વાર ઉચ્ચારાયેલ વર્ણો યુગપત્ બંનેને ઉત્પન્ન કરે એ ઘટનું નથી કારણ કે તે અશક્ય છે. ક્રમપક્ષમાં પણ જો પહેલાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પદાર્થને જણ્યા વિના વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું દેખાતું નથી જો પહેલાં પદાર્થનું પ્રતિપાદન હોય અને પછી વાક્યાર્થને જણાવતો હોય તો તો અરે ! પદાર્થજ્ઞાન-માંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન સિદ્ધ થયું, તો પછી શા માટે ફરી ખીજા વ્યાપારની બાબતમાં શ્રમ કરો છો ? નિષ્કર્ષ એ કે પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં જ પદોનું સામર્થ્ય ખર્ચાઈ જાય છે, પરંતુ પદાર્થોમાંથી તો વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પુરવાર થાય છે.

104. અપિ ચ અન્વયવ્યતિરેકામ્યામેવમવગમ્યતે યત્ પદાર્થપૂર્વકો વાક્યાર્થ
इति । યો હિ માનસાદપચારાત્ શ્રુતેષ્વપિ પદેષુ પદાર્થાન્નાવગચ્છતિ, નાવગચ્છત્યેવ

વાક્યાર્થમ્ । યસ્તુ અશ્રતેષ્વપિ પદેષુ પ્રમાણાન્તરતઃ પદાર્થાન્ જાનીયાત્ જાનાસ્યેવાસૌ વાક્યાર્થમ્ ।

પશ્યતઃ શ્વેતિમારૂપં હેષાશબ્દં ચ શૃણ્વતઃ ।

સુરવિક્ષેપશબ્દં ચ શ્વેતોઽશ્વો ધાવતીતિ ધીઃ ॥

દૃષ્ટા વાક્યવિનિમુક્તા ન પદાર્થેર્વિના ક્વચિત્ ॥ इति[श्लो०वा०वाक्य०३६८]

તદેષા વાક્યાર્થબુદ્ધિઃ પદાર્થપ્રતીતિ ન વ્યભિચરતિ, વ્યભિચરતિ તુ પદપ્રતી-
તિમિતિ ન તત્કાર્યા ભવિતુમર્હતીતિ ।

104 વળી, અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા જ્ઞાત થાય છે કે વાક્યાર્થ પદાર્થપૂર્વક છે. માનસ અનવધાનને લીધે પદો સાંભળવા છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન માણસને થતું નથી અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી જ. પરંતુ પદો ન સાંભળવા છતાં ખીજા પ્રમાણો દ્વારા માણસને પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ થાય છે જ. [આમ પદશ્રવણ હોવા છતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી જ્યારે પદશ્રવણ ન હોવા છતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ દર્શાવે છે કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ પદશ્રવણ નથી. પરંતુ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને પદાર્થોનું જ્ઞાન ન હોતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. આ દર્શાવે છે કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ પદાર્થજ્ઞાન છે. પદો ન સાંભળવા છતાં ખીજાં પ્રમાણોથી પદાર્થોનું જ્ઞાન અને પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે એ દર્શાવીએ છીએ.] શ્વેત રૂપને (ગુણને) તે દેખે છે. [અહીં શ્વેત રૂપ જે ગુણ છે તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે.] પછી હણહણાટનો શબ્દ સાંભળે છે. પછી ખરીના ડાબલાનો અવાજ સાંભળે છે હણહણાટ ઉપરથી (અશ્વ જ્ઞાતિ) નું અનુમાન કરે છે. ખરીના ડાબલાનો અવાજ ઉપરથી ગતિનું અનુમાન કરે છે. અન્યોન્યની અપેક્ષા રાખતા અને યોગ્યતાવાળા આ પદાર્થો ગુણ, જ્ઞાતિ અને ક્રિયા સંસૃષ્ટ અને છે અને 'શ્વેત થોડો ઠોડો છે' એવું જ્ઞાન (= વાક્યાર્થજ્ઞાન) થાય છે. પદાર્થો વિના વાક્યાર્થબુદ્ધિ વાક્યમાંથી કઢી થતી દેખી નથી. આમ વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન વિના કઢી થતું નથી પરંતુ પદજ્ઞાન વિના તો વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે, એટલે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદજ્ઞાનનું કાર્ય બનવાને યોગ્ય નથી.

105. યદપ્યુચ્યતે પ્રત્યેકં વ્યભિચારાત્ , સમુદિતાનામસાધારણ્યાત્ ન પદાર્થાનાં વાક્યાર્થાવગતિહેતુત્વમિતિ, તદપ્યયુક્તમ્ । પ્રત્યેકં તાવદ્ ગમકં નેષ્યતે એવ । સમુદિતાનાં ત્વસાધારણ્યં ભવદપિ ન નઃ ક્ષતિકરમ્ । ન હ્યેતે લિઙ્ગવત્ સમ્બન્ધપ્રહણમપેક્ષમાણા અવબોધકાઃ, યદસાધારણ્યાન્નાવકલ્પેત । કિન્નવગૃહીતસમ્બન્ધા અપિ આકાઙ્ક્ષાસન્નિધિયોગ્યતાતાત્પર્યપર્યાલોચનયા પરસ્પરં સંસૃજ્યન્તે । સ એવ વાક્યાર્થઃ યઃ સંસૃષ્ટઃ પદાર્થસમુદાયઃ, ઇતરવિશિષ્ટો વેતર ઇતિ ।

105. પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન થતું ન હોવાથી અને સાથે મળેલા (=સંસૃષ્ટ) પદાર્થો તો અસાધારણ હોવાથી તે પદાર્થો વાક્યાર્થજ્ઞાનના હેતુ બની શકે નહિ એમ જે

કહેવામાં આવે છે તે પણ અયોગ્ય છે. પ્રત્યેક પદાર્થને વાક્યાર્થનો ગમક અમે ધ્રુવ્યો નથી જ, અને સમુદિત (=સંસૃષ્ટ) પદાર્થો અસાધારણ હોવા છતાં અમારા પક્ષને હાનિકર નથી. જેમ લિંગ વ્યાપ્તિસંબંધગ્રહણની અપેક્ષા રાખીને સાધ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ પદાર્થો સંબંધગ્રહણની અપેક્ષા રાખીને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવતા નથી, કે જેથી અસાધારણ હોવાને કારણે પદાર્થો વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવી ન શકે. પદાર્થો તે સંબંધગ્રહણ વિના પણ આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ અને તાત્પર્યપર્યાયોચના દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાય છે. આ સંસૃષ્ટ પદાર્થો જ વાક્યાર્થ છે, અથવા તે ધ્રુવપદાર્થોથી વિશિષ્ટ ધ્રુવપદાર્થ વાક્યાર્થ છે.

106. નાપ્યશાબ્દત્વમિત્યં વાક્યાર્થપ્રતીતેરાશક્કનીયમ્, શબ્દાવગતિમૂલત્વૈન તસ્યાઃ શાબ્દત્વાત્ । શબ્દાત્ પદાર્થપ્રતિપત્તૌ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિરિતિ સર્વમનવદ્યમ્ । તદુક્તં ‘પદાનિ હિ સ્વં સ્વમર્થમભિધાય નિવૃત્તવ્યાપારાણિ । અથેદાનીમવગતાઃ પદાર્થા એવ વાક્યાર્થમવગમયન્તિ’ ઇતિ [શાં માં ૧.૧.૨૫]

106. આ રીતે (અર્થાત્ પદાર્થોમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન માનતાં) તે વાક્યાર્થજ્ઞાન અશાબ્દ બની જશે એવી આશંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે શબ્દજ્ઞાન (=પદજ્ઞાન) મૂલક વાક્યાર્થજ્ઞાન હોઈ વાક્યાર્થજ્ઞાન શાબ્દ જ છે. શબ્દથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને પદાર્થનું જ્ઞાન થતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે એમ સઘળું હોપરહિત છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘પદો પોતપોતાનો અર્થ જણાવવા વ્યાપાર કરતાં વિરમે છે. ત્યાર પછી હવે જ્ઞાત થયેલા પદાર્થો જ વાક્યાર્થને જણાવે છે.’ [શાબ્દરત્નાં ૧.૧.૨૫]

107. અત્રાભિધીયતે “ન પદાર્થેભ્યો વાક્યાર્થાવગતિરપિ તુ વાક્યાદેવ, તથા ચ ‘અર્થ વાક્યાર્થઃ’ ઇતિ પ્રસિદ્ધિઃ, ન ‘પદાર્થાર્થઃ’ ઇતિ । યથા હિ કાલ્પનિકવર્ણસમૂહાત્મકં પદં પદાર્થપ્રતિપત્તિમાદઘાતિ, તથા કાલ્પનિકપદસમૂહાત્મકં વાક્યં વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિમાદઘાસ્યતિ ।”

107. નૈયાયિક—અહીં અમે કહીએ છીએ કે પદાર્થોથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ વાક્યથી જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, અને એટલે જ તે ‘આ વાક્યાર્થ છે’ એમ લોકો કહે છે, ‘આ પદાર્થાર્થ છે’ એમ લોકો કહેતા નથી. જેમ વર્ણોના કાલ્પનિક સમૂહરૂપ પદ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે તેમ પદોના કાલ્પનિક સમૂહરૂપ વાક્ય વાક્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે.

108. નનુ પદસમૂહાત્મકં વાક્યમન્યન્નાસ્તિ, કિન્તુ પદાન્યેવ વાક્યમ્ । પદાનાં ચ સ્વાર્થે ચરિતાર્થત્વાન્ન વાક્યાર્થસામર્થ્યમિત્યુક્તમ્ ।

108. મીમાંસક—નૈયાયિક મતમાં તે પદસમૂહાત્મક વાક્ય એ પદોથી જુદું નથી પરંતુ પદો જ વાક્ય છે. અને પદોનું સામર્થ્ય પોતાના અર્થને જણાવવામાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. તેથી પદોનું સામર્થ્ય વાક્યાર્થને જણાવવા માટે રહેતું જ નથી. [એટલે પદાર્થો વાક્યાર્થને જણાવે છે એમ માનવું જોઈએ.] આ પ્રમાણે અમે મીમાંસકોએ કહ્યું છે.

109. નૈતદ્યુક્તમ્, પદાર્થાનામપિ ચરિતાર્થત્વાત્ । ક તेषાં ચરિતાર્થત્વમ્ ? સ્વપ્રતિપત્તૌ । નનુ પદાનિ સ્વપ્રતિપત્તૌ ચરિતાર્થીભૂય પદાર્થપ્રતિપત્તિમાદઘતિ । પુનસ્તાન્યેવ કથં વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિમાધાસ્યન્તિ ? પદાર્થાસ્તુ સ્વાવગતેરૂર્ધ્વં ન ક્વચિત્ પરત્ર ચરિતાર્થા ઇતિ વાક્યાર્થબુદ્ધેર્વિધાતારો ભવન્તુ ।

109. નૈયાયિક — ના, આ બરાબર નથી, કારણ કે પદાર્થોનું સામર્થ્ય પણ ખર્ચાઈ ગયું હોય છે.

મીમાંસક — તેમનું સામર્થ્ય ક્યાં ખર્ચાઈ ગયું છે ?

નૈયાયિક — સ્વવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં.

મીમાંસક — પદો તો પોતાના વિશેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિ ખર્ચીને પછી પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. એટલે ફરી પાછા તે પદો કેવી રીતે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે ? પદાર્થોએ તો પોતાના વિશેનું જ્ઞાન કરાવ્યા પછી ખીજે ક્યાંય પોતાની શક્તિ ખર્ચી નથી, એટલે તેઓ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે.

110. નૈતદેવમ્, અન્યપદસ્યાન્યત્ર ચરિતાર્થત્વાભાવાત્ । અન્યપદમેવ પૂર્વપદસ્મરણોપકૃતં વાક્યમુચ્યતે । તદર્થશ્ચ પૂર્વપદાર્થવિશિષ્ટો વાક્યાર્થ इत्येके । તસ્માદ્વાક્યાદેવ વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ ।

110. નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે અન્યપદને ખીજે ક્યાંય શક્તિ ખર્ચવાપણું છે જ નહિ. પૂર્વ પદોના સ્મરણની સહાય પામેલું અન્યપદ જ વાક્ય છે, અને પૂર્વ પદોના અર્થોથી વિશિષ્ટ અન્યપદને! અર્થ વાક્યાર્થ છે, એમ કેટલાક માને છે. તેથી આ રીતે વાક્યમાંથી જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

111. યત્તુ કિમેકસંસ્કારકારણેન કાર્યદ્વયં પદાનિ ત્રિદઘતિ ત્રિભિન્નસંસ્કારેણ વેતિ ? તત્ર કાર્યભેદાત્ કારણભેદાનુમાનમિતિ પ્રસિદ્ધ ઇષ પન્થાઃ । ઇકોડપ્યતીન્દ્રિયઃ સંસ્કારઃ કાર્યાત્ કલ્પ્યતે; બહવોડપિ તત્ એવ કલ્પયિષ્યન્તે, કાર્યસ્ય ભિન્નત્વાત્ ।

111. પરંતુ શું એક સંસ્કારરૂપ એક કારણ દ્વારા પદો બે કાર્યો (=પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે કે અનેક (=બે) સંસ્કારરૂપ અનેક (=બે) કારણો દ્વારા — આ તમે ભાટ મીમાંસકોએ ઊઠાવેલા પ્રશ્નના જવાબમાં એમ જણાવીએ છીએ કે કાર્યભેદ ઉપરથી કારણભેદનું અનુમાન પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એ રસ્તો બરાબર છે. એક અતીન્દ્રિય સંસ્કારની કલ્પના કાર્ય ઉપરથી કરવામાં આવે છે; બહુ અતીન્દ્રિય સંસ્કારોની કલ્પના પણ કાર્ય ઉપરથી જ કરવામાં આવે છે કારણ કે કાર્યો બહુ છે.

112. યદપિ ચિરતિરોહિતવર્ણપ્રવન્ધાનુસન્ધાનં દુર્ઘટમિતિ કથિતં, તદપિ ન ચારુ, કયાચિત્ કલ્પનયા વર્ણાનામિવ પદબુદ્ધૌ પદાનામપિ વાક્યબુદ્ધૌ ઉપારોહ સમ્ભવાત્ । એતચ્ચાનન્તરં દર્શયિષ્યતે ।

વર્ણો જ પહેલાં પદાર્થનું અને પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે એ નૈયાયિક મત ૫૩

112. ઘણા વખત પહેલાં તિરોહિત થઈ ગયેલા વર્ણોની હારતું અનુસંધાન દુષ્ટ છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે કોઈક કલ્પના દ્વારા જેમ વર્ણોનો પદ્મબુદ્ધિમાં વૃદ્ધિવિકાસ કે પરિણામ થાય છે તેમ પદોનો પણ વાક્યબુદ્ધિમાં વૃદ્ધિવિકાસ કે પરિણામ સંભવે છે. હવે પછી તુરત જ અમે આ દર્શાવીશું.

113. યદપિ વિકલ્પિતં યુગપદ્વા ક્રમેણ વા વર્ણાઃ પદવાક્યાર્થપ્રત્યયે વ્યાપ્રિયેરન્નિતિ, તત્રાપ્યુચ્યતે યૌગપદ્યં તાવદનમ્બ્યુપગમાદેવ પ્રત્યુક્તમ્, ક્રમોઽપ્યેષામીદશો યત્ પ્રથમં પદાર્થમવગમયન્તિ, તતો વાક્યાર્થમ્ । સોઽયં તર્હિ પદાર્થપૂર્વક એવ વાક્યાર્થ ઉક્તો ભવતીતિ ચેત્, મૈવમ્, પદાર્થો હિ નામ પ્રમેયમેવ । ન તે પ્રમાણવર્ગે નિપતન્તિ । ન ચ પદાર્થવાક્યાર્થયોરત્યન્તં ભેદો યેન તયોધૂ માગ્ન્યોરિવ સમ્બન્ધપ્રહ્ણસાપેક્ષયોસ્તદનપેક્ષયોર્વા રૂપદીપયોરિવ પ્રત્યાગ્યપ્રત્યાયકભાવઃ । ન હિ સ્વશરીર એવ ગમ્યગમકવાચોયુક્તિઃ પ્રવર્તતે । કથં ભવાન્ સ્વભાવહેતુવાદિનો બૌદ્ધસ્ય શિષ્ય ઇવ નિવૃત્તઃ ।

113. વર્ણો, વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રમથી વ્યાપાર કરે છે કે યુગપદ્ વ્યાપાર કરે છે એવા જે વિકલ્પો ઊભા કરી જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો તેના ઉત્તરમાં પણ અમે જણાવીએ છીએ કે યૌગપદ્યપક્ષે તે અમે સ્વીકાર્યો ન હોઈ પ્રતિ-પિદ્ધ છે, [જ્યારે ક્રમપક્ષે અમને સ્વીકાર્ય છે.] તે ક્રમ પણ આવો છે—વર્ણો પહેલાં પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે, પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે.

ભાદ્ર મીમાંસક - તો તો વાક્યાર્થ પદાર્થપૂર્વક જ છે એમ તમે કહ્યું ગણાય. નૈયાયિક - ના, એવું નથી, પદાર્થ તો પ્રમેય જ છે. તે પ્રમાણવર્ગમાં પડતો નથી. વર્ણો, પદાર્થ અને વાક્યાર્થનો અત્યંત ભેદ નથી કે જેથી સંબંધપ્રહ્ણસાપેક્ષ ધૂમ અગ્નિની જેમ કે સંબંધપ્રહ્ણનિરપેક્ષ રૂપદીપની જેમ તે બેનો પ્રત્યાય-પ્રત્યાયક (= ગમ્ય-ગમક) ભાવ હોય. સ્વશરીરમાં જ ગમ્ય-ગમક એ શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી. (અર્થાત્ વસ્તુ પોતે જ પોતાની ગમ્ય અને ગમક બની શકે નહિ). આપ સ્વભાવહેતુ માનનારા ઔદ્ધના શિષ્ય જેવા કેમ બની ગયા ?

114. નનુ સામાન્યે હિ પદં વર્તતે, વિશેષે ચ વાક્યમ્ । અન્યન્ન સામાન્યમ્, અન્યે ચ વિશેષાઃ । યદુક્તમ્, “સામાન્યાન્યન્યથાસિદ્ધેર્વિશેષં ગમયન્તિ હિ” ઇતિ [શ્લો० વા० અર્થાપન્તિ ૭૦] વ્યતિરેક એવ પ્રત્યાગ્યપ્રત્યાયકયોઃ ।

114. ભાદ્ર મીમાંસક-પદાર્થ સામાન્ય છે અને વાક્યાર્થ વિશેષ છે, અને સામાન્ય જુદી વસ્તુ છે અને વિશેષ જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય વિશેષ વિના ઘટતું ન હોઈ વિશેષતું જ્ઞાન કરાવે છે, આ રીતે પ્રત્યાય-પ્રત્યાયકનો ભેદ છે જ. [પદાર્થ પ્રત્યાયક અર્થાત્ ગમક છે, જ્યારે વાક્યાર્થ પ્રત્યાય અર્થાત્ ગમ્ય છે.]

115. ઉચ્યતે । બાદમસ્ત્યયમિયાન્ વ્યતિરેકઃ । કિન્તુ વિરતવ્યાપારે

૫૪ પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે એ નૈયાયિક મત

ચક્ષુષીવ શબ્દે ધૂમાદિવત્ પ્રમેયાત્ પદાર્થાદગ્નેરિવ વાક્યાર્થસ્યાવગમો નાસ્તિ । ન હિ પદાર્થાઃ પ્રમેયીભૂય ધૂમવત્ પુનઃ પ્રમાણીભવિંતુમર્હન્તિ । કિન્તુ પદાન્યેવ તત્પ્રતિ- પાદનદ્વારેણ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તૌ પર્યવસ્યન્તિ । કથમાત્મીયમેવ ગ્રન્થં ન બુધ્યન્તે ભવન્તઃ ।

વાક્યાર્થમિતયે તેષાં પ્રવૃત્તૌ નાન્તરીયકમ્ ।

પાકે જ્વાલેવ કાષ્ટાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનમ્ ॥ઇતિ [શ્લો०વા०વાક્યા૦ ૩૪૩]

અવાન્તરવ્યાપારો હિ ન કારકસ્ય પ્રધાને વ્યાપારે કારકતાં વ્યાહન્તિ । પદાનાં હિ દ્વયી શક્તિરભિધાત્રી તાત્પર્યશક્તિશ્ચ । તત્રાભિધાત્રી શક્તિરેષાં પદાર્થેષુ ઉપયુક્તા, તાત્પર્યશક્તિશ્ચ વાક્યાર્થે પર્યવસ્યતીતિ ।

115. નૈયાયિકાના ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. વાડુ, છે આટલો ભેદ. પરંતુ જેમ ચક્ષુનો વ્યાપાર અટકી ગયા પછી ધૂમ વગેરે ઉપરથી અગ્નિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ શબ્દનો (= પદનો) વ્યાપાર અટકી ગયા પછી પ્રમેય પદાર્થ ઉપરથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ ધૂમ પ્રમેય બની ફરી પ્રમાણ બનવાને લાયક છે તેમ પદાર્થો પ્રમેય બની ફરી પ્રમાણ બનવાને લાયક નથી. પરંતુ પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે. તમે તમારા પોતાના ગ્રંથને જ કેમ સમજતા નથી. તમારો ગ્રંથ છે- ‘જેમ પાક કરવાની લાકડાની પ્રવૃત્તિમાં જ્વાલા અવશ્ય હોય છે તેમ વાક્યાર્થજ્ઞાન કરાવવાની પદોની પ્રવૃત્તિમાં પદાર્થપ્રતિપાદન અવશ્ય હોય છે’ શરૂકનો અવાન્તર વ્યાપાર તેના પ્રધાન- વ્યાપારમાં તેની કારકતાને હાનિ પહોંચાડતો નથી. પદોમાં એ શક્તિ છે-અભિધાત્રીશક્તિ અને તાત્પર્યશક્તિ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદાર્થો જણાવવામાં પ્રયોગ્ય છે, અને પદોની તાત્પર્યશક્તિ વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે.

116. માણ્યકારોડપિ ‘પદાનિ સ્વં સ્વમર્થમભિધાય નિવૃત્તવ્યાપારાણિ’ इति वदन् अभिधाव्यापार एव शक्तेः विरतिमाह, न तात्पर्यशक्तेः । अभिधाय निवृत्त- व्यापाराणि पदानि यदर्थपरणि, तत्रानिवृत्तव्यापाराण्येवेति । एवं हि शाब्दता वाक्यार्थप्रत्ययस्य न हास्यते । सर्वात्मना तु विरतव्यापारे शब्दे साऽवश्यं हीयते । शब्दावगतिमूलत्वात्तु शाब्दत्वे श्रौत्रत्वमपि स्यात्, श्रौत्रस्य पारम्पर्येण तन्मूलत्वात् । शब्दे वितरव्यापारे कतमत् तत्प्रमाणं यस्य वाक्यार्थप्रतीतिः फलमिति न विदुमः । न प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वाद्वाक्यार्थस्य । नानुमानं ‘न चानुमानमेषा घीः’ [श्लो० वा० वाक्या० २३२] इत्यादिना ग्रन्थविस्तरेण स्वयमेव निरस्तत्वाद् । न शब्दो, निवृत्तव्यापारत्वात् । “सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति न्यायाद् अर्थापत्तिरिति चेत्, किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो धर्मः ? न चैतद्वक्तमिष्टं वा । तदिदं

પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પછી પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાર્ય કરે છે એ નૈયાયિક મત પણ સપ્તમં પ્રમાણમવતરતિ પારાથ્યં નામેતિ । તચ્ચ નેષ્ટમ્ । અતો ન પદાર્થનિમિત્તકો વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ ।

116. 'પદો પોતપોતાના અર્થ'નું અભિધાન કરીને વ્યાપાર કરતાં અટકી જાય છે' એમ કહેતા શાબ્દભાષ્યકારે અભિધાન્યાપારમાં જ શક્તિની વિરતિ કહી છે (અર્થાત્ અભિધાત્રી શક્તિની જ વિરતિ કહી છે,) તાત્પર્યશક્તિની વિરતિ કહી નથી. અભિધાન કરીને વ્યાપાર કરતા અટકી ગયેલા પદો જે અર્થપરક હોય છે તે અર્થમાં તો તેમનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોતો નથી જ. આમ વાક્યાર્થજ્ઞાનની શબ્દતા ચાલી જતી નથી. શબ્દ (પદ) સર્વથા સર્વાત્મના વ્યાપાર કરતો અટકી જતો હોત તો વાક્યાર્થજ્ઞાનની શબ્દતા અવશ્ય નાશ પામત. શબ્દના જ્ઞાનમાં તેનું મૂળ હોવાથી વાક્યાર્થજ્ઞાનના શબ્દત્વમાં શ્રૌત્વ પણ હોય કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું મૂળ પરંપરાથી શ્રોત્રમાં છે. જો શબ્દનો વ્યાપાર સર્વથા અટકી જતો હોય તો પછી તે ક્યું પ્રમાણુ છે કે જેનું કૃણ વાક્યાર્થજ્ઞાન છે એ અમે જાણતા નથી. તે પ્રત્યક્ષ નથી, કારણ કે વાક્યાર્થ અતીન્દ્રિય છે. તે અનુમાન નથી, કારણ કે 'અને આ વાક્યાર્થજ્ઞાન અનુમાન નથી' વગેરે અન્યવિસ્તર દ્વારા તમે પોતે જ તેનો નિરાસ કર્યો છે. તે શબ્દ નથી કારણ કે શબ્દનો વ્યાપાર તો અટકી ગયો છે. સામાન્યો (= પદાર્થો) વિશેષ (= વાક્યાર્થ) વિના ધટતા ન હોઈ વિશેષનું જ્ઞાન કરાવે છે' એ ન્યાયે એ પ્રમાણુ અર્થાપત્તિ છે એમ જો તમે કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે આ વાક્યાર્થ એ શું અર્થાપત્તિગમ્ય ધર્મ છે ? એને અર્થાપત્તિ ગમ્ય ધર્મ માનવો યુક્ત પણ નથી કે ઇષ્ટ પણ નથી [કારણ કે તમારે મીમાંસકોને મતે ધર્મ તો કેવળ શબ્દપ્રમાણુગમ્ય છે-વેદગમ્ય છે]. તેથી પરિણામે આ સાતમું પારાથ્યં નામનું પ્રમાણુ ભિતરી આવે છે અને તે પણ ઇષ્ટ નથી, [કારણ કે તમે ભાદ મીમાંસકો છ પ્રમાણુને જ સ્વીકારો છો.] નિષ્કર્ષ એ કે વાક્યાર્થનું નિમિત્ત પદાર્થ નથી.

117. યદપ્યુક્તમ્ અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પદાર્થનિમિત્તકત્વં વાક્યાર્થસ્યાવગમ્યતે ઇતિ, તત્ર પદાર્થસંસર્ગસ્વભાવત્વાદ્વાક્યાર્થસ્ય સત્યં તત્પૂર્વકત્વમિષ્યતે એવ, વાક્યપ્રતિપત્તેસ્તુ ન તજ્જન્યત્વં, શબ્દવ્યાપારાનુપરમાત્ । માનસે ચાપચારે સતિ પદાનામપિ ગ્રહણં નાસ્ત્યેવ, યતઃ ક્ષણાન્તરે સમાહિતચેતાસ્સ વક્તિ 'નાહમેતદશ્રૌષમ્ અન્યત્ર મે મનોઽભૂત્, પુનર્બ્રૂહિ' ઇતિ । ઇતરથા હિ પદાનિ સ્મૃત્વા તદર્થમેવાવગચ્છેત્, ન પુનઃ પૃચ્છેત્ । તસ્માત્ પદાનાં ગ્રહણમેવ તત્ર વાક્યાર્થાવગમે નિમિત્તમ્ ।

117. વળી, તમે જે કહ્યું કે અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા વાક્યાર્થનું પદાર્થનિમિત્તક હોવાપણુ અનુમિત થાય છે તેમાં અમારે કહેવનું કે વાક્યાર્થ પદાર્થસંસર્ગસ્વભાવ હોઈ સાચે જ વાક્યાર્થજ્ઞાનને પદાર્થપૂર્વક અમે ઇચ્છીએ છીએ જ, પરંતુ વાક્યાર્થજ્ઞાનને અમે પદાર્થજન્ય ઇચ્છતા નથી, કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાન વખતે શબ્દનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોતો નથી. માનસ અનવધાન હોય ત્યારે પદોનું પણ ગ્રહણુ નથી જ હોતું, કારણ કે પછીની ક્ષણે સમાહિત ચિત્તવાળો કહે છે, 'મે' આ સંભવ્યું ન હતું, મારું ચિત્ત ઓળે હતું, ફરી ઓલો.' જે માનસ અનવધાન વખતે પદોનું ગ્રહણુ તેણે ક્યું હોત તો પદોનું સ્મરણુ કરી તેમના

અર્થને જાણી જ લેત, ફરીથી વક્તાને તે પદો ક્યા હતા એ પૂછત નહિ. તેથી પદોનું પ્રહણ જ વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે [પદાર્થો નહિ].

118. યદપિ ‘પશ્યતઃ શ્વેતિમારૂપમ્’ ઇતિ તદપિ ન કિઞ્ચિત્ । કિં પ્રત્યક્ષેણ શુક્લો ગૌર્ગચ્છન્ન દ્રશ્યતે ? સ કિં શુક્લો ગૌઃ ગચ્છતીતિ વાક્યસ્યાર્થો ન ભવતિ ? પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્ તુ પ્રત્યક્ષાર્થ એવાસૌ ન વાક્યાર્થ ઇત્યુચ્યતે । એવં ‘શ્વેતો-ડશ્વો ધાવતિ’ ઇત્યાનુમાનિકોડયં પ્રત્યયઃ પર્યતેડગ્નિરિતિવત્ । વાક્યશ્રવણાત્ તુ વિના ન વાક્યાર્થો મન્નિતુમર્હતીત્યલં પ્રસજ્ઞેન ।

118. ‘પહેલાં શ્વેત રંગને દેખે છે’ ધ્યાદિ તમે જે કહ્યું તે પણ તુચ્છ છે. શુક્લ ગાયને જતી શું પ્રત્યક્ષ વડે માણસ નથી દેખતો ? [અર્થાત્ દેખે છે.] તે જ અર્થ ‘શુક્લ ગાય જાય છે’ એ વાક્યનો અર્થ શું નથી ખનતો ? [અર્થાત્ ખને છે.] પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત થતો હોવાથી તે પ્રત્યક્ષાર્થ છે, વાક્યાર્થ નથી, એમ કહેવાય છે. એ જ રીતે ‘શ્વેત અશ્વ દોડે છે’ એ અનુમાનપ્રમાણુથી થતું જ્ઞાન છે, જેમ ‘પર્વત ઉપર અગ્નિ છે’ એ અનુમાન પ્રમાણુથી થતું જ્ઞાન છે તેમ. વાક્યશ્રવણુ વિના વાક્યાર્થ હોવો યોગ્ય નથી; એટલે તમે આપેલી આપત્તિ નિર્સ્થક છે.

119. તસ્માદ્ વર્ણેભ્ય એવ કયાચિત્ કલ્પનયા પદવાક્યભાવમુપગતેભ્યઃ પદાર્થવાક્યાર્થસંપ્રત્યય ઇતિ યુક્તમ્ । તસ્માત્ પદાર્થજન્યા ન ભવતિ વાક્યાર્થબુદ્ધિરિતિ સિદ્ધમ્ । અનુપરતવ્યાપારાદ્ પદાદ્ એવેયમુદ્ભવતિ ।

119. તેથી કોઈ કલ્પના દ્વારા પદભાવ અને વાક્યભાવને પામેલા વર્ણોથી જ પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે એમ માનવું યુક્ત છે. પરિણામે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન નથી પરંતુ પદજ્ઞાન છે એ પુસ્તક થયું. જેમને વ્યાપાર અટકી નથી ગયો એવા પદોમાંથી જ વાક્યાર્થજ્ઞાન જન્મે છે.

120. આહ કયા પુનઃ કલ્પનયા પદવાક્યભાવમુપગતા વર્ણાઃ પદાર્થવાક્યાર્થ-પ્રતીતિમાદધ્યુરિતિ ?

તત્રાચાર્યાસ્તાવદિમાં કલ્પનામદીદશન્—પ્રથમવર્ણજ્ઞાનં, તતઃ સંસ્કારઃ, તતો દ્વિતીયવર્ણજ્ઞાનં, તેન પ્રથમવર્ણજ્ઞાનજનિતેન ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારઃ, તતસ્તૃતીયવર્ણજ્ઞાનં, તેન પ્રાક્તનેન ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારઃ, એવં યાવદન્ત્ય-વર્ણજ્ઞાનમ્, અન્ત્યવર્ણજ્ઞાનાનન્તરં તુ તતઃ સંસ્કારાત્ સકલપૂર્વવર્ણવિષયમેકસ્મરણં, તેનાન્ત્યવર્ણજ્ઞાનસ્ય વિનશ્યન્તા, વિનશ્યદવસ્થગ્રહણસ્મરણવિષયીકૃતો વર્ણસમૂહઃ પદમિતિ જ્ઞાયતે । તતઃ પ્રથમપદજ્ઞાનાત્ સંસ્કારઃ, તતસ્તથૈવ વર્ણક્રમેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનં, તેન

પ્રથમપદજ્ઞાનજન્મના ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારો જન્યતે, પુનસ્તેનૈવ ક્રમેણ તૃતીયપદજ્ઞાનં, તેન પ્રાક્તનેન ચ સંસ્કારેણ પીવરતરસ્સંસ્કારો જન્યતે, એવં યાવદન્યપદજ્ઞાનમ્ । અન્યપદજ્ઞાનાનન્તરં તુ તેન સ્થવીયસા સંસ્કારેણ સર્વપદવિષયમેકસ્મરણમુપજન્યતે । સંસ્કારસ્યૈવૈકત્વાત્ સોડયં સ્મરણાનુભવવિષયીકૃતવર્ણસમૂહઃ પદમ્, તથૈવ ચ સ્મરણાનુભવવિષયીકૃતપદસમૂહો વાક્યમિત્યુચ્યતે । તતો વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ । સંસ્કારસ્ય ચ સંસ્કારાન્તરકરણકૌશલમવશ્યમેષિતવ્યમ્, અન્યથા સર્વત્ર ક્રિયાભ્યાસોડનર્થકઃ સ્યાદિતિ ।

120. ભાદ્ર મીમાંસક — કઈ કલ્પના દ્વારા પદભાવ અને વાક્યભાવ પામેલા વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે ?

જ્યંત—ત્યાં આચાર્યોએ (= ઉદ્યોતકરવિવૃત્તિકારે દુચિકાર વગેરે નૈયાયિકોએ) આ કલ્પના દેખારી છે — પહેલા વર્ણુનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે પહેલા વર્ણુના જ્ઞાનથી તે પહેલા વર્ણુનો સંસ્કાર થાય છે, પછી બીજા વર્ણુનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે બીજા વર્ણુના જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ વર્ણુના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારથી વધુ પટુ સંસ્કાર થાય છે, પછી ત્રીજા વર્ણુનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે ત્રીજા વર્ણુના જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રાકૃતન સંસ્કારથી વધારે પટુ સંસ્કાર થાય છે. આ પ્રમાણે અન્ય વર્ણુનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે. અન્ય વર્ણુનું જ્ઞાન થયા પછી તરત જ તે સંસ્કારથી સક્લ પૂર્વ વર્ણો વિષયક એક સ્મરણુ થાય છે. તે સ્મરણુ વડે અન્ય વર્ણુજ્ઞાનની વિનશ્યતા (= વિનાશ પામવાની શક્તિ) થાય છે. વિનાશ પામતા જ્ઞાનનો અને સ્મરણુનો વિષય અનેકા અથવા વર્ણોનો (અર્થાત્ તે વિનાશ પામતા જ્ઞાનનો વિષય અન્ય વર્ણુ અને સ્મરણુનો વિષય અથવા પૂર્વ વર્ણોનો) સમૂહ પદ છે એમ જણાય છે. પછી પ્રથમ પદજ્ઞાનથી સંસ્કાર થાય છે. પછી વર્ણુના તે જ ક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી તે જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ પદથી જન્મેલા સંસ્કારથી વધારે પટુ સંસ્કાર જન્મે છે. ફરી તે જ ક્રમે ત્રીજા પદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી તે જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રાકૃતન સંસ્કારથી વધુ પુષ્ટ સંસ્કાર જન્મે છે. આમ અન્ય પદનું જ્ઞાન જન્મે ત્યાં સુધી ચાલે છે. અન્ય પદના જ્ઞાન પછી પેલા પુષ્ટ સંસ્કારથી સર્વ પૂર્વ પદવિષયક એક સ્મરણુ જન્મે છે. સંસ્કાર એક જ હોઈ, સ્મરણુ-અનુભવના વિષય બનેલા વર્ણોનો સમૂહ શક્ય બને છે; આ વર્ણોનો સમૂહ પદ કહેવાય છે. તેવી જ રીતે પદોનો સમૂહ શક્ય બને છે; આ પદોનો સમૂહ વાક્ય કહેવાય છે. તે વાક્યમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે. સંસ્કારમાં સંસ્કારાન્તરને જન્માવવાનું કૌશલ અવશ્ય હોય છે. અન્યથા એકની એક ક્રિયાનો અભ્યાસ નિર્થક બની જાય.

121. અત્ર વદન્તિ—નેયં પ્રક્રિયા સાધ્વી, જ્ઞાનયૌગપદ્યપ્રસજ્ઞાત્ । તથા હિ—ચરમપદપ્રતિભાસાનન્તરં યથા પૂર્વપદસ્મરણં, તથા તદૈવ સંકેતસ્મરણેનાપિ ભવિતવ્યમ્ । અનવગતપદાર્થસ્ય હિ ન વાક્યાર્થપ્રતીતિઃ, અસ્મૃતસંકેતસ્ય ચ ન પદાર્થપ્રતીતિઃ । યત્રાપ્યભ્યસ્તે ત્રિષયે સંકેતસ્મૃતિર્ન સંવેદ્યતે તત્રાપ્યત્રિનાભાવસ્મૃતિરિવ બલાદસૌ કલ્પ્યતે, અનવગતપદપદાર્થસમ્બન્ધસ્ય નારિકેલદ્વીપવાસિન ઇવાર્થપ્રત્યયાભાવાત્ ।

સમ્બન્ધાનુભવસ્ય ચ પૂર્વવૃત્તત્વેનેદાર્ની સ્મરણમુખેનોપકારિત્વાત્ । તસ્માદન્યપદજ્ઞાનાનન્તરં પૂર્વપદસમયસ્મરણયોર્યુગપદુત્પાદાત્ જ્ઞાનયૌગપદ્યમ્ । અથ સમયસ્મરણાનન્તરં પૂર્વપદ-સ્મરણમુપેયતે તથાપિ તત્સ્મૃતિકાલે પદાર્થજ્ઞાનોપજનનાત્ પુનરપિ જ્ઞાનયૌગપદ્યમ્ । ન ચ તદા પદાર્થજ્ઞાનં નોદેતીતિ શક્યતે વક્તુમ્ , અવિકલતદુપજનનકારણસામગ્રી-સન્નિધાનાત્ પ્રતિનાયકસ્ય ચ તદાનીમભાવાત્ । પદાર્થજ્ઞાનોત્તરકાલં તર્હિ પૂર્વપદ-સ્મરણમસ્તિવતિ ચેત્ , એવં તર્હિ ચરમપદજ્ઞાનપ્રત્યસ્તમયાત્ અન્યપદરહિતં વાક્યં સ્યાત્ । અન્યપદજ્ઞાનસ્ય હિ સંકેતસ્મૃતિવેલાયાં વિનશ્યત્તા, પદાર્થજ્ઞાનવેલાયાં વિનાશ એવ યતઃ । અથ બ્રૂયાદસંવેદ્યમાનમપિ તદાનીમન્યપદમસ્ત્યેવેતિ, સ્વસ્તિ તર્હિ ન્યાય-વિસ્તરાય । અપિ ચ તદાનીમનુપલભ્યમાનેનાપિ સતા કિમન્યપદેન ક્રિયતે ? પુનરવગમોડસ્ય ભવિષ્યતીતિ ચેત્ , સ કુતસ્ત્યઃ ? શ્રોત્રસ્ય વિરમ્ય વ્યાપારાસંવેદ-નાત્ , મનસચ્ચ સ્વાતન્ત્ર્યેણ બાહ્યે વિષયે સામર્થ્યાસંભવાત્ , સત્યપિ પુનઃ તદવગમે જ્ઞાનયૌગપદ્યાનપાયાત્ । અપિ ચ પૂર્વપદૈરર્થશૂન્યતયા શુષ્કનીરસતનુભિરન્યપદાનુભવ-સમનન્તરં સ્મૃતૈરપિ કો ગુણઃ ? ન હિ તથાવિષ્ણવપદસ્મરણમર્થપ્રત્યાયનાજ્ઞમ્ । અથ સાર્થકાનિ પ્રાશ્ચિ પદાનિ સ્મર્યન્તે તર્હિ સમયસ્મરણપદાર્થજ્ઞાનાદિકાર્યસાંકર્યકૃતમને-કશાલં પ્રતિપદં જ્ઞાનયૌગપદ્યમાપદ્યતે ઇત્યસતીયં કલ્પના ।

121. અહીં કેટલાક નૈયાયિકો [નીચે પ્રમાણે] કહે છે. આ પ્રક્રિયા બરાબર નથી, કારણ કે તેથી જ્ઞાનયૌગપદ્યની આપત્તિ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—હેલા પદના જ્ઞાન પછી તરત જ એમ પૂર્વપદોત્તુ સ્મરણ થાય છે તેમ તે જ વખતે સંકેતનું સ્મરણ પણ થવું જ જોઈ એ. પદાર્થનું જ્ઞેને જ્ઞાન ન હોય તેને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન ન થાય, અને જ્ઞેને સંકેતનું સ્મરણ ન થવું હોય તેને પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. જ્યાં અભ્યસ્ત વિષયમાં સંકેતનું સ્મરણ સંવેદાતું નથી ત્યાં પણ વ્યાપ્તિસ્મરણની જ્ઞેમ તેને ન છૂટકે કલ્પવામાં આવે છે, કારણ કે પદાર્થસંબંધના જ્ઞાન વિના નાણિયેરીના દ્વીપમાં રહેનાર માણસની જ્ઞેમ કોઈને પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. સંબંધનો અનુભવ તો પહેલાં થઈ ગયો હોઈ, અત્યારે સ્મરણ દ્વારા તે ઉપકાર કરે છે. તેથી અન્યપદજ્ઞાન પછી તરત જ પૂર્વપદોત્તુ સ્મરણ અને સંકેતસ્મરણ બન્ને યુગપત્ ઉત્પન્ન થતાં હોઈ જ્ઞાનનું યૌગપદ્ય આવી પડે છે. [અન્યપદના જ્ઞાન પછી] સંકેતસ્મરણ થાય છે અને પછી પૂર્વપદોત્તુ સ્મરણ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વપદોના સ્મરણ વખતે પદાર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જતી હોઈ ફરી પાછું જ્ઞાનયૌગપદ્ય થશે, કારણ કે તે વખતે પદાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી એમ કહેવું શક્ય નથી. [કેમ ?] કારણ કે પદાર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની અવિકલ કારણસામગ્રી (= સંકેતસ્મરણ ઉપકૃત પદજ્ઞાન) ઉપરિચિત છે અને તેના વિરોધીની (= પ્રતિબંધકની) ત્યાં ઉપરિચિતિ નથી. પદાર્થજ્ઞાન પછી પૂર્વપદસ્મરણ થાએ એમ જો કહેશે તો એમ હોતાં અન્યપદજ્ઞાન અસ્ત પામી જવાથી અન્યપદ રહિત વાક્ય બની

બીજા અન્યપદજ્ઞાનની વિનયતા સંકેતસ્મૃતિ વખતે હોય છે જેથી પદાર્થજ્ઞાન વખતે તે વિનાશ પામી ગયું હોય છે જ. જો કહો કે ન અનુભવાતું હોવા છતાં અન્યપદ ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ તે તમે ન્યાયશાસ્ત્રને તિલજલિ આપી દીધી ગણાય. વળી, તે વખતે ન અનુભવાતું પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું અન્ય પદ શું કરે છે ? તેનું ફરીથી જ્ઞાન થશે એમ જો કહો તે શેનાથી તેનું જ્ઞાન થશે ? શ્રોત્રથી તેનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે શ્રોત્રનો વ્યાપાર તે અટકી ગયો હોય છે. મનથી પણ તેનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે મનનું સ્વતંત્રપણે બાહ્ય વિષયમાં સામર્થ્ય નથી; હોય તે પણ, ફરીથી તેનું જ્ઞાન માનતાં જ્ઞાનયોગપદ દૂર નહિ થાય. અન્યપદના અનુભવ પછી તરત પદાર્થરહિત હોવાથી શુદ્ધ નીરસ શરીરવાળા પૂર્વપદોના સ્મરણથી પણ શો લાભ ? [અન્યપદના અનુભવ પછી તરત પૂર્વપદોનું સ્મરણ કરવાથી પણ શો લાભ ?, કારણ કે તે પૂર્વપદો પદાર્થશૂન્ય હોવાથી નીરસ શુદ્ધ શરીરવાળા છે.] તેવા પદોનું સ્મરણ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં કારણ નથી. જો કહો કે પદાર્થવાળા પૂર્વપદોનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે, તે સંકેતસમયનું સ્મરણ, પદાર્થનું જ્ઞાન વગેરે કાર્યોના સાંકર્ષકૃત, અનેક શાખાઓવાળું જ્ઞાનયોગપદ પ્રત્યેક પદને સાંભળતી વખતે ઉત્પન્ન થાય, માટે આ કલ્પના ખોટી છે, [આ પ્રક્રિયા દૂષિત છે.]

122. વ્યાહ્યાતારસ્તુ પ્રક્રિયાન્તરમાચચક્ષુઃ । વર્ણાનુગમરૂપેણ તાવત્ પ્રથમ-પદજ્ઞાનુમુત્પદ્યતે । તતઃ સંકેતસ્મરણમ્ । તેન વિનયદવસ્થેન ચ પદજ્ઞાનેન સ્વવિષયા-વચ્છેદેન પદાર્થજ્ઞાનમાધીયતે, યત્ર વાચકાવચ્છિન્નં વાચ્યસ્વરૂપમવભાસતે । તથાવિ-ધપદાર્થજ્ઞાનાત્ સંસ્કારઃ । તતસ્તથૈવ ક્રમેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનં, તદનુ સમયસ્મરણમ્ । તેન વિનયદવસ્થેન ચ દ્વિતીયપદજ્ઞાનેન તથૈવ સ્વાવચ્છેદેન સ્વાર્થજ્ઞાનમ્ । તેન પ્રથમપદાર્થજ્ઞાનાહિતેન ચ સંસ્કારેણ દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ । પુનર્વર્ણક્રમેણ તૃતીયપદજ્ઞાનમ્ । પુનઃ સંકેતસ્મરણમ્ । સંકેતસ્મૃતિસહાયેન તેન વિનયદવસ્થેન સ્વાર્થે તથૈવ સ્વાવચ્છિન્નં જ્ઞાનમ્ । તેન પ્રાચ્યેન ચ સંસ્કારેણ દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ । एवं તાવદાવદન્યપદજ્ઞાનાત્ સ્વાવચ્છિન્નાર્થપ્રતીતિઃ । તતઃ પૂર્વોપચિતાત્ મહતઃ સંસ્કારાદ્વિશિષ્ટસર્વવિષયમેકસ્મરણં, યસ્ય સ્વાભિધાનાવચ્છિન્નાસ્સર્વે પૂર્વપદાર્થા વિષયતાં પ્રતિપદ્યન્તે । તસ્મિન્ સ્મરણે તથાન્યપદાર્થજ્ઞાનેઽવચ્છેદકત્વેન પ્રસ્ફુરત્પદસમૂહો વાક્યમ્, અવચ્છેદ્યત્વેન પ્રકાશમાનોઽર્થસમૂહો વાક્યાર્થઃ । एवं સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનો પદપદાર્થસમૂહો વાક્યવાક્યાર્થાવુક્તૌ ભવતઃ ।

122. વ્યાખ્યાતાઓ (= ભાષ્યવિવરણકારો પ્રવર આદિ નૈયાયિકો) ખીણ પ્રક્રિયા જણાવે છે. વર્ણાનુપૂર્વીરૂપે પ્રથમપદનું જ્ઞાન થાય છે પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે. [સંકેતસ્મરણ વખતે પેટું પદજ્ઞાન વિનયત્ અવસ્થામાં હોય છે]. તે સંકેતસ્મરણ સહિતનું વિનયત્ અવસ્થાવાળું પદજ્ઞાન પદના પોતાના વાચ્યરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જે જ્ઞાનમાં વાચક પદથી વિશિષ્ટ વાચ્યનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે તેવા પદાર્થજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર થાય છે. પછી તે જ ક્રમે ખીણ પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે તે સંકેતસ્મરણ

સહિતનું વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળું ખીન્ન પદનું જ્ઞાન તે જ રીતે તે પદથી વિશિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે પદાર્થજ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ પદાર્થજ્ઞાને પાડેલા સંસ્કારથી દ્વંદ્વર સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, વર્ણુક્રમે ત્રીજા પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સકેતસ્મરણુ થાય છે અને સકેતસ્મરણુની સહાય પામેલા તે વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનથી તે જ રીતે તે પદથી વિશિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે પદાર્થજ્ઞાનથી તેમ જ પૂર્વના સંસ્કારથી દ્વંદ્વર સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જ્યાં સુધી અન્યપદજ્ઞાનથી અન્યપદવિશિષ્ટ અન્યપદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે. પછી [અર્થાત્ અન્યપદના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી] પહેલેથી ઉપચિત્ થયેલા મહાસંસ્કારનાથી વિશિષ્ટ સર્વ વિષયોનું (= પદાર્થોનું) એક સ્મરણુ થાય છે, પોતપોતાના પદથી વિશિષ્ટ સર્વ પૂર્વ પદાર્થો આ સ્મરણુના વિષય બને છે. તે સ્મરણુમાં તથા અન્યપદાર્થજ્ઞાનમાં અવચ્છેદક (= વાચક) તરીકે પ્રકાશતો બધા પદોનો સમૂહ વાક્ય છે અને અવચ્છેદક (= વાચ્ય) તરીકે પ્રકાશતો પદાર્થોનો સમૂહ વાક્યાર્થ છે. આમ સ્મરણુ કરાતો અને અનુભવાતો પદસમૂહ અને પદાર્થસમૂહ ક્રમથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ છે એમ આપે (વ્યાખ્યાતાએ) કહ્યું છે.

123. एतदपि न विचारक्षमम् । अन्यपदार्थप्रतीतिसमये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पदं तत्प्रतीतौ तावत् कारणमिति नात्र विमतिः । स्वयं च प्रतिभासमानत्वात् कर्मापि भवत्येव । तस्य तदानीं कर्मत्वे कारणं चिन्त्यम् । न श्रोत्रं तावत् कारणम् , अन्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तद्व्यापारस्य विरतत्वाद् , विरम्य च पुनर्व्याप्रियमाणत्वानुपपत्तेः । मनस्तु बाह्ये विषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुमसमर्थम् । तत्प्रवृत्तौ सर्वाण्येव प्रथमपदात् प्रभृति पदानि मानसव्यवसायगोचरणि भवन्तु । किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते ।

123. આ પણ વિચાર કરતાં ટકી શકતું નથી. અન્ય પદાર્થના જ્ઞાન વખતે તેના અવચ્છેદક (= વાચક) તરીકે પ્રકાશતું (અન્ય) પદ તે જ્ઞાનમાં કારણુ છે એ વિશે અહીં મતભેદ નથી. તે પદ પોતે પ્રકાશતું હોઈ ક્રમ પછી બને છે જ. તેના આ કર્મપણાનું કારણુ ક્યું છે એ વિચારવું જોઈએ. શ્રોત્ર કરણુ નથી, કારણુ કે અન્ય પદના જ્ઞાન પછી તરત જ શ્રોત્રનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે, અટકીને ફરીથી એ વ્યાપાર કરે એ ઘટતું નથી. મન સ્વતંત્રપણે આજી વિષયમાં પ્રવર્તવા સમર્થ નથી. મન અન્ય પદમાં પ્રવૃત્ત થતું હોય તો પ્રથમ પદથી માંડી બધાં જ પદો માનસ વ્યવસાયનો વિષય બને, શા માટે ખીન્ન પદોને સ્મૃતિનો વિષય કહ્યો છે ?

124. अथ तदन्यपदमर्थे इवात्मन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः करणत्वं प्रतिपत्स्यत इति मन्यसे, तदयुक्तम् , स्वप्रतीतौ तस्य कर्मत्वात् । न चैकस्यामेव क्रियायां तदेव कर्म करणं च भवितुमर्हति । विस्तरतश्चायं वाचकावच्छिन्नवाच्य-प्रतिभासः प्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षिप्त इत्यलं पुनस्तद्विमर्देन ।

124. જેમ અન્ય પદ અર્થનું (= અર્થજ્ઞાનનું) કરણ છે તેમ પોતાનું (= પોતાના જ્ઞાનનું) પણ કરણ છે, કરણ કે તે અન્ય પદ અર્થના અવચ્છેદક (= વાચક) તરીકે જ્ઞાત થાય છે એમ જે તમે માનશો તો તે પણ અસાધ્ય નથી કરણ કે પોતાના જ્ઞાનમાં તો તેનું કર્મ પણ છે અને એક જ ક્રિયામાં તેની તે જ વસ્તુ કર્મ અને કરણ બંને બનવાને યોગ્ય નથી. આ વાચકાવચ્છેદન વાચ્યના પ્રતિભાસનો પ્રતિક્ષેપ એમ પ્રત્યક્ષલક્ષણ પ્રસંગે કહે છે, એટલે ફરીથી તેનું ખંડન કરવું જરૂરી નથી.

125. અપર આહ પ્રથમં પદજ્ઞાનમ્ । તતઃ સંકેતસ્મરણમ્ । તતઃ પદાર્થજ્ઞાનમ્ । પદાર્થજ્ઞાનાત્ પદજ્ઞાનસ્ય વિનશ્યત્તા । વિનશ્યદવસ્થપદજ્ઞાનમપેક્ષમાણં શ્રોત્રં પ્રથમ-પદાવચ્છેદેન દ્વિતીયપદે જ્ઞાનમાદધાતિ । દ્વિતીયપદજ્ઞાનાનન્તરં પુનઃ સમ્બન્ધસ્મરણમ્ । તતઃ પદાર્થજ્ઞાનમ્ । તેન દ્વિતીયપદજ્ઞાનસ્ય વિનશ્યત્તા । વિનશ્યદવસ્થપદજ્ઞાનસહા-યાત્ શ્રોત્રાત્ તથૈવ તદવચ્છેદેનોત્તરોત્તરપદજ્ઞાનં તાવદ્યાવદન્ત્યપદજ્ઞાનમિતિ । તજ્ઞાના-નન્તરં ચ પ્રાક્તનપ્રક્રિયાવત્ નાત્ર પૂર્વપદસ્મરણમુપયુજ્યતે તત્ફલસ્ય ચ વિનાશદશા-પતિતપદજ્ઞાનકૃતાવચ્છેદમહિમ્નૈવ સિદ્ધત્વાત્ । તસ્ય હિં ફલમન્ત્યપદાવગમસમયે સકલપૂર્વપદોપસ્થાપનમ્ । તન્ન વિનશ્યદવસ્થપૂર્વપૂર્વપદજ્ઞાનકૃતોત્તરોત્તરપદાનુરાગવલાદેવ લઙ્ઘમિતિ કિં તસ્મરણેન ? તદભાવાન્ન નાત્ર જ્ઞાનયોગપદ્યાદિચોદ્યાવસરઃ સમસ્તિ । યથોપદર્શિતાન્ત્યપદજ્ઞાનમેવ ચ વાક્યાર્થજ્ઞાનમિતિ ન ચરિતાર્થત્વમસ્યાન્યત્ર ઇત્યેવં વાક્યાદેવ વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ સેત્સ્યતિ, ન પદાર્થેભ્ય ઇતિ ।

125. વળી બીજા કોઈ કહે છે - પ્રથમ પદજ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતસ્મરણ થાય છે, પછી પદાર્થજ્ઞાન થાય છે. પદાર્થજ્ઞાનથી પદજ્ઞાનની વિનશ્યતા (= વિનશ્યદ અવસ્થા) થાય છે. વિનશ્યદ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનની સહાયથી શ્રોત્ર પ્રથમ પદના અવચ્છેદ (= ઉપરાગ) પૂર્વકે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વિતીય પદના જ્ઞાન પછી ફરી સંકેતસ્મરણ થાય છે પછી દ્વિતીય પદના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે આ પદાર્થજ્ઞાનથી દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની વિનશ્યતા થાય છે. વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળા, આ દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની સહાયથી શ્રોત્ર તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય પદના અવચ્છેદ (ઉપરાગ) પૂર્વકે તૃતીય પદનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ જ પ્રમાણે તે તે પદના અવચ્છેદ (ઉપરાગ) પૂર્વકે ઉત્તરોત્તર પદનું જ્ઞાન થતું રહે છે જ્યાં સુધી અંત્ય પદનું જ્ઞાન ન થય ત્યાં સુધી. અંત્ય પદના જ્ઞાન પછી, જેમ પહેલાં જણાવેલી પ્રક્રિયામાં પૂર્વ પદોના સ્મરણની આવશ્યકતા છે તેમ અહીં પૂર્વ પદોના સ્મરણની આવશ્યકતા નથી, કરણ કે પૂર્વ પદોના સ્મરણનું ફળ તો વિનાશદશાપન્ન પૂર્વ પૂર્વ પદજ્ઞાને કરેલા ઉત્તર ઉત્તર પદના અવચ્છેદ (= ઉપરાગ)ના મહિમાથી જ સિદ્ધ થઈ ગય છે પૂર્વ પદોના સ્મરણનું ફળ છે અંત્ય પદના જ્ઞાનના સમયે સકલ પૂર્વ પદોનું ઉપસ્થાપન, અને તે ફળ વિનશ્યદ અવસ્થાવાળા પૂર્વ પૂર્વ પદજ્ઞાને કરેલા ઉત્તર ઉત્તર પદના અનુરાગના (= ઉપરાગના) બળે જ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, તો પછી પૂર્વ પદોના સ્મરણની શી જરૂર?

સ્મરણુનો અભાવ હોવાથી અહીં જ્ઞાનયોગપદ્ધતિની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. દર્શાવ્યા પ્રમાણે અંત્યપદજ્ઞાન જ વાક્યાર્થજ્ઞાન છે, એટલે અંત્યપદજ્ઞાનની ચરિતાર્થતા અન્યત્ર નથી, પરિણામે આમ વાક્યમાંથી જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

126. इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरे, प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानो-
पजननानुपपत्तेः । प्रथमपदज्ञानान्तरं सम्बन्धस्मरणम् । तेनैव तस्य विनश्यत्ता ।
पदार्थप्रतिपत्तिकाले च पदज्ञानं विनष्टमेव । विनश्यदवस्था बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति
सामान्येन श्रवणात् ।

126. આ કલ્પના પણ નિર્દોષ નથી એમ ખીજા કહે છે, કારણ કે પ્રથમ પદે કરેલા ઉપરાગ પૂર્વકે દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. પ્રથમ પદના જ્ઞાન પછી સંકેત-સંબંધની સ્મૃતિ થાય છે. સંબંધસ્મરણથી જ પ્રથમપદનું જ્ઞાન વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળું બને છે. પદાર્થજ્ઞાનકાળે પદજ્ઞાન નાશ પામી ગયું હોય છે જ, કારણ કે વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળું જ્ઞાન ખીજા જ્ઞાનનું વિરોધી છે એ તો સામાન્યપણે સંભળાતી વાત છે.

127. अथ ब्रूयात् कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूता बुद्धिर्विरोध्येत, न
बुद्धिमात्रेण बुद्धिमात्रमिति, एतदयुक्तम्, विशेषे प्रमाणाभावात् ।

127. આના ઉત્તરમાં તમે કહેશો કે, કાર્યભૂત બુદ્ધિ વડે કારણભૂત બુદ્ધિનો વિરોધ થાય, પરંતુ બુદ્ધિમાત્ર વડે બુદ્ધિમાત્રનો વિરોધ ન થાય.

તમારું આ કહેવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે [અહીં બુદ્ધિઓની આખતમાં એવું નથી કે એક બુદ્ધિ ખીજી બુદ્ધિનો વિરોધ કરે છે, પરંતુ કેવળ કાર્યભૂત બુદ્ધિ જ કારણભૂત બુદ્ધિનો જ વિરોધ કરે છે એવા] વિશેષમાં પ્રમાણુનો અભાવ છે

128. अभ्युपगम्यापि ब्रमः कार्यकारणभूतयोरेव बुद्ध्योर्मवतु वध्यविघातक-
भावः, तथापि पदज्ञानं संस्कार इव समयस्मृतेः कारणमेव, संस्कारेणैव तेनापि
विना तदनुत्पादात् । संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत्, तेनापि द्वारेण यत्
कारणं तत्कारणमेव । तदिह पदज्ञानं, समयस्मरणं, पदार्थज्ञानमिति त्रीणि ज्ञानानि
युगपदवतिष्ठन्ते इति परः प्रमादः ।

128. તમે કહેલી વાત માનીને પણ અમે કહીએ છીએ કે, ભલે કાર્યભૂત બુદ્ધિ અને કારણભૂત બુદ્ધિ વચ્ચે જ વધ્ય-ઘાતક ભાવ હો, તો પણ જેમ સંસ્કાર સમયસ્મૃતિનું કારણ છે તેમ પદજ્ઞાન પણ સમયસ્મૃતિનું કારણ છે જ, કારણ કે જેમ સંસ્કાર વિના સમય-સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ પદજ્ઞાન વિના પણ સમયસ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જો કહેા કે સંસ્કાર જગાડવામાં પદજ્ઞાનનો વ્યાપાર છે તો અમે કહીશું કે સંસ્કારોદ્બોધ દ્વારા સમયસ્મૃતિનું જે કારણ છે તે કારણ તો છે જ. તેથી અહીં પદજ્ઞાન, સમયસ્મરણ અને પદાર્થજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનો યુગપદ્ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ તો મોટો પ્રમાદ—મોટી ભૂલ-કહેવાય. [જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન થાય છે ત્યારે વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ તો

તમે સ્વીકાયું છે. અને સંકેતસ્મરણની સત્તા પણ તે વખતે તમે સ્વીકારી છે કારણ કે પદાર્થજ્ઞાનોત્તર ક્ષણે તેનો નાશ થાય છે.]

129. અપિ ચ પદજ્ઞાનમુપજાયમાનં વર્ણક્રમેણ જાયતે, ન સહસૈવ, નિરંશ-પદવાદસ્ય વ્યુદસ્તત્વાત્ । તત્ર ચ દ્વિત્રાણિ ત્રિચતુરાણિ પચ્ચષાણિ વાક્ષરાણિ ક્રમેણ પ્રહીષ્યન્તે । તદ્વિષયા હિ ક્રમભાવિન્ય ઉપજનનાપાયધર્મિકા બુદ્ધયઃ । અત્રાન્તરે ત્રિનિશ્યદવસ્થમાદ્યપદજ્ઞાનમાસિષ્યતે, તદુપરાગેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનમુત્પત્સ્યતે ઇતિ દુરાશૈવેયમ્ ।

129. વળી, ઉત્પન્ન થતું પદજ્ઞાન વર્ણક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, સહસા જ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે ૫૬ નિરંશ છે એ વાદનું નિરાકરણ અમે કરી દીધું છે. અને ત્યાં બેત્રણ, ત્રણચાર કે પાંચઠ અક્ષરો ક્રમથી જ ગૃહીત થશે. પરિણામે તેમને વિષય કરનારી ઉત્પાદ-વ્યય ધર્મેવાળા બુદ્ધિઓ ક્રમથી થશે. [આમ વર્ણક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થશે], દરમ્યાન વિનિશ્યત્ અવસ્થાવાળું પ્રથમપદનું જ્ઞાન નાશ પામશે, એટલે પ્રથમપદજ્ઞાનના ઉપરાગથી દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થશે એમ માનવું એ તો દુરાશા જ છે.

130. અપિ ચ વ્યવહિતોચ્ચારિતેભ્યોઽપિ પદેભ્યો વાક્યાર્થપ્રત્યયો દ્દશ્યતે । યત્રાનેકકાર્યપર્યાલોચનવ્યગ્રહદયઃ સ્વામી 'રે કન્દલક !' ઇત્યુક્ત્વા કાર્યાન્તરં સંવિધાય 'તુરગં' ઇતિ વદતિ । પુનઃ પ્રયોજનાન્તરાય વ્યવહૃત્ય 'કલ્પિતપર્યાણમ્' ઇત્યપિ વક્તિ । પુનરન્યત્ કિમપિ કૃત્વા બ્રવીતિ 'આનય' ઇતિ । તત્ર 'રે કન્દલક ! કલ્પિતપર્યાણમશ્વમાનય' ઇતિ વાક્યાર્થાવગમો ભવતિ । ભવન્મતે ચાસૌ દુરુપપાદઃ, પદાનુરાગસ્ય તત્રાસમ્ભવાત્, પૂર્વપદસ્મરણસ્ય ચાનમ્યુપગમાત્ ।

130. વળી, સમયના વ્યવધાનવાળાં ઉચ્ચારાયેલાં પદોથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું જણાય છે. અનેક કામોની પર્યાલોચના કરવામાં વ્યગ્ર ચિત્તવાળો શેઠ 'રે કન્દલક' એમ બોલી બીજું કામ પૂરું કરી, 'ઘોડા ઉપર' એમ બોલે છે. વળી, બીજા કામ માટેનો વ્યવહાર પતાવી 'પલાણ મૂકી' એટલું તે બોલે છે. પછી બીજું કંઈક કામ કરીને તે કહે છે 'લાવ.' ત્યાં 'હે કન્દલક ! ઘોડા ઉપર પલાણ મૂકીને લાવ' એવું વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આપના મતમાં તો આ ઘટવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે પદનો અનુરાગ ત્યાં સંભવતો નથી અને પૂર્વ-પદોનું સ્મરણ તો તમે સ્વીકાયું નથી.

131. કિञ્ચ ન પ્રવરમતાનુસારિણામિવ ભવતાં વિશેષણવિશિષ્ટવિશેષ્યબુદ્ધિષુ વિશેષણવિશેષ્યે દ્વે વસ્તુની આલમ્બનમ્, અપિ તુ વિશેષ્યમાત્રમ્, ઉપાયમેદાદેવ પ્રતીત્યતિશય ઇતિ । તસ્મિન્ ચ સત્યપિ પૂર્વપદાનુરાગે તત્પ્રતિભાસાભાવાત્ શુદ્ધમેવ દ્વિતીયપદજ્ઞાનં સંપન્નમિતિ કિં તદનુરાગેણ ? અતશ્ચેયમનુપપન્ના કલ્પના, યતો દ્વિતીયપદસ્ય સ્વાર્થે શુદ્ધસ્યૈવ સંકેતગ્રહણં વૃત્તં યદા ક્વચિત્ પ્રથમં પ્રયુક્તમાસીત્,

અધુના તુ તત્પદં પદાન્તરોપરક્તં સજ્જાતમિતિ તાદૃશસ્યાગૃહીતસમ્બન્ધત્વાદર્થપ્રતિપત્તિ-
હેતુત્વં ન સ્યાદિત્યાસ્તામપૂર્વમિદં શક્કરસ્વામિનઃ પાઠિન્દયમ્ ।

131. ઉપરાંત, પ્રવરમતના અનુયાયીઓના મતની જેમ આપના મતમાં વિશેષણવિશિષ્ટ વિશેષ્યની બુદ્ધિઓમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એ વસ્તુઓ આલંબન (= વિષય) નથી, પરંતુ કેવળ વિશેષ્ય આલંબન છે; બીજું ઉપાયભેદે જ (અર્થાત્ વિષયભેદે નહિ) જ્ઞાનમાં અતિશય આવે છે. તેથી પૂર્વ પદને ઉપરાગ હોવા છતાં જ્ઞાનમાં તે ઉપરાગને પ્રતિભાસ ન હોવાથી દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન શુદ્ધ જ અને રહે, તે પછી ઉપરાગની જરૂર શી ? એ કારણે આ કલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે ન્યારે ક્યારેક સૌપ્રથમ દ્વિતીય પદ પ્રયોગનયું ત્યારે શુદ્ધ જ દ્વિતીય પદનું સ્વાર્થમાં સંકેતગ્રહણ થયેલું, અત્યારે તે પદ પદાન્તરથી ઉપરકત અન્યું છે, એટલે તેવા (= પદાન્તરથી ઉપરકત) પદને તે સંકેતસંબંધ ગૃહીત થયો જ નથી, પરિણામે પદાન્તરોપરકત પદ પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ નહિ અને, માટે આ અર્થા હવે રહેવા દો. [ન્યાયભાષ્યટીકાના લેખક] શંકરસ્વામીનું આ તે અપૂર્વ પાંડિત્ય છે.

132. આહ—યદીમાઃ સર્વા એવ સદોષાઃ તાન્નિરકરચિતાઃ કલ્પના ન સાધીયસ્યસ્ચેત્, તદા આત્મીયા કાચન નિર્દોષા સાધ્વી કલ્પના નિવેદ્યતામ્ । ઉચ્યતે ।
ન વયમાત્મીયામભિનવાં કામપિ કલ્પનામુત્પાદયિતું ક્ષમાઃ ।

ન હીયં કવિભિઃ પૂર્વૈરદૃષ્ટા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ।

શક્તા તૃણમપિ દ્રષ્ટું મતિર્મમ તપસ્વિની ॥

કસ્તર્હિ વિદ્વન્મતિતર્કણીય-

ગ્રન્થોપબન્ધે તવ દોહદોડયમ્ ।

ન દોહદઃ પર્યનુયોગભૂમિઃ

પરોપદેશાચ્ચ ન તસ્ય શાન્તિઃ ॥

રાજ્ઞા તુ ગહ્વરેડસ્મિન્નશબ્દકે વન્ધને વિનિહતોડહમ્ ।

ગ્રન્થરચનાવિનોદાદિહ હિ મયા વાસરા ગમિતાઃ ॥

132. કોઈ જ્યંતને કહે છે—જે અન્ય નૈયાયિકોએ કરેલી આ બધી કલ્પનાઓ સદોષ હોઈ સારી ન હોય તે તમારી પોતાની કોઈ નિર્દોષ કલ્પના જણાવો.

જ્યંત—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ અમે અમારી કોઈ અભિનવ કલ્પના ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. પૂર્વેના સૂક્ષ્મદર્શી કવિઓએ ન દેખી હોય એવી કલ્પનાને તૃણમાત્ર દેખવા મારી બિચારી બુદ્ધિ શક્તિમાન નથી.

પ્રશ્ન—તો પછી વિદ્વાનોની બુદ્ધિના તર્કને વિહરવા માટે યોગ્ય એવો આ ગ્રન્થ સ્વવાનો તમારો આ દોહદ શા માટે ?

જ્યંતનો ઉત્તર—દોહદ એ પર્યનુયોગની ભૂમિ નથી. (અર્થાત્ દોહદ પ્રશ્ન કરાવાને કે

ટીકા થવાને પાત્ર નથી) પારકાના ઉપદેશથી તે શાંત થતો નથી રાજા [શંકરવર્માએ] આ એકાન્ત ગુફામાં શબ્દરહિત બંધનમાં મને નાખ્યો હતો. ગ્રંથરચના દ્વારા પ્રાપ્ત વિનોદમાં-સુખમાં-મેં અહીં દિવસો પસાર કર્યા.

133. તથાપિ વક્તવ્યં કથં વર્ણેભ્યો વાક્યાર્થપ્રતીતિરિતિ । ઉચ્યતે । ચિરાતિક્રાન્તત્વમચિરાતિક્રાન્તત્વં વા ન સ્મૃતિકારણમ્ । સંસ્કારકરણકં હિ સ્મરણં ભવતિ । તચ્ચ સદ્યઃ પ્રલીને ચિરપ્રલીને વા ન વિશિષ્યતે इत्येवं पूर्वेषां पदानां चिरतिरोहितानामपि व्यवहितोच्चारितानामपि संस्कारात् स्मरणं भविष्यति । अन्त्यपदस्यानुभूयमानत्वोपगमे ज्ञानयोगपद्यादिप्रमादप्रसङ्ग इति वरमन्त्यपदमपि स्मर्यमाणमस्तु । स्मृत्यारूढान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति ।

133. તેમ છતાં વર્ણોમાંથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે મારે કહેવું જોઈએ. હું કહું છું. ચિરાતિક્રાન્ત વસ્તુ કે અચિરાતિક્રાન્ત વસ્તુ સ્મૃતિનું કારણ નથી. સંસ્કાર સ્મૃતિનું કારણ છે. સંસ્કાર તાજા જ નાશ પામેલી વસ્તુના હોય કે ધણી સમય પહેલાં નાશ પામેલી વસ્તુના હોય સંસ્કારમાં કોઈ વિશેષ તેનાથી થતો નથી. એટલે, પૂર્વ પદો ચિરતિરોહિત હોય કે વ્યવહિતોચ્ચરિત હોય તે પછી તે પદોના સંસ્કારથી સ્મરણ થશે. અન્ત્ય પદને અનુભવાતું જ્ઞાનતાં જ્ઞાનયોગપદના દોષની આપત્તિ આવશે, એટલે વધુ સારું તે એ છે કે અન્ત્ય પદ પછી સ્મરણને વિષય હો. સ્મૃતિનો વિષય બનેલાં સર્વ પદો વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવશે.

134. તत्र चेयं कल्पना — वर्णक्रमेण तावत् प्रथमपदज्ञानम् । ततः संकेत-स्मरणं संस्कारश्च युगपद्भवतः । ज्ञानयोर्हि योगपद्यं शास्त्रे प्रतिषिद्धं, न संस्कार-ज्ञानयोः । ततः पदार्थज्ञानम् । तेनापि संस्कारः । पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानम् । ततः संकेतस्मरणम् । पूर्वसंस्कारसहितेन च तेन पटुतरः संस्कारः । पुनः पूर्ववर्ण-क्रमेण तृतीयपदज्ञानं, संकेतस्मरणं, पूर्वसंस्कारापेक्षः पटुतरः संस्कार इत्येवं पदज्ञानजनिते पीवरे संस्कारे पदार्थज्ञानजनिते च तादृशि संस्कारे स्थितेऽन्त्य-पदार्थज्ञानानन्तरं पदसंस्कारात् सर्वपदविषयस्मृतिः, पदार्थसंस्काराच्च पदार्थविषया स्मृतिरिति संस्कारक्रमात् क्रमेण द्वे स्मृती भवतः । तत्रैकस्यां स्मृतावुपारूढः पदसमूहो वाक्यम्, इतरस्यामुपारूढः पदार्थसमूहो वाक्यार्थः ।

134. ત્યાં આ કલ્પના છે — વર્ણક્રમે પ્રથમપદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે અને [પ્રથમપદજ્ઞાનથી] સંસ્કાર પડે છે — આ બંને યુગપત્ થાય છે. એ જ્ઞાનનું યોગપદ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રતિષિદ્ધ છે, જ્ઞાન અને સંસ્કારનું યોગપદ્ય પ્રતિષિદ્ધ નથી. પછી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પદાર્થજ્ઞાનથી પછી સંસ્કાર પડે છે. ફરી વર્ણક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે અને પૂર્વસંસ્કાર સહિત તે દ્વિતીયપદનું જ્ઞાન વધુ પડુ.

સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી વળુક્રમે તૃતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતસ્મરણ થાય છે અને પૂર્વસંસ્કારની સહાયથી તૃતીય પદનું જ્ઞાન વધુ પટ્ટુ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આમ પદજ્ઞાનજનિત પ્રુષ્ટ સંસ્કાર અને પદાર્થજ્ઞાનજનિત તેવો જ પ્રુષ્ટ સંસ્કાર હોતાં અંત્યપદાર્થ-જ્ઞાન પછી પદોના સંસ્કારથી બધા પદો વિષયક સ્મૃતિ થાય છે અને પદાર્થોના સંસ્કારથી બધા પદાર્થ વિષયક સ્મૃતિ થાય છે, આમ સંસ્કારક્રમે ક્રમથી જ સ્મૃતિ થાય છે. ત્યાં એક સ્મૃતિમાં ઉપા૩૬ (= પ્રતિભાસિત) પદસમૂહ વાક્ય છે અને ખીજી સ્મૃતિમાં ઉપા૩૬ પદાર્થ-સમૂહ વાક્યાર્થ છે.

135. નનુ સ્મૃતેરપ્રમાણત્વાદપ્રમાણમિદાનીં વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ । મૈવમ્ , તથા-સમ્બન્ધગ્રહણાત્ । યત્ર હ્યન્યથાસમ્બન્ધગ્રહણમ્ , અન્યથા ચ પ્રતિપત્તિઃ, તત્રાર્યં દોષઃ । યથા ધૂમે ગૃહીતસમ્બન્ધે નીહારાદહનાનુમિતૌ । ઇહ તુ ક્રમવર્તિનાં વર્ણાનામન્યથા પ્રતીત્યસમ્ભવાદ્ યથૈવ વ્યુત્પત્તિસ્તથૈવ પ્રતીતિરિતિ ન કિઞ્ચિદવઘમ્ । અચિરનિ-ર્વૃત્તાનુભવસમનન્તરભાવિની ચ સ્મૃતિરનુભવાયતે ।

135. શંકાકાર—સ્મૃતિ અપ્રમાણ્ય હોઈ, વાક્યાર્થનું જ્ઞાન અપ્રમાણ્ય બની જશે. જ્ય ત—ના, એવું નથી, કારણ કે [સંકેતગ્રહણકાળે = વ્યુત્પત્તિકાળે] જેવો સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હતો તેવા જ સંબંધની સ્મરણપ્રતીતિ અત્યારે (= વ્યવહારકાળે) થાય છે, (અર્થાત્ જેમની વચ્ચેના સંબંધ સંકેતકાળે કર્યો હતો તેમની જ વચ્ચેના સંબંધની પ્રતીતિ સ્મરણથી અત્યારે વ્યવહારકાળે થાય છે). જ્યાં સંબંધનું ગ્રહણ અન્યથા કર્યું હોય અને પ્રતીતિ અન્યથા થાય ત્યાં આ દોષ લાગે. ઉદાહરણ્યર્થ, ધૂમમાં વ્યાપ્તિસંબંધનું ગ્રહણ થયું હોવા છતાં નીહાર ઉપરથી અગ્નિનું કરવામાં આવતું અનુમાન. અહીં તો ક્રમવર્તી વર્ણોની અન્યથા પ્રતીતિ અસંભવિત છે, (અર્થાત્ 'ક્રમ' પદના વર્ણો જે ક્રમમાં સંકેતકાળે અનુભવ્યા હોય તેનાથી જુદા ક્રમમાં તે વ્યવહારકાળે સ્મરણમાં આવે એ અસંભવિત છે.) તેથી જેની વ્યુત્પત્તિ છે તેવી જ પ્રતીતિ છે, [અર્થાત્ જે પદની સાથે જે અર્થને સંબંધ સંકેતકાળે ગ્રહણ હતો તે પદમાંથી જ તે જ અર્થની પ્રતીતિ વ્યવહારકાળે થાય છે.] એટલે, કોઈ દોષ નથી. આસન્ન કાળે અર્થાત્ તદ્દન નજીકના કાળે ઉત્પત્તિ પામેલા અનુભવ પછી તરત જ થનારી સ્મૃતિ અનુભવના જેવી જ ગણાય.

136. અથ વા કૃતં સ્મરણકલ્પનયા । અન્યપદાર્થજ્ઞાનાનન્તરં સકલપદપદાર્થ-વિષયો માનસોડનુવ્યવસાયઃ શતાદિપ્રત્યયસ્થાનીયો ભવિષ્યતિ । તદુપારૂઢાનિ પદાનિ વાક્યં, તદુપારૂઢશ્ચ પદાર્થો વાક્યાર્થઃ । તથાવિઘ્નશ્ચ માનસોડનુવ્યવસાયઃ સકલલોકસાક્ષિત્વાદપ્રત્યાલ્ચયેયઃ ।

136. અથવા, સ્મરણની કલ્પના કરવાની કોઈ જરૂર નથી. અન્ય પદાર્થના જ્ઞાન પછી તરત જ બધા જ પદો અને પદાર્થો વિષયક માનસ અનુવ્યવસાય, સૌ વગેરે સંખ્યાઓના જ્ઞાન જેવો, થશે. તે માનસ અનુવ્યવસાયમાં ઉપા૩૬ પદો વાક્ય છે, અને તે માનસઅનુવ્ય-

વસાયમાં ઉપા૩૬ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે. તે પ્રકારનો માનસ અનુવ્યવસાય બધા જનોને અનુભવાતો હોઈ અપ્રત્યાખ્યેય છે.

137. નન્વન્ત્યપદાર્થજ્ઞાનાનન્તરં કિં પૂર્વપદતદર્થવિષયેન સ્મરણેનાનુવ્યવસાયેન વા ? અન્ત્યપદાર્થશ્ચેજ્ જ્ઞાતઃ, સમાપ્તં કર્તવ્યં, કિમન્યદવશિષ્ટં યત્ સ્મરણેન અનુવ્યવસાયેન વા કરિષ્યતે ? એકાકારો હિ વાક્યવાક્યાર્થપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેદનીયો ન શક્યોઽપહોતુમ્ । ન ચાસૌ સ્મરણાદનુવ્યવસાયાદ્વા વિના સમ્પદ્યતે इत्यस्ति તદુપયોગઃ । इत्थं સ્મરણારૂઢં સંકલનાજ્ઞાનવિષયીભૂતં વેદં પદનિકુરુમ્બં વાક્યં, તથાવિઘ્નૈષ વાક્યાર્થઃ ।

137. શંકાકાર—અન્ત્ય પદનો અર્થના જ્ઞાન પછી પૂર્વપદોના અને તેમના અર્થોના સ્મરણનું કે અનુવ્યવસાયનું શું પ્રયોજન ? જો અન્ત્ય પદનો અર્થ જણાઈ ગયો તો કતવ્ય પૂરું થયું, બીજું શું કરવાનું બાકી છે કે જો સ્મરણ કે અનુવ્યવસાય કરે ?

જ્યંત—વાક્યજ્ઞાન એકાકાર છે અને વાક્યાર્થજ્ઞાન પણ એકાકાર છે એવો ફરકને અનુભવ છે, જે અનુભવનો પ્રતિષેધ કરવો શક્ય નથી. અને તે એકાકાર સ્મરણ વિના કે અનુવ્યવસાય વિના થતો નથી, એટલે સ્મરણ કે અનુવ્યવસાયનો ઉપયોગ છે. આમ સ્મરણમાં આ૩૬ થયેલો કે સંકલનાજ્ઞાને વિષય કરેલો આ પદસમૂહ વાક્ય છે અને એવો જ આ પદાર્થસમૂહ વાક્યાર્થ છે.

138. નનુ મા ભૂત્ પદસ્ફોટો વાક્યસ્ફોટશ્ચ વાચકઃ ।

મા ચ ભૂતામિમૌ વાક્યવાક્યાર્થૌ ભાગવર્જિતૌ ॥

વર્ણા એવ ભવન્ત્વેતે વાચકાઃ કેનચિત્ પથા ।

પદં વર્ણસમૂહોઽસ્તુ વાક્યં ચ પદસંહતિઃ ॥

ભવન્તુ ભવદાહ્યાતાઃ પદવાક્યાદિકલ્પનાઃ ।

પદાર્થાનાં તુ સંસર્ગે માર્ગઃ કઃ ઇતિ કથ્યતામ્ ॥

અસંસૃષ્ટા હિ ‘ગૌરશ્ચઃ પુરુષો હસ્તિ’ ઇતિ પદાર્થા ન વાક્યાર્થભાવમધિરોહન્તિ । અન્ત્યપદાર્થજ્ઞાનાનન્તરભાવિના હિ સ્મરણેન વાઽનુવ્યવસાયેન વા વિષયીક્રિયમાણાસ્તે યથાઽવગતા એવ વિષયીક્રિયન્તે । સંસર્ગાવગમસ્તુ કુતસ્ત્ય ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

138. શંકાકાર—પદસ્ફોટ કે વાક્યસ્ફોટ વાચક ન હો. આ વાક્ય ભાગવર્જિત (= નિરવય) ન હો અને આ વાક્યાર્થ પણ ભાગવર્જિત ન હો. આ વર્ણો જ કોષક માર્ગથી (= રીતથી) વાચક હો. વર્ણસમૂહ પદ હો અને પદસમૂહ વાક્ય હો. આપે જણાવેલી પદની વાક્યની વગેરે કલ્પનાઓ હો. પરંતુ પદાર્થોનો સંસર્ગ કયા માર્ગે થશે એ તમે કહો. સંસર્ગસંબંધ ન ધરાવતા ‘ગાય અથ્થ પુરુષ હાથી’ એ પદાર્થો વાક્યાર્થભાવને પામતા નથી. અન્ત્યપદનો અર્થના જ્ઞાન પછી તરત થતા સ્મરણથી કે અનુવ્યવસાયથી ગૃહીત

થતા પદાર્થો પૂર્વે જેવા જ્ઞાત થયા છે તેવા જ ગૃહીત થાય છે. તેમના સંસર્ગસંબંધનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય છે એ વિચારવું જોઈએ.

139. ઉચ્યતે । અસ્ત્યત્ર વિવાદઃ । કેચિદાચક્ષતે અન્વિતા એવ પદાર્થાઃ પદૈરભિધીયન્તે, અન્યથા પદાનાં વાક્યત્વાયોગાદિતિ । અન્યે મન્યન્તે શુદ્ધાનામેવ પદાર્થાનાં પદૈરભિધાનં, તે તુ તથાઽભિહિતાઃ સન્તઃ પરસ્પરમાકાઙ્ક્ષાસન્નિધિયોગ્યત્વપર્યાલોચનયા સંસર્ગમધિગમયન્તીતિ ।

તત્રેદં વિચાર્યમ્ — વ્યુત્પત્તિર્બલીયસી, ન હિ શબ્દોઽર્થમવગમયતિ વ્યુત્પત્તિ-મન્તરેણ, વ્યુત્પત્તિશ્ચ કિં વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે પદસ્ય વા પદાર્થે ઇતિ ? યદિ વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે વ્યુત્પત્તિઃ, તદન્વિતાભિધાનમ્ ; પદસ્ય પદાર્થે વ્યુત્પત્તૌ અભિહિતાન્વય ઇતિ ।

139. જ્યંત—અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. અહીં વિવાદ છે, મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે પરસ્પર અન્વિત (= સંસૃષ્ટ) જ પદાર્થો પદો વડે અભિહિત થાય છે, અન્યથા પદો વાક્યપણું પામે નહિ. પરંતુ ખીન્ન માને છે કે પદો શુદ્ધ (= અન્વિત) પદાર્થોનું અભિધાન કરે છે પણ પછી તે રીતે અભિહિત થયેલા પદાર્થો પરસ્પરની આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિની પર્યાલોચના દ્વારા સંસર્ગનું જ્ઞાન કરાવે છે.

ત્યાં આ વિચારવું જોઈએ કે—વ્યુત્પત્તિ (= સંકેતસંબંધજ્ઞાન) બળવાન છે, કારણ કે વ્યુત્પત્તિનિરપેક્ષ શબ્દ અર્થનું જ્ઞાન કરાવતો નથી વ્યુત્પત્તિ શું વાક્યની વાક્યાર્થમાં છે કે પદની પદાર્થમાં છે ? જે વાક્યની વાક્યાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ હોય તો અન્વિતાભિધાન થાય, જે પદની પદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ હોય તો અભિહિતાન્વય થાય.

140. કિં તાવત્ પ્રાસમ્ ? અભિહિતાન્વય ઇતિ, પદાર્થપ્રતિપત્તિપૂર્વકત્વાદ્વાક્યાર્થપ્રતિપત્તેઃ । ન હ્યનવગતપદાર્થસ્ય વાક્યાર્થસમ્પ્રત્યયો દૃશ્યતે પદાર્થપ્રવિભાગશ્ચ ગમ્યતેઽસ્ય પદસ્ય જાતિરર્થોઽસ્ય દ્રવ્યમસ્ય ગુણોઽસ્ય ક્રિયેતિ । સ ચૈવમવકલ્પતે, યદિ તાવત્ સોઽર્થઃ પદૈરભિધીયતે । પદાન્તરાર્થોપરકતે તુ તસ્મિન્નભિધીયમાને તદર્થેયત્તૈવ નાવધાર્યતે, કદમ્બાકારાર્થપ્રતીતેઃ । આવાપોદ્વાપામ્યાં તદવધારણમિતિ ચેત્, મૈવમ્, આવાપોદ્વાપપરીક્ષાવસરેઽપિ કદમ્બપ્રતીત્યનપાયાત્ । નહોવમેવ કિન્ચિદ્વાક્યમન્વિતાભિધાયિપદપ્રથિતમ્, અન્યત્ર તુ શુદ્ધ એવ પદાનામર્થઃ, કિન્તુ સર્વત્ર કદમ્બકરૂપાદુપાયાત્ કદમ્બકરૂપમુપેયં પ્રતીયતે ઇતિ દુરવગમઃ પદાર્થ-વિભાગઃ । તત્તશ્ચ પદાર્થાનામનપેક્ષણે ગામાનયેતિ વાક્યાદશ્ચાનયનનિયોગઃ પ્રતીયેત, ગાં બધાનેતિ વાક્યાત્ અશ્વબન્ધનનિયોગઃ પ્રતીયેત ।

140. અભિહિતા-વચવાદી—તો પ્રાપ્ત શું થયું? અભિહિતા-વચ, કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાનપૂર્વક છે. પદાર્થો અજ્ઞાત હોય ત્યારે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું દેખ્યું નથી. વળી, પદાર્થો અજ્ઞાત હોય તો પદાર્થોનો વિભાગ પણ જ્ઞાત થાય નહિ, જેમકે આ પદનો અર્થ જ્ઞાત છે, આ પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે, આ પદનો અર્થ શુભ છે, આ પદનો અર્થ ક્રિયા છે. જો તે અર્થ પદથી અભિહિત થતો હોય તો જ તે પદાર્થવિભાગ આ પ્રમાણે થતે. જો પદાન્તરના અર્થથી ઉપરકત (= સંસ્પૃષ્ટ, અન્વિત) અર્થનું અભિધાન પદ કરતું હોય તો તે પદના અર્થની ધ્યતાનો નિશ્ચય ન થાય, કારણ કે તેમાં તો સમૂહાકાર અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જો કહેવામાં આવે કે આવાપ-ઉહવાપ દ્વારા પદના અર્થની ધ્યતાનો નિશ્ચય થશે તો અમે જણાવીએ છીએ કે ના, એવું નહિ અને કારણ કે આવાપ-ઉહવાપ દ્વારા પરીક્ષા કરતી વખતે પણ સામૂહિક અર્થની પ્રતીતિ હટતી નથી. એવું નથી કે વાક્યમાં રહેલા પદો અન્વિત અર્થોનું અભિધાન કરે છે અને અન્યત્ર (વાક્ય બહાર) પદો શુદ્ધ (= અન્વિત) અર્થોનું અભિધાન કરે છે, પરંતુ સર્વત્ર પદસમૂહરૂપ ઉપાય દ્વારા અર્થસમૂહરૂપ ઉપેયનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે પદાર્થોનો વિભાગ જાણવો કઠણ છે. પરિણામે, વાક્યાર્થને પદાર્થોની અપેક્ષા ન હોતાં 'ગાય લાવ' એ વાક્યમાંથી અશ્વને લાવવાની આજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય અને 'ગાય બાંધ' એ વાક્યમાંથી અશ્વને બાંધવાની આજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય.

141. અપેક્ષયતે તુ પદાનામર્થઃ । સોડપેક્ષમાણ ઇયાનિતિ નિયતોડવધારયિતવ્યઃ । તદવધારણં શુદ્ધાભિધાયિષુ પદેષ્વવકલ્પતે । તસ્માત્ પદપદાર્થયોરૈત્પત્તિકઃ સમ્બન્ધ ઇષ્યતે । વૃદ્ધવ્યવહારેષુ ચ વાક્યાદપિ ભવન્તી વ્યુત્પત્તિઃ પદપર્યન્તા ભવતિ, ઇતરથા હિ પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપેક્ષયતે, સા ચાનન્ત્યાદ્ દુરૂપપાદેતિ શબ્દવ્યવહારોચ્છેદઃ સ્યાત્ । દ્રશ્યતે ચ પદાર્થત્રિદામભિનવકવિશ્લોકાદપિ વાક્યાર્થપ્રતીતિઃ । સા પદતદર્થવ્યુત્પત્ત્યાડવકલ્પતે । વાક્યવાક્યાર્થયોસ્તુ વ્યુત્પત્તાવપેક્ષમાણાયાં સા ન સ્યાદેવ । તસ્માન્નાન્વિતાભિધાનમ્ ।

141. ખરેખર તો વાક્યાર્થ પદોના અર્થોની અપેક્ષા રાખે છે જ વાક્યાર્થ વડે અપેક્ષા રખાતો પદાર્થ 'આટલો છે' એમ ચોક્કસ નક્કી થવો જોઈએ જ. શુદ્ધ (= અન્વિત) અર્થોનું અભિધાન કરતા પદોમાં જ એ નિશ્ચય થતે છે. તેથી, પદ-પદાર્થ એ વચ્ચે નિત્ય સંબંધ ધરવવામાં આવ્યો છે. વડીલોનાં વ્યવહારોમાં વાક્યમાંથી પણ થતી વ્યુત્પત્તિ પદ પર્યન્તની હોય છે. અન્યથા પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રહે, અને વાક્યો અનંત હોઈ તે વ્યુત્પત્તિ થતે નહિ અને પરિણામે શબ્દના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. વળી, પદાર્થના જાણકારોને કવિએ રચેલા અભિનવ શ્લોકમાંથી પણ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન પદ-પદાર્થની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા થતે છે. વાક્ય-વાક્યાર્થની વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે જ્ઞાન ન જ થાય. તેથી પદો અન્વિત અર્થોનું અભિધાન કરતા નથી.

142. અતશ્ચૈવં, પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્ । એકસ્માદેવ પદાત્ તદુપરજ્જક-

द्वितीयपदार्थावगतिः सिद्धैव । तदपि पदमन्यानुक्तस्वार्थवाचीत्यनेनैव न्यायेन एकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवाचि सम्पन्नमिति तेनैव व्यवहारोऽस्तु । न चासौ सम्पद्यते । गौरित्युक्ते सर्वगुणक्रियावगमान्न ज्ञायते किमुपादीयतामिति । सर्वावगमो ह्यनवगम-निर्विशेष एव, व्यवहारानुपपत्तेः । न हि रसत्रिदां पूर्णोऽप्यब्धिर्मरोरतिरिच्यते सल्लि-कार्यानिष्पत्तेः । नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रतिपादने तु गोशब्दस्य न हेतुमुत्पश्यामः ।

142. जे पदो अन्वित अर्थानुं अलिधान करता होय तो तेथी जीजं पदोनुं उच्यारण्य निष्कृण अनी ज्वानी आपत्ति आवे. जेक ज पदथी ते पदना अर्थाने उपरग करनार जीज पदार्थानुं ज्ञान सिद्ध थशे ज. ते जीजुं पद पण्य अन्य पदना अर्थथी परकृत पोताना अर्थानुं वाचक अनशे. आ ज न्यायथी जेक ज पद अपिल पदोना अलिधेयार्थानुं वाचक अनी जशे, परिल्यामे जेक ज पदथी व्यवहार थाओ. परंतु जेक पदथी तो व्यवहार थतो नथी. 'गाय' जेम जेलतां श्रोताने अथा गुणो अने अधी क्रियाओनुं ज्ञान थर्ष जवाथी [जे अधांभांथी] शोने अडण्य करवा जेनुं ज्ञान तेने थतुं नथी अधांनुं ज्ञान जे सामान्यपण्ये अज्ञान ज छे, कारण्य के तेनाथी व्यवहार थतो नथी. स्वादने जे पारपी शके छे तेवा जेवने माटे पूजुं हरियो रण्यथी लिन्न नथी कारण्य के ते हरियो जल-कायं (तृषाशमन) करतो नथी. अमने तो कोर्ष ज कारण्य देणातुं नथी के जेथी 'गाय' शब्द नियत गुणो अने क्रियाओथी विशिष्ट जेवा पोताना अर्थानुं प्रतिपादन करे.

143. पदान्तरसन्निधानं नियमहेतुरिति चेत्, किं स्वरूपमात्रेणार्थप्रतिपादनेन वा ? स्वरूपमात्रेण जपमन्त्रपदानामिव सन्निधानं भवदप्यसन्निधानान्न विशिष्यते, अगृहीतसम्बन्धस्य तत्कृतोपकारादर्शनात् । अर्थप्रतिपादनेन तु पदान्तरं यदि नियमहेतुः सोऽयमभिहितानामर्थानामन्वय उक्तो भवति । तस्मात् स एव श्रेयान् । पदेभ्यः प्रतिपन्नास्तावदर्था आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन परस्परमभिसम्बध्यन्ते । यो येनाकाङ्क्षितो यश्च सन्निहितो यश्च सम्बन्धुं योग्यः स तेन सम्बध्यते, नातोऽपरः । अत एव 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते' इति नास्ति सम्बन्धः, योग्यत्वाभावात् । अन्विताभिधानवादिनां तु अनन्वितस्यानभिधानात् तत्राप्यन्वयः प्राप्नोति, स च नास्ति, तस्मादभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । तदुक्तं 'पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराण्यथेदानीमर्था अवगता वाक्यार्थं सम्पादयन्ति' इति ।

143. पदो जेकस अर्थं नियत करनार कारण्य पदान्तरसन्निधान छे जेम जे तमे अहेता हो तो जेमे पूछीजे छीजे के पदान्तरसन्निधान स्वइपमात्रथी आवुं नियमन करे छे के (पोताना) अर्थानुं प्रतिपादन करीने ? जपमन्त्रगत पदोनी जेम स्वइपमात्रथी सन्निधान नियमन करतुं होय तो ते सन्निधानमां असन्निधानथी कोर्ष विशेष नथी, कारण्य के जे पदोना

પોતાના અર્થ સાથે સંબંધ ગૃહીત ન થયો હોય તે પદ ખીજ પદને કોઈ ઉપકાર કરતું દેખાતું નથી. પદાન્તરસન્નિધાન, જે પદનું સન્નિધાન છે તે પદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરીને જ ખીજ પદના અર્થને નિયત કરે છે એમ કહીએ તો અભિહિત પદાર્થોનો અન્વય કહ્યો ગણાય. તેથી અભિહિતાન્વયનો સિદ્ધાન્ત જ વધારે સારો છે. પદોથી પ્રતિપાદિત અર્થો આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિને આધારે પરસ્પર અનિવૃત્ત થાય છે. જે અર્થ જે અર્થથી આકાંક્ષિત છે, જે અર્થ જે અર્થની સન્નિધિમાં છે અને જે અર્થ જે અર્થના સંબંધમાં આવવાને યોગ્ય છે તે અર્થ તે અર્થની સાથે અનિવૃત્ત થાય છે, ખીજો અર્થ અનિવૃત્ત થતો નથી. તેથી જ 'આંગણીના રેશ્વા ઉપર હાથીઓના સો જૂથો હતાં' એમાં પદાર્થો વચ્ચે અન્વય સંબંધ નથી, કારણ કે યોગ્યતાનો અભાવ છે. અનિવૃત્તાભિધાનવાદીઓના મતમાં તો અનિવૃત્ત પદાર્થોનું અભિધાન જ થતું ન હોઈ, અહીં પણ અન્વય પ્રાપ્ત થાય પરંતુ તે અન્વય તો અહીં છે નહિ. તેથી અભિહિત પદાર્થોનો જ અન્વય થાય છે એ મત બરાબર છે મટે જ કહેવાયું છે 'પદો પોત પોતાના અર્થનું અભિધાન કરી પોતાનો વ્યાપાર અટકાવી દે છે. પછી અવગત પદાર્થો વાક્યાર્થને પામે છે.'

144. एवं प्राप्ते अभिधीयते—न व्युत्पत्तिनिरपेक्षो दीप इव शब्दोऽर्थमवगमयतीति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारो वाक्येन, न पदेन, केवलस्य पदस्याप्रयोगात् ।

અર્થપ્રકરણપ્રાપ્તપદાર્થાન્તરવેદને ।

પદં પ્રયુજ્યતે યત્તદ્વાક્યમેવોદિતં ભવેત્ ॥

વક્ત્વા વાક્યં પ્રયુક્તે ચ સંસૃષ્ઠાર્થવિવક્ષયા ।

તથૈવ બુદ્ધયતે શ્રોતા તથૈવ ચ તટસ્થિતઃ ॥

સેયં વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે વ્યુત્પત્તિઃ ।

144. આવું પ્રાપ્ત થતાં અનિવૃત્તાભિધાનવાદી કહે છે—જેમ દીવો વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ શબ્દ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અર્થનું જ્ઞાન કરાવતો નથી, અને વ્યુત્પત્તિ તો વડીલોના વ્યવહાર દ્વારા થાય છે, અને વડીલોનો વ્યવહાર વાક્ય વડે થાય છે, પદો વડે થતો નથી, કારણ કે કેવળ પદનો પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ (પ્રયોજન), પ્રકરણથી પ્રાપ્ત અન્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થતાં જે એક પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેને વાક્ય જ કહેવાય. વક્તા સંસૃષ્ટ (= અનિવૃત્ત) અર્થને જણાવવાની ઇચ્છાથી વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે. શ્રોતા તે પ્રમાણે જ જાણે છે અને તેમની પાસે ઉપસ્થિત ત્રીજી તટસ્થ વ્યક્તિ તે પ્રમાણે જ વાક્યનો અર્થ શીખે છે. આ જ છે વાક્યાર્થમાં વાક્યની વ્યુત્પત્તિ.

145. वाक्यं च किमुच्यते ? संहत्यार्थमभिदधन्ति पदानि वाक्यमिति वाक्यविदः । तत्रायं पदसमूह एकार्थो भवति । एवं न संहत्यार्थमभिदध्युः पदानि,

યથેકૈકસ્યૈવ પદસ્ય વ્યાપારઃ । યથા હિ બાહ્યાનિ કારકાણિ કાષ્ટાદીનિ સર્વાણ્યે વ પાકે વ્યાપ્રિયન્તે, યથા ચ શિબિકાયા ઉચન્તારઃ સર્વે શિબિકામુઘચ્છન્તિ, યથા ત્રયોડપિં પ્રાવાણ ઉલાં વિભ્રતિ, તથા સર્વાણ્યેવ પદાનિ વાક્યાર્થમવબોધયન્તિ । તદિદમન્વિતાભિધાનમ્ । અન્યાનન્વિતનિષ્કૃષ્ટસ્વાર્થપર્યવસાયિત્વે હિ સતિ ન સર્વેષાં વાક્યાર્થવ્યાપારઃ સ્યાત્ ।

145. અભિહિતાન્વયવાદી—તમે વાક્ય કોને કહે છે ?

અન્વિતાભિધાનવાદી — જે પદો ભેગા મળીને એક અર્થનું અભિધાન કરે તે પદો વાક્ય છે એમ વાક્યવિદો કહે છે. ત્યાં આ પદસમૂહ એક અર્થવાળો હોય છે. જો એક એક પદનો અલગ અલગ વ્યાપાર સર્વત્ર થતો હોય તો પદો ભેગા મળી આ પ્રમાણે એક અર્થનું અભિધાન ન કરે. જેમ બાહ્ય કારકો કાષ્ટ વગેરે બધાં જ ભેગા મળી એક પાકરૂપ કાચને ઉત્પન્ન કરવા વ્યાપાર કરે છે, જેમ બધા પાલખી ઉચકનારાઓ સાથે મળીને પાલખી ઉચકે છે, જેમ ત્રણે પથરા સાથે મળીને હાંડલીને ધારણુ કરે છે તેમ બધાં જ પદો સાથે મળીને એક વાક્યાર્થનો બોધ કરાવે છે. આ અન્વિતાભિધાન છે. બીજા પદાર્થો સાથે અનન્વિત (= અસંસૃષ્ટ), નિષ્કૃષ્ટ (abstracted) એવા પોતાના અર્થમાં જ પદો પર્યવસાન પામતા હોય તો તે બધાં પદોનો એક વાક્યાર્થનું અભિધાન કરવામાં વ્યાપાર ન થાય. -

146. નન્વેવમેકૈકસ્ય કૃત્સ્નકારિત્વે સત્યેકસ્માદેવ કૃત્સ્નસિદ્ધેઃ પદાન્તરોચ્ચારણં

વ્યર્થમિત્યુક્તમ્ । નૈતત્ , પદાન્તરેણ વિનૈવૈકસ્માત્ કૃત્સ્નકાર્યસમ્પત્ત્યભાવાત્ ।

146. અભિહિતાન્વયવાદી — આમ એક એક પદ કૃત્સ્નકારી (અર્થાત્ વાક્યાર્થનું અભિધાન કરનાર) હોતાં એક જ પદથી કૃત્સ્નની (અર્થાત્ વાક્યાર્થની) સિદ્ધિ થઈ જવાથી બીજાં પદોનું ઉચ્ચારણ વ્યર્થ થઈ જાય એમ અમે અગાઉ જણાવ્યું છે.

અન્વિતાભિધાનવાદી — ના, એવું નથી, બીજાં પદો વિના જ એક પદથી કૃત્સ્ન કાચ (વાક્યાર્થાભિધાન રૂપ કાચ) સંપન્ન થતું નથી.

147. ન તર્લેકં કૃત્સ્નકારીતિ ચેત્ , મૈવમ્ , એકૈકસ્ય કૃત્સ્નફલપર્યન્ત- વ્યાપારપતિત્વાદ્ એકૈકસ્મિન્ સતિ કૃત્સ્નફલપર્યન્તો વ્યાપારો નિર્વર્તતે, એકૈકેન વિના ન નિર્વર્તતે, इत्येवमेकैकं कृत्स्नकारि भवति ।

147. અભિહિતાન્વયવાદી — જો એમ હોય તો એક પદ કૃત્સ્નકારી નથી.

અન્વિતાભિધાનવાદી — એવું નથી, એક એક પદ કૃત્સ્ન ફળ (વાક્યાર્થરૂપ ફળ) પર્યન્ત થતા વ્યાપારમાં ફળો આપે છે; એક એક પદ હોતાં કૃત્સ્ન ફળ (વાક્યાર્થરૂપ ફળ) પર્યન્તનો વ્યાપાર પાર પડે છે, એક એક પદ વિના તે વ્યાપાર પાર પડતો નથી, એ અર્થમાં એક એક પદ કૃત્સ્નકારી બને છે.

148. નન્વેવં તર્હિં સમુદાય એવ કર્તા ભવતુ, કિં સમુદાયિભિઃ ? તતશ્ચ તદેવાયાતં નિરવયવૌ વાક્યવાક્યાર્થાવિતિ । નૈતચુક્તમ્ , સજ્ઞાતકાર્યવત્ સ્વકાર્યસ્યાપિ દર્શનાત્ ।

અનિવિતાભિધાનવાદીને મતે અનનિવિત પદો પોતાનું કાર્ય (પદાર્થપ્રતિપાદન) કરતા નથી ૭૩

148. અભિહિતાન્વયવાદી-ને એમ હોય તો સમુદાય જ કરતા હો, સમુદાયીઓની શી જરૂર છે? તેમાંથી તો એ જ ફલિત થાય કે વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ છે.

અનિવિતાભિધાનવાદી-આ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે સમુદાયના કાર્ય ઉપરાંત સમુદાયીઓનું પોતપોતાનું કાર્ય પણ દેખાય છે.

149. અથા કિં સંઘાતકાર્યમ્ ? કિં ચ સ્વકાર્યમ્ ? વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ સંઘાતકાર્યમ્, સ્વકાર્યં તુ પદાર્થપ્રતિપત્તિઃ; યથા પાકઃ સંઘાતકાર્યં, સ્વકાર્યં જ્વલનમરણાદિ કાષ્ટસ્થાલ્યાદીનામ્ ।

149. અભિહિતાન્વયવાદી-સમુદાયનું કાર્ય શું છે અને સમુદાયીઓનું પોતપોતાનું કાર્ય શું છે ?

અનિવિતાભિધાનવાદી-વાક્યાર્થજ્ઞાન સમુદાયનું કાર્ય છે, પરંતુ પદાર્થજ્ઞાન એ સમુદાયીનું પોતાનું કાર્ય છે—નેમ પાક સમુદાયનું કાર્ય છે અને જ્વલન, ભરણ વગેરે કાષ્ટ, હાંડલી વગેરે સમુદાયીઓનું પોતાનું કાર્ય છે.

150. નનુ યદિ પદાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનં સ્વકાર્યં, શુદ્ધસ્તર્હિં પદસ્યાર્થઃ । ન શુદ્ધઃ પદાર્થઃ, સજ્ઞાતકાર્યમકુર્વતાં શુદ્ધાનાં પદાનામદૃષ્ટત્વાત્ । ન હોષાં સ્વકાર્યે સજ્ઞાતકાર્યે ચ પૃથક્ પ્રયોગોઽસ્તિ, સર્વથા સંઘાતકાર્યે એવ પ્રયોગાત્ । તત્ર પ્રયુક્તાનામપ્યેષાં સ્વકાર્યં ન નાવગમ્યતે । અત એવ ન નિરવયવં વાક્યમિષ્યતે, સ્વકાર્યપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ।

150. અભિહિતાન્વયવાદી-ને પદોનું પોતપોતાનું કાર્ય પોતપોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન હોય તો પદનો અર્થ શુદ્ધ (=અનનિવિત=અનનુરક્ત=અસંસૃષ્ટ) હોય.

અનિવિતાભિધાનવાદી-ના, પદનો અર્થ શુદ્ધ (ખીમ પદાર્થોથી અનનિવિત) નથી, કારણ કે સમુદાયનું કાર્ય ન કરતાં શુદ્ધ પદો દેખ્યાં નથી. પોતપોતાના કાર્યમાં અને સમુદાયના કાર્યમાં પદોનો જુદો જુદો પ્રયોગ નથી થતો કારણ કે સર્વથા સમુદાયના કાર્યમાં જ તેમનો પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ તેથી સમુદાયના કાર્યમાં પ્રયુક્ત પદોનાં પોતપોતાનાં કાર્યોનું જ્ઞાન નથી થતું એમ નહિ. એટલે જ અમે વાક્યને નિરવયવ નથી માન્યું, કારણ કે પદોનાં પોતપોતાનાં કાર્યોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે.

151. સંહતાસ્તે સંઘાતકાર્યં કુર્વન્તો દૃશ્યન્તે, ન સંઘાત એવ । સંહતેષ્વપિ કુર્વન્તુ સ્વકાર્યં પૃથક્ પૃથક્પ્રયુજ્યમાનાનિ શકટાજ્ઞાનામયસંશોડનેન કૃતોડયમનેનેતિ, ન પૃથક્ પૃથક્ પ્રયુજ્યમાનાનિ શકટાજ્ઞાનિ મનાગપિ શકટકાર્યં કુર્વન્તીત્યેવં ન કેવલં પદં પ્રયુજ્યતે, પ્રયુક્તમપિ વા ન તત્કાર્યાજ્ઞં, પદાન્તરેણ તુ સહ વ્યાપારાત્ તદનિવિતાર્થકાર્યેવ પદમિતિ યુક્તમ્ । તદિદમુક્તં ‘સંહત્યાર્થમભિદધન્તિ પદાનિ વાક્યમ્, એકાર્થઃ પદસમૂહો વાક્યમ્’ ઇતિ ।

151. સમુદિત તે પદો સમુદાયનું કાર્ય કરતા દેખાય છે, [સમુદાયી પદોથી તદન

૩૪ અન્વિતાભિધાનવાદમાં વાક્યાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે

પૃથક્ એવો] કેવળ સમુદાય સમુદાયનું કાર્ય કરતો દેખાતો નથી. સમુદિત પદો સમુદાયનું કાર્ય કરતાં હોવા છતાં તેમનું પોતાનું જુદું જુદું કાર્ય પણ આપણને દેખાય છે. શકટરૂપ સમુદાયના અવયવો જ્યારે સાથે મળી શકટકાર્ય કરે છે ત્યારે શકટકાર્યનો આ અંશ અમુક અવયવે કર્યો, આ અંશ અમુક અવયવે કર્યો એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે જ, પરંતુ શકટરૂપ સમુદાયથી અળગા થયેલા અવયવો એક પછી એક પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોજતાં જરા પણ શકટકાર્ય કરતા નથી. તેવી જ રીતે, સમુદાયથી અળગું થયેલું કેવળ પદ પ્રયોજતું નથી, અને પ્રયોજાય તો પણ તે સમુદાયના કાર્યનું કારણ બનતું નથી. પરંતુ પદાન્તર સાથે તે પદ વ્યાપાર કરતું હોવાથી તે પદ તે પદાન્તરના અર્થ સાથે પોતાના અર્થને અન્વિત કરે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ભેગા મળી જે પદો અર્થનું અભિધાન કરે તે પદો વાક્ય છે, એક અર્થવાળો પદસમૂહ વાક્ય છે.'

152. તદેવમવયવકાર્યોપલમ્ભાત્ ન વૈયાકરણવન્નિમિત્તાન્યપિ નિહ્મમહે, કૃત્સ્નફલસિદ્ધ્યવધિ વ્યાપારપરિનિશ્ચયાચ્ચ નાન્યમીમાંસકવત્ શુદ્ધપદાર્થાભિધાન-મુપગચ્છામહે इति ।

152. જેમ વૈયાકરણો વાક્યના નિમિત્તભૂત પદોનો અને વાક્યાર્થના નિમિત્તભૂત પદાર્થોનો પ્રતિષેધ કરે છે તેમ અમે તેમનો પ્રતિષેધ કરતા નથી કારણ કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અવયવોનું (=પદોનું) કાર્ય (=પદાર્થ) જ્ઞાત થાય છે જ. જેમ અન્ય મીમાંસકો (ભાટ્ટી) પદો શુદ્ધ પદાર્થોનું અભિધાન કરે છે એવું સ્વીકારે છે તેમ અમે સ્વીકારતા નથી કારણ કે કૃત્સ્નફલ (=વાક્યાર્થ) સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે જ એવો આપણને નિષ્ચય હોય છે.

153. यत् पुनरभ्यधायि 'प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया, अन्यथा नवकवि-श्लोकादर्थः पदार्थविदो न प्रतीयेत' इति, तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम् । न होवं व्युत्पत्तिः 'गोशब्दस्य शुक्लान्वितोऽर्थः' इति । स हि व्यभिचरति, कृष्णान्वितस्यापि तदर्थस्य दर्शनात् । नापि सर्वान्वितस्तदर्थः, आनन्त्येन दुरवगमत्वात् । किन्त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थानुरक्तोऽस्यार्थ इति । एतां च व्युत्पत्तिं वाक्यान्ये-वावापोद्वापाभ्यां रचनावैचित्र्यभाज्जि सज्जनयन्ति । पदार्थपर्यन्तापि भवन्ती व्युत्पत्ति-रीदृशी दृश्यते, न शुद्धपदार्थविषया, पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम् । तथापि न न ज्ञायते इयान् पदस्यार्थ इति, शकटाङ्गवदावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् ।

153. વળી, તમે જે કહ્યું કે પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા કરવી જોઈ એ, અન્યથા કવિએ રચેલા અભિનવ શ્લોકનો અર્થ પદાર્થવિદને નહિ થાય તે તો વ્યુત્પત્તિને ન જાણનારે આપેલી આપત્તિ છે. “ ‘ગો’ શબ્દનો અર્થ શુક્લથી અન્વિત છે ” એવી વ્યુત્પત્તિ નથી. તે વ્યુત્પત્તિ વ્યભિચાર પામે છે આઠા પામે છે કારણ કે કૃષ્ણથી અન્વિત ‘ગો’ શબ્દાર્થનું દર્શન થાય છે. ‘ગો’ શબ્દનો અર્થ સર્વથી પણ અન્વિત નથી, કારણ કે સર્વ અનન્ત હોઈ સર્વથી અન્વિત અર્થ દુર્ગમ છે. પરંતુ આકાંક્ષિત, યોગ્ય અને સન્નિહિત અર્થથી અન્વિત

અર્થ તેનો છે, એવી વ્યુત્પત્તિ છે આ વ્યુત્પત્તિને રચનાગૈરિચિત્ર ધરાવતાં વાક્યો જ આવાપ-ઉદ્વાપ દ્વારા જન્મવે છે. પદાર્થ પર્યન્ત થતી વ્યુત્પત્તિ આવી દેખાય છે, તે શુદ્ધ પદાર્થ વિષયક હોતી નથી, કારણ કે કેવલ પદ વડે વ્યવહાર થતો નથી એમ જણાવાયું છે. તેમ છતાં 'પદનો અર્થ આટલો છે' એવું જ્ઞાત થતું નથી એમ નહિ, કારણ કે જેમ આવાપ-ઉદ્વાપ દ્વારા શકટના અવયવનો કાર્યવિશેષ દેખાઈ જાય છે તેમ આવાપ-ઉદ્વાપ દ્વારા પદનો કાર્ય-વિશેષ દેખાઈ જાય છે.

154. તદિત્થં ન પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપેક્ષ્યતે । સન્નિહિતયોગ્યાકાઙ્ક્ષિતાર્થો-પરક્તસ્વાર્થાભિધાયિત્વેન હિ ક્વચિદ્ ગૃહીતસમ્બન્ધઃ સર્વત્ર ગૃહીતો ભવતિ । તતશ્ચ નવકવિશ્લોકાદપ્યર્થપ્રતિપત્તિરુપપત્સ્યતે, પદપદાર્થયોસ્તુ ન વ્યુત્પત્તિઃ, ઉપાયાભાવાદિત્યુક્તમ્ ।

યદપિ પદાન્તરોચ્ચારણમફલમિતિ, તદપિ પરિહૃતમ્, પદાન્તરસન્નિધાને હિ સર્વાણિ પદાનિ કૃત્સનકારીણિ ભવન્તીત્યુક્તત્વાત્ ।

154. આમ પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા નથી. સન્નિહિત, યોગ્ય, આકાંક્ષિત અર્થથી અનિવૃત્ત અર્થના અભિધાયા તરીકે જેનો સંબંધ ક્યાંક ગૃહીત થયો હોય તેનો સંબંધ સર્વત્ર ગૃહીત અને છે તેથી જ કવિના અભિનવ શ્લોકમાંથી પણ અર્થનું જ્ઞાન ઘટશે. પદ અને પદાર્થની વ્યુત્પત્તિ નથી કારણ કે તેને માટેનો કોઈ ઉપાય નથી એમ કહેવાયું છે.

વળી, તમે જે જણાવ્યું કે અનિવૃત્તાભિધાનમાં 'ખીજ પદોનું ઉચ્ચારણ નિષ્ફળ છે તેનો પણ અમે પરિહાર કર્યો છે, કારણ કે 'ખીજ' પદોની સન્નિધિમાં સર્વ પદો કૃત્સનકારી અને છે એમ અમે ત્યાં કહ્યું છે.

155. કિં પદાન્તરસન્નિધાનેન ક્રિયતે इति चेत्, सर्वकारकेष्वपि तुल्योऽयमनु-योगः । संहत्य तु सर्वाणि कुर्वन्ति कारकाणीत्युच्यन्ते । तथा पदान्यपि । अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वत्सु पदेषु नाभिहितान्वयो, अनन्वितार्थो व્યुत्पत्त्यभावात् । अनुपगमे वा दुरुपपादः पदार्थानामन्वयः, उपायाभावात् ।

155. અભિહિતાન્વયવાદી-અન્ય પદોની સન્નિધિ શું કરે છે ?

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી-અધા કારકોને વિશે પણ આ જ પ્રશ્ન એક સરખો જાહે છે. પરંતુ અધા કારકો ભેગા મળી એક કાર્ય કરે છે એમ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે પદો પણ ભેગા મળી એક કાર્ય (વાક્યાર્થ) કરે છે. એક અર્થનું (=વાક્યાર્થનું) અભિધાન કરવામાં પરસ્પરને ઉપકાર કરતાં પદોમાં અભિહિતાન્વય ન અને, કારણ કે અનિવૃત્ત અર્થમાં વ્યુત્પત્તિનો અભાવ છે. અનિવૃત્ત અર્થનું અભિધાન ન સ્વીકારીએ તો પછીથી અનિવૃત્ત પદાર્થોનો અન્વય ઘટાવવો મુશ્કેલ અને છે, કારણ કે અનિવૃત્ત પદાર્થોનો અન્વય કરવા માટે કોઈ ઉપાય નથી.

156. नन्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तं, न युक्तमुक्तम् । कस्येयमाकाङ्क्षा ? शब्दस्यार्थस्य प्रमातुर्वा ? शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वाद्

નાકાકાંક્ષાયોગઃ । ફલત્ત્વં તત્ર તત્ર વાચોયુક્તિઃ 'શબ્દઃ શબ્દાન્તરમાકાંક્ષતિ, અર્થો-
ડર્થાન્તરમ્' ઇતિ । પ્રમાતુઃ પુનઃ સ્વતન્ત્રસ્યાકાકાંક્ષા ન પ્રમાણં, પુરુષેચ્છયા વસ્તુ-
સ્થિતેરઘટમાનત્વાત્ । શબ્દાલ્પપ્રમાણપૃષ્ઠભાવેન તુ પુરુષસ્યાકાકાંક્ષા ભવન્તી ભવત્ય-
ર્થાનાં સંસર્ગહેતુરિત્યેવં શબ્દસ્યાયમિયાનિષોરિવ દીર્ઘદીર્ઘો વ્યાપારઃ । ઉપરત્વ્યાપારે
તુ શબ્દે પુરુષાકાકાંક્ષામાત્રં ન સમ્બન્ધકારણમ્ ।

અશબ્દત્વં ચ વાક્યાર્થપ્રતીતેરિત્યમાપતેત્ ।

વ્યવધાનમયુક્તં ચ સાક્ષાચ્છાબ્દત્વસંભવે ॥

તસ્માદન્વિતાભિધાયીનિ પદાનીતિ સ્થિતમ્ । ઇષ એવ હિ સંસર્ગપન્થાઃ ।

156. અભિહિતાન્વયવાદી-આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ એ ઉપાય છે એમ અમે
કહ્યું છે

અન્વિતાભિધાનવાદી-પરંતુ એ જે તમે કહ્યું છે તે યોગ્ય નથી. આ આકાંક્ષા કોને
હોય છે ? શબ્દને, અર્થને કે પ્રમાતાને ? શબ્દ અને અર્થ તે જ હોઈ તેમને આકાંક્ષા
હોય નહિ. [પુરુષમાં આકાંક્ષા જગાડતા હોવાથી] ફલતઃ અહીં તહીં આ વ્યવચયોગ થાય
છે-શબ્દ ખીજ શબ્દની આકાંક્ષા કરે છે, અર્થ ખીજ અર્થની આકાંક્ષા કરે છે. સ્વતંત્ર
પ્રમાતાની આકાંક્ષા પ્રમાણ નથી, કારણ કે પુરુષેચ્છયથી વસ્તુસ્થિતિ ઘટતી નથી. [શબ્દ
પ્રમાણથી વસ્તુસ્થિતિ ઘટે છે.] શબ્દ નામના પ્રમાણ પછી થતી પુરુષની આકાંક્ષા પદાર્થોના
સંસર્ગની (=અન્વયની) હેતુ અને છે, આમ આણની માફક શબ્દને આ આટલો દીર્ઘ
વ્યાપાર થાય છે. શબ્દનો વ્યાપાર અટકી ગયા પછી પુરુષની આકાંક્ષા જ પદાર્થોના સંસર્ગ-
સંબંધનું (અન્વયનું) કારણ અને છે એવું નથી. એમ માનતાં તે વાક્યાર્થજ્ઞાન અશબ્દ
અની જ્ય જે વાક્યાર્થજ્ઞાન સાક્ષાત્ શબ્દ સંબંધનું હોય તે પરંપરાથી તેને શબ્દ ઘટાવવું
યોગ્ય નથી. તેથી પદો અન્વિતાર્થાભિધાયી છે એ સ્થિર થવું. પદોના સંસર્ગનો (અન્વયનો)
આ ભાગ છે.

157. વ્યતિષક્તાર્થબુદ્ધયા હિ વ્યતિષક્તોડવગમ્યતે ।

અપરં તુ ન સંસર્ગપ્રતીતેરસ્તિ કારણમ્ ॥

ન સ્વલ્વાનય ગાં શુક્લાં સસર્ગ ઇતિ કથ્યતે ।

વ્યવહારે ક્વચિદ્ વૃદ્ધૈઃ પદં સંસર્ગવાચકમ્ ॥

પ્રયુજ્યમાનમપ્યેતદ્ બાલિશેન હિ કેનચિત્ ।

અનન્વિતાર્થમેવ સ્યાદ્ દશદાહિમવાક્યવત્ ॥

તસ્માદન્વિતાનામેવાભિધાનં યુક્તમ્ ।

157. સંબંધ પદાર્થોના જ્ઞાન ઉપરથી સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. સંસર્ગસંબંધનું
જ્ઞાન થવા માટે આ સિવાય ખીજો કોઈ ઉપાય નથી 'શુક્લ ગાયને લાવ સંસર્ગ' એ પ્રમાણ

‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોની આપ્તમાં પણ અન્વિતાભિધાન ધટે છે ૭૭

વડીલો ક્યાંય સંસર્ગસંબંધનું વાચક પદ વ્યવહારમાં કહેતા નથી. કોઈક આલિશ વ્યક્તિ એ પદનો પ્રયોગ કરે તો પણ તે પદ અનન્વિતાય* જ થાય—દશદાંડિમાદિવાક્યની જેમ તેથી અન્વિત હોય એવા જ અર્થોનું અભિધાન માનવું યોગ્ય છે.

158. આહ—

અજ્ઞલ્યગ્રાદિવાક્યેષુ કથં તવ સમન્વયઃ ? ।

ઉચ્યતે—

ઉક્તાનામપિ સંસર્ગે કથં તવ સમન્વયઃ ? ॥

158. અભિહિતાન્વયવાદી—‘આંગળીના ટેરવે હાથીઓનાં સંકડો જૂથો છે’ એવાં વાક્યોમાં પદાર્થોનો અન્વય તમે કેવી રીતે સમજાવશો ?

અન્વિતાભિધાનવાદી—અમે પૂછીએ છીએ કે તમે ઉક્ત પદાર્થોના સંસર્ગમાં અન્વય કેવી રીતે સમજાવશો ?

159. આહ—

નન્વત્ર યોગ્યતાભાવાદસંસર્ગ ઉપેયતે ।

આકાઙ્ક્ષાદિત્રયાર્થીનઃ સંસર્ગો હિ મયેષ્યતે ॥

ઉચ્યતે—

મયાપિ યોગ્યાસન્નાદિસંસૃષ્ટસ્વાર્થવાચિતા ।

પદાનાં દર્શિતા સા ચ તેષુ નાસ્તીત્યનન્વયઃ ॥

159. અભિહિતાન્વયવાદી—અમારા મતમાં યોગ્યતાના અભાવને કારણે સંસર્ગનો અભાવ સ્વીકાર્યો છે. અમે અકાંક્ષા વગેરે ત્રણેને અધીન સંસર્ગ* ઇચ્છીએ છીએ.

અન્વિતાભિધાનવાદી—અમે પણ દર્શાવ્યું છે કે યોગ્યતા, સન્નિધિ આદિને લીધે પોતાના સંસૃષ્ટ અર્થો પહોંના વાચ્ય છે. પરંતુ તે વાક્યોમાં આવા અર્થો પહોં વડે વાચ્ય નથી. એટલે તે વાક્યોમાં અર્થોનો અન્વય છે.

160. આહ—અન્વિતાભિધાનવાદી હિ ભવાન્ । તત્તરચ—

ભવતોડનભિધાનં સ્યાદન્વયાસંભવાદિહ ॥

અહં ત્વમિહિતાન્વયવાદી । તેન—

મમ હ્યનન્વિતત્વેડપિ નામિધાનં વિરુદ્ધયતે ।

160. અભિહિતાન્વયવાદી—આપ તો અન્વિતાભિધાનવાદી છે., અને તેથી તો અન્વયના અસંભવને કારણે આપના મતમાં અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં અર્થોનું અનભિધાન થવું જોઈએ. હું તો અભિહિતાન્વયવાદી છું, તેથી મારા મતમાં તે પદાર્થો અન્વિત હોવા છતાં તેમનું અભિધાન થાય તો તેમાં વિરોધ નથી.

161. ઉચ્યતે—

કર્ષ્ટં મીમાંસકેનાપિ ભવતા સૂક્ષ્મદર્શિના ।

નાદ્યાપિ શબ્દવ્યાપારઃ સુસ્પષ્ટમવધારિતઃ ॥

પ્રકાશકત્વં શબ્દસ્ય વ્યાપારો હિ નિસર્ગતઃ ।

પુસસ્તુ ગુણદોષાભ્યાં તસ્મિન્ સદસદર્થતા ॥

ક્રિયાકારકસંસર્ગબુદ્ધિરત્રાડપિ શબ્દજા ।

તાદૃશ્યેવાયથાર્થા તુ નરબુદ્ધિપ્રમાદતઃ ॥

તદુક્તમ્—“પ્રમાણાન્તરદર્શનમત્ર બાધ્યતે” ઇતિ ।

અત એવ પ્રમાણત્વં શબ્દે નિષ્પ્રતિમં સ્વતઃ ।

શબ્દે કર્મણિ તત્રાપિ બાધકાનુસર્પણાત્ ॥

તત્રાહ્ગુલ્યપ્રવાક્યેડપિ શાબ્દોડસ્ત્યેવ સમન્વયઃ ।

આધારાધેયક્રિયાનિર્દેશસ્યાત્ર પ્રતીયમાનત્વાત્ ।

વસ્તુતોડસમ્ભવો યસ્તુ તુલ્ય એવ સ આવયોઃ ।

અયોગ્યત્વેન સંસર્ગપ્રતીત્યર્થનિર્બર્હણાત્ ॥

161. અન્વિતાભિધાનવાદી— અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. અ ર ર ! આપ સૂક્ષ્મદર્શી મીમાંસક હોવા છતાં હજી પણ શબ્દવ્યાપારનો સુસ્પષ્ટ નિશ્ચય આપે કર્યો નથી ! અર્થને પ્રકાશિત કરવાનો શબ્દનો વ્યાપાર નૈસર્ગિક છે. પરંતુ તેમાં શબ્દનો અર્થ સત્ છે કે અસત્ તેનો નિશ્ચય તો વક્તા પુરુષના ગુણ અને દોષ દ્વારા થાય છે. અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં પણ ક્રિયા અને કારકોના સંસર્ગસંબંધની બુદ્ધિ શબ્દગ્રન્થ છે અને નૈસર્ગિક જ છે, પરંતુ તેની અયથાર્થતા તો પુરુષની બુદ્ધિના પ્રમાદથી થાય છે. એથી કહેવામાં આવ્યું છે કે [શબ્દપ્રમાણ સિવાય] અન્ય પ્રમાણોથી થતું જ્ઞાન આધા પામે છે. એટલે જ શબ્દમાં પ્રામાણ્ય સ્વતઃ અને અપ્રતિમ છે. ત્યાં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં પણ શાબ્દ કર્મમાં (અર્થાત્ શબ્દનો જે વ્યાપાર છે તેમાં — અન્વયપ્રતિપ્રાદનમાં) કોઈ આધક નથી. તેથી ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવા વાક્યમાં પણ શાબ્દ અન્વય છે જ, આધાર (આંગળીનું ટેરવું) આધેય (હાથીઓનાં સેંકડો જૂથો), ક્રિયા (અસ્તિ—છે) વગેરેનો નિર્દેશ આ વાક્યમાં પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ જે અસંભવ આ વાક્યમાં છે તે તો આપણા બંનેના મતમાં સમાન છે, કારણ કે બંનેના મતમાં અયોગ્યતાને લીધે સંસર્ગપ્રતીતિ રૂપ અર્થનો અભાવ છે.

161. यदि तु शाब्दोऽन्वयो न भवेत् , कचटतपादिवर्णनिर्देशमात्रमिदं स्यात् , दशदाडिमादिप्रलापतुल्यं वा स्यात् , अनन्विताभिधानात् वाक्यत्वमेव न भवेत् । अस्ति

તુ વાક્યત્વમ્ । તેન મન્યામહે અસ્તિ શાબ્દોઽન્વયઃ इत्यत्रापि अन्विताभिधानं न विरुद्धम् । बाधकस्त्वन्यविषय एव, न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धनिर्निबन्धकव्यापारे शब्दे स्वतो वेदे प्रामाण्यमनाकुलं निर्वक्ष्यति, अपौरुषेयतया विप्लवासम्भवात् । स्वव्यापारस्य स्वत एव शुद्धत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इत्यन्विताभिधानेन वाक्यार्थज्ञानसम्भवात् ।

व्युत्पत्तिरहितः प्राज्ञैः प्रहेयोऽभिहितान्वयः ॥

162. જે તમે કહેા કે શાબ્દ અન્વય પણ અહી નહિ બને તો અમારે કહેવું જોઈએ કે એમ હોય તો ‘આંગળીને ટેરવે’ વાક્ય ક, ચ, ટ, ત, પ વગેરે વર્ણોનો નિર્દેશ જ બની રહે; અથવા તો દશદાડિમ પ્રલાપ તુલ્ય બની રહે કારણ કે અનન્વિતતુ’ અભિધાન હોવાથી તેનું વાક્યત્વ જ ન થાય. પરંતુ ‘આંગળીના ટેરવે’માં વાક્યત્વ તો છે. તેથી એમ માનીએ છીએ કે અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’માં શાબ્દ અન્વય તો છે. એટલે અહીં પણ અન્વિતાભિધાનને કોઈ તરફથી વિરોધ નથી. બાધક જ્ઞાનનો વિષય બીજો જ છે, અર્થાત્ વસ્તુ છે, તેનો વિષય શબ્દસંસર્ગ નથી. [એ જ્ઞાનનો વિષય એક જ હોય તો એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનું બાધક બને છે. એક જ વિષય ‘આ’ને અનુલક્ષી એક જ્ઞાન તેને રજત તરીકે જાણે છે અને બીજું જ્ઞાન તેને જ શુકિત તરીકે જાણે છે, એટલે એક બીજાનું બાધક બને છે. પરંતુ એક જ્ઞાન ‘આ’ને રજત તરીકે જાણે અને બીજું જ્ઞાન ‘તે’ને શુકિત તરીકે જાણે તો એક જ્ઞાન બીજાનું બાધક બનતું નથી.] તેથી જ શબ્દનો વ્યાપાર (=અન્વયપ્રતિપાદન) શબ્દના પોતાના સામર્થ્યથી સિદ્ધ છે અને સ્વતંત્ર છે એટલે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ અને નિરાકુળ છે એ વસ્તુને તે જણાવે છે, કારણ કે વસ્તુઓનો વિપ્લવ (બાધ) તો વેદ, અપૌરુષેય હોઈ સંભવતો જ નથી શબ્દનો પોતાનો વ્યાપાર તો સ્વતઃ શુદ્ધ છે જ લાંબી ચર્ચાનું પ્રયોજન નથી. નિષ્કર્ષ એ કે અન્વિતાભિધાન દ્વારા વાક્યાર્થજ્ઞાન સંભવતું હોઈ, જેમાં વ્યુત્પત્તિ જ સંભવતી નથી એવા અભિહિતાન્વયવાદને પ્રાજ્ઞોએ છોડી દેવા જોઈએ.

163. तदेतदपि नानुमन्यन्ते । यदुक्तं वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरिति, तत् सत्यम् । वाक्येन व्यवहार इत्येतदपि सत्यम् । शिबिकोयच्छन्नरवत् सर्वाणि पदानि कार्ये संहत्य व्याप्रियन्ते इत्येतदपि सत्यमेव ।

163. અભિહિતાન્વયવાદી- આ જે તમે કહ્યું તેને વિવેચકો સ્વીકારતા નથી. વડીલોના વ્યવહાર દ્વારા વ્યુત્પત્તિ થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે સાચું છે. વાક્ય વડે વ્યવહાર થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ સાચું છે. પાલખી ઉચકનાર પુરુષોની જેમ બધાં પદો એક કાર્યમાં ભેગાં મળી વ્યાપાર કરે છે એમ તમે જે કહ્યું તે તે પણ સાચું જ છે.

164. વ્યુત્પત્તિઃ ચિન્થ્યતામ્ । કિમેકઘટનાકારસંઘાતકાર્યનિષ્ટૈવ સા કિં વા પદાર્થપર્યન્તેતિ ? પૂર્વસ્મિન્ પક્ષે પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપરિહાર્યા, સા ચ बहुप्रमादेत्युक्तम् । पदार्थपर्यन्तायां व्युत्पत्तौ नूनं निर्धारणीयम् 'इयान् पदस्यार्थः' इति । भवद्भिरपि शकटावयवदृष्टान्तवर्णनेन पदव्यापारनिर्धारणमङ्गीकृतमेव । इतरथा हि पदार्थनियमानपेक्षणे गामानयेति विवक्षावानश्चपदमपि निमित्ततयोपाददीत । न हि भवतामनपेक्षितपदार्थ एव वैयाकरणानामिव वाक्यार्थप्रत्ययः । तदसौ यावान् आवापोद्वापपर्यालोचनया गोपदस्यार्थो निर्धार्यते, तावानेव सङ्घातकार्येऽपि व्याप्रियमाणस्य तस्यार्थः ।

164. વ્યુત્પત્તિનો તમે વિચાર કરો. શું સમુદાયનું એક ઘટના રૂપ જે કાર્ય (=વાક્યાર્થ) છે તન્નિષ્ઠ વ્યુત્પત્તિ છે કે પદાર્થપર્યન્ત વ્યુત્પત્તિ છે? જે પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિ હોવી અનિવાર્ય બની જાય છે અને તેવી વ્યુત્પત્તિ તો બહુદોષ છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. જે વ્યુત્પત્તિ પદાર્થપર્યન્ત હોય તો 'પદને આટલો અર્થ છે' એનું નિર્ધારણ થવું જ જોઈએ. આપે પણ શકટના અવયવોનું દૃષ્ટાંત વર્ણવીને તે દ્વારા પદના વ્યાપારનું નિર્ધારણ સ્વીકાર્યું છે જ. અન્યથા, અમુક જ પદાર્થની અપેક્ષા ન રહેતાં 'ગાય લાવ' એમ કહેવાની ઇચ્છાવાળો 'અશ્વ' પદનો પણ નિમિત્ત તરીકે પ્રયોગ કરે. જેમ વैयाकरणો વાક્યાર્થજ્ઞાનને પદાર્થની અપેક્ષા ન રાખનારું માને છે તેમ તમે તો માનતા નથી. તેથી આવાપ-ઉદ્વાપની પર્યાલોચના દ્વારા 'ગો' શબ્દનો જેટલો અર્થ નક્કી થાય છે તેટલો જ અર્થ સમુદાયના કાર્ય (=વાક્યાર્થ) માં વ્યાપાર કરતા તે 'ગો' શબ્દનો હોય છે.

165. नन्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थोपरक्तोऽस्यार्थ इत्युक्तम् । नैतद् युक्तम् । सर्वदा संहतव्याप्रियमाणमेतत् पदं पश्यतः तवायं भ्रमः । अर्थः तावानस्य यात्रत्यभिधात्री तस्य शक्तिः । कियति च तस्याभिधात्री शक्तिः, कियति तस्यानभिधात्री शक्तिः ? यावन्तमर्थमन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च योग्यैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुञ्चति । कियन्तं च न मुञ्चति ? गोत्वमात्रं तद्वन्मात्रं वा ? इत्यतस्तावत्येवाभिधात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य निर्धार्यते ।

165. અન્વિતાભિધાનવાદી- આકાંક્ષિત, યોગ્ય, સન્નિહિત અર્થથી ઉપરક્ત (=અન્વિત) અર્થ પદનો હોય છે એમ અમે કહ્યું છે.

અભિહિતાન્વયવાદી- પરંતુ એ તમે યોગ્ય કહ્યું નથી. સર્વદા [બીજા પદોની] સાથે મળીને કાર્ય કરતાં આ પદને જોનાર તમને આ ભ્રમ છે. પદનો તેટલો જ અર્થ છે જેટલામાં તેની અભિધાત્રી શક્તિ છે. કેટલામાં તેની અભિધાત્રી શક્તિ છે? અને કેટલામાં તેની

અભિધાત્રી શક્તિ નથી ? અન્યોન્ય આકાંક્ષિત યોગ્ય અને સન્નિહિત પદો સાથે જોડાતું પદ જોડલા અર્થને જોડતું નથી તેટલા અર્થમાં તે પદની અભિધાત્રી શક્તિ છે. કેટલા અર્થને પદ (કહો કે 'ગો' પદ) નથી જોડતું ? ગોત્વમાત્રને કે તદ્દનમાત્રને. એટલે તેટલા અર્થમાં જ પદની (કહો કે 'ગો'પદની) અભિધાત્રી શક્તિનો અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા નિશ્ચય થાય છે.

166. અતઃ પરમેકસ્ય પદસ્યાપ્રયોગાત્ સર્વદા સઙ્ઘાતકાર્યરહિતકેવલસ્વ-કાર્યચાતુર્યાનવધારણાત્ પ્રધાનકાર્યે તાત્પર્યશક્તિરસ્ય વ્યાપ્રિયતે, નાભિધાત્રી । તાં ચ પૃથગવિવેચયતા ભવતાઽન્વિતાભિધાનમભ્યુપગતમ્ । તદ્દન ન યુક્તં, સર્વત્રાભિધાત્ર્યાઃ શક્તેરવિશેષાત્ । પદાર્થનિયમાનવધારણં પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્યમિત્યાદિદોષાનપાયાત્ ।

166. વળી, એકલા પદનો પ્રયોગ થતો ન હોવાથી સમુદાયના કાર્ય (=વાક્યાર્થ) સિવાય કેવળ પોતાના કાર્યમાં (=પદાર્થમાં) પદનું ચાતુર્ય નિહીત થતું ન હોઈ પ્રધાન કાર્યમાં (=વાક્યાર્થમાં) તેની તાત્પર્યશક્તિ વ્યાપાર કરે છે, અભિધાત્રી શક્તિ નહિ. અભિધાત્રી શક્તિથી પૃથક્ તાત્પર્યશક્તિનો ભેદ ન કરતાં (અર્થાત્ અભિધાત્રી શક્તિથી પૃથક્ તાત્પર્યશક્તિનો સ્વીકાર ન કરતાં) આપે અન્વિતાભિધાન સ્વીકાર્યો છે. [તાત્પર્યશક્તિ ન સ્વીકારી અન્વિતા-ભિધાન સ્વીકારવામાં શો દોષ છે એમ આપ પૂછશો તો એનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે.] તેમ કરવું અયોગ્ય છે, કારણ કે અન્વિતાભિધાનના સ્વીકારમાં તો એક એક પદમાં સર્વ અર્થોનું અભિધાન કરવાની શક્તિ સમાનપણે છે એ સ્વીકારવું પડે, પરિણામે પદાર્થયતાઅનવધારણ અને પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્ય વગેરે દોષો આવે છે.

167. येनान्वितमर्धमभिदधाति गोशब्दः, तदनभिधाने तदन्वितानवगमाद् येन सह संसर्गः स न गृह्यते तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात् । तदभिधाने वा तद्वत् सर्वाभिधानमित्येकमेव गोपदं सवार्थं भवेत् । तस्मात् न सर्वत्राभिधात्री शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विताभिधानम् । अन्विताभिधानपक्षे च कथमङ्गुल्यग्रवाक्येऽपि नान्वयस्स्यात् ।

167. જે અર્થની સાથે અન્વિત અર્થનું 'ગો'શબ્દ અભિધાન કરે છે તે અર્થનું અભિધાન તે 'ગો' શબ્દ ન કરે તો તેની સાથે અન્વિત અર્થનું જ્ઞાન ન થાય; એટલે જેની સાથે સંસર્ગસંબંધ હોય છે તેનું ગ્રહણ નથી થતું પણ તેની સાથે સંસર્ગસંબંધ ધરાવનારનું ગ્રહણ થાય છે એમ માનવામાં વિરોધ આવે. તેનું અભિધાન પદ કરે છે એમ માનતાં તેની માફક સર્વ અર્થોનું અભિધાન તે પદ કરે છે એમ થાય, પરિણામે એક જ 'ગો'પદ સર્વ અર્થનું વાક્ય બને. નિષ્કર્ષ એ કે બધા જ અર્થોમાં પદની અભિધાત્રી શક્તિ ધટતી નથી, એટલે અન્વિતાભિધાન યોગ્ય નથી.

અન્વિતાભિધાનપક્ષમાં 'આંગળીના ટેરવે' વાક્યમાં અન્વય કેમ ન હોય ?

168. શાબ્દોડસ્યેવ સમન્વય इति चेत्, अर्थासंस्पर्शी शब्दः प्राप्नोति, बहिरन्वयाभावात् । प्रकाशकत्वमात्रं व्यापार इति चेद्, वाढम् । तत्तु अनन्वि-
तान्वितविषयं वेदितुं युक्तं, न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम्, दशदाडि-
मादिवाक्यमनन्वितार्थप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः । न तद्वाक्यमिति चेत्, तदङ्गु-
ल्यप्रवाक्यमपि न वाक्यमेव । आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रम् । तस्माद-
न्वितमर्थमभिदधति पदानीत्यसमीचीनम् ।

168. અનિવતાભિધાનવાદી - શબ્દ અન્વય હોય છે જ.

અભિહિતાન્વયવાદી- એમ માનતાં શબ્દ અર્થાસંસ્પર્શી બની જાય, કારણ કે બહાર અન્વય નથી.

અનિવતાભિધાનવાદી- પદનો વ્યાપાર તે પોતાના અર્થને પ્રકાશિત કરવામાં જ છે.

અભિહિતાન્વયવાદી-એમ હોય તે બહુ સારુ. એમ હોતાં તે શબ્દને અનિવત અર્થ-
વાળો કે અનનિવત અર્થવાળો જાણવો યોગ્ય છે અને નહિ કે શબ્દ અનિવતાર્થ જ છે એમ
નિયમન કરવું શક્ય છે, કારણ કે દશદાડિમ આદિ વાક્ય અનનિવતાર્થપ્રતિપાદક પણ
દેખાય છે.

અનિવતાભિધાનવાદી- તે દશદાડિમઆદિ વાક્ય જ નથી.

અભિહિતાન્વયવાદી - તે 'આંગળીના ટરવે' આદિ પણ વાક્ય નથી જ. આધાર,
આધેય, ક્રિયાના સંસર્ગની પ્રતીતિ ભ્રમમાત્ર છે. તેથી પદો અનિવત અર્થનું અભિધાન કરે
છે એમ માનવું અયોગ્ય છે.

169. તત્ કિમય:शलाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा एव पदार्थाः पदैरुच्यन्ताम् ?
एतदपि नास्ति, तथाविधव्यवहाराभावात्, पश्चादन्वयस्य च दुरवगमत्वात्,
विरम्य व्यापारस्य चासंवेदनात् । तस्मात् पक्षद्वयमपि न क्षेमाय । तदुक्तम्—

मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम् ।

कुतोऽन्विताभिधानं वा कुतो वाऽभिहितान्वयः ॥

169. અનિવતાભિધાનવાદી- તે શુ' લોખંડની સળીઓ જેવા પરસ્પર અસમ્બંધ
પદાર્થોનું જ અભિધાન પદો કરે છે ?

જ્યંત- ના, એમ પણ નથી, કારણ કે એવો વ્યવહાર નથી. પદો પદાર્થોનું અભિધાન
કરે છે ત્યાર પછી તે પદો તે પદાર્થોનો અન્વય કરે છે એમ માનવું પણ કડણુ છે કારણ કે
પદો પોતાનો વ્યાપાર અટકી અટકીને કરતાં અનુભવાતા નથી. તેથી આ બંને પક્ષો સારા
નથી, યોગ્ય નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે આ બંને મતો પણ અમને ડુચ્ચતા નથી — શા માટે
અનિવતાભિધાન ડુચ્ચે કે શા માટે અભિહિતાન્વય ડુચ્ચે ?

170. અન્યા તુ વાચોયુક્તિઃ કૈશ્ચિત્ કૃતા — અન્વીયમાનાભિધાનમ્, અભિધીયમાનાન્વયસ્તેતિ । સાઽપિ ન હૃદયક્ષમા ।

ન હિ દ્વે અનુભૂયેતે ક્રિયે એતે પૃથક્સ્થિતે ।

અભિધાનક્રિયા ચાન્યા વાચ્યસ્થા ચાન્વયક્રિયા ॥

તે હિ ક્રમેણ વા સ્યાતાં યુગપદ્મા ? ક્રમપક્ષે પૂર્વમન્વયક્રિયા ચેત્, તદ્દિદમન્વિતાભિધાનમેવ, નાન્વીયમાનાભિધાનમ્ । પૂર્વં ચેદભિધાનક્રિયા, સોઽયમભિ-હિતાન્વય એવ, નાભિધીયમાનાન્વયઃ । યુગપત્તુ ક્રિયાદ્વયસંવેદનં નાસ્તિ, અર્થગતાયાઃ ક્રિયાયાઃ શબ્દપ્રયોગકાલેઽનુપલમ્ભાત્ ।

અભિધાનક્રિયૈવૈકા તદભિજ્ઞૈઃ પરીક્ષયતે ।

અન્વીયમાનતાઽર્થાનામભિધાનાદ્વિના કૃતઃ ? ॥

ગૌઃ શુક્લ ઇતિ જાતિગુણયોરેકદ્રવ્યસમવેતયોરપિ શબ્દમન્તરેણ કૃતોઽન્વયમવગચ્છામઃ ।

અક્તેર્નૂતનતૈવેયં ન પુનર્વસ્તુ નૂતનમ્ ।

ન ચાત્રાપિ નિવર્તન્તે દોષાઃ પક્ષદ્વયસ્પૃશઃ ॥

170. કોઈકે આ બીજો મત જણાવ્યો છે કે, અન્ય પદાર્થ સાથે અન્વય પામતા પદાર્થનું અભિધાન પદ કરે છે અને પદો વડે અભિધાન પામતા પદાર્થોનો અન્વય થાય છે. [અન્ય પદાર્થ સાથે અન્વય પામતા પદાર્થનું અભિધાન પદ કરે છે એમ માનતાં અન્વિત પદાર્થના અભિધાનના પક્ષમાં પદાર્થેયતાઅનવધારણ અને પદાન્તરોચ્ચારણવૈકલ્ય વગેરે જે દોષો છે તે દોષોને અવકાશ રહેતો નથી અને પદો વડે અભિધાન પામતાં પદાર્થોનો અન્વય થાય છે એમ માનતાં અભિધિત પદાર્થોનો અન્વયના પક્ષમાં વાક્યાર્થ અથાબ્દબતી જવાનો જે દોષ છે તે દોષને અવકાશ રહેતો નથી.] પરંતુ આ મત હૃદયને ડુએ એવો નથી કારણ કે આ જે ક્રિયાઓ જુદા જુદા સ્થાને રહેલી અનુભવાતી નથી-અભિધાનક્રિયા વાચ્યસ્થા અને અન્વયક્રિયા વાચ્યસ્થા, આ જે ક્રિયાઓ કાં તો ક્રમથી થાય કાં તો યુગપત્ થાય. ક્રમ-પક્ષમાં જે પ્રથમ અન્વયક્રિયા થય છે એમ કહેવા તો તે અન્વિતાભિધાન જ થયું, અન્વય પામતાનું અભિધાન ન થયું. જે પદોનાં અભિધાનક્રિયા થાય છે એમ કહેવા તો તે અભિધિતાન્વય જ થયો, અભિધાન પામતાનો અન્વય ન થયો. જે ક્રિયાઓનો યુગપત્ અનુભવ થતો નથી કારણ કે પદાર્થગત ક્રિયાનો અનુભવ પદપ્રયોગકાળે થતો નથી. ભાષાશાસ્ત્રીઓ એક અભિધાનક્રિયાની જ પરીક્ષા કરે છે અભિધાન વિના પદાર્થોનો અન્વય ક્યાંથી [જાત થાય] ? 'શુક્લ ગાય' એમ એક દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા જોતવન્મતિ અને શુક્લગુણ એ એનો અન્વય શબ્દ વિના આપણે ક્યાંથી જાણીએ ? । મનમાં ઠેરજ કહેવાની રીત જ નથી છે, પણ વસ્તુ નથી નથી. અહીં પણ [અન્વિતાભિધાન અને અભિધિતાન્વય] એ બંને પક્ષોને સ્પર્શતા દોષો દૂર થતા નથી.

૮૪ સામાન્યોને અનુલક્ષી અન્વિતાભિધાન અને વિશેષને અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય

171. અન્યે મન્યન્તે—સામાન્યેનાન્વિતાભિધાનં વિશેષતરચાભિહિતાન્વય ઇતિ । ગોશબ્દો હિ સ્વાર્થમનવગતવિશેષગુણક્રિયાસામાન્યાન્વિતમભિધત્તે, તાવત્યન્વિતાભિધાનમ્ । શુક્લાદિગુણવિશેષસમ્બન્ધસ્તુ પદાન્તરાદવગમ્યતે, સોઽયં વિશેષતોઽભિહિતાન્વય ઇતિ ।

171. ખીજાઓ માને છે કે સામાન્યને અનુલક્ષી અન્વિતાભિધાન છે અને વિશેષને અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય છે. અગ્રાત વિશેષગુણ અને વિશેષક્રિયાના સામાન્યો સાથે અન્વિત યોતાના પદાર્થનું અભિધાન 'ગો' પદ કરે છે એટલે તેટલામાં અન્વિતાભિધાન છે. પરંતુ શુક્લ વગેરે ગુણવિશેષો સાથે તે પદાર્થનો અન્વય ખીજાં પદોથી જાત થાય છે; આ વિશેષગુણ કે વિશેષક્રિયા અભિહિત થયા પછી તેમની સાથે આ પદાર્થનો અન્વય થાય છે.

172. एतदपि तादृगेव ।

दोषोऽन्विताभिधाने यः सामान्येऽपि स तादृशः ।

दोषस्तुल्यो विशेषेऽपि यश्चोक्तोऽभिहितान्वये ॥

ન ચેદમપૂર્વસ્તુ વર્ણિતમ્ । અભિહિતાન્વયવાદિનો વિશેષે ઇવાભિહિતાન્વયમિચ્છન્તિ । સામાન્યે હિ પદં વર્તતે, વિશેષે વાક્યમ્ । વાક્યાર્થપ્રતીતયે ચ અભિહિતાન્વય આશ્રીયતે ઇતિ પ્રાક્તન એવેષ્ટઃ પન્થા વેદિતવ્યઃ । કથં તર્હાયમાભિધામિકો વ્યવહારઃ ? સદ્કુલમિવૈનં પર્યામઃ, સર્વત્ર દોષસમ્ભવાત્ ।

172. શંકાકાર—આ પક્ષ પણ ઉપરના પક્ષ જેવો જ છે. જે દોષ અન્વિતાભિધાનમાં છે તે દોષ ગુણસામાન્ય-ક્રિયાસામાન્ય સાથે અન્વિત અર્થના અભિધાનમાં પણ છે. જે દોષ અભિહિતાન્વયમાં છે તે દોષ અભિહિત વિશેષગુણ-વિશેષક્રિયા સાથેના અર્થના અન્વયમાં પણ છે. આ મતમાં કોઈ નવી વસ્તુ કહેવામાં આવી નથી. અભિહિતાન્વયવાદીઓ તે ગુણવિશેષ-ક્રિયાવિશેષને અનુલક્ષીને જ અભિહિતાન્વય ધરે છે. સામાન્યમાં પદનો વ્યાપાર છે, વિશેષમાં વાક્યનો. વાક્યાર્થની પ્રતીતિમાં અભિહિતાન્વયનો તેઓ આશ્રય લે છે. તેથી આ મતને પહેલાં જ કહેયેલા માર્ગ સમજવો. એટલે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, તે પછી આભિધાનિક વ્યવહાર કેવી રીતે થશે ? આ મતને તે જાણ કે સંકટોથી ઘેરાયેલા અમે સમજીએ છીએ, કારણ કે આ મતમાં સર્વત્ર દોષ સંભવે છે

173. उच्यते । न कदाचिदत्र सङ्कुलता । संहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम् । समुदितैः पदैरेको वाक्यार्थः प्रत्याग्यते । स च गुणभूतेतरपदार्थसंसृष्टः कश्चित् पदार्थ एवेति किमत्र सङ्कुलम् ।

173. જ્યંત—આને ઉત્તર અમે આપીએ છીએ, આ મતમાં કોઈ સંકુલતા નથી, કોઈ સંકટ નથી. પદો સાથે મળીને કાર્ય કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભેગા મળેલા

पदो वरे अेक वाक्याथं ज्ञात थाय छे. गौण्य छतर पदार्थोथी संसृष्ट कोर्ध पदार्थं न वाक्याथं छे. अेटदे अही शुं संकुलता छे ?

174. ननु किमयमन्विताभिधानपक्षः पुनरुत्थापयितुमिष्टः ? मैवम्, नेदमन्विताभिधानम् । कथं तर्हि संहत्यकारिता पदानाम् ? उच्यते । संहत्यकारिता-ऽप्यस्ति, न चान्विताभिधानम् । अन्वितमर्थं पदानि संहत्य सम्पादयन्ति, न त्वन्वितमभिदधति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं पदानि घटमिव मृदादीनि ? एतदपि नास्ति, ज्ञापकत्वात् तेषाम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः 'संहत्यकारीणि पदानि, न चान्वितमभिदधति' इति ?

174. शंकाकार—शुं इरीथी अन्विताभिधानपक्षने ओओ करवे तमने छंष्ट छे ?
न्यंत—ना, अेवुं नथी. आ अन्विताभिधान नथी.

शंकाकार—तो पछी पदोतुं साथे मणी कार्यकरवापण्युं केम ?

न्यंत—आनेो उत्तर आपीअे छीअे. साथे मणीने पदोतुं कार्यकरवापण्युं पण्यु छे अने छतां अन्विताभिधान नथी. पदो साथे मणी अन्वित अर्थतुं संपादन करे छे, परंतु अन्वित अर्थतुं अलिधान करता नथी.

शंकाकार—शुं भाटी वगेरे धडाने उत्पन्न करे छे तेम पदो वाक्याथं उत्पन्न करे छे.

न्यंत—अेम पण्यु नथी, कारणु के पदो ज्ञापक कारणु छे.

शंकाकार—आ ते केवी वात छे के, पदो साथे मणी कार्य करे छे परंतु अन्विततुं अलिधान करता नथी.

175. इयं वाचोयुक्तिः — पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति, नान्वितमभिदधति । नाभिधात्री शक्तिरन्वितविषया किन्त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव । तात्पर्य-शक्तिस्तु तेषामन्वितावगमपर्यन्ता सह व्यापाराद्, व्यापारस्य च तदीयस्य निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात् । तथा हि—

अन्यथैव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षाद्युद्भवा धियः ।

अर्थं पूर्णमपूर्णं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम् ॥

अन्यथैव मतिः शाब्दी विषयेषु विजृम्भते ।

प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनावधिः ॥

अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते ।

न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः ॥

175. न्यंत—अमारी अे वात छे के, पदो अन्वित अर्थतुं ज्ञान करावे छे पण्यु अन्वित अर्थतुं अलिधान करता नथी. अलिधात्री शक्तिनेो विषय अन्वित अर्थ नथी,

પરંતુ તેના વિષય તો અન્વય-વ્યતિરેકથી જ્ઞાત, નિષ્કૃષ્ટ એવો પદનો પોતાનો અર્થ છે. પદોની તાત્પર્યશક્તિ તો અન્વિત અર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર સહિત રહે છે, કારણ કે તાત્પર્યશક્તિનો વ્યાપાર નિરાકાંક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી હોય છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિઓ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ કરતાં જુદી રીતે જ પ્રવર્તે છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિઓ સમક્ષ રહેલા અર્થને પૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે દર્શાવે છે. પરંતુ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ પોતાના વિષયોમાં જુદી રીતે જ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાતાને નિરાકાંક્ષ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી શબ્દપ્રમાણથી થતી બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. એટલે જ લોકમાં એક જ પદનો પ્રયોગ કરવામાં નથી આવતો, કારણ કે તેનાથી જ્ઞાતાને નિરાકાંક્ષ બુદ્ધિ જન્મતી નથી.

176. નન્વભિધાનવ્યતિરિક્તઃ કોડન્યઃ શબ્દસ્ય કૃત્સ્નફલપર્યન્તઃ પ્રત્યાય-નાત્મા વ્યાપારઃ ? અસ્તિ કશ્ચિત્ યઃ સર્વૈરેવ સંસર્ગવાદિભિરપ્રત્યાખ્યેયઃ । ન હિ સંસર્ગોડભિધીયતે પ્રતીયતે ચ વાક્યાત્ ।

176. શંકાકાર—શબ્દનો અભિધાનવ્યાપારથી જુદો બીજો કયો પૂર્ણ ફળ (= વાક્યર્થ) થાય ત્યાં સુધી રહેતો પ્રત્યાયનસ્વરૂપ વ્યાપાર છે ?

જ્ઞાત— છે કોઈ જે કોઈ જ સંસર્ગવાદીથી પ્રતિષેધ્ય નથી. સંસર્ગનું અભિધાન નથી થતું છતાં વાક્યમાંથી પ્રતીતિ તો થાય છે.

177. નનુ સંસૃષ્ટાભિધાને સતિ સંસર્ગઃ પ્રતીયતે, નાન્યથા । નૈતદેવં, સંહત્યકારિત્વાદેવ સંસર્ગાવગતિસિદ્ધેઃ । ન હિ સંહત્યકરણમસંસૃષ્ટં ચ કાર્યં ક્વચિદ્ દૃશ્યતે । અપિ ચ, પ્રકૃતિપ્રત્યયૌ પરસ્પરાપેક્ષમર્થમભિદધાતે; ન ચ પ્રકૃત્યા પ્રત્યયાર્થોડભિધીયતે, નિયોગસ્યાઘાતુવાચ્યત્વાત્ ; ન ચ પ્રત્યયેન પ્રકૃત્યર્થોડભિધીયતે, યાગાદેઃ છિદ્વાચ્યત્વાનુપપત્તે; ન ચ તૌ પૃથક્પૃથક્ સ્વકાર્યં કુરુતઃ । एवं પદાન્યપિ પરસ્પરાપેક્ષીણિ સંહત્ય કાર્યં કરિષ્યન્તિ, ન ચ પરસ્પરમર્થમભિધાસ્યન્તિ । વાક્યાન્યપિ પ્રકરણપતિતાન્યેવમેવ । તદુક્તમ્ —

પ્રકૃતિપ્રત્યયૌ યદ્વદપેક્ષેતે પરસ્પરમ્ ।

પદં પદાન્તરં તદ્વદ્વાક્યં વાક્યાન્તરં તથા ॥ ઇતિ

અયમેવ ચ પક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્ સંહત્યકારિત્વં પદાનામસંકીર્ણાર્થિત્વં ચ ।

177. શંકાકાર—સંસૃષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય તો જ સંસર્ગની પ્રતીતિ થાય, અન્યથા ન થાય.

જ્ઞાત—ના, એવું નથી, કારણ કે કારણોના સાથે મળી કાર્ય કરવાપણા દ્વારા જ સંસર્ગનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. કાર્ય કારણો વડે ભેગા મળી કાર્ય હોય અને અસંસૃષ્ટ હોય એવું તો ક્યારેય દેખાતું નથી. વળી, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પરસ્પરાપેક્ષ અર્થનું અભિ-

ધાન કરે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રત્યયાર્થનું અભિધાન નથી કરતી, કારણ કે નિયોગ (=આજ્ઞાર્થ) વગેરે ધાતુવાચ્ય નથી, અને પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થનું અભિધાન કરતો નથી કારણ કે યાગ વગેરે ક્ષિપ્તવાચ્ય ધટતા નથી. વળી તે અને જુદા જુદા પોતપોતાનું કાર્ય કરતા નથી. આ રીતે પદો પણ એકબીજાની અપેક્ષા રાખતા હોઈ સાથે મળીને કાર્ય કરશે, એક પદ બીજા પદના અર્થનું અભિધાન નહિ કરે કે પોતપોતાના અર્થનું અભિધાન કરીને જ નહિ અટકે. પ્રકરણમાં આવેલાં વાક્યો પણ સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના અર્થનું જ્ઞાન કરાવીને નહિ અટકે કે એક વાક્ય બીજા વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન નહિ કરાવે પરંતુ અર્થ વાક્યો પ્રકરણને અનુલક્ષી એક સંસૃષ્ટ અર્થનું જ્ઞાન કરાવશે. જેમ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે તેમ એક પદ બીજા પદની અને એક વાક્ય બીજા વાક્યની અપેક્ષા રાખે છે. પદો સાથે મળીને એક કાર્ય (=વાક્યાર્થ) કરે છે છતાં પદોના પોતાના અર્થો અસંકીર્ણ રહે છે, સેળબેળ નથી થઈ જતા. આ જ પક્ષ વધુ સારો છે.

178. નિરપેક્ષપ્રયોગેડયઃશલાકાકલ્પના ભવેત્ ।

તદન્વિતાભિધાને તુ પદાન્તરમનર્થકમ્ ॥

સંહત્યકારિપક્ષે તુ દોષો નૈકોડપિ વિદ્યતે ।

તેનાયમુપગન્તવ્યો માર્ગો વિગતકષ્ટકઃ ॥

અભિધાત્રી મતા શક્તિઃ પદાનાં સ્વાર્થનિષ્ઠતા ।

તેષાં તાત્પર્યશક્તિસ્તુ સંસર્ગાવગમાવધિઃ ॥

તેનાન્વિતાભિધાનં હિ નાસ્માભિરિદ્ધ મૃષ્યતે ।

અન્વિતપ્રતિપત્તિસ્તુ બાદમમ્યુપગમ્યતે ॥

178. એકબીજાની અપેક્ષા ન રાખતાં પદોનો પ્રયોગ થાય છે એમ માનતાં છૂટી લોખંડની સળીઓની કલ્પના જેવું અને અને પદ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે એમ માનતાં બીજાં પદોનો પ્રયોગ નિરર્થક બની જાય પરંતુ પદો સાથે મળીને એક કાર્ય (વાક્યાર્થ) કરે છે એમ માનતાં એક પણ દોષ રહેતો નથી. તેથી આ નિષ્કંટક માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદોના અર્થોમાં જ પર્વવસિત થાય છે. એથી જાણ્યું પદોની તાત્પર્યશક્તિ સંસર્ગનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર કરે છે. તેથી અહીં અમે અન્વિતાભિધાનને સહન કરતા નથી, સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અન્વિતના જ્ઞાનને તે અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ.

179. સંહત્યકારકત્વાચ્ચ પદાનાં ન સ્વાર્થાભિધિત્સઘૈવ સમુચ્ચારણમ્ ,
અપિ તુ પ્રધાનં કાર્યમેવ કર્તુમ્ । તદુક્તમ્ —

વાક્યાર્થપ્રત્યયે તેષાં પ્રવૃત્તૌ નાન્તરીયકમ્ ।

પાકે જ્વાલેવ કાષ્ટાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનમ્ ॥ इति [श्लो०वा०वाक्या० ३४३]

179. પદો સાથે મળીને કાર્ય કરતા હોઈ, તેમના પોતાના અર્થોનું અભિધાન કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ઉચ્ચાર દ્વારા બહાર નીકળતા નથી પરંતુ પ્રધાન કાર્ય જ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ઉચ્ચાર દ્વારા બહાર નીકળે છે. તેથી કુમારિક ભટ્ટે કહ્યું છે કે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાની તેમની [મુખ્ય] પ્રવૃત્તિમાં પોતાના અર્થનું જ્ઞાન કરાવવાની [ગૌણ] પ્રવૃત્તિ પણ પદો અવશ્યપણે કરે છે જ—જેમ લાકડાં બીજના સહકારમાં પાકરૂપ મુખ્ય ફળને ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાનો વ્યાપાર કરે છે ત્યારે જ્વાલારૂપ પોતાનું સ્વતંત્ર ગૌણ ફળ પણ ઉત્પન્ન કરે છે જ. [શ્લોકવાર્તિક, વાક્યાધિકરણ, શ્લોક ૩૪૩]

180. સેયં વ્યુત્પત્તિમૂલા પદવિસરસમુદ્ભિદ્યમાનાહ્કુરશ્રી:

સંસ્કારોદારપત્રા કુસુમચયવતી પ્રોલ્લસદ્ભિઃ પદાર્થૈઃ ।

પ્રજ્ઞાવહ્લી વિશાલા ફલતિ ફલમિદં સ્વાદુ વાક્યાર્થતત્ત્વં

નૈરાકાહ્લ્યં તુ સાન્દ્રે હૃદય ઉપગતે યાન્તિ યસ્મિન્ પુમાંસઃ ॥

180. વિશાળ પ્રજ્ઞાવહ્લી છે. તેનું મૂળ વ્યુત્પત્તિ (= પદ-પદાર્થના સંકેતસંબંધનું પ્રહણ) છે. પદોનો સમૂહ એ તેના કુટતાં અંકુરોની શોભા છે. [પૂર્વ વણુના] સંસ્કારો એ તેનાં વિસ્તૃત પાંદડાં છે. પ્રસ્ફુટિત પદાર્થોથી તે પુષ્પોના ગુચ્છોવાળી છે. તેને વાક્યાર્થ-તત્ત્વરૂપ આ સ્વાદુ ફળ લાગ્યું છે. તે ફળની તીવ્ર ઇચ્છા કરનાર પુષ્પોનાં હૃદયમાં તે ફળ પહોંચતાં તે પુષ્પોની ઇચ્છા સંતૃપ્ત થઈ જાય છે.

181. આહ ચ—

પદાત્ પ્રભૃતિ યા ચૈષા પ્રજ્ઞા જ્ઞાતુર્વિજૃમ્ભતે ।

પુષ્પિતા સા પદાર્થેષુ વાક્યાર્થેષુ ફલિષ્યતિ ॥

તસ્માદનયા નીત્યા સંસર્ગપ્રત્યયો ભવતિ સાધુઃ ।

સંસઠ્ઠાચ પદાર્થા વાક્યાર્થ ઇતિ ન્યવેદિ પ્રાક્ ॥

181. અને કહ્યું પણ છે કે પદથી માંડીને જ્ઞાતાની જે આ પ્રજ્ઞા વિકસે છે તે પદાર્થોમાં પુષ્પિત થઈને પછી વાક્યાર્થોમાં ફળે છે.

નિષ્કર્ષ એ કે આ રીતે સંસર્ગસંબંધનું યોગ્ય જ્ઞાન થાય છે અને સંસૃષ્ટ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે એમ તેા અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ.

[૦૫૧૬૨૭ પ્રયોજન]

182. યશ્ચૈષ લોકવ્યવહારસિદ્ધિઃ

પ્રાદર્શિ વાક્યાર્થમિતાવુપાયઃ ।

સ એવ વેદેડપ્યવચારણીયઃ

તત્રાપિ તાન્યેવ પદાનિ તેડર્થાઃ ॥

આહ—લોકે પ્રમાણાન્તરપરિચ્છેદ્યત્વાદ્ વાક્યાર્થસ્ય તદવગમોપાયત્વં શબ્દાનાં

योजयितुं शक्यते । वेदार्थस्तु अतीन्द्रियः । न च रागादिदोषकलुषमनसामस्मदादीनामतीन्द्रियपदार्थदर्शनकौशलमस्ति । तददर्शिनां च तत्र वृद्धव्यवहारात् व्युत्पत्तिरेव न सम्भवति । सोऽहमद्य वेदार्थं बुभुत्समानो वेदविदं कञ्चिदाचार्यमभिगच्छेयम् । सोऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शी न भवतीति तस्यापि तथैव व्युत्पत्त्यभाव इति तेनाप्यन्यः कश्चिदभिगन्तव्यः, सोऽप्यहमिव व्युत्पत्त्यभावादन्यमुपासीत, सोऽप्यन्यमित्यन्धपरम्परा प्राप्नोति । न च वेद एव, 'वृद्धिरादैच्' इति पाणिनिरिव, 'मस्त्रिगुरुः' इति ब्रूवन् पिङ्गल इव, 'हस्तः करः पाणिः' इति कथयन्नभिधानमालाकार इव, स्वयमुपदिशति 'एषोऽस्य मामकस्य शब्दस्यार्थः' इति । तस्मात् सर्वथा दुरवगमो वेदार्थः । तदाह—

स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति चेत्तस्य नान्यतः ।

न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥ इति [प्र० वा० १.३१७]

अथ निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन तदर्थकल्पना क्रियते, तर्हि नानामतित्वाद्दुपदेष्टृनाम् अनेकार्थत्वाच्च धातूनां नाम्नामुपसर्गनिपातानां च, न नियतः कश्चिदर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते, अन्यथा तत्कल्पनासम्भवात् । आह च—

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।

खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥ इति [प्र. वा. १.३२०]

182. अने वाक्यार्थज्ञानमां आ लोकासं व्यवहारसिद्धिश्च उपाय जे अमे दर्शाव्ये छे ते ज वेदमां पणु मनथी निश्चितपणु अवधारणे; वेदमां पणु ते ज पदो अने ते ज अर्थो छे.

कोर्ध (= औद्ध) कहे छे—लोकां वाक्यार्थं जीन् प्रमाणार्थी पणु जेय होर्ध, तेने जणुवां भाटेना उपाय तरीके शब्दोने योजवा शक्य छे. परंतु वेदार्थं तो अतीन्द्रिय छे अने राग आदि दोषधी क्लुषित चित्तवाणा आपणु जेवा भाजुंसेमां अतीन्द्रिय पदार्थंने हेमवानुं सामर्थ्यं होतुं नथी, अतीन्द्रिय पदार्थंने हेमवानुं सामर्थ्यं भाजुंसेमां न होवाथी ते पदार्थीनी आप्तमां वृद्धव्यवहार द्वारा व्युत्पत्ति ज संभवती नथी. वेदार्थंने जणुवानी छत्रवाणा आ हुं वेदविद् कोर्ध आयाथं पासे जर्धश ते आयाथं पणु अतीन्द्रियार्थं दर्शी नथी, अटले ते आयाथंने पणु ते ज रीते व्युत्पत्ति नहि होय, तेथी तेणु पणु जीन् कोर्ध पासे जवुं जेधमे. ते पणु मारी जेम व्युत्पत्ति न होवाथी अन्यनी पासे जय, ते अन्य पणु जीन् पासे जय, जेम अंधपरंपरा प्राप्त थाय जेम पाणिनि कहे छे के 'वृद्धिरादैच्' (अर्थात् इस्व के दीर्घ अ, छ, उ, ऋ तथा लृनुं अनुक्रमे आ, अ, औ, आर, आर्त्तमां परिवर्तन ते वृद्धि), जेम पिंगल कहे छे के 'जेमां त्रणे गुरु होय ते भगणु' अने जेम

અભિધાનમાલાકાર કહે છે કે 'હસ્ત કર પાણિ' તેમ વેદ પોતે જ ઉપદેશતો નથી કે 'મારા આ શબ્દનો આ અર્થ છે.' તેથી વેદાર્થ જાણવો મુશ્કેલ છે. તેથી [ધર્મકીર્તિ પ્રમાણ્યવાર્તિક ૧.૩૧૭માં] કહે છે કે રાગાદિમાન તેનો અર્થ સ્વયં ન જાણ્યો હોય અને અન્ય ઉપાયથી પણ ન જાણ્યો હોય અને વેદ પોતે જાણાવતો ન હોય તો વેદાર્થનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? એ તમે નૈયાયિકો કહો કે નિગમ, નિરુક્ત અને વ્યાકરણના આધારે વૈદિક પદના અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ઉપદેશા ઋષિએ ની લિન્ન લિન્ન મતિએ હોવાથી તેમ જ ધાતુઓના, નામોના, ઉપસર્ગોના અને નિપાતોના અનેક અર્થો થતા હોવાથી એક જ અર્થ કલ્પવો હોય તેનાથી જુદો અર્થ કલ્પવો સંભવે છે, પરિણામે કોઈ એક નિયત અર્થને વિશેષપણે સ્થાપવો શક્ય નથી; અને કહ્યું પણ છે કે 'સ્વર્ગકામ અગ્નિહોત્ર હોમ કરે' એ વેદવક્યનો 'હૃતરાતુ માંસ ખાય' એવો અર્થ નથી એમાં શું પ્રમાણ ? [પ્રમાણ્યવાર્તિક ૧ ૩૨૦]

183. તદેતદ્ બધિરસ્ય રામાયણં વર્ણિતમસ્માભિઃ, ય એવમપિ શ્રુત્વા વેદાર્થ-પરિગમામ્પુણ્યં મૃગયતે । અનેન હિ પૂર્વોક્તેન વાક્યાર્થપરિગમોપાયપ્રકરણેન સર્વમ-પાકૃતં ભવતિ । ઉક્તં હિ 'નામિનવાઃ કેચન વૈદિકાઃ શબ્દાઃ । રચનામાત્રં વેદે મિચ્છતે, ન તુ પદાનિ । સર્ગાત્ પ્રમૃતિ ચ પ્રવૃત્તોડયં વેદવિદાં વ્યવહારઃ । તત એવ દીર્ઘપ્રબન્ધપ્રવૃત્તાદદ્યત્વે વયસિ વ્યુત્પદ્યામહે । વ્યુત્પદ્યમાનાશ્ચ તં તમર્થં પ્રતિપચ્યામહે ।'

કિન્ચ વેદાર્થસ્ય પરિજ્ઞાનૌપયિકાનિ વ્યાકરણમીમાંસાશાસ્ત્રાણિ ક્ ગતાનિ, યદેષુ જીવત્સુ ન વેદાર્થોડક્યાર્યતે ? અપિ ચ રે મૂઢ ! સ્વયં રાગાદિમાન્ નાર્થં વેત્તિ, વેદસ્ય કોડર્થં ઇતિ તુ વેત્તિ । રાગાદિમતઃ પ્રત્યક્ષમતીન્દ્રિયેડર્થે મા પ્રવર્તિષ્ટ, ન તુ રાગાદિમાન્ 'અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ' ઇતિ વાક્યાદપિ અગ્નિહોત્રાણ્યં કર્મ સ્વર્ગસાધનમિતિ નાવગચ્છેત્ । અતીન્દ્રિયેડર્થે નિયતા કુતો વ્યુત્પત્તિરિતિ ચેદ્ , ઉક્તમત્ર વેદવત્ તદ્વ્યવહારસ્ય તદર્થપરિગમોપાયસ્ય સુચિરપ્રરૂઢત્વાત્ । વેદસ્ચાર્થશ્ચ તદવગમશ્ચ તદુપાયશ્ચ તદનુષ્ઠાનં ચ નાદ્યત્વે પ્રવૃત્તાનિ, કિન્તુ કેષાઞ્ચિત્ મતે અનાદીન્યેવ, અસ્મન્મતે તુ જગત્સર્ગાત્ પ્રમૃતિ પ્રવૃત્તાનિ । કસ્તેષ્વઘ પર્યનુયોગાવસરઃ ? સેયમનેન પાપકારિણા સ્વાદેચ્છૂવમાંસમિત્યાઘપમાષણેન કેવલમવીચિકેદારકુટુમ્બિનમા-ત્માનં કર્તુ વેદનિન્દૈવ મન્દમતિના કૃતા, ન દૂષણમમિનવં કિન્ચિદુત્પ્રેક્ષિતમિતિ ।

183. જ્યંત—તો શું અમે બહેરા આગળ રામાયણ વાંચી કે જે આવું અમારું કહેવું સાંભળ્યા પછી પણ વેદના અર્થને જાણવાનો ઉપાય શોધે છે ?, કારણ કે વાક્યાર્થને જાણવાનો પહેલાં જાણાવેલો ઉપાય પ્રકટ કરીને અમે આ બધા દોષોને દૂર કરી દીધા છે જ. અમે અગાઉ કહી ચૂક્યા છીએ કે વૈદિક શબ્દો અલિનવ નથી. (અર્થાત્ લૌકિક શબ્દોથી તદ્દન જુદા જ શ્રેણીના નથી), કેટલાક વૈદિક શબ્દોની કેવળ રચના (= રૂપો)

લૌકિક શબ્દોની રચનાથી જુદી છે, વૈદિક પદો લૌકિક પદોથી જુદા નથી. વેદવિદોનો આ વ્યવહાર સર્ગથી માંડી શરૂ થયો છે. લાંબી પરંપરાથી ચાલતા આવેલા તે વ્યવહારમાંથી અત્યારની ઉંમરમાં અમે વ્યુત્પત્તિ પામીએ છીએ; વ્યુત્પત્તિ પામતા અમે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. વળી, વેદના અર્થનું જ્ઞાન કરવાના ઉપાયભૂત વ્યાકરણ, મીમાંસા વગેરે શાસ્ત્રો ક્યાં ગયા કે તે જીવતાં હોવા છતાં વેદના અર્થનો નિર્ણય ન થાય? ઉપરાંત, ઓ મૂખ! રાગાદિવાળો માણસ પોતે પોતાની મેળે અર્થને જાણતો નથી, પરંતુ વેદનો શો અર્થ છે એ જાણે છે. રાગાદિવાળા માણસનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અતીન્દ્રિય અર્થમાં ભલે પ્રવૃત્ત ન થાય, પરંતુ રાગાદિવાળો માણસ 'સ્વર્ગ'ની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર હોમ કરે' એ વેદવાક્ય દ્વારા પણ અગ્નિહોત્ર નામનું કર્મ સ્વર્ગનું સાધન છે એ ન જાણે એવું નથી. અતીન્દ્રિય અર્થમાં નિયત વ્યુત્પત્તિ ક્યાંથી હોય એમ જો તમે પૂછો તો અહીં અમે કહ્યું છે કે વેદની જેમ વેદવિદોનો વ્યવહાર, જે વેદાર્થનું જ્ઞાન કરવા માટેનો ઉપાય છે તે સુચિરપ્રશ્ન હોવાથી અતીન્દ્રિય અર્થમાં નિયત વ્યુત્પત્તિ થાય છે. વેદ, અર્થ, તેનું જ્ઞાન, તે જ્ઞાનનો ઉપાય અને વેદાર્થનું અનુષ્ઠાન હમણા વર્તમાનમાં જ શરૂ થયાં નથી, પરંતુ કેટલાકને મતે તો તે અનાદિ છે જ્યારે અમારે મતે જગત્સર્ગથી માંડી શરૂ થયેલાં છે. તેમની વ્યાપ્તમાં અત્યારે પ્રશ્ન ઊઠાવવાનો અવસર શો? 'કૂતરાનું' માંસ ખાય' પ્રત્યાદિ અપભ્રાંશથી દ્વારા અપીચિ નામના નરકક્ષેત્ર સાથે પોતાનો સંબંધ કરવા માટે વેદની નિંદા જ એ પાપી મંદજ્ઞુદ્ધિવાળાએ કરી છે, કોઈ નવું દૂષણ તેણે કદપી કાઢ્યું નથી.

184. અથાપર આહ—કિમેષ તપસ્વી પરાણુચ્ચતે ? કિમનેનાપરાહ્મ ? કિમનેન વિરુદ્ધમમિહિતમ્ ? ન હિ લોકતો વેદાર્થે વ્યુત્પત્તિરવકલ્પતે । કોડયં લોકો નામ ? કિં યઃ કર્ષિચ્ત પ્રાકૃત ઉત વૈયાકરણઃ સંસ્કૃતમતિરિતિ ? તત્ર શાકટિકાઃ સાધુ-શબ્દપ્રયોગાનમિજ્ઞમનસો નિસર્ગત એવાક્ષતકળ્ઠા વરાકાઃ સંસ્કારબાહ્યૈર્ગાવ્યાદિભિરેવ શબ્દૈર્વ્યવહરન્તિ । તૈસ્ચ વ્યવહરન્તઃ કથમિવ વૈદિકેષુ શબ્દેષુ વ્યુત્પત્તિમવાનુયુઃ ? યદ્યપિ ચ 'અસ્તિ' 'એવિ' 'એમિ' ઇતિ કર્મીરેષુ, ગચ્છેતિ દાર્વામિસારેષુ, કરોમીતિ મદ્રેષુ કતિપયે સાધુશબ્દાઃ પામરૈરપિ પ્રયુજ્યન્તે, તથાડ્યતીવ પ્રવિરલસજ્ચારોડસૌ વ્યવહાર ઇત્યનુપાદેય એવ વૈદિકશબ્દવ્યુત્પત્તેઃ ।

184. [બૌદ્ધનો પક્ષ લઇને] કોઈ કહે છે—શા માટે આ બિચારાને હાંકી કાઢો છો? તેણે શો અપરાધ કર્યો છે? તેણે શું વિરુદ્ધ કહ્યું છે? કારણ કે લોક દ્વારા વેદના અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ ઘટતી નથી.

જ્યંત— આ લોક શું છે? શું જે પ્રાકૃત જન છે તે લોક છે કે જે સંસ્કાર પામેલી જુદ્ધિવાળો વૈયાકરણ છે તે લોક છે?

[બૌદ્ધનો પક્ષ લેનારો પેલો કહે છે]—ત્યાં ગાડું હાંકનારાઓ સાધુ શબ્દોના પ્રયોગથી અજ્ઞાત છે, [વ્યાકરણના પઠનથી] ક્ષત ન થયેલા કંઠવાળા છે, એટલે તે બિચારા સંસ્કાર-

બાહ્ય ગાવિ વગેરે શબ્દોથી જ વ્યવહાર કરે છે. તે શબ્દો વડે વ્યવહાર કરતા તેઓ કેવી રીતે વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ પામે ? જો કે કાશ્મીરદેશમાં 'અસ્તિ' 'એષિ' 'એમિ', દર્વાહિસર-દેશમાં 'ગચ્છ' અને મદ્રદેશમાં 'કરોમિ' એમ કેટલાક સાધુ શબ્દો પામર મનુષ્યો પણ પ્રયોગે છે છતાં એ વ્યવહાર અત્યંત પ્રવિરત્ત સંચારવાળો છે, એટલે વૈદિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે અનુપાદેય છે.

185. અથ વ્યાકરણસ્ય વેદાજ્ઞત્વાત્ તતઃ સાધ્વસાધુશબ્દપ્રવિભાગમવગચ્છન્તઃ 'સાધુભિર્માષિતવ્યમસાધુભિર્ન' इति विधिनिषेधनियमितमतयः साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्तो विद्वांसस्तनीयसैव क्लेशेन वैदिकेष्वपि शब्देषु व्युत्पत्तिमासादयेयुरिति कथ्यते । तदपि न चतुरश्रम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । वेदे हि सिद्धप्रामाण्ये तदङ्गभूत-व्याकरणाभ्याससमासादितसाध्वसाधुशब्दप्रविवेकवृद्धव्यवहारपरिचयपुरस्सरा वैदिकशब्देषु व्युत्पत्तिः, तद्व्युत्पत्तौ च सत्यां बोधकत्वादप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमपोज्झतो वेदस्य प्रामाण्यमिति ।

185. વ્યાકરણ વેદાંગ હોઈ, વ્યાકરણમાંથી સાધુ શબ્દો અને અસાધુ શબ્દોનો વિભાગ જાણીને 'સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈએ, અસાધુ શબ્દો વડે બોલવું ન જોઈએ' એ પ્રમાણેના વિધિ-નિષેધથી નિયમિત મતિરાણા અને સાધુ શબ્દો વડે જ વ્યવહાર કરતા વિદ્વાનો સાવ ઓછા કલેશથી વૈદિક શબ્દોમાં પણ બરાબર વ્યુત્પત્તિ પામે એમ કેટલાક કહે છે, પરંતુ તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ છે. [ઇતરેતરાશ્રયદોષ આ પ્રમાણે છે-] વેદનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ હોતાં વેદના અંગભૂત વ્યાકરણના અભ્યાસથી સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો વિવેક જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા વૃદ્ધોના વ્યવહારનો પરિચય થયા પછી વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ થાય છે, અને વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ હોતાં પેતાનામાં બોધકપણું હોવાને કારણે અપ્રતિપાદકપણુરૂપ અપ્રામાણ્યને દૂર કરતો વેદ પ્રામાણ્યને પામે છે.

186. અથ વેદાજ્ઞમિદમિતિ શ્રદ્ધામવધૂય યદ્દચ્છાધીતેનૈવ વ્યાકરણેન પૂર્વોક્ત-કાર્યસિદ્ધેનેતરેતરાશ્રયમિતિ વર્ણ્યતે । કિમિદાનીં નાટકપ્રકરણાદિકાવ્યોપયોગિસંસ્કૃત-માષાવિશેષપરિજ્ઞાનાયૈવ પ્રાકૃતલક્ષણવત્ વ્યાકરણમધ્યેતવ્યમ્ ? તથાઽમ્યુપગમે વાઽનજ્ઞત્વા-વિશેષાત્ પ્રાકૃતલક્ષણપ્રસિદ્ધશબ્દવ્યવહારાનુસારેણ વૈદિકશબ્દવ્યુત્પત્તિરાપાદ્યતે इति सुतरां दुःस्थत्वम् । अपि च सत्यपि व्याकरणाधिगमे, श्रुतेऽपि साधुभिर्माषितव्यमित्युपदेशे, सत्यं वदत ! वेदार्थानुष्ठानपरायणोऽपि, कृतबुद्धिरपि, निषिद्धाचरणपराङ्मुखोऽपि श्रोत्रियोऽपि, श्रद्धानोऽपि, यदि काश्चित् केवलैः साधुभिरेव शब्दैः व्यवहरन् दृष्टः एकाकी ? तैश्च नानार्थक्रियासाधनभूतभूरिव्यवहारं निर्वहन् तदनुचरः परिज्ञातो न भूयः केवलसाधुशब्दप्रयोगकुशलः कल्पनीयः । कुतश्चासौ लभ्यते ? तस्मान्न वृद्धव्यवहारात् वेदार्थव्युत्पत्तिरुपपद्यते ।

186. व्याकरण वेदांग छे अये श्रद्धा छोडी दृष्टि ने पोतानी धन्धा मुज्ज् न अर्धीत व्याकरण वडे पूर्वोक्त कार्यसिद्धि थती होर्ध छतरेतराश्रयदोष नथी आवते। अयेम डेटल.क कहे छे. तेमने अयेम पूछीअये छीअये के शुं नाटक, प्रकरण वगेरे कव्यते उपयोगी संस्कृतभाषा-विशेषना परिज्ञानने भाटे न प्राकृत व्याकरणनी नेम संस्कृत व्याकरण लखुवुं नेर्ध अये ? जे डा, तो अनेमां वेदानंगतर समानपणे होवाथी प्राकृतव्याकरणप्रसिद्ध शब्दव्यवहार अनुसार वैदिक शब्दानी व्युत्पत्ति आवी पडे छे, परिणामे दुःस्थत्व वधारे थाय. वणी, नेने व्याकरणतुं ज्ञान पण्य होय, 'साधु शब्दो वडे मोलतुं नेर्ध अये' अयेवो उपदेश पण्य नेणे सांख्यो होय, ने वेदार्थानुष्ठानपरायण्य पण्य होय, कृतशुद्धि पण्य होय श्रोत्रिय पण्य होय अने श्रद्धाण्य पण्य होय अयेवो साधु शब्दो वडे न मोलते। जे अयेक पण्य पुरुष तमे नेये होय तो साये न कहे अने अनेक अर्थक्रियाअेना साधनभूत अयेवो धरुण्य व्यवहार करता तेना परिमित अनुत्तर वर्गने केरण साधु शब्दोना प्रयोगमां न कुशण्य कल्पवे न नेर्ध अये. आम अये (अर्थात् साधु शब्दो न मोलनारे) कथाथी भजे ? [न न भजे.] तेथी वृद्धव्यवहार द्वारा वेदार्थमां व्युत्पत्ति घटती नथी.

187. अथ व्याकरणमेव वेदार्थव्युत्पत्तौ उपायतां प्रतिपत्स्यते इति मन्यसे, तदपि कथमिति चिन्त्यम् । न हि विवरणकार इव पाणिनिर्वेदं व्याचष्टे । व्याचक्षाणोऽपि वा परिमितदर्शिन्यस्मादृशे द्वेषादिदोषकलुषितमनसि तस्मिन्नस्मदादीनां वेदार्थं बुभुत्समानानां कीदृशो विलम्बः ? किं यथैष व्याचष्टे तथैव वेदार्थः, अन्यथावेति ।

187. व्याकरण न वेदार्थमां व्युत्पत्ति करानार उपाय अनशे अयेम जे तमे मानता हे तो ते केवी रीते व्युत्पत्ति करावे छे अये निरूपणुं नेर्ध अये. विवरणकारनी नेम तो पाणिनि वेदनुं व्याख्यान करता नथी. अने विवरणकारनी नेम तो व्याख्यान करता होय तो पण्य परिमित दर्शनवाणा, द्वेष आदि दोषोथी कलुषित मनवाणा आपण्य अयेवो तेमनामां वेदार्थने मखुवानी धन्धावाणा आपण्यने अधाने केवी श्रद्धा थाय ? शुं ते नेवी व्याख्या करे छे तेवो न वेदार्थं हरी के अन्यथा हरी अयेवी शंका मनमां रखा न करे.

188. यदि तु साध्वसाधुशब्दविवेककरणद्वारेण व्याकरणं कारणं वेदार्थव्युत्पत्तेरित्युच्यते, तत्रापि स्वातन्त्र्येण वेदस्यैव व्याकरणस्य शास्त्रत्वानुपपत्तेरङ्गत्वप्रसिद्धेश्च वैदिकविध्यपेक्षितार्थसम्पर्कत्वमस्य नूनमेषितव्यम् । तत् कस्य विधेः शेषतया व्याकरणमवतिष्ठेतेति वाच्यम् । साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेत्यनयोरेव विधिनिषेधयोरिति चेद् नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः । किं प्रकरणे पठितौ किमनारभ्याधीतौ क्लृप्ताधिकारौ कल्याधिकारौ वेति ? आस्तां चेदम् । वितता खल्वियं चिन्ता । साध्वसाधुशब्दस्याप्रसिद्धत्वात् किंविषयाविमौ विधिनिषेधौ स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम् । 'ब्रीहिभिर्यजेत' 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति ब्रीहिकलञ्जस्वरूपस्य लोकतोऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधावबोधो न दुर्घटः । इह तु ब्रीहय इव कलञ्जमिव न साध्वसाधु-

શબ્દસ્વરૂપં લોકે પ્રસિદ્ધં, પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાતીતત્વાત્ । ન તાવત્ સાધ્વસાધુ-
શબ્દઃ પ્રવિવેકેન લોકતોડવગમ્યતે । કૃતશ્રમશ્રવણયુગલકરણિકાસુ પ્રમિતિષુ શબ્દસ્વરૂપમેવ
કેવલં વિષયતામુપયાતિ, ન જાતુ તદ્ગતં સાધુત્વમસાધુત્વં વા । ન હિ શબ્દત્વાદિ-
જાતિવત્ ઉદાત્તાદિઘર્મવચ્ચ સાધ્વસાધુતાયાં કસ્યચિદપિ શ્રૌત્રઃ પ્રત્યયઃ પ્રસરતિ ।
પ્રત્યક્ષપ્રતિષેધે ચ સતિ તત્પૂર્વકસમ્બન્ધગ્રહણાસમ્ભવાદનુમાનમપિ નિરવકાશમેવ ।
શબ્દસ્તુ દ્વિવિધઃ પુરુષપ્રણીતો વૈદિકો વા । તત્ર પુરુષપ્રણીતઃ પ્રત્યક્ષાનુમાન-
વિષયીકૃતાર્થપ્રતિપાદનપ્રવણ એવ ભવતિ ઇતિ તદપાકરણાદેવ પરાકૃતઃ । વૈદિકસ્તુ
સમ્પ્રતિ ચિન્ત્યો વર્તતે । સ હિ સિદ્ધે સાધુત્વે તદ્વિઘ્નો સિદ્ધે ચાસાધુત્વે તન્નિષેધે
વ્યાપ્રિયતે । ન પુનસ્તત એવ તસ્મિદ્ધિર્યુજ્યતે । તથાડમ્યુપગમે વા દુરુત્તરમિતરેતરા-
શ્રયમવતરતિ — વિધિનિષેધસિદ્ધૌ સાધ્વસાધુશબ્દસિદ્ધિઃ, સાધ્વસાધુશબ્દસિદ્ધૌ ચ
વિધિનિષેધસિદ્ધિરિતિ ।

188. સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો વિવેક કરાવીને તે દ્વારા વ્યાકરણ વેદાયં વ્યુત્પત્તિનું કારણ
અને એ એમ નો તમે કહેતા હો તે વેદની જેમ વ્યાકરણનું સ્વતંત્રપણે શાસ્ત્રપણું ધટતું ન હોવાથી
તેમ જ વ્યાકરણ વેદનું અંગ હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી અપેક્ષિત અર્થ સાથે એનો સંબંધ
વૈદિક વિધિ (= વેદનું આજ્ઞાવાક્ય) વડે ઇચ્છે જોઈએ. પરિણામે કઈ વિધિના અંગ
તરીકે વ્યાકરણ અવસ્થાન કરે છે એ કહેવું જોઈએ. 'સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું જોઈએ'
'અસાધુ શબ્દો વડે ન ખોલવું જોઈએ' આ વિધિ-નિષેધના અંગ તરીકે વ્યાકરણ અવસ્થાન
કરે છે એમ નો તમે કહેતા હો તે આ એ વિધિ-નિષેધને આપણે વિચારીએ. શું તે એ
વિધિ-નિષેધ પ્રકરણમાં પાઠત છે (પ્રયાજ વગેરેની જેમ) કે અનારબ્યાધીત છે ('વસ્ય
પર્ણમયી જુહુઃ' ની જેમ) કે કલ્પતાધિકાર છે ('ચિત્રયા યજેત'ની જેમ) કે કલ્પ્યાધિકાર છે
(નિસ્વજિત્ત્વી જેમ) ? અથવા આ વિચારણા રહેવા ઇચ્છે, કારણ કે આ વિચારણા
બહુ લાંબી છે [એના બદલે] સાધુ-અસાધુ શબ્દો અપ્રસિદ્ધ હોઈ આ વિધિ-નિષેધના
વિષયો ક્યા અને છે એ વિચારીએ. 'ત્રીહિ વડે યજે' 'કલંજને ન ખાય' એમાં ત્રીહિ અને
કલંજના સ્વરૂપને આપણે લોકતઃ જાણીએ છીએ, એટલે તેમના વિશેના વિધિ-નિષેધનું જ્ઞાન
દુષ્ટ નથી. પરંતુ જેમ ત્રીહિ અને કલંજનું સ્વરૂપ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું
સ્વરૂપ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોની ત્યાં પહોંચ નથી, તેમ જ
લોકતઃ પણ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો ભેદ જ્ઞાત થતો નથી. અમપૂર્વક કણ્યયુગલ દ્વારા જન્મતા
પ્રમિતિરૂપ જ્ઞાનોમાં શબ્દનું સ્વરૂપ જ કેવળ વિષય અને છે પણ શબ્દગત સાધુત્વ કે
અસાધુત્વ વિષય બનતું નથી. કોઈનું પણ શ્રૌત્ર પ્રત્યક્ષ જેમ શબ્દત્વ જાતિ અને ઉદાત્ત
વગેરે ધર્મોમાં પ્રસરે છે તેમ સાધુત્વ-અસાધુત્વમાં પ્રસરતું નથી. સાધુત્વ-અસાધુત્વને અહણ
કરનાર પ્રમાણ તરીકે પ્રત્યક્ષનો પ્રતિષેધ થતાં પ્રત્યક્ષપૂર્વક થતા વ્યાપ્તિસંબંધના અહણનો
સંભવ રહેતો ન હોઈ અનુમાન પણ સાધુત્વ-અસાધુત્વને અહણ કરવા અવકાશ પામતું નથી.
શબ્દ એ પ્રકારનો છે—પુરુષપ્રણીત અને વૈદિક. તેમાં પુરુષપ્રણીત શબ્દ, પ્રત્યક્ષ-અનુમાને જે
અર્થને વિષય તરીકે અહણ કરેલ હોય તે અર્થનું જ પ્રતિપાદન કરવાનું વલણ ધરાવે છે,

એટલે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનનો સાધુત્વ-અસાધુત્વને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણ તરીકે પ્રતિગેષ થતાં તેનો પણ પ્રતિગેષ થઈ જાય જ છે. વૈદિક શબ્દ તો અત્યારે ચર્ચાનો વિષય છે. સાધુત્વ-અસાધુત્વ સિદ્ધ થતાં સાધુશબ્દવિષયક વિધિ અને અસાધુશબ્દવિષયક નિગેષમાં વૈદિક શબ્દ વ્યાપાર કરે છે. પણ વિધિનિષેધથી જ સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ પડતી નથી. જો વિધિ-નિષેધથી જ સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ માનીએ તો દુરુત્તર ઇતરેતરાત્રય દોષ આવી પડે — વિધિ-નિષેધ સિદ્ધ થતાં સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ અને સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ થતાં વિધિનિષેધની સિદ્ધિ.

189. કિञ્ચેદં સાધુત્વં નામ ? यदि वाचकत्वं, गाव्यादयोऽपि सुतरां वाचका इति तेऽपि कथं न साधवः ? अर्थावगतिसाधनाद्धि साधुत्वं, तच्च यथा गाव्यादिषु झटित्येव भवति न तथा गवादिष्विति प्रथमं ते एव साधवः । एवं च यदाहुः ‘असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिद्विष्यते’ इति [वाक्यप० ३.३.३०] तदत्यन्तमसांप्रतम्, सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तेर्विपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात् । यस्तावदनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः स गाव्यादिशब्दश्रवणे सति तावत्येव जातसन्तोषः तत एवार्थमवगच्छन् गवादिशब्दानुमानव्यवधानमनारुह्यैव व्यवहरति । हेमगिरिमुत्तरेण यादृंशि मादृशैरनुभूतानि तरुकुसुमफळानि तथाविधास्तस्य साधुशब्दा इति सर्वात्मनाऽनवधारितसम्बन्धः स कथं तावदनुमातुं प्रभवेत् ?

189. વળી, આ સાધુત્વ શું છે ? જો તે વાચકત્વ હોય તો ‘ગાવિ’ વગેરે શબ્દો પણ સુતરાં વાચક હોઈ તે પણ કેમ સાધુ નહિ ? અર્થાનું જ્ઞાન કરાવવામાં સાધનપણું તે સાધુત્વ એમ જો કહે તો ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો જેટલી ઝડપથી અર્થાનું જ્ઞાન કરાવે છે તેટલી ઝડપથી તો ‘ગૌ’ આદિ શબ્દો પણ અર્થાનું જ્ઞાન ફેલાવતા નથી, તેથી પ્રથમ તો ‘ગારિ’ આદિ શબ્દો જ સાધુ છે. ‘અસાધુ’ શબ્દ સાધુ શબ્દના અનુમાન દ્વારા વાચક અને છે એમ કેટલાક માને છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અત્યંત અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ માનતાં સાધુ શબ્દના અનુમાનરૂપ પગથિયા પછી અર્થની પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે, પરંતુ લોકમાં તો એનાથી ઊલટું પ્રસિદ્ધ છે. જે પામર આદિ જનો વ્યાકરણ શીખ્યા નથી તે ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો સાંભળતાં તેટલામાં જ સતોષ પામી તેનાથી જ અર્થ જાણી ‘ગૌ’ આદિ શબ્દોના અનુમાનનું વ્યવધાન કર્યા વિના જ વ્યવહાર કરે છે. હિમાલયની ઉત્તરે આવેલાં વૃક્ષોનાં કુસુમો અને ફળો: મારા જેવાએ જેવાં અનુભવ્યાં છે તેવા તેમણે સાધુ શબ્દો અનુભવ્યાં છે (અર્થાત્ અનુભવ્યાં જ નથી), એટલે અસાધુ શબ્દનો સાધુ શબ્દ સાથેનો સંબંધ તેમણે સવંધા ગ્રહણ કર્યો જ નથી, તો પછી સાધુ શબ્દનું અનુમાન કરવા તેઓ કેવી રીતે શક્ત અને ?

190. येऽपि व्याकरणार्णवकर्णधाराः चिराम्यस्तसूक्तयः सूरयः, तेऽपि गाव्यादिभिर्व्यवहरन्तोऽनुमानक्रममननुसरन्त एव तेभ्योऽर्थं प्रतिपद्यन्ते इति प्रत्यात्म-वेदनीयमेतत् । तस्माद्वाचकत्वमेव साधुत्वं, तच्च गवादिष्विव गाव्यादिषु दृश्यते

इति तेऽपि साधवः स्युः । असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते, तच्च वायसवाशितादिषु व्यवस्थितं न वर्णात्मकेषु व्यक्तवागुच्चार्यमाणेषु शब्देष्विति न तेऽसाधवः ।

190. વ્યાકરણસમુદ્રમાં કણ્ઠધારૂપ, ચિરકાળ સુધી વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનારા જે સૂરિઓ છે તે પણ 'ગાવિ' વગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર કરતા અનુમાનક્રમને અનુસર્યા વિના જ તે શબ્દોમાંથી અર્થને જાણે છે; આ હરેકનો અનુભવ છે. તેથી વાચકત્વ એ જ સાધુત્વ છે, અને વાચકત્વ જેમ 'ગૌ' આદિ શબ્દોમાં છે તેમ 'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં પણ દેખાય છે, એટલે 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પણ સાધુ અને અસાધુત્વ એ અવાચકત્વ કહેવાય છે અને તે કાકવાશિત વગેરેમાં રહેલું છે, વ્યક્ત વાણીમાં ઉચ્ચારતા વર્ણાત્મક શબ્દોમાં તે નથી, એટલે તે શબ્દો સાધુ છે.

191. અથ બ્રૂયાત્ નાર્થપ્રતીતિસાધનત્વમાત્રં સાધુત્વં, ધૂમાદિભિરતિવ્યાપ્તેઃ, અપિ તુ વિશિષ્ટક્રિયાકરણત્વં, તદ્દ ગવાદિષ્વેવાસ્તિ, ન ગાવ્યાદિષ્વિતિ ન તે સાધવ इति । एतदपि असमीक्षिताभिधानम् । अभिधानक્રियाकरणत्वं हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुपपादितम् । एतच्च गवादिषु गाव्यादिषु च समानमिति सर्व एव साधवः ।

191. તેમે કહાય કહે કે અર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં સાધનપણું એ જ માત્ર સાધુત્વ નથી, કારણ કે તેમ માનતાં ધૂમ વગેરેમાં અતિવ્યાપિત થાય; પરંતુ વિશિષ્ટ ક્રિયાનું કરણપણું એ સાધુત્વ છે. તે વિશિષ્ટ ક્રિયાનું કરણપણું 'ગૌ' વગેરે શબ્દોમાં જ છે, 'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં નથી એટલે 'ગાવિ' આદિ શબ્દો સાધુ નથી. આ પણ વિચાર્યા વિનાની વાત છે. અભિધાનક્રિયાનું કરણપણું એ વાચકત્વ છે એ અમે પહેલાં સારી રીતે ઘટાવ્યું છે, અને તે અભિધાનક્રિયાનું કરણપણું 'ગૌ' વગેરે શબ્દોમાં અને 'ગાવિ' વગેરે શબ્દોમાં સમાનપણે છે, એટલે બધા જ શબ્દો સાધુ છે.

192. અથ લક્ષણાનુગતત્વં તદ્વાહ્યત્વં ચ સાધુત્વમસાધુત્વં ચ વર્ણયતે, તદયુક્તં, પારિભાષિકત્વપ્રસજ્ઞાત્ । ન ચાન્યત્ કિમપિ સાધ્વસાધુલક્ષણમતિસૂક્ષ્મયાઽપિ દૃષ્ટ્યા શક્યમુત્પેક્ષિતુમ્ । અતો વાચકાવાચકાવેવ સાધ્વસાધૂ इति स्थितम् । तेन तयोः प्रवर्तमानौ त्रिधिनिषेधाविमौ व्यर्थौ भवेताम् । कथम् ?

साधुभिर्भाषणं तावत् प्राप्तत्वान्न विधीयते ।

अवाचकनिषेधश्च नाप्राप्तेरवकल्पते ॥ [तन्त्रवा. १.३.२४]

ન હિ સલિલં પિબેદનલં ન પિબેદિતિ ત્રિધિનિષેધૌ સંભવતઃ, સલિલપાનસ્ય સ્વતઃ પ્રાપ્તત્વાત્ અપ્રાપ્તે ચ શાસ્ત્રસ્યાર્થવત્ત્વાત્ ; જ્વલનપાનસ્ય ચ કસ્યાઞ્ચિદવસ્થાયમપ્રાપ્તેઃ પ્રતિષેધાનર્થકયાત્, પ્રાપ્તિપૂર્વકા હિ પ્રતિષેધા ભવન્તિ । ન હિ ગ્રીષ્મે જ્વાલાયમાન-મારવમાર્ગશ્રમણોઙ્ગુસ્મિતતૃષાતિશયતનૂકૃતતનુરપિ તનૂનપાતં પાતું લવણોપયોગાપનીત-તૃદ્ભિકારઃ કરમોઽપિ યતેત इति ।

192. જો વ્યાકરણાનુસારિતા સાધુત્વ છે અને વ્યાકરણબાહ્યતા અસાધુત્વ છે એમ વર્ણવવામાં આવે તો તે પણ અસાધુ નથી, કારણ કે તેમ માનતાં પારિભાષિકતાની આપત્તિ આવે છે (અર્થાત્ 'સાધુ' શબ્દનો આવો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી.) સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું ખીનું કોઈ લક્ષણ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી પણ કલ્પવું શક્ય નથી. તેથી વાચક એ જ સાધુ અને અવાચક એ જ અસાધુ એમ સ્થિર થયું. પરિણામે તે બેનો (=સાધુ-અસાધુનો) પ્રવર્તમાન વિધિનિષેધ વ્યથા બની જાય. કેમ ? સાધુ (=વાચક) શબ્દો વડે ભાષણ પ્રાપ્ત હોઈ તેનો આદેશ આપવામાં આવતો નથી અને અસાધુ (=અવાચક) શબ્દો વડે ભાષણ અપ્રાપ્ત હોઈ તેનો નિષેધ ઘટતો નથી. 'પાણી પીવે' 'અગ્નિ ન પીવે' એવા વિધિ-નિષેધ સંભવતા નથી, કારણ કે જલપાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે જ્યારે શાસ્ત્રની (=વિધિની) અર્થવત્તા અપ્રાપ્તમાં છે. જલપાન કોઈ પણ દશામાં અપ્રાપ્ત હોઈ તેનો પ્રતિષેધ નિરર્થક છે. પ્રતિષેધી પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. ગ્રીષ્મમાં બળબળતા રણના માર્ગમાં ભ્રમણ કરવાથી વધેલી અતિ તીવ્ર તૃષ્ણાથી નયના પડી ગયેલા શરીરવાળો જાંટ પણ અગ્નિ પીવા પ્રયત્ન કરતો નથી, તેની તૃષ્ણા તો લવણના ઉપયોગથી દૂર થાય છે.

193. તત્રૈતત્ સ્યાત્—ગવાદેર્ગાવ્યાદેશ્ચ વાચકત્વાવિશેષે સાધ્વસાધુશબ્દોચ્ચારણ-કરણકપુણ્યપાતકપ્રાપ્તિપરિહારપ્રયોજનનિયમવિધાનાય શાસ્ત્રસાફલ્યં ભવિષ્યતિ । તદુક્તમ્ “વાચકત્વાવિશેષેઽપિ નિયમઃ પુણ્યપાપયોઃ” इति [वाक्यप. ३.३.३०] । एतदपि दुर्घटम्, प्रतिपदमशक्यत्वात्, वर्गीकरणनिमित्तस्य चासम्भवात् । अवश्यं हि विधि वा निषेधं वा विधित्सतां प्रविधेयांश्च निषेध्यांश्च शब्दानुपदस्य नियमो विघातव्यः एभिर्भाषितव्यमेभिर्नोति । तत्र यद्युभये ते शब्दाः प्रतिव्यक्ति नामग्रहण-परिगणनपुरःसरमुपदर्शयन्, तदयमर्थः कल्पशतजीविनो भगवतः परमेष्ठिनोऽपि न विषयः, प्रविततवदनसहस्रसंकुलमूर्त्तोरनन्तस्यापि न गोचरो, वाचस्पतेर्न भूमिः, सरस्वत्या अतिभारः, तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

193. [કોઈ કહેશે કે] “તો પછી એમ બને કે ‘ગૌ’ વગેરે શબ્દો અને ‘ગાવિ’ વગેરે શબ્દો બંનેમાં વાચકત્વ સમાનપણે હોવા છતાં સાધુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી જન્મતા પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવાના અને અસાધુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી જન્મતા પાપનો પરિહાર કરવાના પ્રયોજનાર્થે ‘સાધુ શબ્દો વડે જ બોલવું’, અસાધુ વડે નહિ’ એવા નિયમનું વિધાન કરવા માટે શાસ્ત્રનું સાક્ષ્ય છે. તેથી કહ્યું છે કે વાચકત્વ સમાનપણે હોવા છતાં પુણ્ય-પાપને કારણે સાધુનો જ ઉચ્ચાર કરવો, અસાધુનો નહિ એવો નિયમ છે.” આ પણ દુર્ઘટ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પદને અનુક્રમી ‘આ સાધુ છે’ ‘આ અસાધુ છે’ એ દર્શાવવું અશક્ય છે, અને બધાં પદોને લઈ તેમનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ કરવા માટેનું કોઈ નિમિત્ત નથી. વિધિ અને નિષેધ કરવા ઇચ્છનારે વિધેય અને નિષેધ્ય શબ્દોને દર્શાવી પછી ‘આ શબ્દો વડે બોલવું’ જોઈએ, આ શબ્દો વડે નહિ’ એવા નિયમનું વિધાન કરવું જોઈએ. જો બંને પ્રકારના તે શબ્દોને પ્રતિવ્યક્તિ નામ લઈ એક પછી એક દર્શાવવામાં આવે તો આ અર્થ કલ્પશત-

६८ उपलक्ष्यने आधारे पञ्च शब्दोत्तुं साधु-असाधुमां वर्गीकरण्य असंभव

शुची लगवान परमेष्ठीने। पञ्च विषय न अने, झडेला डजरे मोढावाणा अनन्तने। पञ्च विषय न अने, वायस्पतिने। पञ्च विषय न अने अने सरस्वतीने अतिभार थाय डारण्य डे शब्दो अनन्त होर्ष प्रत्येक शब्द दर्शावो शक्य नथी।

194. अथ किञ्चिदुपलक्षणमवलम्ब्य तेषां वर्गीकरणमुपेयते । हन्त ! तर्हि दृश्यतां, न च तत् संभवति ।

अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।

न चावान्तरसामान्ये केचिद्वर्गद्वये स्थिते ॥ [तन्त्रवा० १.३.२४.]

न हि साधुत्वसामान्यमेकेष्वेव व्यवस्थितम् ।

इतरेषु त्वसाधुत्वसामान्यमुपलभ्यते ॥

तदनुपलम्भादसंभवति वर्गीकरणकारणे कथमेष नियमो विधीयेतेति नावधारयामः ।

194. जे तमे डहो डे उपलक्ष्यने आधारे लर्ष तेमत्तुं वर्गीकरण्य स्वीकारवामां आवे, तो तो अरे ! तमे लुओ ओवुं डोर्ष उपलक्ष्य होय तो ! परंतु ओ संभवत्तुं नथी, डारण्य डे शब्दत्व जाति तो शब्द अने अपशब्द अनेमां अविभक्त छे-अपड छे; अने डोर्ष जे अवान्तर सामान्यो शब्दोना ओ वर्गमां रहेला नथी, डारण्य डे साधुत्व सामान्य अमुक शब्दोमां संभवेत नथी अने असाधुत्व सामान्य अन्य शब्दोमां उपलब्ध भत्तुं नथी. निष्कर्ष ओ डे उपलक्ष्य डोर्ष पञ्च प्रमाण्यी उपलब्ध न होवायी ज्यारे वर्गीकरण्य असंभव छे त्यारे आ नियमत्तुं विधान डेवी रीते थाय ओ अमे समञ्ज शकता नथी.

195. किञ्च नियमार्थेऽपि शास्त्रे वक्तव्यं कीदृशो नियमार्थः—किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत भाषितव्यमेव साधुभिरिति । उभयथा च प्रमादः । आह हि—

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।

नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते ॥ इति [तन्त्रवा. १.३.२४]

न वाचकत्वादन्यत् साधुत्वमित्युक्तमवाचकस्य प्रयोगप्रसङ्ग एव नास्तीति । अथ प्रमादाशक्तिकृतापशब्दप्रयोगप्रतिषेधाय नियम आश्रीयते । तत्रापि

प्रमादाशक्तिजाः शब्दा यदि तावदवाचकाः ।

तेषु प्रसङ्गो नास्तीति तन्निवृत्तिश्रमेण किम् ॥

अथ वाचकता तेषामप्रमादोत्थशक्तिवत् ।

न तर्हि प्रतिषेधः स्यादप्रमादोत्थशक्तिवत् ॥

नन्वस्ति तावदपशब्दानामशक्यनिहवः परिदृश्यमानो लोकप्रयोग इति

તન્નિવૃત્તિફલ एष प्रयोगनियमः कथं न भवेत् , यद्येवमक्षिणिकोचहस्तसंज्ञादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते इति तद्व्युदासफलोऽप्येष नियमः स्यात् ।

195. વળી, શાસ્ત્ર નિયમાર્થ છે છતાં તમારે જણાવવું જોઈએ કે આ નિયમાર્થ કેવો છે-શુ સાધુ શબ્દો વડે જ ખોલવું જોઈએ એવો નિયમાર્થ છે કે સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું જ જોઈએ એવો નિયમાર્થ છે ? અને તરફ દોષ છે, કારણ કે કહ્યું છે કે 'જો સાધુ શબ્દો વડે જ' એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો અસાધુ શબ્દના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ ન હોવાથી આ નિયમાર્થ વ્યર્થ છે અને 'ખોલવું જ જોઈએ' એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો મોનમાં દોષ આવી પડે. વાચકત્વથી અન્ય સાધુત્વ નથી એમ અમે કહ્યું છે એટલે અવાચક શબ્દના પ્રયોગનો તો પ્રસંગ જ છે નહિ જો તમે કહો કે પ્રમાદ કે અશક્તિથી જન્ય અપશબ્દના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ કરવા માટે 'સાધુ (= વાચક) શબ્દો વડે જ ખોલવું જોઈએ' એવા નિયમનો આશરો લેવામાં આવે છે, તો ત્યાં પણ અમારે તમને કહેવું જોઈએ કે પ્રમાદ કે અશક્તિથી જન્ય શબ્દો જો અવાચક હોય તો તેમના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ નથી એટલે તેમનો પ્રતિષેધ કરવાનો શ્રમ શા માટે લેવો જોઈએ ? અને અપ્રમાદ અને શક્તિથી જન્ય શબ્દોની જેમ તે શબ્દોમાં વાચકતા હોય તો અપ્રમાદ અને શક્તિથી જન્ય શબ્દોની જેમ તેમનો પ્રતિષેધ ન થાય. જો તમે કહો કે અપશબ્દોનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે કારણ કે લોકમાં અપશબ્દોનો પ્રચુર પ્રયોગ દેખાય છે, એટલે 'સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ' એવા પ્રયોગવિષયક આ નિયમનું ફળ અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગની નિવૃત્તિ છે, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે જો જેમ હોય તો આંખનો મીચકાર, હાથની સંજ્ઞા વગેરેનો પ્રચુર પ્રયોગ લોકમાં દેખાય છે એટલે 'સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ' એ નિયમનું ફળ આંખનો મીચકાર, હાથની સંજ્ઞા વગેરે એજાઓના પ્રયોગની નિવૃત્તિ અને.

196. अपि च विधिफलः सर्वत्र नियमो भवति, 'ऋतावुपेयात्' इत्यादि । निषेधफला तु परिसंख्या 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहृतमभिधीयते ।

પરિસંખ્યા તર્હિ મવિષ્યતીતિ ચેન્ન, શબ્દાપશબ્દયોર્યુગપત્ પ્રાપ્ત્યમાવાત્ ,
"તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તૌ પરિસંખ્યાઽભિધીયતે" ઇતિ ન્યાયાત્ ।

196. વળી નિયમનું ફળ સર્વત્ર વિધિ છે, [પ્રતિપક્ષની નિવૃત્તિ નથી]; ઉદાહરણાર્થ 'ઋતુકાળે [પત્ની પાસે] જવું જોઈએ' ['ઋતુકાળે પત્ની પાસે જવું જોઈએ' એનો અર્થ છે 'ઋતુકાળે પત્ની પાસે અવશ્ય જવું જ જોઈએ'; એનો અર્થ એ નથી કે, 'અનૃતુકાળે પત્ની પાસે ન જવું જોઈએ,' કારણ કે જો આવો અર્થ કરવામાં આવે તો 'પત્નેઃ છાડીને એની પાસે જવું' વગેરે આદેશવાક્ય સાથે વિરોધ આવે.] પરિસંખ્યાનું ફળ નિષેધ છે; ઉદાહરણાર્થ 'પાંચ પાંચનખોવાળા પ્રાણીઓ લક્ષ્ય છે.' [પાંચ પાંચનખોવાળા લક્ષ્ય છે' એનો અર્થ છે 'પાંચેતર પાંચનખવાળા અલક્ષ્ય છે-લક્ષ્ય નથી.' નિયમવિધિ અને પરિસંખ્યાવિધિનો આ ભેદ છે નિયમોનું પ્રયોજન પ્રતિપક્ષનિવૃત્તિ નથી જ્યારે પરિસંખ્યા-

ઓનું પ્રયોજન પ્રતિપક્ષનિવૃત્તિ છે.] તેથી અપશબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ એ નિયમનું ફળ છે એમ કહેવું એ તો વદતોવ્યાધાત છે. જે તમે કહેશો કે તો પછી એ પ્રતિષેધ [નિયમનું નહિ પણ] પરિસંખ્યાનું ફળ છે તો અમે જણાવીશું કે ના, તે અપશબ્દોના પ્રતિષેધ પરિસંખ્યા પણ નથી કારણ કે શબ્દ અને અપશબ્દ બંનેની યુગપત્ પ્રાપ્તિ નથી. પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેમાં અર્થ યુગપત્ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે [જે વિધિ હોય તેને] પરિસંખ્યા વિધિ કહે છે.

[જેનો વિષય અપ્રાપ્ત—અન્ય પ્રમાણથી અજ્ઞાત—અર્થ છે તે વિધિ છે, એવું વિધિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અપૂર્વવિધિ, નિયમવિધિ અને પરિસંખ્યાવિધિ એમ ત્રણ ભેદ વિધિના છે. બિલકુલ અપ્રાપ્ત અર્થનો પ્રાપ્ત વિધિ અપૂર્વવિધિ કહેવાય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આવતો ‘ત્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ’ એ વિધિ. આ વિધિના અભાવમાં દશપૂર્ણમાસના ત્રીહિનું પ્રોક્ષણ કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, જ્યારે એ વિધિ હોતાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પક્ષમાં પ્રાપ્ત અર્થનો સર્વત્ર (બધા પક્ષમાં) નિયમ કરનાર વિધિને નિયમવિધિ કહેવામાં આવે છે. આનો ભાવાર્થ એ કે, વિકલ્પથી પ્રાપ્ત અર્થો પૈકી ખીજને નિવૃત્ત કરી અમુક એક અર્થને જ બધે પ્રાપ્ત કરાવનાર જે વિધિ તે નિયમવિધિ. આને ખીજ રીતે સમજાવીએ. અનેક સાધનો પૈકી કોઈ પણ એક સાધનથી સાધ્ય થઈ શકે એવી ક્રિયામાં, જ્યાં અમુક સાધન પ્રાપ્ત હોય ત્યાં અન્ય અમુક સાધન અપ્રાપ્ત હોય એ સ્વાભાવિક જ છે, તો ત્યાં પણ તે અપ્રાપ્ત સાધનને જ પ્રાપ્ત કરાવનાર જે વિધિ તેને નિયમવિધિ સમજાવો. આને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. દશપૂર્ણમાસમાં ‘ત્રીહીનવહન્તિ’ (=ડાંગરને છડવી) એ વિધિ નિયમવિધિ છે. ઉત્પત્તિવાક્યથી અવગત જે પુરોડાશ છે તે પુરોડાશને બનાવવા માટે જરૂરી તંદુલ (= ચોખા) તૈયાર કરવામાં ડાંગર ઉપરથી ફેતરાં કાઢવાં (= વૈતુષ્ય) જરૂરી છે. ફેતરાં કાઢવાં વિના ચોખા તૈયાર થાય નહિ, એટલે અર્થાપત્તિપ્રમાણથી કોઈ પણ રીતે ફેતરાં કાઢવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ ફેતરાં નખથી ફેલીને પણ કઢાય અને છડીને પણ કઢાય. જે ‘ત્રીહીનવહન્તિ’ એ વિધિ ન હોય તો અવહનનથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવાનું થતું હોય ત્યાં તો અવહનન પ્રાપ્ત છે અને ખીજે અર્થાત્ જ્યાં નખવિદ્ધન આદિથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવાનું થતું હોય ત્યાં અવહનન અપ્રાપ્ત છે. પરંતુ આ વિધિ હોતાં જ્યાં તે અપ્રાપ્ત છે ત્યાં પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં અવહનન સિવાય ખીજાં સાધનોથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવામાં આવતાં હોય અર્થાત્ જ્યાં અવહનન અપ્રાપ્ય હોય ત્યાં પણ અવહનનથી ફેતરાં કાઢવાનું વિધાન કરનાર વિધિ નિયમવિધિ છે. આમ નિયમવિધિનું ફળ પ્રતિષેધ નથી પણ વિધિ છે.

પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેમાં સમાનપણે પ્રાપ્ત અર્થને બેમાંથી એકથી નિવૃત્ત કરે તે વિધિ પરિસંખ્યા વિધિ છે. આનું ઉદાહરણ છે ‘પંચ પંચનભ્તાઃ મહ્યાઃ’ (= ‘પાંચ નખો ધરાવતા પાંચ પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે.’ આ પાંચ પ્રાણીઓ છે—શશક, શલકડી, ગોધા, ખડ્ગી અને ફૂં). જે આ વિધિ ન હોય તો પંચ પંચનખ અને પંચેતર પંચનખ બંને ભક્ષ્ય બને. પરંતુ આ વિધિ હોતાં પંચેતર પંચનખની નિવૃત્તિ થાય છે. પંચ પંચનખનું ભક્ષ્ય

તો રાગથી પ્રાપ્ત છે જ, એટલે 'પંચ પંચનલા મહ્યાઃ' એ વિધિનો અર્થ એ ન થાય, કારણ કે વિધિનો વિષય તો અપ્રાપ્ત હોય છે. તેથી ન છૂટકે આ વિધિવાક્યના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પરાર્થનો અર્થાત્ 'પંચેતર પંચનખ લક્ષ્ય નથી' એ અર્થનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. આવી વિધિને પરિસંખ્યાવિધિ કહેવામાં આવે છે. ન્યારે કોઈ રસ્તો ન હોય ત્યારે જ ન છૂટકે આ પરિસંખ્યાવિધિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે, કારણ કે સ્વાર્થત્યાગ, પરાર્થસ્વીકાર અને પ્રાપ્ત્યાધ એ ત્રણ દોષો પરિસંખ્યામાં હોય છે. તત્ર અને અન્યત્ર અનેમાં અર્થ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે એકમાંથી અર્થની નિવૃત્તિ કરવનું પ્રયોજન પરિસંખ્યા વિધિનું છે. આમ પરિસંખ્યાવિધિનું ફળ પ્રતિષેધ છે, વિધિ નથી.]

197. યદપિ પુણ્યપાપફલત્વં શબ્દાપશબ્દપ્રયોગસ્યેતિ ગીયતે, તદપિ ન પેશલં, પરિદેશ્યમાનમત્રિવાદસિદ્ધાર્થપ્રત્યયજનનમપહાય પરોક્ષસ્યાદષ્ટસ્ય પુણ્યપાપાત્મનઃ કરૂપનાઽનુપપત્તેઃ । યચ્ચાયં 'સ્વર્ગે લોકે કામધુગ્મવતિ' ઇતિ [મહાભાષ્યે ઉદ્ઘૃતમ્], સાધુશબ્દસ્તુત્યર્થવાદો, યચ્ચ 'સ વાગ્વજ્રો યજમાનં હિનસ્તિ' ઇતિ [પાણિનીયશિક્ષા ૫૨] અપશબ્દે નિન્દાર્થવાદઃ । તત્ર પરાર્થત્વસ્ય ત્રિસ્પષ્ટદષ્ટત્વાદર્થવાદમાત્રપર્યવસિતૌ ચ । "દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ ફલશ્રુતિરર્થવાદઃ સ્યાત્" ઇતિ [જૈ૦ સૂ૦ ૪.૩.૧.] ન્યાયાન્ન ફલાર્થતેતિ ।

197. જે શબ્દના ઉચ્ચારનું ફળ પુણ્ય છે તે સાધુ શબ્દ અને જે શબ્દના ઉચ્ચારનું ફળ પાપ છે તે અસાધુ શબ્દ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ અરામર નથી કારણ કે પરિદેશ્યમાન અને અવિવાદસિદ્ધ એવું અર્થજ્ઞાનનું ઉત્પાદક કારણ છોડી પુણ્ય-પાપરૂપ પરોક્ષ અદષ્ટની કલ્પના કરવી ઘટતી નથી. 'एकोऽपि शब्दः सम्यक् प्रत्युक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति' (= એક પણ શબ્દ અરામર ઉચ્ચારવામાં આવે તો તે સ્વર્ગમાં અને લોકમાં ધ્રુવાને પુરનારો બને છે.) - આ સાધુ શબ્દની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ છે. 'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्ब्रजो यजमानं हिनस्ति...॥ (=સ્વરથી કે વર્ણથી હીન મંત્રનો મિથ્યા પ્રયોગ કરતાં તે મંત્ર તે અર્થનો વાચક બનતો નથી, તે મંત્ર તો વાગ્-વજ્ર બની યજમાનને હણે છે) - આ, અસાધુ શબ્દની નિન્દારૂપ અર્થવાદ છે. સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગની આપ્તમાં જે ફળવિધાનો કરવામાં આવ્યા છે તે અર્થવાદમાં જ પર્યાવસિત થાય છે, કારણ કે સાધુ અને અસાધુ શબ્દનો પ્રયોગ પરાર્થ છે (= અર્થ જણાવવા માટે છે) એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. 'द्रव्य, स स्कार અને કર્મની આપ્તમાં ફળનું વિધાન અર્થવાદ છે, કારણ કે દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મ પરાર્થ છે' એ ન્યાયે સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગનું ફળ અહીં જે (પુણ્ય-પાપ) જણાવાયું છે તે નથી.

198. તદેવં 'સાધુમિર્માષિતવ્યમસાધુમિર્ન' ઇતિ ત્રિધિનિષેઘયોરનારમ્યાઘીતયોઃ શ્રૂયમાણયોરપિ દૌસ્થિત્યાત્ તન્મૂલતયા લઘ્વપ્રમાણભાવા વ્યાકરણસ્મૃતિરજ્જતામેષ્યતિ

વેદસ્યેતિ દુરાશૈવ । પ્રકરણવિશેષપાઠે તુ તયોસ્તદુપયોગાદેવ ન સાર્વત્રિકી નિયમાર્થતેતિ સર્વથા ન વ્યાકરણે તન્મૂલત્વમ્ ।

198. કોઈ અમુક સંદર્ભમાં ન કહેવાયેલા અને છતાં સંભળાતા ‘સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈ એ, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ’ એ એ વિધિ-નિષેધોની સ્થિતિ મુશ્કેલ હોઈ, તેમના મૂળ તરીકે પ્રમાણભાવ પામેલી વ્યાકરણસ્મૃતિ વેદનું અંગપણું પામશે એવી આશા ખોટી જ છે. જો તે વિધિ-નિષેધ અમુક પ્રકરણવિશેષમાં પડિત હોય તો તેમનો ત્યાં જ ઉપયોગ હોઈ તેમની સાર્વત્રિક નિયમાર્થતા નથી, એટલે વ્યાકરણ તેમનું મૂળ સર્વથા નથી.

199. આહ તર્હિ ‘નિષ્કારણઃ ષડ્જ્ઞો વેદોઽધ્યેયો જ્ઞેયસ્ચ’ इति विधेः शिक्षा-कल्पसूत्रनिरुक्तच्छन्दोज्योतिःशास्त्रवत् व्याकरणमपि वेदाङ्गत्वादध्येतव्यमित्यवगम्यते । नैतदप्यस्ति, शिक्षादीनामितरेतरसाध्यासंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपकारनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गता सुसङ्गता । व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्लवने विदधतः साधुशब्द-प्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं सम्भाव्यते, न मार्गान्तरेण । स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम् । अतो नाङ्गान्तराणि स्पर्धितुमर्हति व्याकरणम् ।

199. જો કોઈ કહેશે કે. તો પછી ‘કારણ વિના ૭ અંગવાળો વેદ લખવો જોઈ એ અને જાણવો જોઈ એ’ એ વિધિમાંથી, શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત છંદ અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રની જેમ વ્યાકરણ પણ વેદનું અંગ હોઈ લખવું જોઈ એ એ જ્ઞાત થાય છે, તો તે પણ બરાબર નથી. [તેનું કારણ જણાવીએ છીએ.] જે વિધિઓના એકબીજાનાં સાધ્યો અસંકીર્ણ છે એવી વિધિઓ જેની અપેક્ષા રાખે છે તે વેદોપકાર શિક્ષા વગેરે કરતા હોવાને કારણે શિક્ષા વગેરેનું વેદાંગત્વ સુસંગત છે. વ્યાકરણ ભલે સુદૂર સુધી દોડફૂદ કરે તો પણ સાધુશબ્દ-પ્રયોગનિયમ દ્વારા જ તેનું વેદાંગત્વ સંભવે ખીજ કોઈ રીતે સંભવે નહિ. અને તે નિયમ તો કુદર્શ છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. તેથી વ્યાકરણ ખીજ વેદાંગો સાથે સ્પર્ધા કરવાને લાયક નથી.

200. निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोजनशैथिल्यं सूचयति न तथा प्रयोजनवत्ताम् । श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणापेक्षया षडङ्गता वर्णयिष्यते ।

200. કારણ વિના ૭ અંગવાળા વેદના અધ્યયનના વિધિવાક્યમાં ‘નિષ્કારણ (= કારણ વિના)’ શબ્દ જેટલું પ્રયોજનશૈથિલ્ય સૂચવે છે તેટલું પ્રયોજનવત્ત્વ સૂચવતું નથી. વેદના અંગરૂપ શ્રુતિ, વગેરે પ્રમાણોની અપેક્ષાએ વેદની ષડાંગતા હવે પછી વર્ણવીશું.

201. एतेन “तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित वै नापभाषित वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति, “एकः शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-ग्भवति” इति, “आहिताग्निपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्”

इति, “तस्मादशेषा व्याकृता वागुच्यते” इत्यादिवचनान्तरमूलताऽपि व्याकरणस्मृतेः प्रस्युक्ता ।

201. ‘તેથી બ્રાહ્મણે એવિચિત (અશુદ્ધ) બોલવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જે એવિચિ (અશુદ્ધ) શબ્દ છે તે અપશબ્દ (અસાધુ શબ્દ) છે’, ‘પરાપર જાણીને અને સારી રીતે પ્રયોજાયેલો એક શબ્દ સ્વર્ગમાં અને લોકમાં ઇચ્છા પૂરનારો બને છે’, ‘આહિતાગ્નિ (= અગ્નિહોત્ર કરનારો) અપશબ્દનો પ્રયોગ કરીને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સારસ્વતી ઇષ્ટિ કરે,’ તેથી સંપૂર્ણપણે વ્યાકૃત વાણીને વાગૂ કહેવામાં આવે છે’ વગેરે અન્ય વચનોમાં પણ વ્યાકરણ-સ્મૃતિનું મૂળ હોવાનો પ્રતિષેધ અમે કર્યો છે, [કારણ કે તે વાક્યો અર્થવાદરૂપ છે.]

202. શિષ્ટપ્રયોગમૂલા તર્હિ વ્યાકરણસ્મૃતિરસ્તુ । કે શિષ્ટા इति पृष्ठो वक्तुमर्हसि । किमभिमतगवादिसाधुशब्दव्यवहारिणो, गाव्याद्यपशब्दवादिनो, द्वये वा ? आद्ये पक्षे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम्, शिष्यप्रयोगमूलं व्याकरणं व्याकरण-विदश्च शिष्या इति । न ह्यशिक्षितव्याकरणास्तत्संस्कृतगवादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति । मध्यमपक्षे गाव्यादिव्यवहारिणः शाकटिकाः शिष्याः, तत्प्रयोगमूलं गवादि-शब्दसंस्कारकारि व्याकरणमिति व्याहृतमिव लक्ष्यते । तृतीये तु पक्षे गोगाव्या-दिशब्दयोगसांकर्यात् किंफलं व्याकरणं भवेत् ।

202. તમે કહેશો કે, તો પછી વ્યાકરણસ્મૃતિનું મૂળ શિષ્ટપ્રયોગમાં હો. અમે ત્યારે પૂછીશું કે શિષ્ટ કોણ ત્યારે તમારે તેનો ઉત્તર આપવો જોઈએ; શું તમને અભિમત ‘ગો’ આદિ સાધુ શબ્દો બોલનારા શિષ્ટ છે કે ‘ગાવિ’ વગેરે અપશબ્દ બોલનારા અશિક્ષિતો શિષ્ટ છે કે બંને ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં ન પાર કરી શકાય એવો ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે —શિષ્ટપ્રયોગમૂલક વ્યાકરણ છે અને વ્યાકરણવિદો શિષ્ટ છે, કારણ કે વ્યાકરણ ન જાણીને વ્યાકરણથી સંસ્કૃત ‘ગૌ’ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા કુશળ નથી. ખીજા વચલા પક્ષમાં ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો બોલનારા ગાડું હાંકનારાઓ શિષ્ટ છે અને તે શિષ્ટોના પ્રયોગમાં વ્યાકરણનું મૂળ છે જે વ્યાકરણ ‘ગો’ આદિ શબ્દોનો સંસ્કાર કરનારું છે, એમ માનતાં તો વદતો વ્યાપ્રાત જેવું જણાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં ‘ગો’ ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દપ્રયોગોની સેળસેળ થઈ જવાને કારણે વ્યાકરણનું ઈજા શું બનશે ?

203. वैद्यकस्मृतिरिवान्वयव्यतिरेकमूलेति चेत्, वैद्यकस्मृतेस्तु युक्तमन्वय-व्यतिरेकमूलत्वं तथादर्शनादिति । तदनयाऽपि दिशा न प्रयोजनवत्तामुपयाति व्याकरणम् ।

203. જે વૈદ્યકસ્મૃતિની જેમ વ્યાકરણસ્મૃતિ અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક છે એમ તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે વૈદ્યકસ્મૃતિનું તો અન્વય-વ્યતિરેકમૂલત્વ છે કારણ કે તેવું દેખાય છે [પરંતુ વ્યાકરણનું અન્વય-વ્યતિરેકમૂલત્વ નથી કારણ કે તેવું દેખાતું નથી.] નિબંધ’ એ કે આ રીતે પણ વ્યાકરણ પ્રયોજનવાળું બનતું નથી.

204. અતશ્ચ નિષ્પ્રયોજનં વ્યાકરણં, તત્ સૂત્રકૃતા સ્વયં પ્રયોજનસ્યાનુક્તવાત્ । ન હિ 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' 'પ્રમાણાદિજ્ઞાનાત્ સાધર્મ્યાદિજ્ઞાનાદ્વા નિઃશ્રેયસાધિગમઃ' ઇતિવત્ તત્ર સૂત્રકારઃ પ્રયોજનં પ્રત્યપીપદત્ । સુજ્ઞાનત્વાન્ન પ્રત્યપાદયદિતિ ચેત્, કિમુચ્યતે સુજ્ઞાનત્વમ્ ? યદદ્વાપિ નિપુણમન્ત્રેષમાણા અપિ ન વિદ્મઃ, યત્ર ચાદ્વાપિ સર્વે વિવદન્તે ।

204. વ્યાકરણ નિષ્પ્રયોજન છે, કારણ કે સૂત્રકારે પોતે પ્રયોજન જણાવ્યું નથી. 'વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી હવે (= અથ), અધ્યયનનું ફળ અર્થજ્ઞાન હોવાથી (= અતઃ) ધર્મની જિજ્ઞાસા એટલે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ (= ધર્મજિજ્ઞાસા)', 'પ્રમાણ આદિના જ્ઞાનથી કે સાધર્મ્ય આદિના જ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસૂની પ્રાપ્તિ થાય છે' એવી જેમ સૂત્રકારે પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

જે તમે કહો કે તેના પ્રયોજનનું સુજ્ઞાન હોવાથી સૂત્રકારે તે પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શું આને સુજ્ઞાનત્વ કહો છો કે જેને આજ સુધી નિપુણપણે શોધવા છતાં પણ આપણે જાણતા નથી કે જેની આખતમાં આજ સુધી પણ બધાને વિવાદ છે ?

205. કિञ્ચ ધર્માર્થકામમોક્ષાશ્ચત્વારઃ પુરુષાર્થાઃ, તેષામન્યતમઃ કિલ વ્યાકરણસ્ય પ્રયોજનમાશઙ્કયેત । તત્ર ન તાવદ્ધર્મસ્તસ્ય પ્રયોજનમ્ । સ હિ યાગદાનહોમાદિસ્વભાવઃ તઙ્ગનિતસંસ્કારાપૂર્વરૂપો વા વેદાદેવાવગમ્યતે । ચોદનૈવ ધર્મે પ્રમાણમિતિ તદ્વિદઃ । ચોદનામૂલમન્વાદિસ્મૃતિસદાચરણેતિહાસગમ્યો વા કામં ભવતુ । વ્યાકરણસ્ય તુ સ્વતસ્તદુપદેશસામર્થ્યાસંભવાદન્નસમાહ્યાતત્વાચ્છ ન તત્પ્રયોજનતા યુક્તા । પ્રયોગનિયમદ્વારકસ્તુ ધર્મસ્તસ્યાપ્રયોજનતયા નિરસ્ત એવ । અર્થપ્રયોજનતા તુ વાર્તાદિખંડનીત્યોઃ પ્રસિદ્ધા, ન વ્યાકરણસ્ય । અધીતવ્યાકરણા અપિ દરિદ્રાઃ પ્રાયશો દશ્યન્તે ઇતિ ન તસ્યાર્થઃ પ્રયોજનમ્ । કામસ્તુ વાત્સ્યાયનપ્રણીતકામશાસ્ત્રપ્રયોજનતામુપગતો ન વ્યાકરણસાધ્યતાં સ્પૃશતિ । મોક્ષે તુ દ્વારમાત્માદિપરિજ્ઞાનમાચક્ષતે ક્લેશપ્રહાણં ચાધ્યાત્મવિદઃ । ષત્વળત્વપરિજ્ઞાનં પુનરપવર્ગસાધનમિતિ ન સાધીયાન્ વાદઃ । તદેવં ધર્માદિચતુર્વર્ગાદિકોઽપિ ન વ્યાકરણસાધ્ય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

205. વળી, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો છે, તેમાંનો કોઈ એક વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ કોઈ આશંકા કરી શકે. ત્યાં ધર્મ વ્યાકરણનું પ્રયોજન નથી. ધર્મ યાગ, દાન, હોમ વગેરે સ્વભાવવાળો છે, અથવા તો યાગ વગેરે કર્મોથી જનિત સંસ્કારરૂપ અપૂર્વસ્વભાવ છે, અને તે ધર્મ વેદમાંથી જ અવગત થાય છે. વૈદિક પ્રવૃત્તિ વાક્ય (= વેદના) જ ધર્મની આખતમાં પ્રમાણ છે એમ ધર્મવિદો કહે છે. અથવા, મનુ વગેરેની વેદમૂલક સ્મૃતિ, સદાચાર, પુરાણ, ઇતિહાસ દ્વારા ધર્મ જ્ઞેય બલે હો. સ્વતઃ ધર્મને

ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય વ્યાકરણમાં સંભવતું ન હોઈ અને વેદના અંગ તરીકે તેને સમજવવામાં આવતું હોઈ વ્યાકરણને કોઈ પ્રયોજન હોવું ઘટતું નથી. વ્યાકરણના પ્રયોજન તરીકે કર્મપ્રયોગના નિયમના દારૂપ ધર્મનો નિરાસ અમે કરી દીધો છે. વાર્તા અને ઇંડ-નીતિનું પ્રયોજન અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, વ્યાકરણનું પ્રયોજન અર્થ પ્રસિદ્ધ નથી. વ્યાકરણ ભણેલા પણ મોટા ભાગે દરિદ્ર દેખાય છે, એટલે વ્યાકરણનું પ્રયોજન અર્થ નથી. કામ તો વાતચાચનપ્રણીત કામશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, તે વ્યાકરણનું પ્રયોજન બિલકુલ નથી. આત્મા વગેરેના જ્ઞાનને અને કલેશના ક્ષયને અધ્યાત્મવિદો મોક્ષનું દારૂ કહે છે. પત્વણત્વનું જ્ઞાન અપવર્ગનું સાધન છે એવો વાદ કંઈ વધુ સારો નથી. તેથી, આમ ધર્મ વગેરે ચારના સમુદાયમાંથી એક પણ વ્યાકરણનું સાધ્ય - પ્રયોજન - નથી એ સ્થિર થયું.

206. અથોચ્યતે સકલપુરુષાર્થસાર્થસાધનોપદેશવિધેર્વેદસ્ય વ્યાકરણમવલગ્નક-મજ્જમતસ્તત્પ્રયોજનેનૈવ પ્રયોજનવદિતિ ન પૃથક્ પ્રયોજનાન્તરમાકાઙ્ક્ષતીતિ, તદપિ પરિહૃતમ્ ।

યા હિ સાધુશબ્દેતરોપદેશદિશા તસ્ય તદજ્ઞતા, સા વ્યુદસ્તૈવ । ન ચાજ્ઞ-સ્યાપિ સતસ્તસ્ય તત્સેવાદ્વારમપરમસ્તીતિ, નિષ્પ્રયોજનમેવ । ન ચેદશમનુપકાર-કમગ્યજ્ઞં ભવિતુમર્હતિ । ન હિ તત્ પ્રધાનેનાઙ્ગીક્રિયતે । નિયોગગર્ભો હિ વિનિયોગ-ઈતિ ન્યાયવિદઃ ।

206. અહીં તમે કહેશો કે, અથા પુરુષાર્થોના સાધનોના ઉપદેશવિધિરૂપ વેદનું સલગ્ન અંગ વ્યાકરણ છે, તેથી વેદના પ્રયોજન દ્વારા જ તે પ્રયોજનવાળું છે, તે પૃથક્ પ્રયોજનની આકાંક્ષા રાખતું નથી આનો પરિહાર પણ અમે કરી દીધો છે. સાધુ-અસાધુ શબ્દનો ઉપદેશ આપતું હોવાને કારણે વ્યાકરણ વેદનું અંગ છે એનો તો નિરાસ અમે કરી દીધો છે જ. વેદનું અંગ હોવા છતાં વ્યાકરણ વેદની ખીજ કોઈ સેવા કરતું નથી, એટલે વ્યાકરણ નિષ્પ્રયોજન જ છે. આવું વેદનો કંઈ ઉપકાર ન કરનારું વ્યાકરણ વેદનું અંગ બનવાને લાયક નથી, કારણ કે અનુપકારકને પ્રધાન યોતાનું અંગ બનાવતું નથી. નિયોગને વિનિયોગની અપેક્ષા હોય છે, અર્થાત્ વિનિયોગ નિયોગનો ઉપકારક છે, એમ ન્યાયવિદો કહે છે. [નિયોગ પ્રધાન છે અને વિનિયોગ અંગ છે. અંગ પ્રધાનનો ઉપકાર કરે છે. તેથી પ્રધાનને અંગની અપેક્ષા છે.]

207. યાન્યપિ રક્ષાદીનિ પ્રયોજનાનિ વ્યાકરણસ્ય વ્યાખ્યાતૃભિરમિહિતાનિ, તેષામન્યતોઽપિ સિદ્ધેર્ન વ્યાકરણશરણતા યુક્તા । રક્ષા તાવદધ્યેતૃપરમ્પરાત ઇવ સિદ્ધા । મનાગપિ સ્વરતો વર્ણતો વા પ્રમાણ્યન્તં કઙ્કિચદધીયાનમન્યેઽધ્યેતારઃ ‘મા વિનીનશઃ, શ્રુતિમિત્યમુચ્ચારય’ ઇત્યાચક્ષાણાઃ શિક્ષયન્તીતિ રક્ષિતો ભવતિ વેદઃ ।

207 વેદની રક્ષા, વગેરે જે પ્રયોજનો વ્યાકરણનાં વ્યાખ્યાતાઓએ કહ્યાં છે તે પ્રયોજનો ખીજથી પણ સિદ્ધ થતાં હોવાથી તેમને મોટા વ્યાકરણને શરણે જવું યોગ્ય નથી. વેદની

રક્ષા અધ્યેતાઓની પરંપરાથી જ સિદ્ધ છે. વેદનું અધ્યયન કરતો કોઈ પણ અધ્યેતા સ્વસ્થી કે વહ્યુથી જરા પણ ઉચ્ચારમાં પ્રમાદ (= ભૂલ) કરે તો તેને ખીભ અધ્યેતાઓ 'વેદનો નાશ કર મા, શ્રુતિનો આમ ઉચ્ચાર કર' એમ ઢહી શિખવાડે છે, એટલે વેદ રક્ષિત રહે છે.

208. ऊहस्तु त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः । तत्र सामविषयो यौक्ति-

कशास्त्रादवगम्यते, याज्ञिकप्रयोगप्रवाहाद्वा । मन्त्रविषयोऽप्येवम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविषये तु तस्मिन् व्याकरणमपि किं कुर्यात् ।

208. [પ્રકૃતિયાગની જેમ વિકૃતિયાગ કરવાના હોય છે. એટલે પ્રકૃતિયાગની વિગતો વિકૃતિયાગમાં લઈ જવાની (= અતિદેશ) હાય છે. પ્રકૃતિયાગમાં પ્રયોજાયેલ મંત્રો, સામ અને સંસ્કાર વિકૃતિયાગમાં ન્યારે લઈ જવાય (transfer કરાય) ત્યારે સંપૂર્ણપણે તેના તે જ તેઓ તેમાં અંધ ખેસતા નથી, એટલે તેમાં જરૂરી યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આ ફેરફારને ઊહ કહેવામાં આવે છે.] ઊહ ત્રણ પ્રકારનો છે—મન્ત્રવિષયક, સામવિષયક અને સંસ્કારવિષયક. [(૧) મન્ત્રવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—આગ્નેય યાગમાં વ્રીહિ દ્રવ્ય હોમવામાં આવે છે. હવિ અગ્નિને અપવામાં આવે છે અને જે મંત્રનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે છે 'અગ્નયે ત્વા જુષ્ટં નિર્વપામિ ...ત્રીહીણાં મેઘ સુમનસ્યમાનાઃ'. આગ્નેય યાગ પ્રાકૃત યાગ છે અને એનો વૈકૃત યાગ સૌય યાગ છે. આ વૈકૃત સૌય યાગમાં દ્રવ્ય નીવાર છે અને હવિ સૂયને અપવામાં આવે છે આ હકીકતને દષ્ટિમાં રાખી મંત્રમાં થોડોક ફેરફાર જરૂરી બને છે. પરિણામે આવો કોઈ ફેરફાર કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ વેદમાં ન હોવા છતાં એ ગૌદિક આદેશનું અનુમાન કરી મન્ત્ર અ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે છે—'સૂયૈય ત્વા જુષ્ટં નિર્વપામિ ...નીવારણાં મેઘ સુમનસ્યમાનાઃ' (૨) સામવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—વૈશ્યસ્તોમના માટે કણ્વરથન્તર સામ ગાવાનો આદેશ છે ન્યારે જે યાગની વૈશ્યસ્તોમ વિકૃતિ છે તે, પ્રોક્ષણથી યજ્ઞિત પ્રાકૃત યાગમાં બૃહત્ અને રથન્તર સામ ગવાય છે. એટલે પ્રથમ ઊભો થાય છે કે શું વૈશ્યસ્તોમમાં પ્રાકૃત યાગના એ સામની જેમ જ સામ ગાવાનો કે પછી એમાંથી એક સામની જેમ. આ પ્રથમનો ઉત્તર અપવામાં શબ્દ અને કુમારિલ વચ્ચે મતભેદ છે. શબ્દ અનુસાર તે સામ બન્ને રીતે ગાવાનો, વિકલ્પ કેવળ એ વિગતોની આખતમાં જ છે ન્યા બહત એ રથન્તરનો સીધો વિરોધી હોય, ઉદાહરણથી ન્યારે બહત ઉચ્ચૈઃ ગાવાનો હોય ત્યારે રથન્તરને ઉચ્ચૈઃ નહિ ગાવાનો. કુમારિલ અનુસાર ગાવાની સઘળી વિગતોને લક્ષી વિકલ્પ છે અર્થાત્ ન્યારે વૈશ્યસ્તોમમાં કણ્વન્થન્તર ગાવામાં આવે ત્યારે તેને કાં તો સંપૂર્ણપણે બૃહત્ની જેમ ગાવો જોઈએ કાં તો સંપૂર્ણપણે રથન્તરની જેમ ગાવો જોઈએ. (૩) સંસ્કારવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—વાજપેય યાગ માટે નીવારનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ છે, ન્યારે એના પ્રાકૃત યાગમાં વ્રીહિ દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય છે. આ વ્રીહિના સંબંધમાં પ્રોક્ષણ, અવહનન વગેરે સંસ્કારો કરવાનો આદેશ છે. જે કે નીવારની આખતમાં આવા સંસ્કારો કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ નથી છતાં નીવારની આખતમાં પણ આ સંસ્કારો કરવા જોઈએ કારણ કે આવા સંસ્કાર ન પામેલું દ્રવ્ય યાગમાં ઉપયોગ કરવાનો યોગ્ય નથી.] આ ત્રણ પ્રકારના ઊહમાંથી સામવિષયક ઊહ યૌકિતશાસ્ત્રથી અને યાજ્ઞિકોના પ્રયોગોની પરંપરાથી જ્ઞાત થાય છે. મન્ત્રવિષયક ઊહ પણ એ જ રીતે જ્ઞાત થાય છે અને પેદા પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કારવિષયક ઊહમાં તો વ્યાકરણ પણ શું કરે ?

209. આગમસ્ત્વનન્તરમેવ પરીક્ષિતઃ । આગમગમ્યં ચ પ્રયોજનં ભવતિ, ન ચાગમઃ પ્રયોજનમ્ । લાઘવં તુ કિમુચ્યતે ? બાલ્યાત્ પ્રભૃતિઃ बहुषु वहस्त्वपि वत्सरेषु यन्नाधिगन्तुं शक्यते व्याकरणं, स चेत्लघुरुपायः कोऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति ? संदेहोऽपि न कश्चिद्वेदार्थे व्याकरणेन पराणुद्यते । प्रतिवाक्यमुपप्लवमाननानाविधसंदेहसहस्रत्रिंशत्सनफला मीमांसा दृश्यते, न व्याकरणम् । 'तेन रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्' इति यदुच्यते, तन्न सुव्याहृतम् ।

209. આગમની પરીક્ષા હમણા જ [એથા આહિક્ષાં] કરવામાં આવી છે. પ્રયોજન આગમમાંથી જ્ઞાત થાય છે, આગમ ખુદ પ્રયોજન નથી.

લાઘવ કોને કહેવામાં આવે છે ? આળપણથી માંડી ધણાં વહેતાં વર્ષોમાં પણ જે વ્યાકરણને જાણવું શક્ય નથી તે જો લઘુ ઉપાય હોય તો ખીજને કયો ઉપાય ચુકુ બનશે ? 'વેદાર્થ' આપત થતા કોઈ સંદેહને વ્યાકરણ દૂર કરવું નથી. પ્રતિ વેદવાક્યે ઉક્તઃ વિવિધ હજારો સંદેહોનો ઉકેલ મીમાંસાનું કૃણ છે એ દેખાય છે, વ્યાકરણનું એ કૃણ નથી. તેથી, 'રક્ષા, ઊહ, આગમ, લઘુ, અસંદેહ આ બધાં વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

210. યાન્યપિ પ્રયોજનાન્તરાણિ भूयांसि 'तेऽसुरा हेलयो हेलयः' इत्युदाहरणदिशा दर्शितानि, तान्यपि तुच्छत्वादानुषङ्गिकत्वाच्चोपेक्षणीयानि, तदुक्तम् —

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैर्यस्य प्रयोजनैः ।

तस्यानुषङ्गिकेष्वાશા કુશકાશાવલમ્બિની ॥ इति [तन्त्रवा० १.३.१८]

210. ખીજાં પણ જે ધણાં બધાં પ્રયોજનો 'તેઽસુરા હેલયો હેલયઃ' એ ઉદાહરણની દિશા દ્વારા દર્શાવ્યાં છે તે તુચ્છ હોઈ, આનુષંગિક હોઈ ઉપેક્ષાને પાત્ર છે. [વ્યાકરણ ન જાણનારા અસુરોએ ખોટી રીતે 'હેલયો હેલયઃ' વગેરે ઉચ્ચાર્યું અને પરિણામે તેઓ ક્યડાયા, સાચો ઉચ્ચાર 'હે અરયઃ હે અરયઃ' વગેરે છે. સાચો ઉચ્ચાર કયો છે અને કેમ કરવો એ દર્શાવવું તે વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી.] તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે 'જેનું પ્રયોજનવત્ત્વ મુખ્ય પ્રયોજનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું ન હોય તેની આપતમાં આનુષંગિક પ્રયોજનો દ્વારા પ્રયોજનવત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રૂપતા તણખલાને પકડી બચવાની આશા રાખે તેના જેવી છે.'

211. અથ કથ્યતે કિં પ્રયોજનાન્તરપર્યેષણયા ? शब्दसंस्कार एव व्याकरणस्य प्रयोजनमिति । तदपि व्याख्येयम् । कः शब्दस्य संस्कारः ? तेन वा कोऽर्थः ? इति । न हि त्रीहीणामिव प्रोक्षणम्, आज्यस्येवावेक्षणम्, अग्नीनामिवाधानं शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति । नैयायिकादिपक्षे च क्षणिका वर्णाः,

તેષામુચ્ચારિતનઘાનાં કઃ સંસ્કારઃ ? શરાદેરિવ ન વેગઃ, નાત્મન ઇવ ભાવના, ન શાખાદેરિવ સ્થિતિસ્થાપક ઇતિ । વર્ણાનાં નિત્યત્વપક્ષેઽપિ ક્ષણિકાભિવ્યક્તિત્વમપરિહાર્યમ્ । અતસ્તેષ્વપિ કઃ સંસ્કારઃ ।

211. જો તમે કહો કે ખીજાં પ્રયોજનોને શોધવાની શી જરૂર છે ?, શબ્દસંસ્કાર જ વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે, તો તમારે એ પણ સમજાવવું જોઈએ કે શબ્દનો સંસ્કાર એ શું છે ? અથવા તેનાથી શો અર્થ સમજાવો ? જેમ પ્રોક્ષણ વીહિનો સંસ્કાર છે, જેમ અવેક્ષણ અજ્ઞાનો સંસ્કાર છે, જેમ આધાન અગ્નિઓનો સંસ્કાર છે તેમ વ્યાકરણે શબ્દનો કરેલો કોઈ સંસ્કાર સંભવતો નથી. નૈયાયિક આદિના પક્ષમાં વર્ણો ક્ષણિક છે. જે ઉચ્ચારિતાં જ નાશ પામે છે તે વર્ણોનો વર્ણી સંસ્કાર કયો હોય ? જેમ શર વગેરેનો સંસ્કાર વેગ છે તેમ તેમનો સંસ્કાર વેગ નથી, જેમ આત્માનો સંસ્કાર ભાવના છે તેમ તેમનો સંસ્કાર ભાવના નથી અને જેમ શાખા વગેરેનો સંસ્કાર સ્થિતિસ્થાપકત્વ છે તેમ તેમનો સંસ્કાર સ્થિતિસ્થાપકત્વ નથી. વર્ણો નિત્ય છે એ પક્ષમાં તેમની ક્ષણિક અભિવ્યક્તિઓ અપરિહાર્ય છે ક્ષણિક અભિવ્યક્તિઓમાં પણ કયો સંસ્કાર છે ?

212. સંસ્કારસ્ચ વર્ણસ્ય વા પદસ્ય વા વાક્યસ્ય વ્રેતિ વિકલ્પ્યમાનો ન કસ્યચિદ્ વ્યવસ્થાપયિતું શક્યઃ । વૈયાકરણાનાં તુ નિરવયવવાક્યવિદાં પદવર્ણયોઃ સંસ્કારઃ સુતરામનાલમ્બનઃ । અપોદ્ધૃત્યૈવ વાક્યેભ્યઃ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિકમન્યાન્યેવ પદાનિ સંસ્કારિણ્યન્તે ઇતિ ચેન્ન, અસતાં સંસ્કાર્યત્વાનુપપત્તેઃ । આહ ચ—

વાક્યેભ્ય એવ પરિકલ્પનયા વિભજ્ય

સંસ્કર્તુમિચ્છતિ પદાનિ મહામતિર્યઃ ।

ઉદ્ભૂત્ય સૌરભવિભૂષિતદિશિ કસ્માત્

આકાશશાલિકુસુમાનિ ન સંસ્કરોતિ ॥ ઇતિ

212 સંસ્કાર વર્ણોનો, પદોનો કે વાક્યોનો ?—એમ ત્રણ વિકલ્પો કરી વિચારતાં કોઈનો પણ તે હોય એમ પરાપર સ્થાપિત કરવું શક્ય નથી. વાક્ય નિરવયવ છે એમ માનનાર વૈયાકરણોને તો પદ અને વર્ણોના સંસ્કારને માટે કોઈ આધાર નથી. વાક્યોમાંથી પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે બહાર કાઢી, અન્ય પદોનો જ સંસ્કાર વ્યાકરણ કરે છે એમ જો વૈયાકરણો કહે તો કહેવું જોઈએ કે અસત્ પદો સંસ્કાર્ય છે એમ માનવું ઘટે નહિ. અને કહ્યું પણ છે કે 'વાક્યમાંથી જ કલ્પનાથી જુદા પાડીને જે મહામતિ પદોના સંસ્કાર કરવા ઇચ્છે છે તે શા માટે સૌરભથી વિભૂષિત દિશાઓમાંથી આકાશવૃક્ષાનાં કુસુમોને બહાર કાઢી ઉપાડી તેમનો સંસ્કાર કરતા નથી ?'

213. न च शब्दसंस्कारकर्तव्यतोपदेशी कश्चिदनारभ्याधीतो वा प्रकरणपठितो वा विधिरुपलभ्यते, यमनुरुध्यमानाः शब्दस्योपयुक्तस्य ‘चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति’ इतिवदुपयोक्ष्यमाणस्य वा ‘त्रीहिन् प्रोक्षति’ इतिवत् कञ्चन संस्कारमनु-
तिष्ठेम । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इति विधिरामुखीकरणेन माणवकस्य वा ग्रन्थस्य वा संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चेषा तिष्ठतु । सर्वथा नायं व्याकरणनिवर्त्य-
प्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वारकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि जनयतीत्यास्तामेतत् ।

213. कोष्ठ पञ्च प्रकरणस्य साथे संसंध न धरावतुं वैदिक विधिवाक्य के प्रकरणपठित वैदिक विधिवाक्य ‘शब्दो संस्कार कर्तव्य छे’ जेवे उपदेश आपतुं उपलब्ध थतुं नथी, जेने अनुरोध पाभी अमे उपयोग करायेला (=उपयुक्त के उपयोग कराता (= उपयो-
क्ष्यमात्र) शब्दो कंठक संस्कार करीजे. जेम ‘काणुं शींगडु’ आउमां ईंकी हे’ जे विधि उपयुक्त द्रव्यो संस्कार करवानो आदेश आपे छे तेम उपयुक्त शब्दो संस्कार करवा माटे कोष्ठ विधि आदेश आपती नथी. [न्योतिष्ठेःम याग प्रकरणमां पाठ छे के ‘प्रत्तासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति’—अथा ऋत्विज्जेने दक्षिणा आपी दीधा पथी यजमाने कंडूतिने माटे जे कृष्णविषाणु शब्दुं होय छे तेने ते चात्वाल नामना गर्तमा ईंकी हे. आ कृष्ण-
विषाणुप्रासन प्रतिपत्तिश्च (=वस्तुने ठेकाछे पाउवा इप) कर्म छे. ‘कृष्णविषाणया कण्डूयते’ =‘काणा विषाणुथी कंडूयन करे’. अही त्रीछ विलकितनुं स्पष्ट थवणु छे. माटे ते विषाणु कंडूयनकर्मनुं अंग छे जेम कही शकय, आ ते यज्ञनी परिसमाप्ति थाय त्यां सुधी अपे-
क्षित छे. भीज वाक्यमां कृष्णविषाणां द्वितीया विलकितमां छे, माटे ते प्रासनक्रियानुं कर्म छे, तेथी यज्ञपरिसमाप्ति पथी कृष्णविषाणुने ईंकी हेवुं जे प्रतिपत्तिश्च कर्म छे. जे प्रासन कोष्ठ यज्ञ माटे नथी, माटे ते यज्ञकर्म नथी. आम अही कृष्णविषाणुने उपयोग थर्त गया पथी तेना उपर प्रासनकर्मथी संस्कार करवामां आवे छे.] जेम ‘त्रीहिने पाणी छांटे छे’ जे विधि उपयोक्ष्यमात्र द्रव्यो संस्कार करवानो आदेश आपे छे तेम उपयोक्ष्यमात्र शब्दो संस्कार करवा माटे कोष्ठ विधि आदेश आपतो नथी. ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ वेदनुं अध्ययन करवुं जेधये’ जे विधि अलिमुष्पीकरण द्वारा अटुकनो के ग्रंथो संस्कार उपदेशे छे आ मोटी यर्था छे, तेने रहेवा दधजे. आकरण वडे कराता प्रत्यय, आगम, वणुंलोप, आदेश आदि द्वारा शब्दसंस्कारोना उपदेशनी शंका पणु आ विधि कोष्ठ पणु रीते उत्पन्न करतो नथी. [अर्थात् व्याकरणनिवर्त्य शब्दसंस्कारोना उपदेश आ विधि आपे छे के नहि जेवी शंका ने पणु स्थान नथी, जेने अथ’ जे के जेवे उपदेश आ विधि नथी जे आपतो जे स्पष्ट छे.] जेठजे आ वाननी यर्था पणु रहेवा दधजे.

214. न च शब्दप्रयोगोपायस्थानकरणादेः कोष्ठस्य मातरिश्चनो वा श्रोत्रे-
न्द्रियस्य वा तदुपलब्धिकरणस्य प्रयोक्तुरात्मनो वा बुद्धेर्वा कश्चिद् व्याकरणेन
संस्कारलेशः शक्यक्रिय इति तद्द्वारकेऽपि संस्कारेऽनुपाय एव व्याकरणम् ।

ન ચ સ્થૂલપૃષ્ઠીત્યાદિકતિપયશબ્દવ્યુત્પાદનમેવ વ્યાકરણપ્રયોજનતયા વક્તવ્યં, તસ્યાપિ કલ્પસૂત્રાદ્યુપાયાન્તરલભ્યત્વાત્ ।

યસ્માદ્ “તસ્વાવબોધઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ વ્યાકરણાદતે” ઇતિ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૧૮], તસ્ય સોપહાસમુત્તરં વાર્તિકાર એવ દર્શિતવાન્ “તસ્વાવબોધઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદતે” ઇતિ । [તન્ત્રવા. ૦ ૧.૩.૧૮]

214. શબ્દપ્રયોગના ઉપાયભૂત સ્થાન, કારણ, વગેરેનો, કોઠામાં રહેલ વાયુનો, શબ્દની ઉપલબ્ધિના કારણભૂત શ્રોત્રેન્દ્રિયનો, શબ્દપ્રયોગ કરનાર આત્માનો કે ભુક્તિનો કોઈનો પણ કોઈ પણ જાતનો જરા પણ સંસ્કાર કરવો વ્યાકરણને માટે શક્ય નથી, એટલે તે દ્વારા પણ વ્યાકરણ શબ્દના સંસ્કારનો ઉપાય નથી જ.

‘સ્થૂલપૃષ્ઠી’ વગેરે કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી આપવી એ જ વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ પણ ન કહેવું જોઈ એ, કારણ કે તે શબ્દોની સમજૂતી કલ્પસૂત્ર વગેરે અન્ય ઉપાયોથી લભ્ય છે.

‘શબ્દોના તત્ત્વનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વિના થતું નથી’ એમ જે કહેવાયું છે તેનો ઉત્તર તંત્રવાર્તિકકારે પોતે જ ઉપહાસસહિત આપ્યો છે, તે ઉત્તર છે—‘શબ્દોના તત્ત્વનું જ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિય વિના થતું નથી.’

215. અપિ ચ વ્યાકરણેન કૃતેડપિ શબ્દસંસ્કારે તદુપદિષ્ટસંસ્કારબહિષ્કૃત-શબ્દપ્રયોગાન્ વિદધતસ્તત્ર તત્ર શિષ્ટાઃ પૂર્વેડપિ દશ્યન્તે । સૂત્રકારસ્તાવત્ ‘जनिकतुः प्रकृतिः’ [૧.૪.૩૦.] ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ [૧.૭.૫૫] ‘तृजकाम्यां कर्तरि’ ઇતિ [૨.૨.૧૫] પ્રતિષિદ્ધં ષષ્ટીસમાસં, તથા જનકર્તુરિતિ ધાતુનિર્દેશૈકવિષયં જનિશબ્દમર્થનિર્દેશેડપિ પ્રયુક્તવાન્ । વાર્તિકકારોડપિ ‘दम्भेर्हल्प्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्’ ઇતિ [૧.૨.૧૦] તથૈવ પ્રયુક્તવાન્, ‘आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्’ ઇતિ [૧.૧.૨.૧] ચ કલેશેન સમાસસંજ્ઞયા ગુણવચનસંજ્ઞાબાધિતત્વાદગુણવચનત્વાદ્ બ્રાહ્મણાદિગણાપઠિતત્વાત્ ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ ઇત્યપ્રાપ્તમેવ ધ્યજં કૃતવાન્ । માણ્યકારોડપિ ‘अविरत्रिकन्यायेन’ ઇતિ દ્વન્દ્વગર્ભે તત્પુરુષે પ્રયુયુક્ષિતે ‘सुपो धातुप्रादिपादकयोः’ ઇતિ [૨.૪.૭૧] પ્રાપ્તમપિ લોપં ન કૃતવાન્, ‘अन्यथा कृत्वा चोद्यमन्यथा कृत्वा परिहारः’ ઇતિ [૧.૧.૨.૨] અત્ર ચ ‘अन्यथैवकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्’ [પા. ૩.૪.૨૭] ઇતિ પ્રાપ્તમપિ ણમુલમુપેક્ષ્ય ક્વાપ્રત્યયં પ્રાયુક્ત । તદિદં ત્રિમુનિવ્યાકરણસ્ય ત્રયોડપિ ચ મુનયઃ સ્વલન્તીતિ કમુપાલમેમહિ ?

215. વળી વ્યાકરણે શબ્દોના સંસ્કાર કર્યો હોવા છતાં વ્યાકરણે ઉપદેશીલા સંસ્કારથી બહિષ્કૃત થયેલા શબ્દોના પ્રયોગો કરતા વિદ્વાનો ત્યાં ત્યાં પહેલાં પણ દેખાય છે. ‘जनिकतुः

प्रकृति.' 'तत्रयोजको हेतुश्च' अये सूत्रोभां सूत्रकारे 'तृजकाभ्यां कर्तरि' अये सूत्रथी प्रतिषिद्ध षष्ठीतत्पुरुष समासोने प्रयोग क्यो छे अने 'जनिकर्तुः' भां जेने विषय धातुने निर्देश करवाने न छे अये 'जनि'शब्दने अर्थने निर्देश करवाभां प्रयोगेल छे.

अये न रीते वातिककार कात्यायने पण्य 'दम्मेर्हृद्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्' अये वातिकभां प्रतिषिद्ध षष्ठीतत्पुरुष समास ('जतिवाचक')ने प्रयोग क्यो छे. 'आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यवायात्' अयेभां 'आन्यलाव्य'ने समास तरीके केशपूर्वक कल्पवाभां आण्ये छे, परिणामे समाससंज्ञा वडे गुणवचन संज्ञाने पाध थयो, आम अगुणवचन होवाथी अने आत्मलादिगुणभां अपठित होवाथी 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' अये सूत्रथी षष्ठी प्रत्यय 'आन्य-लाव्य'ने प्राप्त थतो नथी छतां वातिककारे लगाण्ये छे.

द्वन्द्वलं तत्पुरुष समासने प्रयोग करवा छेछता लाण्यकारे 'अविरविकन्यायेन' भां 'सुपो धातुप्रतिपदिकयोः' अये सूत्रथी प्राप्त विलङ्कितलोप क्यो नथी. षष्ठी लाण्यकारे ['अन्यथाकारं चोदितमन्यथाकारं परिहारः' अयेभ कहेवाने अदले 'अन्यथाकृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः' अयेभ कथुं छे. अथी 'अन्यथैवकमिस्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' अये सूत्रभां आपवाभां आवेल नियम अनुसार प्राप्त गमुल् नी उपेक्षा करी त्वा प्रत्ययने तेमणे प्रयोग क्यो छे.

आ प्रमाणे मुनित्रय अर्थात् व्याकरणशास्त्रना प्रणेता पाणिनि, पतञ्जलि अने कात्यायन रचन करे छे, तो पछी डोने उपालंल आपीअे ?

216. मन्वादिग्रन्थेष्वपि कियन्तोऽपशब्दाः गण्यन्ते ? 'ज्ञातारः सन्ति मे' इति मनुना, 'अक्षिणी आज्य' इत्याश्वलायनेन, 'मूर्धन्यभिजिघ्राणम्' इति गृह्यकारेण, 'तदन्तरं तुभ्यं च राघवस्य' इति वाल्मीकिना, 'जन्मे जन्मे यदभ्यस्तम्' इति द्वैपायनेन प्रयुक्तम् । आह च 'अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः' इति [तन्त्रवा० १.३.१८] ।

216. मनु वगेरेना ग्रन्थोभां पण्य डेटला अपशब्दे अये गण्यवीअे ? ['ज्ञातारः सन्ति मम' अयेभ कहेवाने अदले] मनु 'ज्ञातारः सन्ति मे' कहे छे. ['अक्षिणी अत्त्वा' अयेभ कहेवाने अदले] आश्वलायन 'अक्षिणी आज्य' अयेभ कहे छे. ['मूर्धन्यभिजिघ्राणम्' अयेभ कहेवाने अदले] गृह्यसूत्रकार 'मूर्धन्यभिजिघ्राणम्' अयेभ कहे छे. ['यदन्तरं सिंहशू गालयोर्वने तदन्तरं तव च राघवस्य च' अयेभ कहेवाने अदले] वाल्मीकि 'तदन्तरं तुभ्यं च राघवस्य' अयेभ कहे छे. ['जन्मनि जन्मनि यदभ्यस्तम्' अयेभ कहेवाने अदले] व्यास 'जन्मे जन्मे यदभ्यस्तम्' अयेभ कहे छे. अने कथुं पण्य छे के 'अतिहास अने पुराणभां तो अपशब्दने डोर् पात्र नथी.'

217. अथ वा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन । सर्वथाऽयं वस्तुसंक्षेपः- क्षामोऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य विद्यते इति । किञ्चान्यद् 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्युपक्रम्य 'केषां शब्दानाम्' इति पृष्ट्वा 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति प्रतिज्ञाय न लौकिकाः सर्वे व्याकर्तुं पारिताः शब्दाः, नापि वैदिकाः । तथा

૧૧૨ સાધુ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્ત અને અસાધુ શબ્દોમાં અવશ્યપણે અપ્રાપ્ત એવું લક્ષણ છે જ નહિ

હિ—તેષાં વ્યાક્રિયા પ્રતિપદં વા વિધીયતે લક્ષણતો વા ? પ્રતિપદં તાવદનુશાસનમઘટમાનં, આનન્ત્યાત્ શબ્દાનામ્ । તથા ચાદુઃ “બૃહસ્પતિરિન્દ્રાય દિવ્યવર્ષસહસ્રં પ્રતિપદં વિહિતાન્ શબ્દાન્ પ્રોવાચ, ન ચાન્તં જગામ” ઇતિ । નાપિ લક્ષણતઃ, તદસંભવાત્ । ન હિ સકલસાધુશબ્દવર્ગાનુગતમપશબ્દેભ્યશ્ચ વ્યાવૃત્તં ગોત્વાદિવદિહ કિઞ્ચિલ્લક્ષણમસ્તીત્યુક્તમ્ ।

217. અથવા પ્રાચીન પુરુષોની આ ટીકા કરવાથી શું ? અમારે કહેવાની વસ્તુનો સર્વથા સંક્ષેપ આ છે— લોકમાં કે વેદમાં વ્યાકરણનો જરા પણ કોઈ ઉપયોગ નથી.

વળી બીજું એ કે, ‘અથ શબ્દાનુશાસનમ્’ (‘હવે શબ્દોનું અનુશાસન-શાસ્ત્ર-ઉપદેશ શરૂ કરીએ છીએ’) એમ ઉપક્રમ કરીને, ‘કેષાં શબ્દાનામ્’ (=‘કયા શબ્દોનું ?’) એમ પૂછીને, ‘લૌકિકાનાં વૈદિકાનાં ચ’ (=‘લૌકિક અને વૈદિક શબ્દોનું’) એ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ સર્વ લૌકિક શબ્દોને સમજાવવા તે શક્તિમાન થયા નહિ, સર્વ વૈદિક શબ્દોને પણ સમજાવવા શક્તિમાન થયા નહિ. તે આ પ્રમાણે—શબ્દોની સમજૂતી એક એક શબ્દને લઈ કરવામાં આવે છે કે સમાન લક્ષણને (=ધર્મને) લઈ કરવામાં આવે છે ? પ્રત્યેક શબ્દને લઈ સમજૂતી કરવામાં આવે છે એ પક્ષમાં બધા શબ્દોની સમજૂતી ઘટતી નથી કારણ કે શબ્દો અનન્ત છે, અને એટલે જ કહ્યું છે કે ‘બૃહસ્પતિએ ઈન્દ્રને દિવ્ય હજાર વર્ષો વિહિત શબ્દોને એક પછી એક લઈ કહ્યા પણ તે બધાને કહી શક્યા નહિ.’ સમાન લક્ષણને આધારે પણ બધા શબ્દોની સમજૂતી ઘટતી નથી કારણ કે સમાન લક્ષણ જ સંભવતું નથી. બધા સાધુ શબ્દના વર્ગમાં અનુગત અને બધા અપશબ્દોથી વ્યાવૃત્ત એવું ગોત્વ આદિ જેવું કોઈ લક્ષણ છે જ નહિ એ અમે કહ્યું છે.

218. તત્રૈતત્ સ્યાત્—ન જાતિરૂપમિહ લક્ષણમભિધિત્સિતમપિ તુ ‘કથમનુશાસનમ્’ ઇતિ પ્રશ્નપૂર્વકમુક્તં ‘પ્રકૃત્યાદિવિભાગકલ્પનયા’ ‘સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેન’ ઇતિ [કાશિકા પૃ. ૨] ચ । તથા હિ ‘કર્મણ્યણ્’ ઇતિ સામાન્યવિશેષલક્ષણં કર્મણ્યુપપદે ઘાતુમાત્રાદ્ગ્પ્રત્યયો ભવતીતિ । તેનાનેન સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેન કુમ્ભકારો નગરકાર ઇત્યાદયો, ગોદઃ કમ્બલદ ઇત્યાદયશ્ચ મૂયાંસઃ શબ્દા અક્લેશેનૈવ વ્યાકરિષ્યન્તે ઇત્યુચ્યતે । પ્રકૃત્યાદિવિભાગકલ્પનયેત્યત્ર યદ્વક્તવ્યં તદ્પ્રાગેવ સવિસ્તરમભિહિતમ્ । સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેનેતિ તુ સંપ્રતિ નિરૂપ્યતે ।

218. તમે વ્યાકરણો કહેશો કે, અમે જ્ઞાતિ આદિરૂપ લક્ષણ કહેવાની ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા. પરંતુ ‘કેવી રીતે શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવશે ?’ એ પ્રશ્નપૂર્વક અમે જ કહ્યું છે કે ‘પ્રકૃતિ આદિ વિભાગની કલ્પના દ્વારા અને સામાન્ય-વિશેષ બંનેથી યુક્ત લક્ષણ

દારા.' જેમકે, કર્મણ્ણ એ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ છે [પરંતુ ધાતુની પછી પ્રત્યય આવે છે એ સામાન્ય લક્ષણ છે.] આમ 'જે ધાતુની પૂર્વતુ' પદ કર્મવિલકિતમાં હોય તે ધાતુને અણુપ્રત્યય લાગે છે'—આ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ છે. આ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ દારા કુલકાર, નગરકાર, વગેરે ગોઠ, કંપ્તદ વગેરે ધણા શબ્દો કલેશ વિના જ સમગ્રવાશે એમ અમે કહ્યું છે 'પ્રકૃતિ વગેરે વિભાગની કલ્પના દારા' એમ અમે જે કહ્યું છે તેની આખતમાં જે કહેવું જોઈએ તે પહેલાં જ અમે સવિસ્તર કહી દીધું છે. 'સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ દારા' એમ અમે જે કહ્યું છે તેની આખતમાં અમે અત્યારે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

219. તદપિ વ્યવસ્થિતં લક્ષણં ન દૃશ્યતે । તથા હિ—ઘાતોઃ પરે પ્રત્યયા ભવન્તીતિ લક્ષણં કુર્વતા વક્તવ્યં કઃ પુનરયં ઘાતુર્નામેતિ । નનુ 'ભૂવાદયો ઘાતવઃ' ઇત્યુક્તમેવ તત્સ્વરૂપમ્ । કેચન શબ્દાઃ કયાચિત્ પરિપાટયા પઠિતાસ્તે ઘાતુસંજ્ઞયા લક્ષ્યન્તે । તેમ્યઃ પરે તિઙ્ઠઃ કૃતશ્ચ પ્રત્યયા ભવન્તીતિ ।

219. અમે વૈયાકરણને કહીએ છીએ કે તે લક્ષણ પણ વ્યવસ્થિત દેખાતું નથી, જેમકે ધાતુની પછી પ્રત્યયો આવે છે એમ સામાન્ય લક્ષણ કરતી વખતે તમારે જણાવવું જોઈએ કે આ ધાતુ વળી શું છે ?

તમે કહેશો કે 'ભૂવાદયો ઘાતવઃ' (ભૂ વગેરે ધાતુઓ છે) એ સૂત્રમાં ધાતુનું સ્વરૂપ અમે જણાવ્યું છે જ. કેટલાક અમુક શબ્દો કોષક અમુક પરિપાટીથી પઠિત છે. તે શબ્દો ધાતુ સંજ્ઞા વડે વ્યાખ્યાત છે-લક્ષિત છે. તેમની પછી તિઙ્ઠ અને કૃત પ્રત્યયો આવે છે, એમ અમે કહ્યું છે.

220. સત્યમુક્તમેતત્ । કિન્ત્વેવં પાઠે કૃતેડપિ ન ઘાતુસ્વરૂપનિર્ણય ઉપવર્ણિતો ભવતિ । તથા ચ ગણ્ડતીત્યપિ પ્રાપ્નોતિ, ઘાતોસ્તિડ્પ્રત્યયવિધાનાત્ । 'ઘટ્ ચેષ્ટાયામ્' ઇતિ ઘાતુરસ્તિ ચ ઘટ્ ઇતિ પ્રાતિપદિકમ્ । 'અમો રોગે' ઇતિ ઘાતુરનુબન્ધયાગાત્ 'અમ્' ઇતિ ભવતિ । અસ્તિ ચ દ્વિતીયાયા વિભક્તેરેકવચનમિતિ । મૂશબ્દો ઘાતુઃ, અસ્તિ ચ મૂપ્રાતિપદિકમ્ । 'યતી પ્રયત્ને' ઇતિ હૃપ્તાનુબન્ધો 'યત્' ઇતિ ઘાતુઃ, અસ્તિ ચ 'યત્' ઇતિ સર્વનામ । તત્ર પાઠપ્રસિદ્ધિરૂપમાત્રાવિશેષાદઘાતોરપિ ઘટ્-મૂ-યચ્છબ્દરૂપાત્ પરે તિઙ્ઠપ્રત્યયા ભવેયુઃ ।

220. અમે તમને વૈયાકરણને કહીએ છીએ, કે તમે સાચે જ તેમ કહ્યું છે, પરંતુ પઠ (પરિગણન) કર્યો હોવા છતાં ધાતુના સ્વરૂપને નિર્ણય કેવી રીતે થાય છે એ વિગતે વળ્યું નથી. વળી 'ગણ્ડતિ' પણ પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ 'ગણ્ડતિ'ગત 'ગણ્ડ' નામ પણ ધાતુ પ્રાપ્ત થાય કારણ કે જેમની પછી તિઙ્ઠ પ્રત્યયો આવે તે ધાતુઓ છે એવું તમારું વિધાન છે. 'ઘટ્ ચેષ્ટાયામ્' (= ચેષ્ટા કરવાના અર્થમાં 'ઘટ્' ધાતુ છે) એમાં 'ઘટ્' ધાતુ

છે, અને 'ઘટ' શબ્દ પ્રાતિપદિક (= નામ) પશુ છે. 'અમો રોગે' (= 'અમઃ' શબ્દ રોગના અર્થમાં છે). 'અમઃ' માંથી અનુઅન્ધ 'અઃ' છોડી દેતાં 'અમ્' બને છે, જે ધાતુ છે; અને 'અમ્' એ દ્વિતીયા વિલકિતતુ એકવચન પશુ છે. 'મૂ' શબ્દ ધાતુ છે અને 'મૂ' શબ્દ પ્રાતિપદિક (= નામ) પશુ છે. 'યતી પ્રયત્ને' (= 'યતી' પ્રયત્ન કરવાના અર્થમાં છે), 'યતી' માંથી અનુઅન્ધ ઈનો હોપ કરવાથી પ્રાપ્ત 'યત્' ધાતુ છે. અને 'યત્' એ સર્વનામ પશુ છે. આમ અહીં પરિગણન, પ્રસિદ્ધિ, રૂપ અને માત્રા સમાન હોવાથી ઘટ, મૂ, યત્ શબ્દરૂપ અંતરુ પછી પશુ તિહ્ પ્રત્યયો લાગવાની આપત્તિ આવે છે.

221. ક્રિયાવચનો ધાતુરિતિ ચેત્, 'ભવતિ' 'તિષ્ઠતિ' इत्यादीनामधातुत्वं प्राप्नोति, अतश्चानर्थकः पाठः । उभयं तर्हि धातुलक्षणं—पाठः क्रियावचनता चेति—न भवितुमर्हति । तदपि हि व्यस्तं वा लक्षणं समस्तं वा ? व्यस्तपक्षे प्रत्येकमभिहिते दोषस्तदवस्थ एव । समस्तपक्षेऽपि भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य चाभावादधातुत्वमेव स्यादिति । एवं धातोः प्रकृतेरनिर्णीतत्वात् कुतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया उत्पद्येरन् ।

221. જે તમે વૈયાકરણો 'ધાતુ ક્રિયાવાચક છે' એવું ધાતુનું લક્ષણ કરશો તો જે ક્રિયાવાચક નથી તે 'ભવતિ' 'તિષ્ઠતિ' વગેરે શબ્દો ધાતુપશુ પ્રાપ્ત નહિ કરે, અને પરિણામે પાઠ (= પરિગણન) અનર્થક બનશે.

પરિગણન અને ક્રિયાવચનતા બંને ધાતુલક્ષણ છે એમ જે તમે વૈયાકરણો કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેમ હોવું ધટતું નથી. તેમ માનીએ તો પશુ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે તે બંને ગુણાં ગુણાં ધાતુલક્ષણો છે કે બંને સાથે મળી એક ધાતુલક્ષણ છે ? તે બંને અન્નગ અન્નગ ધાતુલક્ષણ છે એમ માનતાં પ્રત્યેકને ધાતુલક્ષણ ગણતાં જે દોષો આજ્ઞતા અમે દર્શાવ્યા છે તે તેમના તેમ રહે છે. બંને સાથે મળી ધાતુલક્ષણ છે એ પક્ષ સ્વીકારતાં પશુ 'ભવતિ' વગેરેમાં ક્રિયાવાચકતારૂપ ખીન લક્ષણનો અભાવ હોઈ તેઓમાં ધાતુપશુ પ્રાપ્ત નહિ થાય. આમ ધાતુની પ્રકૃતિ અનિર્ણીત હોવાથી શેની પછી તિહ્ અને કૃત પ્રત્યયો લાગે ?

222. किञ्च केचन तिङ्प्रत्ययाः कालाद्युपाधयो, न तद्वचनाः । अनुक्तेषु च कालादिषु तत्पूर्वकं 'वर्तमाने लट्', 'भविष्यति लृट्,' 'भूते लृङ्' इति नियमनिरूपणमशक्यम् । उच्यतां तर्हि तिङ्भिः कालादय इति चेन्न, भाष्यविरोधात् । उक्तं हि भगवता भाष्यकारेण 'भूते घात्वर्थः' इति । न च घात्वर्थेनैव घात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते । लिङादयश्च सुतरामनधिगम्यमानविषयाः । ते हि विध्यादावर्थे विधीयन्ते । स च विधिरूपोऽर्थः स्वरूपतश्चोपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति ।

222. વળી, કેટલાક તિહ્ પ્રત્યયો કાલ વગેરેની ઉપાધિઓ છે, કાલ વગેરેના વાચક નથી. તિહ્ પ્રત્યયોથી કાલ આદિ અવાચ્ય હોવાથી, તિહ્ પ્રત્યયોને કાલ આદિ પૂર્વક ગણવાની

‘વત’માનમાં લટ’ ‘લવિષ્યતમાં લુટ’ અને ‘ભૂતમાં લુટ’ એ પ્રમાણે નિયમનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી. [તિહ્- પ્રત્યયને કાળવાચક સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી અને ધાતુમાંથી તો ક્રિયામાત્રનું જ જ્ઞાન થાય છે. આમ ભૂત આદિ કાળનું જ્ઞાન થતું જ ન હોય, ‘વત’માનમાં જ લટ’ ઇત્યાદિરૂપ નિયમની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી.] તમે કહેશો કે તો પછી તિહ્- પ્રત્યયને કાળના વાચક તરીકે સ્વીકારો. પરંતુ એ પણ શક્ય નથી, કારણ કે એમાં ભાષ્યને વિરોધ આવે છે. ભગવાન ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે ‘મૂતે ધાત્વર્થઃ’ (= ભૂત એ ધાત્વર્થ છે અર્થાત્ ધાતુવાચ્ય છે.) [આ તો ધાતુ ક્રિયાનો પણ વાચક છે અને કાળનો પણ વાચક છે એમ થયું. આનો અર્થ એ થયો કે ક્રિયા પણ ધાત્વર્થ છે અને કાળ પણ ધાત્વર્થ છે.] ક્રિયારૂપ ધાત્વર્થ વિશેષ્ય (= વ્યવસ્થાપ્ય) અને કાળરૂપ ધાત્વર્થ વિશેષણ (= ઉપાધિ = વ્યવસ્થાપક) એમ ધરતું નથી, એકશબ્દવાચ્યનાં એ રૂપો દેખ્યાં નથી. ધાત્વર્થ વડે જ ધાત્વર્થની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી. (અર્થાત્ ધાત્વર્થને ધાત્વર્થ વડે વિશેષિત કરવો શક્ય નથી.) લિટ્ આદિના વિષયો તો ધણા વધારે અગ્રેય છે લિટ્ વગેરેને વિધિ વગેરે અર્થમાં પ્રયોજવાનો આદેશ છે; અને તે વિધિરૂપ અર્થનો તેના સ્વરૂપથી કે તેની ઉપાધિથી નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી (અર્થાત્ વિધિરૂપ અર્થ પ્રેષણા છે, અધ્યેષણા છે કે અનુગ્રા છે, તેનો નિશ્ચય સ્વરૂપતઃ શક્ય નથી, તેમ જ નિરૂપે, ઉત્કૃષ્ટ કે બરાબરીના એમ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો રૂપ ઉપાધિ દ્વારા પણ શક્ય નથી)

223. તથા કારકાનુશાસનમપિ દ્વુઃસ્થમ્ । ‘ધ્રુવમપાયેડપાદાનમ્’ ઇત્યુચ્યતે । તત્ર ધ્રુવસ્ય વૃક્ષાદેઃ ‘વૃક્ષાત્ પતિતો દેવદત્તઃ’ ઇતિ પતનક્રિયાયામચલતઃ કુશમપિ ન કારકત્વમુત્પશ્યામઃ । ક્રિયાયોગિતા હિ કારકમ્ । સા ચ વૃક્ષે નોપલભ્યતે ઇતિ ।

223. વળી, કારક બાબતનું અનુશાસન પણ ટકે એવું નથી. ‘ધ્રુવમપાયે અપાદાનમ્’ (= જ્યારે જુદા પડવાની ક્રિયા થાય છે ત્યારે અપાદાનવિભક્તિ ધ્રુવને (= નિષ્ક્રિયને) અભિવ્યક્ત કરે છે) એવો નિયમ કહેવાયો છે ત્યાં ‘વૃક્ષાત્ પતિતઃ દેવદત્તઃ’ (= વૃક્ષ ઉપરથી દેવદત્ત પડ્યો) એ વાક્યમાં પતનક્રિયામાં અચલ વૃક્ષનું જરા પણ કારકત્વ અમે દેખતા નથી, કારણ કે ક્રિયા સાથે સંબંધ ધરવે તે કારક છે અને તેનું ક્રિયાયોગિત્વ વૃક્ષમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી.

224. ‘સાર્થાદ્ધીનઃ’ ‘રથાત્ પતિતઃ’ ઇતિ સાર્થરથયોઃ ક્રિયોપલભ્યતે, ન વૃક્ષ-વન્નિશ્ચલત્વમિતિ ચેત્, સત્યં સ્વરસપ્રવૃત્તા તયોરસ્તિ ક્રિયા । હાને યાને ચ પાદપ-નિર્વિશેષાવેવ સાર્થરથૌ । ન ચ યદેકસ્યાં ક્રિયાયાં કારકં તત્સર્વાસુ ક્રિયાસુ કારકં ભવતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્ ।

224. સાર્થાત્ હીનઃ (= ‘સાર્થ’વાહથી છૂટો પડી ગયેલો છે), રથાત્ પતિતઃ (= ‘રથમાંથી પડી ગયો’) — આ બંને ઉદાહરણોમાં સાર્થ’વાહ અને રથ એ એમાં ક્રિયા ઉપલબ્ધ થાય છે, તેઓ વૃક્ષની જેમ નિશ્ચલ નથી, એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે તમારી એ વાત સાચી, તેમને તેમની પોતાની ક્રિયા તો છે પરંતુ હાન અને પતનને અનુલક્ષીને તો સાર્થ’વાહ

અને સ્થનો વૃક્ષથી ભેદ (વિશેષ) છે જ નહિ. [સાર્થવાહને પોતાની ગમનક્રિયા છે, સ્થને પોતાની ગમનક્રિયા છે અને પોતાની ગમનક્રિયાના તે કારક છે, પરંતુ હાનક્રિયા અને પતનક્રિયા એ તેમના ક્રિયાઓ નથી, તેમની સાથે તેમનો કારકત્વનો સંબંધ નથી. જેમ વૃક્ષનો પતનક્રિયા સાથે સંબંધ નથી તેમ સાર્થવાહ અને સ્થને હાનક્રિયા અને પતનક્રિયા સાથે સંબંધ નથી. આ દૃષ્ટિએ સાર્થવાહ અને સ્થનો વૃક્ષથી કોઈ વિશેષતા નથી.]

225. 'કર્મણા યમભિપ્રૈતિ તત્ સંપ્રદાનમ્' इत्यत्र कर्मशब्दः क्रियावचनो वा स्यादीप्सिततमकारकवाची वा । आद्ये पक्षे क्रियया सर्वकारकाण्यभिप्रेयन्ते इति संप्रदानतां प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य कञ्चिदभिप्रेयमाणस्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यसावकारकमेव तत्र स्यात् । प्रतिग्रहस्तु क्रियान्तरमेव । तत्र चोक्तम् क्रियया चाभिप्रेयमाणं फलं भवति, न कारकम् । द्वितीयस्तु पक्षः कर्मणा कारकेण गवादिना यमभिप્રैतीति सुतरां सङ्कटः । क्रियासम्बन्धितया हि कारकं कारकं भवति, न कारकसम्बन्धितया, करोतीति व्युत्पत्तेः ।

225. કર્મણા યમભિપ્રૈતિ સ સંપ્રદાનમ્ (= 'સંપ્રદાન તે છે જેને કર્મ' દ્વારા ઇચ્છવામાં આવે છે) એ સૂત્ર છે, તેમાં 'કર્મ' શબ્દ ક્રિયાવાચક હોય કે ઇપ્સિતતમકારકવાચક હોય. પ્રથમ પક્ષમાં ક્રિયા વડે બધા કારકો ઇચ્છિત થાય છે એટલે બધા કારકો સંપ્રદાનતા પામે. [શિષ્યઃ ઉપાધ્યાય દક્ષિણાં યચ્છતિ 'શિષ્ય ઉપાધ્યાયને દક્ષિણા આપે છે'—] અહીં ક્રિયા વડે ઇચ્છાતા ઉપાધ્યાયનો જરા પણ વ્યાપાર અમે દેખતા નથી એટલે ઉપાધ્યાય અકારક જ અને. અને સ્વીકાર (= પ્રતિગ્રહ) તો ક્રિયાન્તર છે [એક ક્રિયાનું કારક હોય તે અન્યત્ર બીજી ક્રિયામાં કારક બનતું નથી.] વળી, ત્યાં જ કહ્યું છે કે 'ક્રિયા વડે ઇચ્છિત જે છે તે ફળ છે, કારક નથી.' બીજો પક્ષ સ્વીકારતાં અર્થાત્ કર્મકારક ગાય વગેરે વડે જે ઇચ્છિત હોય તે સંપ્રદાન એમ માનતાં તો સંકટ ઊભું થાય, કારણ કે ક્રિયાની સાથેના સંબંધના કારણે કારક કારક બને છે, નહિ કે કારક સાથેના સંબંધના કારણે. કારણ કે જે કરે છે તે કારક એવી વ્યુત્પત્તિ છે.

226. 'साधकतमं करणम्' इति तमवर्थानवधारणादनुपपन्नम् । अनेककारक-संदर्भसन्निधाने कार्यमात्मानं लभते । तेषामन्यतमव्यपगमेऽपि न लभते इति ततः किमिव कारकमतिशयशबलितवपुरिति यं तमवर्थं मङ्गलकलशेनाभिषिञ्चामः ? प्राचुर्येण प्रधानसंपत्तिपर्यन्तव्यापारयोगित्वमित्यादि सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति 'काष्ठैः पचति' इति कथं तेषामेव करणत्वम् ?

226. 'સાધકતમં કરણમ્' = (કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જે સાધકતમ કારક છે તે કારણ છે) એ સૂત્ર, તમવ્ય અર્થનું અવધારણુ ન હોઈ, ઘટતું નથી. અનેક કારકોના સન્નિધાનમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી અમે તે કોઈ એકનો વ્યપગમ થતાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું

नथी. तो पछी, क्युं कारक अतिशयनाणुं छे के जेना तमय् अर्थं माटे मंगलकलशथी आपणुं अलिषेक करीये ? प्रधानसंपत्ति पर्यन्त प्रयुरपणुं व्यापारयुक्त होवुं अये तो सर्व कारकोमां समानपणुं छे, अकेला कारकोमां न ते छे अयेवुं नथी. तो पछी 'कारको वडे रांधे छे' अयेम कारकोनुं न करणुपणुं केम ?

227. 'आधारोऽधिकरणम्' इति यदुच्यते तत्र वक्तव्यं कस्याधार इति ? क्रियायाः कारकस्य वा ? यदि क्रियाधारत्वमधिकरणलक्षणम्, अशेषकारकाणामधिकरण-संज्ञा प्रसज्येत, क्रियायोगाविशेषात् । अथ यत्र स्थाल्यादौ कर्माश्रितं तण्डुलादि तद-धिकरणं, 'समे देशे पचति' इति न स्यात्, 'अप्सु पचति' इति स्यात्; 'कटे स्थितो भुङ्क्ते' इति चापभ्रंशो भवेत्, कर्तुर्हि तदधिकरणं, न कर्मणः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रय-योर्धारणमधिकरणत्वेन कारकमिति चेदुभयाधारत्वं न कटस्य, न स्थाल्या इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयेत । एकैकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परापेक्षया पुन-स्तत्स्वरूपसांकार्यं भवेत् । यदि तु सकलकारकाधारत्वमधिकरणलक्षणं, 'स्था-ल्यामोदनं पचति' इति न स्यात्, सकलकारकानधिकरणत्वात्, स्थाल्या अधिकरणस्य चाकारकत्वप्रसक्तिः, न ह्यधिकरणमधिकरणाश्रितं भवति । 'मध्याह्ने स्नाति' 'रात्रा-वस्नाति' 'पूर्वस्यां दिशि विरहति' इति कालादीनामव्यापारत्वादकारकत्वमेव भवेत् । तथा च सत्येते प्रयोगा असाधवः स्युः ।

227. 'आधारोऽधिकरणम्' (=आधार अये अधिकरणकारक छे,) अयेम वैयाकरणो जे कहे छे ते आयेते वैयाकरणोअये नणुवावुं जेठअये के कोना आधार ? क्रियानो के कारकनो ? जे क्रियानो आधार होवुं अये अधिकरणकारकनुं लक्षणु होय तो अधां कारकोने अधिकरणु नाम आपवानी आपत्ति आवे कारणु के अधां कारकोनो संबंध क्रिया साथे समानपणुं छे. जे तमे वैयाकरणो कहे के जयां तपेकी वगेरेमां तंडुल वगेरे कर्म रहवुं होय ते अधिकरणकारक. तो अभावे कहेवुं जेठअये के अयेम स्वीकारतां 'समे देशे रांधे छे' अयेम नहि अने, 'पाण्डुमां रांधे छे' अयेम अनशे; 'कटे उपर रहवो ते आय छे' अयेम कहेवुं अपभ्रंश अनशे, कारणु के 'ते' (=कट) कर्तानुं अधिकरणकारक छे, कर्मनुं नथी. जे कर्ता अने कर्म अने क्रियाना आश्रयो छे तेमने धारणु करनार अधिकरणकारक छे अयेम जे तमे कहे तो कट अने तपेकीना अधिकरणपणुने हानि पहोअये कारणु के कट अये उलयने आधार नथी, तपेकी पणु उलयने आधार नथी. अये अयेमांथी (= कर्ता अने कर्ममांथी) अयेक अयेकना आधार होवुं अये अधिकरण-कारकनुं लक्षणु होय तो [ज्यारे कर्ताना आधार होवुं अये अधिकरणकारकनुं लक्षणु होय त्यारे कर्मना आधार होवुं अये लक्षणु तेनाथी अपेक्षित रहेशे अने ज्यारे कर्मना आधार होवुं अये अधिकरणकारकनुं लक्षणु होय त्यारे कर्ताना आधार होवुं अये लक्षणु तेनाथी अपेक्षित रहेशे. आम अये लक्षणुनी] पररपर अपेक्षाने कारणु ते अये लक्षणुना स्वल्पनुं सांकर्य थरी. जे अधां कारकोना आधार होवुं अये अधिकरणकारकनुं लक्षणु होय तो 'तपेकीमां बात रांधे

છે' એમ નહિ અને કારણ કે તપેલી બધાં કારકોત્વં અધિકરણ નથી, વળી જે અધિકરણકારક તપેલી છે તે અકારક બની જવાની આપત્તિ આવે કારણ કે અધિકરણ પોતે અધિકરણાશ્રિત ન હોય. [કાલ આદિ તો સર્વાધાર હોઈ તેઓ અધિકરણકારક છે અને તેથી 'મધ્યાહ્ને સ્નાન કરે છે' 'રાત્રે ખાય છે' 'પૂર્વદિશામાં વિહરે છે' એ પ્રયોગો સાધુ છે એમ પણ તમે કહી શકો તેમ નથી.] 'મધ્યાહ્ને સ્નાન કરે છે' 'રાત્રે ખાય છે' 'પૂર્વદિશામાં વિહરે છે' એમાં કાલ આદિ વ્યાપારરહિત હોઈ કાલ આદિત્વં અકારકપણું જ થશે.

228. 'કર્તુરીપ્સિતતમં કર્મ' इति साधकतमवदिहापि न वाचको ऽयमतिशयानः, सर्वकारकाणां क्रियार्थितया कर्तुरीप्सिततमत्वात् । अथ यदर्था क्रिया तदर्थं कर्तु-रीप्सिततमम्, तदर्थं त्वन्यदिति तत्र तमप्रत्यय इत्युच्यते तर्हि तस्य कारकत्वमेव न युक्तम् । क्रियासम्पादकं हि कारकमुच्यते, न क्रियासंपाद्यम् । क्रियासम्पाद्यं तु फलं भवति, न कारकम् । कारकं च क्रियया चाप्तुमिष्टतममिति च विप्रतिषिद्धम् ।

अथाभिधीयते क्रियोपयोगयोग्यतानिबन्धनोऽयं कारकव्यपदेशः । स च विचित्रः क्रियोपयोगः—अन्यथा करणस्यान्यथाधिकरणस्यान्यथा संप्रदानादेः । इह च क्रियासाध्यत्वेऽप्योदनस्य तत्क्रियोपयोगित्वमनिवार्यम्, तमनुद्दिश्य क्रियायाः प्रवृत्त्यभावादिति मनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात् कारकत्वमिति । नैतदेवं, कारकत्वव्यपदेशो हि न पारिभाषिकः, किन्तु क्रियासम्बन्धनिबन्धनः । क्रिया-सम्बन्धश्चेदशो यदुपेया क्रिया, उपायः कारकमिति । विपर्यये तु कीदृशः कारकभावः । अस्तु तर्हि 'तण्डुलान् पचति' इति, मा च भूत् 'ओदनं पचति' इति, ओदनस्य फलदशानुप्रवेशादिति । उक्तमत्र तण्डुलेष्वपि तमवर्थो न वाचकः, तेषामपि फलसाधनोपयोगाविशेषादिति ।

228. 'कर्तुરીપ્સિતતમં કર્મ' (= કર્તાને જે સૌથી વધુ ઇચ્છિત હોય તે કર્મકારક) એવી કર્મકારકની વ્યાખ્યા છે. અહીં પણ 'સાધકતમ'ગત તમબ્ધની જેમ 'ઇપ્સિતતમ'ગત તમબ્ધ અતિશયનો વાચક નથી, કારણ કે બધાં કારકો કર્તાને ઇપ્સિતતમ છે કારણ કે કર્તા ક્રિયાને અર્થી છે. જે તમે એમ કહો કે જેને માટે ક્રિયા હોય તે અર્થ કર્તાને ઇપ્સિતતમ છે અને તે અર્થ તો ખીજો છે (બધાં કારકો નથી) એટલે ત્યાં તમપ્રત્યય છે, તો અમે કહીશું કે એમ હોય તો તે અર્થનું કારકત્વ જ ઉચિત નથી, ક્રિયાને કરનાર (= સંપાદક) કારક કહેવાય છે, ક્રિયાથી થનાર (= સંપાદ)ને કારક કહેતા નથી, ક્રિયાસંપાદ તો ફળ હોય છે, કારક નહિ, કારક પણ હોય અને ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવું ઇષ્ટતમ પણ હોય એ તો વિપ્રતિષિદ્ધ છે. [આ આપત્તિમાંથી રસ્તો કાઢવા] વૈયાકરણો કહે છે કે ક્રિયાને જરૂરી જે ઉપયોગ હોય તેને કરવાની યોગ્યતાને આધારે આ 'કારક' નામ અપાયું છે; ક્રિયાને જરૂરી તે ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારનો છે, [ક્રિયાને] કરણનો ઉપયોગ જુદી રીતનો છે, અધિકરણનો ઉપયોગ જુદી

રીતનો છે અને સંપ્રદાન આદિનો ઉપયોગ જુદી રીતનો છે; અને અહીં જે કે ઓદન (= ભાત) ક્રિયાસાધ્ય હોવા છતાં ઓદન ક્રિયાને અનિવાયપણે ઉપયોગી છે કારણ કે તેને ઉદ્દેશ્યા વિના ક્રિયાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ થાય—આમ આ રીતે ઓદન ક્રિયાનું સાધન હોઈ કારક છે. આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે ના, એમ નથી, 'કારક' નામ એ પારિભાષિક નથી, પરંતુ ક્રિયાસંબંધનિમિત્તક છે; ક્રિયાસંબંધ આવે છે.—ઉપેય ક્રિયા છે અને ઉપાય કારક છે; આનાથી જલદા સંબંધમાં કારકભાવ કેવો ? વૈયાકરણો કહે છે કે, ભણે તો 'તંડુલોને (=ચોખાને) રાંધે છે' એમ હો, 'ઓદનને (=ભાતને) રાંધે છે' એમ ન હો કારણ કે ઓદન તો ફલદશામાં પ્રવેશી ગયેલ છે. આ ખાતરમાં અમે કહ્યું છે કે તંડુલમાં પણ તમખૂ અથ' વાચક નથી કારણ કે તેમનો પણ ફળને સિદ્ધ કરવામાં સમાનપણે ઉપયોગ છે.

229. 'સ્વતન્ત્રઃ કર્તા' इति । किमिदं स्वातन्त्र्यम् ? यदिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत्, 'कुलं पतति' इति चैतन्यशून्यतया कुलस्येच्छानुपलम्भादकर्तृत्वं भवेत् ।

अथ यद्व्यापाराधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तैत्युच्यते, सर्वकारकनिर्वर्त्यत्वात् क्रियायाः न विद्मः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति, समप्रकारकग्रामस्य परस्परापेक्षत्वात् ।

अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते, तैश्च न प्रयुज्यते, स कर्तैति, तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एव । अथ घातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तैति, तत्रापि न विद्मः कस्य घातुनाऽभिहितो व्यापारः, सकलकारकवाचित्वात् पचेः । अन्यथा हि सकलकारकव्यापारानभिधायिनि घातौ तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् । तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्पृशेयुः ।

अथ मतमगुणतः घातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तैति, तदप्यसत्, सकृदुच्चरितो घातुरनेकस्मिन् कारकचक्रे कस्यचिद् गुणत्वेन कस्यचित् प्राधान्येन व्यापारं कथमिव कथयितुं शक्यत इति । 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति प्रयोज्येनैव व्याख्यातम् । एवं कारकानुशासनस्याव्यवस्थानાત્ તદઘીનપ્રસક્તવિભક્તિવિધાનમપિ પ્રત્યુક્તમ્, 'અપાદાને પઞ્ચમી' 'સપ્તમ્યધિકરણે' इत्यादिविषयनिरूपणपूर्वकत्वात् तद्विधानस्येति ।

229. 'સ્વતન્ત્રઃ કર્તા' (= જે સ્વતન્ત્ર હોય તે કર્તા છે) એ કર્તૃકારકનું લક્ષણ છે. આ સ્વાતંત્ર્ય શું છે ? ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરવી તે સ્વાતંત્ર્ય છે એમ જે તમે વૈયાકરણો કહો તો 'કિનારો પડે છે' એમાં કિનારો અકર્તા બની જાય કારણ કે કિનારો ચૈતન્યશૂન્ય હોઈ તેનામાં ઇચ્છા ઉપલબ્ધ નથી. જે વૈયાકરણો કહે કે જેના વ્યાપારને અધીન બીજા કારકોનો વ્યાપાર હોય તે કર્તા કહેવાય, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ક્રિયા બધાં કારકોથી ઉત્પન્ન થતી હોઈ અમે જાણતા નથી કે કોના વ્યાપારને અધીન કોનો વ્યાપાર છે, કારણ કે બધાં જ કારકો પરસ્પરની અપેક્ષા રાખે છે. જે તમે વૈયાકરણો કહો કે જે પોતે બીજાં કારકોને

પ્રયોજ છે અને જેને તે બીજાં કારકો પ્રયોજતા નથી તે કર્તા છે, તે ફરી અચેતનોમાં અકર્તૃત્વના પ્રસંગનો દોષ એમ ને એમ જ રહે છે. જે તમે વૈયાકરણો કહો કે ધાતુ વડે વાચ્ય વ્યાપાર જે કરતો હોય તે કર્તા છે, તેા અમારે કહેવું જોઈ એ કે ત્યાં પણ અમે જાણતા નથી કે ધાતુ કોના વ્યાપારનું અભિધાન કરે છે કારણ કે પચ્ ધાતુ સકલકારકવ્યાપારવાચી છે; જે ધાતુ સકલ કારકના વ્યાપારનું અભિધાન ન કરતો હોય તેા પર્યત્યર્થનું સંપાદન કરવામાં બધાં કારકોની સંગતિ જ ન થાય; અને જે ધાતુ સકલ કારકના વ્યાપારનું અભિધાન કરતો હોય તેા સકલ કારકો કર્તા બની જાય. વળી જે તમે વૈયાકરણો કહો કે ધાતુ જે કારકના વ્યાપારનું અભિધાન પ્રધાનપણે કરતો હોય તે કારક કર્તા છે, તેા તે પણ ખરાબર નથી, એક જ વાર ઉચ્ચારાયેલ ધાતુ અનેક કારકોમાંથી કોઈનો વ્યાપાર પ્રધાનપણે અને કોઈનો વ્યાપાર ગૌણપણે જણાવવાને કેવી રીતે શક્તિમાન બને ? 'તત્પ્રયોજકો હેતુશ્ચ' (= 'તેનો અર્થાત્ કર્તાનો પ્રયોજક અર્થાત્ પ્રેરક જે અર્થ' હોય તેની સંજ્ઞા 'હેતુ' છે અને 'કર્તા' પણ છે') એ સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રયોજ્યની વ્યાખ્યા કરતાં થઈ જ ગઈ છે. અર્થાત્ પ્રયોજ્ય અનવસ્થિત હોઈ, પ્રયોજક પણ અનવસ્થિત જ છે.

આમ કારકાનુશાસન અનવસ્થિત હોઈ, તેને અધીન અને તેની સાથે સમ્બંધ વિભક્તિઓનું વિધાન પણ ખંડિત થઈ ગયું, કારણ કે 'અપાદાને પદ્મી' 'સપ્તમ્યધિકરણે ચ' ઇત્યાદિ વિષયનિરૂપણપૂર્વક વિભક્તિઓનું વિધાન છે.

230. કિञ्च यदपि कृततद्धितसमासानुशासनं तत् सामर्थ्यनियमपूर्वकं, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषणात् । तदत्रापि वक्तव्यम्—सामर्थ्यं नाम किमुच्यते इति ? एकार्थान्वयित्वमिति चेत्, तत् कुतोऽवगम्यते ? तद्धितसमास-प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्, तर्हि तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्त्योः सामर्थ्यावगमः, सामर्थ्ये सति तयोः प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयत्वम् ।

અપિ ચ સામર્થ્યમન્તરેણાપિ ક્વચિત્ પ્રયુજ્જતે સમાસં, અશ્રાદ્ધમોજી દધિઘટો ગોરથ્વ ઇતિ । તથા, સત્યપિ સામર્થ્યે તદ્વિતપ્રયોગં પરિહરન્તિ, અહ્ગુર્યા સ્વનતિ, વૃક્ષમૂલાદાગત ઇતિ આંદ્રુગુલિકો વાર્ક્ષમૂલ ઇતિ ન વક્તારો ભવન્તીતિ ઇતદપ્યસમઞ્જ-સમનુશાસનમ્ ।

230. ઉપરાંત, કૃત, તદ્વિત અને સમાસનું જે અનુશાસન છે તે સામર્થ્યનિયમપૂર્વક છે કારણ કે 'સમર્થાનાં પ્રથમાદ્ વા' 'સમર્થઃ પદવિધિઃ' એવી પરિભાષા કરવામાં આવી છે. ['સમર્થાનાં પ્રથમાદ્ વા' એ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વાક્યગત સમર્થ પદોમાં પ્રથમ પદ પછી પ્રત્યય આવે અથવા તેા વાક્ય રહે. ઉદાહરણાર્થ, 'તસ્ય (ઉપગોઃ) અપત્યમ્' એ લક્ષણવાક્યમાં આવેલાં સમર્થ (= સમ્બંધ) પદોમાં પ્રથમ પદ પછી પ્રત્યય આવે અથવા તેા 'ઉપગોરપત્યમ્' એવું વાક્ય રહે. 'કમ્બલ ઉપગોરપત્યં દેવદત્તસ્ય' આ વાક્ય લો. આ વાક્યમાં 'ઉપગુ' શબ્દ 'કંબલ' સાથે સંબંધ છે, 'અપત્ય' સાથે સંબંધ નથી; 'અપત્ય' શબ્દ 'દેવદત્ત' સાથે સંબંધ છે, 'ઉપગુ'

साथे संयुक्त नथी. तेथी, 'अप्रत्यय' शब्दानी साथे 'उपगु' शब्दानी संयुक्त न होवाथी उपगु पछी प्रत्यय आवतो नथी. 'समर्थः पदविधिः' अे सूत्रनी अर्थ अे छे के पदविधि समर्थ होवो जेध अे. परिनिष्पन्न पदानी व्याप्तमां समास आदि जे कार्यनुं विधान करवामां आवे ते कार्यने पदविधि कहेत छे. ले समासकार्येप पदविधि समर्थ होवो जेध अे. समर्थ अेटने विग्रहवाक्यार्थाविधानमां शक्त. समर्थपदाश्रय होवाने कारणे पद्य पदविधि समर्थ गल्याय. वणी समर्थ अेटले सम्बन्धार्थ-संयुक्तार्थ, अेवां पदानी विधि, अेने पद्य समर्थ पदविधि गल्याय.] अही पद्य तमारे कहेवुं जेध अे के सामर्थ्य केने कहेवाय छे? अेकार्थान्वयित्व अे जे सामर्थ्य होय तो ते अेकार्थान्वयित्व शिमांथी ज्ञात थाय छे? [अेकार्थान्वयित्व अेटने अेकार्थान्वयित्व, अेकार्थीभाव. ज्यारे पदो पोताना अर्थने गौण्य करीने के पोताना अर्थने छोडीने प्रचान अर्थनुं ग्रहण्य करीने द्विअर्थी के अर्थान्तराविधायी अेने त्यारे अेकार्थीभाव थयो कहेवाय. तेरा अर्थमां] तद्धित-समासना प्रयोग द्वारा अने तेवा अर्थनी तद्धित-समासमांथी प्रतिपत्ति द्वारा ते अेकार्थीभाव (सामर्थ्य) ज्ञात थाय छे अेम जे तमे वैयाकरणो कहे तो अमारे कहेतुं जेध अे के प्रयोग-प्रतिपत्तिथी सामर्थ्यनुं ज्ञान अने सामर्थ्य होतां प्रयोग-प्रतिपत्तिनी प्रवृत्ति अे रीतनी धर्तरेतराश्रयहोष आमां आवे. वणी, कटलीक वार सामर्थ्य विना पद्य समासने प्रयोग कराय छे, जेमके अश्राद्धभोण, दधिघट, गोरथ. [अश्राद्धभोण समासमां नगुने. संयुक्त 'भोण' साथे छे, 'श्राद्ध' साथे नथी, अेटने असामर्थ्य छे. 'अश्राद्धभोण' ने अदले 'श्राद्धभोण' समास होवो जेध अे. 'दधिघट' समासमां 'पूर्व' शब्दना प्रयोग विना सामर्थ्यने अभाव छे. 'दधिघट' ने अदले 'दधिपूर्व' समास होवो जेध अे. 'गोरथ' समासमां 'युक्त' शब्दना प्रयोग विना सामर्थ्यने अभाव छे. 'गोरथ' ने अदले 'गोयुक्त' समास होवो जेध अे.] उपरांत, कटलीकवार सामर्थ्य होवा छतां तद्धितने प्रयोग परिहरवामां आवे छे, जेमके 'अङ्गुल्या खनति' 'वृक्षमूलाद् आगतः' अे अर्थमां अनुक्रमे 'आंगुलिकः' 'वाक्षमूलः' अेम भोलातुं नथी. अेटले समास-तद्धितने लगतुं आ अनुशासन पद्य असमंजस छे, अनवस्थित छे.

231. तथा 'अर्थवदघातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति संज्ञालक्षणमतिव्यापकं, वाक्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसङ्गात् ।

अथ 'कृतद्धितसमासाश्च' इति सूत्रान्तरे समासग्रहणं विधिविशेषत्वेन वर्ण्यमानं तदितरप्रतिषेधाय भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति । यद्येवम् 'अघातुर-प्रत्ययः' इति न वक्तव्यं, घातुप्रत्ययोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः ।

अथैकार्थतया समानशीलस्य वाक्यस्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहणं, न घातुप्रत्यययोरिति, तदपि दुराशामात्रम्, वाक्यसमासयोरपि 'वा'वचनानर्थक्यकथनेन पार्थगर्थव्यवस्थापनादिति ।

तदेवं प्रातिपदिकसंज्ञाविषयस्यानिश्चयात् तत्प्रकृतिकानां 'इया'प्रातिपदिकात्

इत्यधिकृत्य स्वादिप्रत्ययानां विधानमनुपपन्नमित्यलं प्रसङ्गेन । सर्वथा दुर्व्यवस्थितं शब्दानुशासनम् ।

231. 'अर्थवदघातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' (= 'धातु અને પ્રત્યયને છોડીને જે શબ્દરૂપ અર્થવાળું હોય તે પ્રાતિપદિક છે') એવું પ્રાતિપદિક્સંજ્ઞાનું લક્ષણ અતિવ્યાપક છે, કારણ કે વાક્યને પણ પ્રાતિપદિક્સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાની આપત્તિ આવે છે. [આની સામે તમે વैयाकरणो ऋशो के उपर ज्ञानवेदा सूत्र पक्षी तरत ज आवता] 'कृततद्धितसमासाश्च' (= અને કૃત અર્થાત્ કૃદંત, તद्धित अर्थात् तद्धितान्त અને समास પણ પ્રાતિપદિક છે) એ સૂત્રમાં 'समास' પદનું વિધિવિશેષ તરીકે વર્ણવવામાં આવતું ગ્રહણ સમાસેતરનો પ્રતિષેધ કરે છે, એટલે તે પદનું ગ્રહણ કરવાથી વાક્યની વ્યાવृत्ति सिद्ध થાય છે. આની સામે અમારું કહેવું છે કે જે એમ હોય તો 'अघातुरप्रत्ययः' (= ધાતુ અને પ્રત્યયને છોડીને) એમ પણ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે ધાતુ અને પ્રત્યયની વ્યાવृत्ति પણ તે 'समास' પદના ગ્રહણથી સિદ્ધ થાય છે. આની સામે તમે વैयाकरणो ऋशो के अकार्यताने क्षीणे समानशील वाक्यना ज प्रतिषेधने माटे 'समास' पद शक्तिमान છે, ધાતુ અને પ્રત્યયના પ્રતિષેધને માટે 'समास' पद शक्तिमान નથી. આની સામે અમારું કહેવું છે કે આ પણ દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે વાતિકકારે ['समर्थानां प्रथमाद् वा' એ સૂત્રગત] 'वा' वचननु' આનર્થકજ જણાવી પૃથક્ અર્થોનું વિશેષે સ્થાપન કયું છે. [वाक्य અને समासना विषयो बुद्धा होई तेमनी वच्ये आध्ययाधकलाव नथी, એટલે विकल्पनु 'वा' द्वारा प्रतिपादन કરવાનો કોઈ અર્થ નથી, જેમનો વિષય એક હોય તેમની આખતમાં विकल्प शक्य અને, અહીં તો એકાર્યતા = એકવિષયत्व છે જ નહિ, એટલે विकल्प नहि અને.] निष्कर्ष એ કે આ પ્રમાણે પ્રાતિપદિક્સંજ્ઞાના વિષયનો નિશ્ચય ન હોઈ, તે પ્રાતિપદિક જેમની પ્રકૃતિ છે તે સ્વાદિ પ્રત્યયોનું 'इ-याप् प्रातिपदिकात्' એ સૂત્રને અનુસરીને વિધાન ધરી શકે નહિ. વધુ દોષો જણાવવાની જરૂર નથી. શબ્દાનુશાસન — વ્યાકરણ સર્વથા દુર્વ્યવસ્થિત છે.

232. यश्च व्याख्यातुणामुक्तानुक्तदुरुक्तनिरीक्षणप्रयत्नः, यश्च वाचकमात्रावर्णाधिक्यमिषपुरःसरलक्षणपरिचोदनप्रकारः, यच्चेदं व्याख्यातुवचनम् 'इह न भवत्यनभिधानात्' इति, यच्च व्याप्तिसिद्धौ सरलमुपायमपश्यतामाकृतिगुणवर्णनं, यच्च पदे पदे बहुलवचनं तत् सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्शयतीति ।

232. (૧) પાણિનિનાં સૂત્રોના વ્યાખ્યાકારોએ ઉક્ત, અનુક્ત અને દુરુક્તનું નિરીક્ષણ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે, (૨) વાચકમાત્રા અધિક છે કે વર્ણો વધારે છે એવું બહાનું આગળ ધરી લક્ષણોનો પ્રતિષેધ કરવાનો જે પ્રકાર તે, (૩) 'અહીં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી કારણ કે તેનું સ્પષ્ટ અભિધાન નથી' એવું વ્યાખ્યાકારોનું જે વચન તે, (૪) વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ માટે સરળ ઉપાય ન જણાતાં આકૃતિ-ગુણનું વર્ણન કરવું તે, (૫) અને પદે પદે 'બહુલ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે—આ 'અધુ' શબ્દાનુશાસનની અપરિશુદ્ધિ (= દોષો) દર્શાવે છે.

233. अन्ये तु शोभेति, चीर्णमिति, न याति प्रतिभेत्तुमिति, मातुरनुहरतीति, फलबर्हिणं ह्यद्यासेति, कांदिशीक इति, भ्राजिष्णुरिति, गणेय इति, वरेण्य इति लक्ष्यसंग्रहबहिष्कृतस्मृतिसन्देहत्रिपर्ययप्रतिपादकत्वलक्षणस्खलितं विप्लुतं पाणिनितन्त्रं मन्यमानाः तत्र महान्तमाक्षेपमतानिष्ठुः, स तु स्थूलोदरप्राय इतीह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ।

233. 'शाभा', 'चीर्णम्', 'न याति प्रतिभेत्तुम्' 'मातुरनुहरति' 'फलबर्हिणं ह्यद्यास' 'कांदिशीकः' 'भ्राजिष्णुः' 'गणेयः' 'वरेण्यः'—आ अर्थां लक्ष्यसंग्रहबहिष्कृत होवाथी स्मृतिसन्देहलक्ष्य, विपर्ययलक्ष्य, अप्रतिपादकत्वलक्ष्य स्थलनाम्नोवाणुं अने विप्लुत पाणिनितन्त्रं छे अमे भानीने "१०८ डेटलाड तेना उपर भोरो आक्षेप करे छे. ते आक्षेप धरो विस्तार शेके तेने छे अटले ग्रन्थगौरवना लये अमे अर्धी लभता नथी.

234. ननु यदि लक्षणस्य प्रणेता पाणिनिः न सम्यग्दर्शी, तत्र विवरणकाराश्च नातिनिपुणदृशः, काममन्यः सूचीकृतबुद्धिर्भविष्यति वृत्तिकाराश्च प्रौढतरदृष्टयो भविष्यन्ति, तेभ्यः शब्दलक्षणमविप्लुतमवभोत्स्यामह इति ।

234. तमे वैयाकरणो कडेशे के, '[भानी दो के] व्याकरणना प्रणेता पाणिनि असम्यग्दर्शी' हना अने विवरणकारे अतिनिपुण दृष्टि धरावता न हता परंतु अर्धी सेः येनी तीक्ष्ण बुद्धिवाणे थरे अने प्रौढतर दृष्टिवाणा वृत्तिकारे थरे, तेमनी पासेथी आपणे अविप्लुत व्याकरणशास्त्र शीपीथुं.'

235. नैतदस्ति, तेषामप्यभियुक्ततराः केचिदुत्प्रेक्षन्ते एव दोषं, तेषामपरे, तेषामप्यपरे, तदेवमनवस्थाप्रसङ्गान्नास्ति निर्मलमनुशासनमिति क्लेशायैव व्याकरणाध्ययनमहाव्रतग्रहणम् । तथा चाह बृहस्पतिः—प्रतिपदमशक्यत्वात्, लक्षणस्यापि अव्यवस्थानात्, तत्रापि स्वलितदर्शनात्, अनवस्थाप्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याघ्रिव्याकरणमित्यौशनसा इति । इहाप्युक्तम्—

दुष्टग्रहगृहीतो वा भीतो वा राजदण्डतः ।

पितृभ्यामभिशप्तो वा कुर्याद् व्याकरणे श्रमम् ॥

अन्यैरप्युक्तम्—

वृत्तिः सूत्रं तिला माषाः कटन्दी कोद्रवौदनः ।

अजडाय प्रदातव्यं जडीकरणमुत्तमम् इति ॥

एवं व्याकरणावगाहनकृतोद्योगोऽपि विद्वज्जनो

व्युत्पत्तिं लभते न वैदिकपदग्रामे मनुष्योक्तिवत् ।

અન્યત્ કિञ्चन તત્પ્રતીતિશરણં નાસ્તીતિ ચ વ્યાકૃતં

તસ્માદપ્રતિપત્તિમન્થરમુખો વેદઃ પ્રમાણં કથમ્ ॥

235. અમે કહીએ છીએ કે, ના, આ નહિ થાય, કારણ કે તેમનાથી પણ વધારે બુદ્ધિવાળા તેમના દોષ દેખશે, તે ખીજા બુદ્ધિવાળા કરતાં વળી વધારે બુદ્ધિવાળા તે ખીજા બુદ્ધિવાળાના દોષને દેખશે, તે ત્રીજા બુદ્ધિવાળા કરતાં વળી વધારે બુદ્ધિવાળા તે ત્રીજા બુદ્ધિવાળાના દોષને દેખશે, આમ અનવસ્થાદોષને કારણે વ્યાકરણશાસ્ત્ર નિર્મલ નથી જ. વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનનું મહાવ્રતગ્રહણ કલેશને માટે જ છે. અને બૃહરપતિએ કહ્યું છે કે, એક એક શબ્દને લઈ તે સાધુ છે કે અસાધુ એ જાણવું અશક્ય હોઈ, લક્ષણ—સામાન્ય-વિશેષવાનું લક્ષણ ની સ્થાપના બરાબર થઈ ન હોઈ, ત્યાં પણ સદેહ, વિપર્યય, અપ્રતિપાદક-ત્વરૂપ દોષો દેખાતા હોઈ, અને ભવિષ્યમાં પ્રૌઢતર બુદ્ધિવાળા વૃત્તિકાર પાસેથી અવિદ્યુત શુદ્ધ વ્યાકરણશાસ્ત્ર શીખીશું એવી આશામાં અનવસ્થાદોષ હોઈ, વ્યાકરણશાસ્ત્ર મરણાંત વ્યાધિ છે એમ ઔશનસો માને છે. અહીં પણ કહેવાયું છે કે, ‘દુષ્ટ ભૂતપિશાચથી ગૃહીત, કે રાજદંડથી ભીત, કે પિતૃએથી અભિશપ્ત વ્યાકરણ ભણવામાં શ્રમ કરે.’ ખીજાએએ પણ કહ્યું છે કે, ‘વૃત્તિ એ તલ છે, સત્ર એ અડદ છે અને કટન્દી એ કોદરા છે, એ ત્રણ અજડને (બુદ્ધિમાનને) આપવા કારણ કે અજડને જડ કરવા મટેનો તે ઉત્તમ ઉપાય છે.’ ઉપરાંત, વ્યાકરણ ભણવામાં પ્રયત્ન—ઉદ્યોગ કરવા છતાં વિકાનો જેમ લૌકિક પદોમાં વ્યુત્પત્તિ પામતા નથી તેમ વૈદિક પદોમાં પણ વ્યુત્પત્તિ પામતા નથી. વૈદિક પદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ખીજો કોઈ ઉપાય નથી એમ કહેવાયું છે. તેથી, વેદોનું જ્ઞાન શક્ય જ ન હોવાથી (અર્થાત્ વેદો અપ્રતિપાદક હોવાથી) વેદ નિષ્ક્રિયવદન છે, મૂક છે, તેા પછી વેદ પ્રમાણ કેમ ?

236. અત્રાભિધીયતે । યત્તાવદિદમવાદિ ગવાદિશબ્દવત્ અનાદિપ્રબન્ધસિદ્ધમેવ ગાવ્યાદેરપિ વાચકત્વમિતિ તત્રામું પક્ષ સંશયદશામેભ તાવદારોપયામઃ । પૂર્વપાક્ષિકોક્તયુક્તિસમુત્થાપિતસ્થિરતરવિપર્યયજ્ઞાનસમનન્તરં સહસૈવ સમ્યગ્જ્ઞાનોત્પાદનાતિભારાત્ મારૈકદેશાવતરણન્યાયેન સંશયસ્તાવદુપપદ્યતે । તતઃ તર્કાત્ પરિશોધિતેડ્ધ્વનિ સુગમે સુખં વિહરિષ્યતિ સમ્યઙ્નિર્ણયોપાયો ન્યાય ઇતિ તદુચ્યતે ।

236. નૈયાયિક—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ‘ગો’ આદિ શબ્દોની જેમ ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોનું પણ વાચકત્વ અનાદિ પરંપરાથી સિદ્ધ જ છે એમ જ કહ્યું તેને—તે પક્ષને—સંશયદશામાં જ અમે મૂકીએ છીએ. આ પૂર્વપક્ષીએ યુક્તિએ આપી બરાબર સ્થાપેલ વધુ સ્થિર વિપર્યયજ્ઞાન પછી તરત જ એકાએક જ સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાર લાદવા કરતાં સંશયનો થોડોક ભાર લાદવો વધુ સારો એ ન્યાયે પહેલાં એ પક્ષ બાબત સંશય પેદા કરવો ઘટે છે. પછી તક વડે પરિશોધિત સુગમ માર્ગમાં સાચા નિર્ણયનો ઉપાયભૂત ન્યાય સુખે વિહરશે એટલે અમે પ્રથમ સંશયને જણાવીએ છીએ.

237. यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न काचित् सम्भावनाभूमिमध्येति, तत् सत्यमादिसत्तायाः कल्पने कोऽवसरः ? यथा हि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोदितमात्रानुस्वारस्वरादिस्वरूपसमुत्थितमुच्चारयत्याचार्यः तादृशमेव शिष्यः प्रत्युच्चारयति । प्रमाद्यन्तं वा गुरुरेवैनमनुशास्ति । आ तदुच्चारणसामर्थ्योपजननं तावन्न मुञ्चति शिक्षयति । सोऽपि शिष्यो यदा गुरुर्भविष्यति तदा स्वशिष्यं तथैव शिक्षयिष्यति । आचार्यो यदा शैशवे शिष्य आसीत् तदान्येन गुरुणा शिक्षितोऽभूत्, सोपि तदन्येन, सोपि तदन्येनेत्येवमनादित्वं जैमिनीयपक्षे, आ सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तत्वं नैयायिकपक्षे वेदाध्ययनस्य व्यवस्थितम् ।

237. 'गो' आदि शब्देना प्रयोगेनी जेम 'गावि' आदि शब्देनः प्रयोगमां भीछ कोर्छ गति संभावनाभूमिमे पखु पढोयती न होय तो साथे न 'गावि' आदि शब्देनी आदिसत्तानी (= अगत्यतानी कल्पनाने अवसर न कयां छे ? [अर्थात् 'गावि' आदि शब्दे पखु 'गो' अदि शब्देनी जेम अनादि छे. 'गो' आदि शब्दे अनादि] आ रीते छे— वेदाध्ययन वेणांमे, शास्त्रमां कहेनायेली मात्रा, अनुस्वार, स्वर, आदि स्वरूपी सम्यक् प्रकारे उद्भवता जेवा शब्देन आयायं उच्यारे छे तेवा न शब्देन शिष्य सामो उच्यारे छे. जे ते तेमां भूख करे तो गुरु न तेने परापर उच्यार करता शीप्ताडे छे. ज्यां सुधी शिष्यमां सम्यक् उच्यारखनुं सामर्थ्यं न आवे त्यां सुधी गुरु शिष्यने छेऽता नथी अने शिष्ये न न्य छे. ते प्रमाणे परापर शीप्तेतो ते शिष्य पखु न्यारे गुरु अनशे त्यारे पोताना शिष्यने ते प्रमाणे न शीप्वशे. आयायं पोते पखु न्यारे शैशवकाणमां शिष्य हुता त्यारे अन्य गुरु पासेथी आ प्रमाणे न शीप्ता हुता, ते अन्य गुरु पखु पीज्ज गुरु पासेथी—अ प्रमाणे शब्दनु (= वेदनु) अनादिपखुं जैमिनीय पक्षमां छे. जगतता सर्गांथो मांडी वेदनुं प्रवृत्तत्व नैयायिकना पक्षमां व्यवस्थित थयेखुं छे.

238. इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिवत् अप्रमादकृतः सुपरिरक्षितः प्रयोगस्तथैव चैतेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारस्तदाऽनादिगवादिशब्दसमानविषया एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः । अस्ति त्वत्रान्यः प्रकारः । न ह्येकान्तेन यादृगेव वक्त्रा शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव श्रोत्रा प्रत्युच्चार्यते, किन्तु प्रमादालस्यादिवि-विधापराधविगुणकरणोच्चार्यमाणोऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यते इत्यस्ति संशयावसरः ।

238. आ रीते न 'गो' आदिनी जेम 'गावि' आदिना प्रयोग अप्रमादकृत अने सुपरिरक्षित होय तथा ते न प्रमाणे ते 'गावि' आदि शब्देथी अर्थप्रतीतिपूर्वक व्यवहार करतो होय तो अनादि 'गावि' आदि शब्देना विषय 'गो' आदि शब्देना विषयनी समान थाय न, तो पछी अमे कोर्छने शुं कहीअे ?

परंतु आ आयते भीजे प्रकार पखु छे. वक्ता जेवा शब्द प्रयोगे छे तेवा शब्द न

શ્રોતા એકાન્તપણે પ્રત્યુચ્ચારે છે એવું નથી, પણ પ્રમાદ, આળસ આદિ વિવિધ અપરાધોથી ઘેરાયેલા, ક્ષુબ્ધ કરણોથી ઉચ્ચારતો શબ્દ અપભ્રંશપણું પામે છે, એટલે સંશયને અવસર છે.

239. અપભ્રંશતયાડપિ ये स्थिताः स्थास्यन्त्यपि वा शाकटिकभाषाशब्दा-
स्तानपि गोपालबालाबलासु प्रयुञ्जाना जरठपामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारितानेव
तान् पठितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्दप्रयोगबाहुल्यदर्शनात् संशयाना कुशाग्रबुद्धेरपि
बुद्धिर्भवितुमर्हति किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धवाचकशक्तिभाजस्तेभ्योऽन्ये विगुण-
करणप्रयोज्याः प्रमादप्रभवाः अपभ्रंशाः ? किं वा सर्वे एव तुल्यकक्षा इति ?
सर्वेषां तुल्यकक्षत्वे य एते अद्यत्वेऽपि प्रमादजाः प्रमदादासदारकादिवदनेष्वपभ्रष्टा
अभ्यधिकतरामपभ्रंशदशां स्पृशन्तस्तेऽपि तामेव गवादिशब्दधुरमघिरोहेयुः ।

239. ગાડું હાંકનારની ભાષાના શબ્દો જે અપભ્રંશ તરીકે સ્થિર થયેલા છે કે ભવિષ્યમાં થશે તેમને પણ ગોવાળ, આળસ, અમળાઓમાં જે જરઠ-પામર છે તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રયોજવા છતાં જેના ઉચ્ચારાયેલા હોય તેવા બેલબા શક્તિમાન થતા નથી, એટલે અશક્તિ-જન્ય શબ્દપ્રયોગોનું આહુલ્ય દેખાતું હોઈ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળાની પણ બુદ્ધિ સંશયવિષ્ટ બનવાને પાત્ર છે—શું આ 'ગો' આદિ શબ્દો જ અનાદિસિદ્ધ વચકશક્તિવાળા છે અને તેમનાથી છુદા વિગુણકરણથી પ્રયોજાતા અને પ્રમાદજન્ય 'ગારિ' આદિ શબ્દો અપભ્રંશ શબ્દો છે ? કે પછી બધા જ શબ્દો તુલ્યકક્ષાના છે ? જે બધા જ તુલ્યકક્ષાના હોય તે અત્યારે પણ પ્રમાદથી પ્રમાદ, ઠાસ, ઠારક આદિના મુખે અપભ્રંશ બનેલા અધિકતર અપભ્રંશદશાને પામેલા આ જે શબ્દો છે તે શબ્દો પણ તે જ 'ગો' આદિ શબ્દની ધુરાએ ચઢી બંધ

240. न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुम्, इदानीमेव भ्रश्यतां तेषां प्रत्यक्षत
उपलब्धेरिति । तस्मादवश्यं तावदद्यत्वे परिदृश्यमानापभ्रंशदशा दुर्बलबालाबलादिशब्दा
न गवादिशब्दान् स्पर्धितुमर्हति । ते चेन्न स्पर्धन्ते तदधुना गाव्यादयोऽपि प्रकारान्त-
रोपपत्तिसम्भावनामङ्गुरप्रभावाः सन्तो न गवादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं
शक्नुयुरिति तर्कयामः । तदुक्तं भगवता जैमिनिना “शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य
भागित्वम्” इति [जै. सू. १.३.२५] । भाष्यकारेणापि तद् व्याख्यातं “महता
प्रयत्नेन शब्द उच्चारितो, वायुः नामेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो
मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दानभिग्वनक्ति । तत्रापराध्येताऽप्यु-
च्चारयिता यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृदुपस्पृक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशति
इत्यादिना ।”

240. આમ હોય એ સ્વીકારવું શક્ય નથી, કારણ કે શબ્દોને બ્રષ્ટ થતા અત્યારે જ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ. તેથી દુષ્કળ, બાળ, અપ્પળા વગેરેના મુખે ઓલાતા, અવશ્યપણે અત્યારે દેખાતા અપભ્રંશદશવાળા શબ્દો 'ગો' આદિ શબ્દો સાથે સ્પર્ધા કરવાને લાયક નથી જ. જે તે શબ્દો તેમની સાથે સ્પર્ધા કરતા ન હોય તો અન્ય પ્રકારે જેમને ધટાવવાની સંભાવના હોવાથી અડિત પ્રભાવવાળા 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પણ 'ગો' આદિ શબ્દો સાથે સમાનતા પામવા શકિતમાન નથી એમ અમે તર્ક કરીએ છીએ.

તેથી ભગવાન જૈમિનિએ કહ્યું છે કે, 'શબ્દની નિષ્પત્તિ (અભિવ્યક્તિ) પ્રયત્નથી થતી હોઇ પુરુષના અપરાધનું ભાજન શબ્દ બને છે.' ભાષ્યકાર શમ્ભરે તેની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે—“મહાપ્રયત્નથી શબ્દને પુરુષો ઉચ્ચારે છે. વાયુ નાભિમાંથી ઉઠે છે, છાતીમાં વિસ્તરે છે, કંઠમાં વિવર્તન કરે છે, પછી તળવે ટકરાઇ પાછો વળેલો મોઢામાં વિચરતો વિવિધ શબ્દોને અભિવ્યક્ત કરે છે. ત્યાં ઉચ્ચાર કરનારો પણ અપરાધ કરે જેમકે 'સૂકામાં પડીશ' એમ કહેતે કાઠવમાં પડે છે, 'એક વાર સ્પર્શ' કરીશ' એમ કહેતો એ વાર સ્પર્શ કરે છે, વગેરે'.

241. આહ તર્હિ વિશેષે પ્રમાણં વક્તવ્યં યદેતે ગાવ્યાદયઃ પ્રમાદાઘપરાઘનિબન્ધના એવ, ન ગવાદિશબ્દસમાનવિઘય ઇતિ । ઉચ્ચતે । ભવતુ, સિદ્ધં નઃ સમીહિતં । સંશયદશાં તાવદાનીતોડયમનાદિગાવ્યાદિશબ્દવાચી મહાપુરુષઃ સમ્બોધ્યતે 'મો મહાત્મન્ ! ઇત્થં પૂર્વોક્તનીત્યા સંશયે સતિ ચિન્ત્યતાં કિમેતે ગાવ્યાદયો ગવાદિ-સમાનયોગક્ષેમા એવ હસ્તઃ કરઃ પાણિરિતિવદ્ ભવન્તુ કિં વાપરાઘસમ્ભાવનયા માર્ગા-ન્તરમાલમ્બન્તામિતિ ।

241. કોઇ કહે છે કે ભેદની બાબતમાં પ્રમાણ કહેવું જેમએ કે આ 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પ્રમાણ આદિ અપરાધના કારણે જ થયા છે, અને તેથી 'ગો' આદિ શબ્દોની સમાન નથી. અમે તેને કહીશું કે ભણે, આ તો અમારું ઇચ્છિત સિદ્ધ થયું. 'ગાવિ' આદિ શબ્દ અનાદિ છે એ પણ લેનાર મહાપુરુષને સંશયદશાએ પહોંચ્યાડયા પછી અમે તેને સંબોધીને કહીએ છીએ, 'હો મહાત્મન્ ! આમ પૂર્વોક્ત રીતે સંશય થતાં વિચાર કરો કે જેમ 'હસ્ત', 'કર' 'પાણિ' શબ્દો સમાન યોગક્ષેમ ધરાવે છે તેમ શુ' આ 'ગાવિ' આદિ શબ્દો 'ગો' આદિ શબ્દોની સમાન જ યોગક્ષેમ ધરાવે કે પછી અપરાધની સંભાવનાને કારણે માર્ગાન્તરનું અવલંબન કરે છે ?'

242. તત્રૌકસ્મિન્ વાચ્યે બહવસ્તુલ્યકક્ષયા વાચકા ઇતિ નૈષ ન્યાયઃ । કથમ્ ? પ્રત્યય શબ્દનિવેશાત્ । તેનૈવ સમ્બન્ધકરણસૌકર્યાત્, અન્યથા ચ સમ્બન્ધે યત્નગૌરવપ્રસન્નાત્ । પ્રત્યય શબ્દનિવેશે હિ સતિ પરસ્પરમવ્યભિચારિણૌ શબ્દાર્થૌ ભવતઃ, સ શબ્દસ્તસ્ય વાચકઃ, સોડર્થસ્તસ્ય વાચ્ય ઇતિ । અનેકશબ્દવાચ્યસ્ત્વેકોડર્થસ્તં

વાચકં શબ્દં વિજહ્યાદપિ, તમન્તરેણ શબ્દાભિધેયતામપિ યતઃ પ્રતિપદ્યતે इति व्य-
 મિચારઃ । અનેકાર્થવાચિનિ ચૈકસ્મિન્ વાચકે ઇષ્યમાણે શબ્દોઽર્થ વ્યમિચરેત્ ,
 તસ્યેવાર્થાન્તરસ્યાપિ તતઃ પ્રતિપત્તેરિતીત્યમનિયમોઽયમુપપ્લવેત, હસ્તઃ કરઃ પાણિરિ-
 ત્યાદાવક્ષાઃ પાદા માષા इत्यादौ, કિં ક્રિયતે, ગતિરન્યા નોપલભ્યતે, તેનાનેક-
 શબ્દત્વમનેકાર્થત્વં ચ દૈવબલવત્તયાઽઙ્કીકૃતમ્ । પ્રથમઃ પુનરેષ ઋજુઃ પન્થાઃ યદેકસ્ય
 વાચકસ્યૈકો વાચ્યોઽર્થ इति । इह च गत्यन्तरमतिस्पष्टमस्ति प्रमादप्रभवत्वं नाम ।
 તસ્મિન્ સતિ કિમિતિ પ્રથમપ્રાપ્તોઽયં પ્રતિવાચ્યં વાચકનિયમક્રમો લઙ્ઘ્યતે । તેન
 પ્રમાદાપરાધનિબન્ધના ગાવ્યાદયો, ન ગવાદિસમાનમહિમાન इत्युक्तम् ।

242. એક વાચ્યના ધણા તુલ્ય કક્ષાના વાચકો છે એ ન્યાય અહીં નથી. કેમ ? પ્રત્યેક
 અર્થે જુદો શબ્દ મૂકાય છે. તેને લીધે જ શબ્દ-અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ કરવો સુકર પડે છે.
 અન્યથા, સંબંધ કરવામાં યતનગૌરવની આપત્તિ આવે. પ્રતિ અર્થ શબ્દ હોતાં તે
 શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે, તે અર્થ તે શબ્દનો વાચ્ય છે' એમ શબ્દ અને અર્થ પરસ્પર
 અવ્યભિચારી અને. અનેક શબ્દો વડે વાચ્ય એક અર્થ તો તે વાચક શબ્દને છોડી પણ દે
 છે, તે વાચક શબ્દના વિના તે અર્થ શબ્દાભિધેયત.ને પામે છે, એટલે વ્યભિચાર થાય છે.
 અનેક અર્થોનો વાચક એક શબ્દ સ્ત્રીકારતાં શબ્દનો અન્ય અર્થ સાથે પણ સહચાર થાય
 (વ્યભિચાર દોષ) કારણ કે એક અર્થની જેમ બીજા અર્થની પણ તે શબ્દમાંથી પ્રતિપત્તિ
 થાય. આ રીતે આ અનિયમ ઊછળીને ખડો થાય છે, જેમકે 'હસ્ત', 'કર', 'પાણિ' વગેરેમાં
 (એક અર્થના અનેક વાચકમાં) અને 'અક્ષ', 'પાદ', 'માષ' (એક શબ્દના અનેક અર્થમાં)
 વગેરેમાં, તો અમે શું કરીએ, બીજી કોઈ ગતિ ઉપલબ્ધ નથી, તેથી એક અર્થનું અનેક
 શબ્દવચ્યત્વ અને એક શબ્દનું અનેક અર્થવાચકત્વ દૈવબલવતાને કારણે અમે સ્વીકાર્યું છે.
 પરંતુ સરળ માગે તો આ છે કે એક વાચક શબ્દનો એક જ વાચ્ય અર્થ હોય અને અહીં
 તો બીજી ગતિ અતિસ્પષ્ટ છે અને તે છે શબ્દોની પ્રમાદજન્ય અપભ્રંશતા. તેમ હોતાં પ્રથમ
 પ્રાપ્ત પ્રતિ અર્થ એક એક શબ્દના વાચકનિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે તેથી, 'ગાવિ' આદિ
 શબ્દો પુરુષના પ્રમાદરૂપ અપરાધનું પરિણામ છે, તેઓ 'ગૌ' આદિ શબ્દો સમ મહિમાવાળા
 નથી, આ મત જ યોગ્ય છે.

243. કિञ्च વાચકશક્તિઃ નામ સૂક્ષ્મા પરમપરોક્ષા અર્થાપત્તિમાત્રશરણાવગમા,
 ન તન્મન્દતાયામન્યતઃ કુતશ્ચિદવગન્તું પાર્યતે । સા ચેદિયમન્યથાઽપ્યુપપદ્યમાના
 ગવાદિમ્યોઽર્થપ્રત્યયાદિવ્યવહારે મન્દીભવતિ તેષુ શક્તિકલ્પનાયામર્થાપત્તિઃ । एवं च
 ગવાદય એવ વાચકશક્તેરાશ્રયો, ન ગાવ્યાદયઃ ।

243. વળી, વાચકશક્તિ સૂક્ષ્મ છે, પરમ પરોક્ષ છે, અર્થાપત્તિથી જ ગમ્ય છે. અર્થાપત્તિ
 વાચકશક્તિનું જ્ઞાન કરાવવામાં મંદ હોય, દુર્બળ હોય તો બીજા કોઈ પ્રમાણથી વાચકશક્તિને
 બાળવી શક્ય નથી, જે 'ગૌ' આદિ શબ્દોમાંથી થતા અર્થજ્ઞાન આદિ વ્યવહારને અનુલક્ષી

‘ગો’ આદિ શબ્દગત વાચકશક્તિ ખીલ રીતે ધટતી હોય તો તેમની આત્મનામાં વાચકશક્તિ કલ્પવામાં અર્થાપત્તિ મંદ-દુર્બળ-ખની ખય (પરંતુ ખીલ કોઈ રીતે વાચકશક્તિ ધટતી જ નથી.) અને આમ (અર્થાપત્તિ વડે જ પુરવાર થાય છે કે) ‘ગો’ આદિ શબ્દો જ વાચકશક્તિના આશ્રયો છે, ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો વાચકશક્તિના આશ્રયો નથી.

214. કથં તર્હિં બહૂનામનઘિગતવ્યાકરણતન્ત્રાણામેભિરવિચ્છિન્નો વ્યવહારઃ ?
યથૈવ મ્લેચ્છાનાં મ્લેચ્છભાષાભિરક્ષિનિકોચહસ્તસંજ્ઞાદિવ્યવહારિણાં વા સ્વૈઃ સ્વૈરુપાયૈઃ ।
કિમક્ષિનિકોચાદીનામન્યજનપદવાચાં નાસ્તિ શક્તિઃ ? ઓમિત્યુચ્યતે, કથં તર્હિં
તેભ્યોર્ઘ્યપ્રતિપત્તિઃ ? નૈસર્ગિકી તેષાં શક્તિર્નાસ્તીતિ બ્રૂમઃ । તત્સ્વરૂપસ્યાવ્યવસ્થિતત્વેન
સાંસિદ્ધિકશક્તિપાત્રતાઽનુપપત્તેઃ । પ્રતિપત્તિસ્તુ સ્વકૃતસમયમાત્રનિબંધના તેભ્યઃ ।

244. શંકાકાર—તો પછી જેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્ર લખ્યા નથી એવા ધણા બધા લોકોનો ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોથી અવિચ્છિન્ન વ્યવહાર કેમ ચાલે છે ?

નૈયાયિક—જેવી રીતે મ્લેચ્છોનો વ્યવહાર મ્લેચ્છભાષાઓથી કે અક્ષિનિકોચ, હસ્તસંજ્ઞા વગેરે વડે વ્યવહાર કરનારાઓનો વ્યવહાર પોતેપોતાના તે તે ઉપાયોથી ચાલે છે તેવી રીતે જ તેમનો વ્યવહાર ચાલે છે.

શંકાકાર—તો શું અક્ષિનિકોચ વગેરેમાં કે શૂદ્ર લોકોની વાણીમાં શક્તિ નથી ?

નૈયાયિક—નથી એમ એમ કહીએ છીએ.

શંકાકાર—તો પછી તેમનાથી અર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?

નૈયાયિક—અમારું તો એટલું જ કહેવું છે કે તેમનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ નથી. તેમનું સ્થિર નિશ્ચિત સ્વરૂપ ન હોવાથી તેમનામાં નૈસર્ગિક શક્તિની પાત્રતા ધટતી નથી. તેમનામાંથી અર્થનું જ્ઞાન તો તેમનો ઉપયોગ કરનારે ઘડી કાઢેલા સમયને (arbitrary convention) કારણે થાય છે.

245. નનુ નૈયાયિકાનાં ક્વ વા ન સમયઃ પ્રતિપત્યુપાયઃ ? સત્યં, સ ત્વીશ્વર-
પ્રણીતઃ પ્રથમસર્ગાત્ પ્રભૃતિ પ્રવૃત્તો મીમાંસકાભ્યુપગતનૈસર્ગિકશક્તિસોદર્ય એવ, ન
માદશરચિતપરિમિતવિષયસમયસમાનઃ । સ ચ ગવાદિશબ્દેષ્વેવ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠો, ન
ગાવ્યાદિષુ । તે તુ વર્ણસારૂપ્યચ્છાયયા ગવાદિશબ્દસ્મૃતિમાદધાનાસ્તદર્થપ્રતિપત્તિ-
हेतुतामुपगच्छन्तीति ।

215 શંકાકાર— નૈયાયિકેનાં મતમાં પણ અર્થજ્ઞાનનો ઉપાય સમય ક્યાં નથી ?

નૈયાયિક—તમારી વાત સાચી, પરંતુ તે સમય તો ઇશ્વરકૃત છે અને પ્રથમ સર્ગથી માંડી પ્રવૃત્ત છે. અને તેથી મીમાંસકે સ્વીકારેલી નૈસર્ગિક શક્તિનો તે સહોદર છે, તે મારા જેવાએ સ્થાપેલા પરિમિત વિષયના સમય જેવો નથી. તે સમય ‘ગો’ આદિ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠ છે, ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોમાં પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠ નથી. તે ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો તો વર્ણ-

સાહ્યતાયા દ્વારા 'ગો' આદિ શબ્દોનું સ્મરણ કરાવીને 'ગો' આદિ શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં હેતુ અને છે.

246. નન્વનવધૃતસ્વરૂપાણાં કર્થં ગવાદિશબ્દાનાં સ્મરણમ્ ? તદવધારણે વા કોડમ્યુપાયઃ ? અભિયોગવિશેષ ઇતિ બ્રૂમઃ । કઃ પુનરભિયોગઃ ? કો વા તસ્ય વિશેષઃ ? વ્યાકરણાધ્યયનમભિયોગઃ । તદમ્યાસાનુસારેણ લક્ષ્યનિરીક્ષણં તસ્ય વિશેષઃ । વ્યાકરણેન ચ પ્રતિપદમપર્યવસિતાર્થજનપ્રયોજ્યસાધુશબ્દસાર્થસંગ્રહતસ્તદ્-વિસદશશર્બરપુરન્ધ્રિપ્રાયપ્રાકૃતગોચરાપશબ્દપરિહારપ્રકારવ્યુત્પાદનમુપક્રમ્યતે યદાનન્યાત્ કિલ કલ્પશતૈરપિ નાવકલ્પતે । કિન્તુ વ્યપનીતાતિવ્યાપ્યાદિદોષોપનિપાતત્રાસ-ત્રિમુનિપરીક્ષિતલક્ષણદ્વારકસ્તદુપદેશઃ શ્રૂયતે । તેન ચ વેદેનેવ ધર્માડધર્મયોઃ, બ્રહ્માવતારેણેવ સત્યાનૃતયોઃ, નીતિશાસ્ત્રેણેવ હિતાહિતયોઃ, મન્વાદિવચનેનેવ મહ્યામહ્યયોઃ, દિવ્યેનેવ શુદ્ધયશુદ્ધયોઃ સિધ્યત્યેવ સાધ્વસાધુશબ્દયોરધિગમ ઇતિ સર્વલોકસાક્ષિકમે-તત્ કથમપનીયતે ?

246. શંકાકાર- 'ગો' આદિ શબ્દોનું સ્વરૂપ જ્ઞેમણે અવધાયું નથી (અર્થાત્ નિશ્ચિતપણે જાણ્યું નથી) તેઓ 'ગો' આદિ શબ્દોનું સ્મરણ કેવી રીતે કરી શકે ? તેનું અવધારણું કરવાનો શો ઉપાય છે ?

નેયાયિક — અમે કહીએ છીએ કે વિશિષ્ટ અભિયોગ એનો ઉપાય છે.

શંકાકાર — આ અભિયોગ એ શું છે અને તેનો ખાસ વિશેષ શો છે ?

નેયાયિક — અભિયોગનો અર્થ વ્યાકરણાધ્યયન છે. અને વ્યાકરણનો અધ્યયન અનુસાર લક્ષ્યનું (= શબ્દનું) નિરીક્ષણ કરવું તે તેનો વિશેષ છે.

શંકાકાર — આર્યજનો વડે પ્રયોજ્યતા પ્રતિપદ અપર્યવસિત સાધુ શબ્દોના સાથે સંગ્રહ દ્વારા તેમનાથી વિસદશ અને બ્યંર, પુરન્ધ્રિ વગેરે પ્રાયઃ પ્રાકૃત જનો વડે પ્રયોજ્યતા અપશબ્દોનો પરિહાર કરવા મારેની રીતો સમજાવવાનો વ્યાકરણનો ઉપક્રમ છે, જે કાર્ય વ્યાકરણ કલ્પ શતમાં પણ પૂરું ન કરી શકે કારણ કે શબ્દો અનન્ત છે.

નેયાયિક — અતિવ્યાપ્તિ આદિ દોષોના આક્ષેપનો ત્રાસ જ્ઞેમના ઉપરથી દૂર કરવામાં આવેલ છે તેવા અને મુનિત્રય વડે પરીક્ષિત લક્ષણો (= નિયમો) દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો ઉપદેશ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. જ્ઞેમ વેદ દ્વારા ધર્મ-અધર્મનું, બ્રહ્માવતાર દ્વારા હિત-અહિતનું, મતુ આદિ દ્વારા ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યનું અને દિવ્ય દ્વારા શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ વ્યાકરણ દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે—આ હકીકત, જ્ઞેમાં સાક્ષી સર્વલોક છે તેને કેમ કરીને ટાળી શકાય ?

247. દૃશ્યતે હ્યદત્વેડપિ વ્યાકરણકોવિદાનામિતરેષાં ચ કૃષીવલાદીનામતિ-મહાન્ વચસિ વિશેષ ઇત્યેવં પ્રમાદાદિમૂળગાવ્યાધપશબ્દપ્રયોગસંભવાદનેકશબ્દગતવાચક-

શક્તિકલ્પનાગૌરવપ્રસન્નાદભિયોગવિશેષસાધ્યમાનસાધ્વસાધુશબ્દાધિગમસૌકર્યાચ્ચ ગવાદીના-
મેવ વાચકત્વં ન ગાવ્યાદીનામિતિ સ્થિતે પૂર્વપક્ષોપન્યસ્તઃ સમસ્ત એવ પરીવાદઃ
પરિહૃતો વેદિતવ્યઃ ।

247. અત્યારે પણ વ્યાકરણકોવિદોના અને ખેડૂત વગેરે વ્યાકરણકોવિદોના શબ્દોમાં અતિ મહાન ભેદ દેખાય છે. એટલે આ પ્રમાણે પ્રમાદ વગેરે મૂલક 'ગાવિ' આદિ અપશબ્દોનો પ્રયોગ સંભવતો હોવાથી, ['ગો', 'ગાવિ', 'ગોપોતક્ષિકા' વગેરે] અનેક શબ્દગત ગોપ્રાણી-વાચક શક્તિની કલ્પના કરવાના ગૌરવદોષની આપત્તિ આવતી હોવાથી અને અભિયોગાવશેષ દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોત્તુ જ્ઞાન સુકર હોવાથી, 'ગો' આદિ શબ્દોમાં જ વાચકત્વ છે, 'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં વાચકત્વ નથી એ સ્થિર થાય છે; પરિણામે પૂર્વપક્ષે રજૂ કરેલી અધી જ નિંદાનો પરિહાર થઈ ગયો જાણવો.

248. તથા હિ યત્ તાવદમ્યઘાયિ સાધુત્વનિશ્ચયે પ્રમાણં નાસ્તીતિ—

સાધુત્વં નેન્દ્રિયગ્રાહ્યં લિક્કમપ્યસ્ય ન વિચ્ચતે ।

શાસ્ત્રસ્ય વિષયો નૈષ પ્રયોગો નાસ્ત્યસંકરઃ ॥ ઇતિ

તત્રાયં પ્રતિશ્લોકઃ ।

સાધુત્વમિન્દ્રિયગ્રાહ્યં લિક્કમપ્યસ્ય વિચ્ચતે ।

શાસ્ત્રસ્ય વિષયોડપ્યેવં પ્રયોગોડપ્યસ્યસંકરઃ ॥ઈતિ॥ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૮]

248. શબ્દોના સાધુત્વનો નિશ્ચય કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી એમ તમે કહ્યું છે અને તેને વિશે તમે એક શ્લોક લખ્યો છે જે આ પ્રમાણે છે—સાધુત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, સાધુત્વનું અનુમાન કરાવનાર કોઈ લિંગ (= હેતુ) નથી, સાધુત્વ એ શાસ્ત્રનો વિષય નથી અને કેવળ સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ થતો નથી (અર્થાત્ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો સેળભેગ પ્રયોગ થાય છે). એનો પ્રતિશ્લોક આ રહ્યો—સાધુત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, તેનું અનુમાન કરવા માટે લિંગ પણ છે, સાધુત્વ શાસ્ત્રનો વિષય પણ છે અને સાધુ શબ્દોનો અભિન્ન પ્રયોગ પણ છે.

249. શ્રૌત્રે હિ પ્રત્યયે પ્રસ્તનિરસ્તરોમશામ્બૂકૃતાદિદોષરહિતોદાત્તાદિધર્મસમ્બન્ધ-પ્રસિદ્ધાનુપૂર્વીકવર્ણગણાત્મકપદપ્રતિભાસસ્તાવદસ્તિ । સ ચ ન સંદિગ્ધો, ન બાઘક-ત્રિધૂતઘૈર્યો, નાશુદ્ધકરણજન્મા, ન કલ્પનામાત્રસ્વરૂપ ઇતિ તત્ર પરિસ્ફુરત્સ્ફુટક્રમવર્ણા-ત્મકપદપ્રહણમેવ સાધુત્વપ્રહણં, તદ્વિપરીતયથાનિર્દિષ્ટદોષકલુષિતશબ્દપ્રહણમેવ ચાસાધુત્વપ્રહણમિતિ પ્રત્યક્ષગમ્યે એવ સાધુત્વાસાધુત્વે ઇતિ ।

249. શ્રૌત્ર પ્રત્યક્ષમાં પ્રસ્ત (= જિહવામૂલથી ગૃહીત અથવા અવ્યક્ત અથવા હુપ્ત-વર્ણપદ), નિરસ્ત (= નિષ્ઠુર અથવા ત્વરિતોહિત), રોમશ (= ગંભીર અથવા કકંશ), અમ્બૂકૃત (= વ્યક્ત છતાં અન્તમુખ જેવો સંભળાતો, અથવા થૂંક ઉડવાના અવાજ સાથે ઉચ્ચરિત), આદિ દોષોથી રહિત, ઉદાત્ત આદિ ધર્મવાળા અને પ્રસિદ્ધ આનુપૂર્વીમાં ગોઠવા-

યેલા વર્ણોના સમૂહરૂપ પદ્ધતું જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન સંદિગ્ધ નથી હોતું, તેની સ્થિરતાને દૂર કરનારું બાધક જ્ઞાન નથી, તે અશુદ્ધ કરણોથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, તે કલ્પનામાત્ર સ્વરૂપ નથી. એટલે આ જ્ઞાનમાં પ્રકાશતા સ્ફુટ કમવાળા વર્ણોના સ્વભાવવાળા પદ્ધતું અહણ્ય જ સાધુત્વનું અહણ્ય છે, અને તેનાથી વિપરીત એવું યથાનિદિષ્ટ દોષોથી દૂષિત શબ્દજ્ઞાન જ અસાધુત્વનું અહણ્ય છે. આમ સાધુત્વ અને અસાધુત્વ બંને પ્રત્યક્ષગમ્ય છે.

250. નનુ યદિ શ્રોત્રકરણકેનૈવ પ્રત્યયેન સાધુત્વાસાધુત્વે પ્રતિપત્તારઃ પ્રતિપચન્તે, વ્યાકરણાધ્યયનવન્વ્યબુદ્ધયોઽપિ પ્રતિપચેરન્, ન ચ પ્રતિપચન્તે । તસ્માન્ન તે ઇન્દ્રિયવિષયે ઇતિ ।

નૈષ દોષઃ, વૈયાકરણોપદેશસહાયકોપકૃતશ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વામ્યુપગમાત્ । યથા બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિરુપદેશસવ્યપેક્ષચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્યાપિ ન પ્રત્યક્ષગમ્યતામપોજ્જતિ, યથાઽઽહ ‘ન યદ્ ગિરિશૃંગ્ગમારુહ્ય ગૃહ્યતે તદપ્રત્યક્ષમ્’ ઇતિ, યથા વા સવિકલ્પક-પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યસિદ્ધૌ શબ્દાનુવિદ્વબોધેઽપિ પ્રામાણ્યમુપપાદિતમાદૌ । કિલ્ સંજ્ઞોપદેશિના ‘પનસોઽયમ્’ ઇતિ વૃદ્ધવચસા ચક્ષુરિન્દ્રિયેણ પનસજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, સડ્કેતકરણકાલે તદુભયજમિત્યવ્યપદેશપદેન વ્યપનીતં, વ્યવહારકાલે તુ પુનઃ પનસાદિજ્ઞાનમુપદેશ-સ્મરણાપેક્ષચક્ષુર્જનિતમપિ ચાક્ષુષમેત્રેતિ વર્ણિતમ્ । એવમિહાપિ વ્યાકરણકોવિદોપદેશ-સચિવશ્રવણેન્દ્રિયગ્રાહ્યે અપિ સાધુત્વાસાધુત્વે ન પ્રત્યક્ષતામતિવર્તેતે ।

250. શંકાકાર—જે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે જ જ્ઞાતાઓ શબ્દગત સાધુત્વ-અસાધુત્વ જાણતા હોય તે વ્યાકરણના અધ્યયનથી વંચિત બુદ્ધિવાળાઓ પણ તે સાધુત્વ-અસાધુત્વને તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે જાણે પરંતુ તેઓ જાણતા નથી. તેથી સાધુત્વ-અસાધુત્વ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી.

નૈયાયિક — એ દોષ નથી આવતો, કારણ કે વૈયાકરણના ઉપદેશની સહાયથી ઉપકૃત શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે સાધુત્વ-અસાધુત્વ ગ્રાહ્ય છે, એમ એમ સ્વીકાર્યું છે. ઉદાહરણાર્થ, ઉપદેશની સહાય પામેલી ચક્ષુરિન્દ્રિય વડે બ્રાહ્મણ્યુત્વ જાતિ ગ્રાહ્ય છે છતાં તે બ્રાહ્મણ્યુત્વ જાતિ પ્રત્યક્ષ-વિષયતા (= પ્રત્યક્ષગમ્યતા) છોડતી નથી અને કહ્યું પણ છે કે ‘પર્વતશિખરે ચઢ્યા પછી જે ગૃહીત થાય તે પ્રત્યક્ષ નથી એમ નહિ’ અથવા તે ઉદાહરણાર્થ, સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરતી વખતે સૌપ્રથમ શબ્દાનુવિદ્વ બોધનું પ્રામાણ્ય ઘટાવ્યું છે, ‘આ પનસ છે’ એમ સંજ્ઞાનો (= નામનો) ઉપદેશ આપતા વડીલનાં વચન અને ચક્ષુરિન્દ્રિય બંને મળીને પનસજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, સંકેતકરણકાળે તે તે ઉભયજ (શબ્દ અને ચક્ષુરિન્દ્રિય બંનેથી જન્મેલું) છે એટલે ‘અવ્યપદેશ્ય’ પદથી તે પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્ત થાય છે, પરંતુ વ્યવહારકાળે પનસાદિજ્ઞાન ઉપદેશસ્મરણની સહાયથી ઉપકાર પામેલી ચક્ષુ વડે ઉત્પન્ન થયેલું હોવા છતાં ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ જ છે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેવી જ રીતે વ્યાકરણ-કોવિદોના ઉપદેશની સહાય પામેલી શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં સાધુત્વ-અસાધુત્વ પ્રત્યક્ષ-વિષયતા છોડતા નથી.

251. યથા ચ બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિપ્રતીતૌ કારણાન્તરમુક્તં 'ક્વચિદાચારતશ્ચાપિ સમ્યગ્રાજાઽનુપાલિતાત્' ઇતિ [શ્લો० વા० વનવાદ ૨૯] । મન્વાદિદર્શિતાનવઘવર્ત્માનુ-સરણનિપુણનરપત્તિપરિપાલ્યમાનવર્ણાશ્રમાણાં શક્તિકૃતકકપટાર્યવેશદુષ્ટશૂદ્રાવ્યભિચારે દેશે વિશિષ્ટાચારગમ્યાઽપિ બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિર્ભવતિ । એવમિહાપિ વિશિષ્ટશબ્દશ્રવણોત્તર-કાલપ્રવૃત્તવ્યવહારાવગતાર્થપ્રતિપત્તિસહિતં શબ્દાનુશાસનશાસ્ત્રોપદિષ્ટપ્રકૃતિપ્રત્યયવિકરણ-વર્ણલોપાગમાદેશાદિલિઙ્ગમવ્યભિચારિ તત્સ્વરૂપાવધારણે કારણં ભવિષ્યતિ, યદેવંલક્ષણ-કમર્થપ્રત્યાયકં ચ શબ્દસ્વરૂપં તત્ સાધુતયાઽવધૃતમિતિ વ્યાપ્તિગ્રહણોપપત્તે: ।

251. વળી, બ્રાહ્મણુત્વ ગતિનું જ્ઞાન થવામાં બીજું કારણ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે—કેટલીક વખત રાગ યરાયર (અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ પ્રગણે) આચારનું પાલન કરાવતો હોય તે આચાર ઉપરથી બ્રાહ્મણુત્વ ગતિનું જ્ઞાન થાય છે. મનુ વગેરેએ દર્શાવેલા અનવઘ વર્ણનું અનુસરણ કરવામાં નિપુણ રાગ વર્ણધર્મ અને આશ્રમધર્મનું યરાયર પાલન કરાવતો હોય ત્યારે તેના દેશમાં દુષ્ટ શૂદ્રો શંકા પડે એવો બનાવટી કપટી આચારવેશ ધારણ કરતા નથી, એટલે તે દેશમાં બ્રાહ્મણુત્વ ગતિ વિશિષ્ટ આચાર દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. તેવી જ રીતે, વિશિષ્ટ શબ્દ સાંભળ્યા પછી કોઈ ને પ્રવૃત્તિ કરતો દેખીને આપણને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે; વ્યાકરણશાસ્ત્રે ઉપદેશેલ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, વિકરણ, વર્ણલોપ, આગમ, આદેશ આદિ રૂપ અવ્યભિચારિ લિંગ - શબ્દાર્થજ્ઞાન સહિત - શબ્દનું સાધુ સ્વરૂપ નિષ્પ્રિયત કરવામાં કારણ અને છે, કારણ કે જે આવા લક્ષણોવાળું અને અર્થજ્ઞાન કરાવનારું શબ્દનું સ્વરૂપ છે તે નિશ્ચિતપણે સાધુ છે એ વ્યાપ્તિનું પ્રહણ ઘટે છે.

252. શાસ્ત્રમપિ શ્રુતિસ્મૃતિરૂપમદુષ્ટશબ્દપ્રયોગોપનતક્રતૂપકારકરણકસ્વર્ગા-દિફલસંયોગમુપદિશદપશબ્દભાષણપ્રભવપ્રત્યવાયપ્રતિપાદકં ચ 'વાગ્યોગવિદ્ દુષ્યતિ ચાપશબ્દૈઃ' ઇત્યાદિ સાધુત્વેતરપરિચ્છેદે પ્રમાણત્વં પ્રતિપદ્યતે એવ ।

252. ઉપરાંત, અદુષ્ટ (= સાધુ) શબ્દપ્રયોગ વડે યજ્ઞને ઉપકાર કરી તે દ્વારા સ્વર્ગાદિ ફળને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ હેતુ અને 'વાણીનો પ્રયોગ ન જાણનાર અસાધુ શબ્દો વડે યજ્ઞને દુષિત કરે છે' એવું અપશબ્દ બોલવાથી થતા વિધેનોનું પ્રતિપાદન કરતું શ્રુતિ-સ્મૃતિ રૂપ શાસ્ત્ર સાધુ-અસાધુનું જ્ઞાન કરાવવામાં પ્રમાણ છે.

253. નનુ વ્રીહિકલઞ્જવત્ તત્સ્વરૂપસિદ્ધૌ સત્યાં તદ્વિધિનિષેધયોઃ શાસ્ત્રં ક્રમતે, ન તુ તત્સ્વરૂપમેવ વિધત્તે, સ્વરૂપસ્યાભાવાર્થત્વેન વિધિનિષેધવિષયત્વાયોગાદિત્યુક્તમ્ । સત્યમુક્તં, કિન્તુ શ્રુતિસ્મૃતિશાસ્ત્રયોર્ધર્માધર્મોપદેશિનોર્થથોપવર્ણિતેનૈવ પ્રકારેણ સાધ્વસાધુવિષયવિધિનિષેધપરત્વમ્ । તત્સ્વરૂપપ્રતિપત્તિકર્તવ્યતાપરં તુ વિધ્યપેક્ષિત-વ્યાકરણસ્મૃતિરૂપમેવ શાસ્ત્રં વેદિતવ્યમ્ । મૂલવિધ્યપેક્ષિતસાધુત્વાન્વાસ્થ્યાનપરત્વાચ્ચ વ્યાકરણસ્ય, મૂલશાસ્ત્રમપિ તત્ર સોપાનવ્યવહિતં પ્રમાણીભવત્યેવ । યદિ વા

પાણિન્યાદિષ્ટસ્મૃતિદ્રઢિમ્ના મૂલભૂતમાચમનવિધિવદ્ વૈદિકમપિ તથાવિઘવિધિવાક્યં કલ્પયિતું શક્યમિતિ શાસ્ત્રસ્યાપિ નાવિષયઃ સાધુત્વમ્ ।

253. શંકાકાર—ત્રીહિ અને કલંબની જેમ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું સ્વરૂપ સિદ્ધ હોય પછી જ સાધુનું વિધાન (‘સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું’ જેમ) અને અસાધુનો પ્રતિષેધ (‘અસાધુ શબ્દો વડે ન ખોલવું’ જેમ) કરવા શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય. શબ્દોના સાધુ-અસાધુ સ્વરૂપનું વિધાન શાસ્ત્ર કરતું નથી (અર્થાત્ શાસ્ત્ર આદેશ આપતું નથી કે ‘આ શબ્દનું સ્વરૂપ સાધુ થાઓ’ ‘આ શબ્દનું સ્વરૂપ અસાધુ થાઓ.’) શબ્દોના સ્વરૂપનો અર્થાત્ સાધુત્વ-અસાધુત્વનો અભાવ હોય તો શબ્દો વિધિ-નિષેધનો વિષય બનવાને યોગ્ય નથી, જેમ કહેવાયું છે.

નૈયાયિક — તમારી વાત સાચી છે, પરંતુ ધર્મોપદેશી શ્રુતિરૂપ શાસ્ત્ર ઉપર વર્ણવ્યું તે રીતે જ (અર્થાત્ ‘સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું’, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ’ જેમ આદેશ આપીને જ) સાધુ અને અસાધુ શબ્દના વિધિ-નિષેધપરક છે. શબ્દના સાધુત્વ-અસાધુત્વ સ્વરૂપની પ્રતિપત્તિ (= જ્ઞાન) કરાવવાનું કર્તવ્ય તો વિધિને જેની અપેક્ષા છે તે વ્યાકરણસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રનું છે, જેમ જાણવું જેમ. મૂલવિધિને જેની અપેક્ષા છે તે સાધુત્વ સ્વરૂપનું અન્વા-ખ્યાન વ્યાકરણ કરતું હોય ત્યાં (અર્થાત્ સાધુત્વસ્વરૂપની ખ્યાતમાં) વ્યાકરણરૂપ સોપાનથી વ્યવહિત મૂલશાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ બને છે જ. [વ્યાકરણ દ્વારા જ્યારે સાધુત્વસ્વરૂપનો નિર્ણય થાય છે ત્યારે સાધુત્વસ્વરૂપના અનિર્ણયને કારણે પહેલાં મૂલશાસ્ત્રમાં જે અપ્રમાણ્ય હતું તે દૂર થાય છે અને પરિણામે સાધુત્વસ્વરૂપની ખ્યાતમાં પણ મૂલશાસ્ત્ર પ્રમાણ બને છે.] અથવા પાણિનિએ ઉપદેશેલી વ્યાકરણસ્મૃતિની દૃઢતાને કારણે મૂલભૂત આચમનાદિ વિધિની જેમ તથાવિધ વિધિવાક્ય પણ કલ્પવું શક્ય છે, એટલે મૂલશાસ્ત્રનો પણ સાધુત્વસ્વરૂપ વિષય છે જ.

254. શબ્દવિત્પ્રયોગરૂચ સઙ્કરરહિત એવ । તથા હિ—અન્યા એવ નિરવધવર્ણ-ક્રમોદીરણોદારગમ્ભીરગતયઃ સૂક્તયઃ સૂરિજનસ્ય, અન્યા એવ દુઃશ્રવાઃ કુત્સિતસઙ્કીર્ણ-વર્ણવિભાગવિનિહિતહૃદયોદ્વેગાઃ પ્રામ્યગિરઃ ઇતિ પ્રત્યક્ષમુપલભ્યતે ।

254. શબ્દજ્ઞનો શબ્દપ્રયોગ સંકરરહિત જ છે. સૂરિજનોની શુદ્ધ વર્ણક્રમમાં ઉચ્ચાર-યેલી, ઉદાર-ગંભીર ગતિવાળી સૂક્તિઓ જુદી છે, અને સાંભળવી ન ગમે એવી, કુત્સિત તેમ જ સંકીર્ણવર્ણવિભાગવાળી અને હૃદયના ભાવોને હણનારી પ્રામ્ય વાણી જુદી છે, એ તો પ્રત્યક્ષ વડે જ્ઞાત છે.

255. સ ચાયમસઙ્કરઃ પ્રયોગો વ્યાકરણસહાયકં પ્રતિપચ્ચમાનઃ સાધુત્વા-વગમોપાયતાં મજત એવેતિ સર્વથા નાપ્રમાણકઃ સાધ્વસાધુશબ્દવિભાગ ઇતિ ।

એવં ચ ‘બ્રાહ્મણેન ન મ્લેચ્છિત વૈ નાપમાણિત વૈ’ ‘મ્લેચ્છો હ વા એષ યદપશબ્દઃ’ ઇત્યાદ્યાગમવચ્ચનાન્યપિ તદુપયોગીનિ વ્યાખ્યાતાનીવ ભવન્તિ ।

255. વ્યાકરણની સહાયથી જાત થતો આ અસંકર પ્રયોગ સાધુત્વ ગણવાનો ઉપાય અને છે જ, એટલે સાધુ-અસાધુશબ્દવિભાગ અપ્રમાણ્યક (= પ્રમાણ્યસિદ્ધ) નથી. વળી, 'આલ્લભ્યે મ્લેચ્છિત અને અપભાષિત ન બોલવું' 'આ મ્લેચ્છ શબ્દ છે, જે અપશબ્દ છે', વગેરે આગમવચનો સાધુ શબ્દોના સંકરરહિત પ્રયોગના સમર્થક છે એમ સમજવાય છે.

256. યત્ પુનર્નિયમશાસ્ત્રે 'સાધુભિર્માષિતવ્યમસાધુભિર્ન' इत्यस्मिन्नપમાષિતં, તદપિ ન પેશલમ્ । ન હિ નીરપાનોપદેશકૃશાનુપાનનિષેધ ઇવાનવકાશમિદં શાસ્ત્રમ્, અપશબ્દાનામનાર્યજનવદનપ્રતિષ્ઠાનાં યથાતથાર્થપ્રતીત્યુપાયત્વદર્શનપૂર્વકપ્રયોગપ્રસજ્ઞાન-પાયેન પ્રાપ્તૌ સત્યાં પ્રતિષેધસ્યાવકાશસમ્ભવાત્ સાધુભિરેવ ભાષણસ્ય મોજનપ્રાડ્મુક્ત-તાદિવન્નિયમાદૃષ્ટસાફલ્યાત્ ।

256. શંકાકાર—નિયમશાસ્ત્રમાં 'સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈએ, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ' એમ જે કહેવાયું છે તે ખોટું છે, અપભાષિત છે.

નોંધાયિક — આ તમારી બાત બરાબર નથી, તેને ખોટું કે અપભાષિત કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે પાણી પીવાના ઉપદેશ કે અગ્નિ પીવાના નિષેધનો જેમ આ નિયમશાસ્ત્ર અવકાશ વિનાનું નથી; અનાર્યજનના મુખમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા અપશબ્દોમાં યથાતથ અર્થપ્રતીતિ કરાવવાનું ઉપાયપણું દેખ્યા પછી તેમના પ્રયોગનો પ્રસંગ—સંભવ—હર થતો ન હોવાથી, તે પ્રયોગનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે પ્રયોગના પ્રતિષેધનો અવકાશ સંભવે છે. પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને જ કરવામાં આવતા ભોજન વગેરેની જેમ સાધુ શબ્દો વડે જ કરાતા ભાષણનું નિયમાદૃષ્ટરૂપ સાફસ્ય છે.

257. યદપિ સાધ્વસાધુસ્વરૂપાનધારણાત્ પ્રતિપદોપદેશાદ્યશક્યત્વમાસદ્ધિકિતં તદપિ પ્રતિહતં, યાદ્યગિદં પ્રત્યક્ષાનુમાનગમ્યં સાધ્વસાધુશબ્દસ્વરૂપં વ્યાહ્યાતં તદવલ્મ્બનપુરઃસરનિયમકરણસ્ય સુશક્યત્વાત્ । અત एव साधुत्वं नाम किमुच्यते इति यद्विकल्पितं तत् प्रतिविहितमेव भवति, यतो व्याकरणलक्षणानुगमविशेषितं वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तम् । तच्च सर्वानुगामिगोत्वादिवत् सामान्यं वा भवतु, पाचक-त्वादिवदसत्यपि सामान्येऽवच्छेदकं भवतु, सर्वथा तत्कृतो निर्वहति सर्वो व्यवहारः । वर्गीकरणे हि तदेव कारणमिति ।

257. સાધુ-અસાધુસ્વરૂપનો નિશ્ચય ન થવાથી, એક એક પદને લઈ 'આ સાધુ છે' એમ ઉપદેશ આપવો શક્ય નથી એવી જે આશંકા કરવામાં આવી છે તે પણ પ્રતિષિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી ગમ્ય આ સાધુ-અસાધુશબ્દસ્વરૂપને — જેવું સમજાવવામાં આવ્યું છે તેવા તે સ્વરૂપને — અવલંબીને નિયમ કરવો સહેલાઈથી શક્ય છે. તેથી જ સાધુત્વ કોને કહે છે એમ કહી જે વિકરણો કરવામાં આવ્યા તે નિરસ્ત થઈ જ ગય છે, કારણ કે વ્યાકરણનાં લક્ષણોના (= નિયમોના) અનુસરણથી વિશેષિત એવું વાચકત્વ એ સાધુત્વ છે એમ કહ્યું છે. અને તે વાચકત્વ સર્વાનુગત ગોત્ર વગેરેની જેમ સામાન્ય

હો અથવા સામાન્ય ન હોવા છતાં વાચકની જેમ તે વ્યવચ્છેદક હો. [જુદી જુદી વ્યક્તિ-ઓને એક નામથી 'વાચક' 'વાચક' એમ કહી ખોલાવીએ છીએ તેનું કારણ વાચકત્વ એ સામાન્ય નથી પણ પચિક્રિયા છે. આમ વાચકત્વ એ સામાન્ય નથી પણ અવાચકવ્યાવૃત્તિ છે.] સર્વથા તે વાચકત્વને આધારે સર્વ સાધુ-અસાધુ વ્યવહાર ઘટે છે. સાધુ-અસાધુ શબ્દોના વર્ગીકરણમાં તે વાચકત્વ જ કારણ છે.

258. અથ વા પુનરસ્તુ વાચકત્વમેવ સાધુત્વં, તથાપિ તત્ર નિયમશાસ્ત્રં સાધુભિરેવ માષિતવ્યમિતિપ્રવર્તિતુમર્હત્યેવ । યદ્યપ્યસાધોરવાચકત્વાત્ પ્રયોગપ્રસજ્ઞો નાસ્તિ તથાપિ સાધુસ્મરણસરણિસમુપારૂઢવાચકત્વશઙ્કોપ્લવમાનપ્રસજ્ઞનિવૃત્તયે નિયમસાફલ્યં મત્રિણ્યતિ । વિધિફલત્વેન નિયમસ્ય ફલતઃ પરિસંખ્યાકાર્યમસાધુશબ્દ-નિવૃત્તિઃ સ્થાસ્યતીતિ સોઽપિ ન દોષઃ ।

258. અથવા, વાચકત્વ જ સાધુત્વ હો, તથાપિ ત્યાં 'સાધુ શબ્દો વડે જ ખોલવું જોઈએ' એ નિયમશાસ્ત્ર પ્રવર્તવાને યોગ્ય છે જ. જે કે અસાધુ શબ્દ અવાચક હોય તેના પ્રયોગનો પ્રસંગ નથી તેમ છતાં સાધુ શબ્દોના સ્મરણની સરણિએ સમુપારૂઢ વાચકત્વની શંકા જાગતાં તેના પ્રયોગપ્રસંગની નિવૃત્તિ માટે આ નિયમનું સાફલ્ય થશે 'સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું જોઈએ' એ નિયમવિધિના સાધુશબ્દભાષણરૂપ વિધિક્ષણ (positive fruit) દ્વારા ફલતઃ પરિસંખ્યાવિધિનું કાર્ય અસાધુશબ્દનિવૃત્તિ સ્થિર થશે, એટલે (અસાધુ શબ્દ અવાચક હોય તેના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ નથી, પરિણામે સાધુ શબ્દ વડે જ ખોલવું જોઈએ એવા નિયમ અને તે દ્વારા અસાધુશબ્દ વડે ન ખોલવું જોઈએ એ પ્રતિષેધ ઘટતો જ નથી—) એ દોષ પણ રહેતો નથી.

259. યદપિ પરાર્થત્વાત્ ફલશ્રુતિમર્થવાદીકુર્વતા પુણ્યપાપફલત્વં દૂષિતં, તદપિ ન સાંપ્રતમ્, અર્થપ્રતીતિપારાર્થ્યે સત્યપિ પ્રયોગનિયમાર્પૂર્વદ્વારકપુણ્યપાપફલત્વસંભવાત્ । પર્ણમચ્ચાદિષ્વપિ તથા પ્રસજ્ઞ ઇતિ ચેદ્, મવતુ કો દોષઃ, નૈયાયિકૈરેકાકારનિરવ-લ્મ્બનાર્થવાદપદોપદેશાનમ્યુપગમાત્, શબ્દશક્તિતાત્પર્યપર્યાલોચનમપિ તૈરન્યથા ક્રિયત ઇતિ પ્રાગ્વિચારિતમિતિ તિષ્ઠત્વેષા કથા । તેન 'કામધુગમવતિ' ઇત્યાદિવચનાન્યપિ વ્યાકરણાધ્યયનફલપ્રકટનપટ્ટનિ તથૈવ નેતવ્યાનિ ।

259. 'સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું જોઈએ' એ પોતાનો વિધિરૂપ અર્થ છોડી નિષેધરૂપ અર્થ ધરાવે છે એ કારણે ફલશ્રુતિને અર્થવાદ ગણી પુણ્ય-પાપફળ તેનું (અર્થાત તેને અનુસરવાનું ફળ પુણ્ય અને તેને ન અનુસરવાનું ફળ પાપ) થતું નથી એમ જે દોષ આપ્યો તે પણ ખરાખર નથી, કારણ કે અર્થપ્રતીતિમાં પારાર્થ્ય હોવા છતાં પ્રયોગનિયમ-વિધિના અર્પૂર્વ દ્વારા પુણ્ય-પાપ ફળ સાંભળવે છે. જે કોઈ કહે કે 'જેની જુદુ પણ્યમયી હોય તે પાપશ્લોક નથી સાંભળતો' માં પણ એવો જ પ્રસંગ આવશે, તો અમે કહીશું કે ભલે આવે, એમાં શું દોષ છે ? નૈયાયિકોએ એકાકાર, નિરવલંબન અર્થવાદપદોનો ઉપદેશ સ્વીકાર્યો ન

હોઈ, તેઓ શબ્દશક્તિતાત્પર્યની પર્યાલોચના પણ જુદી રીતે કરે છે, આ આપણે (એથા આહિકમાં) પહેલાં વિચારી ગયા છીએ, એટલે તેની વાત રહેવા દઈએ. તેથી, વ્યાકરણુનું અધ્યયન કરવાથી મળતા ફળને જણાવતાં 'કામધુગૂ ભવતિ' (= 'ઇચ્છાએ! પૂરી કરે છે') ઇત્યાદિ કુશળ વચનોને પણ તેવી રીતે જ સમજવાં બોધીએ.

260. યદપિ સૂત્રકૃતા સ્વયં પ્રયોજનં કિમિતિ ન વ્યાહતમિતિ વ્યાહતં તદપ્યદૂષણમેવ, વ્યાકરણં હિ વેદાઙ્ગમિતિ પ્રસિદ્ધમેતદા હિમવતઃ આ ચ કુમારીભ્યઃ । વેદશ્ચ યદિ નિષ્પ્રયોજનઃ, સ્વસ્તિ પ્રજામ્યઃ, સમાપ્તાનિ દૃષ્ટાદૃષ્ટફલાનિ સર્વકર્માણિ, જિતં ચાતુર્વર્ણ્યબાહ્યૈરન્યજનપદવાસિભિઃ મ્લેચ્છૈઃ । અથ સપ્રયોજનો વેદઃ સોઽઙ્ગવત્ત્વાદઙ્ગૈઃ સહૈવ સપ્રયોજનતાં મજતે ઇતિ કોઽર્થઃ પ્રયોજનાન્તરચિન્તયા । ન હિ દર્શપૂર્ણમાસપ્રયોજનાદન્યત્ પ્રયાજાદિપ્રયોજનમન્વિષ્યતે ઇતિ મન્વાનઃ સ્વયં સૂત્રકૃત્ પ્રયોજનં નાહ્યત્ ।

260. સૂત્રકાર પાણિનિઝે પોતે વ્યાકરણુઅધ્યયનનું પ્રયોજન કેમ ન જણાવ્યું એમ કહી જે દોષ જણાવવામાં આવ્યો છે તે દોષ નથી જ. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસિદ્ધિ છે કે વ્યાકરણુ વેદાંગ છે. વેદને નિષ્પ્રયોજન હોય તો પ્રગ્નનું કલ્યાણ થઈ જાય, દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફળવાળાં બધાં કર્મો સમાપ્ત થઈ જાય, ચાતુર્વર્ણ્યબાહ્ય અન્યજનપદવાસી મ્લેચ્છો જતી જાય. જો વેદ સપ્રયોજન હોય તો તે પોતે અંગોવાળો હોઈ અંગોસહિત જ સપ્રયોજન હોય, એટલે અંગના ખીજ જુદા પ્રયોજનની વિચારણાનો કોઈ અર્થ નથી, દશપૂર્ણ માસના પ્રયોજનથી જુદું પ્રયાજનદિનું પ્રયોજન શોધવામાં આવતું નથી, આમ વિચારી સ્વયં સૂત્રકાર પાણિનિઝે વ્યાકરણુનું પ્રયોજન કહ્યું નથી.

261. વ્યાખ્યાતાતરસ્તુ મુખ્યાનુષઙ્ગિકમેદમિન્નપ્રયોજનપ્રપજ્ઞં પ્રયોજનાતિશય-વ્યુત્પાદનદ્વારકશ્રોતૃજનોત્સાહપરિપોષસિદ્ધયે દર્શિતવન્ત ઇતિ ન કશ્ચિદુપાલમ્યઃ ।

કયં પુનરઙ્ગતા વ્યાકરણસ્ય, કમુપકારમાવહત ઇતિ ? કસ્ય ઇષ પર્યનુયોગઃ ? વેદવદઙ્ગાનામનાદિત્વાદીશ્વરપ્રણીતત્વાદ્વા પર્યનુયોજનાનુપપત્તેઃ । સંક્ષેપવિસ્તરવિવક્ષયા હિ પાણિનિપિઙ્ગલપરાશરપમૃતયઃ તત્ર તત્ર કર્તારઃ પ્રસિદ્ધિ ગતાઃ । પરમાર્થતસ્તુ વેદ ઇવ તદર્થોપિ તદર્થાવગમોપાયોઽપિ હિ સર્વ એવાનાદયઃ, પ્રજાપતિનિર્મિતા વ્રેત્યેવમપર્યનુયોગ્યા એવ । અત એવ વેદૈસ્તદદ્વૈશ્ચ સહ ચતુર્દશ ત્રિચાસ્થાનાનિ ગણ્યન્તે—

અઙ્ગાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસા ન્યાયવિસ્તરઃ ।

પુરાણં ધર્મશાસ્ત્રાણિ ત્રિચા હોતાશ્ચતુર્દશ ॥ ઇતિ

261. સૂત્રના વ્યાખ્યાતાઓએ તો શ્રોતાઓને ઉત્સાહ પોષાય એ ખાતર મુખ્ય અને

આનુષંગિક પ્રયોજનોથી જુદાં ખીજાં ઘણાં પ્રયોજનોને દર્શાવ્યાં છે, એટલે કોઈ કપકાને પાત્ર નથી.

શંકા — વ્યાકરણ અંગ કેવી રીતે ? તે શું ઉપકાર કરે છે ?

નૈયાયિક — આ કોનો પ્રશ્ન છે ? વેદની જેમ અંગો અનાદિ હોષ, કે ઈશ્વરપ્રણીત હોષ, આ પ્રશ્ન ઘટતો નથી. સંક્ષેપ વિસ્તારની વિવક્ષાથી પાણ્ણિનિ, પિંગલ, પરાશર ત્યાં ત્યાં કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. પરમાર્થ દષ્ટિથી તો વેદની જેમ વેદનો અર્થ પણ અને તે અર્થને જાણવાના ઉપાય પણ — ‘મધુ’ જ — અનાદિ છે કે પ્રજ્ઞપતિનિમિત્ત છે, એટલે તેમની વ્યાખ્યામાં કોષ પ્રશ્ન ઊઠાવવો યોગ્ય નથી. તેથી જ વેદે અને વેદાંગો સહિત ચૌદ વિદ્યાસ્થાનો ગણાવવામાં આવે છે — [૭] અંગો, ચાર વેદો, મીમાંસા, ન્યાય, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર આ ચૌદ વિદ્યાઓ છે.

262. યેડપિ શબ્દસંસ્કારાદિવિકલ્પાઃ કૃતાઃ, તેડપિ बहुभाषित्वापस्मार-
निर्मिता एव, न वस्तुस्पृशः । शिष्टा एवात्र प्रष्टव्याः । त एव च जानन्ति—
કે સંસ્કૃતાઃ શબ્દાઃ ? કે વા તદ્વિપરીતાઃ ? કશ્ચ તેષાં સંસ્કારઃ ? इति । न
चैतावता शिष्टप्रयोगमूलमेव व्याकरणं ब्रूमो, वेदवदनादित्वस्य दर्शितत्वात् ।
અન્ધપરમ્પરાપ્રસન્નદોષપરિજિહીર્ષયા તુ શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વમભિધીયતે, વૈદ્યકસ્મૃતેરિવાન્વ-
યવ્યતિરેકમૂલત્વાત્ । ये हि व्याकरणस्मृतौ साधव इत्यनुशास्यन्ते शब्दास्ते
શિષ્ટૈસ્તથૈવ પ્રયુજ્યમાના દૃશ્યન્તે, હરીતકીમક્ષણાદિવારોગ્યમ્ । न तु शिष्टेभ्यः
શબ્દસમામ્નાયમધિગમ્ય પાણિનિર્ગ્રન્થં કૃતવાન્, न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रव्यशक्ती-
रवगम्य चरकः प्रणीतवानिति, त्रिद्यानामनादित्वाभिधानात् । एतेनेतरेतराश्रयमपि
પ્રત્યુક્તમ્ । न हि शिष्टेभ्यो व्याकरणस्य प्रभव इति ।

262. શબ્દસંસ્કાર આદિ જે વિકલ્પો કરવામાં આવ્યા તે પણ બહુભાષિતા અને અપસ્માને (= સનેપાતને) કારણે થયા છે, વસ્તુને સ્પર્શતા નથી. શિષ્ટોને જ અહીં ‘પૂછવું’ જેઠલે અને તેઓ જ જાણે છે કે કયા સંસ્કૃત શબ્દો છે અને કયા અસંસ્કૃત શબ્દો છે અને તેમનો સંસ્કાર એ શું છે. આટલા માત્રથી એમ કોઈ ન માને કે અમે વ્યાકરણને શિષ્ટપ્રયોગમૂલક કહીએ છીએ, કારણ કે અમે વ્યાકરણને વેદની જેમ અનાદિ દર્શાવ્યું છે. અન્ધપરમ્પરાદોષને દૂર કરવ ની ઇચ્છાથી જ તેનું શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વ જાણાવાય છે, કારણ કે વૈદ્યકસ્મૃતિની જેમ તે અન્વયવ્યતિરેકમૂલક છે. વ્યાકરણસ્મૃતિમાં સાધુ એમ કહી જે શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવ્યું છે તે શબ્દો શિષ્ટો વડે તે રીતે જ પ્રયોજતા દેખાય છે — જેમ હરડેના ભક્ષણના કારણે આરોગ્ય થતું દેખાય છે તેમ. પરંતુ શિષ્ટો પાસેથી સમામ્નાય જાણીને પાણ્ણિનિએ પ્રથમની રચના કરી નથી તેમ જ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા દ્રવ્યની શક્તિઓ જાણીને ચરકે વૈદ્યકસ્મૃતિ રચી નથી, કારણ કે વિદ્યાઓ અનાદિ છે એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે. આનાથી ઇતરેતરાશ્રયદોષ પણ પ્રત્યુક્ત થયો, કારણ કે શિષ્ટોમાંથી વ્યાકરણનો પ્રભવ

નથી. [પ્રતરેતરાશ્રયદોષ ક્યો ? વ્યાકરણ દ્વારા સાધુત્વનું જ્ઞાન થયા પછી સાધુ શબ્દોનો પ્રયોગ કરનાર શિષ્ટ અને શિષ્ટો પ્રયોગ કરતા હોવાથી વ્યાકરણનું પ્રામાણ્ય—આ પ્રતરેતરાશ્રયદોષ.]

263. યત્તુ શિષ્ટાનામપિ પ્રમાદિત્વમુપવર્ણિતં કિલ પુરાણૈર્મુનિભિરપિ બહુભિર-
પશબ્દાઃ પ્રયુક્તા इति, તત્રાભિયુક્તૈઃ તદપનયનમાર્ગઃ પ્રદર્શિત એવ । સ તુ ગ્રન્થ-
વિસ્તરત્રાસાદિહ ન પ્રતન્યતે ।

263. પુરાણ મુનિઓએ પણ બહુ અપશબ્દો પ્રયોજ્યા છે એમ કહી શિષ્ટોના પ્રમાણનું જે વર્ણન કયું છે તે આપતે અભિયુક્તોએ પ્રમાદપત્તિને દૂર કરવાનો ભાગ દર્શાવ્યો જ છે. તે ભાગ ગ્રન્થવિસ્તારના ત્રાસને કારણે અહીં જણાવવામાં નથી આવ્યો.

264. યદપિ પાણિનિતન્ત્રે ધાતુપ્રાતિપદિકકારકાઘનુશાસનવિસંષ્ટુલત્વમનેક-
શાસ્ત્રમાલ્યાપિતં, તદપિ નિપુણમતિભિઃ પ્રતિસમાહિતમેવ । ન ચ તેષામપિ દોષોત્પ્રેક્ષણ-
સંભવાદનવસ્થા, નિપુણદર્શિતમાર્ગે ત્રિપ્લવકારવૈતઠિંકપઠિંકપઠિંકતતસ્કરાવકાશાનુપપત્તેઃ ।

264. પાણિનિતંત્રમાં ધાતુ, પ્રાતિપદિક, કારક વગેરેના અનુશાસનની જે અસ્થિરતા જણાવવામાં આવી છે તેનું પણ ભટ્ટારિ વગેરે નિપુણશુદ્ધિવાળાઓએ સમાધાન કયું જ છે. તે નિપુણશુદ્ધિવાળાઓનાય દોષો કોઇને દેખાવાની સંભાવનાને કારણે જે અનવસ્થાદોષ આપ્યો, તે અનવસ્થાદોષ પણ નથી આવતો કારણ કે અશબ્દ દેખાડવામાં આવેલા ભાગમાં વિધિવહાર વૈતઠિંક પઠિંકપઠિંક તસ્કરની સંભાવના ઘટતી નથી.

265. एतेन शोभाचीर्णवरेण्यगणेषभ्राजिष्णुकान्दिशीकादिशब्दासंप्रहस्मृतिसंदे-
हविपर्ययादिदूषणान्यपि कैश्चिदुत्પ્રેક્ષિતાનિ પ્રતિક્ષિપ્તાનિ મન્તવ્યાનિ, તાનિ ચ તૈરેવ
સમાહિતાનીતિ ।

265. શોભા, ચીર્ણ, વરણ્ય, ગણ્ય, બ્રાજિષ્ણુ, કાન્દિશીક વગેરે શબ્દોમાં અસંગ્રહ, સ્મૃતિસંદેહ, વિપર્યય વગેરે દૂષણો કેટલાકે કહ્યા છે, તે દોષો આનાથી (= ઉપર જે કહ્યું તેનાથી) પ્રતિષિદ્ધ થઈ ગયેલા માનવા જોઈએ. તે દોષોનું પેલા નિપુણશુદ્ધિવાળાઓએ જ સમાધાન કયું છે.

266. बार्हस्पत्यमपि सूत्रमसूत्रमेवेत्यलं स्वमनीषिकाकल्पितानल्पदुर्विकल्पाडम्ब-
रोत्तम्भितालीकपाण्डित्यगर्वगलप्रहणगद्गदगिरामुद्गेगकारिणानेन वस्तुविचारेण । सर्वथा
પ્રકૃતિનિર્મલમત્યુદારં વ્યાકરણામ્બરમેવંપ્રાયૈઃ પરિવાદપાંસુપાતૈર્ન મનાગપિ ધૂસરીકર્તું
પાર્યતે इति सिद्धम् ।

તસ્માત્ પવિત્રાત્ સર્વસ્માત્ પવિત્રં આર્યજનબહુમતમધિગતચતુર્વર્ગમગ્રામ્યમાત્માનં
સંસ્કર્તુમધ્યેતવ્યં વ્યાકરણમ્ । આહ—

આપઃ પવિત્રં પરમં પૃથિવ્યાં અપાં પવિત્રં પરમા હિ મન્ત્રાઃ ।

તેષાં ચ સામર્થ્યજુષાં પવિત્રં મહર્ષયો વ્યાકરણં નિરાહુઃ ॥

266. આહસ્પત્યસૂત્ર અસૂત્ર છે [કારણ કે તે પ્રમાણવિરુદ્ધ અથ' સૂચવે છે.] એટલે પોતાની ઇચ્છા મુજબ કહેવેલા ધણા વિકલ્પોના ઘટાટોપથી ઊભા કરેલા ખોટા પાંડિત્યના ગર્વાનું ગત્ર ગ્રહણ કરવાથી ગદ્ગદ અને ગયેલી વાણીને હિંગ કરનાર આહસ્પત્યસૂત્રના આ વસ્તુ-વિચારથી સચું.

સત્વંથા પ્રકૃતિથી જ નિર્માણ અને ઉદાર વ્યાકરણરૂપી કપડાને આ પ્રકારની નિંદારૂપી ધૂળ ઉડાડી જરા પણ ખરડવું શક્ય નથી એ પુસ્તક થયું. તેથી અહીં પવિત્ર વસ્તુઓમાં સૌથી વધુ પવિત્ર, આયજનોને અહુમત, આર વર્ગોથી અધિગત એવા વ્યાકરણને, પોતાની જાતને સુસંસ્કૃત કરવા માટે લણવું જોઈએ. અને કહ્યું છે કે 'પૃથ્વી ઉપર પાણી પરમ પવિત્ર છે. પાણીમાં મંત્રો પરમ પવિત્ર છે. તે સામ, ઋક, યજુસ્ મંત્રોમાં વ્યાકરણ પવિત્ર છે. એમ મહર્ષિઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.'

267. ઇહાપ્યુક્તમ્—

રૂપાન્તરેણ દેવાસ્તે વિહરન્તિ મહીતલે ।

યે વ્યાકરણસંસ્કારપવિત્રિતમુખા નરાઃ ॥

કિંચ—

વરં હિ જાતાસ્તિમયો ગમીરે

જલશ્ચ પદ્મિનિ નિત્યમૂકાઃ ।

ન માનવા વ્યાકરણાભિયોગ-

પ્રબુદ્ધસંસ્કારવિહીનત્રાચઃ ॥

267. અહીં પણ કહ્યું છે કે વ્યાકરણના સંસ્કારથી પવિત્ર અનેક મુખવાળા જે પુરુષો છે તે મહીતલ ઉપર રૂપાન્તરે વિહરતા દેવો છે.

વળી, ઊંડા કાઠવિલા જળાશયમાં જન્મેલા સદા મૂક માછલાં સારાં પણ વ્યાકરણના અભ્યયનથી પ્રશુદ્ધ થતા સંસ્કારથી રહિત વાણીવાળા માનવો નહિ સારા.

268. મનુના ચ પદ્ધિપાવનત્વેનાધિગતવ્યાકરણઃ મીમાંસકશ્ચ સ્વસ્મૃતી પઠિતૌ “યશ્ચ વ્યાકુરુતે વાચં યશ્ચ મીમાંસતેઽધ્વરમ્” ઇતિ । પુષ્પદન્તોઽપ્યાહ—

ઋષ્ટઃ શાપેન દેવ્યાઃ શિવપુરવસતેર્યદ્દહં મન્દભાગ્યો

માવ્યં વા જન્મના મે યદિ મલકલિલે મર્ત્યલોકે સશોકે ।

સ્તિંગ્ધામિર્દુગ્ધધારામલમધુરસુધ્રાવિન્દુનિષ્યન્દિનીભિઃ

કામં જાયેય વૈયાકરણમ્ણિતિમિસ્તૂર્ણમાપૂર્ણકર્ણઃ ॥

268. ઉપરાંત, મનુષ્યે પણ વ્યાકરણ ભણવાને અને મીમાંસકને પોતાની સ્મૃતિમાં પંક્તિપાવન તરીકે ગણાવ્યા છે—‘જે વાણીને વ્યાકૃત્વે’ છે અને જે અધ્વરની મીમાંસા કરે છે તે [પંક્તિપાવનો છે.]

પુષ્પદન્તે પણ કહ્યું છે કે, દુર્ગાદેવીના શાપને કારણે હું શિવપુરની વસતીમાંથી બ્રહ્મ થયો છું; હવે કમનસીય એવા મારા ભાવિ જન્મ જે મલકલિલ અને શોકપૂર્ણ મત્યલોકમાં થવાનો હોય તો દુધની ધારા જેવી અમલ-મધુર અને સુધાના પિંદુ જેવા નિષ્પંદ ધરાવતી વૈયાકરણોની સ્તિગ્ધ વાણી જન્મતાની સાથે જ મારા કાનમાં પ્રવેશ એવી મારી ધરજા છે.

269. एवं व्याकरणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः पण्डितैः

अक्लेशेन त्रिचित्रवैदिकपदव्युत्पत्तिरासाद्यते ।

अन्यैरप्युपबृंहिते दृढतरैरङ्गैर्निरुक्तादिभिः

वेदे स्वार्थघियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यमङ्गो भवेत् ॥

269. આ પ્રમાણે વ્યાકરણના અભ્યાસને કારણે જેમને પ્રૌઢ ઉક્તિઓ સુલભ છે એવા પંડિતો અકલેશે (= સહેલાઈથી) વેદનાં જુદાં જુદાં રૂપાણાં પદોને જાણવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ખીમ્ નિરુક્ત આદિ દૃઢતર અંગો વડે ઉપમૃદ્ધિત વેદમાં પંડિતો પોતાની જુદી લાંબાવે તો તેમાં પ્રામાણ્યનો ભંગ ક્યાંથી થાય ?

270. अङ्गभावनिरपेक्षयैव नः

प्रत्ययो यदिह शब्दविद्यया ।

वैदिकार्थविषयो विधीयते

तत् कुतस्त्यमितरेतराश्रयम् ॥

आदृतमस्खलितव्यवहारैः

भोगिमतश्रुतसङ्गिभिरार्यैः ।

व्याकरणं कथमेतदनादि

प्राकृतलक्षणसाम्यमुपेयात् ॥

270. વ્યાકરણ વેદનું અંગ છે એ ભાવની અપેક્ષા વિના જ આપણને વ્યાકરણમાં વિશ્વાસ હોય તો પછી વ્યાકરણવિદ્યા વડે વૈદિક અર્થરૂપ વિષય આપણે જાણીએ તો એમાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ ક્યાંથી આવે ?

અસ્ખલિત વ્યવહારવાળા (= શુદ્ધશબ્દોવ્યવહારવાળા) અને પાતંજલ મહાભાષ્યના અધ્યયનમાં જેડાયેલા (= લાગેલા) ભર્તૃહરિ વગેરે આર્યોએ જેનો આદર કર્યો છે તે આ અનાદિ વ્યાકરણ કેવી રીતે પ્રાકૃત વ્યાકરણની સાથે સમાનતા (= સમકક્ષપણું) પામે ?

271. एवं मृषात्वमुदगीयत येन येन
 चिच्छ्रेण कल्पितपिशाचरवैरनायैः ।
 तत्तत्समग्रमपसारितमित्यतश्च
 प्रामाण्यमप्रतिहतं स्थितमागमानाम् ।
 इति प्रमाणानि यथोपदेशं
 एतानि चत्वारि परीक्षितानि ।
 प्रतन्वतां संव्यवहारमेभिः
 सिध्यन्ति सर्वे पुरुषार्थसार्थाः ॥

इति श्री भट्टजयन्तकृती न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम् ॥

271. પિશ્ચાયો કરે એવા મોટા અવાજે અનાયોએ જે જે છિદ્રો દ્વારા વ્યાકરણનું મૃષાત્વ (=ખોટાપણું) જણાવ્યું છે તે બધાં છિદ્રોને—આક્ષેપોને—અમે દૂર કરી દીધાં છે. તેથી આગમોનું (=વેદોનું) અપ્રતિહત પ્રામાણ્ય સ્થિર થયું.

આમ ગૌતમના ઉપદેશ અનુસાર અમે આ ચાર પ્રમાણોની પરીક્ષા કરી. તે ચાર પ્રમાણો વડે સમ્યક્ વ્યવહાર વિસ્તારો. તે ચાર પ્રમાણો વડે સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે.

જયન્ત ભટ્ટ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું
 છઠું આહ્નિક સમાપ્ત

सप्तममाहिकम्

1. एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यदर्थं तत्परीक्षणं तत् प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह— 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥' [न्यायसू. १.१.९.]

प्रमाणवदिहाप्येतस्मूत्रां व्याख्यायि सूरिभिः ।

एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥

प्रमेयश्रुतिरात्मादिपदपर्यन्तवर्तिनी ।

तेषामेव प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा 'देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताम्' इत्येवकारादिश्रुतिमन्तरेणापि शब्द-सामर्थ्यात् त एव भोजनक्रियायोगिनोऽवगम्यन्ते, नान्ये, तथेहाप्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तथैव तदितरप्रमेयनिषेधोऽवधार्यते ।

सातमं आहिक

1. आ रीते प्रमाणपदार्थे परीक्षा कया पथी जेते भाटे ते प्रमाणपदार्थे परीक्षा करी ते प्रमेयते दर्शाववा भाटे कहे छे के 'आत्मा, शरीर, इन्द्रिय, अर्थ', बुद्धि, मन, प्रवृत्ति, दोष, प्रेत्यभाव, इण, दुःख अने अपवर्ग अये प्रमेय छे' [न्यायसूत्र १. १. ६]. प्रमाण-सूत्रनी जेभ आ प्रमेयसूत्रने पथु विभाग अने सामान्यलक्षणना प्रतिपादक तरीके सूरिओअये समग्रव्युं छे. 'प्रमेय' शब्द आत्मा वगेरे पदोने अते (=प्रत्येक पदने अते) समञ्जानो छे. तेओ ज प्रमेय छे, अन्य कोछ नहि, अये निरूप्य छे. जेभ 'देवदत्त, यज्ञदत्त, विष्णुमित्रने जमाओ' जेभां 'ज'कार आदि शब्द विना पथु शब्दसामर्थ्याधी तेभने ज भोजन कराववातुं छे भीजने नहि अये सात थाय छे, तेभ अही पथु आत्मा वगेरे प्रमेय छे जेभ कहेतां ते ज रीते तेभना सिवाय भीणुं कोछ प्रमेय नथी अये निरूपित थाय छे.

2. ननु कथं द्वादशविधमेव प्रमेयमवधार्यते यावता समानतन्त्रो पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि, रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणाः, उत्क्षेपणादीनि पञ्चकर्माणि, परापरभेदेन द्विविधं सामान्यं, नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता अन्त्या विशेषाः, एकः समवाय, इति षट्पदार्थाननुक्रम्य तदवान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपवर्णितमिति ?

उच्यते । किं पुनरिह प्रमेयं विवक्षितमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत् परीक्ष्यताम् ।

2. शंकाकार — न्यारे न्यायदर्शनना समानतन्त्र वैशिष्टिकदर्शनभां पृथ्वी वगेरे नव द्रव्यो, ३५ वगेरे योपीस गुणो, उत्क्षेपण वगेरे पांच कर्मा, ५२ अने अपर अये जे जेहे जे

प्रकारनुं सामान्य, नित्य द्रव्येभ्यः रक्षेता अनन्त अन्य विशेषो, अेक समवाय अेम छ पदार्थाने गण्वावी ते पदार्थाना अनन्तर बेदो वडे प्रमेयनुं अनन्त्य वष्णुंवायुं छे, तो पछी प्रमेयना आर ७४ प्रकार छे अेवो निरुथंय डेवी रीते थाय ?

नैयायिक —अमे उत्तर आपीअे छीअे डे अडीं प्रमेय विवक्षित छे अेटले प्रमेयना सामान्यलक्षणुनी परीक्षा करे।

3. आह—सूक्तमिदं, कस्यापि कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयतीति । द्वाद-
शविघत्वमाक्षितं न प्रतिसमाधत्ते भवान्, प्रमेयस्य सामान्यलक्षणं तु परीक्षत इति ।

उच्यते । अलं केलिना । एतदेवात्र प्रतिसमाधानं भवति । न हि प्रमाण-
विषयमात्रमिह प्रमेयमभिमतम् , एवंविघस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणानर्हत्वात् । प्रमाण एवं
ज्ञाते सति तद्विषयोऽर्थः प्रमेयमिति ज्ञायत एवेति किं तेन लक्षितेन ।

तस्माद् विशिष्टमिह प्रमेयं लक्ष्यते ।

ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।

तत् प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥

तच्च द्वादशविघमेव भवति न न्यूनमधिकं वेति समाहितम् । इत्थं भवति
विभागाक्षेपः ।

3. शंकाकार — तमे सारे उत्तर आप्ये ! डेऽर्थने काने रपशतां ते डेड हलावे अेम
तमे तो कथुं. 'प्रमेयना आर ७४ प्रकार डेम ?' अेवो अमे प्रश्न कर्यो, तेनुं समाधान आप्ये
कथुं नहि पक्ष प्रमेयना सामान्यलक्षणुनी परीक्षा करवानुं कथुं.

नैयायिकने उत्तर — रमत रहेवा हो. अडीं आ ७४ समाधान अने छे. प्रमाणुने
विषय होवुं अे ७४ मात्र प्रमेयने अथ अलिप्रेत नथी, कारण डे आवा प्रकारनुं प्रमेय
प्रसिद्ध होअ ते लक्षणुने लायक नथी. प्रमाणु ज्ञात यतां तेने विषयभूत अर्थ ७४ प्रमेय
छे अे ज्ञात थाय छे ७४. तेनुं लक्षणु आंधवानो शो अर्थ ? तेथी अडीं तो विशिष्ट
प्रमेयनुं लक्षणु आंधवामां आवे छे. ७४ सम्यक्षपक्षे ज्ञात यतां मोक्षनुं कारण अतनुं होय
अने असम्यक्षपक्षे ज्ञात यतां संसारनुं कारण अतनुं होय तेने अडीं प्रमेय तरीके छ्छवामां
आव्युं छे, प्रमाणुना डेवण विषयने प्रमेय तरीके छ्छवामां आव्ये नथी; अने ते प्रमेय
आर प्रकारनुं अने छे, आरथी ओछा डे वधारे प्रकारनुं ते नथी, अेम समाधान थयुं. आ
प्रमाणु प्रमेयविलागनी पक्ष आक्षेप थय छे.

4. कुतः पुनरेष प्रमेयविशेषो लभ्यते ? निःश्रेयसार्थत्वाच्छास्त्रस्य, प्रमेयज्ञानस्य
प्रमाणज्ञानवदन्यज्ञानोपयोगितामन्तरेण स्वत एव मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यादिक्रमेणापवर्गहेतु-
त्वप्रतिज्ञानात्, तथाविघस्य चापवर्गोपायत्वस्यात्मादिष्वेव भावात् ।

4. શંકાકાર— ‘પ્રમેય’નો અર્થ આવું વિશિષ્ટ પ્રમેય છે એ શેનાથી સમજાય ?

નૈયાયિક — ‘પ્રમેય’નો અર્થ આવું વિશિષ્ટ પ્રમેય છે એવું સમજાય છે કારણ કે ન્યાયશાસ્ત્રનું પ્રયોજન નિઃશ્રેયસ છે, વળી પ્રમાણજ્ઞાનની જેમ પ્રમેયજ્ઞાન પણ અન્યજ્ઞાનની સહાયતા વિના સ્વતઃ જ મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિ ઇત્યાદિ ક્રમે અપવર્ગનું કારણ છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે, અને તે પ્રકારનું અપવર્ગના ઉપાય હોવાપણું આત્મા વગેરેમાં જ છે.

5. ભવત્વેવં, સૂત્રસ્ય તુ કથમીદશપ્રમેયવિશેષસમર્થને સામર્થ્યમ્ ? વિશેષનિર્દેશાત્, ‘તુ’શબ્દપ્રયોગસામર્થ્યાચ્ચ । સત્યમાકાશકાલદિગાદિ પ્રમાણવિષયત્વાત્ પ્રમેયં ભવતિ, તત્તુ ન સપ્રયોજનમ્ । આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપવર્ગાસ્તુ સપ્રયોજનં પ્રમેયં, નિઃશ્રયસહેતુત્વાદિત્યાશયઃ । તદિત્યમેષ ‘તુ’શબ્દો નિઃશ્રેયસાનન્નભૂતપ્રમેયાન્તરપરિહારદ્વારેણ વિશિષ્ટમાત્માદિ પ્રમેયમિહ સૂચયતિ ।

5. શંકાકાર—ભલે એમ હો, પરંતુ આવા વિશિષ્ટ પ્રમેયનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય સૂત્રમાં કેવી રીતે ?

નૈયાયિક — એ સામર્થ્ય સૂત્રમાં છે કારણ કે પ્રમેયવિશેષનો નિર્દેશ છે અને ‘તુ’શબ્દપ્રયોગનું સામર્થ્ય છે. એ સાચું કે આકાશ, કાલ, દિશ, આદિ પ્રમાણવિષય હોવાથી પ્રમેય અને છે, પરંતુ તે પ્રમેય સપ્રયોજન (મોક્ષ માટે) નથી; જ્યારે આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ, દુઃખ અને અપવર્ગ સપ્રયોજન પ્રમેય છે કારણ કે તે પ્રમેય જ નિઃશ્રેયસનું કારણ છે, એમ આશય છે. તેથી આ પ્રમાણે સૂત્રગત આ ‘તુ’શબ્દ નિઃશ્રેયસના અંગભૂત ન હોય એવા ધ્યાન પ્રમેયોનો પરિહાર કરીને આત્મા વગેરે વિશિષ્ટ પ્રમેયને અહીં સૂચવે છે.

6. તદ્દ્વાદશવિધત્વેડપિ હેયોપાદેયમેદતઃ ।

દ્વિધોચયતે મુમુક્ષુણાં તથૈવ ધ્યાનસિદ્ધયે ॥

તત્ર દેહાદિદુઃખાન્તં હેયમેવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

ઉપાદેયોડપવર્ગસ્તુ દ્વિધાડવસ્થિતિરાત્મનઃ ॥

સુખદુઃખાદિભોક્તૃત્વસ્વભાવો હેય એવ સઃ ।

ઉપાદેયસ્તુ ભોગાદિવ્યવહારપરાડ્ઝુમુખઃ ॥

આત્મનો હિ ભોગાધિષ્ટાનં શરીરમ્ । ભોગસાધનાનીન્દ્રિયાણિ । ભોક્તૃવ્યા ઇન્દ્રિયાર્થાઃ । આન્તરં હિ ભોગકારણં મનઃ । પ્રવૃત્તિઃ પુણ્યપાપાત્મિકા । રાગાદયશ્ચ દોષાઃ શરીરાદિજન્મહેતવઃ । એતત્કૃતશ્ચ શરીરાદિયોગવિયોગાભ્યાસઃ પ્રેત્યભાવઃ ।

एतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं हि फलम् । तच्च त्रिविधमेव । त्रिविक्रतः सर्वं दुःखमेवेति । एवं शरीरादिदुःखान्तं हेयतयैव भावनीयम् । एतदनुषक्तश्चात्माऽपि तथैव । एतद्वियुक्तस्वात्मैवापवर्ग उच्यते । स चोपादेयतया भावनीय इति । अत एवात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्निर्देशः, स हि परमः पुरुषार्थ इति ।

6. પ્રમેયના આર પ્રકારો હોવા છતાં હેય અને ઉપાદેય એ એ બેદે પ્રમેયના એ બેદો કહેવાયા છે તેનું કારણ એ છે કે તે રીતે જ મુમુક્ષુઓને ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાં દેહથી શરૂ કરી દુઃખ સુધીના પ્રમેય હેય જ છે એમ બરાબર સ્થિર થયું છે. પરંતુ અપવર્ગ ઉપાદેય છે. આત્માની અવસ્થાના પણ એ પ્રકાર છે. સુખ, દુઃખ, વગેરેના ભોક્તાપણાના સ્વભાવવાળો આત્મા હેય છે, પરંતુ ભોગ વગેરે વ્યવહારથી વિમુખ આત્મા ઉપાદેય છે. આત્માના ભોગનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. ભોગનાં સાધનો ઈન્દ્રિયો છે. ભોગનાં કર્મો (પદાર્થો) ઈન્દ્રિયના વિષયો છે. ભોગનું આંતર કારણ મન છે. પ્રવૃત્તિ પુણ્યાત્મક અને પાપાત્મક છે. રાગ વગેરે દોષો શરીર વગેરેની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે. રાગ આદિ દોષોને કારણે વારંવાર થતો શરીર વગેરેનો યોગ અને વિયોગ એ પ્રેત્યભાવ છે. રાગ આદિ દોષોને કારણે જ સંસારમાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળ થાય છે. તે ફળ વિવિધ પ્રકારનું છે. વિવેકીને તો સર્વ દુઃખ જ છે. આમ શરીરથી માંડી દુઃખ સુધીનાં બધાં પ્રમેયોને હેય તરીકે જ ભાવવા જોઈએ. એમની સાથે જોડાયેલો આત્મા પણ તેવો જ (=હેય જ) છે. એમનાથી વિયુક્ત આત્મા જ અપવર્ગ કહેવાય છે. તેને ઉપાદેય તરીકે ભાવવો, એટલે જ 'આત્મા' પદથી અપવર્ગ સંગૃહીત હોવા છતાં અપવર્ગનો ફરી નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે પરમ પુરુષાર્થ છે.

7. एवमिदं द्वादशभेदं प्रमेयं हेयोपादेयतया तत्त्वज्ञानेन भावयन् अभ्यासात् तद्विषयविपरीतग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं क्षिणोति ।

તત્ત્વજ્ઞાનોદયેનાસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનેઽપબાધિતે ।
 રાગદ્વેષાદયો દોષાસ્તન્મૂલાઃ ક્ષયમાન્નુયુઃ ॥
 ક્ષીણદોષસ્ય નોદેતિ પ્રવૃત્તિઃ પુણ્યપાપિકા ।
 તદભાવાન્ન તત્કાર્યં શરીરાદ્યુપજાયતે ॥
 અશરીરશ્ચ નૈવાત્મા સ્પૃશ્યતે દુઃખહમ્બરૈઃ ।
 અશેષદુઃખોપરમસ્ત્વપવર્ગોઽભિવીચતે ॥

तदित्थमेव द्वादशविधं प्रमेयमतिगहनसंसारमारवस्थलप्रभवभीमसन्तापनिर्वापण-
 महाहृदतामुपयातीति तदेवोपदेशार्हमिति सिद्धम् ।

7. આમ આ બાર પ્રકારવાળા પ્રમેયને તત્ત્વજ્ઞાન વડે હેય અને ઉપાદેય તરીકે ભાવવાનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રમેય પોતાના વિશેના વિપરીત ગ્રહણાત્મક મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયથી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થતાં રાગદ્વેષ આદિ દોષો ક્ષય પામે છે કારણ કે રાગદ્વેષ આદિ દોષોનું મૂળ મિથ્યાજ્ઞાન છે, જેના દોષો ક્ષય પામ્યા છે તેને પુણ્ય-પાપાત્મિકા પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પ્રવૃત્તિના અભાવમાં પ્રવૃત્તિના કાર્યભૂત શરીર વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી, અને અશરીર આત્માને દુઃખો સ્પર્શતા નથી, નિઃશ્લેષ દુઃખોના ઉપરમને અપવર્ગ કહેવામાં આવે છે. અતિગહન સંસારરૂપ રણભૂમિમાં ઉદ્ભવતા ભયંકર સંતાપોને સમાવવા દ્વાદશવિધ પ્રમેય આ પ્રમાણે જ શીતળ સરોવર રૂપ અને છે, એટલે તે દ્વાદશવિધ પ્રમેય જ ઉપદેશવાને પાત્ર છે એ પુરવાર થયું.

8. વિરક્તસંકથાસ્તાવદાસ્તાં તાપસોદિતાઃ ।

આત્મૈવ ત્વસ્તિ નાસ્તીતિ કથં ન પરિચિન્ત્યતે ॥

તથા ચ લૌકાયતિકાઃ પરલોકાપવાદિનઃ ।

ચૈતન્યસ્વચિતાત્ કાયાનાત્માડન્યોડસ્તીતિ મન્વતે ॥

ન તાવદાત્મા પ્રત્યક્ષતો ગૃહ્યતે ઘટાદિવદ્ બાહ્યેન્દ્રિયેણ, સુખાદિવત્ મનસા વા પરિચ્છેત્તમશક્યત્વાત્ । અનુમાનં તુ ન પ્રામાણમેવ ચાર્વાકાણામ્ । ન ચાત્મસિદ્ધૌ કિન્ચન લિક્ષ્મસ્તિ । જ્ઞાનાદિયોગસ્તુ મૂતાનામેવ પરિણામવિશેષોપપાદિત-શક્યતિશયજુષાં ભવિષ્યતિ । યથા ગુડપિષ્ટાદયઃ પ્રાગસતીમપિ મદશક્તિમાસાદિત-સુરાકારપરિણામાઃ પ્રપદ્યન્તે તથા મૃદાદ્યવસ્થાયામચેતાનાન્યપિ મૂતાનિ શરીરાકાર-પરિણતાનિ ચૈતન્યં સ્પ્રક્ષ્યન્તિ । કાલાન્તરે ચ વ્યાધ્યાદિના પરિણામવિશેષમવ-જહન્તિ તાન્યેવ ચૈતન્યશૂન્યતામુપયાસ્યન્તિ । ચૈતન્યત્વાનપાયાઁચ્ચ લક્ષ્મન્તં કાલં તાન્યેવ સ્મૃત્યનુસંધાનાદિવ્યવહારનિવહનિર્વહણનિપુણતામનુભવિષ્યન્તીતિ કિમનુમાનક આત્મા સ્યાત્ ? આગમાસ્તુ મનોરથાધિરૂઢપ્રામાણ્યાઃ કથમાત્માનમવબોધયિતું શક્યન્તિ ? અયમપિ ચાગમોડસ્ત્યેવ 'વિજ્ઞાનઘન એવૈતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુપ્રવિશતિ ન પ્રત્યે સંજ્ઞાડસ્તિ' इति [बृ. उप. २.४.१२] । તદાત્મનો નિત્યસ્ય પરલોકિનોડમાવાત્ કૃતમેતાભિરપાર્થકપરિશ્રમકારિણીંભિઃ પરલોકકથામિઃ ।

8. શંકાકાર (ચાર્વાક) — તાપસોએ કહેલી વિરક્ત વિશેની વાતો રહેવા દો. આત્મા જ છે કે નહિ એની વિચારણા કેમ નથી કરતા ? પરલોકને ન સ્વીકારનાર ચાર્વાકો માને છે કે ચૈતન્યથી ખચિત શરીરથી જુદો આત્મા નથી. જેમ બાહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ વડે ઘટ વગેરે ગૃહીત થાય છે તેમ બાહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ વડે આત્મા ગૃહીત થતો નથી. જેમ મનથી પ્રત્યક્ષ વડે સુખ આદિ જ્ઞાત થાય છે, તેમ મનથી પ્રત્યક્ષ વડે આત્માને જાણવો શક્ય નથી. અનુમાન તો ચાર્વાકોને મતે પ્રમાણ જ નથી. અને આત્માને પુરવાર કરવા કોઈ લિંગ (હેતુ) નથી. જ્ઞાન વગેરે સાથેનો સંબંધ તો પરિણામવિશેષને કારણે જેમનામાં શક્યતિશય ઉત્પન્ન

થયો છે તે ભૂતોને (પૃથ્વી આદિને) જ થશે. જેમ ગોળ, પિષ્ટ વગેરે પહેલાં મદશકિત ધરાવતા ન હોવા છતાં પછી જ્યારે તેઓ દારૂરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે તેઓ મદશકિત પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ મૂઢ આદિ અવસ્થામાં અચેતન હોવા છતાં ભૂતો જ્યારે શરીર રૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરે છે. કાલાન્તરે વ્યાધિ આદિને કારણે તે પરિણામવિશેષને જ્યારે તેઓ છોડી દે છે ત્યારે તેઓ જ પાછા ચૈતન્યથી રહિત બની જાય છે. ચૈતન્ય જ્યાં સુધી દૂર થતું નથી ત્યાં સુધી તેઓ જ સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞા, વગેરે વ્યવહારો પાર પાડવાની નિપુણતા અનુભવશે. તેથી, આત્માનું અનુમાન શેનાથી (કયા લિંગથી) થાય ? વળી, આગમે તે મનોસ્થથી પ્રામાણ્ય પામેલા છે, તેથી તેઓ કેવી રીતે આત્માનું જ્ઞાન કરાવવા શક્તિમાન બને ? ‘વિજ્ઞાનઘન જ આ ભૂતોમાંથી આવિર્ભાવ પામી તેમનામાં જ પાછો તે પ્રવેશી જાય છે, પરલોક નથી’ આ પણ્ય આગમ છે જ. તેથી નિત્ય, પરલોકી આત્માને અભાવ હોવાથી વિકૃત અર્થવાણી અને પરિશ્રમકારી આ પરલોકની વાતોથી સધું’.

૯. તત્ર પ્રત્યક્ષમાત્માનમૌપવર્ષાઃ પ્રપેદિરે ।

અહંપ્રત્યયગમ્યત્વાત્ સ્વયૂથ્યા અપિ કેચન ॥

અસ્ત્યયમહંપ્રત્યયઃ કરિચત્ શરીરસામાનાધિકરણઃ ‘સ્થૂલોઽહમ્’, ‘કૃશોઽહમ્’ इति, કશ્ચિત્ જ્ઞાતૃસમાનાધિકરણો ‘જાનામ્યહમ્’ ‘સ્મરામ્યહમ્’ इति । તત્ર સ્થૂલાદિ-સમાનાધિકરણસ્તાવદાસ્તામહંપ્રત્યયઃ ।

જ્ઞાનેચ્છાસુખદુઃખાદિસામાનાધિકરણ્યમાક્ ।

યસ્ત્વહંપ્રત્યયસ્તત્ર નાત્મનોઽન્યઃ પ્રકાશતે ॥

ન હિ જ્ઞાનસુખેચ્છાઽઽદિયોગઃ કાયેન્દ્રિયાદિષુ ।

ન ચ જ્ઞાનાદિશૂન્યેઽર્થે જાનામીત્યાદિસંવિદઃ ॥

૯. નેયાયિક— આત્મા પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તે અહંપ્રત્યયને વિષય છે એમ ઉપવર્ષના અનુયાયીઓએ તેમ જ ફેટલાક અમારા પોતાના બૂથવાળાઓએ પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. કોઈક અહંપ્રત્યય શરીરસમાનાધિકરણ હોય છે, જેમ કે ‘હું જાડો છું’ ‘હું પાતળો છું.’ કોઈક અહંપ્રત્યય જ્ઞાતૃસમાનાધિકરણ હોય છે, જેમ કે ‘હું જાણુ છું’ ‘હું સ્મરુ છું’. અહીં સ્થૂલ આદિ સાથેના સમાનાધિકરણવાળા અહંપ્રત્યયને રહેવા દો. જ્ઞાન, ઇચ્છા, સુખ, દુઃખ, વગેરે સાથેના સમાનાધિકરણવાળા જે અહંપ્રત્યય છે તેમાં આત્માથી અન્ય બીજું કંઈ પ્રકાશતું નથી કારણ કે જ્ઞાન, સુખ, ઇચ્છા વગેરે સાથેના યોગ કાય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સંભવતો નથી અને જ્ઞાન વગેરેથી રહિત વસ્તુમાં ‘હું જાણુ છું’ ઇત્યાદિ સંવિત સંભવતી નથી.

10. જ્ઞાનમાત્રાવભાસોઽપિ વારિતઃ પ્રત્યભિજ્ઞયા ।

જ્ઞાતવાનહમેવાદાવહમેવાથ વેદ્મિ ચ ॥

નોત્તરસ્ય ન પૂર્વસ્ય ન જ્ઞાનક્ષણયોર્દ્વયોઃ ।

ન સન્તાનસ્ય ચૈતસ્મિન્ પ્રત્યયેઽસ્ત્યવભાસનમ્ ॥

નોત્તરો જ્ઞાતવાન્ પૂર્વ પૂર્વો જાનાતિ નાધુના ।

ન દ્વયોર્દ્વયમપ્યસ્તિ સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ ॥

અવસ્તુત્વાચ્ચ નાસૌ પૂર્વં કિઞ્ચિત્ જ્ઞાતવાન્, ન ચાઘ કિઞ્ચિજ્જાનાતીતિ । તસ્માદહમેવ હ્યો જ્ઞાતવાન્ અહમેવાઘ જાનામીત્યસ્મિન્ પ્રત્યયે હ્યશ્ચાઘ ચાનુવર્તમાનો જ્ઞાતા પ્રતિભાતીતિ ગમ્યતે ।

10. [ક્ષણિક] જ્ઞાન જ [અહ પ્રત્યયમાં] પ્રકાશે છે [આત્મા પ્રકાશતો નથી] એ ઐદ્દ મતનો પણ પ્રતિષેધ પ્રત્યલિજ્ઞા વડે અમે કર્યો છે. 'શરૂઆતમાં મેં જ જાણ્યું અને અત્યારે પણ હું જ જાણું છું' — આ પ્રત્યલિજ્ઞા રૂપ જ્ઞાનમાં ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણ, પૂર્વ જ્ઞાનક્ષણ કે બંને જ્ઞાનક્ષણ પ્રકાશતી નથી અને જ્ઞાનક્ષણોની સંતતિ (પ્રવાહ) પણ પ્રકાશતી નથી. ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણ પૂર્વે જાણ્યો નથી અને પૂર્વ જ્ઞાનક્ષણ અત્યારે જાણ્યો નથી. વળી બંને ક્ષણો સાથે તે સંભવતા નથી, અને ક્ષણસન્તતિ પોતે વાસ્તવિક નથી. સંતતિ અવાસ્તવિક હોઈ, પહેલાં તેણે (=સંતતિએ) કંઈ જાણ્યું ન હોય, અને અત્યારે પણ તે કંઈ જાણે નહિ. તેથી, 'ગઈ કાલે મેં જ જાણ્યું હતું', આજે પણ હું જ જાણું છું' એમ આ પ્રત્યલિજ્ઞામાં ગઈ કાલ અને આજ બંનેમાં અનુવર્તમાન જ્ઞાતા પ્રકાશે છે એવું જણાય છે.

11. ન ચાસૌ કાયઃ, બાલ્યાઘવસ્થાભેદેન નાનાત્વાદચેતનત્વાચ્ચ । एवं च प्रत्य-भिज्ञाऽहंप्रत्ययग्राह्ये ज्ञातरि सिद्धे सोऽयं स्थूलादिसमानाधिकरणोऽहंप्रत्ययस्तदभेदोपचारेण शरीरे वर्तमानो मिथ्येति कल्पयिष्यते । न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणा-हंप्रत्ययस्य मिथ्यात्वकल्पनं युक्तम्, अबाधितत्वात् । न खल्वहं जानामीति प्रत्ययः केनचिदल्पीयसा दोषरेणुना घूसरीकर्तुं पार्यते । तदस्यात्मैव मुख्यो विषयः, तदतिरिक्तं वस्तु भाक्त इति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति ।

11. અને શરીર પોતે જ્ઞાતા નથી, કારણ કે શરીર આલ આદિ અવસ્થાભેદે ભિન્ન થાય છે તેમ જ તે અચેતન છે. વળી, પ્રત્યલિજ્ઞા રૂપ અહ પ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય જ્ઞાતા સિદ્ધ થયો છે ત્યારે સ્થૂલ આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો અને અભેદોપચારથી શરીરમાં રહેતો અહ પ્રત્યય મિથ્યા છે એમ મનાશે પરંતુ આ મિથ્યા અહ પ્રત્યયનો અનુરોધથી જ્ઞાન આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળા અહ પ્રત્યયને મિથ્યા માનવો યોગ્ય નથી કારણ કે તે અબાધિત છે. 'હું જાણું છું' એ જ્ઞાનને કોઈપણ અલ્પ દોષ રૂપ કારણથી દૂષિત કરવું શક્ય નથી. તેથી આત્મા આ અહ પ્રત્યયનો મુખ્ય વિષય છે, આત્માથી અતિરિક્ત વસ્તુ ગૌણ વિષય છે. નિષ્ક્રમ એ કે અહ પ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે.

12. અત્ર વદન્તિ—શબ્દમાત્રોચ્ચારણમેતત્ ‘અહં જાનામિ’ ‘અહમિચ્છામિ’ ‘અહં સુખી’ ‘અહં દુઃખી’ ઇતિ । ન તુ જ્ઞાનાદિસ્વરૂપાતિરિક્તસ્તદાશ્રયઃ કશ્ચિદેતાસુ બુદ્ધિષુ પરિસ્ફુરતીતિ । કથમેકસ્યામેવ સંવિદિ કર્તા ચ કર્મ ચાત્મા ભવેત્ ?

ગ્રાહ્યગ્રાહકતૈકસ્ય જ્ઞાનસ્યાપાકરિણ્યતે ।

ત્વયાડપિ નેણ્યતે ચેતિ તથા નાસ્ત્યાત્મનોડપિ સા ॥

યજ્ઞાવસ્થાકૃતં મેદમવલમ્બ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવસમર્થનમેકસ્યૈવાત્મનઃ કૃતં ‘કિલ દ્રવ્યાદિસ્વરૂપમાત્મનો ગ્રાહ્યં, જ્ઞાતૃરૂપં ચ ગ્રાહકમ્’ ઇતિ, તદનુપપન્નં, દ્રવ્યાદિરૂપે ગ્રાહ્યે ન જ્ઞાતરિ ગ્રાહકતા સાધિતા સ્યાત્, આત્મવર્તિનોડપિ દ્રવ્યાદિરૂપસ્ય ઘટાદિતુલ્યત્વાત્ ।

12. અહીં બોલો કહે છે—‘હું જાણું છું’ ‘હું ઇચ્છું છું’ ‘હું સુખી છું’ ‘હું દુઃખી છું’ એ તો શબ્દમાત્રનું ઉચ્ચારણ છે. ખરેખર તો જ્ઞાનાદિસ્વરૂપથી અતિરિક્ત એવા તેને કોઈ આશ્રય આ જ્ઞાનોમાં પ્રકાશતો નથી, વળી, અહંપ્રત્યયરૂપ એક જ જ્ઞાનમાં કર્તા (=જ્ઞાતા) અને કર્મ (ક્રેય) અને, આત્મા કેવી રીતે હોય ?

નેયાધિક — એક જ જ્ઞાનની ગ્રાહ્યતા અને ગ્રાહકતાનો પ્રતિષેધ અમે કરીશું અને તમે પણ ઇચ્છતા નથી, તેવી જ રીતે આત્માની પણ ગ્રાહ્યતા અને ગ્રાહકતા નથી.

કુમારિલ ભટ્ટ [શ્લોકવાર્તિક, શૂન્યવાદ, શ્લોક ૬૮ માં] અવસ્થાકૃત મેદને અવલંબીને એક જ આત્મામાં ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક બંને ભાવોનું સમર્થન કરે છે અને કહે છે કે આત્માનું દ્રવ્યાદિ રૂપ ગ્રાહ્ય છે અને જ્ઞાતૃરૂપ ગ્રાહક છે. પરંતુ તે ઘટનું નથી, કારણ કે જો આત્મા દ્રવ્ય આદિ રૂપે ગ્રાહ્ય હોય તો તે જ્ઞાતૃરૂપે ગ્રાહ્ય નથી એવું સાધિત થાય કારણ કે આત્મવર્તી હોવા છતાં દ્રવ્ય આદિ રૂપ ઘટાદિ તુલ્ય છે, અર્થાત્ જો ઘટાદિ જ્ઞાતૃરૂપથી પૃથક્ છે તેમ દ્રવ્યાદિરૂપ પણ જ્ઞાતૃરૂપથી પૃથક્ છે.

13. યદપિ નિપુણમન્યૈરુચ્યતે — ભવતુ જ્ઞાતૃતૈવ ગ્રાહ્યા ગ્રાહિકા ચ । તથાડપિ વિષયોપાધિકૃતોડસ્ત્યેવ મેદઃ । ઘટાવચ્છિન્ના હિ જ્ઞાતૃતા ગાહ્યા, શુદ્ધૈવ તુ જ્ઞાતૃતા ગ્રાહિકેતિ । ‘ઘટમહં જાનામિ’ ઇતિ કોડર્થઃ ? ‘ઘટં જાનન્તમ્ આત્માનં જાનામિ’ ઇતિ, અસ્મત્પ્રયોગસંભેદાચ્ચૈવમવકલ્પતે । અન્યત્ર તુ શુદ્ધવિષયપ્રહણમેવ ભવતિ ‘ઘટોડયમ્’ ઇતિ । તદેતદપિ સરલમતિપ્રતારણમાત્રમ્ । યથા હિ ઘટોડયમિત્યત્ર ઘટમાત્રપ્રવળૈવ સંવિત્, एवं અસ્મત્પ્રયોગસંભેદેડપિ ‘ઘટમહં જાનામિ’ ઇત્યત્ર ઘટપ્રવળૈવ બુદ્ધિઃ, ઇયાંસ્તુ વિશેષઃ — પૂર્વં કેવલં ઘટપ્રહણમ્, અધુના તુ જ્ઞાનવિશિષ્ટઘટાવમર્શ ઇતિ ।

13. પોતાને નિપુણ માનનારા [ઉભયેક વગેરે] કહે છે કે તો પછી બધે સાતૃતા પોતે જ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક હો, પરંતુ તે સાતૃતામાં વિષયરૂપ ઉપાધિને કારણે ભેદ પડે છે જ. ઘટથી અવચ્છિન્ન સાતૃતા ગ્રાહ્ય છે, પરંતુ શુદ્ધ સાતૃતા ગ્રાહક છે. [જ્યારે ઘટ આદિને વિષય કરનારી સાતૃતા ગ્રાહ્ય હોય છે ત્યારે જ ત્યાં આત્માને વિષય કરનારી સાતૃતા ગ્રાહક હોય છે, જેમકે 'હું ઘટને જાણું છું'.] 'હું ઘટને જાણું છું' એનો શું અર્થ છે ? એનો અર્થ છે-ઘટને જાણતા આત્માને હું જાણું છું. 'હું ઘટને જાણું છું' એમાં સંવિત્ 'અસ્મત્'-શબ્દના (= 'હું' શબ્દના) પ્રયોગના અનુપ્રવેશને પામેલી હોવાથી આમ ઘટે છે. અન્યત્ર તો શુદ્ધ વિષયનું જ ગ્રહણ થાય છે, જેમકે 'આ ઘટ છે.' આ તેમની વાત સરળ શુદ્ધિવાળાઓને છેતરવા માટે જ છે, કારણ કે ખરેખર તો 'આ ઘટ છે' એમાં જેમ સંવિત્ ઘટમાત્રપ્રવણ્ય છે તેમ 'અસ્મત્' શબ્દના પ્રયોગનો અનુપ્રવેશ પામેલી હોય ત્યારે પણ અર્થાત્ 'હું ઘટને જાણું છું' એમાં પણ સંવિત્ ઘટપ્રવણ્ય હોય છે, ભેદ આટલો જ છે કે પહેલાં કેવળ ઘટનું ગ્રહણ હોય છે, પણ અત્યારે તો જ્ઞાનવિશિષ્ટ ઘટનો અવમર્શ છે (— 'જેને હું જાણું છું' તે ઘટ છે.)

14. નનુ વિમજ્યમાનાયાં પ્રતીતૌ ઘટોડયમિતિ તાવદ્વિષયગ્રહણં, જાનામીતિ તુ જ્ઞાનગ્રહણમપિ ભવતુ નામ । અહમિતિ તુ કસ્ય ગ્રહણમ્ ? ન ચૈકસ્યામેવ પ્રતીતા-વંશવિભાગેન પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં વા વક્તું યુક્તમ્—ઘટમિતિ જાનામીતિ ચ પ્રમાણમ્, અહમિતિ તુ ન પ્રમાણમિતિ । તસ્માદત્ર જ્ઞાતુરવભાસોડમ્યુપેયઃ ।

14. વિજ્ઞાનવાદી—ભેદ પામતી પ્રતીતિમાં 'આ ઘટ છે' એ ભાગ વિષયગ્રહણ્ય છે, પરંતુ 'જાણું છું' એ ભાગ જ્ઞાનગ્રહણ્ય પણ હો.

મીમાંસક — 'હું' એ ભાગ કોનું ગ્રહણ્ય છે ? વળી, એક જ પ્રતીતિમાં અશ્વિભાગથી પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્ય જણાવવું યોગ્ય નથી, 'ઘટને' અને 'જાણું છું' એ પ્રમાણ્ય પરંતુ 'હું' એ અપ્રમાણ્ય એમ કહેવું બરાબર નથી. તેથી સાતાનો અવલાસ સ્વીકારવો જોઈએ.

15. ઉક્તમત્ર નૈકસ્યાં પ્રતીતાવાત્મનઃ કર્મતા કર્તૃતા ચ સ્યાતામિતિ । યસ્તૂપાધિસ્ત્વયોન્નેતુમુપક્રાન્તઃ સોડયં ન ઘટતે, ઘટપ્રવળતાત્ 'અહં ઘટં જાનામિ' ઇતિ પ્રતીતિઃ । વિમજ્યમાનત્વેડપિ ઘટમિતિ જાનામીતિ ચાંશદ્વયં વિશેષનિષ્ટમેવ જાતમ્ । અહમિતિ ત્વયમંશો યદ્વાત્મવિષયો ડ્યયતે તર્હિ સ એવ શુદ્ધોડવશિષ્યતે ગ્રાહ્યઃ ગ્રાહક-શ્રેતિ । નાવસ્થાકૃતસ્તદ્ભેદઃ સમર્થિતઃ સ્યાત્ । ભેદાભાવેન ચૈકસ્યૈવ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ-મનુપાધિકમભિદધતા વિજ્ઞાનવાદવર્ત્મ સંપ્રિતં સ્યાત્ । તસ્માદહંપ્રત્યયસ્ય ગ્રાહકાદ્વિન્નં ગ્રાહ્યમભિધિત્સતા શરીરમેવ ગ્રાહ્યમમ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

15. નૈયાયિક — અહીં અમે નૈયાયિકોએ અગાઉ કહ્યું છે કે એક જ પ્રતીતિમાં આત્મા કર્તા અને કર્મી બન્ને ન હોય. જે ઉપાધિ તમે (ઉભયેકે) કહી છે તે ઉપાધિ ઘટતી

નથી કારણ કે 'હું' ઘટને જાણું છું' એ પ્રતીતિ પણ ઘટપ્રવણ છે. વળી, એ પ્રતીતિ ભેદ પામતી હોવા છતાં 'ઘટને' 'જાણું છું' એ તેના એ અંશો વિશેષનિષ્ઠ જ બની રહે છે [-ગ્રાહ્યનિષ્ઠ અને ગ્રહીતૃનિષ્ઠ.] પણ જો 'હું' એ અંશનો વિષય આત્મા છે એમ ધ્રુવવામાં આવે તો તે જ શુદ્ધ બાકી રહે જે ગ્રાહ્ય પણ છે અને ગ્રાહક પણ છે. અવસ્થાકૃત ભેદ તેની બાબતમાં સમર્થન પામતો નથી. ભેદનો અભાવ હોય એકના જ, ઉપાધિ વિના થતા, ગ્રાહ્યભાવ અને ગ્રાહકભાવને જણાવતા તમે વિજ્ઞાનવાદના માર્ગનો આશ્રય લીધો એમ થાય. તેથી અહંપ્રત્યયના ગ્રાહકથી જુદું તેનું (=અહંપ્રત્યયનું) ગ્રાહ્ય છે એમ કહેવા ધ્રુવનારે શરીર જ ગ્રાહ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ.

16. જ્ઞાનસામાનાધિકરણ્યાનુપપત્તેશ્ચ વરમસ્ય મિથ્યાત્વમ્ । અસ્તુ આત્મા-
લમ્બનતા ।

અત એવ કૃશશ્યામસામાનાધિકરણ્યઘીઃ ।

શરીરાલમ્બનત્વસ્ય સાક્ષિણી ન વિરોત્સ્યતે ॥

નનુ મમેદં શરીરમિતિ મેદપ્રતિભાસાત્ કથમહંપ્રત્યયઃ શરીરાલમ્બનઃ સ્યાત્ ?

16. મીમાંસક — ['હું' જાણું છું' એમાં] જ્ઞાન સાથે શરીરનું સામાનાધિકરણ્ય ધટતું ન હોય જ્ઞાન સાથે શરીરની સમાનાધિકરણ્યતા મિથ્યા છે (અર્થાત્ અહંપ્રત્યયની શરીરવિષયકતા મિથ્યા છે) એમ માનવું વધુ સારું. તેથી અહીં અહંપ્રત્યયનો વિષય આત્મા હો. તેથી જ 'હું' કૃશ છું' 'હું' શ્યામ છું' એવી કૃશ, શ્યામ સાથે 'હું'ના સામાનાધિકરણ્યવાળી બુદ્ધિ અહ બુદ્ધિનો વિષય શરીર છે એની શાખ પૂરે છે, એ વિરોધ પામશે નહિ. પરંતુ 'આ મારું શરીર છે' એ પ્રતીતિમાં અહં (મમ) અને શરીર એ બેના ભેદનો પ્રતિભાસ હોય કેવી રીતે અહંપ્રત્યયનું આલંબન શરીર અને ? [અહીં તો અહંપ્રત્યયના આલંબન તરીકે આત્માને સ્વીકારવો જોઈએ.]

17. મોઃ સાઘો ! નૈવંવિઘેષુ વિશ્વસિતુમર્હસિ, મમાત્મેત્યપિ મેદપ્રત્યયસ્ય દર્શનાત્ । અવસ્થામેદાદિના યથા તથા તત્સમર્થનમાસ્ત્રીયતે । તદિહ શરીરાલમ્બન-
ત્વેઽપિ સૈવ સરણિરનુસરિષ્યતે । તસ્માદહંપ્રત્યયઃ શરીરાલમ્બન એવેતિ । સ ચ જ્ઞાના-
દિસમાનાધિકરણે મિથ્યા, સ્થૂલાદિસમાનાધિકરણસ્તુ સમ્યગિતિ । યે તુ મમ શરીરં
મમાત્મેતિ ચ બુદ્ધી તે દ્વે અપિ મિથ્યા, મમપ્રત્યયસ્યાહંપ્રત્યયવદાત્માનાલમ્બનત્વાત્
શરીરે ચ મેદાનુપપત્તેઃ ।

મમ પાણિર્મુજો વેતિ મિન્નત્વાદુપપદ્યતે ।

શરીરં તુ મમેત્યેષા કર્ણના રાહુમૂર્ધવત્ ॥

તસ્માદહઙ્કારમમકારયોર્દ્વયોરપ્યવિષયત્વાદાત્મા પરોક્ષ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

17. નૈયાયિક-અરે એ સજ્જન ! આ પ્રકારના ભેદપ્રતિભાસોનાં વિશ્વાસ રાખવો યેગ્ય નથી, કારણકે 'મારો આત્મા' એ પ્રતીતિમાં અહં (મમ) અને આત્મા એ બેના ભેદનો પ્રતિભાસ દેખાય છે. [હકીકતમાં અહં અને આત્મા બે જુદી વસ્તુ નથી, છતાં તેમના ભેદનો પ્રતિભાસ થાય છે.] અવસ્થાભેદ વગેરે વડે જેમ તેમ કરીને 'મારો આત્મા' એ ભેદપ્રતીતિનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. તેથી અહીં. ('મારું શરીર' માં અહંપ્રત્યયનું) આલંબન શરીર જ છે એ ખાખત સમજાવવામાં પણ તે જ પદ્ધતિને (રીતિને) અનુસરીશું. ['મારું આ શરીર' એ પ્રતીતિમાં 'મારું' એ દ્વારા યૌવનાવસ્થાનો પરામર્શ કરી 'આ' એ દ્વારા વૃદ્ધાવસ્થાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.] તેથી અહંપ્રત્યય શરીરાલંબન જ છે, અહં-પ્રત્યય જ્ઞાન આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો છે એ વાત મિથ્યા છે, અહંપ્રત્યય સ્થૂલ આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો છે એ વાત સાચી છે. 'મારું શરીર' 'મારો આત્મા' આ બે જુદાં છે તે બંને મિથ્યા છે, કારણ કે અહંપ્રત્યયની જેમ મમપ્રત્યયનું આલંબન આત્મા નથી. અને શરીરને આલંબન માનતાં ભેદ ધરતો નથી. 'મારો હાથ' કે 'મારો જીભ' એ પ્રતીતિ શરીર અને હાથ ભિન્ન હોય ધટે છે પરંતુ 'મારું શરીર' એ કલ્પના 'રાહુનું માથું' એના જેવી છે. નિષ્કલ્પ એ કે અહંકાર અને મમકાર બંનેનો વિષય આત્મા ન હોય આત્મા પરાક્ષ છે એ સિદ્ધ થયું.

18. અપરે પુનરાહુઃ—ન ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપોભયસમ્પત્તેરેકસ્ય કર્મત્વં કર્તૃત્વં ચ યુગપદાત્મનો મન્યામહે । કિન્તુ ચિતિશક્તિસ્વભાવમપરસાધનમપરોક્ષમાત્મતત્ત્વં પ્રચક્ષ્મ-હે । ન હ્યાત્માડન્યજન્યેન જ્ઞાનેન ઘટાદિરિવ પ્રકાશતે, અપિ તુ સ્વત એવ પ્રકાશતે । ચેત-નત્વમપિ તસ્ય નૈસર્ગિકમેત્ર, ન કર્ણોપજનિતચિતિયોગનિબન્ધનમ્ । ચિદ્વોગાદ્ધિ ચેતનત્વે ઘટાદાત્રપિ તત્પ્રસજ્ઞઃ । ન ચાસ્તિ નિયમહેતુઃ, અનેકકારકપરિઘટિતતનુરપિ ચિતિરાત્માનમેવ જ્ઞાતારં કરોતિ, ન કારકાન્તરમિતિ । તસ્માત્ સ્વત એવ ચિત્સ્વભાવ-તાડસ્ય મદ્રિકા । તદિદમાત્મપ્રકાશનં સંવિદ્વદવગન્તવ્યમ્ । યદાહુઃ 'સંવિત્ સંવિ-ત્તયૈવ સંવેદ્યતે, ન વેદ્યતયા' ઇતિ । નાસ્યાઃ કર્મભાવો વિદ્યત ઇત્યર્થઃ । એવ-માત્મા ગ્રાહકતયૈવ પ્રકાશતે, ન ગ્રાહ્યતયૈવેતિ । તદ્દૃઢૈરૂપ્યસ્ય ચોદનમનુપપન્નમિતિ ।

18. વળી ખીજા (=પ્રાભાકરો) કહે છે - ગ્રાહકરૂપ અને ગ્રાહકરૂપ ઉભય સંપત્તિ એકને હોવાથી આત્માનું યુગપત્ કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ છે એમ અમે માનતા નથી. પરંતુ ચિતિશક્તિસ્વરૂપવાળા ખીજા પર આધાર ન રાખનારા આત્માને અમે અપરોક્ષ કહીએ છીએ. આત્મા અન્યજન્ય જ્ઞાન વડે ઘટ વગેરેની જેમ પ્રકાશિત થતો નથી પણ સ્વતઃ જ પ્રકાશિત થાય છે. તેનું ચેતનત્વ પણ નૈસર્ગિક જ છે, કર્ણો (=ઇન્દ્રિયો) દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્ (જ્ઞાન) સાથે ચિતિનો (આત્માનો) સંબંધ થવાને કારણે નથી. ચિત્નો ચિતિ સાથે સંબંધ થવાને કારણે ચિતિનું ચેતનત્વ હોય તો ઘટ વગેરે પણ ચેતન બની જવાની આપત્તિ આવે. ચિત્ સાથે સંબંધ થવાથી ચિતિ જ ચેતન બને, ખીજું કોઈ નહિ એવા નિયમનો (restrictionનો) કોઈ હેતુ નથી; અનેક કારકોથી ઉત્પન્ન થયેલું ચિત્ (જ્ઞાન) આત્માને જ જ્ઞાતા કરે છે,

ખીજ કોઈ કારકને જ્ઞાતા કરતું નથી, [આમ કેમ?]. તેથી, સ્વભાવથી જ આત્મા ચિત્સ્વરૂપ છે એમ માનવું આવું છે. પરિણામે આત્મપ્રકાશને સંવિત્ એમ સમજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે 'સંવિત્ સંવિત્રૂપે જ સવેદાય છે, સવેદરૂપે સવેદાતી નથી'. આનો અર્થ એ કે સંવિત્નો કર્મભાવ અસ્તિત્વમાં નથી. આમ આત્મા ગ્રહરૂપે જ પ્રકાશિત થાય છે, ગ્રહરૂપે પ્રકાશિત થતો નથી. તેથી આત્મામાં એરૂપો હોવાનો આક્ષેપ ઘટતો નથી.

19. एतदपि न चतुरश्रम् । अपरसाधनमिति कोऽर्थः ? उपायान्तरनिरपेक्ष-
मेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्त इति । तदयुक्तम् , अकरणिकायाः प्रतीतिरदृष्टत्वात् ।
अपूर्वं च तत् किमपि यथाऽभ्युपगतप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात् । न च नियम-
कारणमत्र पश्यामः—तथा प्रकाशमानः स्व एवात्मा प्रकाशते, न परात्मेति । प्रकाश-
मानत्वेनात्मनो नूनमनुभूयमानता वाच्या । अनुभूयमानता चानुभवकर्मत्वम् , इत-
रथाऽस्याः प्रत्यक्षतैव न स्यात् । अथोच्यते—न प्रत्यक्ष आत्मा, किन्त्वपरोक्ष
इति; नेदमर्थान्तरवचनम् । शिशव एवं प्रतार्यन्ते, न प्रामाणिकाः । प्रत्यक्षश्च न
भवति अपरोक्षश्च भवतीति चित्रम् ।

19. નૈયાયિક— આ પણ બરાબર નથી. ખીજાં સાધનો પર આધાર રાખતો નથી એમ કહેવાનો શો અર્થ છે ?

પ્રાભાકર — એનો અર્થ છે— ખીજ ઉપાયની અપેક્ષા વિના જ આત્મતત્ત્વ પ્રકાશે છે.

નૈયાયિક — એ બરાબર નથી કારણ કે કરણ વિના પ્રતીતિ દેખી નથી. તે તો સ્વીકૃત પ્રમાણથી અતિરિક્ત જ કોઈ અપૂર્વ પ્રમાણ અને, વળી, અહીં એ નિયમનું (restrictionનું) કોઈ કારણ અમે દેખતા નથી કે પ્રકાશમાન પેતાનો જ આત્મા પ્રકાશે છે, પરનો આત્મા પ્રકાશતો નથી. પ્રકાશમાનતાથી આત્માની અનુભૂયમાનતા વાચ્ય છે. અનુભૂયમાનતા એ અનુભવનું કર્મ હોવાપણું છે, અન્યથા એની પ્રત્યક્ષતા નહિ અને. જો તમે કહો કે આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી પણ અપરોક્ષ છે, 'પ્રત્યક્ષ' અને 'અપરોક્ષ' એ પર્યાયશબ્દો નથી, તો અમે કહીશું કે શિશુઓ જ આમ છેતરાય છે, તાડિંગો નહિ; પ્રત્યક્ષ ન હોય અને અપરોક્ષ હોય એ તો વિચિત્ર છે.

20. प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेत् , तर्ह्यपरोक्षत्वमपि मा भूत् ।
प्रकाशत्वादपरोक्षत्वमिति चेत् , न, दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्धादिभिरगृह्यमाणस्य
प्रकाशमानत्वायोगात् । तस्मात् प्रकाशते चेदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात्
कर्मत्वमपरिहार्यम् । अतश्च तदवस्थैव द्वैरूप्यचोदना ।

20. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું કર્મ આત્મા નથી એમ જો તમે પ્રાભાકરે કહ્યો તો અમે કહીએ છીએ કે તે અપરોક્ષ પણ ન અને. પ્રકાશરૂપ હોવાથી તે અપરોક્ષ છે એમ જો તમે કહો તો તે પણ બરાબર નથી કારણ કે દીપ વગેરેનો પ્રકાશ પણ, જે અન્ધ વગેરેથી ગ્રહણ કરાતો નથી તે, પ્રકાશમાનતા ધરાવતો નથી. તેથી આત્મા જો બરાબર પ્રકાશતો હોય તો બરાબર

અનુભવાય પણ ખરો, એટલે ન છૂટકે આત્માનું કર્મપણું અપરિહાર્યં બને છે. તેથી આત્માના દૈર્ઘ્ય (કર્તૃ૩૫ અને કર્મ૩૫ એ એ ૩૫) ઉપરનો આક્ષેપ એમ ને એમ રહે છે.

21. પ્રકાશજ્ઞાનપક્ષં ચ પ્રતિક્ષેપ્સ્યામઃ । સ ચાત્મન્યપિ તુલ્યો ન્યાયઃ ।
કલ્પનાદ્વૈરૂપ્યં ચ ભવતામ્—આત્મા ચ સ્વપ્રકાશઃ, સંવિચ્ચ સ્વપ્રકાશેતિ । ન ચ
નિપુણમતિરપિ વિવેકમીઢશમુપદર્શયિતું શક્નોતિ ભવાન્, ઇયં સ્વપ્રકાશા ફલરૂપા
સંવિત્, અયં સ્વપ્રકાશો જ્ઞાતૃરૂપ આત્મેતિ । ચિત્રં ચેદં યત્તયોદ્વૈયોઃ પ્રકાશયોર-
ન્ટરાલે તદ્વ્યાપારઃ પરોક્ષઃ જ્ઞાનાલ્યઃ સંપન્ન ઇતિ ।

21. અમે નૈયાયિકો પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન પક્ષનો પણ પ્રતિષેધ કરીશું. તે ન્યાય આત્મામાં પણ તુલ્યપણે લાગ્ય પડે છે. આપની દૈર્ઘ્યની કલ્પના છે. આત્મા સ્વપ્રકાશ છે અને સંવિત્ સ્વપ્રકાશ છે. નિપુણમતિવાળા આપ પ્રભાકર આ જાતનો ભેદ દર્શાવવા શક્તિમાન નથી—આ ઈણરૂપ સ્વપ્રકાશ સંવિત્ છે અને આ જ્ઞાતૃરૂપ સ્વપ્રકાશ આત્મા છે. અને આ વિચિત્ર છે કે તે પ્રકાશની વચ્ચે પેલો જ્ઞાન નામનો વ્યાપાર પરાક્ષ થયો.

22. નનુ ‘ઘટમહં જાનામિ’ ઇત્યત્ર ત્રયપ્રતિભાસઃ—ઘટમિતિ વિષયઃ પ્રકાશતે,
અહમિત્યાત્મા, જાનામીતિ સંવિદિતિ । ઉક્તમત્ર ઘટં જાનામીતિ જ્ઞાનવિશેષણવિષય-
પ્રતિભાસઃ । અહમિતિ તુ શરીરે જ્ઞાતૃત્વભ્રમઃ, એકસ્યાત્મનો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવાનુપપત્તેરિતિ ।

22. પ્રભાકર— ‘હું ઘટને જાણું છું’ એવી વચ્ચનો પ્રતિભાસ છે—‘ઘટને’ એ અંશથી વિષય પ્રકાશે છે, ‘હું’ એ અંશથી આત્મા પ્રકાશે છે અને ‘જાણું છું’ એ અંશથી સંવિત્ પ્રકાશે છે.

નૈયાયિક—અમે કહ્યું છે કે ‘ઘટને જાણું છું’ એમાં જ્ઞાન જેનું વિશેષણ છે તે વિષયનો પ્રતિભાસ છે, ‘હું’ એમાં શરીરમાં જ્ઞાતૃત્વનો ભ્રમ છે, કારણ કે એક આત્મામાં ગ્રાહ્યભાવ અને ગ્રાહકભાવ બંને ઘટતા નથી.

23. યદપિ સ્વતચ્ચેતનસ્વભાવત્વમાત્મનઃ કલ્પયતે, તદપિ ન સોપપત્તિકમ્ ।

સચેતનશ્ચિતા યોગાત્ તદ્યોગેન વિના જડઃ ।

નાર્થાવભાસાદન્યદ્દિ ચૈતન્યં નામ મન્મહે ॥

યદિ ચ સ્વત એવાર્થાવભાસસામર્થ્યમાત્મનઃ, તત્ કિમિન્દ્રિયૈઃ પ્રયોજનમ્ ?
મનષ્ષઠૈરિન્દ્રિયનિરપેક્ષપદાર્થપરિચ્છેદસામર્થ્યપક્ષે ચ સર્વસ્ય સર્વજ્ઞતાઽપત્તિઃ ।
અતોઽવશ્યં જ્ઞાનસમવાયનિબન્ધનમેત્રાત્મનશ્ચેતયિતૃત્વમ્ ।

23. આત્મા સ્વતઃ ચેતનસ્વભાવ (= જ્ઞાનસ્વભાવ) છે એવું તમે જે કલ્પો છો તે પણ તર્કસંગત નથી. ચિત્ (જ્ઞાન) સાથેના સંબંધથી તે સચેતન છે, તેની સાથેના સંબંધ વિના જડ છે. અર્થના અવભાસથી અન્ય કંઈ ચૈતન્ય નથી એમ અમે કહીએ છીએ. જે અર્થનો અવભાસ કરવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં સ્વતઃ હોય તો પછી ઇન્દ્રિયોનું પ્રયોજન શું ?

જ્યાં મન સાહિતની છ ધન્દ્રિયોથી નિરપેક્ષ રીતે પદાર્થજ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં છે એ પક્ષમાં સર્વ આત્મામાં સદા સર્વજ્ઞતાની આપત્તિ આવશે. તેથી આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેતા જ્ઞાનરૂપ સમવાયિને કારણે જ આત્મામાં ચેતયિતૃત્વ (જ્ઞાતૃત્વ) અવશ્યપણે છે.

24. ન ચ ઘટાદિભિરતિપ્રસજ્ઞ આશ્કકનીયઃ । પદાર્થસ્વભાવોપનતસ્યૈવ ક્રિયાવૈચિત્ર્યસ્ય સર્વલોકપ્રસિદ્ધત્વાત્ । ચેતનાદિક્રિયાઃ કર્મસમવાયિન્યો ન ભવન્તિ । ગમનાદિક્રિયાસ્તુ કર્તૃસમવાયિન્ય એવ । તદિયં જ્ઞાનક્રિયાડપિ કર્તૃસમવાયિન્યેવ । ન ચ વસ્તુશક્તિરનુયોજ્યા ભવતિ ।

ન જડત્વાવિશેષેડપિ કર્માદૌ સમવૈતિ ચિત્ ।

ન દ્રવ્યત્વાવિશેષેડપિ ગન્ધઃ સ્પૃશતિ પાવકમ્ ॥

તસ્માન્ન પ્રત્યક્ષ આત્મા, નાપિ સ્વતઃચેતયિતેતિ સ્થિતમ્ ।

24. ઘટ આદિ ચિત્તિશક્તિ બની જવાના અતિપ્રસંગદોષની આપત્તિની આશંકા કરવી ન જોઈએ, કારણ કે પદાર્થના સ્વભાવને લીધે જ ક્રિયાઓનું વૈચિત્ર્ય છે એ સર્વ જનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ચેતના વગેરે ક્રિયાઓ કર્મમાં સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. ગમન આદિ ક્રિયાઓ કર્તામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. તે જ રીતે આ જ્ઞાનક્રિયા પણ કર્તામાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે. અને વસ્તુની શક્તિની આબતમાં પ્રશ્ન ઊઠાવવો કે વસ્તુની એવી શક્તિ કેમ છે એ અયોગ્ય છે. કર્મ (ઘટ) વગેરે અને આત્મા સમાનપણે જડ હોવા છતાં કર્મ વગેરેમાં ચિત્ક્રિયા (= જ્ઞાનક્રિયા) સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. પૃથ્વી અને અગ્નિ બંને સમાનપણે દ્રવ્ય હોવા છતાં ગંધગુણ [પૃથ્વીમાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે પણ] અગ્નિમાં સમવાયસંબંધથી રહેતો નથી. તેથી, આત્મા પ્રત્યક્ષ પણ નથી કે સ્વતઃપ્રકાશ (= સ્વસંવેદ) પણ નથી એ સ્થિર થયું.

25. સ્વયૂથ્યાસ્તુ કેચિદાચક્ષતે—યથેકસ્ય કર્તૃત્વં કર્મત્વં ચાનુપપન્નમિત્ય-પ્રત્યક્ષ આત્મેષ્યતે, તદયમનુમાનેનાપિ કથં ગ્રહીષ્યતે ?

આત્માનમાત્મનાડડત્મૈવ લિજ્ઞાદનુમિનોતિ હિ ।

તત્ર નુનમુપેતવ્યા કર્તૃતા કર્મતાડસ્ય ચ ॥

તત્રાનુમાનજ્ઞાનસ્ય યથાડડત્મા યાતિ કર્મતામ્ ।

તથાડહંપ્રત્યયસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ ગચ્છતુ ॥

દેહાદિવ્યતિરિક્તશ્ચ યથા લિજ્ઞેન ગમ્યતે ।

તથાડહંપ્રત્યયેનાપિ ગમ્યતાં તદ્વિલક્ષણઃ ॥

25. અમારા પોતાના જ જૂથના કેટલાક (= અ નૈયાયિકો) કહે છે કે એક જ ક્રિયામાં એકનું કર્તા અને કર્મ બંને હોવું ઘટતું નથી એ કારણે જો આત્માને પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય ન માનના હો તો આત્મા અનુમાન વડે પણ કેવી રીતે ગૃહીત થશે ? કારણ કે લિંગ ઉપરથી આત્મા

વડે આત્મા જ આત્માને અનુમાને છે, ત્યાં આત્મા કમ' અને કર્તા બને છે એમ સ્વીકારવું જોઈશે. જેમ ત્યાં અનુમાનજ્ઞાનનું કમ' આત્મા બને છે તેમ અહ' પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રત્યક્ષનું કમ' પણ આત્મા બને. જેમ લિંગ દ્વારા આત્મા દેહથી જુદો છે એમ જ્ઞાત થાય છે તેમ અહ' પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણ આત્મા દેહથી લિન છે એ જ્ઞાત થાયો.

26. નનુ આત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેણ સાક્ષાત્ ક્રિયતે ? યથેવં સુખાદે-
રપિ કિં રૂપં યત્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિષ્યતે ?

નન્વાનન્દાદિરૂપં પ્રસિદ્ધમેવ સુખાદેઃ, તર્હિ તદાધારત્વમાત્મનોડપિ રૂપમવગચ્છતુ
ભવાન્ ।

સુખાદિ ચેત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાનુભૂયતે ।

મતુર્બર્થાનુવેધાત્તુ સિદ્ધં પ્રહણમાત્મનઃ ॥

ઇદં સુખમિતિ જ્ઞાનં દશ્યતે ન ઘટાદિવત્ ।

અહં સુખીતિ તુ જ્ઞાતિરાત્મનોડપિ પ્રકાશિકા ॥

26. જ નૈયાયિકો — આત્માનું કયું રૂપ પ્રત્યક્ષ વડે જાણીએ છીએ ?

અ નૈયાયિકો — જે એમ હોય તો સુખ આદિનું પણ કયું રૂપ માનસપ્રત્યક્ષ વડે જ્ઞાત થતું તમે માનો છો ?

જ નૈયાયિકો — સુખ વગેરેનું આનન્દ આદિ રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

અ નૈયાયિકો — તો તે આનન્દ વગેરેના આધારપણાંરૂપ આત્માના રૂપને પણ આપ માનસપ્રત્યક્ષથી જાણી શકો. સુખ આદિ જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે જ્ઞાત્ર અનુભવાતા નથી પરંતુ મતુર્બર્થના અર્થથી જોડાયેલા જ અનુભવાય છે (અર્થાત્ 'હું સુખી છું' એ રીતે જ અનુભવાય છે). આમ આત્માનું પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે. જેમ 'આ ઘટ છે' એ રીતે ઘટનું જ્ઞાન થાય છે તેમ 'આ સુખ છે' એ રીતે સુખનો અનુભવ થતો દેખાતો નથી પણ 'હું સુખી છું' એ રીતે જ સુખનો અનુભવ થાય છે અને 'હું સુખી છું' એ આકારની રૂપિત સુખ સાથે આત્માને પણ પ્રકાશિત કરે છે.

27. અપિ ચ—

જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થપ્રહણં કિલ માણ્યકૃત્ ।

સ્વયં પ્રાદીદશત્તચ્ચ કિં વા યુક્તમુપેક્ષિતુમ્ ॥

વિશેષ્યબુદ્ધિમિચ્છન્તિ નાગૃહીતવિશેષણામ્ ।

પૂર્વં ચાનનુભૂતસ્ય સ્મરણં નાવકલ્પતે ॥

ન ચાનુમાનતઃ પૂર્વં જ્ઞાત્વાડડત્માનં વિશેષણમ્ ।

તદ્વિશિષ્ટાર્થબુદ્ધિઃ સ્યાત્ ક્રમસ્યાનવધારણાત્ ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષ આત્મા ।

સામાનાધિકરણ્યં ચ સ્મરણાનુભવાદિષુ ।

અનુસન્ધીયમાનં યદ્ દૃશ્યતે તત્ કથં ભવેત્ ॥

‘પૂર્વમહમમુર્થમનુભૂતવાન્, અહમેવાઘ પુનરનુભવામિ’ इति तुल्यविषयतावत्
तुल्यकर्तृकताऽपि तत्र प्रकाशते, इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न शक्येत ।

જ્ઞાનેચ્છાસુખદુઃખાદિ કિલ્લેદં લિજ્જમાત્મનઃ ।

एकाश्रयतया ज्ञातमनुसन्धातृबोधकम् ॥

तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् ।

ज्ञाते तत्रાફલં લિજ્જમજ્ઞાતે તુ ન લિજ્જતા ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષ એવાત્મા વરમમ્યુપગમ્યતામ્ ।

वृद्भागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥

27. વળી જ્ઞાતાના જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ અર્થના જ્ઞાનને (સ્મરણને = પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને) ભાષ્યકારે પોતે જણાવ્યું છે અને તેને ઉપેક્ષવું શું યોગ્ય છે? જેમાં વિશેષણનું પ્રહણ ન થયું હોય એવી વિશેષ્યની બુદ્ધિ તાર્કિકો ઇચ્છતા નથી અને પૂર્વે ન અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ ઘટવું નથી તે તો પહેલાં આત્મારૂપ વિશેષણને અનુમાન દ્વારા જાણી પછી તે વિશેષણથી વિશિષ્ટ અર્થની બુદ્ધિ થાય, કારણ કે આપણને વિશેષણજ્ઞાન અને વિશેષ્યજ્ઞાનના ક્રમને અનુભવ થતો નથી. તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે [જે આત્મા પ્રત્યક્ષ ન હોય તો] સ્મરણ, અનુભવ વગેરેનું સામાનાધિકરણ્ય, જે અનુસંધાન પામવું દેખાય છે તે, કેવી રીતે ઘટે? ‘પહેલાં મેં આ અર્થનો અનુભવ કર્યો હતો. હું જ અત્યારે ફરી તેને અનુભવું છું’ એમ તુલ્યવિષયતાની જેમ તુલ્યકર્તૃકતા પણ ત્યાં પ્રકાશે છે, અન્યથા આત્માનું અનુમાન કરવું પણ શક્ય ન બને. જ્ઞાન, ઇચ્છા, સુખ, દુઃખ, આદિ રૂપ આત્માનું આ લિંગ-આત્મા એ બધાનો એક આશ્રય છે એ રીતે જાણેલા આ લિંગ અનુસંધાતાનું બોધક છે. એક આશ્રયમાં રહેનાર તરીકે લિંગનું થવું જ્ઞાન આશ્રયના જ્ઞાન પછી થાય. આશ્રય (આત્મા) જ્ઞાત થઈ ગયા પછી લિંગનું કંઈ કામ નથી, લિંગ નિષ્પ્રયોજન છે, નિષ્ફળ છે. અને જે આશ્રય જ્ઞાત થયો ન હોય તો પછી તે લિંગ લિંગ ન રહે. તેથી, વૃદ્ધાગમાનુસાર અને સંવિદના આલોકનને આધારે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે એમ તમારે સ્વીકારવું વધુ સારું છે.

28. અથ ત્વાઽભિનિવેશેન કિમનેન પ્રયોજનમ્ ।

अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छाऽदिनाऽऽत्मनः ॥

તદાહ સૂત્રકારઃ 'ઈચ્છાદ્વેષપ્રયત્નસુખદુઃખજ્ઞાનાન્યાત્મનો લિજ્ઞમ્' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૦] । ઈચ્છા નામ તાવદિત્યમુપજાયતે—યજ્ઞાતીયમર્થમુપમુજ્ઞાનઃ પુરુષઃ પુરા સુખમનુભૂતવાન્, પુનઃ કાલાન્તરે તજ્ઞાતીયમર્થમુપલભ્ય સુખસાધનતામનુસ્મૃત્ય તમાદા-તુમિચ્છતિ । સેયમનેન ક્રમેણ સમુપજાયમાનેચ્છા પૂર્વાપરાનુસન્ધાનસમર્થમાશ્રયમનુમા-પયતિ, કાર્યસ્ય નિરાધારસ્યાનુપપત્તેઃ । આશ્રયમાત્રપ્રતીતૌ ચાયમન્વયવ્યતિરેકવાનેવ હેતુર્ભવતિ । ઈચ્છા ધર્મિણી, આશ્રિતેતિ સાધ્યો ધર્મઃ, કાર્યત્વાદ્ ઘટાદિવદ્ ગુણત્વાત્ રૂપાદિવત્ इति वा हेतुर्वक्तव्यः । ગુણત્વં ચેચ્છાદીનામચાક્ષુષપ્રત્યક્ષત્વાદિના રસાદિવદ્દર્શિતમાચાર્યૈઃ । એવમન્વયવ્યતિરેકવતાઽમુના હેતુનાઽધિષ્ઠાનમાત્રેઽનુમિતે તદધિષ્ઠાનત્વે ચ દેહેન્દ્રિયાદૌ પ્રસક્તે પૂર્વાનુભૂતસુખસાધનત્વાનુસન્ધાનસવ્યપેક્ષતદુત્પા-દનપર્યાલોચનયા તત્કાર્યસમાનકર્તૃકત્વાવગમાત્ શરીરાદિપ્રતિષેધે સતિ, સ એવ કેવલવ્યતિરેકિભવને તુ વિશિષ્ટમાશ્રયમનુમાપયતિ । ઈચ્છા શરીરાદિવિલક્ષણાશ્રયા, શરીરાદિષુ બાધક્રોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાદિતિ । અત્ર ચ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તો ન સંભવતીતિ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ પ્રદર્શયતે । સ ચ ઘટ એવ । કાર્યત્વે નિર્વિશષણે ય એવ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તો ઘટઃ સ એવ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ સવિશેષણે । યત્ર વિલક્ષણાશ્રિતત્વં નાસ્તિ તત્ર સવિશેષણં કાર્યત્વમપિ નાસ્તિ, યથા ઘટાદાવિતિ ન ન શક્યતે વક્તુમ્ । તત્ર કાર્યત્વમાત્રયોગેઽપિ સવિશેષણાનાં કાર્યત્વાભાવાદ્વિલક્ષણાશ્રિતત્વમપિ તત્ર નાસ્તિ, ભૂતલાશ્રિતત્વેન પ્રત્યક્ષમુપલભ્યમાનત્વાત્ ।

28. બ નૈયાયિકા — અથવા, આ અભિનિવેશનું શું પ્રયોજન છે ? ઇચ્છા આદિ ક્લિંગ દ્વારા આત્મા અનુમેય જ હો. તેથી સૂત્રકાર ગૌતમે કહ્યું છે કે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન આત્માનું ક્લિંગ છે. ઇચ્છા આ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે — જે જ્ઞાતિના અર્થનો ઉપભોગ કરતા પુરુષે પહેલાં સુખ અનુભવ્યું હતું તે જ્ઞાતિના અર્થને ફરી કાલાન્તરે દેખીને, પૂર્વે તે જ્ઞાતિનો અર્થ સુખનું સાધન થયો હતો એ યાદ કરીને, તેને પ્રાપ્ત કરવા તે ઇચ્છે છે. આ ક્રમે ઉત્પન્ન થતી તે ઇચ્છા પૂર્વાપરતું અનુસન્ધાન કરવાને સમર્થ એવા આશ્રયનું અનુમાન કરાવે છે કારણ કે આશ્રય વિનાનું કાર્ય ઘટતું નથી. અને આશ્રયમાત્રની પ્રતીતિમાં આ હેતુ ('કારણ કે તે કાર્ય છે' એ હેતુ) અન્વય-વ્યતિરેકવાળો જ હેતુ બને છે. ઇચ્છા ધર્મી (પક્ષ) છે, 'આશ્રિત છે' એ સાધ્ય ધર્મ છે, 'કારણ કે તે ઘટતી જેમ કાર્ય છે' કે 'કારણ કે તે રૂપની જેમ ગુણ છે' એને હેતુ કહેવા જેમજે. જેમ રસ આદિનું ગુણપણું અચાક્ષુષપ્રત્યક્ષપણું વગેરે દ્વારા આચાર્યોએ દર્શાવ્યું છે, તેમ ઇચ્છા આદિનું પણ ગુણપણું અચાક્ષુષપ્રત્યક્ષપણું વગેરે દ્વારા આચાર્યોએ દર્શાવ્યું છે. એ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક-વાળા આ હેતુ વડે અધિષ્ઠાનમાત્રનું અનુમાન થતાં જ્યારે તે અધિષ્ઠાન દેહ, ઇન્દ્રિય

વગેરે હોવાની સંભાવના ઊભી થાય છે ત્યારે પૂર્વાનુભૂત અર્થની સુખસાધનતાના અનુસંધાનની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતી વર્તમાન તેવા અર્થની ઇચ્છાની ઉત્પત્તિની પર્યાલોચના દ્વારા તે કાર્યો (= વર્તમાન પદાર્થનું દર્શન, પૂર્વાનુભૂત પદાર્થનું સ્મરણ, પૂર્વાનુભૂત પદાર્થની સુખસાધનતાનું સ્મરણ વગેરે કાર્યો) એકકર્તૃક છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પરિણામે શરીર, વગેરેનો તેમના અધિષ્ઠાન તરીકે પ્રતિષેધ થાય છે, તેમ થવાથી તે હેતુ જ કેવળવ્યતિરેકી બની જઈ વિશિષ્ટ આશ્રયનું અનુમાન કરાવે છે. ઇચ્છાનો આશ્રય શરીર આદિથી વિલક્ષણ છે, કારણ કે શરીર આદિમાં બાધક ઘટે છે અને સાથે સાથે શરીર આદિ કાર્ય છે. અહીં સાધર્મ્યદષ્ટાંત સંભવતું નથી એટલે વૈધર્મ્યદષ્ટાંત દર્શાવવામાં આવે છે. તે વૈધર્મ્યદષ્ટાંત ઘટ જ છે. નિર્વિશેષણકાર્યત્વ હેતુમાં જે સાધર્મ્યદષ્ટાંત ઘટ હતો તે જ સવિશેષણકાર્યત્વહેતુમાં વૈધર્મ્યદષ્ટાંત બને છે. જ્યાં વિલક્ષણ આશ્રય સાધ્ય નથી ત્યાં સવિશેષણકાર્યત્વહેતુ નથી, જેમકે ઘટ વગેરેમાં એમ કહેવું અશક્ય નથી. ત્યાં કાર્યત્વમાત્રનો યોગ હોવા છતાં પણ સવિશેષણ કાર્યત્વનો અભાવ હોવાથી વિલક્ષણ આશ્રયનો પણ ત્યાં અભાવ છે, કારણ કે ભૂતલાશ્રિત રૂપે ઘટ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ થાય છે.

29. નનુ ચાન્વયદર્શનમન્તરેણ કેવલવ્યતિરેકઃ પ્રતીયમાનઃ સંદિગ્ધો ભવતિ—
કિં તત્સાધ્યામાવકૃતૈવ તસ્ય તસ્માદ્વાચાવૃત્તિરુત નિમિત્તાન્તરકૃતા ? ઇતિ । સંદિ-
ગ્ધવ્યતિરેકસ્ય હેતોરગમકત્વં નિશ્ચિતવ્યભિચારહેતુવદિતિ તાર્કિકાઃ ।

ઉચ્યતે । સ્યાદેતદેવં યદિ પ્રથમમનવગતાન્વય એવ કેવલવ્યતિરેકશરણો
હેતુઃ પ્રયુજ્યેત । યત્ર ત્વન્વયવ્યતિરેકવાનેવ હેતુઃ કંચન વિશેષમાશ્રિત્ય કેવલવ્ય-
તિરેકિતામવલ્મ્બતે, તત્ર ન સન્દિગ્ધવ્યતિરેકિતાડવકાશં લભતે । ઘટો હિ
ભૂતલાશ્રિતત્વેન પ્રત્યક્ષમુપલભ્યતે । તદસ્ય વિલક્ષણાશ્રયવિરહાદેવ સવિશેષણહેતુ-
શૂન્યતા જાતા, નિર્વિશેષણાવસ્થાયાં તદ્વોગદર્શનાદિતિ ન સંદિગ્ધો વ્યતિરેકઃ ।

29. શંકા—અન્વયદર્શન વિના કેવળ વ્યતિરેક પ્રતીત થતો હોય તો તે વ્યતિરેક
સંદિગ્ધ બને છે, 'શુ' સાધ્યાભાવને કારણે જ તેની (સાધ્યની) તેમાંથી વ્યાવૃત્તિ હશે કે પછી
બીજા કોઈ નિમિત્તને કારણે ? એવી સંદિગ્ધતા ત્યાં રહે છે. નિશ્ચિતવ્યભિચારહેતુની જેમ
સંદિગ્ધવ્યતિરેકહેતુ સાધ્યનો ગમક નથી એમ તાર્કિકો કહે છે.

ન નૈયાયિકો— આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. જે પહેલાં જેની બાબતમાં અન્વય
બાણ્યો નથી જ એવા, (અર્થાત) કેવલ વ્યતિરેક જ જેનું શરણુ છે એવા હેતુનો પ્રયોગ
કરવામાં આવે તો આવું બને. પરંતુ જ્યાં અન્વય-વ્યતિરેકવાળો હેતુ કોઈક વિશેષને આશ્રીને
કેવળવ્યતિરેકીપણાનું અવલંબન કરતો હોય ત્યાં એ હેતુમાં સંદિગ્ધવ્યતિરેકીપણાને અવકાશ નથી.
ભૂતલાના આશ્રિતરૂપે ઘટ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી એના વિલક્ષણ આશ્રયના અભાવને કારણે
જ સવિશેષણ હેતુનો અભાવ થયો છે, કારણ કે હેતુની (કાર્ય ઘટની) નિર્વિશેષણ
અવસ્થામાં ઘટનું ભૂતલાશ્રિતત્વ દેખાય છે; એટલે વ્યતિરેક સંદિગ્ધ નથી.

30. अथवा शरीरत्वं सामान्यमिह वैधर्म्यदृष्टान्तीकर्तव्यम् । तत्र हि सर्वात्मना कार्यत्वस्पर्शोऽपि नास्ति । न च तद्विलक्षणाश्रितं, शरीराश्रितत्वस्य प्रत्यक्षत उपलम्भादिति ।

30 अथवा, शरीरत्व सामान्यने अही वैधर्म्यदृष्टान्त अनावयुं जेधये, कारणु डे शरीरत्व सामान्यभां कार्यपणुनो स्पर्शं पणु नथी; अने ते शरीरत्व विलक्षणु आश्रयभां आश्रित पणु नथी कारणु डे तेनुं शरीरभां आश्रितपणुं प्रत्यक्ष देभाय छे.

31. तदियमिच्छा प्रथमपदार्थदर्शनादिकार्यसमानकर्तृकतयाऽवगम्यमाना शरीरादिविलक्षणमाश्रयमवगमयति, सविशेषणकार्यत्वादिति स्थितम् । यश्च स विलक्षण आश्रयस्तत्रात्मसंज्ञाऽऽगमिकी ।

31. तेथी, पहेलुं पदार्थनुं दर्शन, आदि (आदिथी ते जतिना पूर्वानुभूत पदार्थनुं स्मरणु, ते पूर्वानुभूत पदार्थनी सुप्साधनतानुं स्मरणु, वगेरे) कार्योनी साथे समानकर्तृकता धरावती जणुती धृच्छा शरीर आदिथी विलक्षणु आश्रयनुं ज्ञान करावे छे, कारणु डे ते सविशेषणु कार्य छे—ये स्थिर थयुं. अने जे विलक्षणु आश्रय छे तेनुं 'आत्मा' नाम आणभिक छे, [यौगिक नथी]

32. एवमेव द्वेषादेरात्मलिङ्गता वक्तव्या । यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निधानाद् दुःखमनुभूतवान् पुरुषः, तज्जातीयमर्थं पुनरुपलभमानो दुःखसाधनतामनुसन्धाय तं द्वेष्टीति । सोऽपि प्रतिसन्धातारमेकमन्तरेण नोपपद्यते । आभ्यामिच्छाद्वेषाभ्यामनन्तरं प्रयत्नः समुत्पद्यते । सोऽपि यथोक्तेन क्रमेणानुसन्धानपूर्वक एव । प्रयतमानस्य सुखदुःखे भवतः । ते अपि तथैव द्रष्टव्ये ।

32. आ रीते जे द्वेष आदिनुं आत्मविंगपणुं सभजवयुं जेधये. जे जतिना अथना सान्निध्यथी पुरुषे पहेलां दुःख अनुभवयुं होय ते जे जतिना अर्थने इरीथी देभतो ते तेनी दुःखसाधनतानुं अनुसंधान करीने तेनी ते द्वेष करे छे अटले द्वेष पणु अकप्रतिसंधाता विना धटतो नथी धृच्छा डे द्वेष पणु प्रयत्न उत्पन्न थाय छे. ते पणु यथोक्त क्रमे अनुसंधानपूर्वक जे उत्पन्न थाय छे. प्रयत्न करता पुरुषने सुख डे दुःख थाय छे. तेभने पणु ते रीते जे अर्थात् ते क्रमे अनुसंधानपूर्वक जे उत्पन्न थतां सभजवां.

33. ज्ञानं च शक्यत एवात्मलिङ्गमभिधातुम् । यद्यपि प्रथममनुसन्धाननिर-
पेक्षमपि भवति तत् तथाऽप्यनुसन्धानपूर्वेच्छाऽऽदिकार्यप्रकरणात् निर्णयात्मकमेव
ज्ञानमुदाहर्तव्यम्, तत्र हि बुभुत्साविमर्शादिपूर्वकत्वमुपलब्धमिति तदेककर्तृकत्वमुप-
कल्प्यते । तदेवमिच्छाऽऽदीन्यात्मलिङ्गानीति स्थितम् ।

શાસ્ત્રો ચાનેકહેતૂર્કિર્ન દોષાય કથાસ્તિવ ।

શિષ્યઃ કશ્ચિત્ ક્વચિત્ કિશ્ચિદનુસ્મૃત્યાભિધાસ્યતિ ॥

इति कारुणिको मुनिरनेकमिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान् ।

33. જ્ઞાનને પણ આત્માના લિંગ તરીકે જણાવવું શક્ય જ છે. જે કે પ્રથમ જ્ઞાન અનુસંધાનનિરપેક્ષ થાય છે, તેમ છતાં અનુસંધાનપૂર્વકે થતાં ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનું પ્રકરણ (સંદર્ભ) હોવાને કારણે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને જ આત્માના લિંગ તરીકે કહેવું જોઈએ, કારણ કે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન ખુલુત્સા, વિમર્શ વગેરે પૂર્વકે થતું દેખાય છે, એટલે તેમનામાં એકકર્તૃકતા ધટે છે. તેથી, આ પ્રમાણે ઇચ્છા વગેરે આત્માનાં લિંગો છે એ સ્થિર થયું. જેમ જલ વગેરે કથાઓમાં અનેક હેતુઓ જણાવવાથી નિગ્રહસ્થાનરૂપ દોષ થાય છે તેમ શાસ્ત્રમાં અનેક હેતુઓ જણાવવાથી નિગ્રહસ્થાનરૂપ દોષ થતો નથી. કોઈ શિષ્ય ક્યારેક કંઈક (કોઈક હેતુ) અનુસ્મરણ કરી કહેશે એમ વિચારી કારુણિક મુનિ ગૌતમે અનેક હેતુઓ અહીં ઉપદેશ્યા છે.

34. नन्वत्र चोदितमनुसन्धातारमन्तरेण तदेतदिच्छाऽऽदिकार्यं नावकल्पत इति कथं ज्ञायते ? एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते, तदिदमेकप्रमातृग्रहणा-दात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यादिति व्यर्थमनुमानम् । अग्रहणे तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्व-कत्वेनेच्छाऽऽदेः प्रतिबन्धाग्रहणादशक्यमनुमानमिति । परिहृतमेतत् । कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छाऽऽदेरुपवर्णितमस्माभिः, न स्मरणादिसमानाश्रयतयेति ।

34. શંકા— અહીં કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે છે કે, અનુસંધાતા વિના આ ઇચ્છા વગેરે કાર્ય ધટતું નથી એ કેવી રીતે જણાય ? ‘એક પ્રમાતામાં તે કાર્યનું દર્શન થતું હોવાને કારણે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે બાબતે કહેવું જોઈએ કે જે એમ હોય તો આ એક પ્રમાતાના ગ્રહણ દ્વારા આત્માના પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર થાય, એટલે અનુમાન વ્યર્થ બને. અને જે એક પ્રમાતાનું અગ્રહણ હોય તો ઇચ્છા આદિનો તત્પૂર્વકરૂપે (= એકપ્રમાતૃપૂર્વકરૂપે) વ્યાપ્તિસંબંધ ગૃહીત થાય નહિ, પરિણામે અનુમાન અશક્ય બને.

ब नैयायिक— આ શંકાને અમે દૂર કરી દીધી છે. ઇચ્છા વગેરેને કાર્ય હોવાને કારણે લિંગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે, સ્મરણ આદિ સાથે તેમનો સમાન આધાર હોવાને કારણે લિંગ તરીકે વર્ણવ્યાં નથી.

35. किमर्थस्तर्हि प्रतिसन्धात्रोपन्यासः ? शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः । न त्वेवं व्याख्यातवन्तो वयमेकस्य प्रमातुरिच्छाऽऽदिकार्याश्रयत्वदर्शनादेकाश्रयत्वानु-मानमिति । तस्मान्न दोषः ।

35. શંકાકાર— તો પછી શા માટે પ્રતિસંધાતાની વાત કરો છો.

ब नैयायिक— તે કાર્યોને આશ્રય શરીર વગેરે નથી એમ પ્રતિષેધ કરવા માટે. અમે એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી નથી કે એક પ્રમાતામાં ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનું આશ્રયપણું દેખાતું હોઈ એકાશ્રયપણાનું અનુમાન કરવામાં આવેલ છે. તેથી દોષ નથી.

36. નનુ કથં ન દોષઃ ? શરીરાદ્યાશ્રયત્વપ્રતિષેધસાધનેઽપિ હેતોર્વ્યાપ્તિગ્રહણા-
સમ્ભવાત્ । યાવદ્ હિં દર્શનસ્મરણેચ્છાઽઽદિકાર્યજાતમેકપ્રમાતૃનિયતતયાઽનવધારિતમ્,
તાવત્ કથમસ્મદવસ્થાદિભિઃ ન શરીરાદ્યાશ્રયત્વમિતિ નિષેધસ્ય તત્પૂર્વકસ્ય ચૈકાત્મા-
શ્રિતત્વસ્ય સિદ્ધિઃ ।

36. શંકાકાર — દોષ કેમ નથી ? તે કાર્યોનો આશ્રય શરીર આદિ નથી એવો
પ્રતિષેધ પુસ્વાર કરવા માટે પણ હેતુની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સંભવતું નથી [અહીં હેતુ
એકાશ્રયત્વ છે અને સાધ્ય પ્રતિસંધત્વ છે.] જ્યાં સુધી દર્શન, સ્મરણ, ઇચ્છા વગેરે
કાર્યો એક પ્રમાતામાં નિયતપણે આશ્રિત છે એવું નિશ્ચિત ન થાય ત્યાં સુધી આ અવસ્થા-
ઓનો આશ્રય શરીર આદિ નથી એવા નિષેધની અને તે નિષેધપૂર્વક એક આત્મા તેમનો
આશ્રય છે એ હકીકતની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ?

37. ક એવામાહ ન ગૃહીતમેકકર્તૃકતયા કાર્યમિચ્છાદીતિ ? યદિ
ગૃહીતં તર્હિ વક્તવ્યં ક ગૃહીતં, કેન વા પ્રમાણેન ગૃહીતમિતિ ? સ્વાત્મન્યેવેતિ
ચેત્, સોઽયં પ્રત્યક્ષ આત્મા ભવેત્ । એવમનમ્બ્યુપગમે ન વ્યાપ્તિગ્રહણમિતિ ।

37. જ નૈયાયિક — કોણે એમ કહ્યું કે એક કર્તાવાળા કાર્ય તરીકે ઇચ્છા વગેરેનું
ગ્રહણ થયું નથી ?

શંકાકાર — જો ગ્રહણ થયું છે તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે ગ્રહણ ક્યાં થયું
છે અને ક્યા પ્રમાણથી થયું છે. જો તમે કહો કે તે ગ્રહણ આત્મામાં જ થયું છે તો આ
આત્મા પ્રત્યક્ષ બની જાય, અને જો એમ ન માનો તો વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ન થાય

38. ઉચ્યતે । ન ચ પ્રત્યક્ષ આત્મા, ન ચ વ્યાપ્તેસ્પ્રહણમ્ । ન ચૈવ
ધર્મ્યન્તરે વ્યાપ્તિર્ગૃહ્યતે કિન્તુ સ્વસન્તાન એવ । તથાપિ ન સિદ્ધયતિ પ્રમાતૃનિયતતા-
નુમાનમ્ । કથમિવ ન સિદ્ધયતિ ? સિદ્ધયત્યેવ સન્તાનાન્તરેષુ પ્રતિસન્ધાનસ્યાદૃષ્ટવાત્ ।

38. જ નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અને આપીએ છીએ. ન તો આત્મા પ્રત્યક્ષ છે
કે ન તો વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ છે. અન્ય ધર્મીમાં વ્યાપ્તિ ગૃહીત થતી નથી જ, પરંતુ એક
જ ધર્મીમાં અર્થાત્ એક જ ધર્મીના પોતાના સન્તાનમાં જ વ્યાપ્તિ ગૃહીત થાય છે.

શંકાકાર — તો પણ 'ઇચ્છા આદિ કાર્યોનો એક જ પ્રમાતા આશ્રય છે' એવું એક
પ્રમાતૃનિયતતાનું અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી.

જ નૈયાયિક — કેમ સિદ્ધ નથી થતું ? સિદ્ધ થાય જ, કારણ કે અન્ય સંતોનોમાં
પ્રતિસંધાન દેખ્યું નથી [અર્થાત્ ચૈત્ર દેખેલાનું ચૈત્ર સ્મરણ કરતો નથી.]

39. કિઞ્ચ કોઽત્ર વ્યાપ્તિગ્રહણકાલઃ ? પ્રમાતૃવદ્ધિ તદ્ભેદેન ભવિતવ્યમ્ ।

તતઃ કિમ્ ? इदं તતો ભવતિ — કથં સ્વસન્તાન એવ વ્યાપ્તિર્ગૃહ્યતામ્ ? કથં વા

તત્રૈવ પ્રમાતૃનિયમોઽનુમીયતામિતિ સેયમુભયતઃ પાશારઞ્જુઃ । આત્મા વા પ્રત્યક્ષઃ

વ્યાપ્તિર્વા દુરવગમેતિ ।

39. શંકાકાર — વળી, અહીં વ્યાપ્તિગ્રહણનો કાળ કયો છે ? પ્રમાતૃભેદની જેમ કાળભેદ પણ હોવો જોઈએ.

બ નૈયાયિક — તેથી શું ?

શંકાકાર — તેથી આ થશે — પોતાના જ સંતાનમાં વ્યાપ્તિ કેવી રીતે ગ્રહણ કરશો ? અથવા, ત્યાં જ પ્રમાતૃનિયતતાનું અનુમાન તમે કેવી રીતે કરશો ? આમ અને બાબુ પાશ્વ-રજુ છે — સંકટ છે. કાંતો આત્મા પ્રત્યક્ષ હોવો જોઈએ કાં તો વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવી મુશ્કેલ હોવી જોઈએ. [જે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો વ્યાપ્તિ ઘટે નહિ અને જે વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તો આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એ પુરવાર થાય.]

40. નૈતદેવમ્ । યથા શાક્યપક્ષે સત્ત્વાત્ ક્ષણિકત્વાનુમાને વ્યાપ્તિગ્રહણં, તથેહાપિ ભવિષ્યતિ । તત્ર હિ યૈવ ક્રમયૌગપદ્યવ્યાવૃત્ત્યા સત્ત્વસ્ય નિત્યેભ્યો વ્યાવૃત્તિઃ, સ એવ ક્ષણિકરૈન્વયઃ ઇતિ ધર્મ્યન્તરનિરપેક્ષતયૈવ સાધ્યેડપિ ધર્મિણિ પ્રતિબન્ધગ્રહણં ચાનુમાનં ચ દર્શિતમ્ । તદ્વદિહાપ્યેકપ્રમાતૃપૂર્વકત્વેન પ્રતિસન્ધાનસ્ય ધર્મ્યન્તરે યદ્યપિ ગ્રહણં નાસ્તિ તથાડપિ સન્તાનાન્તરમેદે યદસ્યાદર્શનં તદેવૈકકર્તૃકત્વદર્શનમિતિ કોડનયોર્હેતુત્વે વિશેષઃ ?

40. બ નૈયાયિક — ના, એવું નથી. જેમ બૌદ્ધ પક્ષમાં સત્ત્વ હેતુ ઉપરથી કરવામાં આવતા ક્ષણિકત્વના અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે તેમ અહીં પણ વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ બનશે, કારણ કે ત્યાં નિત્ય વસ્તુમાં [અર્થક્રિયાના] ક્રમ અને યૌગપદ્યની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા સત્ત્વની નિત્ય વસ્તુઓમાંથી જે વ્યાવૃત્તિ થાય છે તે વ્યાવૃત્તિ જ ક્ષણિકોની સાથે સત્ત્વનો અન્વય છે. આમ બૌદ્ધોએ કૌંઈ અન્ય સિદ્ધ ધર્મીની અપેક્ષા વિના જ સાધ્ય ધર્મીમાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ અને અનુમાન દર્શાવ્યું છે. તે રીતે અહીં પણ એકપ્રમાતૃપૂર્વકત્વની પ્રતિસન્ધાન સાથેની વ્યાપ્તિનું સિદ્ધ અન્ય ધર્મીમાં ગ્રહણ ન હોવા છતાં અન્ય સંતાનોમાં (પ્રમાતૃભેદમાં) તેનું (= પ્રતિસન્ધાનનું) જે અદર્શન છે તે જ એકકર્તૃત્વદર્શન (= એકપ્રમાતૃત્વદર્શન) છે. એટલે એ બેના હેતુસ્વરૂપમાં શું વિશેષ છે ?

41. નનુ તત્ર નિત્યેભ્યઃ ક્રમયૌગપદ્યવ્યાવૃત્ત્યા વ્યાવૃત્તં સત્ત્વં શક્યગ્રહણમ્, ઇહ તુ પ્રમાતૃભેદેન પ્રતિસન્ધાનવ્યાવૃત્તિર્દુર્વગમા । સ્વસન્તાનેડપિ જ્ઞાનક્ષણા મિન્ના એવ પ્રમાતારઃ, ન ચ તેભ્યો વ્યાવૃત્તં પ્રતિસન્ધાનમિતિ । તિષ્ઠત્ત્વન્વયઃ, વ્યતિરેક-મુખેનાપિ કષ્ટમિદમનુમાનં વર્તેતે, સ્વસન્તાને સન્તાનાન્તરવત્ પ્રમાતૃભેદગ્રહણાત્, તદ્ભેદગ્રહે હિ સ્વપરસન્તાનવિવેકો ન સ્યાત્ । યદ્યેવં પ્રમાતૃભેદગ્રહણાભાવાત્ પુનરપ્યાત્મા પ્રત્યક્ષ આયાતઃ ।

41. શંકાકાર — ત્યાં નિત્ય વસ્તુઓમાંથી [અર્થક્રિયાના] ક્રમ-યૌગપદ્યની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા વ્યાવૃત્ત સત્ત્વનું ગ્રહણ શક્ય છે. પરંતુ અહીં તો પ્રમાતૃભેદ દ્વારા પ્રતિસન્ધાનની વ્યાવૃત્તિ જાણવી મુશ્કેલ છે. સ્વસન્તાનમાં પણ જ્ઞાનક્ષણોરૂપ પ્રમાતાઓ બિન્ન છે, તેમનાથી અર્થાત્ તે જુદા

જુદા પ્રમાતાઓથી પ્રતિસંધાન વ્યાપ્ત નથી. અન્વય તો બાબુએ રહો, વ્યતિરેકમુખથી પણ આ અનુમાન કષ્ટરૂપ છે. [જ્યાં એકકર્તૃકત્વ (= એકપ્રમાતૃત્વ) નથી ત્યાં પ્રતિસંધાન નથી એવા વ્યતિરેકની અસિદ્ધિ છે,] કારણ કે જેમ સન્તાન્તરમાં પ્રમાતૃભેદનું ગ્રહણ થાય છે તેમ સ્વસંતાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદનું ગ્રહણ થાય છે છતાં પ્રતિસંધાન તો ધૌદ્દ દષ્ટિએ સંભવે છે. જે સ્વસન્તાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદનું ગ્રહણ હોય તો સ્વસન્તાન અને પરસંતાનના ભેદનું ગ્રહણ નહિ થાય, જે સ્વસન્તાન અને પરસન્તાનના ભેદનું ગ્રહણ ન થાય તો સ્વસન્તાનમાં પ્રમાતૃભેદનું ગ્રહણ ન થાય અને પરિણામે પ્રમાતૃભેદના ગ્રહણના અભાવને કારણે ફરી પાછો આત્મા પ્રત્યક્ષ બની ગયો.

42. મૈવમ્, નાત્મા પ્રત્યક્ષઃ । પ્રમાતૃભેદો હિ સ્વસન્તાને ન ગૃહ્યતે इत्यુક્તं, ન પુનસ્તદૈક્યં ગૃહ્યતે । અન્યચ્ચ ભેદાગ્રહણમ્, અન્યચ્ચ તદૈક્યગ્રહણમ્ । ભેદાગ્રહણાદેવ ચ વ્યાપ્તિસિદ્ધેર્ન કષ્ટમનુમાનમ્ ।

નનુ ચ સ્વસન્તાને પ્રમાતૃભેદાગ્રહણં કિં પ્રમાતૃરેકત્વાદુત જ્ઞાનાનાં કાર્ય-કારણભાવાદિતિ ન નિશ્ચીયતે । તતશ્ચ સંદિગ્ધો વ્યતિરેકઃ યથા જ્ઞાનાનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યથા ચ ન તત્કૃતોડયં વ્યવહારસ્તથાડનન્તરમેવ સવિસ્તરં વક્ષ્યામઃ । તસ્માદિચ્છાદિકાર્યેણ યુક્તમેકપ્રમાત્રનુમાનમ્ ।

42 વ નૈયાયિક— એવું નથી. આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી. પ્રમાતૃભેદ સ્વસન્તાનમાં ગૃહીત થતો નથી એમ અમે કહ્યું છે, એમ નથી કહ્યું કે તેનું એક્ય ગૃહીત થાય છે. ભેદાગ્રહણ જુદી વસ્તુ છે અને તેના એક્યનું ગ્રહણ જુદી વસ્તુ છે. ભેદાગ્રહણથી જ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી હોવાથી અનુમાન કષ્ટરૂપ નથી.

શંકાકાર— સ્વસન્તાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદાગ્રહણ શું પ્રમાતાના એક હોવાના કારણે છે કે જ્ઞાનોના કાર્યકારણભાવને કારણે છે એનો નિશ્ચય થતો નથી. અને તેથી વ્યતિરેક સંદિગ્ધ બને છે.

વ નૈયાયિક— જ્ઞાનોનો કાર્યકારણભાવ નથી અને જ્ઞાનોના કાર્યકારણભાવને આધારે આ વ્યવહાર નથી, તે હવે પછી તરત જ સવિસ્તર અમે જણાવીશું. તેથી ઇચ્છા વગેરે કાર્ય દ્વારા એક પ્રમાતાનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે.

43. નનુ ચાશ્રિતમિચ્છાડડદિ દેહ એવ મવિષ્યતિ ।

મૂતાનામેવ ચૈતન્યમિતિ પ્રાહ બૃહસ્પતિઃ ॥

ઉક્તં ચ મદશક્તિવદ્વિજ્ઞાનમિતિ । ઉચ્યતે—શરીરં તાવન્નેચ્છાડડદેરાશ્રયઃ, શૈશવયૌવનવાર્ધકાદિદશાભેદેન મિન્નત્વાત્ ।

તથા હિ નાન્યદદ્યોઽર્થઃ સ્મર્તુમન્યેન શક્યતે ।
 ન ચાન્યેન સ્મૃતે તસ્મિન્નન્યસ્યેચ્છોપજાયતે ॥
 તેનાદ્યાદર્થવિજ્ઞાનાત્ પ્રમૃત્યેચ્છાસમુદ્ભવાત્ ।
 એકસ્ય કાર્યચક્રસ્ય વક્તવ્યઃ કશ્ચિદાશ્રયઃ ॥

શરીરં ચ બાલ્યાદ્યવસ્થાભેદેન ભિન્નમ્ । અતસ્તસ્ય નાશ્રયો ભવિતુમર્હતિ,
 સન્તાનાન્તરવત્ । યથા હિ દેવદત્તદદ્યેઽર્થે યજ્ઞદત્તસ્ય ન સ્મરણમેત્રં બાલશરીરાનુભૂતે
 યુવશરીરસ્ય તન્ન સ્યાત્ ।

43. ભૂતચૈતન્યવાદી — ઇચ્છા વગેરે દેહમાં જ આશ્રિત બનશે. ચૈતન્ય ભૂતોનો જ
 ધર્મ છે એમ બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે. અને વળી વધુમાં કહ્યું છે કે વિજ્ઞાન મદશક્તિ જેવું છે.
 જ નૈયાયિક— ઇચ્છા વગેરેનો આશ્રય શરીર નથી, કારણ કે શૈશવ, યૌવન, વાધક્ય
 આદિ દશાભેદે શરીર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. વળી, અન્યે દેખેલા અર્થનું સ્મરણ અન્ય
 કરી શકતો નથી અને અન્યે તેનું સ્મરણ કરતાં અન્યને તેની ઇચ્છા થતી નથી. તેથી આદ્ય
 અર્થવિજ્ઞાનથી (અર્થાનુભવથી) માંડી ઇચ્છોત્પત્તિ સુધીના એક કાર્યચક્રનો કોઈ એક
 આશ્રય કહેવો જોઈએ. શરીર તો આલ્ય આદિ અવસ્થાભેદે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એટલે
 શરીર આદ્ય અર્થવિજ્ઞાન વગેરેનો એક આશ્રય બનવાને લાયક નથી, સન્તાનાન્તરની જેમ.
 જેમ દેવદત્તે દેખેલા અર્થનું સ્મરણ યજ્ઞદત્તને થતું નથી તેમ બાલશરીરે અનુભવેલા અર્થનું
 સ્મરણ યુવા શરીરને ન થાય.

44. નન્વવસ્થામાત્રમેવ ભિન્નમ્ અવસ્થાતૃશરીરસ્વરૂપમભિન્નમેવ, પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યય-
 પ્રામાણ્યાદત્રગમ્યતે । ન ચેયં પ્રત્યભિજ્ઞા લૂનપુનર્જાતનલાદિપ્રત્યભિજ્ઞાવદન્યથા-
 સિદ્ધા, ત્રિનાશસ્યાનુપલમ્માત્ । સ્તમ્માદૌ હિ ક્ષણમક્ષિત્વપ્રતિષેધઃ પ્રત્યભિજ્ઞયૈવ
 કરિષ્યતે । સા ચેહાપિ તાદૃશ્યેવ ।

44. ભૂતચૈતન્યવાદી — શરીરની અવસ્થાઓ જ ભિન્ન છે, અવસ્થા ધરાવનાર
 શરીરસ્વરૂપ તો અભિન્ન જ છે, એ પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યથી જણાય છે. અને
 આ પ્રત્યભિજ્ઞા લૂનપુનર્જાત કેશ, નખ, વગેરેમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞા જેવી અન્યથાસિદ્ધ નથી,
 કારણ કે અહીં વિનાશની ઉપલબ્ધિ નથી. સ્તંભ આદિમાં ક્ષણિકતાનો પ્રતિષેધ પ્રત્યભિજ્ઞા
 વડે જ કરાશે. અહીં પણ તેવી જ પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

45. તદયુક્તમ્, સ્તમ્માદૌ નાનાત્વકારણાપ્રહણાત્, ઇહ તુ રૂપપરિમાણસન્નિ-
 વેશાદ્યન્યત્વદર્શનાત્ સાદૃશ્યનિબન્ધનેયં આન્તિરેવ પ્રત્યભિજ્ઞા । ન કલ્પ શિશુશરીરે
 તરુણશરીરે જરચ્છરીરે ચ તુલ્યમેવ પરિમાણાદ્યુપલમ્યતે ।

आहारपरिणामाच्च देहभेदोऽवगम्यते ।
 पाकजोत्पत्तिमार्गेण न जीर्येतान्नमन्यथा ॥
 न भवेत् परिपोषो हि दधिकीरादिभक्षणे ।
 प्राक्तनस्याविनाशे न दृश्यते तस्य रिक्तता ॥
 क्षीणैरवयवैः कैश्चित् कैश्चिच्चाभिनवोद्गतैः ।
 अभिन्न एवावयवी कथं भवितुमर्हति ।

तथा च केचित् पच्यमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थात्रिसदृशरूपादियोगिनः
 पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलयोदयौ कल्पितवन्तः ।

यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसूतेन
 नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते, यद्यपि तत्संख्याः तत्परिमाणाः तत्सन्निवेशा-
 स्तदेशाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते, यद्यपि पतन्तो न विभाव्यन्ते, यद्यपि च तदा
 तेषां कर्त्रादिकारणकलापासंभवात् पुनर्घटनमघटमानमिव लक्ष्यते, तथाऽपि तेषामनु-
 मानेन विनाशः परिकल्प्यते । सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च पाकात् पूर्वरूपादिविलक्षणगुणो-
 पलब्धेरन्तःप्रवेशः कृशानोरनुमीयते । तेन वेगवता वह्निद्रव्येण नोदनादभिघाताद्वा
 नूनं घटाद्यारम्भकेष्ववयवेषु क्रिया जायते, क्रियातो विभागः, विभागाद् द्रव्यारम्भ-
 कसंयोगविनाशः, तद्विनाशाद् द्रव्यविनाश इति । अनुप्रवेशपक्षेऽपि सूक्ष्मविवरपरि-
 कल्पनादवश्यमवयवसंयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव । अपि च पाकानन्तरं
 कन्दुकादपकृश्यमाणाः पिठरादयः केचित् स्फुटिताः, केचिद् वक्रतां गताः,
 केचित् सन्निवेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते । तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति । तत्सं-
 ख्यत्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूच्यप्रविद्धकण्ठकोणैः कुम्भादिभिः । अतः पूर्वोक्तनीत्या
 नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते, पक्वाश्च श्यामादिगुणानवजहतो
 रक्तादिगुणान्तरयोगमनुभवन्तः प्राणिगतसुखदुःखोपभोगसाधनभूतादृष्टप्रेर्यमाणाः
 परस्परं संयुज्य ब्यणुकादिप्रक्रमेण तादृशमेव घटादिकार्यमारभन्ते । तत्रामुष्मिन्
 क्षणेऽमुष्य कार्यस्य प्रसवोऽमुष्य प्रलय इति प्रक्रिया न लिख्यते, ग्रन्थविस्तरभया-
 दप्रयोजनत्वाच्चेति । एवं तपनातपपच्यमानेष्वाम्नादिफलेष्वेष एव न्यायः । शरी-
 रेऽप्यौदर्येण तेजसा पच्यमानेष्वन्नपानादिषु रसमलघातुभावेन परिणाममुपगच्छत्सु
 प्रायेण प्रतिक्षणमुत्पादविनाशौ सम्भवत इति स्वैर्याभावात् कथमनुसन्धानादिकार्ययो-
 गोऽस्येति ?

45. જ્યંત — તે વાત બરાબર નથી, સ્તંભ વગેરેમાં [પ્રતિક્ષણ] નાનાત્વના કારણતુ અગ્રહણ છે, જ્યારે અહીં રૂપ, પરિમાણ, સન્નિવેશ આદિનું અન્યત્વ દેખાતું હોય સાદર્યને કારણે જન્મતી બ્રાન્તિ જ આ પ્રત્યક્ષિયા છે. શિશુશરીરમાં, તરુણશરીરમાં અને વૃદ્ધશરીરમાં એકસરખાં જ પરિમાણ આદિ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. પાકજ્નેતપત્તિન્યાયે આહારના પરિણામ (change) ઉપરથી દેહભેદનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ ન માનો તો અર્થાત્ શરીરભેદ ન માનો તો આહારની પરિણતિ ન થાય, દૂધ-દહીં વગેરે ખાવા છતાં પુષ્ટિ ન થાય. પ્રાકૃતન શરીરનો વિનાશ ન માનો તો, અપચય અસંભવ અને, પરિણામે આહાર ન લેવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થતી રિક્તતા પણ ન થાય. કેટલાક અવયવો ક્ષીણ થતા હોય અને કેટલાક અભિન્ન અવયવો ઉત્પન્ન થતા હોય અભિન્ન જ અવયવી (તેનો તે જ અવયવી) હોવો કેવી રીતે થતે? અને વળી આ જ રીતે કેટલાકે (વૈશિષ્ઠિકાએ) પ્રાગવસ્થાથી વિસદશ રૂપ આદિ ધરાવનાર પચ્ચમાન ઘટ વગેરેના નાશ અને ઉત્પાદ પાકના કારણબૂત વેગવાળા અગ્નિદ્રવ્યના સંયોગની પર્યાલોચના દ્વારા કલ્પ્યા છે. જે કે ભટ્ટીમાં પકવવા મૂકેલા, તૃણ, પશુ, વગેરેથી ઠંકાયેલા ઘટ વગેરે ભટ્ટીના છિદ્ર વાટે પ્રસરેલા નયનના કિરણો વડે વિનષ્ટ દેખાતા નથી, જે કે કાચા ઘટ આદિની સંખ્યા, તેમનું પરિમાણ, તેમનો સન્નિવેશ અને તેમનો દેશ પાક ઘટ આદિમાં પણ દેખાય છે, જે કે ઘટ વગેરે પર મૂકેલા તૃણ વગેરે પડી જતા દેખાતા નથી, અને જે કે ઘટોત્પત્તિનાં કાગણો કુંભાર વગેરે અહીં સંભવતા ન હોય પુનઃ ઘટની ઉત્પત્તિ જાણે કે થતી દેખાતી નથી, તેમ છતાં તે ઘટ વગેરેનો અનુમાનથી નાશ કલ્પવામાં આવ્યો છે. ઘટના સર્વ અવયવોમાં અંદર અને બહાર પાકના ક્ષીણે પૂર્વ રૂપ આદિ ગુણોથી વિલક્ષણ ગુણો દેખાતા હોવાથી અગ્નિના અન્તઃપ્રવેશનું અનુમાન થાય છે, તે વેગવાળા અગ્નિદ્રવ્ય દ્વારા નોહનથી કે અભિઘાતથી ઘટના આરંભક અવયવોમાં ક્રિયા જન્મે છે, ક્રિયાથી વિભાગ થાય છે, વિભાગથી ઘટદ્રવ્યના આરંભક સંયોગનો નાશ થાય છે, તેના નાશથી ઘટદ્રવ્યનો નાશ થાય છે. ઘટના સૂક્ષ્મ છિદ્રોની કલ્પના કરી તે છિદ્રો દ્વારા તૈજસ પરમાણુઓ અવિનષ્ટ ઘટના છેક અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે એવું જ્યાં માનવામાં આવ્યું છે તે નૈયાયિકોના પિઠરપાકનાદમાં પણ અવશ્યપણે અવયવસંયોગનું વિઘટન અર્થાત્ ઘટનાશ છે જ. વળી, પાક પછી ભટ્ટીમાંથી બહાર કઢાતા ઘટ વગેરેમાંથી કેટલાક ફૂટી ગયેલા, કેટલાક વાંકા થઈ ગયેલા, કેટલાક અન્ય સન્નિવેશને પામેલા દેખાય છે. તે ઉપરથી પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ઘટ આદિ નાશ પામે છે. તેની તે જ સંખ્યા વગેરે જે નૈયાયિકે કહ્યું છે તે અનૈકાન્તિક છે કારણ કે સોયની અણીથી વીંધાયેલા કંઈ, કોણુ ધરાવતા ઘટ વગેરેની સંખ્યા વગેરે તેના તે જ હોવા છતાં તે ઘટ વગેરે તેના તે જ નથી એમ નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ છે. તેથી પૂર્વોક્ત રીતે નષ્ટ ઘટાદિ કાયદ્રવ્યોમાં પરમાણુઓ જ પાકે છે. પાકેલા પરમાણુઓ શ્યામ આદિ ગુણો છોડી ખીજી રક્ત આદિ ગુણોનો યોગ પામે છે. અને પ્રાણીગત સુખ-દુઃખના ઉપભોગના સાધનબૂત અદૃષ્ટથી પ્રેરાયેલા તે પરમાણુઓ પરસ્પર સંયોગ પામી દ્વયણુકાદિ ક્રમે તેવા જ ઘટ આદિ કાયને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં અમુક ક્ષણે અમુક કાય ઉત્પન્ન થાય છે અને અમુક કાયને નાશ થાય છે એમ પ્રક્રિયા લખતા નથી, કારણ કે તેમ કરતાં અંધનો વિસ્તાર વધી જવાનો ભય છે અને વળી તેમ કરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. સૂર્યના તાપથી પાકતા આમ્ર વગેરે ફળોમાં આ જ ન્યાય છે. શરીરમાં પણ

ज्वरशक्तिं पाकता अने रस-मल-धातुरूपे परिष्णाम पाभता अन्नपान आदिमां प्रायः प्रति-
क्षुत्तु उपाद-विनाश थाय छे, अटवे शरीरमां स्थैर्येनो अलाव होवाथी अनुसंधान आदि
कार्येनो योग शरीरने कर्म करीने होय ?

46. अपरे पुनः प्रत्यक्षवलवत्तया घटादेरविनाशमेव पच्यमानस्य मन्यन्ते ।
सुषिरद्रव्यारम्भाच्चान्तर्बहिश्च पाकोऽप्युपपत्स्यते । दृश्यते च पक्वेऽपि कलशे
निषिक्तानामपां बहिः शीतस्पर्शग्रहणम् । अतश्च पाककाले ज्वलदनलशिखाकलापाऽनु-
प्रवेशकृतविनाशवत् तदापि शिशिरतरनीरकणनिकरानुप्रवेशकृतविनाशप्रसङ्गः । न
चेदृशी प्रमाणदृष्टिः । अतः प्रकृतिसुषिरतयैव कार्यद्रव्यस्य घटादेरारम्भादन्तरान्तरा
तेजःकणानुप्रवेशकृतपाकोपपत्त्वेरलं विनाशकल्पनया । पिठरपाकपक्ष एव पेशलः ।

यादृगेव हि निक्षिप्तः घटः पाकाय कन्दुके ।

पाकेऽपि तादृगेवासाबुद्धृतो दृश्यते ततः ॥

क्वचित्तु सन्निवेशान्तरदर्शनं काष्ठाद्यभिघातकृतमुपपत्स्यते । पावकसंपर्क-
स्य तत्कारित्वे तु सर्वत्र तथाभावः स्यात् । तस्माद्विनष्टा एव घटादयः पच्य-
न्ते । सोऽयं तु घटादिन्यायः शरीरे नेष्यते ।

न ह्यन्नपाकः स्थैर्येऽपि तत्र कुम्भादिपाकवत् ।

चयापचययुक्तं हि शरीरमुपलभ्यते ॥

तस्मात् परिमाणादिभेददर्शनान्नैकं शरीरमिति ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावत्
तत्प्रत्यभिज्ञेति स्थितम् ।

46. भीष्मो (= नैयायिके) प्रत्यक्षना अले पच्यमान घट आदिनो अविनाश ज
माने छे. घटद्रव्य छिद्राणुं होध अंदर-अहार पाक पद्य घटशे. पाका घडाभां अरेला पाष्णीना
शीत स्पर्शानुं अदृश्य अहार यतुं अनुभवाय छे, अे दृशावे छे के घडो छिद्रोवाणो छे. अने
तेथी पाककाले अणता अग्निनी शिष्माओना अनुप्रवेशने लीधे यता घटविनाशनी न्नेम त्यां
पद्य अणु ठंडा पाष्णीना क्खोना अनुप्रवेशने लीधे घटविनाशनी आपत्ति आवे. परंतु प्रमाण
द्वारा आवुं हेयातुं नथी. तेथी, कार्यद्रव्य घट वगेरे स्वभावथी ज छिद्राणुपष्णावाणा ज
उत्पन्न यता होध वग्ने वग्ने तेजना क्खोने अनुप्रवेश थाय छे अने ते अनुप्रवेशथी
पाक घटतो होवाथी विनाशनी कल्पना करवानी जर नथी. तेथी पिठरपाकपक्ष ज योग्य
छे. लडीमां पाक मटे न्नेवे घडो भूकवाभां आव्थो होय छे तेवो ज लडीमांथी अहार कट्टेने
पाके घडो हेयाय छे. कोष्ठक वार अन्य सन्निवेश हेयाय छे ते लो लाकश वगेरेना
अभिघातने कारणे घटशे. अग्निसंयोगने कारणे आ अन्य सन्निवेश थाय छे अेम मानव.मां
आवे तो [अेक निभाडाना] अथा घडाओमां आवो अन्य सन्निवेश थाय, [पद्य अथा
घडाओमां आवो अन्य सन्निवेश यतो नथी.] तेथी अविनष्ट घट आदि पाक पाभे छे.

આ જ ઘટાદિન્યાય શરીરમાં ધ્રુવવામાં આવ્યો નથી. જેમ ઘટ આદિનો પાક ઘટ આદિમાં સ્થિરતા હોવા છતાં (નાશ વિના) થાય છે તેમ અન્નનો પાક અન્નમાં સ્થિરતા હોવા છતાં અર્થાત્ (અન્નના નાશ વિના) થતો નથી, કારણ કે શરીર અયાપ્યયયુક્ત દેખાય છે. તેથી પરિભાષ્ય અદિનો ભેદ દેખાતો હોય એકનું એક શરીર રહેતું નથી. એટલે દીપશિખા વગેરેની પ્રત્યક્ષિજ્ઞાની જેમ શરીરની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા છે, એ સ્થિર થયું.

47. યદપ્યુચ્યતે અવસ્થાનામેવ નાનાત્વમ્ , અવસ્થાતા પુનરેક દેહાલ્પ્યમ્ ઇતિ, તદપ્યયુક્તમ્, મેદાભેદવિકલ્પાનુપપત્તેઃ । યદિ શરીરાદવ્યતિરિક્તા એવ તદવસ્થાઃ, તર્હિ તન્નાનાત્વાત્ શરીરનાનાત્વપ્રસન્નઃ । એકસ્માત્ શરીરાદપ્યનન્યત્વાત્ અવસ્થાનામપ્યન્યોન્યં મેદો ન સ્યાત્ । અથ વ્યતિરિક્તાઃ શરીરાદવસ્થાઃ, તર્હિ મેદેન તદુપગ્રહો દર્શયિતવ્યઃ । ન ચાસાવસ્તિ । ગોત્વાદાવનુવૃત્તિબુદ્ધિરનન્યથાસિદ્ધા સતી જાતિતદ્વતોઃ મેદમાપાદયન્તી ન કેનચિત્ પ્રતિહન્યતે । ઇહ પુનરવસ્થાતુરેકત્વગ્રાહિણી બુદ્ધિઃ પૂર્વેનીત્યા પ્રમાણબાધિતત્વાદ્ ભ્રાન્તેતિ । તસ્માદ્છરીરસ્ય મિન્નત્વાત્ સન્તાનાન્તરવત્ સ્મૃત્યનુસન્ધાનાદિકાર્યયોગો દુર્ઘટ ઇતિ ન તસ્યેછાદિકાર્યાશ્રયત્વમ્ ।

47. અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે પરંતુ દેહ નામનો અવસ્થાવાન તે એક જ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે દેહ અને તેની અવસ્થાઓ વચ્ચે ભેદ અને અભેદના અન્ને વિકલ્પો ધટતા નથી. જે શરીરની અવસ્થાઓ શરીરથી અલિનન હોય તે અવસ્થાઓ અનેક હોય શરીર અનેક બની જવાની આપત્તિ આવે. અવસ્થાઓ એક શરીરથી અલિનન હોવાથી અવસ્થાઓનો પરસ્પર ભેદ પણ નહિ અને હવે જે શરીરથી અવસ્થાઓ લિનન હોય તે ભેદથી તેનો ઉપગ્રહ (ઉપકાર) દેખાડવો જોઈએ, અને એ તે શક્ય નથી. ગોત્વ વગેરેમાં અનુવૃત્તિબુદ્ધિનો અન્યથા ખુલાસો થતો ન હોય તે અનુવૃત્તિબુદ્ધિને જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિમત્ના ભેદનું આપાદન કરતાં કોઈ વારતું નથી, પરંતુ અહીં અવસ્થાતૃના (= શરીરના) એકત્વને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રમાણથી આધિત હોય ભ્રાન્ત છે. તેથી શરીર પોતે લિનન લિનન હોય, સન્તાનાન્તરની જેમ શરીરને સ્મૃતિ, અનુસંધાન વગેરે કાર્યોનો યોગ ધટવો મુશ્કેલ છે, એટલે તે ધ્રુવ આદિ કાર્યોનો આશ્રય નથી.

48. ઇતશ્ચ ન શરીરસ્ય જ્ઞાનાદિયોગઃ, પરિણામિત્વાત્ ક્ષીરવત્ ; રૂપાદિમત્ત્વાત્ તદ્વદેવ; અનેકસમૂહસ્વભાવત્વાત્, ત્રિદણ્ડાદિવત્ ; સન્નિવેશવિશિષ્ટત્વાદ્ બાહ્યભૂતવત્ । ચૈતન્યશૂન્યં શરીરં, શરીરત્વાત્, મૃતશરીરવત્ । ન શરીરધર્મશ્ચૈતન્યમ્ અયાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાત્; ન ચ કાષ્ઠ્યાદિભિર્વ્યભિચારઃ, તદુપજનાપાયયોર્નિમિત્તાન્તરજન્યત્વદર્શનાત્, ઇહ ચ તદભાવાત્ । વિશેષગુણત્વે સતીતિ વા વિશેષોપાદાનાન્ન

વ્યભિચારઃ, તદ્વિશેષગુણત્વે हि चैतन्यस्य रूपादिवत् तदवस्थानादविनाशप्रसङ्गः ।
यत्तु मदशक्तिवदित्युक्तम् तत्र मदशक्तेर्दृष्टत्वात् अभ्युपगमः, न तु ज्ञानस्य तत्र दर्शनम् ।

48. શરીરને જ્ઞાન આદિનો યોગ નથી કારણ કે (૧) ક્ષીરની જેમ તે પરિણામી છે, (૨) ક્ષીરની જેમ તે રૂપ આદિ ગુણો ધરાવે છે, (૩) ત્રિદંડ વગેરેની જેમ તે અનેકના સમૂહ રૂપ છે, (૪) આદ્ય ભૂતની જેમ તે વિશિષ્ટ સન્નિવેશ ધરાવે છે. શરીર ચૈતન્યશૂન્ય છે, કારણ કે તે શરીર છે, મૃતશરીરની જેમ. ચૈતન્ય શરીરનો ધર્મ નથી કારણ કે જ્યાં સુધી શરીરનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. કાર્ણ્ય આદિ સાથે આનો વ્યભિચાર નથી (અર્થાત્ શરીરનો જે ધર્મ હોય તે યાવત્શરીરભાવી હોય, કાર્ણ્ય શરીરનો ધર્મ હોવા છતાં યાવત્શરીરભાવી નથી એટલે અહીં વ્યભિચારદોષ આવે છે એમ નહિ કહી શકાય) કારણ કે શરીરમાં કાર્ણ્યની ઉત્પત્તિ અને નાશને ખીજા નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં દેખીએ છીએ, પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અને નાશને ખીજા નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં દેખતાં નથી. '[ચૈતન્ય] શરીરનો વિશેષણગુણ હોતાં' એ જ્ઞાનનું વિશેષણ ચૈતન્યને આપવાથી વ્યભિચારદોષ આવતો નથી [એમ ન કહેવું જોઈએ] કારણ કે શરીરનો વિશેષણગુણ હોતાં ચૈતન્યની અવસ્થિતિ રૂપ આદિની જેમ—અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર હોય ત્યાં સુધી—થવાથી શરીર અવિનાશી (અમર—ન મરે એવું) બની જવાની આપત્તિ આવશે. જેમ કિણ્વ આદિમાં મદશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે તેમ ભૂતોમાં (= શરીરમાં) જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું ત્યાં કિણ્વ આદિમાં મદશક્તિ દેખાતી હોય તેનો અમે નૈયાયિકો સ્વીકાર કરીએ છીએ પરંતુ ભૂતોમાં જ્ઞાનનું દર્શન થતું નથી [એટલે ભૂતોમાં જ્ઞાનનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી.]

49. નનુ જ્ઞાનમપિ તદન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિ પ્રાયેણ દૃશ્યતે । ભૂતેષ્વન્નપાના-
દ્યુપયોગપુષ્ટેષુ પટ્ટ્વી ચેતના ભવતિ, તદ્વિપર્યયે વિપર્યયઃ । બ્રાહ્મીઘૃતાદ્યુપયોગ-
સંસ્કૃતે ચ કુમારશરીરે પટ્ટપ્રજ્ઞતા જાયતે । વર્ષાસુ ચ સ્વેદાદિનાડનતિદવીયસૈવ
કાલેન દઘ્યાઘવ્યવા એવ ચલન્તઃ પૂતનાદિક્રિમિરૂપા ઉપલભ્યન્તે । ચૈતન્યે ચ
ગુરુલાઘવવ્યવહારોડપિ ભૂતાતિશયસદસસ્વકૃતો મવિષ્યતીતિ ભૂતચૈતન્યપક્ષ એવ
યુક્તિયુક્તો લક્ષ્યતે ।

49. ભૂતચૈતન્યવાદી — જ્ઞાન પણ ભૂતો સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવતું પ્રાયઃ દેખાય છે. અન્નપાન આદિના ઉપયોગથી પુષ્ટ ભૂતોમાં પટ્ટ ચેતના દેખાય છે અને અન્નપાન આદિનાં ઉપયોગના અભાવમાં ક્ષીણ ભૂતોમાં મંદ ચેતના દેખાય છે. બ્રાહ્મી ઘી વગેરેના ઉપયોગથી સંસ્કૃત કુમારશરીરમાં પટ્ટ પ્રજ્ઞા જન્મે છે અને વર્ષાકાળમાં બેજ વગેરેને લીધે થોડા જ વખતમાં અહીં વગેરેના અવયવો જ ચાલતા પૂતાના આદિ કૃમિરૂપ દેખાય છે. ચૈતન્યમાં તીવ્ર-મંદનો વ્યવહાર ભૂતોના અતિશયના હોવા ન હોવાના આધારે થશે, એટલે ભૂતચૈતન્ય-પક્ષ જ યુક્તિયુક્ત છે.

50. નૈતન્વારુ । ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરં લક્ષ્યતે । તત્ર તદનુગ્રહાત્ ઇન્દ્રિયાનુગ્રહે સતિ પટુકરણત્વાદ્ વિષયગ્રહણમપિ પટુતરમિવ ભવતિ । ન હિ વિષયગ્રહણાદન્યચ્ચૈતન્યં નામ । એતેન બ્રાહ્મીઘૃતોપયોગોઽપિ વ્યાખ્યાતઃ । વ્યાપકત્વાદાત્મનઃ સર્વત્ર ભાવે સતિ ભોગાયતનત્વેન કદાચિત્ ભૂતાવયવાનાં સમુપાદાનમ્ । અતઃ શુક્રશોણિતાદિવત્ દધ્યવયવાન્ વિકૃતાનુપાદાસ્યતે । તથા ચ સ્વેદજાદિભેદે બહુભેદો ભૂતસર્ગઃ પ્રવર્તતે વિચિત્રકર્મપરિપાકાપેક્ષયેતિ યત્કિઞ્ચિદેતત્ । તસ્માન્ન સર્વથા ભૂતાનાં ચૈતન્યમિતિ સિદ્ધમ્ ।

50. નૈયાયિક— આ વાત યુએ એવી નથી. ચેષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થનો આશ્રય શરીર છે એ શરીરનું લક્ષણ છે. ત્યાં શરીરના અનુગ્રહથી ઇન્દ્રિયનો અનુગ્રહ થતાં કરણો પટુ થવાથી વિષયગ્રહણ પણુ પટુતર બન્યું કે બને છે, અને વિષયગ્રહણથી અન્ય ચૈતન્ય નથી. આનાથી બ્રાહ્મી ધીનો ઉપયોગ પણુ સમજવાઈ ગયો. આત્મા વ્યાપક હોઈ તેનો સર્વત્ર ભાવ હોતાં કોઈક વાર ભોગાયતનરૂપે ભૂતાવયવોને તે ગ્રહણ કરે છે. તેથી શુક્રશોણિત આદિની જેમ વિકૃત દધ્યવયવોને તે ગ્રહણ કરશે વળી, સ્વેદજ આદિ ભેદે બહુ ભેદવાળો ભૂતસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે—વિચિત્ર કર્મોના પરિપાકની અપેક્ષાએ—આ તો સહેજ. તેથી ચૈતન્ય ભૂતોનો ધર્મ સર્વથા નથી એ સિદ્ધ થયું.

51. નાપીન્દ્રિયાણિ યથોક્તસ્ય જ્ઞાનાદેઃ કાર્યસ્થાશ્રયતાં પ્રતિપદ્યન્તે, 'દર્શનસ્પર્શનાભ્યામેકાર્થગ્રહણાત્' [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૧] । 'યમર્થમહમદ્રાક્ષં ચક્ષુષા તમેવૈતર્હિ સ્પર્શનેન સ્પૃશામિ', 'યમસ્પ્રાક્ષં સ્પર્શનેન તમધુના ચક્ષુષા પશ્યામિ' ઇતિ કતરદિન્દ્રિયમેવમનુસન્દધીત ? ન ચક્ષુઃ, સ્પર્શાવિષયત્વાત્ । ન ત્વગિન્દ્રિયં, રૂપાવિષયત્વાત્ । તસ્માદુભયવિષયગ્રહણસમર્થઃ કશ્ચિદનુસન્ધાતાઽસ્તીતિ સ ઇન્દ્રિયવ્યતિરિક્તો ગમ્યતે ।

અમુનૈવ પ્રસજ્ઞેન રૂપાદિવ્યતિરેકિણઃ ।

વક્તવ્યા ગુણિનઃ સિદ્ધિરેતદ્બુદ્ધિનિબન્ધના ॥

રૂપાદિષુ સ્વતન્ત્રેષુ ન હ્યેષ પ્રત્યયો ભવેત્ ।

ન રૂપમસ્ય વિષયો ન સ્પર્શો ન ચ તદ્ દ્વયમ્ ।

અતઃચ 'ન ગુણવ્યતિરિક્તો ગુણી, ભેદેનાગ્રહણાત્' ઇત્યસિદ્ધઃ પરોક્તો હેતુઃ, ભેદગ્રહણસ્ય દર્શિતત્વાત્ । વૃત્તિત્રિકલ્પાદીનાં તુ પ્રતિસમાધાનં સામાન્યસમર્થનાવસરે કથિતમ્, અવયવિસિદ્ધૌ વક્ષ્યતે ચેત્યલમવાન્તરચિન્તયા ।

51. ઇન્દ્રિયો પણુ યથોક્ત જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય બનતી નથી, કરણ કે ચક્ષુરિન્દ્રિય અને સ્પર્શિન્દ્રિય બને વડે એક અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. જે અર્થને ચક્ષુથી

મેં દેખ્યો હતો તે જ અથને સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શું છું' 'જેને હું સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શ્યો હતો તેને જ અત્યારે ચક્ષુથી દેખું છું' એમ એમાંથી કંઈ ઇન્દ્રિય અનુસંધાન કરે ? ચક્ષુ ન કરે, કારણ કે સ્પર્શ ચક્ષુનો વિષય નથી. ત્વગિન્દ્રિય ન કરે, કારણ કે રૂપ ત્વગિન્દ્રિયનો વિષય નથી. તેથી અન્નેય વિષયને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ હોય એવો કોઈ અનુસંધાતા છે. એટલે ઇન્દ્રિયથી તે જુદો જણાય છે આ જ પ્રસંગથી રૂપ આદિ ગુણોથી જુદા ગુણીની (=દ્રવ્યની) જે સિદ્ધિ કહેવી જોઈએ તે આ અનુસંધાનજ્ઞાનના આધારે થાય છે. રૂપ આદિ ગુણો પોતે [દ્રવ્ય સાથે સમવાયસંબંધ ન ધરાવતા હોત અને પરિણામે તદ્દન] સ્વતંત્ર હોત તે આ અનુસંધાનજ્ઞાન ન થાત. આ જ્ઞાનનો વિષય ન તો રૂપ છે, ન તો સ્પર્શ છે કે ન તો તે જે છે, અને તેથી 'ગુણથી અતિરિક્ત ગુણી નથી, કારણ કે ગુણથી અતિરિક્ત ગુણીનું ગ્રહણ થતુ નથી' એમાં ખીજાએ (બૌદ્ધોએ) જણાવેલો હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે ગુણથી અતિરિક્ત ગુણીનું ગ્રહણ અમે દર્શાવ્યું છે. ગુણો દ્રવ્યમાં એકદેશથી રહે છે કે કૃતસ્તપણે રહે છે એના વિકલ્પોનું સમાધાન સામાન્યના સમર્થન વખતે અમે કર્યું છે અને અવયવીને પુરવાર કરતી વખતે અમે ફરી ફરીશું, એટલે અવાન્તર વિચારણા અહીં રહેવા ઈઈએ.

52. इतश्च नेन्द्रियाणां चैतन्यं, करणत्वात्, वास्यादिवत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि वर्णयिष्यामः । तेन य एष भूतचैतन्यनिराकरणे न्यायो वर्णितः, स तेष्वपि योजनीयः । अतश्चैवम् 'इन्द्रियान्तरविकारात्' [न्यायसूत्र ३.१.१२] ।

આમે હિં ચક્ષુષા દૃષ્ટે રસનિષ્યન્દસુન્દરે ।

રસનસ્ય વિકારઃ સ્યાન્નુ દન્તોદકસંપ્લવઃ ॥

બહૂનામિન્દ્રિયાણાં ચ મિત્ત્રામિપ્રાયતા ભવેત્ ।

તેનૈકત્રૈવ સન્તાને નાનાચેતનતા ભવેત્ ॥

અતિતુચ્છશ્ચાયમિન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષ इति किमत्र बहु लिख्यते ।

52. વળી, ચૈતન્ય ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયો કરણ છે, વાંસલાની જેમ. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ અમે વર્ણવીશું. એટલે ભૂતચૈતન્યના અંડનમાં જે તર્ક અમે રજૂ કર્યો તે તર્ક ઇન્દ્રિયોમાં પણ યોજવો. તેથી જ આમ કહ્યું છે કે [ઇન્દ્રિયો યથોક્ત જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય નથી] કારણ કે [એક ઇન્દ્રિય વિષયગ્રહણ કરે છે ત્યારે ઘણી વાર પૂર્વાનુભૂત વિષયના સ્મરણને લીધે] અન્ય ઇન્દ્રિયમાં વિકાર થાય છે. [જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનાદિ કાર્યનો આશ્રય હોય તો] મધુર રસવાળી સુંદર કેરીને ચક્ષુથી દેખતાં રસનાનો વિકાર—જીભમાં પાણી છૂટવારૂપ—ન થાય [કારણ કે એકના દેખવાથી ખીજાને સ્મરણ થતું નથી]. વળી, જે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય હોય તો ઘણી ઇન્દ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો (ઇચ્છાઓ) થાય, પરિણામે એક જ સંતાનમાં અનેક ચેતનો થાય ઇન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષ ધણો તુચ્છ છે એટલે અહીં બહુ શું લખીએ ?

53. નનુ મનસ્તર્હિં ઇચ્છાદેરધિષ્ટાનં મવિષ્યતિ । તદ્ધિ નિત્યમેકં સર્વવિષય-
મભૌતિકમિતિ ન પ્રાક્તનદોષૈઃ સ્પૃશ્યતે । ઉચ્યતે । મનસોઽપિ તદાશ્રયત્વમનુપપન્નમ્ ।
કુતઃ ? 'જ્ઞાતુર્જ્ઞાનસાધનોપપત્તેઃ સંજ્ઞાભેદમાત્રમ્' [ન્યાયસૂત્ર ૩. ૧. ૧૭] । મનસો
હીચ્છાદ્યાશ્રયત્વે જ્ઞાનાદૌ કર્તૃત્વાત્ તસ્યાપિ બાહ્યગન્ધાદિવિષયજ્ઞાનયૌગપદ્યાનુ-
પપત્તેસ્તદ્ગ્રહણકરણગ્રાણાદ્યધિષ્ટાનપટ્ટના કેનચિદાન્તરસુખદુઃખાદિવિષયગ્રાહિણા સ્મૃત્યાદિ-
ક્રિયાકારિણા ચ કરણેન મવિતવ્યમિતિ તત્રાત્મસંજ્ઞા ભવેત્ , આત્મનિ ચ કર્તૃરિ મનઃ-
સંજ્ઞેતિ ।

53. મનચૈતન્યવાદી— તે પછી ઇચ્છા વગરેતું અધિષ્ટાન મન બનશે મન નિત્ય
છે, એક છે, સર્વ વિષયને બાબતનાર છે, અભૌતિક છે, એટલે પહેલા બાબતેના દોષો તેને
સ્પર્શતા નથી.

નૈયાયિક — એનો ઉત્તર આપીએ છીએ. મન પણ ઇચ્છા આદિનો આશ્રય ઘટતું
નથી. કેમ ? મન જે જ્ઞાતા (જ્ઞાનનો આશ્રય) હોય તે મન જ્ઞાનનું સાધન
(= કરણ) ધરી શકે નહિ, અને જ્ઞાનનું સાધન મનથી જુદું બીજા કોઈ નામે સ્વીકારો
તો નામભેદમાત્ર થશે. જે મન ઇચ્છા વગરેતો આશ્રય હોય તે મન જ્ઞાન આદિનો કર્તા
(જ્ઞાતા વગરે) અને હવે મન જ્ઞાત હોવાથી મનને પણ બાહ્ય ગંધ આદિ વિષયના જ્ઞાનનું
યોગપદ ઘટે નહિ. તેથી બાહ્ય ગંધ આદિના ગ્રહણના કરણો ધાણુ આદિ સાથે ઝડપથી
જોડાતું, અંતર સુખદુઃખ આદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતું અને સ્મૃતિ વગરે ક્રિયા કરનારું
કોઈ કરણ હોવું જોઈએ, તે કશ્યપી 'આત્મા' સંજ્ઞા થશે, કર્તા (=જ્ઞાતા આદિ) આત્માની
'મન' સંજ્ઞા થશે.

54. ન ચાસ્ય બાહ્યકરણૈઃ સિઘ્યન્તિ સકલાઃ ક્રિયાઃ ।

ન ચ સ્મૃતિસુખેચ્છાદૌ ચક્ષુરાદીનિ સાધનમ્ ॥

તેનેચ્છાસ્મૃતિસુખદુઃખવેદનાનામ્

આધારો ન ખલુ મનો ન ચેન્દ્રિયાણિ ।

દેહોઽપિ વ્રજતિ ન તત્સમાશ્રયત્વં

તેનાન્યં પુરુષમતઃ પ્રકલ્પયામઃ ॥

54. બાહ્ય કરણોથી બધી ક્રિયાઓ સિદ્ધ થતી નથી. અને સ્મૃતિ, સુખ, ઇચ્છા વગરેમાં
ચક્ષુ વગરે કરણ નથી. તેથી ઇચ્છા, સ્મૃતિ, સુખ, દુઃખ અને વેદનાનો આધાર (કર્તા) ન
તો મન છે કે ન તો ઇન્દ્રિયો છે. દેહ પણ તેમનો આશ્રય (કર્તા) બનતો નથી. તેથી જુદા
પુરુષની અમે કલ્પના કરીએ છીએ.

55. દિક્પ્રદર્શનમિદં કૃતમિચ્છા-

દ્વેષયત્નસુખદુઃખમતીનામ્ ।

લિङ્ગતાકથનમાત્મનિ તત્ર

ત્વસ્તિ હેતુનિવહો બહુરન્યઃ ॥

કર્તૃ પ્રયોજ્યતા સ્વલુ દૃષ્ટા દાત્રાદિકરણજાતસ્ય ।

ત્વક્શ્રોત્રાદ્યપિ કરણં તથૈવ કર્ત્રા પ્રયુજ્યેત ॥

હિતાહિતપ્રાપ્તિવિસર્ગયોગ્યા

ચેષ્ટા ન દૃષ્ટા નિયતા શરીરે ।

તત્ચ્ચેતનાધિષ્ટિતામમુષ્ય

ગન્ત્રીરથાદેરિવ કલ્પયામઃ ॥

પ્રાણાદિમારુતાનામન્તરચલતાં ચલાચલગતીનામ્ ।

સહજનિજકર્મવિકૃતૌ કારણમનુમીયતે કિઞ્ચિત્ ॥

ઈદં ચ દેહાદિતરત્ર દુર્લભં

નિરીક્ષ્ય વૃદ્ધિક્ષતમગ્નરોહણમ્ ।

ધ્રુવં ગૃહસ્યેવ ગતિઃ પ્રકલ્પતે

નિજાશ્રયક્ષેમપરાયણો નરઃ ॥

ઉક્તં ચ નૈવ મનસા હ્યનધિષ્ટિતાનાં

સ્વાર્થપ્રમાકરણકૌશલમિન્દ્રિયાણામ્ ।

સ્યાત્ કશ્ચિદિષ્ટવિષયાનુગુણઃ પ્રયત્નો

યત્ પ્રેરિતં સમધિતિષ્ઠતિ તાનિ ચેતઃ ॥

જ્ઞાનપ્રયત્નાદિમતોઽથ કસ્ય

દૃષ્ટાન્તતા સ્યાત્ કરણાદિલિङ્ગે ।

55. ધૃત્ત્વા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, જ્ઞાનને આત્માના લિંગ જણાવીને આ તેા દિશા-સૂચનમાત્ર ક્યું છે. આત્માને પુરવાર કરવા બીજા ધણા હેતુઓ છે. દાતરકું વગેરે સધળાં સાધનોને પ્રયોજનાર કર્તા દેખાય છે. ત્વક્, શ્રોત્ર વગેરે કરણો પાણુ તે જ રીતે કર્તા વડે પ્રયોજ્ય. હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહારને યોગ્ય ચેષ્ટા શરીરમાં સદા દેખાતી નથી [પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક દેખાય છે.] તેથી, જેમ ગાડા અને રથની કાદાચિલી ગતિને પ્રેરક ચેતન છે તેમ શરીરની કાદાચિલી ચેષ્ટાને પ્રેરક ચેતન છે એમ અમે વિચારીને કલ્પ્યું છે. શરીરની અંદર ચાલતા, ચલ-અચલ ગતિવાળા પ્રાણુ આદિ વાયુઓનાં પોતાનાં સહજ કર્મની વિકૃતિમાં કારણ-

ભૂત કોઈક કારણનું અનુમાન થાય છે. દેહથી અન્યત્ર દુર્લભ એવાં આ દેહટુદ્ધિ, ધાનું પુરાવું, ભાગિણીં હાડકાંનું સંધાવું જોઈને, પોતાના આશ્રયરૂપ ધરતી સંભાળ રાખવામાં પરાયણ નર ધરતો એમ જિજ્ઞાસુ કરાવે છે તેમ શરીરમાં રહેનારો શરીરના ક્ષેત્ર માટે આ અધું કરે છે એમ અરાઅર ઘટે છે. મનથી અનધિષ્ઠિત (અપ્રેરિત) ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું પ્રમાણાન ઉત્પન્ન કરવાનું કોશલ ધરાવતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇષ્ટ વિષયને અનુગુણ કોઈ પ્રયત્ન થાય જેનાથી પ્રેરાયેલું મન તે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે.

શંકાકાર— કરણ આદિ લિંગમાં જ્ઞાનપ્રયત્નવાળો કોણુ દષ્ટાન્ત યને ? ['વાંસલાની જેમ' એમ જે કહેવામાં આવ્યું ત્યાં વાંસલાનો કયો અધિષ્ઠાતા વિવક્ષિત છે—શરીર કે ખીણુ કોઈ ? શરીરને અધિષ્ઠાતા માનતાં દષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ યને યને ખીણુ કોઈ તે હજુ અસિદ્ધ છે. એટલે અમે પૂછીએ છીએ કે કરણાદિ લિંગમાં જ્ઞાનપ્રયત્નવાળો કોણુ દષ્ટાન્ત યને ?]

56. कार्यो न नः पर्यनुयोग एष

सामान्यमात्रस्य तवापि सिद्धेः ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यो व्यवहारः स चात्मना ।

त्रिना नित्येन नेत्येवं ततस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

यत् प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञास्वभावं

જ્ઞાત્રન્યત્વે તસ્ય ન હ્યાત્મલાભઃ ।

ग्राह्यस्यैक्यं यद्वदर्थस्य तस्मात्

સિદ્ધયત્યેવં ગ્રાહકસ્યાપિ પુંસઃ ॥

अविनाभावग्रहणं लिङ्गज्ञानं तदन्वयस्मरणम् ।

लिङ्गप्रमितिरितीदं न बोद्धुमेदेऽनुमानं स्यात् ॥

જ્ઞાતે વનેચરમુખાદતિદેશવાક્યે

દષ્ટે મૃગે વિપિનવર્તિનિ ગોસદક્ષે ।

तत्संज्ञितामितिफलं लभते प्रमातृ-

મેદે ન ચેદમુપમાનમિતિ પ્રતિષ્ઠમ્ ॥

वर्णानां श्रवणं क्रमेण समयस्मृत्या पदार्थग्रह-

સ્તઃસંસ્કારજમન્યવર્ણકલનાકાલે તદાલોચનમ્ ।

આકાંક્ષાદિનિબન્ધનાન્વયકૃતં વાક્યાર્થસંપિષ્ઠનં

જ્ઞાત્રૈકેન વિનાડતિદુર્ઘટમતો નિત્યાત્મસિદ્ધિર્ધુવા ।

મયેદં પૂર્વેદ્યુર્વિહિતમિદમન્યેચુરપરં
 ત્રિધાતવ્યં ચેતિ શ્રુતિકૃષિવણિજ્યાદિષુ જનાઃ ।
 યદેવં ચેષ્ટન્તે નિપુણમનુસન્ધાય તદમીં
 ધ્રુવં સર્વાવસ્થાનુગતમવગચ્છન્તિ પુરુષમ્ ॥
 ઇત્યાત્મલક્ષણમવાદિ યદેતદિચ્છા-
 દ્વેષપ્રયત્નસુખદુઃખસમાશ્રયત્વમ્ ।
 તત્સન્નિનં તદિહ હેયતયા વ્યવસ્યેત્
 તદ્વિપ્રયુક્તમધિગમ્યતયા મુમુક્ષુઃ ॥

56. નૈયાયિક— આ પ્રશ્ન તમારે અમને કરવો જોઈએ નહિ કારણ કે કેવળ સામાન્યરૂપ પ્રયત્નાદિમત્માત્ર તો તમારે ત્યાં પણ સિદ્ધ છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે જે વ્યવહાર થાય છે તે નિત્ય આત્મા વિના ઘટતો નથી, એટલે તે ઉપરથી એની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જે જ્ઞાતા ક્ષણે ક્ષણે જુદો હોય તો જે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વભાવ છે તે સંભવે જ નહિ. તેથી જેમ ગ્રહ વસ્તુની એકતા પ્રત્યભિજ્ઞાથી પુરવાર થાય છે તેમ ગ્રાહક પુરુષની એકતા પણ પ્રત્યભિજ્ઞાથી પુરવાર થાય છે. ‘પહેલાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે, પછી લિંગદર્શન થાય છે, તે પછી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે, પછી સાધ્યની અનુભૂતિ થાય છે,’ એટલે જ્ઞાતાને ક્ષણે ક્ષણે જુદો માનતાં અનુમાનપ્રમાણ નહિ સંભવે. ‘ગાય જેવા પ્રાણીને ‘ગવય’ નામ અપાય છે’ એવું અતિદેશવચ્ચ વનેચર પાસેથી સાંભળીને પછી જંગલમાં ગાય જેવું પશુ તે દેખે છે, પછી તે પશુની સંજ્ઞાના જ્ઞાનરૂપ ફળને તે પામે છે. જે પ્રમાતા પ્રતિક્ષણ જુદો જ હોય તો આ ઉપમાનપ્રમાણ પ્રતિષ્ઠિત થશે નહિ. વર્ણોનું ક્રમથી શ્રવણ, સકેતસમયના સ્મરણથી પદાર્થનું ગ્રહણ, વર્ણોના સંસ્કારોથી જન્મતું અત્યવણું કલનાકાલે પદાર્થનું આલોચન, આકાંક્ષા વગેરેને આધારે પદાર્થાન્વયકૃત વાક્યાર્થનું સંપિંડન—આ બધું એક જ્ઞાતા વિના અત્યંત દુર્ધટ છે, તેથી નિત્ય આત્માની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. ‘મેં ગઈ કાલે આ ક્યું’ હતું અને ખીજા દિવસે મારે આ કરવાનું છે’ એમ શ્રુતિ, કૃષિ, વાણિજ્ય આદિને અનુલક્ષી લોકો કહે છે. આમ નિપુણ રીતે અનુસંધાન કરીને જોયો વર્તે છે તે આ લોકો ચોક્કસપણે બધી અવસ્થાઓમાં અનુગત એવા પુરુષને જાણે છે—સ્વીકારે છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખનું સમાશ્રયત્વ એ આત્માનું લક્ષણ છે એમ અમે કહ્યું છે મુમુક્ષુ તેમનાથી (=ઇચ્છા, દ્વેષ, આદિથી) યુક્તને અહીં હેય તરીકે નક્કી જાણે અને તેમનાથી યુક્તને અધિગમ્ય (ઉપાદેય) તરીકે નક્કી જાણે.

57. અથો તથાગતાઃ પ્રાહુઃ કિં પુંસા કલ્પિતેન વઃ ।
 જ્ઞાનમાત્રેણ પૂર્વોક્તો વ્યવહારોઽવકલ્પતે ॥
 જ્ઞાનં કિમાત્મવન્નિત્યં સૌગતૈરુપગમ્યતે ।
 પ્રાગ્દર્શિતાનુસન્ધાનસ્મરણાદિક્રિયાક્ષમમ્ ॥
 જ્ઞાનં બૌદ્ધગૃહે તાવત્ કુતો નિત્યં ભવિષ્યતિ ।

અન્યેડપિ સર્વે સંસ્કારા અક્ષણિકા ઇતિ ગૃહ્યતામ્ ॥
 ક્ષણિકં ચેષ્યતે કાર્યં ન ક્વચિત્ કિઞ્ચિદાશ્રિતમ્ ।
 સ્વતન્ત્રાં જ્ઞાનમેવાતો નાન્યસ્તેનાડનુમીયતે ॥
 જ્ઞાનસ્યૈવ પ્રમેદોડયમિચ્છાદ્વેષસુખાદિકઃ ।
 ન વસ્ત્વન્તરમિત્યેવં ન તતોડપ્યન્યકરપનમ્ ॥
 ગુણત્વમપિ નાસ્ત્યસ્ય યતોડધિષ્ટાનકરપના ।
 ન ગુણવ્યતિરિક્તશ્ચ ગુણી નામાસ્તિ કશ્ચન ।
 નિરાશ્રયેષુ વિજ્ઞાનસ્કન્ધેષુ ક્ષણમઙ્ગિષુ ।
 કથં સ્મૃત્યાદિકાર્યં વા પરલોકોડપિ વા કથમ્ ॥

સત્યપિ વા પરલોકે કથમકૃતાભ્યાગમકૃતવિપ્રણાશૌ પરાક્રિયેતે ? યેન હિ જ્ઞાનેન ચૈત્યવન્દનાદિ કર્મ કૃતં, તસ્ય વિનાશાન્ન તત્ફલોપભોગઃ યસ્ય ચ ફલોપભોગઃ તેન ન તત્કર્મ કૃતમિતિ ।

57. હવે ઔદ્ધો કહે છે— અમારે આત્માની કલ્પના કરવાથી શું ? કેવળ જ્ઞાનના આધારે પૂર્વોક્ત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

નૈયાયિક— શું ઔદ્ધો જ્ઞાનને આત્માની જેમ નિત્ય સ્વીકારે છે કે જે પહેલાં દર્શાવેલ અનુસંધાન, સ્મરણુ આદિ ક્રિયા કરવા સંગ્રહ હોય ? ઔદ્ધગૃહે જ્ઞાન નિત્ય કયાંથી હશે ? [જે તમે ઔદ્ધો જ્ઞાનને નિત્ય સ્વીકારો તે] ખીજા બધા સંસ્કારો પણ નિત્ય છે એમ તમે સ્વીકારો. [પરંતુ તમે તે બધા સંસ્કારોને (કાર્યોને) ક્ષણિક ગણો છો.] પ્રત્યેક કાર્યને તમે ક્ષણિક ધરો છો, પરિણામે તે કયાંય આશ્રિત નથી. તેથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર જ છે અર્થાત્ કયાંય આશ્રિત નથી. એટલે તેના વડે અન્યનું (અર્થાત્ તેના આશ્રય આત્માનું) અનુમાન થતું નથી. વળી ઔદ્ધમતે આ ધરો, દ્વેષ, સુખ, વગેરે જ્ઞાનના જ ભેદો છે, જ્ઞાનથી જુદી વસ્તુ નથી, એટલે આમ ધરોઆદિ વડે અન્યની (=આત્માની) કલ્પના કરવામાં આવી નથી. [આશ્રયરહિત ગુણુ હોવા અસંભવ છે, એટલે] જ્ઞાનમાં ગુણુપણુ પણ નથી જેથી તેના આશ્રયની કલ્પના કરવી પડે. ગુણુથી અતિરિક્ત ગુણુી નામનો કોઈ છે નહિ. [આની સામે અમે નૈયાયિકો ઔદ્ધોને પૂછીએ છીએ કે] ક્ષણિક, નિરાશ્રય વિજ્ઞાનસ્કન્ધો હોય તે સ્મૃતિ વગેરે કાર્ય કે પરલોક પણ કેવી રીતે ઘટ ? અને પરલોક હોય તે પણ અકૃતાભ્યાગમ અને કૃતપ્રણાશ એ એ દોષોનું નિરાકરણ કેવી રીતે થાય ? જે જ્ઞાને ચૈત્યવન્દન આદિ કર્મ ક્યું તે જ્ઞાનનો નાશ થઈ જવાથી તે જ્ઞાન તે કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરી શકશે નહિ. અને જે જ્ઞાન તે કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરે છે તે જ્ઞાને તે કર્મ ક્યું નથી.

58. નૈષ દોષઃ, કાર્યકારણભાવસ્ય નિયામકત્વાત્ । અનાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તો હિ જ્ઞાનાનાં હેતુફલભાવપ્રવાહઃ । एष एव च सन्तान इत्युच्यते । तत्कृतश्चायमनुसन्धानादिकार्यनियमः । सन्तानानादित्वादविच्छेदाच्च परलोकोडपि न क्लिष्टकरपनः ।

प्रतीत्यसमुत्पन्न क्षणिक विज्ञानोनी सन्ततिथी औद्धो अनेक दोषो हर करे छे १७६

यद्यपि च सन्तत्यन्तरपतितज्ञानजन्यमपि सन्तत्यन्तरे ज्ञानं दृश्यते, तथाऽपि न तादृश-
कार्यकारणभावेन सन्तानव्यवहारः प्रतिसन्धानादिकार्यनिर्वाहो वा, किन्तुपादानरूपत-
द्विशेषनिबन्धन एवैष निर्वहति नियमः । तस्मिन्नेव सति स्वरूपसन्तानविभागोऽवकल्पते ।

स्मृतिवत् परिहर्तव्यौ कृतनाशाकृतागमौ ।

तत्सन्तानोपसंक्रान्त्या कुसुमे वीजरागवत् ।

आह च—

यस्मिन्नेव तु सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥

यथा यस्मिन्नेव हि कार्पासबीजे वर्णः रक्तताल्यः कृतः, तस्यैव कुसुममपि
रक्तम्, नान्यस्य, तथा यस्मिन्नेव ज्ञानसन्ताने यादृशी कर्मवासना, तादृशं फलं
तस्मिन्नेव सन्ताने भवति, नान्यस्मिन् ज्ञानसन्ताने इत्यर्थः । तथा च
कृतहानाकृताभ्यागमदोषनिरासः ।

नित्यस्त्वात्माऽभ्युपगम्यमानो यदि सुखादिजन्मना विकृतिमनुभवति तदयम-
नित्य एव चर्मादिवदुक्तः स्यात् । निर्विकारत्वे तु सताऽसता वा सुखदुःखादिना
कर्मफलेन कस्तस्य विशेष इति कर्मवैफल्यमेव । तदुक्तम्—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नः चर्मण्यस्ति तयोः फलम् ।

चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फलः ॥ इति

तस्मादुत्सृज्यतामेष मूर्धाभिषिक्तो प्रथमो मोहः आत्मग्रहो नाम । तन्नि-
वृत्त्या चात्मीयग्रहोऽपि विरंस्यति, 'अहमेव न, किं मम' इति । तदिदमहंकारममका-
रग्रन्थिग्रहाणेन नैरात्म्यदर्शनमेव निर्वाणद्वारमवलम्ब्यताम् । तस्य च मार्गः क्षणिकपदार्थ-
निश्चयः । क्षणिकेषु हि सर्वभावेषु निराश्रयेषु ज्ञानस्याप्याश्रयविरहात् कुतस्त्यमात्म-
कल्पनमिति ।

58. औद्ध— आ दोष आवतो नथी, कारण्य के तेनो नियामक कार्यकारण्यभाव छे.
अनादि प्रवाहगत ज्ञानोभां हेतुक्षलभावतो प्रवाह छे. अने आ न संतान छे अमे कहेवाय
छे. अनुसंधान आदि कार्यनो आ नियम संतानकृत छे. संतान अनादि होर्छ तेम न
तेनो विच्छेद न होर्छ परतो क पण्य क्लिष्ट कल्पना नथी. ने के अमे संतानभां रहेवा ज्ञानथी
भीम संतानभां ज्ञान उत्पन्न थतुं हेभाय छे (अमेके गुरुसंततिगत ज्ञानथी शिष्यसंततिगत
ज्ञान उत्पन्न थाय छे) तेम छतां तेवा कार्यकारण्यभावेन अ धारे संतानव्यवहार थतो नथी
के प्रतिसंधान आदि कार्यनो निर्वाह पण्य थतो नथी, परंतु उपसंधान रूप तेना (=कार्यकारण्य-

૧૮૦ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની સન્તતિથી ઔદ્ધો અનેક દોષો દૂર કરે છે

ભાવના) વિશેષને આધારે જ આ નિયમનો નિર્વાહ થાય છે. તે હોતાં જ સ્વરૂપસન્તાનનો વિભાગ ઘટે છે. સ્મૃતિ ઘટશે નહિ એ દોષનો જેમ પરિહાર કર્યો તેમ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ એ દોષોનો પણ પરિહાર કરવો જોઈએ. કૃતનાશ અને અકૃતાગમ દોષ નહિ આવે કારણ કે ખીજનો લાલ રંગ જેમ કુસુમમાં એક સંતાનમાં સંક્રાન્તિ દ્વારા આવે છે તેમ એક જ સંતાનમાં કર્મનો ફળભોગ સંક્રાન્તિ દ્વારા સંભવે છે. અને કહ્યું પણ છે કે જે સંતાનમાં કર્મવાસના પાડવામાં આવી હોય તે જ સંતાનમાં ફળ બંધાય છે, જેમકે કપાસમાં રક્તતા. જેમ જે કપાસના ખીજમાં રક્તતા નામનો રંગ કરવામાં આવ્યો હોય તેના જ ફૂલમાં પણ લાલ રંગ આવે છે, ખીજના ફૂલમાં નહિ, તેવી જ રીતે જે જ્ઞાનસંતાનમાં જેવી કર્મવાસના પડે છે, તેવું ફળ તે જ જ્ઞાનસંતાનમાં થાય છે, અન્ય જ્ઞાનસંતાનમાં થતું નથી. અને એ રીતે કૃતહાન અને અકૃતાબ્યાગમ દોષોનો નિરાસ થાય છે. તમે નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલો આત્મા જો જન્મથી સુખ આદિ વિકૃતિ અનુભવતો હોય તો તે ચર્મ આદિ જેમ અનિત્ય જ કહેવાયો ગણાય. પરંતુ જો નિર્વિકાર હોય તો સત્ કે અસત્ સુખ-દુઃખ આદિ કર્મફળ દ્વારા તેનું શું વિશેષ થાય (શું ફેર પડે?) [કંઈ નહિ,] એટલે કર્મવૈકલ્ય જ આવી પડે. તેથી કહ્યું છે કે વરસાદ અને તડકાથી આકાશને શું ફળ થાય છે—શું અસર થાય છે? [કંઈ જ નહિ,] ચામડાને જ તેમનાથી ફળ થાય છે—અસર થાય છે. જો આત્મા ચર્મ જેવો હોય તો તે અનિત્ય છે અને જો આકાશ જેવો હોય તો તેને ફળ હોય જ નહિ. તેથી આત્મગ્રહ નામનો મૂર્ધાભિષિક્ત આ પ્રથમ મોહ ત્યજ દો. તે આત્મગ્રહની નિવૃત્તિ થતાં આત્મીયગ્રહ પણ અટકી જશે—‘હું જ નથી, તો મારું શું હોય?’ એમ. તેથી, અહંકાર-મમકારની આ ગ્રંથિનો નાશ થવાથી નિર્વાણનું જે દાર છે તે નૈરાત્મ્યદર્શનનું અવલંબન લો. નૈરાત્મ્યે પહોંચવાનો માર્ગ પદાર્થો ક્ષણિક છે એવો નિશ્ચય છે. બધી જ વસ્તુઓ ક્ષણિક અને નિરાશ્રય હોતાં જ્ઞાન પણ આશ્રયરહિત હોવાથી આત્માની કલ્પના કરવાનું ક્યાંથી અને ?

59. કથં પુનરેષઃ સકલપ્રમાણાતીતઃ ક્ષણિકપદાર્થવાદઃ શક્યતે શાક્યૈરભ્યુપગન્તુમ્ ?

ન સ્વલ્લ ક્ષણમક્ષિત્વે ભાવાનામક્ષજા મત્તિઃ ।

પ્રમાણં ક્ષણિકાકારકલ્પનોત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ॥

અથવાપ્યવિનાભૂતહેતુજ્ઞાનાનુપપત્તિતઃ ।

ન ભૂમિરનુમાનસ્ય વિકલ્પનિયત્તસ્થિતેઃ ।

સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાને પ્રત્યુત સ્થૈર્યસાધકે ।

एवं च वञ्चनामात्रमाशुनाशित्वदेशना ॥

59. નૈયાયિક— આ ક્ષણિક પદાર્થવાદ સકલપ્રમાણાતીત હોવાથી ઔદ્ધો કેવી રીતે સ્વીકારી શકે? વસ્તુઓની ક્ષણિકતાને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ગ્રહણ કરતું નથી કારણ કે વસ્તુની ક્ષણિકતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવો સંભવતો નથી. [ઔદ્ધમતે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ

છે, સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. પરંતુ બધાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષો પ્રમાણ નથી, જે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે તે જ પ્રમાણ છે. જે વસ્તુમાં ક્ષણિકતા હોય તો તેને નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે અને તે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાનું સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે જ. પરંતુ ‘આ ઘટ છે’ ‘આ રક્ત છે’ આદિ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ‘આ ક્ષણિક છે’ એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી. આનો અર્થ એ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાને ગ્રહણ કરતું નથી, ક્ષણિકતા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી.] અથવા અવિનાશૂત હેતુનું જ્ઞાન ઘટતું ન હોવાથી, અવિનાશવાત્મક (= વ્યાપ્તિરૂપ) વિકલ્પમાં જેની સ્થિતિ છે તેવા અનુમાન વડે ગ્રહીત થવાને યોગ્ય ક્ષણિકતા નથી. વળી, સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિણા તો સ્થૈય સાધક છે. આમ ક્ષણિકતાનો ઉપદેશ કેવળ વચના છે.

60. ઉચ્ચતે । પ્રત્યક્ષગમ્યં ક્ષણિકત્વં ભવતિ ન ભવતીત્યેષ કરિષ્યતે વિચારઃ ।

અનુમાનં તુ સાંપ્રત્યેત્રમભિધીયતે—સત્વાત્ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા ઇતિ । સત્ત્વં તાવદર્થક્રિયાકારિત્વમુચ્યતે । યથોક્તમ્—

‘અર્થક્રિયાસમર્થં યત્ તદેવ પરમાર્થસત્’ ઇતિ [પ્રમાણવાર્તિક] ॥

સત્પ્રત્યયગમ્યત્વે હિ સત્ત્વે કેશોઽઙ્કાદેરપિ સત્ત્વપ્રસજ્ઞઃ । સત્તાસમ્બન્ધિત્વે તુ સત્ત્વે સામાન્યાદીનાં તદસમ્બન્ધાદસત્ત્વં સ્યાત્ । અર્થક્રિયાસામર્થ્યસત્વાનુવર્તી ચ લૌકિકો વ્યવહારઃ । સત્યપિ પુત્રો તત્કાર્યદર્શનાત્ ‘અપુત્રા વયમ્’ ઇતિ વ્યપદિશન્તિ લૌકિકાઃ । પુત્રાદન્યસ્મિન્નપિ તત્કાર્યકારિણિ સતિ ‘સપુત્રા વયમ્’ ઇતિ ચ બ્રુવતે । તસ્માદર્થક્રિયાકારિત્વમેવ સત્ત્વમ્ ।

60. ઔદ્ધ— આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ક્ષણિકતા પ્રત્યક્ષનો વિષય અને છે કે નહિ એનો વિચાર પછી કરીશું. પરંતુ અત્યારે તો ક્ષણિકતાને પુરવાર કરતું અનુમાન અમે જણાવીએ છીએ—પદાર્થો ક્ષણિક છે કારણ કે તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અસ્તિત્વને અર્થક્રિયાકારિત્વ કહેવામાં આવે છે, જેમકે [પ્રમાણવાર્તિક ૧.૩૨. માં] કહેવામાં આવ્યું છે—‘જે અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ છે તે જ પરમાર્થ સત્ છે’. ‘છે’ એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે સત્ એમ જે હોય તો કેશોઽઙ્ક આદિ પણ સત્ બની જવાનો પ્રસંગ આવે. સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ જેને હોય તે સત્ એમ જે હોય તો સામાન્ય વગેરેને સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ ન હોવાથી સામાન્ય વગેરે અસત્ બની જાય. વળી, ‘જેનામાં અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય હોય તે સત્’ એ વ્યાખ્યાને અનુસરીને લૌકિક વ્યવહાર થાય છે. પુત્ર હોવા છતાં પુત્રનું કાર્ય ન દેખાવાથી ‘અમે અપુત્ર છીએ’ એમ લોકો કહે છે. પુત્રથી અન્ય ખીજું કોઈ પુત્રકાર્ય કરનારું હોય તો ‘અમે સપુત્ર છીએ’ એમ લોકો કહે છે તેથી અર્થક્રિયાકારિતા જ સત્ત્વ છે.

61. ભવત્ત્વેવં, તસ્ય તુ કુત્ર કયં વા ક્ષણિકત્વેન વ્યાપ્તિગ્રહણમ્ ? કુત્રોતિ યત્ પૃચ્છસિ, યત્ર રોચતે મહાભાગાય ઘટે પટે વા ગૃહ્યતાં વ્યાપ્તિઃ । કિં સાધ્યઘર્મિણ્યેવ વ્યાપ્તિગ્રહણમુપપદ્યતે ?

ધીમન્ ! કોઽત્ર પ્રમાદઃ ? ન હિ દૈવનિર્મિતઃ કશ્ચિત્ સાધ્યધર્મા નામ । પ્રહીતું શક્યતે ચેત્ વ્યાપ્તિઃ યત્ર તત્ર સા ગૃહ્યતામિતિ । યત્ તુ કથમસ્યા ગ્રહણમિતિ તદુચ્યતે—ભાવાનાં હિ સત્ત્વં ક્રમયૌગપદ્યાભ્યાં વ્યાપ્તમ્ ।

નિત્યેષુ ચ પદાર્થેષુ વ્યાપકાનુપલમ્ભનાત્ ।
તદ્ વ્યાપ્તમપિ સત્ત્વં હિ બલાત્ તેમ્બો નિવર્તતે ॥
ન ચ રાશિસ્તૃતીયોઽસ્તિ તેન ગત્યન્તરક્ષયાત્ ।
ક્ષણિકાનેવ તાન્ ભાવાન્ સત્ત્વં સમવલમ્બતે ।
તદ્ સ્વગ્રાહકાદ્ બોધાદસન્દિગ્ધં પ્રતીયતે ।
જ્ઞાનોત્પન્નયૈવ તદ્ગ્રેતોરસામર્થ્યે પરાકૃતે ।
અસમર્થાત્ સમુત્પાદો દૃશ્યતે ન હિ કસ્યચિત્ ।
શક્તાશક્તપ્રસૂતત્વે ન તદ્બોધોઽસ્તિ સંશયઃ ॥
અત એવ ચ તજ્ઞાનં પ્રમાણં જગદુઃ સ્વતઃ ।
સ્વરૂપે શક્તિજત્વે તુ સંશયાદેરસમવાત્ ॥

કિમિદં રજતમુત શુક્તિકેતિ વિશેષાંશે સંશેરતાં નામ પ્રમાતારઃ, ન તુ સામર્થ્ય પ્રતિ દોષા કાચિત્ સંભવતિ 'કિમિદં જ્ઞાનં સમર્થેન જનિતમુત તદિતરેણ ?' ઇતિ, અસમર્થસ્ય જનકત્વાનુપપત્તેઃ । વ્યાપકાનુપલમ્ભસ્યાપિ વ્યાપ્તિગ્રાહિણઃ સ્વત એવ પ્રામાણ્યમ્, સંશયવિપર્યયયોસ્તત્રાપ્યભાવાત્ ।

61. નૈયાયિક— ભલે, તેમ હો. પરંતુ ક્ષણિકત્વ સાથે સત્ત્વની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે ?

બૌદ્ધ— 'ક્યાં ?' એમ તમે જે પૂછો છો, તેનો ઉત્તર એ છે કે આપ મહાભાગને જ્યાં ડુએ ત્યાં— ઘટમાં કે પટમાં—વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરો.

નૈયાયિક—શું વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સાધ્ય ધર્મીમાં ઘટે છે ?

બૌદ્ધ— એ બુદ્ધિમાન ! અહીં આ ભૂલ કેવી ? દૈવે નિર્મેલ કોષ સાધ્ય ધર્મી છે જે નહિ. જે વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવી શક્ય હોય તો ગમે ત્યાં તેને ગ્રહણ કરો. વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કેવી રીતે થાય છે એમ જે તમે પૂછ્યું તેની આખતમાં અમે જણાવીએ છીએ કે— વસ્તુઓનું સત્ત્વ (=અસ્તિત્વ) (અર્થક્રિયાના) ક્રમ અને યૌગપદ્ય એથી વ્યાપ્ત છે. વ્યાપક આ ક્રમયૌગપદ્ય બંનેની ઉપલબ્ધિ નિત્ય પદાર્થોમાં ન હોવાથી તેમનાથી વ્યાપ્ત એવું સત્ત્વ ન છૂટકે નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. નિત્ય અને ક્ષણિકથી અતિરિક્ત એવો

ત્રીજો શાશ (= વિકલ્પ) છે નહિ, એટલે ખીજી કોઇ ગતિ ન હોવાથી તે સત્ત્વ ક્ષણિક વસ્તુઓને જ અવલમ્બે છે. અને તે સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોના પોતાના પ્રાહક જ્ઞાન વડે જ અસંદિગ્ધપણે પ્રતીત થાય છે. સત્ત્વના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વડે જ તે જ્ઞાનોત્પત્તિના ઉપાદક કારણનું (=ક્ષણિક પદાર્થનું) અસામર્થ્ય દૂર થઇ જાય છે. અસમર્થમાંથી ઉત્પત્તિ થતી કોઇએ દેખી નથી. જો પોતાના સત્ત્વનું જ્ઞાન જન્માવવામાં સમર્થ કે અસમર્થ ક્ષણિક પદાર્થોમાંથી સત્ત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો સત્ત્વનું અસંદિગ્ધ જ્ઞાન થાય નહિ, સંશય થાય. તેથી જ સત્ત્વનું જ્ઞાન સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેના શક્તિજલ્પસ્વસ્વરૂપમાં સંશય વગેરે સંભવતા નથી. 'શુ' આ જ્ઞાત છે કે છાપ છે' એમ વિશેષાંશમાં પ્રમાતાઓ ભલે શંકા કરે, પરંતુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના તેના (= ક્ષણિક પદાર્થોના) સામર્થ્યની આખતમાં 'શુ' આ જ્ઞાન સમર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અસમર્થથી ?' એવા કોઇ શંકા સંભવતી નથી, કારણ કે અસમર્થનું જન્મકપણ્ય ઘટતું નથી. વ્યાપ્તિપ્રાપ્તિ વ્યાપકાનુપલબ્ધનું સ્વતઃ જ પ્રમાણ્ય છે, કારણ કે સંશય અને વિપર્યયનો ત્યાં પણ અભાવ છે.

62. કથં પુનર્નિત્યેષુ પદાર્થેષુ સત્ત્વવ્યાપકયોઃ ક્રમયૌગપદ્ધયોરનુપલમ્ભઃ ? ઉચ્યતે । નિત્યો હિ ભાવઃ ક્રમેણ વા કાર્યં કુર્યાત્ યૌગપદ્ધેન વા, પરસ્પરપરિહારસ્થિતાત્મનાં તૃતીયપ્રકારાનુપત્તેઃ । ન તાવત્ ક્રમેણ । સ હિ સમર્થો વા સ્યાત્ અસમર્થો વા । સમર્થ-શ્ચેત્ કિં ક્રમેણ, સમર્થસ્ય કાલક્ષેપાયોગાત્ । અસમર્થસ્ત્વસમર્થત્વાદેવ ન કરોતિ કિઞ્ચિદિતિ તસ્યાપિ કિં ક્રમેણ ? સહકાર્યપેક્ષયા કરોતીતિ ચેત્, ન, અસમર્થસ્ય સહકારિણાડપિ સામર્થ્યાધાનાનુપત્તેઃ । સમર્થસ્ય સ્વતઃ એવ સામર્થ્યે સતિ સહકારિત્વૈયથ્યાત્ । સહકારિસન્નિધાનેડપિ ચાસ્ય સ્વરૂપેણ વા કર્તૃત્વં સ્યાત્ પરરૂપેણ વા ? સ્વરૂપસ્ય ચ પ્રાગપિ ભાવાત્, તસ્ય ચ કારકત્વાત્, કિં સહકારિણા ? પરરૂપેણ કર્તૃત્વે પૂર્વરૂપપરિત્યાગાત્ તદ્રૂપાન્તરાપત્તેશ્ચ ક્ષણિકત્વમાપદ્યતે । એવં સહકાર્યપિ સમર્થાસમર્થતયા વિકલ્પનીયઃ । સ્વતોડસ્ય સામર્થ્યે કિં પરોપકરણદૈન્યેન, અસમર્થસ્તુ સચિત્રઃ કિમાગત્યાપિ તપસ્વી કરિષ્યતિ ? કિઞ્ચ, કિઞ્ચિત્કરો વા સહકારી સ્યાત્, અકિઞ્ચિત્કરો વા ? અકિઞ્ચિત્કરપક્ષે સર્વઃ સર્વસ્ય સર્વત્ર કાર્યે સાચિવ્યમુપગચ્છેત્ । કિઞ્ચિત્કરશ્ચેત્, વક્તવ્યં કિં કરોતીતિ । ઉપકારમિતિ ચેત્, સ ઉપક્રિયમાણાત્ મિન્નોડમિન્નો વા ? અમિન્નશ્ચેત્, સ એવ કૃતઃ સ્યાત્ । મેદે તસ્ય કિમાયાતં યદસૌ નુ પૂર્વવદાસ્તે । કાર્યદપિ મેદામેદામ્યાં ચિન્ત્ય ઉપકારઃ । ન કાર્યાદ્ મિન્નોડનુપલમ્ભાદ્ દ્વયકરણાભાવાચ્ચ । કાર્યાદવ્યતિરિક્તે તૂપકારે સહકારિણા ક્રિયમાણે કાર્યમેવ તેન કૃતં સ્યાદિતિ મૂલકારણાનર્થક્યમ્ ।

62. નૈયાયિક — ધર્મી, સત્ત્વના વ્યાપક ક્રમ-યૌગપદ્ધતેનો અનુપલબ્ધ નિત્ય પદાર્થોમાં કેવી રીતે છે ?

બૌદ્ધ—અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. નિત્ય વસ્તુ કાં તો ક્રમથી કાર્ય કરે કાં તો યોગપદ્ધ કાર્ય કરે, કારણ કે ક્રમ અને યોગપદ્ધ એ એ એકબીજાનો પરિહાર કરીને જ રહેતા હોઈ ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ ઘટતો નથી. નિત્ય વસ્તુ ક્રમથી કાર્ય ન કરે. નિત્ય વસ્તુ [પોતાનાં કાર્યો કરવા] કાં તો સમર્થ હોય કાં તો અસમર્થ. જો સમર્થ હોય તો ક્રમથી કાર્ય શા માટે કરે? કારણ કે સમર્થ કાલક્ષેપ કરે જ નહિ. જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી તે કોઈ પણ કાર્ય ન કરે, એટલે અસમર્થને પણ ક્રમનું કંઈ પ્રયોજન નથી. સહકારીની અપેક્ષાને લીધે તે ક્રમથી કાર્ય કરે છે એમ જો તમે કહેતા હો તો તે ખરાખર નથી કારણ કે જે અસમર્થ છે તેનામાં સહકારી પણ સામર્થ્યનું આધાન કરે એ ઘટતું નથી. અને સમર્થમાં સ્વતઃ જ સામર્થ્ય હોય છે એટલે સહકારી વ્યર્થ છે. સહકારીનું સન્નિધાન હોય ત્યારે પણ તેનું (=નિત્ય પદાર્થનું) કર્તૃત્વ સ્વરૂપથી છે કે પરરૂપથી? સ્વરૂપ તો પહેલેથી હોવાથી અને સ્વરૂપ જ કારકપણું હોવાથી સહકારીનું શું પ્રયોજન? પરરૂપથી કર્તૃત્વ હોય તો પૂર્વ રૂપને પરિચાગ અને બીજા રૂપને સ્વીકાર આવી પડવાથી ક્ષણિકત્વ આવી પડે છે. આ જ રીતે સહકારીનો આત્મમાં પણ સમર્થ-અસમર્થના એ વિકલ્પો ઊડાવવા જોઈએ. જો પોતે જ સમર્થ હોય તો બીજાને સહાય કરવાનું દૈન્ય તે શા માટે દાખવે? જો તે અસમર્થ હોય તો આવાને પણ તે બિચારે શું કરવાનો? વળી સહકારી કિંચિત્કર છે કે અકિંચિત્કર? અકિંચિત્કરપક્ષમાં બધાનાં બધાં કાર્યમાં બધે સહકારીપણું તે પ્રાપ્ત કરે. જો તે કિંચિત્કર હોય તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે શું કરે છે? જો તમે કહો કે ઉપકાર કરે છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે ઉપકાર, ઉપકાર પામતી પેલી નિત્ય વસ્તુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો અભિન્ન હોય તો સહકારીએ પેલી નિત્ય વસ્તુને જ કરી કહેવાય. જો ભિન્ન હોય તો તેથી શું લાભ? કારણ કે તે નિત્ય વસ્તુ તો પહેલાના જેવી જ રહે છે. વળી ઉપકાર કાર્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ પણ ચિન્તવવું જોઈએ. તે કાર્યથી ભિન્ન નથી, કારણ કે કાર્યથી ભિન્ન ઉપકાર ઉપલબ્ધ થતો નથી અને વળી એની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. કાર્યથી અભિન્ન એવા ઉપકારને સહકારી કરતો હોય તો સહકારીએ જ તે કાર્ય કર્યું, ગણાય, એટલે મૂળ કારણ (= પેલી નિત્ય વસ્તુ) નિરર્થક બની જાય.

63. નનુ ચૈક એવ ભાવઃ કારકઃ, સ એવ હિ સમર્થઃ, તદિતરપદાર્થસન્નિધાનં તુ સ્વહેતુવશાદુપનતમિતિ નોપાલમ્ભમર્હતિ ।

नैतद्युक्तम्, एकस्य कदाचिदपि कारकत्वानुपलब्धेस्तत्सामर्थ्यस्य दुरधिगमत्वात् । एवं ह्यसौ समर्थ उच्यते, यद्येकः कदाचित् कार्यमुत्पादयन् दृश्येत, न तु विस्मृत्यापि दृश्यते ।

63. નૈયાયિક—એક જ ભાવ (ભાવરૂપ નિત્ય વસ્તુ) કારક (=કારણ) છે, કારણ કે તે જ સમર્થ છે. તેનાથી ઇતર પદાર્થોનું (= સહકારીઓનું) સન્નિધાન તો તે ઇતર પદાર્થોના પોતપોતાના કારણને લઈને થયેલું હોય છે, એટલે તે ઇતર પદાર્થોનું સન્નિધાન ઉપાલંબને પાત્ર નથી.

બૌદ્ધ— આ બરાબર નથી, કારણ કે કદી પણ એકતું કારકપણું દેખ્યું ન હોઈ, તેના સામર્થ્યનું જ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે. જો એકને કદી કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું દેખીએ તો એ સમર્થ કહેવાય, પરંતુ એકને કાર્ય કરતું કોઈ ભૂલથી પણ દેખતું નથી.

64. અથ કાર્યસ્યાયં સ્વભાવો યદેકસ્માન્નોત્પદ્યતે, કારણં તુ શક્તમેવેતિ । તદપ્યયુક્તમ્, કાર્યસ્વભાવપરાધીનત્વેન કારણસ્ય સામર્થ્યવિરહપ્રજ્ઞાત્ । एवं ह्यसौ समर्थः कथ्येत यदि कार्यस्वभावमनादृश्य स्वतन्त्र एक एव प्रसह्य कार्यं जनयेत् । न चैवं दृश्यत इति यत्किञ्चिदेतत् ।

64. નૈયાયિક—એ તો કાર્યનો એવો સ્વભાવ છે કે તે એકથી ઉત્પન્ન થતું નથી બાકી કારણ તો એકલું જ તેને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે.

બૌદ્ધ— તે બરાબર નથી, કારણ કે જો કારણ પોતે કાર્યના સ્વભાવને પરાધીન હોય તો તે કારણ સામર્થ્યરહિત હોવાની આપત્તિ આવે. જો કાર્યના સ્વભાવનો અનાદર કરીને સ્વતંત્રપણે એક કારણ જ બનાવકારે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તો જ એને સમર્થ કહેવાય, અને આવું દેખાતું નથી, એટલે તમારી વાત તુચ્છ છે.

65. અથ સમર્થમેવ કારણમ્ । તસ્ય ત્વયં સ્વભાવો યત્ સહસૈવ કાર્યં ન કરોતિ, કતિપયક્ષણવ્યવધાને તુ કાર્યં કરોતીતિ । યદ્યેવં ન કદાચિત્ કાર્યોત્પાદઃ સ્યાત્ । કાર્યોત્પાદસમયેડપિ કતિપયક્ષણવ્યવહિતકાર્યજનનસ્વભાવાનપાયાત્, પુનઃ કતિપયક્ષણાવેક્ષણં સ્યાત્ । તેષ્વપિ કતિપયેષુ ક્ષણેષ્વતિક્રાન્તેષુ સ એવાસ્ય સ્વભાવસ્તદવસ્થા इति पुनरप्येवं भवेदिति कदा नाम कार्यं जनयेत् ? तदेवमादिदोषोपहतत्वात् न क्रमेण भावानामर्थक्रियासामर्थ्यम् ।

65. નૈયાયિક— કારણ સમર્થ જ છે. પરંતુ તેનો એ સ્વભાવ છે કે તે સહસા કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ કેટલીક ક્ષણના વ્યવધાન પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ— જો અવું હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ કદી ન થાય. કાર્યની ઉત્પત્તિના સમયે પણ કેટલીક ક્ષણના વ્યવધાન પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો કારણનો સ્વભાવ ચાલ્યો ગયો ન હોઈ ફરી તે કેટલીક ક્ષણની રાહ જોશે. તે કેટલીક ક્ષણો ચાલી ગયા ત્યારે પણ તેનો તે જ સ્વભાવ તેવો ને તેવો જ રહે છે, એટલે ફરી પણ એમ જ થાય, પરિણામે તે કાર્યને ઉત્પન્ન ક્યારે કરે ? તેથી, આમ આ અને બીજા દોષોથી હણાયેલ હોવાને કારણે ભાવો (=નિત્ય વસ્તુઓ) ક્રમથી અર્થક્રિયા કરે છે એ પક્ષ ટકતો નથી.

66. नापि युगपत्, लोके तथा व्यवहारादर्शनात् । युगपत्कृतकार्यस्यापि स्थिरस्य पुनरकरणे हेत्वभावः । पुनश्च कुर्वन्नपि भावः कार्यं न तदेव कुर्यात्, कृतस्य करणायोगात् । कार्यान्तरकरणे तु स एवायं पुनः क्रमपक्ष आपतेदिति एवं क्रमयौगपद्ये नित्येभ्यः पदार्थेभ्यः निवर्तते । ते च निवर्तमाने सच्चस्य व्यापके इति सत्त्वं तेभ्य आदायैव निवर्तते । तेभ्यः प्रच्युतं सत्त्वं गत्यन्तरविरहात् क्षणिकेष्वेव

નિવિશતે । અતો યદ્યપિ કાર્યહેતૌ ધૂમાગ્ન્યોરિવ સ્વભાવહેતાવપિ વા ક્વચિદ્ વૃક્ષત્વ-
શિંશપાત્વયોરિવ પૂર્વમિદ્ સાધ્યસાધનધર્મયોર્નિહં ધર્મ્યન્તરે ન વૃત્તં તથાઽપિ સાધ્ય-
ધર્મિણ્યેવ વ્યાપ્તિપ્રહણમુપપત્સ્યતે, વિપક્ષવ્યાવૃત્તેઃ સુપરિનિશ્ચિતત્વાત્ । યૈવ ચ
વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તિઃ સ એવ ચાસ્ય હેતોઃ સ્વસાધ્યેનાન્વયઃ । ન હ્યેવં સંભવતિ નિત્યેભ્યશ્ચ
વ્યાવૃત્તં સત્ત્વં ક્ષણિકેષુ ચ ન નિષ્પ્રમિતિ, તૃતીયરાશ્યભાવાત્, નિરાશ્રયત્વાનુપપત્તેશ્ચ ।
તદેવં ક્વચિદ્ ધર્મિણિ વ્યાપ્તૌ ગૃહીતાયાં યદિ સ એવ કદાચિત્ પરં પ્રતિ દૃષ્ટાન્તીક્રિયતે
તદૈવં નામ ભવતુ, કો દોષ ઇતિ ।

66. નિત્ય પદાર્થો યુગપત્ પણ અર્થક્રિયા કરતા નથી, કારણ કે લોકમાં તેવો
વ્યવહાર દેખતો નથી. યુગપત્ કાર્ય કરનાર નિત્ય કારણને પુનઃ કાર્ય ન કરવામાં કોઈ પણ
હેતુનો અભાવ છે. વળી, તે નિત્ય કારણ ફરીથી કાર્ય કરે તો તે જ (=પહેલાં કરેલા) કાર્યને
ઉત્પન્ન ન કરે, કારણ કે જે કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેને જ ફરી ઉત્પન્ન કરવાનું
ઘટતું નથી. જે તે નિત્ય કારણ ખીજા કાર્યને કરે તો પેલો ક્રમપક્ષ જ આવીને પડે. આમ
ક્રમ અને યોગપદ્ધતિને નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. તે નિવૃત્ત થતાં તે સત્ત્વના
વ્યાપક હોવાથી નિત્ય પદાર્થોમાંથી સત્ત્વ પણ નિવૃત્ત થાય છે. નિત્ય પદાર્થોમાંથી વ્યુત થયેલું
સત્ત્વ, ખીજા કોઈ ગતિ ન હોવાથી, ક્ષણિક પદાર્થોમાં જ રહે છે. તેથી, જે કે કાર્યહેતુની
આપતમાં જેમ ધૂમ અને અગ્નિ અને સ્વભાવહેતુની આપતમાં જેમ વૃક્ષત્વ અને શિંશપાત્વ
એ સાધ્ય-સાધન ધર્મોનું ગ્રહણ ધર્મ્યન્તરમાં પહેલાં થયું હોય છે તેમ અહીં સાધ્યધર્મ
અને સાધનધર્મનું ગ્રહણ ધર્મ્યન્તરમાં પહેલાં થયું હોતું નથી તેમ છતાં સાધ્યરૂપ ધર્મોમાં
જ વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ઘટશે કારણ કે વિપક્ષમાંથી સાધનધર્મની વ્યાવૃત્તિ બરાબર નિશ્ચિત છે.
વિપક્ષમાંથી સાધનધર્મની વ્યાવૃત્તિ પણ તે જ છે અને એ સાધનધર્મનો પોતાના સાધ્યધર્મ
સાથે અન્વય પણ તે જ છે, કારણકે એનું સંભવતું નથી કે સત્ત્વ નિત્ય પદાર્થોમાંથી
વ્યાવૃત્ત હોય અને છતાં તે સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોમાં રહેતું ન હોય, કારણ કે નિત્ય અને
ક્ષણિક એ એથી જુદો ત્રીજો વર્ગ સંભવતો નથી; એટલે હવે જે નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત
થયેલું સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોમાં ન રહે તો તેના નિરાશ્રાયપણાની આપતિ આવે. આમ,
ક્યારેક સાધ્યધર્મોમાં વ્યાપ્તિ ગૃહીત થઈ હોય ત્યારે જે તેને (તે ધર્મોને જ) ખીજાને
અનુલક્ષી દૃષ્ટાન્ત અનાવવામાં આવે તો ભલે એમ હો, એમાં શું દોષ છે ?

67. નનુ વ્યાપકાનુપલબ્ધિરનુમાનમ્ । અનુમાનેન ચાનુમાનસ્ય વ્યાપ્તિપ્રહણેઽનવસ્થા ।
નાનવસ્થા, તાત્ત્વેવ પર્યવસાનાત્ । ન હિ વ્યાપકાનુપલબ્ધેરનુમાનાન્તરાત્
વ્યાપ્તિનિશ્ચયઃ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષવિકલ્પાદેવ । તદનયા રીત્યા વ્યાપ્તિનિશ્ચયાત્
સિદ્ધમેતત્ યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમિતિ ।

67. નૈયાયિક — વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ અનુમાન છે. અનુમાન દ્વારા અનુમાનની
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ માનતાં અનવસ્થા થાય.

બૌદ્ધ— ના, અનવસ્થા થતી નથી કારણ કે તેટલામાં જ પર્યાવસાન છે. [તેટલામાં જ પર્યાવસાન છે] કારણકે ખીજા અનુમાનથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થતો નથી, પરંતુ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી જ તેનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી આ રીતે વ્યાપ્તિનિશ્ચયથી આ સિદ્ધ થાય છે કે જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે.

68. અન્યે તુ રીત્યન્તરેણ વ્યાપ્તિનિશ્ચયમાચક્ષતે । વિરુદ્ધયોરેકપરિચ્છેદેડન્ય-
તરનિવૃત્તિરવશ્યંભાવિની, વિરુદ્ધત્વાદેવ । વિરુદ્ધે ચ સત્ત્વનિત્યત્વે પૂર્વોક્તયૈવ રીત્યા ।
સત્ત્વં ચ ત્રિસ્પષ્ટમુપલભ્યતે ભાવાનામિતિ તદુપલમ્ભાન્નિત્યત્વનિવૃત્તિઃ, નિત્યત્વનિવૃત્તેરેવ
ક્ષણિકત્વનિશ્ચયઃ, પ્રકારાન્તરાભાવાદ્ ।

68. ખીજા બૌદ્ધો ખીજી રીતે વ્યાપ્તિનિશ્ચય જણાવે છે. એ વિરોધીઓમાંથી એકનું જ્ઞાન થતાં ખીજાની નિવૃત્તિ અવશ્યંભાવી છે, તેનું કારણ એ જ કે તે એ વિરોધી છે અને સત્ત્વ અને નિત્યત્વ અને અગાહિ જણાવી ગયા તે રીતિ પ્રમાણે વિરોધી છે. ભાવાનું (વસ્તુ-ઓનું) સત્ત્વ તો વિસ્પષ્ટપણે ઉપલબ્ધ છે. તેથી સત્ત્વની ઉપલબ્ધિ હોવાથી નિત્યત્વની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે નિત્યત્વની નિવૃત્તિ જ ક્ષણિકત્વ નિશ્ચય છે, કારણકે નિત્યત્વ અને ક્ષણિકત્વ એ એથી અન્ય ત્રીણે પ્રકાર સંભવતો નથી.

69. નનુ શીતોષ્ણાયોઃ પૃથગુપલમ્ભાદ્ વિરોધનિશ્ચયે યુક્ત એકગ્રહણે દ્વિતીય-
વ્યુદાસઃ । ઇહ તુ સત્ત્વમેત્રોપલભ્યતે, ન નિત્યત્વમિતિ કથં તદ્વિરોધાદિતરવ્યાવૃત્તિઃ ?

નૈષ દોષઃ, પૃથગુભયાનુપલમ્ભેડપિ સત્ત્વબુદ્ધયૈવ નિત્યત્વનિરાસસિદ્ધેઃ ।
કથમન્યવિષયબુદ્ધિરન્યમુદસ્યતિ ?

69. નૈયાયિક—શીત અને ઉષ્ણ એ એનો પૃથક્ (જુદા જુદા સ્થાને) ઉપલંબ હોવાથી અર્થાત્ અનેનો એક સ્થાને ઉપલંબ થતો ન હોવાથી જ્યારે તે એના વિરોધનો નિશ્ચય થયો છે ત્યારે એકનું ગ્રહણ થાય ત્યારે ખીજાનો વ્યુદાસ હોય એ વ્યાજમી છે. પરંતુ અહીં તો સત્ત્વનો ઉપલંબ થાય છે, નિત્યત્વનો તો કયાંય ઉપલંબ થતો નથી, એટલે સત્ત્વની સાથે નિત્યત્વનો વિરોધ હોવાથી સત્ત્વ નિત્યત્વને વ્યાવૃત્ત કરે છે એમ કેવી રીતે કહેવાય ?

બૌદ્ધ — આ દોષ નથી આવતો, કારણકે એની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ ન હોવા છતાં, સત્ત્વની બુદ્ધિ વડે જ નિત્યત્વનો નિરાસ સિદ્ધ થાય છે.

નૈયાયિક — અન્યવિષયક બુદ્ધિ અન્યનો વ્યુદાસ કેમ કરીને કરે ?

70. ઉચ્યતે—

દ્વિચન્દ્રદર્શનસ્યૈકશશમૃદ્ભિમ્બવેદિની ।

ધીરતદ્વિષયત્વેડપિ યથા મિથ્યાત્વકારણમ્ ॥

તથા સ્થૈર્યાસમાવિષ્ટા સામર્થ્યગ્રાહિણી મત્તિઃ ।

સ્થિરત્વાવિષયત્વેડપિ તદ્વ્યવચ્છેદકારિણી ॥

સત્ત્વં નાનાસ્વભાવત્ત્વં સ્થૈર્યમેકસ્વભાવતા ।

તયોર્વિરોધો યુક્ત્યાઽપિ વક્તું ન હિ ન શક્યતે ॥

તસ્માત્ સત્ત્વપ્રતીતિરેવ નિત્યત્વનિવૃત્તિઃ, સૈવ ચ ક્ષણિકત્વવ્યાપ્તિરિતિ સિદ્ધં
સત્ત્વાત્ ક્ષણિકત્વમ્ ।

અપિ ચ સર્વદા કાર્યાનુત્પાદાત્ કારકાવસ્થા નૂનમેકક્ષણસ્થાયિની ભાવાનામુ-
પગન્તવ્યા । વ્યાપારાવેશવશેન વા શ્રોત્રિયાદિપક્ષે, સહકાર્યાદિસન્નિધાનાસાદનેન
વા નૈયાયિકાદિપક્ષે, કારકત્વં નામ વસ્તુનો રૂપમેકક્ષણવૃત્ત્યેવ, કાર્યોત્પત્ત્યૈવ
તત્કલ્પનાત્; તતઃ પૂર્વમુત્તરકાલં વા કારકત્વાયોગાત્ । કારકત્વમેવ ચ પુરમાર્થસત્,
અકારકસ્ય જ્ઞાનજનકત્વાભાવાદસ્તિત્વમપિ દુર્વચમ્ । અતશ્ચ સર્વવાદિભિરેવ પ્રાયેણ
ક્ષણિકત્વમિદમમ્યુપગતમિતિ યશ્ચ એવ કેવલં સૌગતાઃ પીતવન્તઃ । તસ્માત્ સિદ્ધં
યત્ કારકં યચ્ચ સત્ તત્ ક્ષણિકમિતિ ।

70. ઔદ્ધ — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. એક ચંદ્રમિંબને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ,
તેનો વિષય દ્વિચંદ્ર ન હોવા છતાં, દ્વિચંદ્રદર્શનના મિથ્યાપણાતું [ઓષક] કારણ છે. તેવી
રીતે, સ્થૈર્યમાં ન સમાવેલી એવી સામર્થ્યગ્રાહિણી બુદ્ધિ, તેનો વિષય સ્થૈર્ય ન હોવા છતાં,
સ્થૈર્યની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સત્ત્વ એટલે નાનાસ્વભાવપણું અને સ્થૈર્ય એટલે એકસ્વભાવપણું,
તે બેનો વિરોધ યુક્તિથી કહેવો શક્ય નથી એમ નહિ — અર્થાત્ શક્ય છે જ. તેથી સત્ત્વ-
પ્રતીતિ જ નિત્યત્વની નિવૃત્તિ છે, અને તે નિવૃત્તિ જ [સત્ત્વ સાથે] ક્ષણિકત્વની વ્યાપ્તિ
છે, એટલે સત્ત્વ હેતુ દ્વારા ક્ષણિકત્વ પુરવાર થયું. વળી, સર્વદા કાર્ય ઉત્પન્ન થતું ન
હોવાથી વસ્તુઓની (=કારણોની) કારકાવસ્થા ખરેખર એકક્ષણસ્થાયી સ્વીકારવી જોઈએ મીમાં-
સકપક્ષમાં [કારણરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ એનું એ જ રહેવા છતાં કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં તેનામાં થતાં]
વ્યાપારવેશને લીધે, નૈયાયિકપક્ષમાં સહકારી આદિની સન્નિધિ [કારણરૂપ વસ્તુને] પ્રાપ્ત
થવાને લીધે, વસ્તુનું (=તે કારણરૂપ વસ્તુનું) કારકત્વરૂપ ક્ષણવર્તી જ છે, કારણ કે કાર્યો-
ત્પત્તિથી જ તેની (=કારકત્વરૂપની) કલ્પના કરાય છે; તેના પહેલાં કે પછી તેનામાં કારકત્વ
હોતું નથી. કારકત્વ જ પુરમાર્થ સત્ છે, કારણ કે અકારકમાં જ્ઞાનજનકપણું ન હોવાથી તેનું
અસ્તિત્વ દુર્વચ છે. નિષ્કર્ષ એ કે સર્વવાદિઓએ પ્રાયઃ ક્ષણિકત્વ સ્વીકાર્યું છે, એટલે યશ
જ કેવળ ઔદ્ધોએ પીધો છે. તેથી પુરવાર થયું કે જે કારક છે અને જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે.

71. અતશ્ચ ક્ષણમજ્જિનો ભાવાઃ, પ્રલયં પ્રતિ હેતુનિરપેક્ષત્વાત્ । ભાવો હિ
સ્વતો નશ્ચરાત્મા ભવેત્ તદ્વિપરીતો વા ?

વિનશ્ચરસ્વભાવેઽસ્મિન્ કૃતં પ્રલયહેતુભિઃ ।

અનશ્ચરસ્વભાવેઽપિ કૃતં પ્રલયહેતુભિઃ ॥

71. वणी, वस्तुओ क्षणिक छे कारणुके विनाशने भाटे कोर्ष कारणुनी (=हेतुनी) तेने अपेक्षा नथी. वस्तु स्वतः नश्वरस्वभाव छे के अनश्वरस्वभाव छे ? जे ते स्वतः नश्वरस्वभाव होय तो विनाशने भाटे कोर्ष हेतुनी तेने नश्वर नथी. जे ते स्वतः अनश्वरस्वभाव होय तो पणु विनाशने भाटे कोर्ष हेतुनी तेने नश्वर नथी.

72. क तर्हि मुद्गरादीनां व्यापारः ? विजातीयसन्ततिजन्मनीति ब्रूमः । अभावस्तु तज्जन्यो न संभवत्येव, प्रमाणविरुद्धत्वात् । भावो हि स्वरूपेण न भवति, न त्वभावोऽप्यस्य न भवतीति । स्वरूपं तु तस्य भवनात्मकं चेत् सर्वदैव भवेदेव, न न भवेत् । अभवनात्मकं तु सदैव न भवेत्, परापेक्षाया अभावात् । न हि मुद्गरादिकारणान्तरसापेक्षः कुम्भादेर्विनाशो भवितुमर्हति, उत्पत्तात्रिव नाशेऽपि समर्थासमर्थभिन्नाभिन्नोपकारसहकार्यादिविकल्पकलापानपायात् ।

72. नैयायिक— तो पक्षी मुद्गर आदिना व्यापार शमां छे.

श्रीक— विजातीय सन्ततिने उत्पन्न करवाभां. वस्तुनी थवाभांथी विरति (=विनाश) मुद्गर आदिथी नश्यं होय ओ संभवतुं नथी, कारणुके ते प्रमाणविरुद्ध छे. [प्रमाणविरुद्ध आ प्रमाणे छे] — वस्तुनुं थवुं (=उत्पत्ति) स्वरूपथी थाय नहि, परंतु वस्तुनी थवाभांथी विरति (=विनाश) स्वरूपथी थती नथी ओम नहि, अर्थात् स्वरूपथी न थाय छे. जे थवुं ओ (=उत्पत्ति) वस्तुनुं स्वरूप होय तो वस्तु सदाय थया न करे, ते कही थवाभांथी विरमे नहि. जे न थवुं ओ (=विनाश) वस्तुनुं स्वरूप होय तो वस्तु सदा (प्रतिक्षण) थवाभांथी विरमे (=नाश पामे), कारणुके न थवाभां (=थवाभांथी विरमवाभां=नाश पामवाभां) तेने कोर्ष कारणुनी अपेक्षा नथी. कुंभ आदिना विनाशे मुद्गर आदि जीवन् कारणुनी अपेक्षा राखवी योग्य नथी, कारणुके उत्पत्तिनी जेम विनाशमां पणु कारक विशेष समर्थ—असमर्थ, उपकार्य—उपकारक तेमग उपकार—उपकार्य विशेष भिन्न-अभिन्न वगेरे विकल्पे हूर थता नथी.

73. अथ कतिपयक्षणव्यवहितविनाशस्वभावो भाव इष्यते, तर्हि प्राक्तननयेन कदाचिदपि न विनश्येत्, विनाशसमयेऽपि तत्स्वभावानपायेन पुनः कतिपयक्षणापेक्षणप्रसङ्गात् । अपि च यदाऽपि तेन नष्टव्यं तदाऽप्यस्य न स्वरूपादतिरिक्तः कश्चन विनाशहेतुरवतरति । तच्च स्वरूपम् आद्येऽपि क्षणे तस्य तादृशमेवेति तदैव वा नश्येत्, न कदाचिद् वा ।

73. नैयायिक— [न्यायदशानमां]केटलीक क्षणाना व्यवधान पक्षी विनाश पामवाना स्वभाववाणे भाव पदाथं छच्छवाभां आये छे.

श्रीक— तो पहेमां नशुपी गया ओ तर्क अनुसार ते कही नाश नहि पामे, कारणुके विनाशना समये पणु तेने ते स्वभाव हूर थतो न होवाथी तेने कही केटलीक क्षणाना अपेक्षा रहेवानी आपत्ति आवशे.

वणी, न्यारे पणु वस्तुनो नाश थवो जेछओ त्यारे तेना स्वरूपथी अतिरिक्त कोर्ष

नाशने हेतु जितरी आवतो नथी. तेनुं ते स्वरूप तो आध क्षणे पणु तेनुं ने तेनुं हेतु छे, अटवे आध क्षणे न तेने नाश थाय अथवा तो कही पणु नाश न थाय.

74. अथ मृत्योरपक्रान्तस्तस्य चेत् प्रथमः क्षणः ।

अविनाशिस्वभावत्वादास्तां युगशतान्यपि ॥

न चैवमभ्युपगम्यते । तस्मादात्मलाभाविनाभावी भावानां विनाश इति सिद्धः क्षणभङ्गः ।

74. हवे जे तेनी प्रथम क्षणे मृत्युने ओणंगी ज्य तो (ते अविनाशी स्वभाववाणे हरे, अने) अविनाशी स्वभाववाणे होवाथी सेकडे युगे ते रहे. परंतु अणुं तो तमे स्वीकारता नथी. तेथी उत्पत्तिनी साथे अविनाभावी अवे वस्तुने विनाश छे. आम वस्तु क्षणिक छे अे पुरवार थयुं.

75. यदपि क्षणभङ्गसाधकस्य पदार्थस्थैर्यात्रसायि प्रत्यभिज्ञानमनुमानस्य बाधकमभिधीयते, तदपि न पेशलम्, अशिथिलप्रतिबन्धहेतौ बाधकस्य निरवकाशत्वात् । उक्तं हि—‘बाधाविनाभावयोर्विरोधान्नैकत्र समावेशः’ इति । ‘अनुष्णस्तेजोऽवयवी, कृतकत्वात्’ इत्यत्रापि प्रतिबन्धवैधुर्यमेव साध्यसिद्धिं निरुणद्धि, नाध्यक्षबाध्यत्वम् ।

75. पदार्थस्थैर्येने निश्चय करनार प्रत्यभिज्ञान क्षणभङ्गसाधक अनुमाननुं आधक छे अेम तमे कथुं छे ते पणु योग्य नथी, कारणुके ह्द व्याप्तिसंघवाणा हेतुमां आधकने अवकाश नथी. कथुं छे के ‘आध अने अविनाभाव अे मे वच्ये विरोध होध, अेक स्थाने अेने समावेश नथी’. ‘अग्नि अनुष्ण छे, कारणुके ते कृतक (=अन्य) छे’ — अहीं पणु व्याप्तिते अभाव न साध्यनी सिद्धिने थती अटकावे छे, प्रत्यक्षमाध्यपणुं साध्यनी सिद्धिने अटकावतुं नथी.

76. अथ वा किमनेन निर्बन्धेन ?

अग्निशैत्यानुमानादौ युक्तं प्रत्यक्षबाधनम् ।

तस्य ह्यनन्यथासिद्धेरिह त्वेवं न युज्यते ॥

प्रत्यभिज्ञायाः क्षणभङ्गपक्षोऽपि सदृशपरापरक्षणगणप्रसवप्रतारितमतीनामुपपद्यमानत्वात् । एवं च सति—

यदि हि व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।

अथ न व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ॥

न च प्रत्यभिज्ञैव व्याप्तिविप्लवकारणम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । व्याप्तिविप्लवेनानुमाने न्यग्भूते प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं भवति, तस्यां च प्रमाणीभूतायां व्याप्तिवै-

ધુર્યાદનુમાનાપ્રામાણ્યમ્ । અનુમાનપ્રામાણ્યેऽપિ સમાનો દોષ इति चेत्, न, तस्य प्रतिबन्धमहिम्नैव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादौर्बल्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् ।

76. અથવા તે આ આગ્રહથી શું ? અગ્નિની શીતતાના અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષબાધ શોધ્ય છે, કારણકે અગ્નિની ઉષ્ણતાના પ્રત્યક્ષની ખીલ કોષ્ટ રીતે સિદ્ધિ ઘટતી નથી; પરંતુ અહીં તે એવું નથી, કારણકે ઉત્તર ઉત્તર સદૃશ ક્ષણોની નિરન્તર ઉત્પત્તિને કારણે છેતરાયેલી ભુલિવાળાને ક્ષણભંગપક્ષમાં પણ પ્રત્યક્ષિત થવી ઘટે છે. અને આમ હોતાં, જો વ્યાપ્તિની શિથિલતા સિદ્ધ હોય તે પ્રત્યક્ષિત થી શું ? જો વ્યાપ્તિની શિથિલતા સિદ્ધ ન હોય તે પણ પ્રત્યક્ષિત થી શું ? આમ પ્રત્યક્ષિત વ્યાપ્તિપ્રાધનું કારણ નથી જ, કારણ કે તેમ માનતાં ઇતરેતરાશ્રયદોષની આપત્તિ આવે છે. વ્યાપ્તિપ્રાધથી અનુમાન બ્રૂટ થતાં પ્રત્યક્ષિત પ્રમાણ્ય અને છે અને પ્રત્યક્ષિત પ્રમાણ્ય અને વ્યાપ્તિવૈધુર્યને કારણે અનુમાન અપ્રમાણ્ય અને છે.

અનુમાનના પ્રામાણ્યની આપત્તમાં પણ તે જ દોષ (અન્યોન્યાશ્રયદોષ) આવે છે એમ જો તમે નોંધાયેલ કહો તે અમે એકી કહીએ છીએ કે ના, અનુમાનનું પ્રામાણ્ય તે વ્યાપ્તિ-સંબંધના મહિમાથી જ સિદ્ધ છે, તેનું પ્રામાણ્ય પ્રત્યક્ષિતના દૌર્બલ્યને કારણે નથી.

77. अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नैपुण्येन निरूपयितुमर्हन्ति अत्रभवन्तः । किं स एवायं स्तम्भ इत्येकं ज्ञानमुत द्वे एते स्मृत्यनुभवज्ञाने ? यद्येकं, तदस्य कारणं वाच्यं यत उत्पद्यते ? नेन्द्रियं, 'स' इत्यस्मिन्नांशे तस्यासामर्थ्यात् । न संस्कारः, तस्यापि 'अयम्' इत्यंशे कौशलभावात् ।

उभाभ्यां न च सम्भूय तज्ज्ञानमुपजन्यते ।

पृथक् पृथक् स्वकार्ये हि निर्जातं कौशलं तयोः ॥

સંસ્કારસ્ય સ્મૃતિરેવ કાર્યમ્, ઇન્દ્રિયસ્યાનુભવ એવ । સંભૂય ન તાભ્યામેકં કાર્યમારમ્યતે । ન હિ મૃત્પિષ્ઠતન્તુનિર્વર્ત્યમેકં ઘટપટરૂપં કાર્યમુપલબ્ધમ્ । ન ચેન્દ્રિયં કેવલમીદૃશિ કાર્યે સમર્થમ્, યથાસન્નિહિતાકારમાત્રગ્રાહ્યવિષયકમિન્દ્રિયં પ્રત્યભિજ્ઞાનમાતનોતીતિ વિસ્મયઃ ? તસ્માદ્ દ્વે એતે જ્ઞાને, 'સ' ઇતિ સ્મરણમ્, 'અયમ્' ઇત્યનુભવઃ ।

સ્મૃતિઃ સ્મર્તવ્યવિષયા ગ્રહણં ગ્રાહ્યગોચરમ્ ।

ન તદૈક્યપરામર્શિ દૃશ્યતે પ્રત્યયાન્તરમ્ ॥

યથા નિરન્તરોત્પન્ને ઘટજ્ઞાનપટસ્મૃતી ॥

ન તુલ્યવિષયે તદ્વદેતે અપિ મવિષ્યતઃ ॥

77. વળી, આ પ્રત્યક્ષિત એ શું છે તે નિપુણ રીતે આપે નિરૂપવું ઘટે છે. 'આ તે જ સ્તંભ છે' એ એક જ્ઞાન છે કે સ્મૃતિ અને અનુભવ એવાં એ જ્ઞાનો છે ? જો તે

એક જ્ઞાન હોય તો તેનું કારણ જણાવવું જોઈએ કે જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણ ઇન્દ્રિય નથી, કારણકે 'તે' એ અંશમાં ઇન્દ્રિયનું સામર્થ્ય નથી. તે કારણ સંસ્કાર પણ નથી, કારણકે 'આ' એ અંશમાં સંસ્કારનું સામર્થ્ય નથી. ઇન્દ્રિય અને સંસ્કાર બંને ભેગા મળી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાણ એક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન નથી કરતા કારણ કે પૃથક્ પૃથક્ પોતાના કાર્યમાં જ તેમનું કૌશલ જણાયું છે. સંસ્કારનું કાર્ય સ્મૃતિ છે, ઇન્દ્રિયનું કાર્ય અનુભવ જ છે. બંને ભેગા મળી એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી. સ્મૃતિપંડ અને તંતુ એ બંનેથી ઉત્પન્ન થનારું ઘટ-પરરૂપ એક કાર્ય દેખ્યું નથી. આવું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાણ એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કેવળ ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય નથી; સન્નિહિત (સન્નિકૃષ્ટ) આકારમાત્ર જ જેનો ગ્રાહ્ય વિષય છે એવી ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે એ તો આશ્ચર્ય છે. તેથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા એ બે જ્ઞાનો છે; 'તે' એ સ્મરણ છે અને 'આ' એ અનુભવ છે. સ્મરતંવ્ય વિષય સ્મૃતિનો છે અને ગ્રાહ્ય વિષય અનુભવનો છે. તે બે વિષયની એકતાનું અનુસંધાન કરનારું સ્મૃતિ અને અનુભવથી અન્ય ત્રીજું જ્ઞાન દેખાતું નથી. અન્તરરહિત ઉત્પન્ન ઘટાનુભવ અને પરસ્મરણનો વિષય તુલ્ય (=એક) નથી, તેવું જ આ બેનું પણ બનશે.

78. યદ્વા ભવતુ નામેદમેકમેવ હિ વેદનમ્ ।

તથાઽપિ કીદૃશં વસ્તુ સ્પૃશતીતિ પરીક્ષ્યતામ્ ॥

અતીતકાલયુક્તં ચેત્ સ્મરણાન્ન વિશિષ્યતે ।

અનાગતવિશિષ્ટં ચેત્ સઙ્કલ્પપ્રાયમેવ તત્ ॥

વર્તમાનૈકનિષ્ઠં ચેત્ સ્થિરત્વં તર્હિ સુસ્થિતમ્ ।

કાલત્રયપરીતં ચોદ્ વિરોધાત્તત્તુ દુર્લભમ્ ॥

પરસ્પરપરિત્યાગવ્યવસ્થિતનિજાત્મનામ્ ।

એકત્ર ન સમાવેશઃ કથચ્ચિદુપપદ્યતે ॥

યથા હિ—

નીલાભાવિનાભૂતલોહિતાદ્યપસારણમ્ ।

કુર્વતા નીલબોધેન નીલં ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

તદ્વદિહાપિ—

તદભાવિનાભૂતભૂતકાલાદ્યપોહનમ્ ।

વિદઘદ્ વર્તમાનાર્થજ્ઞાનં તદ્ગ્રહિતાં વ્રજેત્ ॥

એતેન પૂર્વજ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થગ્રાહિત્વં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાયાઃ પ્રત્યુક્તમ્ , પૂર્વજ્ઞાનસ્યેદાનીમસન્નેન વિશેષણત્વાનુપપન્નેઃ, અગૃહીતવિશેષણાયાશ્ચ વિશિષ્ટબુદ્ધેરભાવાત્ । અથોપજનનાપાય-

રહિતવસ્તુસ્વરૂપગ્રાહિણી પ્રત્યભિજ્ઞેત્યુચ્યતે । તદપ્યયુક્તમ્, વર્તમાનૈકનિષ્ઠતાયાઃ પ્રદર્શિત-
ત્વાત્ । ભાવાનાં ચ વિનાશજન્મનોર્વર્તમાનો વા કાલઃ સ્યાદન્યો વા ? તદન્યસ્તાવદ્
ગ્રહીતુમશક્યમ્ ઇત્યુક્તમ્ । વર્તમાને તુ તદુત્પાદવિનાશકાલે કથ્યમાને તદ્ગ્રહણાત્
તદવિનામૂતૌ ભાવાનામુત્પાદવિનાશાવપિ ગૃહીતૌ સ્યાતામ્ ।

સેયં તપસ્વિની સ્થૈર્યં પ્રસાધયિતુમાગતા ।

પ્રત્યમિજ્ઞા વિનાશિત્વં પ્રતિષ્ઠાપ્ય ગમિષ્યતિ ॥

78. અથવા, આ પ્રત્યભિજ્ઞા એક જ જ્ઞાન હો, તેમ છતાં તે કેવી વસ્તુને સ્પર્શે છે એની પરીક્ષા કરો. જો તે અતીતકાલયુક્ત વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો તે સ્મરણથી લિન્ન ન ઠરે. જો તે અનાગતવિશિષ્ટ વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો તે સંકલ્પપ્રાયઃ જ ઠરે. જો તે વર્તમાનમાં જ રહેલી વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો વસ્તુની સ્થિરતા તેણે બરાબર સ્થિર કરી ! જો તે ત્રણેય કાળથી વિશિષ્ટ વસ્તુને સ્પર્શે છે એમ તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે ત્રણ કાળ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઈ ત્રણે કાળથી વિશિષ્ટ એવી એક વસ્તુ હોવી દુર્લભ છે. એકખીજનો પરિત્યાગ કરી પોતાનું સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત રાખનારાઓને એકત્ર સમાવેશ કોઈ રીતે ઘટતો નથી. ઉદાહરણ્યથા, નીલાભાવ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતા લોહિત આદિને દૂર કરતા નીલાણન વડે નીલ વસ્તુ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેવી જ રીતે અહીં પણ વર્તમાનકાલાભાવ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતા ભૂતકાલ આદિને દૂર કરતું વર્તમાનાર્થજ્ઞાન વર્તમાનર્થને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પામે છે. આનાથી પૂર્વજ્ઞાનવિશિષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રત્યભિજ્ઞામાં પ્રતિષેધવામાં આવી, કારણકે પૂર્વજ્ઞાન અત્યારે અસત્ હોઈ તેનું [વર્તમાન અર્થનું] વિશેષણ બનવું ઘટવું નથી અને જેમાં વિશેષણનું ગ્રહણ થયું ન હોય એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ સંભવતી નથી. ઉત્પાદ અને વિનાશ રહિત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારી પ્રત્યભિજ્ઞા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ બરાબર નથી કારણકે વસ્તુનો વર્તમાનેકનિષ્ઠતા અમે દર્શાવી છે. વસ્તુઓના વિનાશ અને જન્મનો કાળ વર્તમાન છે કે અન્ય ? જો અન્ય કાળ હોય તો તેને ગ્રહણ કરવો અશક્ય છે એમ અમે જણાવ્યું છે. જો વસ્તુના ઉત્પાદ અને વિનાશનો કાળ વર્તમાન છે એમ કહેવામાં આવે તો વર્તમાનકાલનું ગ્રહણ થતાં તેની સાથે અવિનામૂત એવા વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને વિનાશ પણ ગૃહીત થઈ જાય. સ્થિરતા પુસ્તાર કરવા આવેલી આ મિત્રારી પ્રત્યભિજ્ઞા વિનાશિતા — ક્ષણિકતાને સ્થાપીને જશે.

79. અપિ ચ લૂનપુનર્જાતકેશનલાદિષુ સાદૃશ્યાત્ દૃશ્યમાના પ્રત્યમિજ્ઞા સ્તમ્ભાદિષ્વપિ તદ્દેવ ન સ્થિરતામુપપાદયેત્ । તત્ર બાધકયોગાદિતિ ચેત્, ઇહાપ્યુક્ત એવં બાધકઃ પરસ્પરવિરોધિભૂતાદિકાલસમાવેશસ્યૈકત્ર દુર્ઘટત્વાદિતિ । તસ્માત્ પ્રત્યમિજ્ઞાપ્રત્યયસ્ય બાધકસ્ય ભાવાત્ સિદ્ધમાનુમાનિકં ભાવાનાં ક્ષણિકત્વમ્ ।

79. વળી, કાપી નાખેલા પલ્લુ ફરી ઉગેલા કેશ નખ વગેરેમાં સાદૃશ્યને કારણે દેખાતી પ્રત્યક્ષિણા સ્તંભ આદિમાં પલ્લુ તે જ રીતે સ્થિરતાને ધટાવશે નહિ જે તમે કહો કે કાપી નાખેલા પલ્લુ ફરી ઉગેલા કેશ નખ વગેરેમાં દેખાતી પ્રત્યક્ષિણામાં તો આધક છે એટલે કેશ નખની સ્થિરતા તે ધટાવશે નહિ [પલ્લુ સ્તંભ આદિમાં દેખાતી પ્રત્યક્ષિણામાં તો કોઇ આધક નથી એટલે સ્તંભ આદિની સ્થિરતાને પ્રત્યક્ષિણા ધટાવશે, તો તે ખરાબર નથી], કારણ કે એકીં પલ્લુ આધક છે એમ એમ કહ્યું છે, કારણ કે પરસ્પર વિરોધી ભૂતકાળ આદિકાળોનો એકમાં સમાવેશ દુર્ઘટ છે. તેથી પ્રત્યક્ષિણાજ્ઞાનનો આધક સંભવતો હોઇ, વસ્તુઓનું આનુ-માનિક ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થયું.

80. અપરે પુનઃ પ્રત્યક્ષગમ્યમેવ ક્ષણિકત્વમાચક્ષતે ।

નાતીતાનાગતૌ કાલૌ વિચારયતિ ચાક્ષુષમ્ ।

વર્તમાનક્ષણશ્ચૈક ઇતિ તન્નિષ્ઠમેવ તત્ ॥

યદિ વર્તમાનતાવ્યતિરિક્તગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિષ્યતે તદ્વક્તવ્યમ્—કિં પૂર્વવિજ્ઞાનમના-ગતકાલાવચ્છિન્નપદાર્થગ્રહણનિપુણમ્ ઉત ઉત્તરવિજ્ઞાનમતીતકાલાલિઙ્ગિતમાવાકલ-નકુશલમિતિ ? તત્રાચવિજ્ઞાનસમુપજનનસમયે તત્ક્ષણાતિરિક્તભાવિકાલાસન્નિધાનાત્ ન તેન તદ્ગ્રહણમ્, અનાગતગ્રહણે વા કથમાગામિજન્મગ્રહણં ન સ્યાત્ ? ઉત્તરવિજ્ઞાન-પ્રસવસમયેડપિ ભૂતકાલસ્ય ભૂતત્વાદેવ ન સન્નિધાનમ્, અસન્નિહિતભૂતકાલગ્રહણે વા પૂર્વજન્મગ્રહણપ્રસન્નઃ ।

અથ વર્તમાનાનુપ્રવેશેન ભૂતભાવિનોઃ કાલયોર્ગ્રહણં મન્યસે તદિં વર્તમાના-નુપ્રવેશાત્ વર્તમાન એવ સ કાલઃ ગૃહીતઃ સ્યાત્, ન ભૂતો ભાવી વા । અથ ન કશ્ચિદેવ કાલઃ ક્વચિદ્ ગૃહ્યતે, અર્થ એવ પ્રકાશતે કેવલ ઇતિ ।

તદયુક્તં, તદનવચ્છિન્નભાવગ્રહણસ્ય ભવદ્ગૃહે ચાનમ્યુપગમાત્ ।

80. ળીજ્ઞ ક્ષણિકત્વને પ્રત્યક્ષગમ્ય જણાવે છે. ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ અતીત અને અનાગત કાળનો વિચાર કરતું નથી. એક ક્ષણ જ વર્તમાન છે. એટલે પ્રત્યક્ષ પલ્લુ તે એકક્ષણનિષ્ઠ છે જે પ્રત્યક્ષને વર્તમાનતાથી જુદા ભૂતતા કે ભવિષ્યતાનું ગ્રહણ કરતું તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે કહેવું જોઇએ કે શું પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગતકાલવિશિષ્ટ પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં નિપુણ છે કે ઉત્તરવિજ્ઞાન અતીતકાલવિશિષ્ટ પદાર્થનું આકલન કરવામાં કુશળ છે ? તેમાં પૂર્વવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે તે ક્ષણથી અતિરિક્ત અનાગતકાલનું સન્નિધાન ન હોવાથી પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગતકાલનું ગ્રહણ કરતું નથી; અથવા જે પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગત કાલનું ગ્રહણ કરતું હોય તો આગામી જન્મનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ? ઉત્તરવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે પલ્લુ ભૂતકાળ અતીત થઈ ગયો હોઈ તેનું સન્નિધાન નથી, અને જે અસન્નિહિત ભૂતકાળનું ગ્રહણ ઉત્તરવિજ્ઞાનથી થતું હોય તો પૂર્વજન્મના ગ્રહણની આપત્તિ આવે. જે તમે એમ

માનતા હો કે ભૂતકાળ અને ભાવિકાળનો વર્તમાનકાળમાં અનુપ્રવેશ હોવાથી ભૂતકાળ અને ભાવિકાળનું ગ્રહણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષથી થાય છે તેો અમે કહીએ છીએ કે તેમનો વર્તમાનમાં અનુપ્રવેશ હોવાથી વર્તમાન જ તે કાળ ગૃહીત થાય, ભૂત કે ભાવિકાળ નહિ. જો તમે કહો કે કોઈ કાળ ક્યારેય ગૃહીત થતો નથી, કેવળ અર્થ જ પ્રકાશે છે તેો તે અયોગ્ય છે કારણ કે કાળથી અનવચ્છિન્ન વસ્તુનું ગ્રહણ તેો તમારા ન્યાયદર્શનમાં પણ સ્વીકાર્યું નથી.

81. નનુ કોડયં કાલો નામ શાક્યાનામ્ ? ન કશ્ચિદ્ વાસ્તવઃ, કિન્તુ કાલ્પનિક એવ, કાલ્પનિકેન ચ કાલેન વ્યવહારઃ ।

સર્વથેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં વર્તમાનૈકગોચરમ્ ।

પૂર્વાપરદશાસ્પર્શકૌશલં નાવલમ્બતે ॥

વર્તમાનઃ કિયાન્ કાલ એક એવ ક્ષણસ્તતઃ ।

પૂર્વઃ ક્ષણોડતીતતાં સ્પૃશત્યુત્તરસ્ત્વનાગતતામ્ ॥

81. નૈયાયિક— બૌદ્ધોને મતે કાલ શું છે ?

બૌદ્ધ — તે કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી પરંતુ તે કાલ્પનિક છે. કાલ્પનિક કાળથી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સર્વથા એક વર્તમાનને જ ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વાપર અવસ્થાને સ્પર્શવાનું કૌશલ તે ધરાવતું નથી.

નૈયાયિક— વર્તમાનકાળ કેટલો વિસ્તૃત છે ?

બૌદ્ધ— એક ક્ષણ જેટલો વિસ્તૃત છે. તેનાથી પૂર્વનો ક્ષણ અતીતતાને સ્પર્શે છે ન્યારે ઉત્તર ક્ષણ અનાગતતાને સ્પર્શે છે.

82. નનુ પચતિ પઠતીતિ વર્તમાનોડપિં વિતત એવ કાલઃ પ્રતીયતે । નૈતત્ સારમ્ ।

ન હ્યસ્તિ કાલાવયવી નાનાક્ષણગણાત્મકઃ ।

વર્તમાનક્ષણો દીર્ઘ ઇતિ બાલિશમાષિતમ્ ॥

ક્ષણસમુદાયાત્મકત્વે તુ નાનારૂપત્વમેવ તસ્ય ભવેત્, અતીતાનાગતક્ષણાનુપ્રવેશાત્ । તસ્માદેકક્ષણો વર્તમાનઃ, સ ચાત્યન્તમલ્પીયાનિત્યેવમેકક્ષણપરીતાર્થદર્શિં ચાક્ષુષં, તતઃ પૂર્વમૂર્ધ્વં વા ન પદાર્થસત્તાં ગૃહ્ણાતીતિ ક્ષણિકા એવ ભાવાઃ । નનુ ચ વર્તમાનક્ષણાત્ પૂર્વમૂર્ધ્વં વા તદસ્તિત્વવત્ નાસ્તિત્વમપિ ન ગૃહીતમેવેતિ કથં ક્ષણિકત્વમ્ ?

82. નૈયાયિક— 'તે સંધે છે' 'તે વાંચે છે' એમ વર્તમાનકાળ પણ વિતત પ્રતીત થાય છે.

બૌદ્ધ— એ વાતમાં સાર નથી. અનેક ક્ષણોના સમુદાયરૂપ કાલાવયવી છે નહિ. વર્તમાન ક્ષણ પોતે દીર્ઘ છે એમ કહેવું બાલિશ છે. વર્તમાનકાળ ક્ષણસમુદાયાત્મક હોય તેો તેનામાં નાનારૂપતા આવે, કારણ કે તેમાં અતીત અને અનાગત ક્ષણોનો અનુપ્રવેશ થાય.

તેથી વર્તમાન કાળ એક ક્ષણરૂપ જ છે, તે ક્ષણ અત્યન્ત અદ્ય છે, એટલે એક ક્ષણથી ઘેરાયેલા અર્થને દેખનારું આક્ષુષ જ્ઞાન છે, તે ક્ષણથી પૂર્વની કે પછીની પદાર્થની રૂત્તાને આક્ષુષ જ્ઞાન ગ્રહણ કરતું નથી, એટલે વસ્તુઓ ક્ષણિક જ છે

નૈયાયિક— આક્ષુષ જ્ઞાન જેમ વર્તમાન ક્ષણથી પૂર્વનું કે પછીનું અસ્તિત્વ નથી ગ્રહણ કરતું તેમ નાસ્તિત્વ પણ નથી જ ગ્રહણ કરતું, એટલે વસ્તુની ક્ષણિકતા તે ગ્રહે છે એમ કેમ કહેવાય ?

83. ક एवमाह न गृहीतं नास्तित्वम् ?, अनुपलब्धे: एव नास्तित्वव्यवहारात् । उपलम्भो हि भावानां सत्त्वम् , अनुपलम्भश्च नास्तित्वम् । दर्शनादर्शने एव सदसत्त्व-योर्लक्षणम् । तस्मात् क्षणान्तरे तदनुपलम्भाद् नास्तित्वमेवेत्येवं क्षणिकत्वग्राहि प्रत्यक्षामिति स्थितम् ।

83. બૌદ્ધ— એવું કોણ કહે છે કે નાસ્તિત્વને આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ નથી કરતું ? કારણ કે અનુપલબ્ધિને અનુલક્ષીને જ નાસ્તિત્વનો વ્યવહાર થાય છે. ઉપલબ્ધિ જ વસ્તુઓની સત્તા છે અને અનુપલબ્ધિ જ વસ્તુઓનું નાસ્તિત્વ છે. દર્શન અને અદર્શન એ અનુક્રમે સત્ત્વ અને અસત્ત્વનું લક્ષણ છે. તેથી વર્તમાન એક ક્ષણ સિવાય અન્ય ક્ષણે વસ્તુ અનુપલબ્ધ હોવાથી તે અન્ય ક્ષણે વસ્તુનું નાસ્તિત્વ જ છે. આમ પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાગ્રાહી સ્થિર થયું.

84. ननु च प्रत्यभिज्ञातो दीर्घकालत्वनिश्चयः ।

किमद्यापि न मुक्तोऽसि तत्प्रामाण्यकुतूष्णया ॥

परीक्षितं हि तस्याः स्वरूपं कार्यं च कारणम् ।

न शक्नोत्येव सा स्वैर्यमुपपादयितुं ध्रुवम् ॥

न पूर्वं नोत्तरं ज्ञानं ग्राहि कालान्तरस्थितेः ।

तदिदं बोध्यमानोऽपि रागान्धो नावबुद्ध्यते ॥

પૂર્વે હિ જ્ઞાનં તત્ કાલમેવ ઉત્તરમપિ સ્વકાલમેવ વસ્તુ ગૃહ્ણાતિ, મધ્યે તુ નાસ્ત્યેવ ગ્રહણમ્, અગ્રહણમેવ મધ્યમાહુઃ ।

84. નૈયાયિક— પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા (વર્તમાન-)કાળની લીર્ઘતાનો નિશ્ચય થાય છે.

બૌદ્ધ— તું હજુ પણ પ્રત્યભિજ્ઞાના પ્રામાણ્યની કુતૂષ્ણામાંથી તું મુક્ત થયો નથી ? પ્રત્યભિજ્ઞાનાં સ્વરૂપ, કાર્ય અને કારણની પરીક્ષા કરી. પ્રત્યભિજ્ઞા સ્વૈર્યને ઘટાવવા અરેખર શક્તિશાળી નથી. પૂર્વજ્ઞાન કે ઉત્તરજ્ઞાન અન્ય કાળની સ્થિતિને ગ્રહણ કરતું નથી આ વસ્તુને અમે સમજવી હોવા છતાં રાગાન્ધ તું સમજતો નથી. પૂર્વજ્ઞાન તત્કાલીન વસ્તુને જ ગ્રહણ

કરે છે, ઉત્તરજ્ઞાન પણ સ્વકાલની જ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. વ્યભાં તે ગ્રહણ જ નથી, કારણ કે મધ્યમને અગ્રહણ જ કહ્યું છે.

85. નન્વવિચ્છિન્નદૃષ્ટીનાં ન હિ ત્રુટયદવસ્થિતિઃ ।

સ્તમ્ભાદિરવમાતીતિ કથમેતસ્ય મજ્જિતા ॥

નૈતદેવમ્, તત્રાપ્યેકક્ષણવૃત્તિત્વાજ્ઞાનસ્ય, ક્ષણાન્તરે તુ જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ, તત્, તત્ કસ્યાવિચ્છિન્નસત્તા, કસ્યાત્રુટિતસત્તા, કસ્ય વા કિં બોધકમ્ ?

85. નૈયાયિક— અવિચ્છિન્ન દર્શનવાળાઓને સ્તંભ આદિ તૂટતી અવસ્થાવાળા ભાસતા નથી, તે પછી સ્તંભ આદિની ક્ષણભંગિતા કેવી રીતે ?

બૌદ્ધ— ના, એમ નથી. ત્યાં પણ જ્ઞાન તે એક ક્ષણ જ રહે છે. ખીણ ક્ષણે તે તે જ્ઞાન જ હોતું નથી. તે પછી કેની અવિચ્છિન્ન સત્તા ? કેની ત્રુટિત સત્તા ? અને [કેણ] કેનું બોધક ?

86. નન્વસ્યેવ ક્ષણાન્તરે તુ જ્ઞાનમ્, અવિચ્છિન્નત્વાદ્ દૃષ્ટેરિતિ । મૈવમ્, બુદ્ધેરદીર્ઘકાલત્વાત્ જ્ઞાનાન્તરોત્પાદ એવાસાવિત્યવધારયત્વાયુષ્માન્ ।

તસ્માદ્યથૈવ સન્તાનવૃત્ત્યા જ્ઞાનક્ષણોદયઃ ।

તથૈવોપપાદ્યતામેષા સ્તમ્ભક્ષણપરમ્પરા ॥

સોડયમવિચ્છિન્નદૃષ્ટીનામત્રુટિતપદાર્થસત્તાપ્રહણાભિમાન ઇત્યમુત્થિતઃ ।

સ્થિરેણાપિ ન બોધેન દીર્ઘકાલસ્થિતિપ્રહઃ ।

ન હ્યસન્નિહિતપ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિતિ વર્ણિતમ્ ॥

તત્કાલે સન્નિધિર્નાસ્તિ ક્ષણયોર્મૂતભાવિનોઃ ।

વર્તમાનક્ષણશ્ચૈકો ન દીર્ઘત્વં પ્રપદ્યતે ॥

તેન બુદ્ધિસ્થિરત્વેડપિ સ્થૈર્યમર્થસ્ય દુર્વચમ્ ।

ન ત્વનન્તરયા નીત્યા તસ્યા અપિ ચિરં સ્થિતિઃ ॥

સાડપિ હિ સ્વસંવેદ્યત્વાદેકક્ષણપરીતૈવ પ્રકાશત ઇતિ । તસ્માત્ ક્ષણિકપ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિતિ સિદ્ધમ્ ।

86. નૈયાયિક— અન્ય ક્ષણે વિજ્ઞાન હોય છે જ, કારણ કે દૃષ્ટિ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ જ રહે છે.

બૌદ્ધ— એવું નથી. બુદ્ધિ દીર્ઘકાલ રહેતી નથી એટલે એ તે ખીણ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ એવો નિશ્ચય આપ કરે. તેથી જેમ એક સંતાનમાં રહીને જ્ઞાનની

ક્ષણનો નિરંતર ઉત્પાદ થાય છે તેમ એક સંતાનમાં સ્તંભની ક્ષણોની આ પરંપરા છે એમ કહાયું. અવિચ્છેદનિ દષ્ટિવાળાને (= મટકુ માર્યા વિના એક ધારું જોઈ રહેતારાઓને) અનુભૂતિ પદાર્થસત્તાનુ આ અભિમાન આ રીતે બલુ થાય છે. [જ્ઞાનને સ્થિર માનીએ તો પણ] સ્થિર જ્ઞાનથી પણ વસ્તુની દીર્ઘકાલ સ્થિતિનું ગ્રહણ થતું નથી. પ્રત્યક્ષ અસન્નિહિત પદાર્થનું ગ્રહણ કરતું નથી એ તો અમે જણાવી ગયા છીએ. તે કાળે (=વર્તમાનકાળે) જૂત અને પ્રાચિ ક્ષણોની સન્નિધિ હોતી નથી. અને વર્તમાન ક્ષણ એક છે એટલે તે દીર્ઘતા પામતો નથી તેથી જ્ઞાન સ્થિર હોય તો પણ અર્થનું સ્થૈર્ય તો દુર્વચ છે. એ જ રીતે જ્ઞાનની પણ ચિરસ્થિતિ નથી. જ્ઞાન સ્વસંવેદ્ય હોઈ એક ક્ષણથી ઘેરાયેલું જ પ્રકાશે છે. તેથી પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકપ્રાણી છે એ પુરવર થયું.

87. નનુ સ્થૈર્યં પદાર્થાનામનુમાનાત્ પ્રતીયતે ।

અન્વયવ્યતિરેકામ્યાં મુદ્ગરાદિર્વિનાશકઃ ।

નિશ્ચીયતે ઘટાદીનાં તેન પૂર્વં તદાગમાત્ ।

વિનાશરહિતત્વેન સિદ્ધચત્યેષામવસ્થિતિઃ ॥

ન, અનુપલમ્બવ્યતિરિક્તસ્ય હેતુમતો વિનાશસ્યાનુપલબ્ધેઃ । ઉપલમ્બઃ એવાસ્તિત્વં ભાવાનામ્, અનુપલમ્બશ્ચ નાસ્તિત્વમ્ । ન ચ ઘટાનુપલબ્ધિર્મુદ્ગરાદિકાર્યા, તતઃ પ્રાગપિ ભવાત્ ।

87. નૈયાયિક— પદાર્થોનું સ્થૈર્યં અનુમાન દ્વારા જણાય છે. અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા મુદ્ગર આદિનો ઘટ આદિના વિનાશક તરીકે નિષ્ચય થાય છે, કારણકે ઘટ આદિના વિનાશ પૂર્વે મુદ્ગર આદિનો ફટકો પડે છે. વિનાશરહિતપણાને કારણે ઘટ આદિની અવસ્થિતિ પુરવાર થાય છે.

બૌદ્ધ— ના, એવું નથી, કારણ કે અનુપલબ્ધથી જુદો, હેતુવાળો વિનાશ ઉપલબ્ધ થતો નથી. ભાવોની ઉપલબ્ધિ એ જ ભાવોનું અસ્તિત્વ છે અને ભાવોની અનુપલબ્ધિ એ જ ભાવોનું નાસ્તિત્વ છે. ઘટની અનુપલબ્ધિ એ મુદ્ગર આદિનું કાર્ય નથી કારણકે ઘટની અનુપલબ્ધિ તો મુદ્ગર આદિની પહેલાં પણ હોય છે.

88. નનુ દૃશ્યાનુપલબ્ધેરસત્ત્વનિશ્ચયઃ । સ ચ કપાલકાલ એવ ઘટસ્યાવ-કલપતે । મધ્યે તુ અદર્શનમન્યથાડપિ સ્યાદિતિ નાદર્શનમાત્રમેવ નાસ્તિત્વમ્ । મૈવમ્, ત્વદભિમતે મધ્યેડપિ દૃશ્યસ્થૈવ ઘટસ્ય અનુપલમ્બ ઇતિ તદાપિ અસ્ય નાસ્તિત્વમેવ ।

અથાપિ મધ્યે સર્વેષાં ન ઘટાનુપલમ્બનમ્ ।

તદ્વત્ કપાલકાલેડપિ સર્વેષામિતિ કા પ્રમા ? ॥

यदहं न वेद्मि तत् परोऽपि न वेत्ति इति चेत् तर्हि मध्येऽपि घटं सर्वं
एव न पश्येयुरिति नास्त्येवासौ, कपालीभूतघटवत् । अपि च—

यदि यत् त्वं न जानासि तदन्योऽपि न गृह्णाति ।
स्वजायाजघनस्पर्शसुखमप्येष मा ग्रहीत् ॥

यदि वा बुध्यसे यत् त्वं तदन्योऽप्यधिगच्छति ।
त्वज्जायाजघनस्पर्शसुखमप्यधिगच्छतु ॥

तदलं ते परगृहवृत्तान्तचिन्तया । यत् पश्यसि तदस्तीति जानीहि, यन्न
पश्यसि तन्नास्तीति विद्मि । एवमनुपलम्भ एव भावानां विनाश इति न तस्य
मुद्गरादिकार्यत्वम् । अतोऽनुमानमपि न स्वैर्यसाधकम् । तस्माद् यथोक्तक्रमेण
प्रत्यक्षमेव क्षणिकपदार्थपरिच्छेत्रिति स्थितम् ।

88. नैयायिक— दश्यानुपलम्बिधने कारणे असत्त्वतो निश्चयं थायं छे. ते दश्यानुप-
लम्बिध कपालना वपते न घटने घटे छे. घटोत्पत्तिक्षणं अने कपालक्षणं वन्त्ये घटनुं अदर्शनं
भीष्म कारणे (देशान्तरनयन, आलोकाभाव आदि कारणे) पण्य अने, अटले अदर्शनमात्रं न
नास्तित्वं नथी.

औद्ध— ना, अणुं नथी तमे स्वीकारेला मध्यमां पण्य दश्यं घटनो अनुपलंबं होय
छे अटले मध्यमां पण्य घटनुं नास्तित्वं न छे. जे तमे कहे के मध्यमां अधाने घटनो अनुपलंबं
होतो नथी तो अमे कहीअे छीअे के ते न प्रमाणे कपालकाणे पण्य अधाने घटनो अनुपलंबं
होय छे अेम कहेवांमां शु प्रमाण्य छे ? जेने डुं नथी ज्ञायतो तेने भीष्मे पण्य नथी ज्ञायतो
अेम जे तमे कहे तो अमे कहीअे छीअे के मध्यमां पण्य घटने अधां न नुअे [कारण्य के
डुं मध्यमां घटने जेतो नथी]; अटले कपालमां ईशवाद्यं गयेला घटनी अेम ते घट पण्य नथी
न. तमे जेने ज्ञायता नथी तेने भीष्मे पण्य ज्ञायतो नथी अेम जे तमे कहे तो ते पोतानी
पत्नीनां नधननां स्पर्शनां सुअने पण्य न ज्ञायो [कारण्य के तमे ते सुअने ज्ञायता नथी].
अथवा, तमे जेने ज्ञायो छे तेने भीष्मे पण्य ज्ञायो छे अेम जे कहे तो ते तमारी पत्नीनां
नधननां स्पर्शनुं सुअं पण्य ज्ञायो [कारण्य के तमे ते सुअने ज्ञायो छे.] भीष्मना धरनी
आत्तनी चिन्ता तुं रहेवा हे. जेने तुं हेअे छे ते छे अेम ज्ञाय जेने तुं हेअतो नथी
ते नथी अेम ज्ञाय आमं भाव पदार्थेना अनुपलंबं अे न भाव पदार्थेना विनाश छे,
अटले भाव पदार्थेना विनाश अे मुद्गर आदिनुं कार्यं नथी. तेथी अनुमानं पण्य स्थिरतानुं
साधकं नथी. तेथी यथे क्तं कमे प्रत्यक्षं न क्षणिक पदार्थेने अडण्य करे छे अे स्थिरं यथुं.

89. स्मरणप्रत्यभिज्ञानस्वकर्मफलभोक्तृताः ।

क्षणिकत्वेऽपि कथितः कार्यकारणभावतः ॥

તદેવમુપપન્નેયં ગૃહ્યતાં ક્ષણમક્ષિતા ।
ત્યજ્યતાં દીર્ઘસંસારકારણં સ્થિરતામ્રહઃ ॥

89. સ્મરણુ, પ્રત્યભિજ્ઞાન અને પોતે કરેલાં કર્મોના ફળનું ભોક્તાપણુ એ ક્ષણિકતામાં પણ કાર્યકારણુભાવને આધારે અમે કહ્યું છે. તેથી આ પ્રમાણે ઘટેલી ક્ષણભંગિતાને તમે ગ્રહો અને દીર્ઘસંસારના કારણુશૂત સ્થિરતાની પકડ છોડો.

90. અત્રાભિધીયતે નૈવ પ્રમાણદ્વયમપ્યદઃ ।
ભાવાનાં ક્ષણમક્ષિત્વમુપપાદયિતું ક્ષમમ્ ॥
અર્થક્રિયાસમર્થત્વં સત્ત્વં યત્તાવદુચ્યતે ।
તદસત્કૂટહેમાદિવ્યભિચારાવધારણાત્ ॥
કિન્ત્વબાધિતસદ્બુદ્ધિગમ્યતા સત્ત્વમિષ્યતે ।
સદસદ્વ્યપદેશસ્તુ પુત્રાદાત્રૌપચારિકઃ ॥
એવં ચ બાધકાભાવપર્યેષણપરાયણમ્ ।
ન સત્ત્વગ્રાહકં જ્ઞાનં સ્વતઃ પ્રામાણ્યમર્હતિ ॥
સત્ત્વે ચ સંશયોઽપ્યસ્તિ સકલપ્રાણિસાક્ષિકઃ ।
ઉપલબ્ધ્યવ્યવસ્થાત ઇત્યેવં વર્ણયિષ્યતે ॥

90. નૈયાયિક — આના ઉત્તરમાં અમે જણાવીએ છીએ કે તમે સ્વીકારેલ એ પ્રમાણુ પણ ભાવ પદાર્થોની ક્ષણિકતા ઘટાવવા શક્તિમાન નથી. અર્થક્રિયાસામર્થ્યં જ સત્ત્વ એ એમ તમે જે કહ્યું છે તે ખોટું છે, કારણુકે બનાવટી જ્ઞાનું વગેરેની આખતમાં વ્યભિચારનો આપણને નિશ્ચય છે જ. [એમ સત્ત્વ સુવર્ણુ સુવર્ણુજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તેમ અસત્ત્વ સુવર્ણુ પણ સુવર્ણુજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. બન્ને એકસરખી જ અર્થક્રિયા કરે છે. તો એક સત્ત્વ અને બીજું અસત્ત્વ કેમ ? માટે જે અર્થક્રિયાસમર્થ છે તે સત્ત્વ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી] પરંતુ અબાધિત સત્ત્વુદ્ધિનો જે વિષય બને છે તે સત્ત્વ છે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. [પુત્ર આદિને] સત્ત્વ કે અસત્ત્વ કહી વર્ણવવા એ પુત્ર આદિની આખતમાં ઔપચારિક છે. [તમે જ્ઞાનનું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનો છો, પરંતુ] બાધકાભાવને શોધવામાં પરાયણુ એવું સત્ત્વગ્રાહક જ્ઞાન સ્વતઃ પ્રામાણ્યને લાયક નથી. સત્ત્વની આખતમાં સંશય થાય છે — જે સંશયની આખતમાં બધાં પ્રાણુઓ સાક્ષી છે —, કારણુકે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી ‘આ સત્ત્વ જ છે’ કે ‘આ અસત્ત્વ જ છે’ એવી વ્યવસ્થાનો અભાવ છે એવું અમે વર્ણવીશું.

91. અર્થક્રિયાસમર્થત્વં ત્વદુક્તં સત્ત્વમસ્તુ વા ।
તદપિ વ્યાપ્તિશૂન્યત્વાન્ન હેતુર્ગન્ધવત્ત્વવત્ ॥

क्षत्रिकस्यापि भावस्य सत्त्वं नास्त्येव सोऽपि हि ।
 क्रमेण युगपद्वाऽपि न कार्यकरणे क्षमः ॥
 क्षत्रिकस्य क्रमः कीदृग्युगपत् करणे पुनः ।
 एकवस्तुक्षणस्यापि रूपभेदः प्रसज्यते ॥
 कार्याण्येकेन रूपेण भिन्नानि जनयेत् कथम् ।
 रूपभेदविरोधात्तु वस्तुनो नास्तित्वा भवेत् ॥

91. अथवा तो तमे उहेतुं अर्थक्रियासामर्थ्यं ऐ भवे सत्त्व हे। परंतु ते अर्थक्रिया-
 सामर्थ्यं व्याप्तिशून्य होवाथी [सत्त्वसाधक] हेतु नथी, गंधवत्त्वनी जेम. जेम गंधवत्त्वनी
 सत्त्व साधे व्याप्ति नथी तेन अर्थक्रियासामर्थ्यनी सत्त्व साधे व्याप्ति नथी. क्षत्रिक वस्तुने
 सत्त्व नथी न, कारण के ते क्षत्रिक वस्तु पक्ष कथी के युगपत् कार्यं करवा शक्तिमान नथी.
 क्षत्रिक वस्तुने कम कउं मानतो ? युगपत् कार्यं करवाना पक्षमां वणी ऐक क्षत्रिक वस्तुमां
 स्वल्पभेदनी अपत्ति आवी पडे ऐक स्वल्पथी भिन्न भिन्न कार्यो ते केवी रीते उत्पन्न
 करे ? अने [ऐक वस्तुमां स्वल्पभेद मानतां तो] स्वल्पभेदना विरोधना कारणे वस्तुनुं
 अस्तित्व न न रहे

92. स्थिते च वस्तुसद्भावे क्षत्रिकत्वं परीक्ष्यते ।
 तदसत्त्वे तु तच्चिन्ता व्याग्नि रोमन्थकेलिवत् ॥
 ज्ञाने क्षत्रिकचिन्ता चेत् किं तस्यापि पराकृतौ ।
 वदन्त्येतानि शास्त्राणि ज्ञेयाभावे च तत् कुतः ॥

92. आद्य वस्तु छे ऐ स्थिर थया पक्षी हवे अमे क्षत्रिकत्वनी परीक्षा करीऐ छीऐ.
 आद्य वस्तु न असत् होय तो तेना क्षत्रिकत्वना विचार करवे ऐ तो आकाशमां राम-थकेलि
 करवा अशक्य छे. [आद्य वस्तु सत् नथी, ज्ञान न सत् छे, ऐटवे] ज्ञाननी क्षत्रिकत्वनी
 विचारणा करवामां आवे छे ऐम जे तमे कहे तो अमे कहीऐ छीऐ के ज्ञाननी क्षत्रिकत्वानुं
 अडन कवाथी शुं ? , कारण के शास्त्रो कडे छे के ज्ञेयना अभावमां ज्ञान कवाथी होय ?

93. अपि च, क्षत्रिकत्वपक्षे किमेकस्मादेकोत्पादः, उत बहुभ्य एकोत्पत्तिः,
 अथैकस्मादनेकनिष्पत्तिः, आहोस्वित् बहुभ्यो बहुसंभव इति परीक्षणीयम् । न ताव-
 देकस्मादेकोत्पत्तिः, अलौकिकत्वात्, एकस्मादप्यग्नेर्भस्मधूमेन्धनविकाराद्यनेकप्रकार-
 कार्योत्पाददर्शनात्, कार्यसिद्धये च सर्वत्र सहकारिसन्निधापनप्रयत्नदर्शनात्, 'नैकं
 किञ्चिदेकं जनकम्' इति ग्रन्थविरोधाच्च । एतेन तृतीयः पक्षो निरस्त एकस्माद-
 नेकनिष्पत्तिरिति । एकश्च नैकं जनयत् क्रमेण जनयेद्युगपद्वा ? न क्रमेण, स्थैर्य-

૨૦૨ એક કારણમાંથી એક કાર્ય, બહુકારણમાંથી એક કાર્ય વગેરે વિકલ્પોની વિચારણા

પ્રસજ્ઞાત્ । ન યુગપત્, અદૃષ્ટત્વાત્ । એકસ્ય ચાનેકકાર્યકરણશક્તિયોગે તદ્ભેદાન્નાનાત્વપ્રસજ્ઞઃ ।

વિરુદ્ધધર્મયોગેઽપિ યદિ ચૈકત્વમિષ્યતે ।

અનેકક્ષણયોગેઽપિ ભાવ એકોઽમ્યુપેયતામ્ ॥

અથ બહુમ્ય એકોત્પાદનમિતિ પક્ષ આશ્રીયતે તદ્વક્તવ્યં કિમેતદેકં કાર્યં કૈર્વાં બહુભિરુત્પાદ્યતે ઇતિ । ન હ્યસ્માકમિવ ભવતામનેકાવયવનિવહનિર્મિતમવયવિ-સ્વરૂપં કાર્યમસ્તિ, સંચિતૈઃ સંચિતા એવ જન્યન્ત ઇત્યમ્યુપગમાત્ । યદિ ચાનેકકારણકાર્યમેકમુચ્યતે તદસ્ય કારણભેદોપનતસ્વભાવનાનાત્વયોગાદેકત્વમેવ તાવદ્વિરુદ્ધ્યતે, અન્યથાત્ત્વે હિ ન કારણાર્થીનં ભાવાનાં રૂપમિત્યાકસ્મિકત્વપ્રસજ્ઞઃ । કારણભેદાપાદિતનાનાત્વસ્યાપિ યદિ ચૈકત્વં તદસ્ય નાનાકાલયોગિનોઽપ્યેકત્વં સ્યાત્, અસત્ત્વં વા મિન્નસ્વભાવસ્ય વસ્તુન ઇતિ પૂર્વવદ્ વક્તવ્યમ્ ।

૧૩ વળી, ક્ષણિકત્વપક્ષમાં એક કારણમાંથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ કારણમાંથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે એક કારણમાંથી બહુ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ કારણમાંથી બહુ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે?—એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એક કારણમાંથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે તે અલૌકિક છે અર્થાત્ લોકમાં તેમ થતું નથી, લોકમાં તો એક અગ્નિમાંથી ભસ્મ, ધૂમ, ઇન્ધનવિકાર આદિ અનેક પ્રકારનાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે; વળી કાર્યની ઉત્પત્તિને માટે સર્વત્ર સહકારીઓને મુખ્ય કારણની નજીક લાવવાના પ્રયત્નો થતા દેખાય છે; ઉપરાંત, 'કોઈ એક કારણ જનક નથી' એવા પ્રથમવચન સાથે આ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં વિરોધ આવે છે. આનાથી જ 'એક કારણમાંથી અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ'નો ત્રીજો પક્ષ પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે. વળી, એક કારણ અનેક કાર્યોની ઉત્પન્ન કરતું હોય તો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે તે અનેક કાર્યોની ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે છે કે યુગપત્ ઉત્પન્ન કરે છે? તે કારણ ક્રમથી ઉત્પન્ન ન કરી શકે કારણ કે એમ માનતાં કારણની સ્થિરતા માનવાની આપત્તિ આવે. તે કારણ યુગપત્ ઉત્પન્ન ન કરે, કારણ કે તે કાર્યોની યુગપત્ ઉત્પન્ન કરતું દેખાતું નથી. એક કારણમાં અનેક કાર્યો કરવાની શક્તિ છે એમ માનતાં એક કારણમાં સ્વરૂપભેદ માનવો પડે, પરિણામે એક કારણ એક ન રહેતાં અનેક બની જવાની આપત્તિ આવે. વિરુદ્ધ અનેક સ્વભાવોનો યોગ હોવા છતાં પણ જો તેનું એકત્વ તમે ઇચ્છતા હો તો અનેક ક્ષણોનો યોગ હોવા છતાં પણ વસ્તુ એક જ રહે છે એમ તમે સ્વીકારો. 'અનેક કારણોમાંથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે' એ પક્ષને તમે સ્વીકારતા હો તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે એક કાર્ય શું છે? અને કયા બહુ કારણોથી તે ઉત્પન્ન થાય છે?, કારણ કે અમારી જેમ તમે અનેક અવયવોના સમૂહથી જન્ય અવયવી સ્વરૂપ ધરાવતું એક કાર્ય તમે સ્વીકારતા નથી; વળી તમે તો સંચિતથી સંચિત જ ઉત્પન્ન

થાય છે એમ સ્વીકારે છે. ઉપરાંત, જો અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન કાર્યને તમે એક ગણતા હો તો કારણોના ભેદથી કાર્યમાં આવેલી સ્વભાવની અનેકતા વડે કાર્યનું એકત્વ વિરોધ પામશે, કારણ કે અન્યથા (અર્થાત્ કાર્યનો સ્વભાવ કારણાયત્ત છે એમ ન સ્વીકારે તો) કાર્યોનો સ્વભાવ કારણાધીન નહિ રહે અને પરિણામે કાર્યના સ્વભાવને આકસ્મિક માનવાની આપત્તિ આવશે. કારણભેદથી આવેલ અનેક સ્વભાવો ધરાવનારા કાર્યનું પણ એકત્વ સંભવતુ હોય તો પછી અનેક કાળ સાથે સંબંધ ધરાવનારનું પણ એકત્વ અને, અથવા તો અનેક સ્વભાવો ધરાવનાર વસ્તુનું અસત્ત્વ છે એમ તમારે પૂર્વવત્ કહેવું જોઈએ.

94. લોચનાલોકમનસ્કારાદિકારણભેદેऽપિ કાર્યમેકરૂપં જ્ઞાનમિતિ ચેત્ ,
ન, તસ્ય ભવનમતે વિષયાકારગ્રાહકત્વસ્વસંવેદનરૂપભેદાત્ । નિરાકારજ્ઞાનવાદિનો હિ
બૌદ્ધસ્ય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ન સિદ્ધ્યતિ, જનકસ્ય કર્મણઃ પ્રતિભાસે સ્થૈર્યપ્રસજ્ઞાત્ ।
એકસામાગ્રચઘ્નીનત્વપક્ષસ્યાસંભવાત્, સંભવેऽપિ પ્રાહ્યનિયમનિમિત્તત્વાભાવાદિતિ ।

94. જો તમે ઔદ્ધો કહો કે ચક્ષુ, પ્રકાશ, મનસ્કાર આદિ અનેક ભિન્ન ભિન્ન કારણો હોવા છતાં તેમનું કાર્ય જ્ઞાન એકરૂપ થાય છે, તો અમારું કહેવું છે કે ના એમ નથી, કારણ કે તમારા (=સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધોના) મતે તે જ્ઞાન [એકરૂપ નથી પણ] વિષયાકાર, ગ્રાહકાકાર અને સ્વસંવેદન એવાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધરાવે છે અને જે ઔદ્ધો નિરાકારજ્ઞાનવાદી છે તેમના (અર્થાત્ વૈમ.ષિકેના) સિદ્ધાંતમાં તો પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા [= આ જ્ઞાનનો વિષય - કર્મ આ જ વસ્તુ છે એવી વ્યવસ્થા] જ ઘટશે નહિ; [નીલથી ઉત્પન્ન થયું હોઈ આ જ્ઞાન નીલનું છે એમ કહેવાય છે અને આમ તદુત્પત્તિથી પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ઘટે છે એવું જે તમે નિરાકારજ્ઞાનવાદી ઔદ્ધો કહેતા હો તો તે બરાબર નથી કારણ કે તેમ માનતાં] જન્ય જ્ઞાનને અનુલક્ષી જનક કર્મના સ્થેયની આપત્તિ આવે. [આ આપત્તિને ટાળવા માટે નિરાકાર જ્ઞાનવાદી ઔદ્ધોએ લીધેલો આ] પક્ષ - નીલ અને નીલજ્ઞાન અને એકસામગ્રીજન્ય છે, અર્થાત્ સહભૂ છે એટલે તે જ્ઞાન તે કર્મનું જ છે એ વ્યવસ્થા ઘટે છે - સંભવતો નથી [કારણ કે કર્મભૂત ક્ષણિક અર્થની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે થતી નથી; પૂર્વોત્પન્ન વસ્તુને જ જ્ઞાન વિષય કરે છે.] [જ્ઞાન તે જ વસ્તુને ગ્રહે છે જે વસ્તુ જ્ઞાનજનક સામગ્રીથી જ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે -] આ પક્ષ સંભવતો હોય તો પણ વસ્તુ જ ગ્રાહ્ય [અને જ્ઞાન જ ગ્રાહક] એવા નિયમનું નિયામક તો કંઈ જ નથી.

95. અથોચ્યતે કિમનમ્યુપગતપક્ષોપમર્દનેન ? બહુમ્યો બહુસંભવ इत्येष एव
नः पक्षः । सन्तानवृत्त्या वर्तमाना पूर्वसामग्री सरूपामुत्तरसामग्रीमारभते, विजा-
तीयकारणानुप्रवेशे तु विरूपाम् इति ।

95. ઔદ્ધ— જે પક્ષો અમે સ્વીકાર્યાં નથી તેમનું ખંડન કરવાથી શું ? અનેક કારણોથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે એ જ અમારો પક્ષ છે. સંતાનરૂપે વર્તમાન પૂર્વ સામગ્રી (= ઘટરૂપે સંચિત આણુઓ) તેના જેવી જ ઉત્તર સામગ્રીને (= ઘટરૂપે સંચિત

અણુઓને) ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ જ્યારે તે સામગ્રીમાં વિગ્નતીય કારણોના (અર્થાત્ મુદ્ગર આદિનો) અનુપ્રવેશ થાય છે ત્યારે વિરૂપ સામગ્રી (વદરૂપે સંચિત અણુઓને બદલે કીંકરારૂપે સંચિત અણુઓ) ઉત્પન્ન થાય છે.

96. અથ કેયં સામગ્રી નામ ? ન સમગ્રેભ્યો મિન્ના, પૃથગનુપલામ્ભાત્ । અવ્યતિરેકે તુ સમગ્ર એવ સામગ્રી । તત્ર પૂર્વસમુદાયેનોત્તરસમુદાયારમ્ભે તદન્તર્ગતં સમુદાયિનમેકમેક એવ ઉત્પાદયેદેકં વા સર્વે સંભૂયેતિ । તત્રાથે પક્ષે સૈવેયમેકસ્માદે-કોત્પત્તિરુક્તા સ્યાત્ । સા ચ પ્રતિષિદ્ધા । અથૈકૈકસમુદાયિનિષ્પત્તૌ સર્વસમુદાયિનાં વ્યાપારઃ, સ તુ ક્રમેણ વા યૌગપદ્ધેન વા ? તત્ર ક્રમપક્ષે ક્ષણિકત્વહાનિઃ । યે હિ તત્ર પચ્છષટ્ સમુદાયિનઃ ક્ષણા વર્તન્તે, તે એકં તમુત્પાદ્ય પુનરપરમારભેરન્ પુનરન્યમિતિ તાવત્કાલપ્રતીક્ષણાદક્ષણિકત્વમ્ । અથ યુગપદેવ સર્વનિષ્પત્તૌ સર્વે વ્યાપ્રિયન્તે, તર્હિ નિકુરુમ્બરૂપમેવ કાર્યં નિકુરુમ્બરૂપાદેવ કારણાદુત્પન્નમિતિ કારણત્રિવેકનિયમાભાવાદ્ રૂપરસાદિપ્રવિભાગા ન સ્યાત્ । इदं રૂપમેષ રસ इति કથં નિર્ચીયતે ? ચિત્રેણ ચિત્રમુત્પાદિતમિતિ સર્વં રૂપં સ્યાત્ સર્વો વા રસો, યદ્વા ન રૂપં ન રસોઽન્યદેવ કિઞ્ચિદ્ વસ્ત્વન્તરં સ્યાત્ ।

96 નૈયાયિક— આ સામગ્રી એ શું છે ?

બૌદ્ધ— તે સામગ્રી તેના સભ્યોથી જુદી નથી, કારણ કે તેમનાથી પૃથક્ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતી નથી.

નૈયાયિક— સામગ્રી તેના સભ્યોથી અભિન્ન હોય તો સભ્યો જ સામગ્રી છે. એમ હોતાં પૂર્વસમુદાય ઉત્તરસમુદાયને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે પૂર્વસમુદાયાન્તર્ગત એક સભ્ય ઉત્તરસમુદાયના એક સભ્યને જ ઉત્પન્ન કરે અથવા તો પૂર્વસમુદાયાન્તર્ગત બધા સભ્યો બેગા મળી ઉત્તરસમુદાયના એક એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરે ? જો તમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારો તો એક કારણમાંથી એક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેવાઈ ગણાય અને તેના તો તમે પ્રતિષેધ કર્યો છે. હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારી તમે કહો કે ઉત્તરસમુદાયના એક એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં પૂર્વસમુદાયના બધા સભ્યોનો વ્યાપાર છે તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે બધા સભ્યો એક પછી એક તે સભ્યાને ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે છે કે યુગપત્ ? જો ક્રમપક્ષ તમે સ્વીકારશો તો ક્ષણિકત્વની હાનિ થશે. પૂર્વસમુદાયમાં જે પાંચ-છ ક્ષણો હોય છે તે એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા સભ્યને ઉત્પન્ન કરે, પછી ત્રીજાને ઉત્પન્ન કરે એમ એટલો બધો વખત પૂર્વસમુદાયના તે પાંચ-છ ક્ષણોને પ્રતીક્ષા કરવી પડતી હોવાથી અક્ષણિકતા આવી જાભી રહે. જો પૂર્વસમુદાયના બધા સભ્યો ઉત્તરસમુદાયના બધા સભ્યોને યુગપદ્ ઉત્પન્ન કરે તો સમુદાયાત્મક કારણમાંથી જ સમુદાયાત્મક કાર્ય જ ઉત્પન્ન થાય, પરિણામે કારણત્રિવેકનના નિયમનો અભાવ થવાથી રૂપ, રસ, આદિનો વિભાગ નહિ થાય. તો પછી તમે આ રૂપ

છે, અ રસ છે એવો નિશ્ચય કેવી રીતે કરશે ? ચિત્રથી ચિત્રનો ઉત્પાદ થયો હોવાથી બધું ૩૫ થાય, કે બધું જ રસ થાય, અથવા તો ૩૫ પણ નહિ અને રસ પણ નહિ બીજું જ પરસ્પર તો થાય.

૧૭. અથોચ્યતે—યદ્યપિ રૂપરસાદિસામગ્રી તત્સામગ્રયા એવ જનિકા તથાડપિ ક્વચિત્ કિઞ્ચિદુપાદાનકારણમ્, ઇતરત્સહકારિકારણમ્ । તત્ર રૂપક્ષણનિષ્પત્તૌ રૂપ-સ્યોપાદાનકારણત્વાદિતરેષાં ચ સહકારિકારણત્વાત્ ન પદાર્થસંકર ઇતિ । એતદ-યુક્તં, સર્વથા કારણત્વાનપાયાત્ । અપિ ચ યેન રૂપેણ રૂપસ્ય રૂપં પ્રત્યુપાદાન-કારણતા તેનૈવ યદિ રસં પ્રતિ સહકારિકારણતા તદા પુનરપિ રૂપરસયોરવિશેષઃ । અથાન્યેન રૂપેણ રૂપસ્ય રૂપોપાદાનતા અન્યેન ચ રસસહકારિતેતિ, તર્હિ સ્વભાવ-મેદાન્નાનાત્વં, નાનાત્વે ચ સ્થૈર્યમ્, અસન્નં વેત્યુક્તમ્ ।

અથ નાસ્ત્યનયોઃ કિઞ્ચિદ્વિરુદ્ધત્વં સ્વભાવયોઃ ।

કથં બૌદ્ધગૃહે જાતસ્ત્વમેવમભિમાષસે ॥

ભાવાનાં પરસ્પરપરિહારવ્યવસ્થિતરૂપત્વાદસ્ત્યેવૈષાં લાક્ષણિકો વિરોધઃ ।

અપિ ચ ક્ષણિકત્વે પદાર્થનામિદમત્રોપાદાનકારણમિદં સહકારિકારણમિતિ વિશેષોડપિ દુરવગમઃ । તથા હિ કિમિદમુપાદાનં નામ ? કિં સ્વસન્તાનવિનાશેન બીજાદિવત્ કાર્યજનકમુપાદાનમુત સ્વવિશેષસમર્પણેનોત્પાદકમિતિ ? યદિ પૂર્વઃ પક્ષઃ, પરલોકચર્ચા ચાર્વાકવદુપેક્ષિતા સ્યાત્, જ્ઞાનસન્તાનવિનાશેન જ્ઞાનાન્તરારમ્ભપ્રસજ્ઞાત્ । સ્વવિશેષાર્પણપક્ષેડપિ સર્વવિશેષાર્પણં વા સ્યાત્ કતિપયવિશેષાર્પણં વા ? સર્વવિશેષાર્પણે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનં સવિકલ્પકસ્ય નોપાદાનકારણં સ્યાત્ ।

લિઙ્ગદર્શનજન્યા ચ પ્રતિબન્ધસ્મૃતિઃ કથમ્ ? ।

કથં વા રસવિજ્ઞાનં રૂપજ્ઞાનાદનન્તરમ્ ? ॥

૧૭. બૌદ્ધ — જો કે ૩૫, રસ આદિની સામગ્રી ૩૫, રસ આદિની સામગ્રીને ઉત્પન્ન કરે છે છતાં ક્યાંક કોઈ ઉપાદાનકારણ છે અને આક્રીના સહકારીકારણ છે. ૩૫ક્ષણની ઉત્પત્તિમાં ૩૫ ઉપાદાન કારણ હોઈ અને આક્રીના રસ આદિ સહકારીકારણ હોઈ પદાર્થસંકર થતો નથી.

નૈયાયિક— તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે [ઉપાદાનકારણ કહો કે સહકારીકારણ કહો] કારણપણું કોઈ પણ રીતે દૂર થતું નથી. વળી, જે સ્વરૂપે ૩૫ની ૩૫ પ્રતિ ઉપાદાન-કારણતા છે તે જ સ્વરૂપે જો રસ પ્રતિ તેની સહકારીકારણતા હોય તો ફરી પાછો ૩૫ અને રસનો ભેદ રહેશે નહિ. જો અન્ય સ્વરૂપે ૩૫ની ૩૫ પ્રતિ ઉપાદાનકારણતા અને અન્ય

સ્વરૂપે રૂપની રસ પ્રતિ સહકારીકારણતા હોય તો જુદા જુદા સ્વભાવ ધરાવવાને કારણે રૂપમાં અનેકતા આવે, અને અનેકતાને પરિણામે સ્થૈયની અથવા અસત્ત્વની આપત્તિ આવે એમ અમે અગાઉ કહ્યું જ છે. [રૂપમાં અહીં અનેક સ્વભાવ હોવા છતાં દર્શનથી તેની એકતાનું ગ્રહણ વિરોધ પામતું નથી, તેની રીતે સમર્થ-અસમર્થ અનેક સ્વભાવ હોવા છતાં અક્ષણિક વસ્તુની એકતાનું ગ્રહણ વિરોધ પામશે નહિ—] આ રીતે વસ્તુના સ્થૈયની આપત્તિ આવશે અથવા તો [વિરૂદ્ધ સ્વભાવ ધરાવવાના કારણે] વસ્તુની કાર્ત્વનિકતાની (=અસત્ત્વની) આપત્તિ આવશે. જે તમે બૌદ્ધો કહો કે એ જે સ્વભાવમાં કંઈ વિરોધ નથી તો અમે કહીએ છીએ કે બૌદ્ધગ્રહમાં જન્મેલો તું આવું કેમ બોલે છે? [કાગળ કે એ તે; બૌદ્ધ-સિદ્ધાન્ત છે કે] વસ્તુઓના પોતપોતાના સ્વભાવો પરસ્પરપરિહારથી સ્થિર થયેલા હોઈ વસ્તુઓ વચ્ચે વસ્તુસ્વભાવવ્યવસ્થાપક (=લાક્ષણિક) વિરોધ છે જ. વળી બૌદ્ધમતે પદાર્થો ક્ષણિક હોઈ આ અહીં ઉપાદાનકારણ છે અને અહીં સહકારીકારણ છે એવા વિશેષ સમજવો કઠિન છે. આ ઉપાદાન એ શું છે? શું ખીજ આદિની જેમ જે પોતાના સંતાનના નાશ દ્વારા પોતાના કાર્યને (=અંકુરસંતાન આદિને) ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કે જે પોતાના વિશેષના સમર્પણ દ્વારા પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન? જે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો, જેમ ચાર્વાક પરલોકનો ચર્યાની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ તમારે બૌદ્ધોએ પણ પરલોકની ચર્યાની ઉપેક્ષા કરવી પડશે [કારણ કે હવે સંતાનની એકતા તૂટવાથી પરલોક ઘટશે નહિ,] વળી એક જ્ઞાનસંતાન(=ચિત્તસંતાન)ના નાશથી ખીજ તદ્દન નવા જ જ્ઞાનસંતાન(=ચિત્તસંતાન)ની ઉત્પત્તિ માનવાની આપત્તિ આવશે. જે પોતાના વિશેષના સમર્પણ દ્વારા પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપાદાન એવા ખીજ પક્ષમાં એ વિકલ્પો બંધ છે—શું પોતાના અથવા વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે કે કેટલાક વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા? જે કહો કે તે પોતાના અથવા વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તો નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન સવિકલ્પક જ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ નહિ બની શકે; સિંગદર્શન વ્યાપ્તિસ્મરણનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે બનશે? અથવા રૂપવિજ્ઞાન રસવિજ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે બનશે?

૭૮. સન્તાનભૂયસ્ત્વાદ્મવિષ્યતીતિ ચેત્, ન, એકપ્રમાત્રધીનપ્રતિસન્ધાનોપ-
નિબંધનવ્યવહારપ્રતિબંધવિપ્લવપ્રસજ્ઞાત્ । નિત્યમેકમાત્માનમન્તરેણ સન્તાનૈકતાયામપિ
તાવદસૌ વ્યવહારો નાવકલ્પતે, કિમુતૈકત્રૈવ દેવદત્તે સન્તાનભૂયસ્ત્વે સતીતિ ?

૭૯. બૌદ્ધ — [દર્શનજ્ઞાન, સ્મરણજ્ઞાન, રૂપજ્ઞાન, રસજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોના] ધણા સન્તાનો હોઈ, આ ઘટશે.

નોંધાયિક— ના, એ બરાબર નથી, [જે જુદા જુદા જ્ઞાનસંતાનો માનશે તો એક પ્રમાતા નહિ પણ અનેક પ્રમાતા એક શરીરમાં મનવા પડશે.] પરિણામે એક પ્રમાતાને અધીન પ્રતિબંધાનજ્ઞાનને આધારે થતો વ્યવહાર અને વ્યાપ્તિસંબંધ તૂટી જવાની આપત્તિ આવશે. નિત્ય એક આત્મા સિવાય સંતાનની એકતામાં પણ આ વ્યવહાર ઘટતો નથી તો પછી એક સ્થાને દેવદત્તમાં સંતાનોની અનેકતામાં તે વ્યવહાર કયાંથી ઘટે ?

99. કતિપયત્રિશેષાર્પણેન તુ યદ્યુપાદાનતા, તદાનીં રૂપમપિ જ્ઞાનોપાદાન-કારણતાં પ્રતિપદ્યેત । તસ્માન્નોપાદાનં નામ કિઞ્ચિત્ । તન્નિરાસેન ચ તદ્દૈલક્ષણ્ય-લક્ષ્યમાણસ્વરૂપસ્ય સહકારિણોઽપિ વ્યુદાસો વેદિતવ્યઃ । અપિ ચ—

પ્રતિક્ષિપસિ મત્પક્ષે સર્વથા સહકારિણમ્ ।

સ્વયં ચાઙ્ગીકરોષીતિ, મિક્ષો ! રાગીવ લક્ષ્યસે ॥

મિન્નામિન્નોપકારાદિવિકલ્પાસ્ત્વત્પ્રકલ્પિતાઃ ।

સહકારિપ્રતિક્ષેપકારિણઃ ક્વાધુના ગતાઃ ॥

આ ! જ્ઞાતં યુક્તિશક્ત્યૈષ યુષ્માભિરુપકલ્પિતઃ ।

દોષો ન વાઘતે યુષ્માન્ મન્ત્રોત્થાપિતસર્વવત્ ॥

99. જે જે પોતાના થોડા વિશેષોના અર્પણ દ્વારા કાંઈ ઉત્પન્ન કરે તે તે કાંઈનું ઉપાદાનકારણ એ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો ૩૫ (= આજી જડ વસ્તુ) પણ જ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ બની જાય [કારણ કે તે પોતાનો આકાર જ્ઞાનને આપે છે.] તેથી ઉપાદાન-કારણ જેવું કંઈ નથી. ઉપાદાનકારણના નિરાસથી, ઉપાદાનકારણથી વૈલક્ષણ્ય દ્વારા જેના સ્વરૂપનું લક્ષણ આંધવામાં આવ્યું છે તે સહકારીકારણનો પણ નિરાસ થઈ ગયો સમજવો જોઈએ. વળી, આમારા નૈયાયિક પક્ષમાં સ્વીકારવામાં આવેલા સહકારીકારણનું તમે સર્વથા અંડન કરો છો, અને તમે પોતે તો સહકારીકારણ સ્વીકારો છો, હે બિશ્નુ ! તમે રાગી જણાવો છો. સહકારીકારણ ઉપાદાનકારણનો જે ઉપકાર કરે છે તે ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એવા, સહકારીકારણનો પ્રતિક્ષેપ કરતા તમારા વિકલ્પો અત્યારે ક્યાં ગયા ? અરે ! અખર પડી - જેમ મંત્રથી અસ્તિત્વમાં આવેલો સર્પ માત્રિકને કોઈ આધા કરતો નથી તેમ યુક્તિશક્તિ વડે તમે જ કલ્પેલો દોષ તમને આધા કરતો નથી.

100. અથ વા તિષ્ઠતુ તાવદુપાદાનસહકારિકારણવિવેકઃ, કાર્યકારણભાવ એવ મદન્તસિદ્ધાન્તે દુરુપપાદઃ । પરોત્પન્તાવવ્યાપ્રિયમાણમેવ યદિ કારણમુચ્યતે સર્વ સર્વસ્ય કારણં સ્યાત્ ।

ન ચાલ્બ્ધાત્મનસ્તસ્ય વ્યાપારઃ પરજન્મનિ ।

લ્બ્ધાત્મનસ્તુ વ્યાપારે સ્થિતિઃ સિદ્ધા ક્ષણાન્તરે ॥

અથ બ્રૂયાદિદં પ્રતીત્યેદં પ્રતીયતે ઈતીદંપ્રત્યયતામાત્રમેવ કાર્યકારણભાવ ઈતિ, તથાઽપિ લ્બ્ધાત્મનઃ ક્ષણસ્ય પ્રતીતિરિતિ દ્વિતીયક્ષણાવસ્થાનમપરિહાર્યમેવ ।

ન ચાનન્તર્યમાત્રેણ કાર્યકારણતાપ્રહઃ ।

અહેતુફલભાવેઽપિ તથાઽઽનન્તર્યદર્શનાત્ ॥

વ્યાપારસ્તુ પરોત્પત્તૌ નાસ્ત્યેવ ક્ષણમક્ષિણઃ ।

ન વર્તમાનકાલસ્ય ન ભૂતસ્ય ન ભાવિનઃ ॥

100. અથવા ઉપદાનકારણ અને સહકારીકારણ વચ્ચેનો વિવેક બાબુએ રહ્યો, આ કાર્યકારણભાવ જ ઔદ્ધ સિદ્ધાંતમાં દુર્ઘટ છે. પરની (અર્થાત્ ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર ન કરતું હોય તેને જે તમે કારણ કહેતા હો તે સર્વ સર્વનું કારણ બની બીજા જે પોતે જ અસ્તિત્વ ન ધરવતું હોય તેનો વ્યાપાર પરની (= ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં હોય નહિ. અને જે અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તેનો જ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર છે એમ જે તમે સ્વીકારો તે કારણની સ્થિતિ ખીણ ક્ષણે પણ છે એ પુરવાર થાય. ‘આનો આધાર લઈને પછી આ અસ્તિત્વમાં આવે છે’ એવી એની (= કાર્યની) એના (કારણના) ઉપરની પરત્વતામાત્ર જ કાર્યકારણભાવ છે એમ જે તમે કહો તે પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી ક્ષણનો જ આધાર લેવાય એટલે દ્વિતીય ક્ષણે કારણનું અવસ્થાન અપરિહાર્ય છે. કેવળ આનન્તર્ય-માત્રથી કાર્યકારણમાત્રનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણકે કાર્યકારણભાવના અભાવમાં પણ આનન્તર્યનું જ્ઞાન થાય છે. ક્ષણિક વસ્તુનો (=કારણનો) — પછી તે વર્તમાન હોય, ભૂત હોય કે ભાવિ હોય — વ્યાપાર પરની (=ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં હોતો નથી.

101. અથ મન્યેથા યથા તુલાન્તયોર્નામોન્નામૌ ભવતિ એવં પૂર્વોત્તરયોઃ ક્ષણયોર્નાશોત્પાદાવિત્યેવં પૂર્વક્ષણવિનાશોનોત્તરક્ષણનિર્વૃત્તેરિયતૈવ તૌ કાર્યકારણભાવમરુ-વીયાતામ્ ઇતિ ।

તદપ્યમનોરમમ્, ન હ્યયમાયુષ્મતા સમ્યગવધૃતસ્તુલાદૃષ્ટાન્તઃ ।

તત્રાન્યદેવ હેમાદિ નામોન્નામનિબન્ધનમ્ ।

ઉન્નામો ન તુ નામેન તેન વા સ ત્રિધીયતે ॥

इहापि न पूर्वेण क्षणेन नापि तद्विनाशेनोत्तरः क्षण उत्पद्यते, न च हेमस्थानीयमिहान्यदस्तीत्यनुत्पत्तिरेवावशिष्यते ।

101. જે તમે ઔદ્ધે એમ માનો કે જેમ ત્રાજવાના એ છેડામાં એક નમતાં ખીણે ઉપર બીજા છે તેમ પૂર્વ-ઉત્તર એ ક્ષણોમાંથી પૂર્વ ક્ષણનો નાશ થતાં ઉત્તર ક્ષણનો ઉત્પાદ થાય છે, એટલે આમ પૂર્વ ક્ષણના નાશથી ઉત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી આટલો જ કાર્ય-કારણભાવ તેઓ પામે છે— તે તે યુદ્ધિને રુચે એવું નથી, કારણકે તમે ત્રાજવાના દૃષ્ટાંતને બરાબર સમજ્યા નથી. ત્રાજવાની આપતમાં એક છેડાના નમવા અને ખીણ છેડાના ઉપર જવાનું કારણ સુવણું વગેરે છે. ઉપર જવું એ નીચે જવાનું કારણ નથી કે નીચે નમવું એ ઉપર જવાનું કારણ નથી. અહીં પણ પૂર્વ ક્ષણ કે પૂર્વ ક્ષણના વિનાશથી ઉત્તર ક્ષણ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને સુવણું સ્થાનીય ખીણું કંઈ અહીં તે છે નહિ, એટલે ઉત્તર ક્ષણની અનુત્પત્તિ જ બાકી રહેશે.

102. सर्वथा परनिष्पत्तौ निर्व्यापारं न कारणम् ।
 सव्यापारस्य कर्तृत्वे क्षणिकत्वं तु दुर्घटम् ॥
 इत्थं च सत्त्वं व्यावृत्तं क्षणिकेभ्यो विशेषतः ।
 तेनासाधारणत्वेन यायात् संशयहेतुताम् ॥

102. परनी (=परवती^१ काय^२नी) उत्पत्तिमां कारण्यु सर्वथा व्यापाररहित होय नहि अने सव्यापार कारण्युने काय^२नुं इती मानतां तो ते कारण्युनुं क्षयिक्तत्व दुर्घट मनी नय. आम क्षयिक्त वस्तुमांथी विशेषपक्षे सत्त्व व्यावृत्त थयुं. तेथी 'सत्त्व' हेतु असाधारण्यता पाभतो होई संशयनुं कारण्यु अने छे.

103. अथवा लब्धात्मनः पदार्थस्य परोत्पत्तौ व्याग्रियमाणत्वेन कारणत्वा-
 वधारणाद् द्वित्रिक्षणस्थायित्वमवश्यमनन्तरनीत्या भवेदिति प्रत्युत सत्त्वादक्षयिक्तत्व-
 सिद्धेर्विरुद्धोऽयं हेतुः ।

103. अथवा, अस्तित्व धरावतो पदार्थ^१ परनी (=परवती^१ काय^२नी) उत्पत्तिमां व्यापार
 करते न कारण्यु तरीके अवधारतो होई, तेनुं अत्रण्यु क्षय्युं स्थायित्व अवश्यपक्षे थाय,
 अत्रे 'सत्त्व'थी अक्षयिक्तवनी सिद्धि थवाथी आ 'सत्त्व' हेतु विरुद्ध छे.

104. अतश्चैवं नित्यानामेवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः समवाय्यसमवायिनिमित्त-
 भेदेन त्रिविधा कारणसामग्री परस्परसंसर्गमागत्य यथासन्निधानं कार्यं प्रसूत इति
 कृतं क्रमयोगपद्यविकल्पैस्तावकैः । यदैवाविकल्पसामग्री तदैव कार्योत्पत्तिः ।

अत एव च कार्याणां युगपन्न समुद्भवः ।

न चापि कारणं नित्यं सामग्री हि न सर्वदा ॥

प्राणिकर्मत्रिपाकोऽपि सामग्र्यन्तर्गतोऽस्ति नः ।

सर्वस्य सुखदुःखादिहेतोस्तदुपपादनात् ॥

न च समग्र्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पोऽस्मत्पक्षे सामग्री बाधते, समग्रधर्मत्वात्
 सामग्र्याः । समग्रापेक्षया च सामग्र्येव तमबर्थातिशययोगात् करणमिति प्रमाण-
 सामान्यलक्षणे निर्णीतम् ।

समर्थत्वासमर्थत्वविकल्पेऽपि न सङ्गतः ।

सामग्र्या एव सामर्थ्यं ततः कार्यस्य दर्शनात् ॥

तदन्तर्गतस्य तु कारकजातस्य शकटाद्यङ्गस्येव सामर्थ्यं यावत्तावदभ्युपगतमेव,
 तदपेक्षस्य सामग्र्याः साधकतमत्वस्य निर्वहणात् । न हि भवति कृष्णाच्छुक्लतर

इति । अविकलं तु सामग्र्या एव सामर्थ्यं यदनन्तरं कार्यनिष्पत्तिरिति कार्यनिष्पत्तिदर्शनादेवावगम्यते ।

104 આમ નિત્ય પદાર્થોમાં જ અર્થાક્રિયાકારિતા ઘટતી હોય, સમવાયિકારણુ, અસમવાયિકારણુ અને નિમિત્તકારણુ એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણોથી અનેલી ત્રિવિધ કારણોની સામગ્રી પરસ્પરના સંસર્ગમાં આવીને સન્નિધાન પ્રમાણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તમારા ક્રમ અને યોગપદના વિકલ્પોથી સચું. જ્યારે સામગ્રી અવિકલ હોય છે ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને એટલે જ કાર્યોની યુગપદ ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેમ જ કારણુ નિત્ય નથી કારણુ કે સામગ્રી સર્વદા હોતી નથી. પ્રાણીએ કરેલાં કર્મોના વિપાક પણ અમે માનેલી સામગ્રીની અન્તર્ગત છે, કારણુકે અધાંના સુખ, દુઃખ, વગેરેના હેતુ તરીકે પ્રાણીકર્મવિપાકને ઘટાવવામાં આવે છે. સામગ્રી તેના સભ્યોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિકલ્પો અમારા પક્ષમાં સામગ્રીને બાધક નથી કારણુકે સામગ્રી પોતે સામગ્રીઅન્તર્ગત સભ્યોનો ધર્મ છે. સભ્યોની અપેક્ષાએ સામગ્રી જ 'તમ્' પ્રત્યયનો અર્થ - અતિશય - ધરાવતી હોય તે કારણુ છે એ અમે 'પ્રમાણુ-સામાન્યલક્ષણુ' નામના પ્રકરણુમાં નિમ્નિયત કયું છે. સમર્થ છે કે અસમર્થ એ વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણુકે સામગ્રીમાં જ સામર્થ્ય છે, કારણુકે સામગ્રીમાંથી થતું કાર્ય દેખાય છે. ગાડાના અંગોની જેમ સામગ્રીમાં રહેલા સભ્ય કારકોનું જેટલું સામર્થ્ય હોય છે તેટલું તે અમે સ્વીકાર્યું જ છે, કારણુકે તેની અપેક્ષાએ તે સામગ્રીનું સાધકતમપણું નિર્વાહ પામે છે; કૃષ્ણની અપેક્ષાએ કોઈ શુકલતર અનતો નથી. અવિકલ સામર્થ્ય તે સામગ્રીનું જ છે કે જેની પછી તરત જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિના દર્શનથી જ સામગ્રીનું અવિકલ સામર્થ્ય જ્ઞાત થાય છે.

105. यदपि एकक्षणस्थायिकारकं स्यादित्युद्घोषितं परैः, तदपि असत्, कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य, एकेन च क्षणेन कार्यनिष्पत्तेरघटमानत्वात् । कार्यनिष्पत्तेरूर्ध्वं तु सामग्री विप्लवते, न समग्राणि, तेषामेकैकशः क्वचित् क्वचिदुपलम्भात् चक्रसूत्रदण्डादीनाम् । इत्थं स्थिराणामेव पदार्थानाम् अर्थक्रिया-सामर्थ्यं समर्थितमिति न ततः क्षणमङ्गसिद्धिः ।

105. કારક એક ક્ષણ સુધી સ્થાયી છે એવું બૌદ્ધોએ જે જાહેર કર્યું તે પણ ખોટું છે, કારણુ કે કારકનું અવસ્થાન કાર્યોત્પત્તિ સુધી હોય છે અને એક ક્ષણમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. કાર્યની ઉત્પત્તિ પછી સામગ્રી નાશ પામે છે, સભ્યો નાશ પામતા નથી, કારણુ કે તે દંડ, ચક્ર, સૂત્ર, આદિ સભ્યોમાંથી એક એક ક્યારેક ક્યારેક ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ સ્થિર પદાર્થો જ અર્થાક્રિયાસમર્થ છે એ સમર્થિત થયું. તેથી પદાર્થો ક્ષણિક છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

106. एवं च सत्त्वनित्यत्वयोः विरोधात् सत्त्वप्रतीत्यैव एकचन्द्रबुद्धिवत् तदितरनिराकरणमित्यादि यत् प्रलपितं तत् प्रतिक्षिप्तं भवति ।

106. વળી, સત્ય અને નિત્યત્વને વિરોધ હોઈ, સત્ત્વની પ્રતીતિ દ્વારા જ નિત્યત્વનું નિરાકરણ થઈ જાય છે — જેમ એક્યંદ્રની બુદ્ધિ દ્વારા દ્વિયંદ્રનું નિરાકરણ થઈ જાય છે તેમ — એમ જે તમે કહ્યું તે પણ નિરાકૃત થઈ થયું.

107. યદપ્યમાણિ નાશં પ્રત્યનપેક્ષત્વાત્ ક્ષણિકાઃ પદાર્થાં इति तदपि यत्किञ्चित् , દુઘ્ણાદિવ્યવહારાન્વયવ્યતિરેકાનુવિઘાયિનસ્તત્કાર્યસ્ય ઘટાદ્યભાવસ્ય વિસ્તરતઃ પ્રમાણચિન્તાવસરે પ્રસાધિતત્વાત્ । પ્રધ્વંસાભાવશ્ચ વિનાશ इत्युच्यते ।

107. પેતાના નાશને માટે કોઈ કારણની અપેક્ષા રાખતા ન હોવાથી પદાર્થો ક્ષણિક છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ તુરંત છે, કારણકે મુદ્ગર આદિના વ્યવહાર સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવતું મુદ્ગર આદિનું ઘટ આદિના અભાવરૂપ જે કાર્ય તેની સિદ્ધિ પ્રમાણ-વિચારણાના પ્રસંગે અમે વિસ્તારથી કરી છે. પ્રધ્વંસાભાવ એ વિનાશ છે એમ અમે કહીએ છીએ.

108. નશ્ચરાનશ્ચરત્વાદિવિકલ્પાસ્તુ ન સાધવઃ ।

સામગ્રયઘીનઃ પ્રધ્વંસઃ ભાવાનામાત્મલાભવત્ ॥

મુદ્ગરાદિસામગ્રયા ઘટસ્ય કિં ક્રિયતે ? મૃત્પિણ્ડાદિસામગ્રયા કિમસ્ય ક્રિયતે ? આત્મલાભ इति चेत् , अनयाऽप्यात्महानं करिष्यते ।

108. પદાર્થો નશ્વર છે કે અનશ્વર છે વગેરે વિકલ્પો યરાયર નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જેમ સામગ્રીને અધીન છે તેમ પદાર્થોનો નાશ પણ સામગ્રીને અધીન છે.

બૌદ્ધ — મુદ્ગર આદિ સામગ્રી વડે ઘટનું શું કરાય છે ?

નૈયાયિક — મૃત્પિંડ આદિ સામગ્રી વડે ઘટનું શું કરાય છે ?

બૌદ્ધ — ઘટની ઉત્પત્તિ કરાય છે.

નૈયાયિક — મુદ્ગર આદિ સામગ્રી વડે ઘટનો નાશ કરાશે.

109. ननु नश्वरश्चेत् तत्कारणमफलम् , अनश्वरत्वे त्वशक्तमिति । उत्पत्तावपि तुर्योऽयं प्रलापः । भवनस्वभावश्चेत् घटः स्वत एव भवति, किं दण्डादिकारक-सामग्रया ? अभवनस्वभावस्तु कर्तुमशक्यः, खरविषाणवदिति ।

109. બૌદ્ધ — વસ્તુ નશ્વર હોય તો નાશના કારણનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વસ્તુ અનશ્વર હોય તો નાશનું કારણ નાશ કરવા અશક્ત છે.

નૈયાયિક — વસ્તુની ઉત્પત્તિની આખતમાં પણ આ જ વાત કહી શકાય. ઘટનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો તે સ્વતઃ જ ઉત્પન્ન થાય, દંડ આદિ કારકસામગ્રીનું શું પ્રયોજન ? જે તેનો સ્વભાવ ગદ્દેડાના શિંગડાની જેમ ઉત્પન્ન ન થવાનો હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવા સામગ્રીને માટે અશક્ય છે.

110. कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनात् अपर्यनुयोग एष इति चेत् , विनाशे च समः समाधिः, उत्पत्तिवत् विनाशस्यापि कारकान्वयतिरेकानुविधायित्वात् ।

તસ્માદુત્પન્નમાત્રસ્ય વિનાશો નાસ્તિ વસ્તુનઃ ।

આવિનાશકસદ્ભવાદવસ્થાનમિતિ સ્થિતિઃ ॥

110. બૌદ્ધ— કાર્યોત્પત્તિમાં તે કારકવ્યાપાર કામ કરતો દેખાય છે, એટલે ઉત્પત્તિમાં કારકવ્યાપાર કારણ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

નૈયાયિક— વિનાશની વ્યાપ્તમાં પણ સરખો જ ખુલાસો છે, કારણકે ઉત્પત્તિની જેમ વિનાશ પણ કારકની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવે છે. તેથી ઉત્પન્ન થતાં જ વસ્તુનો વિનાશ થતો નથી. વિનાશક કારણ આવે ત્યાં સુધી વસ્તુ ટકી રહે છે એમ સ્થિર થયું.

111. નનુ સાપેક્ષાણાં ભાવાનાં નાવશ્યંભાવિતા મભેદિતિ एवं घटस्य विनाशहेतु-
नोपनिपतेदपि कदाचित् इत्येवमसौ किं नित्य एव न भवेदिति । अहो ! महान्
प्रमादः, उत्सन्नाः प्रजाः, पतितो महान् वज्राशनिः, दुष्परिहरोऽयं दोष
उत्थितः । यदि घटो नित्यो भवेत्, एष कालाग्निरुद्र इव त्रिभुवनमपि
भस्मीकुर्यात् ।

111 બૌદ્ધ— વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ માટે ખીજની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી તેઓની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થશે જ એવું ચોક્કસ નથી. એ રીતે, ઘટના વિનાશનો હેતુ ઘટ ઉપર ક્યારેય કંઈ આવીને પડે જ નહિ તેો પરિણામે શું તે ઘટ નિત્ય જ ન બને ?

નૈયાયિક— અહો ! મોટી ભૂલ થઈ ગઈ ! પ્રજાઓનો ઉન્નય થઈ ગયો ! મોટો વજ્રપાત થયો ! દૂર ન થઈ શકે એવો મોટો દોષ ઉભો થયો ! કે જે અહીં ઘટો નિત્ય બને તેો કાલાગ્નિ રુદ્રની જેમ એ નિત્ય ઘટો ત્રિભુવનને પણ વ્યાળીને ભસ્મ કરી નાખે !

112. अपि च, रे मूढ ! सावयवस्य आश्रितस्य च कार्यस्य नूनमव-
यवविभागात् आश्रयविनाशाद् वा यदा कदाचिद् भवितव्यमेव विनाशेनेति
कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः ? तथाहि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्व-
रवेश्मन्यपि पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाशहेतुः । तस्मात् सहेतुको
विनाश इति न स्वत एव विनश्चरो भावः ।

112. વળી, એ મૂઢ ! અવયવો ધરાવતા અને અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેતા કાર્યનો અવયવો છૂટા પડવાથી કે આશ્રયનો નાશ થવાથી ક્યારેક તેો વિનાશ થવાનો જ, એટલે કાર્યની નિત્યતાની શંકાને અવકાશ ક્યાં છે ? લોકોને રામના અભિષેકનો કલશ આજે ઈશ્વરના ધરમાં પણ વર્તમાન દેખાતો નથી એટલે તેના વિનાશનો હેતુ અવશ્યંભાવી છે. તેથી વિનાશ સહેતુક છે, અર્થાત્ વસ્તુઓ સ્વતઃ વિનશ્ચર નથી.

113. अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूतबौद्धसिद्धान्तध्वान्तसन्ततिरभङ्गुर-
मेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेशदीघितिदशशतविभागवती सर्वतो जाज्वलीतीति

कस्तस्यां सत्यां क्षणभङ्गिनो भावानभिदध्यात् । यच्च किञ्चन तस्यामपभाषितं तत् सर्वमसमञ्जसम् ।

113. उपरंत, पोताना तेजना वैभवथी औद्ध सिद्धांतो इपी अंधकारने इर करीने स्थायी वस्तुओने न सदा दर्शावती, सूर्यना प्रकाशथी हणर गच्छा भागे धरावती प्रत्यभिज्ञा सर्वतः प्रकाशे छे, अटले प्रत्यभिज्ञाना होतां केषु वस्तुओ क्षणिक छे ओवुं विचारें ? प्रत्यभिज्ञाने विशे तमे औद्धो न्ने अराअ ओल्या ते अधुं असमंजस छे.

114. यत् तावदिदं विकल्पितं 'स एवायम्' इति किमेकं विज्ञानमुत द्वे इति, तत्रोच्यते — सामानाधिकरण्येन एकविषयावद्योतनप्रवणैकप्रतीतिसंवेदनात् केयं द्वित्वाशङ्का ? यः 'अयम्' स 'सः', यः 'सः' स 'अयम्' इत्येकत्वावमर्शिनी खल्वेका, याऽनेकप्रतीतिरनुभूयते घटोऽयं पटोयमिति तद्वत् न सा भिन्नविषयाऽनेका बुद्धिः । निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानपटस्मरणवत् च न तद् भिन्नविषयं बुद्धिद्वयमिति ।

114. 'ते न आ छे' ओ ओक ज्ञान छे के ओ ज्ञान छे ओवे न्ने प्रश्न औद्धे उठाओ तेनी आअतमां अमे नैयायिके उत्तर आपीओ छीओः सामानाधिकरण्याथी (ते आ) ओक न्ने विषयनुं प्रकाशन करवामां प्रवणु ओवी ओक प्रतीतिनुं संवेदन थतुं होध तेना द्वित्वनी आशंका डेवी ? [ते आशंकाते अवकाश न्ने नथी.] न्ने 'आ' छे ते 'ते' छे, न्ने 'ते' छे ते 'आ' छे, अटले ओकत्वने स्पर्शती आ प्रत्यभिज्ञा अरेअर ओक ज्ञान छे. 'आ घट छे' 'आ पट छे' ओवां न्ने अनेक ज्ञाने अनुभवाय छे तेनी न्नेम आ प्रत्यभिज्ञा भिन्नविषया अने अनेका नथी; वणी अंतर विना उत्पन्न थतां घटज्ञान अने पटस्मरणुनी न्नेम प्रत्यभिज्ञा भिन्न विषयोवाणां ओे ज्ञाने नथी.

115. यत्तु किमेकप्रतीतिजन्मनि कारणमिति —

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।

कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

115. ते ओक ज्ञाननी उत्पत्तिमां कारणु थुं छे ? ओम न्ने तमे पूछो छो तेना उत्तरमां अमे कहीओ छीओ के कार्यनुं ओे ज्ञान थतुं होय तो कारणुनी परीक्षातुं थुं प्रयोजन ? अने ओे कार्यनुं ज्ञान थतुं न्ने न होय तो पणु कारणुनी परीक्षातुं थुं प्रयोजन ?

116. न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति कार्यत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भवितव्यमेव तत्र कारणेन । अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतेः कारणं पृथक् । कार्यताऽपि तयोर्दर्शनादेव गम्यते । तदिह सन्निहितयोरेककार्यजन्मनि व्यापारात् तदन्यत्रापि किमिति नेष्यते ? मृततन्तुकार्यमेकमदर्शनादेवानभ्युपगतम्, इदं तु दृष्टत्वाद् दुरपहवम् । क्वचित्तु केवलेन्द्रियव्यापारात् कार्यदर्शनान्न सर्वत्र तथाविधस्यैव तस्य कार्यकारित्वं, सहकार्यपेक्षणेन कार्यान्तरजननात् ।

116. કારણ વિના કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું ઘટતું નથી, કારણકે તો તેનું કાર્યપણું ઘટે જ નહિ, એટલે ત્યાં કારણ તો હોવું જ જોઈએ. સંસ્કાર સહિત ઇન્દ્રિય એ આ જ્ઞાનનું (=પ્રત્યક્ષિણાનું) પ્રત્યક્ષના કારણથી જુદું કારણ છે. સંસ્કાર અને ઇન્દ્રિય એનું આ પ્રત્યક્ષિણા રૂપ એક કાર્ય છે એ દર્શનથી જ જ્ઞાત થાય છે. તો પછી અહીં એ સંનિહિત વસ્તુઓનો એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપાર થતો હોઈ, તેવું અન્યત્ર પણ શા માટે ઇચ્છતા નથી? અન્યત્ર તેવું ઇચ્છતા નથી કારણકે માટી અને તનુ બંનેનો વ્યાપાર એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં થતો દેખ્યો નથી એટલે ત્યાં તે સ્વીકાર્યું નથી જ્યારે અહીં તો દેખ્યું છે એટલે એનો પ્રતિષેધ કરવો હુકર છે.

કેટલીક વાર કેવળ ઇન્દ્રિયવ્યાપારથી પણ કાર્ય (=પ્રત્યક્ષ) ઉત્પન્ન થતું હોઈ બધે તેવું જ કારણ કાર્યકારી (=પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરનારું) નથી કારણકે સહકારી સંસ્કારની સહાયથી ઇન્દ્રિયવ્યાપાર અન્ય કાર્યને (=પ્રત્યક્ષિણા રૂપ પ્રત્યક્ષને) ઉત્પન્ન કરે છે. [કેવળ ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. સંસ્કારસહિત ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તેનું પ્રધાન કારણ તો ઇન્દ્રિય જ છે, તેમ છતાં યેદા પ્રત્યક્ષથી આ પ્રત્યક્ષ જરા વિશિષ્ટ છે, કારણ કે તેમાં ઇન્દ્રિયનું સહકારી સંસ્કાર પણ કારણ તરીકે છે.]

117. યત્કંત કીદશોડર્યઃ પ્રત્યક્ષિણાયામવમાતીતિ, તત્રીતે વાદિનઃ શતકૃત્વો દત્તોત્તરા અપિ યત્પુનરસ્માનનુયુજ્જતે તેન બલવદુદ્ધિગ્નાઃ સ્મઃ । ઉક્તમત્ર પ્રમિતયઃ પ્રષ્ટવ્યાઃ, ન તુ વાદિન ઇતિ । અતીતકાલવિશિષ્ટો વર્તમાનકાલાવચ્છિન્નશ્ચાર્થ એતસ્યામવમાસતે ।

117. કેવો અર્થ પ્રત્યક્ષિણામાં જ્ઞાત થાય છે, એવું જે તમે પૂછ્યું તેના ઉત્તરમાં તમને વાહીઓને સો વાર અમે જવાબ આપ્યો છતાં ફરી પાછા તમે અમને પૂછો છો તેથી અમે ખૂબ ઉદ્વિગ્ન છીએ. અમે આ બાબતે જણાવ્યું છે કે તમારે પ્રમિતિઓને (=જ્ઞાનોને) પૂછવું જોઈએ, અમને નહિ. અતીતકાલવિશિષ્ટ અને વર્તમાનકાલાવચ્છિન્ન અર્થ પ્રત્યક્ષિણામાં જ્ઞાત થાય છે.

118. નનુ પૂર્વાપરૌ કાલૌ પરસ્પરવિરોધિનૌ ।

નૈકત્ર વિશતસ્તેન તદ્મેદાદ્ વસ્તુ મિદ્યતે ॥

નૈતદેવમ્, કેયૂરકિરીટકટકકુણ્ડલાદિમેદેડપિ દેવદત્તસ્યામેદાત્ । અવયવ્યસ્તિ નાસ્તીતિ પરીક્ષણં વાદાન્તરગમનમ્ । અપવર્ગાદ્દિકે ચ વિસ્તરેણાવયવી સાઘયિષ્યત ઇત્યાસ્તામેતત્ । કુણ્ડલાદીનામવિરોધાદિતિ ચેન્ન, લાક્ષણિકવિરોધાભ્યુપગમાત્ । પરસ્પરપરિહારવ્યવસ્થિતાત્માનો હિ સર્વે માત્રા ઇતિ વદદ્ભિર્ભવદ્ભિરભ્યુપેત ઇષાં વિરોધઃ ।

118. બૌદ્ધ— પૂર્વકાલ અને અપરકાલ એ એ પરસ્પરવિરોધી છે એટલે તે બંને એક જ વસ્તુમાં રહે નહીં, કાળભેદથી વસ્તુ પણ ભિન્ન થાય છે.

નૈયાયિક— ના, એવું નથી કારણ કે કેયૂર, કિરીટ, કટક, કુંડળ આદિ ભિન્ન હોવા છતાં તેમને ધારણ કરનાર દેવદત્ત તો એક છે, અભિન્ન છે. અવયવીતું અસ્તિત્વ છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરવી એ અન્ય વાદમાં (=ચર્યામાં) પ્રવેશ કરવા બરાબર છે; અપવર્ગ આદિકમાં વિસ્તારથી અવયવીને અમે પુરવાર કરીશું, એટલે એ પરીક્ષા અહીં રહેવા દો.

બૌદ્ધ— કુંડળ આદિમાં પરસ્પરવિરોધ ન હોવાથી તેઓ એક સ્થાને રહે છે.

નૈયાયિક— ના, એવું નથી, કારણકે તમે તેમની વચ્ચે લાક્ષણિક વિરોધ તો સ્વીકાર્યો છે. પરસ્પરનો પરિહાર કરીને બધી વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપને— આત્માને વ્યવસ્થિત કરે છે એમ કહેનાર આપ કુંડળ આદિમાં પરસ્પરવિરોધ સ્વીકારો છો.

119. નનુ કેયૂરાદીનાં વિરોધેऽપિ તદાઽવસ્થાનાદેકદેવદત્તસમ્બન્ધિત્વમભ્યુપ-
પદ્ધેતાપિ । ભૂતવર્તમાનયોસ્તુ યુગપદસન્નિધાનાત્ કથં તદ્વિશિષ્ટતા સ્તમ્ભાદેરુચ્યતે ।
પ્રતીયતે ચ દ્વૌ કાલૌ, ન ચ સન્નિહિતાવિતિ ચિત્રમ્ । કિં ભૂતોઽપિ કાલ
ઈદાનીમસ્તિ ? મૈવમ્, નાસાવસ્તીત્યુચ્યતે, અપિ ત્વાસીદિતિ । અસ્તીત્યુચ્યમાનઃ
વર્તમાન એવ સ્યાત્, ન ભૂતઃ । હન્ત ! તર્હિ ભૂતો ભૂતત્વાદેવ નેદાનીમસ્તીતિ
કથં પ્રતિભાસતે ? ભૂતત્વેનૈત્તેવિતિ બ્રૂમઃ । ભૂતઃ કાલો ભૂતતયા ગૃહ્યતે, વર્તમાનો
વર્તમાનતયૈવાર્થસ્તૂમયાનુગત એક એવ, તથા પ્રહણાત્ ।

119. બૌદ્ધ— કેયૂર વગેરેમાં પરસ્પરવિરોધ હોવા છતાં તે વખતે [બધાંની યુગપત્] અવસ્થિતિ હોઈ તેમનો એક દેવદત્ત સાથે સંબંધ ઘટે પણ ખરો. પરંતુ ભૂતકાલ અને વર્તમાન કાલ બંનેનું યુગપત્ હોવું (=સન્નિહિત હોવું) અસંભવ હોઈ, કેવી રીતે સ્તંભ આદિ તે બંનેથી વિશિષ્ટ છે એમ કહેવાય ? એ કાળની પ્રતીતિ થાય છે અને તે એ સન્નિહિત નથી એ તો વિચિત્ર કહેવાય ? શું ભૂતકાલ ભૂત (=અતીત) હોવા છતાં અત્યારે છે ?

નૈયાયિક— ના, એવું નથી. 'તે છે' એમ કહેવાતું નથી, પરંતુ 'તે હતો' એમ કહેવાય છે. 'તે છે' એમ કહેવાય તો એ વર્તમાન બની ગયું, ભૂત ન રહે.

બૌદ્ધ— અરે જો ભૂતકાલ ભૂત હોવાને કારણે અત્યારે નથી તો પછી તે જ્ઞાનમાં ભાસે છે કેવી રીતે ?

નૈયાયિક— અમે કહીએ છીએ કે તે ભૂતકાલ ભૂતરૂપે જ ભાસે છે. ભૂતકાલ ભૂત તરીકે જ પ્રહાય છે, વર્તમાનકાલ પણ વર્તમાન તરીકે જ પ્રહાય છે, અર્થ (=વસ્તુ) તો ઉભય કાળમાં અનુસ્યૂત હોઈ, એક જ છે, કારણકે તે એક તરીકે જ ગૃહીત થાય છે.

120. નનુ ભૂતકાલસ્યેદાનીમભાવાત્ તદ્વિષયં જ્ઞાનમનર્થજં સ્યાત્, ન,
ધર્મિણસ્તદવચ્છિન્નસ્ય જ્ઞાનજનકસ્ય ભાવાત્ । ભૂતઃ કથમવચ્છેદક ઇતિ ચેત્

તથા પ્રતિભાસાત્ । પ્રતીતિમવમૃષતુ ભવાન્ 'સ એવાયમ્' ઇતિ યઃ પૂર્વમાસીત્ સ
ઇદાનીમપ્યસ્તીતિ । સોડયમતીતકાલવિશિષ્ટોડર્થ એતસ્યાં બુદ્ધાવભાસતે ।

120. બોધ— ભૂતકાળનો અત્યારે અભાવ હોય તેને વિષય કરનારું જ્ઞાન અર્થજન્ય નહિ અને.

નેયાયિક— ના, એવું નથી, કારણ કે ભૂતકાળથી અવચ્છિન્ન ધર્મી (=વસ્તુ) જે જ્ઞાનજનક છે તેનો તેો ભાવ હોય છે.

બોધ— ભૂતકાળ કેવી રીતે અવચ્છેદક અને ?

નેયાયિક— અવચ્છેદક છે કારણકે તેવું જ્ઞાન થાય છે. 'તે જ આ છે' એવી પ્રતીતિને જ આપ પૂછો. તે આ પ્રતીતિનો અર્થ છે 'જે પૂર્વે' હતો તે અત્યારે પણ છે.' ભૂતકાળ-વિશિષ્ટ 'તે આ' અર્થ આ બુદ્ધિમાં બાસે છે.

121. નન્વસતા ભૂતકાલેન વિશેષિતમર્થ કથમિન્દ્રિયજા પ્રતીતિરાલમ્બની-
કુર્યાત્ ? ઉચ્ચતે—

અન્યસંખ્યેયસંવિત્તિકાલે પ્રાગવલોકિતાઃ ।

યથા શતાદિજ્ઞાનાનિ જનયન્તિ પદાતયઃ ॥

અતીતકાલસંસર્ગો ભવન્નેવં વિશેષણમ્ ।

સ્તમ્ભાદિપ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ કારણત્વં પ્રપદ્યતે ॥

121. બોધ— અસત્ ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કેવી રીતે પોતાનો વિષય બનાવે ?

નેયાયિક— આનો ઉત્તર અમે આમ આપીએ છીએ: પદાતિઓને સંખ્યા વડે ગણવામાં આવતા હોય ત્યારે જે પદાતિને છેલ્લે ગણવામાં આવે તે પદાતિની પહેલાં અવલોકાયેલા પદાતિઓ શત આદિ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે ભૂતકાળનો સંસર્ગ સ્તંભ આદિનું વિશેષણ બનતાં સ્તંભ આદિની પ્રત્યભિજ્ઞાનું કારણપણું પામે છે.

122. સંખ્યેયાઃ પદાતયઃ સન્તિ અતીતકાલસ્તુ નાસ્તિ ઇતિ ચેત્ કપિત્થેષુ
મહ્યમાણેષુ કિં વક્ષ્યતિ દેવાનાંપ્રિયઃ ? શતં કપિત્થાનાં મહક્ષિતવાન્ વાહીક ઇતિ
પ્રતીતિદર્શનાત્ । ન ચ નવનવતાવનુપયુક્તેષુ કપિત્થેષુ એકઐવ શતતમે 'શતં તેન
મહક્ષિતમ્' ઇતિ મતિઃ । અતઃ યથા તત્રાતિક્રાન્તાન્યપિ નવનવતિકપિત્થાનિ શતપ્રતી-
તિહેતુતામુપયાન્તિ પ્રતિભાસોપારૂઢત્વાત્, એવમતીતકાલયોગોડપિ પ્રતિભાસમાનઃ
પ્રત્યભિજ્ઞામાઘાસ્યતીતિ ।

122. બોધ— સંખ્યા વડે ગણવામાં આવતા અથવા પદાતિઓ તેો અસ્તિત્વ ધરવતા હોય છે પણ અતીતકાળનું તેો અસ્તિત્વ હોતું નથી.

ભૂતકાળથી વિશેષિત અથ' ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે ? ૨૧૭

નૈયાયિક— કપિત્ય એક પછી એક ખવાતા હોય ત્યારે તેમની ગણતરીની બાબતમાં આપ દેવાનાં પ્રિય શુ' કહેશો ? કારણકે 'અળદ સો કપિત્યોને આઈ ગયો' એવી પ્રતીતિ ત્યાં થતી દેખાય છે. પૂર્વે ખવાઈ ગયેલા દદ કપિત્યોને ગણતરીના ઉપયોગમાં લીધા વિના કેવળ છેલ્લા એકને જ વિષય કરીને તેમાં જ 'સો તેણે ખાધા' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી જેમ અહીં અતીત ખતી ગયેલા હોવા છતાં પેલા દદ કપિત્યો શતપ્રતીતિના હેતુ બને છે કારણકે તેઓ પ્રતિભાસમાં અંકિત છે, ઉપા૩૬ છે તેમ અતીતકાલનો સંબંધ (=યોગ) પ્રત્ય-ભિજ્ઞાનો હેતુ બને છે કારણકે તે પણ પ્રતિભાસમાં અંકિત છે, ઉપા૩૬ છે.

123. વિકલ્પમાત્રં શતપ્રત્યય इति चेत्, भो महात्मन् ! किं वा तव न विकल्पमात्रम् ? किन्तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ।

यश्च सामान्यसंसिद्धौ प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।

योज्यः स एव द्वित्वादिसंख्यासद्भावसिद्धये ॥

इत्यलं कथान्तराक्षेपेण ।

123. બૌદ્ધ— શતપ્રતીતિ તો વિકલ્પમાત્ર છે [અને વિકલ્પ તો અપ્રમાણ્ય છે, મિથ્યાજ્ઞાન છે.]

નૈયાયિક— ઓ મહાત્મા ! તમારે તો શુ' વિકલ્પમાત્ર નથી ? પરંતુ આ અમે સવિકલ્પક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનારા છીએ છીએ. સ.માન્યની સિદ્ધિ માટે અમે જે રીત અગાઉ દર્શાવી તે રીત જ અહીં દ્વિત્વ આદિ સખ્યાના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે યોજવી જોઈએ. ખીજી ચર્ચાને અહીં ખેંચી લાવવાની જરૂર નથી.

124. नन्वतिक्रान्तग्राहि च प्रत्यभिज्ञाविज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं चेति नः कौतुकमिदम् । किं तत्कौतुकम् ? अर्थस्तावदस्य पुरोऽवस्थितोऽस्त्येव जनकः स्तम्भादिः । नन्वस्ति, स तु वर्तमानकाल एव । न केवलवर्तमानकालयोगिनाऽर्थेन तत्प्रत्ययजननात् तस्य वर्तमान इवातीतोऽपि कालोऽवच्छेदकतां प्रतिपद्यते । स च तदवच्छिन्नोऽर्थ इदं च ज्ञानमादधातीत्यर्थजमेतदिन्द्रियजमपि भवति, तद्वावाभावानुविधानात् ।

124. બૌદ્ધ— પ્રત્યભિજ્ઞાન એ અતિક્રાન્તગ્રાહી છે અને સાથે સાથે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય પણ છે એ તો અમને આશ્ચર્ય પમાડે છે.

નૈયાયિક— તેમાં આશ્ચર્ય શુ' છે ? સ્તંભ આદિ તેનો જનક અથ' તો તેની સમક્ષ રહેલો હોય છે જ.

બૌદ્ધ— અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે ! તો પછી તે વર્તમાનકાલથી જ વિશિષ્ટ હોય.

નૈયાયિક— કેવળ વર્તમાનકાળવિશિષ્ટ અથ' પ્રત્યભિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતો ન હોય, વર્તમાનકાળની જેમ અતીતકાળ પણ તેનો અવચ્છેદક બને છે. અને વર્તમાનકાળ તેમ જ અતીતકાળથી અવચ્છિન્ન અથ' આ જ્ઞાનને [=પ્રત્યભિજ્ઞાને] ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે આ

અર્થજન્ય પ્રત્યભિજ્ઞા ઇન્દ્રિયજ પણ છે કારણકે ઇન્દ્રિય હોતાં તે થાય છે અને ઇન્દ્રિય ન હોતાં તે થતી નથી.

125. નન્વતીતેડર્થે કથમિન્દ્રિયં પ્રવર્તેતે ? કસ્યૈષ પર્યનુયોગઃ ? નેન્દ્રિયસ્ય, અચેતનત્વાત્ । પુરુષસ્ત્વવિસ્ફારિતાક્ષો નેદર્શી પ્રતિપત્તિ લભતે વિસ્ફારિતાક્ષસ્તુ લભતે ઇતિ સોડપિ નાનુયોજ્યઃ ।

125. બૌદ્ધ — અતીત અર્થમાં ઇન્દ્રિય કેવી રીતે પ્રવર્તે ?

નૈયાયિક— આ પ્રશ્ન કેને પૂછે છે ? ઇન્દ્રિયને તો નહિ જ કારણકે તે અચેતન છે એટલે આને જવાબ તે આપી શકે નહિ. પુરુષને તો આંખો બંધ હોય તો આનું જ્ઞાન થતું નથી અને ઉઝાડી હોય તો આનું જ્ઞાન થાય છે એટલે તેને પણ આ પ્રશ્ન પૂછી ન શકાય.

126. નન્વતીતગ્રાહિત્વાત્ અપ્રામાણ્યં કલ્પયિતું યુક્તમસ્યા બુદ્ધેઃ । નેન્દ્રિય-સ્યાતીતેડપિ સામર્થ્ય દૃષ્ટપૂર્વમિતિ । મૈવમ્, અપ્રામાણ્યં નામ બાધકપ્રત્યયાત્ કલ્પ્યતે, ન ચાસાવસ્તિ પ્રત્યભિજ્ઞાયામ્ । અનુમાનં તુ બાધકં પ્રતિક્ષિતમ્ ।

126. બૌદ્ધ — અતીતનું ગ્રહણ કરતું હોવાથી આ જ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય કલ્પવું યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયનું અતીતમાં પણ સામર્થ્ય પહલાં કદી જોયું નથી.

નૈયાયિક— ના એવું નથી. બાધક જ્ઞાનને કારણે અપ્રામાણ્ય કલ્પાય છે, અને એવું બાધક જ્ઞાન તો પ્રત્યભિજ્ઞાનું છે નહિ. અનુમાનને બાધક તરીકે પ્રતિષેધ અમે કરી દીધો છે.

127. નનુ કારણદોષાદપિ કલ્પ્યતે એવાપ્રામાણ્યમ્ । આયુષ્મન્ ! સોડપ્યુ-ચ્યતામ્ । ઉક્ત એન્દ્રિયસ્યાતીતવિષયગ્રહણે સામર્થ્યવિરહઃ । વત્સ ! ન સમ્યગુક્ત-વાનસિ । નાયમિન્દ્રિયસ્ય તિમિરાદિરિવ દોષઃ । અતીતે કાલે સ્વતન્ત્રે તસ્યાસામર્થ્ય, ન તદ્ગ્રાહ્યવર્તમાનવસ્તુવિશેષણીભૂતે । સંસ્કારસચિવસ્ય ચાસ્ય સામર્થ્ય, ન કેવલ-સ્યેત્યુક્તમ્ । તસ્માદતીતકાલવિશેષિતપુરોવર્તિવર્તમાનસ્તમ્બાદિપદાર્થવિષયમિન્દ્રિયાદિસન્નિ-કર્ષોત્પન્નમેવેદં પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનમિતિ સિદ્ધમ્ ।

127. બૌદ્ધ — પ્રત્યભિજ્ઞાના કારણના દોષને લીધે પ્રત્યભિજ્ઞાનું અપ્રામાણ્ય કલ્પવામાં આવ્યું છે

નૈયાયિક— હે આયુષ્મન્ ! તે દોષને આપ જણાવો.

બૌદ્ધ — અતીતને ગ્રહણ કરવામાં ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યના અભાવરૂપ દોષને અમે જણાવ્યો જ છે

નૈયાયિક — હે વત્સ ! તમે તે દોષ વિશે જે કહ્યું છે તે બરાબર નથી. ઇન્દ્રિયના તિમિર આદિ દોષના જેવો આ દોષ નથી. સ્વતન્ત્ર અતીતકાળમાં ઇન્દ્રિયનું અસામર્થ્ય છે અને નહિ કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વર્તમાન વસ્તુનું વિશેષણ અનેલા અતીત કાળમાં. વળી, સંસ્કારની

સહાય પામેલી ઇન્દ્રિયમાં અતીતકાળને ગ્રહવાનું સામર્થ્ય છે, એકલી કેવળ ઇન્દ્રિયમાં જ અતીતકાળને ગ્રહવાનું સામર્થ્ય નથી, એમ અમે કહ્યું છે. તેથી અતીતકાળથી વિશિષ્ટ, પુરોવર્તી, વર્તમાન સંબંધ આદિ પદાર્થને વિષય કરનારું અને ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી જ ઉત્પન્ન થયેલું આ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ્ઞાન છે એ પુરવાર થયું.

128. અથ વા પૂર્વવિજ્ઞાનવિશિષ્ટગ્રાહિ માનસમ્ ।

इष्यतां प्रत्यभिज्ञानं गन्धवत्कुन्दबुद्धिर्वद् ॥

યથા હિ લોચનગોચરેડપિ કુન્દકુસુમે તદવિષયગન્ધવિશેષિતે બાહ્યેન્દ્રિયદ્વારકં ગ્રહણમઘટમાનમિતિ માનસમેવ 'સુરભિ કુસુમમ્' इति ज्ञानम्, एवं पूर्वविज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतक्षणविषय इति मानसी प्रत्यभिज्ञा । पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशेषितबाह्यविषयग्राहिणि चान्तःकरणेऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभावप्रसङ्ग इति बहुशः कथितम् ।

128. અથવા, આખથી કુંદપુષ્પને જેતાં ગન્ધવિશિષ્ટ કુંદપુષ્પનું થતું જ્ઞાન જેમ માનસ પ્રત્યક્ષ છે તેમ પૂર્વ અનુભવથી વિશિષ્ટ વિષયને ગ્રહણ કરનારું પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ માનસ પ્રત્યક્ષ છે. જેમ ચક્ષુથી અગ્રાહ્ય ગન્ધથી વિશેષિત એવા ચક્ષુગ્રાહ્ય કુંદપુષ્પનું બાહ્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થતું ન હોવાથી 'કુંદપુષ્પ સુગંધી છે' એવું જ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષ છે, તેમ પૂર્વ અનુભવથી વિશિષ્ટ સંબંધ આદિનું વિશેષણ અતીત ક્ષણનો વિષય હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞા માનસ પ્રત્યક્ષ છે. પૂર્વે પ્રવૃત્ત બાહ્યેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ બાહ્ય વિષયને ગ્રહણ કરનારું અન્તઃકરણ (=મન) છે એવું સ્વીકારતાં અંધ આદિના અભાવની આપત્તિ આવશે નહિ, એવું અમે અનેકવાર કહ્યું છે.

129. ननु कुन्दादेर्विशेषणं वर्तमानमस्ति सौरभम्, इह त्वतीतं पूर्वविज्ञान-मिति कथितं विशेषणमत्र । उक्तमत्र । किं तेन सता करिष्यसि ? शतादिबुद्धिष्वतिक्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति । तदेवमन्तःकरणजन्मनाऽपि प्रत्यभि-ज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यत एव भावानाम् ।

129. ઔદ્ધ — કુંદપુષ્પનું વિશેષણ સૌરભ વર્તમાન હોય છે, જ્યારે અહીં તે અતીત પૂર્વ અનુભવ વિશેષણ તરીકે કહેવાયો છે [એટલે અતીત પૂર્વ અનુભવ વિશેષણ કેવી રીતે બની શકે ?]

નૈયાયિક — એનો ઉત્તર અમે અહીં આપીએ છીએ : તે અસ્તિત્વ ધરાવતાં સુગંધથી તમે શું કરશો ? તમે શું સાંધશો ? [કંઈ જ નહિ,] કારણ કે શત આદિ બુદ્ધિઓની આખનોઆ તે અતિક્રાન્ત (=અતીત) કપિત્થ આદિનું પણ કારણપણું દેખ્યું છે. નિષ્કર્ષ એ કે મનથી ઉત્પન્ન પ્રત્યભિજ્ઞા વડે વસ્તુઓની સ્થિરતા અમે સ્થાપીએ છીએ.

130. या तु मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।

स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते साऽप्यसङ्गता ॥

તત્રાન્તરાલે મુઙ્ગિતશિરોદર્શનમેવ બાધકમ્, ઇહ તુ ન કિશ્ચિદસ્તિ । અત એવ શબ્દે તદૈવ સ્ફુરન્ત્યા વિનાશબુદ્ધ્યા વૈધુર્યમુપનીતા પ્રત્યભિજ્ઞા સ્થાસ્તુતાં સ્થાપયિતુમ્ અસમર્થૈત્યુક્તમ્ । જ્વાલાદાવપિ તૈલવર્તિક્ષયાનુમાનબાધિતત્વાદ્ ભ્રાન્તા પ્રત્યભિજ્ઞા, ન તુ તથા સ્તમ્ભાદાવનુમાનમપિ બાધકમસ્તિ । સત્ત્વાનુમાનં તુ નિરસ્તમેવ ।

130. મુઙ્ગાયેજ્ઞા કેશને સ્થાને ખીજા ફરી જોગેજ્ઞા કેશ વગેરેમાં જે પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે તેના તુલ્ય સ્તંભ આદિમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞા છે એમ તમે જે તુલ્યતા જણાવો છો તે અસંગત છે, કારણ કે વચગાળામાં થતું મૂડિત શિરતું દર્શન જ તેમાં આધક છે જ્યારે સ્તંભ આદિમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞાનું આધક એવું કંઈ જ નથી. તેથી જ શબ્દની આખતમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર થાય છે ત્યારે જ થતી શબ્દના વિનાશની બુદ્ધિ દ્વારા વૈધુર્ય (=પ્રામાણ્ય-શૂન્યતા) પામેલી 'આ તે જ ગકાર છે' એવા આકારવાળી પ્રત્યભિજ્ઞા શબ્દની નિત્યતા સ્થાપવા અસમર્થ છે એમ અમે કહ્યું છે. જ્વાલા વગેરેની આખતમાં પશુ તેલ, વ.ટ, વગેરેના ક્ષયના અનુમાનથી આધિત થતી હોવાથી 'આ તે જ જ્વાલા છે' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત છે, પરંતુ સ્તંભ આદિની પ્રત્યભિજ્ઞામાં અનુમાન પણ આધક નથી. વસ્તુના સત્ત્વ ઉપરથી તમે કરેલા વસ્તુની ક્ષણિકતાના અનુમાનનો તો અમે નિરાસ કરી દીધો છે જ.

131. યદપિ ચ નૈષ નિયમઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોર્વિરોધે પ્રત્યક્ષં બલીય ઇતિ, ત્વરિતરપરિભ્રમિતચક્રીભવદલાતપ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનબાધિતત્વદર્શનાદિતિ, તથાપિ પ્રકૃતં ક્ષણિકત્વાનુમાનમન્યથાસિદ્ધમ્, અનન્યથાસિદ્ધં તુ પ્રત્યક્ષમિતિ પ્રત્યક્ષમેવ ક્ષણિક-ત્વાનુમાનસ્ય બાધકમ્ । ન ચેતરેતરાશ્રયત્વમ્, અનુમાનમિથ્યાત્વનિબન્ધનપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ-પ્રામાણ્યાનમ્બુપગમાત્, સ્વહેતુબલવત્તયૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષં પ્રમાણમ્ । ન તસ્યેદં દૈન્યં યદનુમાનમિથ્યાત્વે સતિ તત્પ્રમાણીભવિષ્યતીતિ ।

131. જે કે એવો નિયમ નથી કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષને વધુ બળવાન ગણવું કારણ કે અત્યંત ઝડપથી ફેરવવામાં આવતા તારામંડળમાં વર્તુળાકાર અગ્નિપ્રકાશનું ગ્રહણ કરતું પ્રત્યક્ષ અનુમાનથી આધિત થતું દેખાય છે, તેમ છતાં સત્ત્વ ઉપરથી ક્ષણિકતાનું પ્રકૃત અનુમાન અન્યથાસિદ્ધ છે જ્યારે [સ્થિરતાનું] પ્રત્યક્ષ (=પ્રત્યભિજ્ઞા) અન્યથાસિદ્ધ નથી એટલે આ [સ્થિરતાનું] પ્રત્યક્ષ જ ક્ષણિકતાનુમાનનું આધક છે.

વળી, ઈતરેતરાશ્રયહોષ નથી આવતો, કારણ કે અનુમાનના મિથ્યાપણાને કારણે પ્રત્ય-ભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય અમે સ્વીકારતા નથી. પોતાના ઉત્પાદક કારણની બળવત્તાને કારણે જ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય છે. પ્રત્યક્ષની એવી દીનતા નથી કે અનુમાનનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય તો જ તે પ્રમાણ્ય બને.

132. આસ્તાં વા પ્રત્યભિજ્ઞાનં ચ ઇષ પ્રથમાક્ષજઃ ।

સ્તમ્ભાદિબોધસ્તેનાપિ વાધ્યતે ક્ષણમક્ષિતા ॥

તુલ્યસામગ્રયધીનત્વસ્ય નિરાકૃતત્વાત્ , સાકારત્વસ્ય નિરાકરિણ્યમાણત્વાત્ , અન્વય-વ્યતિરેકોપકૃતમાનસપ્રત્યક્ષનિશ્ચિતજનકત્વસ્ય ચાર્થસ્યાવભાસ્યત્વનિશ્ચયાત્ ઉત્પન્નોઽર્થો જ્ઞાનં જનયતિ જાતેન ચ જ્ઞાનેન ગૃહ્યત ઇતિ વલાદ્ દ્વિત્રિક્ષણાવસ્થાયિત્વમસ્યાપદ્યત ઇતિ કુતઃ ક્ષણિકત્વમ્ ?

132. અથવા તે પ્રત્યભિજ્ઞાની વાત છોડો. સ્તંભ આદિનો ઇન્દ્રિયજન્ય સૌપ્રથમ જો બોધ થાય છે તેનાથી પણ ક્ષણિકતા વ્યાપિત થાય છે. વસ્તુ અને વસ્તુનું જ્ઞાન બન્ને એક જ કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો નિરાસ અમે કરી દીધો છે, જ્ઞાન સાકાર છે એનું ખંડન અમે કરવાના છીએ, અને અન્વય-વ્યતિરેકથી ઉપકૃત માનસ પ્રત્યક્ષ વડે અર્થનું જ્ઞાનજનકપણું નિશ્ચિત થયેલું છે અને જ્ઞાનનો જનક અર્થ જ જ્ઞાનમાં પ્રકાશે છે એવો નિશ્ચય છે — આ બધાં કારણોથી (હેતુઓથી) નિશ્ચિત થાય છે કે ઉત્પન્ન અર્થ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે અર્થનું પ્રહણુ કરે છે, એટલે ન છૂટકે એ અર્થની એત્રણ ક્ષણોની અવસ્થિતિ આવી પડે છે, પરિણામે તેનું ક્ષણિકત્વ ક્યાં રહ્યું ?

133. યદિ લઘ્વસ્વરૂપોઽપિ ન નષ્ટઃ પ્રથમે ક્ષણે ।

હેત્વન્તરાદ્વિનાશોઽસ્ય ન સ્વરૂપનિબંધનઃ ॥

ત્રિચિત્રા ચ પદાર્થાનાં પ્રતીતિરિહ દૃશ્યતે ।

ચિરન્તનમતિઃ કાચિત્ કાચિત્ તત્કાલજાતઘીઃ ॥

સલિલાહરણવ્યગ્રકુમ્ભાવગતિરન્યથા ।

તથૈવ કન્દુકાકૃષ્ટકુમ્ભાવગતિરન્યથા ॥

એતેન રવિગુપ્તોઽપિ પરિમ્લાનમુખીકૃતઃ ।

ક્ષણિકત્વક્ષમાધ્યક્ષસમુત્પ્રેક્ષણપણ્ડિતઃ ॥

133. જો ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ ધડો પ્રથમ ક્ષણે જ નાશ ન પામે તો [ઉત્પાદક કારણથી અન્ય એવા] બીજા કારણથી તેનો નાશ થાય, પરિણામે એવું સિદ્ધ થાય છે કે તેનો નાશ તેના (નશ્વર)સ્વરૂપને કારણે નથી.

પદાર્થોની પ્રતીતિ અહીં જાતજાતની થતી દેખાય છે. કોઈ પ્રતીતિ સ્થિરતાની થાય છે, કોઈ પ્રતીતિ તત્ક્ષણે ઉત્પન્નની થાય છે. પાણી ભરી લાવવામાં વ્યસ્ત કુંભની પ્રતીતિ જુદી હોય છે તેમ જ નીલાડામાંથી ખેંચી બહાર કાઢેલા કુંભની પ્રતીતિ જુદી હોય છે.

આનાથી રવિગુપ્તનું મોઢું અમે વીધું કરી દીધું. રવિગુપ્ત ક્ષણિકત્વને પુરવાર કરવા માટે સમર્થ પ્રત્યક્ષની કલ્પના કરવામાં [કે પ્રતીક્ષા કરવામાં] જ પડેલ છે.

134. તથા હિ વર્તમાનવસ્તુવિગ્રહગ્રાહિ વિજ્ઞાનમનન્તરોક્તનયેન સ્વજનકાર્થ-
પ્રતિભાસનાદ્ દ્વિત્રિક્ષણસ્થાયિતામર્થસ્ય ગમયતીત્યુક્તમ્ । આદ્યં ચ કિંચિદ્વિજ્ઞાનમ-
નાગતકાલસ્પર્શિ ભવતિ, યથાઽઽહ મદ્ઃ—‘રજતં ગૃહ્યમાણં હિ ચિરસ્થાયીતિ ગૃહ્યતે’
ઈતિ । ઉત્તરમપિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં અતીતકાલાવચ્છિન્નમર્થમવદ્યોતયતીતિ દર્શિતમ્ ।

134. વર્તમાન વસ્તુના શરીરને ગ્રહણ કરનારું વિજ્ઞાન અનન્તરોક્ત રીતે પોતાના જનક અર્થને પ્રતિભાસ (=પ્રકાશ) કરનારું હોઈ અર્થનું એત્રણ ક્ષણનું સ્થાયિત્વ [અનુમાનથી] જણાવે છે એમ અમે કહ્યું છે અને કોઈક આદ્ય જ્ઞાન અનાગતકાલને ગ્રહણ કરતું હોય છે, જેમકે કુમારિલ ભદ્રે કહ્યું છે કે ‘રજતને જ્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ચિરસ્થાયી છે એમ ગ્રહાય છે’, [અર્થાત્ વર્તમાનરજતગ્રહણકાળે અનાગતરજત અવશ્ય ગૃહીત થાય છે કારણ કે વર્તમાન રજત જ્યારે ગૃહીત થાય છે ત્યારે તે ઉત્તરક્ષણવર્તી રજતને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી જ ગૃહીત થાય છે.] પછી થતું પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અતીતકાલાવચ્છિન્ન અર્થને પ્રકાશિત કરે છે એ અમે દર્શાવ્યું છે.

135. ન ચાતીતાનાગતજન્મગ્રહણમાશક્કનીયમ્, ઇયતિ કારણસામર્થ્યનિયમાત્ ।
ન હ્યતીતાનાગતજન્મગ્રહણમશક્યક્રિયમિતિ યદપિ દશ્યમાનં ગ્રહણં તદપ્યપહોતું
યુક્તમ્ । ન ચૈતાવતાઽતીતાનાગતકાલાવચ્છિન્નવર્તમાનવસ્તુગ્રહણમાત્રેણ સામાન્યતો-
દષ્ટેનાદષ્ટમપ્યતીતાનાગતજ્ઞાનં કલ્પ્યમ્ । યથાદર્શનં હિ વસ્તુનિ વ્યવસ્થાપ્યન્તે, ન
તુ કિઞ્ચિદ્ દષ્ટ્વાઽન્યદપિ કલ્પ્યતે, દષ્ટમપિ વા નિહ્નૂયત ઇતિ ।

135. અતીત જન્મ અને અનાગત જન્મના ગ્રહણની આશંકા કરવી જોઈએ નહિ,
કારણ કે આટલામાં જ કારણનું સામર્થ્ય નિયંત્રિત છે. અતીત જન્મ અને અનાગત જન્મનું
ગ્રહણ કરવું અશક્ય છે એટલા ખાતર જે દશ્યમાન ગ્રહણ છે તેના પણ ઈનકાર કરવો
યોગ્ય નથી.

અતીત કાળ અને અનાગત કાળથી અવચ્છિન્ન વર્તમાન વસ્તુના જ્ઞાન માત્રથી—જે
સામાન્યતઃ દષ્ટ છે તેનાથી — અદષ્ટ એવું અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન પણ કલ્પવું
જોઈએ નહિ. દર્શન પ્રમાણે વસ્તુઓની સ્થાપના થાય છે, પરંતુ કોઈક દેખીને અન્યની
કલ્પના કરાતી નથી, કે દેખેલ હોય તેના પ્રતિષેધ પણ કરાતો નથી.

136. અપિ ચાનિમેષદષ્ટેરત્રુટિતસત્તાકસ્તમ્ભાદિપદાર્થગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમુપપદ્યતે ।
તત્ કથં ક્ષણિકગ્રાહિ કથ્યતે ?

યચ્ચ તત્ર વિકલ્પિતમતીતાનાગતક્ષણયોરસન્નિહિતત્વેન પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતાઽનુપપત્તે-
વર્તમાનક્ષણસ્ય ચાતિસૂક્ષ્મત્વાત્ તત્કાલગ્રાહિણા પ્રત્યક્ષેણ ક્ષણિકત્વં ગૃહીતં ભવતીતિ,
તદનુપપન્નમ્, મા નામાભૂદતીતાનાગતકાલગ્રહણં, વર્તમાન એવ તત્રાનિમેષદર્શને

કિયાન્ કાલ્ ઇતિ ચિન્ત્યતામ્ , નિમેષકૃતસ્યાપિ દર્શનવિચ્છેદસ્યાનવકાશાત્ ।
યાવદ્દિ દર્શનં ન વિચ્છિન્નં તાવાન્ વર્તમાનઃ કાલ્ ઇતિ તદ્ગ્રહણેન સ્થૈર્યં ગૃહીતં
ભવતિ, ન ક્ષણિકત્વમ્ ।

136 ૩ળી, અનિમેષ દષ્ટિથી જ્ઞેનારને અત્રુટિત સત્તાવાળા સ્તંભ આદિ પદાર્થોને
ગ્રહણ કરનારું [ધારાવાહી] પ્રત્યક્ષ ઘટે છે. તેને કેવી રીતે ક્ષણિકગ્રાહી કહેવાય ? અતીત અને
અનાગત એ ક્ષણો અસન્નિહિત હોવાથી તેઓની પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતા ઘટતી ન હોવાને કારણે
અને વર્તમાન ક્ષણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે તત્કાલગ્રાહી પ્રત્યક્ષ વડે ક્ષણિકત્વ જ ગૃહીત
થાય છે એમ તમે જે વિકલ્પ કર્યો છે તે ઘટતો નથી. ભલે અતીત અને અનાગત કાળનું
ગ્રહણ ન થાઓ, પરંતુ ત્યાં અનિમેષદર્શનમાં વર્તમાન જ કેટલો [લાંબો] કાળ છે એ
વિચારવું જોઈએ, કારણ કે નિમેષકૃત દર્શનવિચ્છેદને અહીં અવકાશ નથી જ્યાં સુધી દર્શ-
નનો વિચ્છેદ ન થાય ત્યાં સુધી વર્તમાનકાળ જ છે, એટલે તેના ગ્રહણથી સ્થિરતા ગ્રહીત
થાય છે, ક્ષણિકતા નહિ.

137. નનુ તાવાનસૌ કાલઃ ક્ષણસમુદાયો ભવતિ, ન ક્ષણઃ । ક્ષણશ્ચૈક
એવ વર્તમાનો ભવતિ । તતઃ પૂર્વાપરૌ ક્ષણાવતીતાનાગતૌ ભવતઃ, તયોશ્ચ ન ગ્રહણ-
મિત્યુક્તમ્ । મો મહાત્મન્ ! સિદ્ધે ક્ષણિકત્વ એવ એવં શક્યતે વક્તુમ્, ન તુ તત્સાધ-
નાવસરે । કાલો હ્યેકો નિત્યો વિમુરિતિ સાધિતોડનુમાનપરીક્ષાયામ્ । ન તુ ક્ષણસમુ-
દાયાત્મા કાલઃ । કાલસ્ય તુ મેદાઃ ક્રિયોપજનનવિનાશાદ્યુપાધિનિબન્ધનાઃ કલ્પ્યન્ત
इत्यपि तत्रैव परीक्षितम् । तदयमनिमेषदृष्टेः दर्शनविच्छेदानुपग्रहात् तावान् एकः
કાલઃ સ ઇતિ વર્તમાન એવ ભવતિ, ન નાનાક્ષણસમુદાયઃ । ક્ષણસમુદાયાત્મકેડપિ
વા કાલે દર્શનવિચ્છેદાનવધારણાત્ ક્ષણસમુદાય એવ વર્તમાનીભવતુ ।

137. બૌદ્ધ — તેટલો લાંબો એ કાળ ક્ષણસમુદાય હોય છે, ક્ષણ નથી હોતો, અને
એક જ ક્ષણ વર્તમાન હોય છે. તેથી પૂર્વ અને અપર એ બે ક્ષણો અતીત અને અનાગત
હોય છે અને તેમનું ગ્રહણ થતું નથી એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — ઓ મહાત્મા ! ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થયે જ આમ કહેવું શક્ય છે; તેને સિદ્ધ
કરતા હોઈએ ત્યારે નહિ. અનુમાનપરીક્ષામાં અમે પુરવાર ક્યું છે કે કાળ એક, નિત્ય અને
વિભુ છે, કાળ ક્ષણસમુદાયરૂપ નથી. કાળના ભેદો તો ક્રિયાત્પત્તિ ક્રિયાપરમ આદિ ઉપાધિ-
ઓને આધારે કલ્પવામાં આવ્યા છે, એની પરીક્ષા પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી છે. તેથી
અનિમેષદષ્ટિવાળાને દર્શનવિચ્છેદની સહાય ન હોવાથી [જેટલો વખત દષ્ટિ અનિમેષ રહે]
તેટલો વખત તે એક જ કાળ છે, એટલે તે વર્તમાન જ હોય છે, અનેક ક્ષણોનો સમુદાય
હોતો નથી. કાળ ક્ષણસમુદાયરૂપ હોય તો પણ દર્શનવિચ્છેદનું અનવધારણું હોવાથી ક્ષણ-
સમુદાય જ વર્તમાન બનો.

૨૨૪ જ્ઞાન વર્તમાનકાલીન હોવા છતાં અતીત અને અનાગતને ગ્રહણ કરે છે

138. નનુ કાલો નામ ન કશ્ચિત્ પારમાર્થિકઃ પદાર્થ એવ પરિદ્રશ્યમાનો વર્તમાનાદિવ્યવહારહેતુઃ । સ ચ ન ચિરમનુભૂયત ઇતિ ક્ષણિક ઉચ્યતે । ભિક્ષો ! અલમવાન્તરગમનેન । મા ભૂત્ કાલઃ । પદાર્થસ્ત્વનિમેષદૃષ્ટ્યવિચ્છેદાદવિચ્છિન્નસત્તાક એવ દ્રશ્યત ઇતિ ન ક્ષણિકપ્રાહિ પ્રત્યક્ષમ્ ।

138. બૌદ્ધ — કાળ નામનો કોઈ પારમાર્થિક પદાર્થ જ દેખાતો નથી કે જેને તમે વર્તમાન આદિ વ્યવહારનો હેતુ ગણો છો. અને કાળ લાંબા વખત સુધી અનુભવાતો નથી એટલે તે ક્ષણિક છે એમ અમે કહીએ છીએ.

નેપાયિક — ઓ ભિક્ષુ ! અવાન્તર ચર્યા રહેવા દો. ભલે કાળ પદાર્થ ન હો. અનિમેષદૃષ્ટિના અવિચ્છેદને કારણે વસ્તુ અવિચ્છિન્ન સત્તાવાળી જ દેખાય છે એટલે પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકગ્રાહી નથી.

139. નનુ ભવદ્ભિરપિ ન સ્થિરં જ્ઞાનમિષ્યતે । ક્ષીણે ચ જ્ઞાને સોડર્થો દ્વિતીયક્ષણે કેન ગૃહ્યતે ? જ્ઞાનાન્તરેણ તુ ગૃહ્યમાણઃ સ એવેત્યત્ર કો નિશ્ચયઃ । અનિમેષદૃષ્ટેજ્ઞાનં ન ક્ષીયત એવેત્યેકે ।

અથ વા કિં ન એતેન ? ન હિ વિષયપ્રતિભાસકાલે જ્ઞાનમવભાસત ઇત્યસ-ક્રુદુક્તં, વક્ષ્યતે ચ । તેન તત્કીદશમિતિ કુતો વયં વિદ્મઃ ? અર્થસ્ત્વવિચ્છિન્ન-સત્તાક એવ ગૃહ્યતે । જ્ઞાનં તુ વર્તમાનકાલમપ્યતીતાનાગતકાલપ્રાહિ ભવતિ, સ્મરણ-મિવ ભૂતમવિષ્યદ્વૃષ્ટચનુમાનમિવ ।

139. બૌદ્ધ — આપ પણ જ્ઞાનને સ્થિર ઇચ્છતા નથી. અને જ્ઞાન નાશ પામતાં તે અર્થ ખીજ ક્ષણે કોનાથી ગૃહીત થાય છે ? [જો ખીજ જ્ઞાનથી ગૃહીત થતો હોય તો] મીઠા જ્ઞાનથી ગૃહીત થતો તે 'તે જ છે' એવો નિશ્ચય અહીં કેવો ?

નેપાયિક — એટલે જ કેટલાક માને છે કે અનિમેષદૃષ્ટિવાળાતું જ્ઞાન નાશ પામતું જ નથી. અથવા તો અમારે એનાથી શું ? વિષયનો જ્યારે પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો અવભાસ થતો નથી એ તો અમે વારંવાર કહ્યું છે અને કહીશું. તેથી જ્ઞાન કેવું છે [અર્થાત્ નાશ પામે છે કે નહિ] એ અમે કયાંથી જાણીએ ? પરંતુ અર્થ તો અવિચ્છિન્ન સત્તાવાળો જ ગૃહીત થાય છે. અને જ્ઞાન તો વર્તમાનકાલીન હોવા છતાં અતીત અને અનાગતને ગ્રહણ કરે છે — સ્મરણની જેમ, ભૂત અને ભવિષ્યત્ વૃષ્ટિના અનુમાનની જેમ.

140. નન્વિન્દ્રિયવ્યાપારો ન ક્ષણાન્તરસ્થાયીતિં તસ્મિન્નસતિ કુતોડર્થસ્ય વિતતકાલતાપ્રહણમ્ ? મદન્ત ! મવાન્ શ્રાન્તોડસિં । લજ્જસ્વૈવં બ્રુવાણઃ । નિમેષકૃતોડપિ વિચ્છેદોડસ્ય નાસ્તિ અથ ચ ન સ્થિર ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ઇતિ સાહસિકતામાત્રમ્ । સન્નિકર્ષશ્ચાસ્ય વિષયગ્રહણે વ્યાપારઃ, સ ચ સ્થિર એવ,

तस्माद् विततकालस्य वस्तुनः प्रत्यक्षेण ग्रहणमिति स्थितम् । एवं च स्थिते न स्वरूपमात्रनिबन्धन एव भावानां विनाशः, किन्तु हेत्वन्तरनिबन्धनो भवति । ततश्च आविनाशहेतूपनिपातात् अवस्थानमेव भावानाम् । अविद्यमानविनाशकारणानां च नित्यत्वमेव व्योमादीनामिति सिद्धम् ।

140. औद् — छन्द्रियव्यापार क्षणांतरस्थायी नथी अटले तेना तेवा न होतां अधःनी विततकालतानुं ग्रहणुं केषी रीते धरे ?

नैयायिक — हे लहन्त ! तमे थाइ ग्या लागे छे. आवुं ओलता तमे लान्ने. निमेषने लीधे थतो विच्छेद पणु तेने नथी अने छन्द्रियव्यापार स्थिर पणु नथी — आभ कहेतुं अे साहसिकतामात्र छे. सन्निकषं अे न विषयग्रहणुमां छन्द्रियव्यापार छे अने सन्निकषं तो स्थिर न छे. तेथी विततकालवाणी (=विरस्थायी) वस्तुनुं प्रत्यक्षधी ग्रहणुं थाय छे अे स्थिर थयुं.

आवुं स्थिर थतां वस्तुओना विनाशनुं कारणु वस्तुओनो स्वभाव नथी परंतु जीणुं न छे. तेथी विनाशनुं कारणु उपस्थित न थाय त्यां सुधी वस्तुओनुं अवस्थान (=स्थिरता) न छे. परिणामे जेभना विनाशनुं कारणु विद्यमान नथी ते आकाश वजेरे नित्य न छे अे सिद्ध थयुं.

141. यत् पुनरभाणि दर्शनादर्शने एव सत्त्वासत्त्वे भावनामिति, तदपि व्यामूढभाषितम् । दर्शनादर्शनाभ्यां भावाभावयोः परिच्छेदः, न पुनर्दर्शनादर्शने एव भावाभावौ । अभावश्च विस्तरतः प्राक् प्रसाधितः । स च सहेतुक इति न स्वत एव विशारारवो भावाः । एवं तु अनिष्यमाणे पदार्थास्थैर्यपक्षे ज्ञानजनकस्य नियतस्य वस्तुनो दर्शनम्, दर्शनविषयीकृतेऽस्य प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविषयीकृतस्य प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यात्, अर्थक्षणनानात्वात् । बाध्यबाधकभावश्च क्वचिज्ज्ञानानां दृष्टः । स च न स्यात् पूर्वावगतरजतादिविषयाभावग्राहिणो ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलितघटाभावज्ञानवद् बाधकत्वानुपपत्तेः । पूर्वदृष्टस्य स्मरणं, स्मृतस्य कस्यचित् प्रत्यभिज्ञानं, प्रत्यभिज्ञातस्य च गृहादेरर्धकृतस्य समापनमित्यादयश्च व्यवहारा विलुप्येरन् ।

141. वणी, वस्तुओनुं दर्शन अने अदर्शन न वस्तुओनुं सत्त्व (भाव) अने असत्त्व (अभाव) छे अेभ न्ने तमे कहेतुं ते पणु व्यामूढनुं लापित छे. दर्शन अने अदर्शनथी तो भाव अने अभावनुं ज्ञान थाय छे अने नहि के दर्शन अने अदर्शन पोते न अनुक्रमे भाव अने अभाव छे. अमे अभावने परेलां विस्तारथी पुनवार कथो छे अने ते सहेतुक छे, अटले वस्तुओ स्वतः नश्वर नथी. जे आभ न प्रच्छवामां आवे तो पदार्थास्थैर्यपक्षमां, ज्ञाननी जनक न्ने नियत वस्तु छे तेनु न दर्शन थाय छे, दर्शननो विषय अनेल न्ने वस्तु होय छे तेमां न प्रवृत्ति थाय छे अने प्रवृत्तिनो विषय अनेली न्ने वस्तु होय छे तेनी न्ने प्राप्ति

થાય છે એવો વ્યવહાર નહિ થાય કારણ કે અર્થક્ષણો તો જુદા જુદા અનેક છે; વળી કોઇ વાર જ્ઞાનોમાં આખ્યાયિકાવા દેખાય છે તે પણ નહિ થાય કારણ કે જેમ મુદ્ગરથી કુટી ગયેલા (=નાશ પામેલા) ધટના અભાવનું જ્ઞાન [ધટસત્તા કાલભાવિ પૂર્વવર્તી ધટજ્ઞાનનું] આધક ધટનું નથી તેમ પૂર્વાવગત રજતના અભાવને પ્રહણ કરનારું જ્ઞાન રજતસત્તાકાલભાવિ પૂર્વવર્તી રજતાનુભવનું આધક ધટનું નથી, [પૂર્વાવગત રજતનો હાલ અભાવ છે, જ્યારે પૂર્વે અનુભવકાળે તેનો ભાવ હતો એટલે પૂર્વાનુભવનું આધક હાલનું અભાવજ્ઞાન કેવી રીતે હોય ?] ઉપરાંત, પૂર્વદષ્ટનું સ્મરણ, સ્મૃત કોઈક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાત અધુરા ધરનું સમાપન ધટ્યાદિ વ્યવહારો પણ લોપ પામે.

142. અથ સન્તાનમાશ્રિત્ય ક્રિયતે તત્સમર્થનમ્ ।

ન, તસ્ય મિન્નામિન્નત્વવિકલ્પાનુપપત્તિઃ ॥

અમેદપક્ષે ક્ષણવદ્ વ્યવહારો ન સિધ્યતિ ।

વ્યતિરેકે તુ ચિન્ત્યોડસૌ વાસ્તવોડવાસ્તવોડપિ વા ॥

અવાસ્તવત્વે પૂર્વોક્તં કાર્યં વિઘટતે પુનઃ ।

વાસ્તવત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્ ક્ષણિકો વેતિ ચિન્ત્યતામ્ ॥

સન્તાનિનિર્વિશેષઃ સ્યાત્ સન્તાનઃ ક્ષણમહુગુરઃ ।

ન સિધ્યેત્ પુનરપ્યેષ વ્યવહારઃ પુરોદિતઃ ॥

અથાપિ નિત્યં પરમાર્થસન્તં

સન્તાનનામાનમુપૈષિ માવમ્ ।

ઉત્તિષ્ઠ મિક્ષો ! ફલિતાસ્તવાશાઃ

સોડયં સમાપ્તઃ ક્ષણમહુગુરઃ ॥

તદેવં સતિ સન્તાનછન્નનો વિનિવારણાત્ ।

લોકયાત્રા સ્થિરૈરેવ પદાર્થૈરુપપાદ્યતામ્ ॥

142. ખોદ્— સન્તાનનો (continuum નો) આધાર લઇ આ બધા વ્યવહારનું સમર્થન અમે કરીશું.

નૈયાયિક— ના, એમ ન થઇ શકે, કારણ કે સન્તાન ક્ષણોથી લિન્ન છે કે અલિન્ન એ વિકલ્પ ધટી શકતો નથી. [સન્તાન ક્ષણોથી અલિન્ન છે એ] અમેદપક્ષમાં ક્ષણોની જેમ સન્તાનમાં વ્યવહાર સધાતો નથી. [સન્તાન ક્ષણોથી લિન્ન છે એ] બેદપક્ષમાં વિચારવું જેમ એ કે આ સન્તાન વાસ્તવિક છે કે નહિ ? જે તે અવાસ્તવિક હોય તો પૂર્વોક્ત કાર્ય (અર્થાત્ વ્યવહારો) લોપ પામી જાય. જે તે વાસ્તવિક હોય તો તે સ્થિર છે કે ક્ષણિક એ વિચારો. [જે તે ક્ષણિક હોય તો] સન્તાની ક્ષણોથી તેનો કોઇ વિશેષ ન રહે અને તે પણ ક્ષણભંગુર અને, પરિણામે અગાઉ જણાવેલો વ્યવહાર ફરી પાછો ન ધટે. જે તમે સન્તાન નામનો નિત્ય,

પરમાથ' સત્ ભાવ ધરૂંછશે તો અમે કહીશું, 'ઓ ભિક્ષુ ! જીભો થા, તારી આશા કૃપા, ક્ષણભંગવાદ સમાપ્ત થયો.' નિષ્કૃપ' એ કે આમ હોતાં સંતાનરૂપ છદ્મ વડે લોકયાત્રા બંધ થતી હોય (=અટકી જતી હોય) સ્થિર પદાર્થો વડે જ તેને ધટાવો.

143. એવમનન્તરનિગદિતદૂષણનિકુરુમ્બવિનિહતપ્રસરમ્ ।
નાધ્યક્ષં ક્ષણિકત્વે ન ચાનુમાનં પ્રમાણં તત્ ॥
ક્ષણમજ્ઞે નિરસ્તે ચ કાર્યમાધારવદ્ ધ્રુવમ્ ।
અતો જ્ઞાનાદિકાર્યેણ યુક્તમાશ્રયકલ્પનમ્ ॥
સુખાદેરપિ કાર્યસ્ય વિજ્ઞાનાદ્ વ્યતિરિક્તતા ।
પ્રાગુક્તેતિ તદપ્યન્યદ્ભવત્યસ્યાનુમાપકમ્ ॥

143. તથા અનન્તર પૂર્વે કહેલ દૂષણોથી જેનો [ક્ષણિકતા પુરવાર કરવામાં] પ્રસાર નાશ પામ્યો છે તેવું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતામાં પ્રમાણ નથી, અને અનુમાન પણ ક્ષણિકતામાં પ્રમાણ નથી. ક્ષણભંગનો નિરાસ થતાં, કાર્યને ચોકકસ આશ્રય હોવો ધટે છે. તેથી જ્ઞાન આદિ કાર્ય ઉપરથી તેમના આશ્રયની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. સુખ વગેરે કાર્યની વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્તતા અમે પહેલાં જણાવી છે, એટલે તે પણ એ આશ્રયનું ખીણુ અનુમાપક છે.

144. કિઞ્ચ નાઙ્ગીકરોષિ ત્વમાત્માનં પારલૌકિકમ્ ।
ઉપૈષિ પરલોકં ચ વિદિતં તે ચક્રતમ્ ॥
કર્મસન્તાનિનાડન્યેન યત્કૃત' ચૈત્યવન્દનમ્ ।
તતોડચ ફલમન્યેન મુજ્યતેડકૃતકર્મણા ॥
ન વા નિર્વૃત્તિરપ્યસ્ય ચૈત્યવન્દનકર્મણઃ ।
જ્ઞાનક્ષણેન નૈકેન કિઞ્ચિત્ કર્મ સમાપ્યતે ॥
કાર્યકારણભાવશ્ચ યસ્ત્વદુક્તઃ સ દૂષિતઃ ।
કાર્યકારણભાવેડપિ ન હ્યન્યત્વં નિવર્તતે ॥
અનૈકાન્તિકતા ચાસ્ય સન્તાનાન્તરબુદ્ધિભિઃ ।
ઉપાદાનત્વરૂપોડપિ ત્રિશેષઃ પ્રાહ્ નિરાકૃતઃ ॥
કાર્પાસરાગસંક્રાન્તિદૃષ્ટાન્તો યશ્ચ વર્ણિતઃ ।
સોડપ્યયુક્તઃ સ્વરૂપેણ તત્ર તસ્યૈવ દર્શનાત્ ॥
ય એવ રાગઃ કાર્પાસવીજે સમુપકલ્પિતઃ ।
સ એવ દશ્યતે પુમ્પે ન તુ તસ્માત્ ફલાન્તરમ્ ॥
એવં કર્માનુવૃત્તિઃ સ્યાત્ ફલભોગસ્તુ દુર્ઘટઃ ।

कर्मानुवृत्तिरप्येषा न चैकस्यास्ति कस्यचित् ॥
 कार्यकारणयोर्भेदात् कार्पासकुसुमादिवत् ।
 अन्यत्रैव हि कर्म स्यादन्यत्रैव च तत्फलम् ॥
 न च सन्तानभोगाय कश्चित् कर्मानुतिष्ठति ।
 फलमस्मान्ममैव स्यादिति सर्वः प्रवर्तते ॥
 सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको विसंशुलः ।
 न तत्प्रसाधने तेषां काचिद्गमनिकाऽस्ति वा ॥
 गर्भादौ प्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
 ज्ञानत्वादित्ययं हेतुरप्रयोजक इष्यते ॥
 मूर्च्छाधनन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्ययम् ।
 मूर्च्छितस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत्तु कौतुकम् ॥
 न ह्यर्थावगतेरन्यद्रूपं ज्ञानस्य किञ्चन ।
 मूर्च्छादिषु कुतस्तत्स्यात् कुतो वा कल्लादिषु ॥
 कल्लादिदशायां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
 मातापितृस्थयोरस्तु शुक्रशोणितयोरपि ॥
 ततश्चैकत्र सन्ताने चेतनद्वयमापतेत् ।
 चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ॥
 न चैष नियमो लोके सदृशात् सदृशोद्भवः ।
 वृश्चिकादेः समुत्पादो गोमयादपि दृश्यते ॥
 शरीरान्तरसञ्चारचातुर्यं च धियां कथम् ।
 ज्वालादिवन्न मूर्तत्वं न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥
 आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्भवान्तरम् ।
 नन्वातिवाहिकेऽप्यासां कथं सञ्चारसंभवः ॥
 आस्तामेवैष वा जीवद्देहेऽपि पथि गच्छताम् ।
 प्रदेशान्तरसंचारो ज्ञानानां भवतां कथम् ॥
 न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
 न च जात्यादिवद् वृत्तिर्न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥

एवं यदैव निष्क्रान्तो विहारकुहराद् भवान् ।
 तदा काष्ठी भवेद् देहो ज्ञानसंक्रान्त्यसंभवात् ॥
 तदयं संक्षेपार्थस्त्यक्तव्यो वा निरस्य कौरुकुचीम् ।
 सुरगुरुवत् परलोकः नित्यो वाऽऽत्माऽभ्युपेतव्यः ॥
 यस्त्वस्य चर्मगगनोपमतां विकल्प्य ।

नाशित्वमुक्तमथ वा विफलत्वमेव ।

तन्नैव साधु सुखदुःखदशोपभोग—

योगेऽपि नाशमधिगच्छति नायमात्मा ॥

विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्मनो

न हि तादृशी भवति लुપ્યते यया ।

सहकारिकारणवशात् तु जायते

तदवश्यमेव समुपैति भोक्तृताम् ॥

अथવોપજનવ્યયસ્વભાવઃ

स्वदशामेदसमन्वये हि पुंसः ।

फणिनः किल कुण्डलाद्यवस्था—

नुगतस्येव न भिन्नतेति केचित् ॥

અવસ્થા એવૈતાઃ પ્રસભવિલયાતઙ્કચિધુરાઃ

अवस्थाता त्वेकः स्फुरति निरपायस्थिरवपुः ।

असत्यस्मिन् पूर्वावगतविषयानुस्मृतिभुवां

न सिद्धिः कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ॥

144 વળી, તમે પરલોકમાં જનનાર આત્માનો સ્વીકાર કરતાં નથી અને પરલોકનો સ્વીકાર કરો છો. અમે તમારું બહુત જાણીએ છીએ. કમ કરનાર સંતાનીએ (=ક્ષણ) જે ચૈત્યવંદન કર્યું તેમાંથી થનારું ક્ષણ જેણે કમ કર્યું નથી તે અત્યારે બોગવે છે. આ ચૈત્યવંદનરૂપ કમનો નિવૃત્તિ [=પૂર્ણતા] પણ ક્ષણિકવાદમાં ઘટતી નથી. એક જ્ઞાનક્ષણથી કોઈ પણ કમ પરિપૂર્ણ થતું નથી. જે કાર્યકારણભાવ તમે કહ્યો છે તે દૂષિત છે. કાર્ય-કારણભાવ હોવા છતાં અન્યત્વ તો દૂર થતું નથી. [કાર્યકારણભાવ અને અન્યત્વ સાથે ન જ રહી શકે એવું નથી.] કાર્યકારણભાવ અનેગનિતક છે, અર્થાત્ તે અન્યત્વ સાથે પણ રહે છે. આ વસ્તુ સન્તાનાન્તરની શુદ્ધિઓથી પુરવાર થાય છે. ઉપાધ્યાયશુદ્ધિ અને શિષ્યશુદ્ધિ એ અન્ય [=જુદા] હોવા છતાં તે એ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે. અહીં એક સંતાનગત, કાર્યકારણભાવ ધરાવતી, પૂર્વોત્તર શુદ્ધિઓમાં પૂર્વ શુદ્ધિ ઉપદાન છે અને ઉત્તર શુદ્ધિ ઉપોદય છે,

જ્યારે સન્તાનાન્તરની શુદ્ધિઓમાં ઉપાદાનોપાદેયભાવ નથી એમ તમે જે વિશેષ દર્શાવ્યો તેનો પણ અમે પહેલાં નિરાસ કર્યો છે. કપાસની રક્તતાની સંક્રાન્તિનું દષ્ટાન્ત તમે જે વર્ણવ્યું તે પણ સ્વરૂપથી અચુક છે કારણકે તે રક્તતાનું જ દર્શન થાય છે જે રક્તતા કપાસખીજમાં બરાબર કરવામાં આવી છે તે જ પુષ્પમાં દેખાય છે, તેનાથી અન્ય ફળ થતું નથી. એ રીતે કર્મની અનુવૃત્તિ થાય પણ ફળભોગ તો દુર્ઘટ છે. કર્મની આ અનુવૃત્તિ પણ કોઈ એકની આખતમાં થતી નથી કારણ કે કપાસખીજ-કુસુમની જેમ કાર્યકારણનો ભેદ છે. કર્મ અન્યત્ર થાય છે અને ફળ અન્યત્ર થાય છે અને સંતાનના ભોગ માટે કર્મનું અનુદાન કોઈ કરતું નથી. આ કર્મમાંથી થતું ફળ મને જ થાય એમ સમજીને જ બધાં કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના મતમાં પરલોક સર્વથા અસિદ્ધ છે. પરલોકને સિદ્ધ કરવામાં તેમનો કોઈ તક નથી. 'ગભ' વગેરેમાં જે પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે તે વિજ્ઞાનાન્તરપૂર્વક છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે' આ હેતુને અમે અપ્રયોજક ગણાવ્યો છે. વળી, આ હેતુ મૂર્છા આદિ પછી ઉદ્ભવતા જ્ઞાને વડે વ્યભિચાર પામે છે, [અર્થાત્ મૂર્છા આદિ પછી થતાં જ્ઞાને વિજ્ઞાનાન્તરપૂર્વક નથી, કારણ કે મૂર્છામાં વિજ્ઞાન હોતું નથી.] મૂર્છિતને પણ જ્ઞાન હોય છે એમ કોઈ કહે છે. પણ તે તો જુકાણું છે, કારણ કે અર્થાવગતિથી અન્ય એવું કોઈ સ્વરૂપ જ્ઞાનનું નથી. મૂર્છા વગેરેમાં કે કલ્લ વગેરેમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અર્થાવગતિ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય. જે કલ્લ આદિ અવસ્થાઓમાં જ્ઞાન ધ્વંસવામાં આવે તો માતામાં રહેલ શોણિત અને પિતામાં રહેલ શુકમાં પણ જ્ઞાન ધ્વંસવું પડે, તેથી એકત્ર (=બાળકમાં) જે ચેતન માનવાની આપત્તિ આવે અથવા તો અનેક પુત્રો ધરાવતા દંપતીમાં ચેતનાનું બહુત્વ માનવાની આપત્તિ આવે. ઉપરાંત, લોકમાં એવો નિયમ નથી કે સદશમાંથી જ સદશની ઉત્પત્તિ થાય. કારણ કે જાણમાંથી પણ વીંછી આદિની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે. વળી, મુમુક્ષુશરીરમાંથી ગર્ભશરીરમાં જવાની શક્તિ જ્ઞાનમાં કેવી રીતે હોય ? કારણ કે જ્ઞાન જવાલાની જેમ ન તો મૂર્ત છે કે આત્માની જેમ ન તો વ્યાપક છે. આતિવાહિકદેહ (=અન્તરાભવશરીર) જ્ઞાનને લવાન્તરમાં (=મુમુક્ષુશરીરમાંથી ગર્ભશરીરમાં) લઇ જાય છે એમ જે તમે કહેતા હો તો અમે પૂછીએ છીએ કે મુમુક્ષુશરીરમાંથી આતિવાહિક દેહમાં જ્ઞાનનું જવું કેવી રીતે સંભવે ? અથવા આ પ્રશ્નને રહેવા દો. તમારા મતમાં, રસ્તે જનારાઓના જીવતા દેહમાં જ્ઞાનેનો પ્રદેશાન્તરસંચાર કેવી રીતે થાય ? કારણ કે તેમનામાં (=જ્ઞાનોમાં) ભૂતધર્મે તો છે નહિ, વળી તેમનામાં સ્વતઃ ગતિ કરવાની શક્તિ પણ નથી, ઉપરાંત જાતિ વગેરેની જેમ તેઓ આશ્રયમાં રહેતાં નથી, તેમ જ ન તો તેઓ આત્માની જેમ વ્યાપક છે. આમ જેવા તમે વિહારમાંથી કે ગુફામાંથી બહાર નીકળો તેવો જ તમારો દેહ લાકડા જેવો જડબની જાય, કારણ કે જ્ઞાનસંક્રાન્તિનો સંભવ નથી. દૂંકમાં વાત આટલી જ છે— કાં તો દંબ દૂર કરી સર્વાકની જેમ તમારે પરલોક ન સ્વીકારવો જોઈએ કાં તો નિત્ય આત્મા સ્વીકારવો જોઈએ. આત્મા ચર્મ જેવો છે કે આકાશ જેવો ? એવા વિકલ્પ કરીને આત્માનું વિનાશીપણું અથવા કર્મનું વૈફલ્ય તમે કહ્યું છે, તે બરાબર નથી જ, કારણ કે સુખ-દુઃખરૂપ અવસ્થાના ઉપભોગનો આત્માને સંબંધ હોવા છતાં આ આત્મા નાશ પામતો નથી. સુખદુઃખના જન્મથી આત્માની થતી વિકૃતિ એવી નથી હોતી કે જેનાથી આત્માનો નાશ થાય, સહકારિકારણવશાત્ તે વિકૃતિ જન્મે છે. તેથી આત્મા અવરથ તે વિકૃતિનું ભોક્તૃત્વ પામે છે. અથવા, ઉત્પાદ-અવર-સ્વભાવવાળી પોતાની

બિન્ન બિન્ન અવસ્થાઓમાં આત્મા યરાયર અનુસ્યૂત હોવાથી આત્માને તે અવસ્થાઓથી ભેદ નથી — જેમ કુંડલાકાર આદિ અવસ્થાઓથી તેમનામાં અનુસ્યૂત સર્પનો ભેદ નથી તેમ — એમ કેટલાક (=ભાદ્ર મીમાંસકો) કહે છે. આ અવસ્થાઓ પ્રસલ્લ (અર્થાત્ નિહેતુક) વિનાશના આતંકથી રહિત છે. અવસ્થાવાન્ આત્મા એક છે અને અપાયરહિત સ્થિર ક્લેવરવાળો છે; એમ ન હોય તો પૂર્વાનુભૂત વિષયની સ્મૃતિથી જન્મતાં કાર્યોની સિદ્ધિ થાય નહિ એ અમે નિપુણ રીતે કહ્યું છે.

145. નનુ વિમૃશતિ ભોગે કર્મ નિત્યોડપિ નાત્મા

ન હિ નરકનિમગ્નો મન્યતે કશ્ચિદેવમ્ ।

કિલ યદહમકાર્ષં પ્રાગ્ભવે કર્મ પાપં

ફલમુપનતમસ્માદ્ મુજ્યતે તન્મયેતિ ॥

કાર્યોપભોગસમયે કિમનેન કૃત્યં

નાસ્ય પ્રવૃત્તિરધુના ન નિવૃત્તિરસ્માત્ ।

યસ્તુ પ્રવૃત્તિજનનૌપયિકોડવમર્શઃ

શાસ્ત્રાદસૌ ભવતિ શાસ્ત્રવિદામવશ્યમ્ ॥

વિમર્શોડયં પશ્ચાદપિ ભવતિ દૃષ્ટે તુ વિષયે

મયા યૂના યત્તત્કિમપિ સદસદ્વા કૃતમભૂત્ ।

તતો વૃદ્ધોડદ્વાહં ફલમનુભવામીતિ તદયં

પુમાનસ્તિ સ્થાયી સુકૃતફલભોગાદિનિપુણઃ ॥

નાસ્ત્યાત્મા ફલભોગમાત્રમથ ચ સ્વર્ગાય ચૈત્યાર્ચનં

સંસ્કારાઃ ક્ષણિકા યુગસ્થિતિમૃતશ્ચૈતે વિહારાઃ કૃતાઃ ।

સર્વં શૂન્યમિદં વસૂનિ ગુરવે દેહીતિ ચાદિશ્યતે

બૌદ્ધાનાં ચરિતં કિમન્યદિયતી દમ્ભસ્ય ભૂમિઃ પરા ॥

145. ઔદ્ધ — ફળભોગસમયે નિત્ય આત્મા પણ કર્મને વિચાર કરતો નથી. નરકમાં પડેલો કોઈ આમ વિચારતો નથી કે ‘પૂર્વ ભવમાં જે પાપ કર્મ મેં કરેલું તેનું ફળ આવી પડ્યું છે, તેને હું ભોગવું છું.’ ફળોપભોગસમયે આવી વિચારણા શું કરે? [કંઈ જ નહિ.] ન તો તે અત્યારે ફળોપભોગસમયે સુફળ માટેની પ્રવૃત્તિ જન્મવાની શકે કે ન તો કુફળમાંથી — કુફળજનક કુકર્મમાંથી — નિવૃત્ત કરી શકે.

નૈયાયિક — પરંતુ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાયભૂત આ જે વિચારણા છે તે તો શાસ્ત્રોને શાસ્ત્રને આધારે અવશ્ય થાય છે. દષ્ટ વિષયમાં આવી વિચારણા ફળોપભોગકાળે થાય છે. ‘હું જ્યારે યુવાન હતો ત્યારે મેં જે કંઈ સારું-ખોટું કયું હતું તેનું ફળ અત્યારે હું વૃદ્ધ થયેલો ભોગવું છું’ એમ માણસ વિચારે છે. તેથી આ આત્મા સ્થાયી

છે જે પોતે કરેલાં સુકૃતોનાં ફળ ભોગવવા વગેરેમાં નિપુણ છે. આત્મા નથી, [કર્મ કર્યા વિના જ] ફળનો કેવળ ભોગ છે એમ ઔદ્ધો કહે છે અને સ્વર્ગને માટે ચૈત્યનું પૂજન કરે છે. રુદ્રકારો ક્ષણિક છે એમ કહે છે અને યુગો સુધી સ્થિતિ કરનારા આ વિહારો તેઓએ ખાંધ્યા છે. આ બધું શૂન્ય છે એમ કહે છે અને આદેશ આપે છે કે ગુરુને ધન આપો. ઔદ્ધોનું આવું ચરિત ઔદ્ધો તે શુ પથ દાંલની એટલી તે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિ છે (કે ન પૂછો વાત) !

146. અત્ર સુશિક્ષિતાશ્ચાર્વાકા આહુઃ યાવચ્છરીરમવસ્થિતમેકં પ્રમાતૃતત્ત્વમ-
નુસન્ધાનાદિવ્યવહારસમર્થમસ્તુ નામ કસ્તત્ર કલહાયતે ? શરીરાદ્ ઊર્ધ્વં તુ તદસ્તીતિ
ક્ષિમત્ર પ્રમાણમ્ ? ન ચ પૂર્વશરીરમપહાય શરીરાન્તરં સંક્રામતિ પ્રમાતા । યદિ હ્યેવં
ભવેત્ , તદિહ શરીરે શૈશવદશાનુભૂતપદાર્થસ્મરણવદતીતજન્માનુભૂતપદાર્થસ્મરણમપિ તસ્ય
ભવેત્ । ન હિ તસ્ય નિત્યત્વાવિશેષે ચ શરીરભેદાવિશેષે ઽ સ્મરણવિશેષે કારણવિશેષ-
મુત્પશ્યામો યદિહ જન્મન્યેવાનુભૂતં સ્મરતિ નાન્યજન્માનુભૂતમિતિ । તસ્માદૂર્ધ્વં
દેહાન્નાસ્ત્યેવ પ્રમાતેતિ નિત્યાત્મવાદમૂલપરલોકકથાકૌરુકુચીમપાસ્ય યથાસુખમા-
સ્યતામ્ । યથાSSહ-

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરગોચરઃ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ ઇતિ

146. અહીં સુશિક્ષિત ચાર્વાક કહે છે—જ્યાં સુધી શરીર હોય ત્યાં સુધી ટકનારું,
અનુસન્ધાન આદિ વ્યવહારને માટે સમર્થ એવું એક પ્રમાતા નામનું તત્ત્વ ભલે હોય, કોણ
તેમાં વિવાદ કરે છે? (કોઈ નહિ.) પરંતુ શરીર પડ્યા પછી તે પ્રમાતૃતત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે
છે એમાં શું પ્રમાણ છે? પૂર્વશરીરને ત્યજી અન્ય શરીરમાં તે પ્રમાતા સંક્રમણ કરતો નથી.
જો પૂર્વશરીરને ત્યજી અન્ય શરીરમાં સંક્રમણ કરતો હોત તો અહીં આ શરીરમાં બાળપણમાં
અનુભવેલા પદાર્થનું જેમ તેને સ્મરણ થાય છે તેમ અતીત જન્મમાં અનુભવેલા પદાર્થનું તેને
સ્મરણ થાય. પ્રમાતા બંને સ્થાને સમાનપણે નિત્ય હોય, શરીરો પણ બંને સ્થાને સમાનપણે
લિનન હોય છતાં અહીં આ જન્મમાં પૂર્વાનુભૂતનું સ્મરણ થતું હોય અને નૂતન જન્મમાં અન્ય
શરીરમાં રહેલા પ્રમાતાને પૂર્વ જન્મમાં પૂર્વ શરીરમાં અનુભૂતનું સ્મરણ ન થતું હોય
તો તેને માટેનું કોઈ વિશેષ કારણ હોવું ઘટે, પણ એવું કોઈ કારણ તો આપણને દેખાતું
નથી કે જેથી અહીં આ જન્મમાં અનુભવેલું પ્રમાતા સ્મરે પરંતુ અન્ય જન્મમાં અનુભવે
લેલાને તે ન સ્મરે. તેથી શરીર નાશ પામ્યા પછી પ્રમાતાનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ એટલે
નિત્ય આત્મા છે એ વાદ જેના મૂળમાં છે એવી પરલોકની વાત કરવાનો દાંલ છોડી યથાસુખ
રહો અને કહેવામાં પણ આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી સુખે જીવે, કારણ કે જેનો
નાશ થતો ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ (=આત્મા) નથી, અને બીજાને ભસ્મ થઈ ગયેલા દેહનું
તો પુનઃ સંસારમાં આગમન ક્યાંથી હોય?

147. અત્રોચ્યતે । ન खलु निपुणमिव सुशिक्षितमायुष्मता चार्वाकाचार्यचातुर्यम् । यावच्छरीरमेकमनुयायि प्रमातृत्वमस्तीति यदुक्तवानसि तन्न विस्मर्तुमर्हसि । न चास्तित्वाविनाभावी भावानां विनाशः स्वाभाविकः, किन्तु हेत्वन्तरनिमित्तक इति सौगतैः सह कलहमतिमात्रमधुनैव कृत्वा समर्थितोऽयमर्थः । न च विनाशहेतुः प्रमातुरतिचिरमपि विचार्यमाणः कश्चित् कुतश्चिदवाप्यते । न चानुपलभ्यमानोऽप्यसौ कल्पयितुं पार्यते ।

147. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. (તમે બૌદ્ધોએ તમારા પક્ષના સમર્થનમાં ચાર્વાક આચાર્યોનો હવાનો આપ્યો) પરંતુ તમે ચાર્વાક આચાર્યનું ચાતુર્ય બનાવર નિપુણ રીતે શીખ્યા નથી. જ્યાં સુધી શરીર ટકે છે ત્યાં સુધી એક અનુસ્યૂત પ્રમાતૃત્વ હોય છે એમ તમે કહ્યું છે એ ખૂબ તમારે માટે યોગ્ય નથી. ભાવોના અસ્તિત્વ સાથે અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવતો અર્થાત્ સ્વાભાવિક વિનાશ નથી પરંતુ અન્ય હેતુ તેમાં નિમિત્ત છે એ વસ્તુનું સૌગતો સાથે એનો વિવાદ કરીને હમણાં જ અમે સમર્થન કર્યું છે. પ્રમાતાના વિનાશનું કોઈ કારણ ક્યાંયથી પણ લાંબો વિચાર કરતાં અમને પ્રાપ્ત થયું નથી. વિનાશનો હેતુ ઉપલબ્ધ ન હોય તેમ છતાં તેની કલ્પના કરવી એ તો અમારા માટે શક્ય જ નથી.

148. न ह्यात्मा पटादिरिव सावयव उपलभ्यते, यदवयवविभागादिना नङ्क्ष्यतीति गम्यते । उत्पत्तिरपि न आत्मनो दृष्टा, यतस्तदविनाभावी निरवयवस्यापि कर्मादेरिव विनाशः प्रतीयेत । न चैष कस्यचिदात्मा गुणो येनाश्रयविनाशाद्वा विरोधिगुणान्तरप्रादुर्भावाद्वा प्रध्वंसमासादयेत् ।

148. આત્મા પટ આદિની જેમ સાવયવ દેખાતો નથી કે જેથી અવયવોના વિભાગ આદિ વડે તેનો નાશ થશે એવું આપણે અનુમાન કરીએ. આત્માની ઉત્પત્તિ પણ થતી દેખાતી નથી કે જેથી ઉત્પત્તિનો અવિનાભાવી વિનાશ નિરવયવ ક્રમ આદિની જેમ આત્મામાં પણ પ્રતીત થાય. ન તો આત્મા કોઈનો ગુણ છે કે જેથી સમવાયિકારણરૂપ આશ્રયનો નાશ થવાથી કે અન્ય વિરોધી ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે નાશ પામે.

149. न चैवं शक्यते वक्तुं किं विनाशहेत्वनुमानेन ? प्रत्यक्ष एवास्य विनाशो दृश्यत इति, यतो न शरीरवदसौ दह्यमानः शकुनिभिरवलुप्यमानो वा कदाचिदुपलब्ध इति । तस्माद् विनाशादर्शनाद् विनाशहेत्वनुमानासंभवाच्च अस्ति चेदात्मा नित्य एवेत्यवधार्यताम् ।

149. ‘આત્માના વિનાશના હેતુનું અનુમાન કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે ? કારણ કે તેનો વિનાશ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે’ એમ કહેવું શકાય નથી કારણ કે શરીરની જેમ તે બળાતો કે પક્ષીઓથી ખવાતો કરી દેખાતો નથી. તેથી વિનાશ ન દેખાતો હોવાને કારણે

તેમ જ તેના વિનાશના કારણનું અનુમાન શક્ય ન હોવાને કારણે આત્મા હાય તેા નિત્ય જ હાય એવો નિશ્ચય તમે કરો.

150. તસ્માદ્ ભૂતચૈતન્યમેવ ચિરન્તનચાર્વાકાચાર્યવત્ પરલોકાપલાપપરિતોષા-
લમ્બિતયત્કિઞ્ચિત્કારિત્વસુલભસુલાસિકાસક્તહૃદયૈર્વરમાશ્રિતુમ્ । આશરીરમવસ્થિતે તુ
પ્રમાતૃતત્ત્વે સતિ ન ફલન્ત્યેતે પરલોકાપલાપમનોરથાઃ । ભૂતચૈતન્યપક્ષોઽપિ ચ પુરા
પરાકૃત એવ । તસ્માદસ્તિ નિત્યઃ પરલોકી પ્રમાતેતિ । નિત્યત્વે સતિ પૂર્વદેહસમ્બન્ધો
ભવિષ્યદ્દેહાન્તરસમ્બન્ધશ્ચાસ્ય ન દુરુપપાદઃ । શરીરાન્તરસંચારસ્ત્વસ્ય નાસ્તીતિ યદુક્તં
તદ્યુક્તમેવ । વ્યાપિનઃ સર્વત્ર વિદ્યમાનસ્યાત્મનઃ કઃ સંચારાર્થ ?

150 તેથી, પરલોકાપલાપજન્ય પરિતોષને લાધે પ્રાપ્ત યત્કિઞ્ચિત્કારી સુલભ સુખમાં
આસક્ત હૃદય ધરાવનાર ઔદ્ધોએ ચિરન્તન ચાર્વાકાચાર્યની જેમ ભૂતચૈતન્યનો જ આશ્રય
કરવો વધુ સારો. શરીર ટકે ત્યાં સુધી પ્રમાતૃતત્ત્વ હોય તેા પરલોકનો અપલાપ કરવાના મનો-
રથો ફળશે નહિ. ભૂતચૈતન્યપક્ષનું પણ પહેલાં અમે નિરાકરણ કરી દીધું જ છે. તેથી નિત્ય,
પરલોકમાં જતો પ્રમાતા છે. તે નિત્ય હોતાં તેનો પૂર્વ દેહ સાથે સંબંધ અને ભવિષ્યદ્
અન્ય દેહ સાથે સંબંધ ધરાવવો મુશ્કેલ નથી. શરીરાન્તરસંચાર આત્માનો થતો નથી એમ
તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. વ્યાપક, સર્વત્ર વિદ્યમાન આત્માને સંચારનું પ્રયોજન શું?

151. વ્યાપિત્વ એવ કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્ , સર્વત્ર કાર્યોપલમ્ભઃ પ્રમાણમ્ ।
હતો વારાણસીમપિ ગતસ્ય મે ભવત્યેવ સ્મરણેચ્છાઽઽદિકાર્યયોગઃ । સ
ચાત્મૈકપ્રભવઃ । આત્મનશ્ચ શરીરસ્યેવ ન તત્ર ગમનમમૂર્તત્વાત્ । ન શરીરગુણવત્
તદનાશ્રિતત્વાત્ । ન પ્રાણાદિવદ્ અન્તઃશરીરવૃત્તિત્વાભાવાત્ । અન્તઃશરીરવૃત્તિત્વાભાવે
કિં પ્રમાણમિતિ ચેત્ , ઉચ્યતે—અન્તઃશરીરવૃત્તિત્વે હિ દ્વયી ગતિઃ—એકદેશવૃત્તિત્વં
સર્વશરીરાપૂરકત્વં વા । તત્ર સર્વશરીરાપૂરકત્વે શરીરપરિમાણાનુવધાયિત્વાત્ બાલ-
યુવસ્થવિરશરીરવત્ પૂર્વનીત્યા પરિમાણાન્યત્વેન તદન્યત્વાત્ પુનરપિ પ્રતિસન્ધાનાદિકાર્ય-
વૈધુર્યપ્રસન્નઃ । કરિમશકશરીરયોગે ચ કર્મપરિણામોપનતે તસ્ય સંકોચવિકાસી પ્રાપ્નુતઃ ।
તૌ ચ નિત્યસ્ય વિરુદ્ધ્યેતે । એકદેશવૃત્તિત્વે તુ તદનધિષ્ટિતાનામવયવાનામનાત્મકત્વાત્
મૃતશરીરાવયવવદયથેષ્ટવિનિયોજ્યતા કાષ્ટીભાવઃ સ્યાત્ ।

151. ઔદ્ધ—તેના વ્યાપક હોવામાં શું પ્રમાણ છે?

નૈયાયિક—તેના કાર્યની સર્વત્ર ઉપલબ્ધિ એ જ પ્રમાણ છે. અહીંથી વારાણસી
ગયેલા મને સ્મરણ, ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનો યોગ થાય છે જ. તે સ્મરણ, ઇચ્છા
આદિ કાર્યોનો યોગ કેવળ એક આત્મામાંથી જ પેદા થાય છે, પણ શરીરની જેમ આત્મા
તેા ત્યાં જતો નથી કારણ કે તે અમૂર્ત છે, તે શરીરચુલ્કની જેમ ત્યાં જતો નથી કારણ કે
તે શરીરચુલ્કની જેમ શરીરાશ્રિત નથી, તે પ્રાણ આદિની જેમ ત્યાં જતો નથી કારણ કે તે
પ્રાણ આદિની જેમ શરીરમાં રહેતો નથી.

બૌદ્ધ—તે શરીરમાં રહેતો નથી તેમાં શું પ્રમાણ છે ?

નૈયાયિક—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ જે તે શરીરની અંદર રહેતો હોય તે એ જ વિકલ્પો સંભવે-તે કાં તે શરીરના એક દેશમાં રહે કાં તે આખા શરીરને સંપૂર્ણ ભરીને રહે તેમાં આખા શરીરને પૂર્ણ ભરીને આત્મા રહેતો હોય તે શરીરપરિમાણ આત્મનું જ પરિમાણ થતું હોવાથી આવ, યુવા અને સ્થવિરના શરીરની જેમ પહેલાંની રીતે પરિમાણ શુદ્ધ શુદ્ધ થતાં આત્મા શુદ્ધ શુદ્ધ બનતો હોવાથી ફરી પછી પ્રતિસંધાન આદિ કાર્યના અભાવની આપત્તિ આવશે. વળી, હાથી-મચ્છરના શરીરની પ્રાપ્તિ કર્મપરિણામને પરિણામે થતાં આત્માનો સંકેત-વિકાસ પ્રાપ્ત થાય અને સંકેત વિકાસ તો તેના નિત્યત્વનો વિરોધી છે. હવે જે આત્મા શરીરના એક દેશમાં રહેતો હોય તે તે જે અવયવોનાં ન રહેતો હોય તે અવયવો આત્મરહિત હોવાથી મૃત શરીરના અવયવોની જેમ તે અવયવોનો પોતાની ઇચ્છા મુજબ તે વિનિયોગ કરી શકે નહિ અને તે અવયવો લાકડા જેવા જડ બની જાય.

152. પ્રદીપવદેકદેશવૃત્તેરપ્યાત્મનઃ સકલશરીરાધિષ્ઠાતૃત્વમિતિ ચેત્, વર્તિપ્ર-
દેશોપચિત્તેજઃપિણ્ડવદેકત્ર શરીરાવયવે સવિશેષચૈતન્યસંવિત્તિઃ સ્યાત્ । અસ્ત્યેવ
હૃદયદેશે તદતિશય ઇતિ ચેત્, ન, અનુપલમ્ભાત્ । દહનહિમકૃપાણાદિસ્પર્શેષુ હિ ન
હૃદયસ્ય પ્રદેશાન્તરસ્ય વા શરીરે વેદનાવિશેષં પશ્યામઃ । તસ્માન્ન હૃત્પુણ્ડરીકે
દીપવદવસ્થાનમાત્મનઃ । અત એવ 'અહ્ગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચકર્ષ યમો બલાત્' ઇતિ
વ્યાસવચનમનેવંપરમવગન્તવ્યમ્ ।

152. બૌદ્ધ—જેમ પ્રદીપ એરડાના એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં આખા એરડાને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મા શરીરના એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં આખા શરીરનું નિયંત્રણ — અધિષ્ઠાન કરે છે.

નૈયાયિક— આમ માનવું બરાબર નથી, કારણ કે તેમ માનીએ તો જેમ વાટની જગ્યાએ પુષ્ટ તેજનો પિંડ દેખાય છે તેમ એક શરીરાવયવમાં સવિશેષ ચૈતન્યનો અનુભવ થાય, [પરંતુ એવો અનુભવ થતો નથી.]

બૌદ્ધ — હૃદયદેશમાં ચૈતન્યનો અતિશય હોય છે.

નૈયાયિક — આમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે હૃદયદેશમાં ચૈતન્યના અતિશયનો અનુભવ થતો નથી. અગ્નિ, હિમ, કૃપાણુ આદિનો સ્પર્શ થતાં શરીરમાં હૃદયને કે પ્રદેશાન્તરને વિશેષ વેદના થતી દેખાતી નથી. હૃત્પુંડરીકમાં દીપની જેમ આત્માનું અવસ્થાન નથી. તેથી જ 'અંશુકમાત્ર પુરુષને યમે બળપૂર્વક (હૃદયદેશમાંથી) બહાર ખેંચી કાઢ્યો' એ વ્યાસવચન આત્મપરક નથી એમ સમજવું.

153. યદિ તુ મનોવદેકદેશવૃત્તેરણુપરિમાણસ્યાશ્ચ સંચરતઃ શરીરાધિષ્ઠાતૃ-
ત્વમાત્મનઃ કથ્યતે, તથાડપિ સહસૈવ ચિરપ્રોષિતાગતદયિતજનદર્શનોદ્ગતસકલશરીર—

વ્યાપિસ્વેદરોમાઞ્ચાદિદર્શનં વિરુદ્ધ્યતે । ન ચ દ્વયોરણ્વોરાત્મમનસોઃ કર્તૃકરણવ્યવસ્થાઽપિ નિર્વહતીતિ । તસ્માન્નાણુરાત્મા ન ચ શરીરપરિમાણ ઇતિ વ્યાપક એવાવશિષ્યતે । તદેત્ત્વં વારાણસ્યામપ્યયમાત્મા ત્રિદ્યત એવેતિ તત્ર તત્કાર્યદર્શનમવકલ્પતે, નાન્યેન ગમનાદિપ્રકારેણેતિ ।

153. મનની જેમ શરીરના એક દેશમાં આત્મા રહેતો હોય આશુ સંચરણથી તે આખા શરીરનો અધિષ્ઠાતા થટે છે એમ જે આત્માની આપતમાં કલ્પવામાં આવે તો પણ જેનો પ્રિયતમ લાંબા સમયથી પરદેશ ગયેલો છે એવી સ્ત્રી તેને આવેલો જેઘને એકદમ આખા શરીરે સ્વેદ અને શોમાંચ અનુભવતી દેખાય છે એ ઘટનાની સાથે વિરોધ આવશે. વળી, આત્મા અને મન બન્ને અણુપરિમાણ હોય તો તેમની વચ્ચે જે કર્તૃ-કરણ વ્યવસ્થા છે તે પણ ઘટશે નહિ. તેથી આત્મા અણુપરિમાણ પણ નથી કે શરીરમાત્રપરિમાણ પણ નથી, એટલે તે વ્યાપક જ છે એ વિકલ્પ યાકી રહે છે. તેથી આમ બનારસમાં પણ આ આત્મા છે જ, એટલે તેનાં કાર્યોનું દર્શન ત્યાં થયું થટે છે, ખીજી રીતે આત્માનું ગમન આદિ માનીને તે ઘટતું નથી.

154. નનુ સર્વત્ર સુખદુઃખજ્ઞાનાદિકાર્યદર્શનાત્ સર્વપ્રાણિનામેક એવાત્મા ભવેત્ । ન, સુખદુઃખવ્યવસ્થાદર્શનાદ્ બન્ધમુક્તવ્યવસ્થોપપત્તેશ્ચાત્મમેદસ્ય દર્શયિષ્યમાણત્વાત્ । વ્યાપિનઃ કથં કર્તૃત્વમિતિ ચેત્ , જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નસમવાય એવાસ્ય કર્તૃત્વં, ન વ્યાપારયોગ ઇતિ નિર્ણાતમેતત્ ।

154. કોઈ કહેશે કે સર્વત્ર સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન આદિ કાર્યો દેખાતાં હોઈ બધા પ્રાણીઓનો એક જ આત્મા હોય. આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે ના, સુખ-દુઃખ વ્યવસ્થા દેખાતાં હોઈ બધા પ્રાણીઓનો એક આત્મા નથી, બદ્ધમુક્તની વ્યવસ્થાને ઘટાવવા માટે પણ આત્મબદ્ધત્વ જરૂરી છે એ અમે દેખાડવાના છીએ.

‘જે વ્યાપક હોય તેનામાં કર્તૃત્વ કેવી રીતે હોય ?’ એમ જે તમે પૂછો તો અમારો ઉત્તર છે કે જ્ઞાન-ચિકીર્ષા-પ્રયત્નનો સમવાય જ એની આપતમાં કર્તૃત્વ છે, વ્યાપારનો યોગ એ કર્તૃત્વ નથી, એ નિશ્ચીત થયેલું છે.

155. નનુ વ્યાપિન્યાત્મનિ કથં શરીરાદ્ બહિરણ્વપિ કાર્યં ન દ્રશ્યતે ? કર્માક્ષિપ્ત-શરીરેન્દ્રિયાદિસહકારિસન્નિધાનનિબન્ધનો હિ તત્કાર્યોત્પાદઃ । સ કથં તતો બહિર્ભવેદ્ ઇતિ ।

તસ્માદનન્તરોક્તેન પ્રકારેણોપપાદિતમ્ ।

નિત્યત્વાદ્ વ્યાપકત્વાચ્ચ પરલોકિત્વમાત્મનઃ ॥

155. બૌદ્ધ— જે આત્મા વ્યાપક છે તો પછી શરીરની બહાર તેનું અણુમાત્ર કાર્ય પણ કેમ દેખાતું નથી ?

નૈયાયિક — તેનું કારણ એ છે કે ક્રમથી પ્રાપ્ત શરીર, ઇન્દ્રિય, આદિ સહકારીઓના સન્નિધાનને લીધે તેના કાર્યનો ઉત્પાદ થાય છે. એટલે આત્માનું કાર્ય કેવી રીતે શરીર બહાર હોય ? નિબંધક એ કે અનન્તર કહેલી રીતે નિત્યત્વ અને વ્યાપકતાના કારણે આત્માનું પરલોકીપણું અમે ઘટાવ્યું.

156. સૂત્રકારસ્તુ પારલૌકિકત્વસિદ્ધયે હેત્વન્તરાણિ પ્રત્યપાદયત્ । સઘો જાતસ્ય બાલસ્ય વદનવિકાસરોદનાઘનુમિતો હર્ષશોકાદિયોગસ્તાવદસ્તિ । યુવશરીરાદૌ રોદનાદિ શોકાદિકારણકમવગતમ્, આનનવિકાસાદિ ચ હર્ષહેતુકમ્ । एवं શિશોરપિ તન્નિબન્ધનસ્તદુત્પાદઃ । તૌ ચ હર્ષશોકૌ સુખદુઃખસાધનાધિગમતદનુસ્મરણાન્યતરકારણકૌ ભવિતુમર્હતઃ, તથા દૃષ્ટત્વાત્ । इह चास्य न सुखदुःखसाधनपदार्थानुभवः तदानीमस्तीति तदनुस्मरणेमेव हर्षशोकहेतुर्भवेत् । तदनुस्मरणमपि तदनुभवप्रभवम्, अनुभवश्चेह जन्मनि सघो जातस्य न समस्तीति जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षशोकसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा ।

156. આત્માના પરલોકીપણાની સિદ્ધિ માટે સૂત્રકાર ગૌતમે ખીજા હેતુઓ જણાવ્યા છે. તાજા જન્મેલા બાળકના વદનવિકાસ, રોદન આદિ ઉપરથી બાળકને હર્ષ, શોક આદિનો યોગ અનુમિત થાય છે. યુવાન શરીર આદિમાં રોદન વગેરેનું કારણ શોક આદિ છે અને વદનવિકાસ આદિનું કારણ હર્ષ આદિ છે એમ આપણે જાણ્યું છે. એ જ રીતે નવજાત શિશુમાં પણ વદનવિકાસ, રોદનની ઉત્પત્તિનું કારણ ક્રમથી હર્ષ અને શોક છે. અને તે હર્ષ-શોક સુખ-દુઃખનાં સાધનોના દર્શનથી કે તે સાધનોના અનુસ્મરણથી ઉત્પન્ન થવા ઘટે છે, કારણ કે તેવું આપણે દેખ્યું છે. અહીં તાજા જન્મેલા શિશુને સુખ-દુઃખનાં સાધનરૂપ પદાર્થનો અનુભવ તે વખતે નથી એટલે તે પદાર્થોનું અનુસ્મરણ જ તેના હર્ષ-શોકનું કારણ છે. તે અનુસ્મરણ પણ અનુભવજન્ય છે. અને અનુભવ તો તાજા જન્મેલા શિશુને અહીં આ જન્મમાં ઘટતો નથી એટલે પૂર્વજન્મમાં અનુભવેલા, સુખદુઃખનાં સાધનરૂપ પદાર્થોનું અનુસ્મરણ થતાં તે અનુસ્મરણને કારણે જ તે શિશુને હર્ષ-શોકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ પૂર્વજન્મના અનુભવજ્ઞાન ઉપરથી આત્મા નિત્ય પુરવાર થાય છે.

157. નન્વભિનવજીવલોકાવલોકનાહ્વાદનિબન્ધન एवास्य मुखविकासः, तथा योनिद्वारनिर्गमनोद्गतनिरर्गलक्लेशपीडितस्य तस्य रोदनमिति न जन्मान्तरानुभूतस्मरणं कल्पयितुं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । मैवं, सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतोऽप्यकस्मादेव हर्षशोकदर्शनात् ।

157. આર્વાક — અભિનવ જીવલોકનું અવલોકન કરવાથી થયેલ આહલાદને લીધે તાજા જન્મેલા શિશુને સુખવિકાસ થાય છે, તથા યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળવાથી ઊભા થયેલા નિર્ગળ કલેશની પીડા થવાથી તેને રોદન થાય છે, એટલે પૂર્વજન્મમાં અનુભવેલ

સુખ-દુઃખના સાધનરૂપ પદાર્થોનું અનુસ્મરણ કલ્પનું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં અતિપ્રસંગ દોષ આવે છે.

નૈયાયિક — ના. એતુ' નથી, કારણ કે સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પદાર્થોને આમ અનુભવ્યા વિના પણ માણસને અકસ્માત જ હૃષ્—શોક થતા દેખાય છે [એતુ' કારણ જન્માન્તરમાં અનુભવેલ સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પદાર્થોનું સ્મરણ છે.]

158. નનુ કમલમુકુલવિકાસાદિવત્ સ્વાભાવિકમેવ શિશોર્મુખવિકાસાદિકાર્યં સ્યાત્ । સ્વાભાવિકં નામ કિમુચ્યતે ? કિમહેતુકમવિજ્ઞાતહેતુકમનિયતહેતુકં વા ? ન તાવદહેતુકં કાર્યં સમ્ભવતિ, કાર્યત્વહાનિપ્રસજ્ઞાત્ । નાપ્યવિજ્ઞાતહેતુકં તદ્ભવિતું યુક્તં, કાર્યમુપલભ્યત ઇતિ, તદ્દેતુપરિજ્ઞાને યતતાં ભવાન્, કિમુદાસ્તે ? ન ચાસૌ જ્ઞાતુમશક્યઃ, કાર્યસ્યૈવ તત્ર જ્ઞાપકત્વાત્ । નાપ્યનિયતહેતુકં કાર્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, કાર્યોત્પાદનનિયમેનૈવ હેતુનિયમસિદ્ધેઃ । અત એવ તત્કાર્યમુત્પાદયિતુકામાસ્તન્નિયતમેવ કારણમુપાદદતે લૌકિકાઃ ।

યત્રાપ્યનિયતો હેતુર્વૈશ્ચિકે ગોમયાદિકઃ ।

અભિયુક્તાસ્તુ તત્રાપિ વિશેષં ન ન મન્વતે ॥

તદેવ કારણનિયમોઽપિ કાર્યવિશેષદર્શનાદ્ દુરુપહ્લવ ઇતિ મુખવિકાસસ્ય હર્ષ એવ કારણમવગમ્યતે, સહસ્રકૃત્વસ્તથા દર્શનાત્ । અચેતનાનાં તુ તામરસાદી-નાં વિકાસકારણં તરણિકિરણનિકરપરિષ્વજ્ઞાદ્યુપલબ્ધમ્ ઇતિ તદપિ ન સ્વાભાવિકમ્ ।

તસ્માન્મુખવિકાસસ્ય હર્ષો હર્ષસ્ય ચ સ્મૃતિઃ ।

સ્મૃતેરનુભવો હેતુઃ સ ચ જન્માન્તરે શિશોઃ ॥

158. આર્વાક—જેમ કમલના મુકુલનો વિકાસ સ્વાભાવિક છે તેમ શિશુના મુખનો વિકાસ પણ સ્વાભાવિક છે.

નૈયાયિક — તમે સ્વાભાવિક કોને કહો છો ? શું અહેતુકને કે અવિજ્ઞાતહેતુકને કે અનિયતહેતુકને ? કાર્ય અહેતુક તો સંભવતું નથી, કારણ કે તેમ માનતાં તો કાર્યવની જ હાનિ થાય. કાર્યનું અવિજ્ઞાતહેતુક હેતુ' પણ યોગ્ય નથી, કારણકે કાર્ય દેખાય છે. તેના હેતુને જાણવા આપ પ્રયત્ન કરો, શા માટે ઉઠાસીત બનેા છે ? તેને જાણવો અશક્ય નથી કારણ કે કાર્ય પોતે જ તેનું જ્ઞાપક છે. અનિયતહેતુક કયં તો કે.ઈ છે જ નહિ. અમુક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરતો હોવાથી જ તે તેનો જ હેતુ છે એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે. એટલે જ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળા લોકો તે નિયત કારણને જ ગ્રહે છે. જ્યાં કાર્યનો અનિયતહેતુ, જેમકે વીછીનો ડાણુ આદિ, કહેવાય છે ત્યાં પણ જાણકાર તો વિશેષ માને છે જ અર્થાત્ ડાણુમાંથી જન્મતો વીછી વીંછણમાંથી જન્મતા વીછીથી જુદા પ્રકારનો

(= વિશિષ્ટ) હોય છે, એટલે અહીં પણ કાર્ય અનિયતકારણક નથી પણ નિયતકારણક જ છે. તેથી જ કાર્યવિશેષતા દર્શનને કારણે કારણનિયમ પણ દુરપહલ છે, એટલે મુખ્ય-વિકાસનું કારણ હર્ષ જ છે એમ જ્ઞાત થાય છે કારણ કે હળવ વાર તેમ આપણે દેખ્યું છે. અચેતન કમળ વગેરેના વિકાસનું કારણ સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ આદિ ઉપલબ્ધ છે એટલે કમળનો વિકાસ પણ સ્વાભાવિક નથી. નિઃકર્ષ એ કે મુખ્યવિકાસનું કારણ હર્ષ છે, હર્ષનું કારણ સ્મૃતિ છે, સ્મૃતિનું કારણ અનુભવ છે જે અનુભવ તાજ જન્મેલા બાળકને જન્માન્તરમાં થયો છે.

159. નનુ શિશોર્જન્માન્તરાનુભૂતસ્મરણે સર્વદા સર્વસ્મરણપ્રસન્નઃ, ન, યાવત્કાર્ય કારણકલ્પનાત્ । ન હિ સર્વદા સર્વસ્મરણં સંવેદ્યતે । ન ચ તત્કલ્પનાયાં કારણમુપલભ્ય-તે । ન ચૈકદર્શનાત્ સર્વં કલ્પ્યં, દૃષ્ટમપિ વા નિહોતવ્યમિતિ પરીક્ષકાણામુચિત ષ્ણઃ પન્થા इत्यसकृदुक्तम् ।

અપિ ચ પયસસ્તૃપ્તિહેતુતામનુસ્મરન્ બાલકઃ સ્તન્યાભિલાષેણ માતુઃ સ્તનતટે દૃષ્ટિં નિદઘાતિ । ન ચાથ તેન તસ્ય તત્સાઘનત્વમવગતમિતિ જન્માન્તરે સમ્બન્ધગ્રહણ-મસ્ય વૃત્તમિતિ મન્યામહે ।

ન ચાયસ્કાન્તદૃષ્ટાન્તસમાશ્રયેણ સ્વાભાવિકમેવ તત્ બાલકસ્ય કુચકલશનિ-કટોપસર્પણમિતિ વક્તુમુચિતમ્, અનન્તરમેવ નિરસ્તત્વાત્ ।

159. ચાર્વાક— જો શિશુને જન્માન્તરમાં અનુભવેલાનું સ્મરણ થતું હોય તો તેને સર્વદા સર્વના સ્મરણની આપત્તિ આવે.

નેયાયિક— ના, એવું ન અને, કારણ કે જેટલું કાર્ય હોય તેટલા કારણની કલ્પના થાય છે. તેથી સર્વદા સર્વનું સ્મરણ સંવેદાતું નથી. સર્વદા સર્વના સ્મરણની કલ્પના કરવા માટે કોઈ પણ કારણ દેખાતું નથી. એકના દર્શન ઉપરથી સર્વની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ, તેમ જ એવું દેખ્યું હોય તો તેનો પ્રતિષેધ પણ કરવો જોઈએ નહિ, એ પરીક્ષકોને માટે ઉચિત છે, એ ખરો માર્ગ છે, એમ અમે વારંવાર જણાવ્યું છે. વળી, 'તૃપ્તિનું કારણ પયસ છે' એનું સ્મરણ કરતું બાળક સ્તન્યા અભિલાષથી માતાના સ્તનતટે દૃષ્ટિ સ્થિર કરે છે. પરંતુ અત્યારે બાળકે સ્તન્ય તૃપ્તિનું સાધન છે એમ જાણ્યું-અનુભવ્યું નથી એટલે તૃપ્તિ અને પયસ વચ્ચેના વ્યાપ્તિસંબંધનું ગ્રહણ તેણે જન્માન્તરમાં ક્યું છે એમ અમે માનીએ છીએ. લોહચુંબકના દૃષ્ટાન્તનો આધાર લઈને બાળકનું સ્તનકલશની નિકટ જવું સ્વાભાવિક છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે અનન્તર તેનો નિરાસ કરી દીધો છે.

160. નનુ ચ ગર્ભશય્યાશાયિનોડપિ પરિપોષદર્શનાત્ તત્સાઘનોપાદાને તદનુસ્મરણ-મેવ પ્રાપ્નોત્તિ । યદિ કાર્યમવગમ્યતે તત્રાપિ તત્કારણમવગમ્યતાં, કો દોષઃ ? તત્ર તુ જનચિત્રીજઠરપતિતાન્નપાનપરિપાકસંક્રાન્ત્યા તત્પરિપોષમાયુર્વેદવિદો વદન્તીતિ કથં તત્ર

સ્મરણાદિકલ્પના ? કલ્પનાયાં વા પ્રથમં નિષેકાનન્તરમેવ કલલાદિશુક્રશોણિત-
વિકારસમ્ભવાત્ તદ્દશાસ્વપિ સ્મરણકલ્પનાપ્રસજ્ઞઃ । ન ચ તત્કલ્પનાયામપિ
કાચિદસ્માકં ક્ષતિઃ । અયં તુ સ્તન્યામિલાષેણ કુચક્ષીરકલશાવલોકનોપસર્પણાદરો
દારકસ્ય તદનુસ્મરણકૃત એવેતિ સર્વથા જન્માન્તરસમ્બન્ધાનુમાનાન્નિત્ય આત્મેતિ ।
અતશ્ચૈવં 'ત્રીતરાગજન્માદર્શનાત્' [ન્યાયસૂત્ર ૩. ૧. ૨૩] । રાગાદિવાસનાભ્યાસેન સુદૃઢ-
પ્રરૂઢેનાનાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તેન અપરિત્યજ્યમાનાઃ સરાગા એવ જન્તવો જાયન્તે । ન
ખલુ લોકે કશ્ચન તાદૃશો દૃશ્યતે પ્રાણી યો જાતો ત્રીતરાગશ્ચેતિ । સ એષ સરાગો
જાયમાનઃ પૂર્વોપચિતાં રાગાદિવાસનામનુસરતીતિ સિદ્ધો જન્માન્તરસમ્બન્ધઃ ।

160. ચાર્વાક—ગર્ભાશય્યામાં સૂતેલાનું પશુ પોપણુ થતું દેખાતું હોય, પોપણુના સાધનના
પ્રહણુમાં તે પોપણુનું સાધન છે એવું અનુસ્મરણુ પ્રાપ્ત થાય છે; જે કાચું જણાય તે
ત્યાં પશુ તેનું કારણુ જાણો, એમાં શું દોષ છે ?

નૈયાયિક— ત્યાં તે જનનીના જઠરમાં પડેલા અન્ન-પાનના પરિપાકની સંક્રાંતિથી તેનો
પરિપોષ થાય છે એમ આયુર્વેદાચાર્યો કહે છે, એટલે ત્યાં સ્મરણુ વગેરેની કલ્પના શા માટે ?
ત્યાં સ્મરણુ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવે તે નિષેક પછી તરત જ કલલ આદિ શુક્રશોણિતનો
વિકાર સંભવતો હોય તે દશાએમાં પશુ સ્મરણુની કલ્પના કરવી પડવાની આપત્તિ આવે.
વળી, સ્મરણુની કલ્પના કરવામાં અમને તે કંઈ હાનિ નથી. સ્તન્યના અભિલાષને લીધે,
કુચરૂપી ક્ષીરકલશનું દર્શન થતાં તેની નજીક જવામાં આળકનો આ આદર તેના અનુસ્મરણુને
કારણુ જ હોય છે, એટલે સર્વથા પૂર્વજન્મ સાથેના તેના સંબંધના અનુમાનજનથી નિષ્ચિત
થાય છે કે આ આત્મા નિત્ય છે, અને એટલે જ [ગૌતમે] આમ કહ્યું છે કે ત્રીતરાગને
જન્મ થતો દેખાતો નથી. રાગ આદિની વાસનાના અભ્યાસથી સુદૃઢ પ્રરૂઢ થયેલી અનાદિ
પરંપરામાં આત્મા આવતા હોવાથી સરાગ જ પ્રાણીઓ જન્મે છે. અરેઅર જગતમાં એવો
કોઈ પ્રાણી દેખાતો નથી જે જન્મેલો હોય અને ત્રીતરાગ હોય. આ પેલો રાગસહિત જન્મતો
પ્રાણી પૂર્વે ઉપચિત કરેલી રાગ આદિની વાસનાને અનુસરે છે, એટલે જન્માન્તર સાથે
તેનો સંબંધ પુરવાર થયો.

161. તથા ચ કેચિજ્જાયન્તે લોમમાત્રપરાયણાઃ ।

દ્રવ્યસંગ્રહૈકાગ્રમનસો મૂષકાદયઃ ॥

મનોભવમયાઃ કેચિત્ સન્તિ પારાવતાદયઃ ।

કૂજત્પ્રિયતમાચ્ચુચુમ્બનાસક્તચેતસઃ ॥

કેચિત્ ક્રોધપ્રધાનાશ્ચ ભવન્તિ ભુજગાદયઃ ।

જ્વલદ્વિષાનલજ્વાલાજાલપરલવિતાનનાઃ ॥

જગતો યન્ન વૈચિત્ર્યં સુખદુઃખાદિમેદતઃ ।
 કૃષિસેવાદિસામ્યેઽપિ વિલક્ષણફલોદયઃ ॥
 અકસ્માન્નિધિલાભશ્ચ વિદ્યુત્પાતશ્ચ કસ્યચિત્ ।
 ક્વચિત્ ફલમયત્નેઽપિ યત્નેઽપ્યફલતા ક્વચિત્ ॥
 તદેતદ્ દુર્ઘટં દૃષ્ટાત્ કારણાદ્ વ્યભિચારિણઃ ।
 તેનાદૃષ્ટમુપેતવ્યમસ્ય કિञ્ચન કારણમ્ ॥
 અદૃશ્યો ભૂતધર્મસ્તુ જગદ્વૈચિત્ર્યકારણમ્ ।
 યદિ કશ્ચિદુપેયેત કો દોષઃ કર્મકલ્પને ॥
 સંજ્ઞામાત્રો વિવાદશ્ચ તથા સત્યાવયોર્ભવેત્ ।
 ભૂતવદ્ ભૂતધર્મસ્ય ન ચાદૃશ્યત્વસમ્ભવઃ ॥
 દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।
 વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનસૌભાગ્યારોગ્યસમ્પદામ્ ॥
 સ્વાભાવિકત્વં કાર્યાણામધુનૈવ નિશકૃતમ્ ।
 તસ્માત્ કર્મભ્ય એવૈષ વિચિત્રજગદુદ્ભવઃ ॥

161. કેટલાંક મૂંઝક આદિ પ્રાણીઓ લોભમાં જ પરાયણ અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવામાં જ એકાગ્ર મનવાળા જન્મે છે. કેટલાંક પારેવાં આદિ પ્રાણીઓ ટામવાસનામય અને કૂળતી પ્રિયતમાની ચાંચને ચુખવામાં અસક્ત ચિત્તવાળા જ જન્મતા હોય છે. કેટલાંક સર્પ આદિ પ્રાણીઓ કોષપ્રધાન અને બળબળતી ઝેરૂંપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી ભરપૂર મુખવાળા જન્મે છે. જગતમાં સુખદુઃખ આદિના ભેદથી વૈચિત્ર્ય છે. એક સરખી ખેડ અને સેવા આદિ હેવા છતાં તેમનાં ફળ વિલક્ષણ હોય છે; કોષને અકસ્માત્ નિધિલાભ થાય છે અને કોષના ઉપર અકસ્માત્ વીજળી પડે છે કેટલાકની બાબતમાં પ્રયત્ન કર્યા વિના તેમને ફળ મળે છે અને કેટલાકની બાબતમાં સખત પરિશ્રમ કરવા છતાં તેમને ફળ મળતું નથી —આ બધું વૈચિત્ર્ય દષ્ટ કારણોથી ઘટાવવું દુષ્કર છે, કારણ કે બધાં દષ્ટ કારણો વ્યભિચારી છે. તેથી એતું કોઈ અદૃષ્ટ કારણ સ્વીકારવું જોઈએ. જો કોઈ અદૃશ્ય ભૂતધર્મને જગતના વૈચિત્ર્યનું કારણ માનવામાં આવે તો પછી કર્મને જગતના વૈચિત્ર્યનું કારણ કલ્પવામાં શા દોષ છે ? તેમ હોતાં આપણા બંને વચ્ચે કેવળ સંજ્ઞાની બાબતમાં જ વિવાદ રહે. ભૂતની જેમ ભૂતધર્મનું અદૃશ્ય હેવાપણું સંભવતું નથી. સાધ્વી પતિવ્રતા સ્ત્રીના ખે જોડિયા પુત્રોમાં વીર્ય, વિજ્ઞાન, સૌભાગ્ય અને આરોગ્યરૂપ સંપત્તિ બાબતે ભેદ દેખાય છે. કાર્યોનું સ્વાભાવિક હેવાપણું હમણાં જ અમે નિરાકૃત કર્યું છે. તેથી કર્મો થકી જ આ વિચિત્ર જગતનો ઉદ્ભવ છે.

162. કર્મણાં નનુ વૈચિત્ર્યં કર્માન્તરકૃતં યદિ ।
 અનિષ્ટં તત્ સ્વતઃસિદ્ધં જગત્યેવ તદિષ્યતામ્ ॥
 કર્મણાં શાસ્ત્રતો જ્ઞાતા વિચિત્રફલશક્તતા ।
 દૃષ્ટાર્થેષુ ચ વાક્યેષુ દૃષ્ટા પ્રત્યક્ષતોઽપિ સા ॥
 તસ્માદ્ દૃષ્ટસ્ય કાર્યસ્ય યુક્તા કારણકલ્પના ।
 કારણસ્ય ત્વદૃષ્ટત્વાત્ કિં હેત્વન્તરચિન્તયા ॥
 હેત્વતન્તરં તુ તદ્દેતોનાસ્તીત્યેતાવતૈવ કિમ્ ।
 દૃષ્ટસ્યાપ્યસ્ય કાર્યસ્ય યુજ્યતે હેત્વપહ્લવઃ ॥
 હેત્વન્તરનિમિત્તેઽપિ કર્મવૈચિત્ર્યકલ્પને ।
 સંસારસ્ય ત્વનાદિત્વાજ્ઞાનવસ્થા મયાવહા ॥
 તથા ચ પુણ્યઃ પુણ્યેન પાપઃ પાપેન કર્મણા ।
 જાયતે જન્તુરિત્યેવં ધર્મશાસ્ત્રેષુ પઠ્યતે ॥
 તસ્માત્ કુતર્કમૂલેન દૃષ્ટકાર્યોપઘાતિના ।
 સર્વલોકવિરુદ્ધેન ચોદ્યેન કૃતમીદૃશા ॥
 તસ્માત્ કલ્પ્યાનિ કર્માણિ દૃષ્ટકાર્યોપપત્તયે ।
 ણ્ણાં ચ ક્ષણમઙ્ગિત્વાત્ સંસ્કારદ્વારિકા સ્થિતિઃ ॥
 સ કર્મજન્યસંસ્કારો ધર્માધર્મગિરોચ્યતે ।
 વિના ચ નિત્યમાત્માનં ક્વ ધર્માધર્મયોઃ સ્થિતિઃ ॥

162. આવાક-કર્મોનું વૈચિત્ર્ય કર્માન્તરજન્ય હોય તે અનવસ્થાદોષ આવે. આ દોષમાંથી અથવા કર્મોનું વૈચિત્ર્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ જો કહેતા હો તે એમ કહીશું કે જગત-વૈચિત્ર્યમાં (= ફલવૈચિત્ર્યમાં) જ સ્વતઃસિદ્ધત્વ તમે ધરો, માને.

નોંધાયિક— આના ઉત્તરમાં એમ જણાવીએ છીએ કે કર્મોની વિચિત્ર ફળ દેવાની શક્તિ શાસ્ત્રમાંથી જાત થાય છે. [અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોની જુદાં જુદાં ફળો આપવાની શક્તિ શાસ્ત્રમાંથી જાણી અમુક ફળનો વાંછુ અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ માટે કારણ તરીકે કર્માન્તરની જરૂર નથી.] આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાર્થ વાક્યોની આગતમાં કર્મોની વિચિત્ર ફળ દેવાની શક્તિ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખી છે. [અર્થાત્ હરડેલક્ષણ આદિ કર્મોની જુદાં જુદાં ફળો આપવાની શક્તિ આયુર્વેદશાસ્ત્રના વાક્યોથી જાણી તે કર્મો કરનારને તે ફળોની પ્રાપ્તિ થતી પ્રત્યક્ષ દેખી છે.] તેથી દૃષ્ટ કાર્યના કારણની કલ્પના કરવી ઉચિત છે, પણ કારણ અદૃષ્ટ હોવાથી તે કારણના કારણની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન ? તે કારણનું અન્ય કારણ નથી એટલા માત્રથી જ શું આ દૃષ્ટ કાર્યના હેતુને

(= કારણનો) પ્રતિષેધ કરવો યોગ્ય છે ? તે કારણનું (કર્મવૈચિત્ર્યનું) અન્ય કારણ (કર્મોન્તર) કલ્પવામાં આવે તો પણ સંસાર અનાદિ હોવાથી અનવસ્થા બંધાવઈ નથી. વળી ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુણ્યથી પુણ્ય જન્તુ અને પાપથી પાપજન્તુ જન્મે છે. તેથી કૃતકમૂલક, દષ્ટકાર્યનાશક, સર્વલોકવિરૂદ્ધ એવા આ વાંધાથી — પ્રમ્નથી સયુ". મારે, દષ્ટ કાર્યનો ખુલાસો કરવા કર્મોની કલ્પના કરવી જોઈએ. અને કર્મો ક્ષણજંગી હોવાથી સંસ્કાર દ્વારા કર્મોની સ્થિતિ છે. તે કર્મજન્ય સંસ્કારને ધર્મ-અધર્મ શબ્દથી અમે જણાવીએ છીએ. નિત્ય આત્મા વિના ધર્મ અને અધર્મની સ્થિતિ નથી.

163. નિત્યસ્તસ્માદ્ભવતિ પુરુષઃ સ્વપ્રણીતાનુગચ્છ-

દ્ધર્માધર્મક્રમપરિણતાનન્દતાપોપભોગઃ ।

પ્રામાણ્યં ચ સ્ફુટમભિહિતં પૂર્વમેવાગમાનાં

તેમ્યોડ્યાત્મા જનનનિઘનાતીતતત્ત્વઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥

યદ્વિજ્ઞાનઘનાદિવેદવચનં તત્પૂર્વપક્ષે સ્થિતં

પૌર્વાપર્યવિમર્શશૂન્યહૃદયૈઃ સોડર્થો ગૃહીતસ્તદા ।

મૈત્રેય્યા પરિચોદિતસ્તુ ભગવાન્ યદ્યાજ્ઞવલ્કયોડબ્રવીત્

આત્મા નૈવ વિનશ્યતીતિ તદિદં સિદ્ધાન્તસારં વચઃ ॥

તેનાત્મનિત્યત્વસમર્થનેન

સુસ્પષ્ટસિદ્ધઃ પરલોકમાર્ગઃ ।

ય એવ દેહાન્તરસજ્જમોડસ્ય

તમેવ તજ્ઞાઃ પરલોકમાહુઃ ॥

ઇતિ કવલને માંસ્પાકાનાં પરસ્વપરિગ્રહે

કિતવજનતાગોષ્ઠ્યાં વેશ્યામુખામ્બુજચુમ્બને ।

રતમતિરભૂદ્ ધૂર્તો મત્વા ભવાન્તરનાસ્તિતાં

તદયમધુના તત્સંસિદ્ધેરહો વત દૂયતે ॥

તસ્માન્નિત્યોડયમાત્મા ન ચ કલુષફલસ્તસ્ય નૈસર્ગિકોડયં

રાગદ્વેષાદિયોગોડપિ તુ સકલગુણાપોઢમેવાસ્ય રૂપમ્ ।

તેનાનાદિપ્રબન્ધોપચિતપરિણમત્કર્મપાકોપનીતં

દુઃખં સંત્યજ્ય નિઃશ્રયસમખિલભયાતીતમાતું યતેત ॥

ઇતિ શ્રી મહુ જયન્તકૃતૌ ન્યાયમઞ્જર્યાં

સપ્તમમાહિકમ્

163. તેથી આત્મા નિત્ય છે. પોતે કરેલાં કર્મોને અનુસરતા ધર્મ અને અધર્મથી ક્રમથી જન્મેલાં સુખ અને દુઃખનો તે ઉપભોગ કરે છે. આગમોનું પ્રામાણ્ય સ્કુટપણે અમે પહેલાં જ જણાવ્યું છે. તે આગમોમાંથી પણ આત્મા જન્મ-મરણથી પર એવું તરત્ત છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. ‘આત્મા વિજ્ઞાનધન જ છે’ આદિ વેદવચન પૂર્વપક્ષ રજુ કરે છે, પૌર્વાપયનો વિચાર કરવાની ક્ષમતા વિનાના હૃદયવાળાઓએ તે અર્થને તેવો જ ગ્રહણ કરી લીધો. મૈત્રેયીએ જ્યારે ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયને પૂછ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે આત્મા નાશ પામતો જ નથી. આ વચન જ સિદ્ધાંતના સારરૂપ છે. તેથી આત્માના નિત્યત્વનું સમર્થન કરવાથી પરલોકમાંગ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થયો. [આ જન્મના દેહને છોડી જન્માન્તરમાં] અન્ય દેહની સાથે આત્માનો સંબંધ થવો તેને જ તજ્જો પરલોક કહે છે. ભવાન્તર (=પરલોક) નથી એમ માની જે ધૂત પરસ્ત્રીમાં, જુગારીઓની જોષ્ઠીમાં, વેશ્યાઓના મુખકમળને સુખવામાં આસક્ત બુદ્ધિવાળો છે તે હવે પરલોકની સિદ્ધિ થતાં દુઃખી થાય છે—પરિતાપ પામે છે. નિષ્કર્ષ એ કે આ આત્મા નિત્ય છે, કલુષક્રમ તેનું નૈસર્ગિક નથી; રાગ-દ્વેષનો યોગ પણ તેને સ્વાભાવિક નથી; બધા ગુણોથી રહિત જ તેનું સ્વરૂપ છે અનાદિ પ્રવાહમાં ઉપચિત થયેલાં અને ક્રમમાં પરિણમતાં કર્મોથી જન્ય દુઃખ સંપૂર્ણપણે ત્યજીને અખિલ ભયોથી પર નિઃશ્રેયસુને માટે તે પ્રયત્ન કરે.

જય-તલકૃત ન્યાયમંજરીનું
સાતમું આલ્હિક સમાપ્ત

अष्टमम् आह्निकम्

[शरीरपरीक्षा]

1. आत्मानन्तरं विभागसूत्रे शरीरनिर्देशात् तदनुक्रमेण तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—
'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्' [न्यायसूत्र १.१.११] ।

शरीरस्य यल्लक्षणं येन च रूपेण भाव्यमानस्यापवर्गोपयोगिता तदुभयमपि प्रतिपाद्यते ।

आठमं आह्निक

[१. शरीरपरीक्षा]

1. प्रमेयेनी गण्यतरीना सूत्रमां आत्मा पृथी शरीरना उल्लेख लोछ, ते अनुक्रममां शरीरना स्वरूपनुं निरूपणु करवा माटे सूत्रकार गौतम ढहे छे, 'शरीर चेष्टा, छन्द्रिय अने अर्थना आश्रय छे.' [न्यायसू० ११.११]

शरीरनुं जे लक्षणु छे ते अने शरीरना जे रूपनी लावना (= ध्यान) अपवर्गमां उपयोगी छे ते अन्नेनुं प्रतिपादन अमे करीशुं.

2. तत्र शरीरत्वमेव तावत् प्रथमं शरीरस्य लक्षणम् । तेन हि समानासमानजातीयेभ्यस्तद् व्यवच्छिद्यते । तस्मिन् सत्यपि चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वं यदस्य लक्षणमुच्यते, तत् तेन रूपेणात्मनो भोगायतनं शरीरमिति ज्ञापयितुम् । चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयतया हि शरीरमात्मनो भोगायतनं भवति । मुमुक्षुणा च सुख-दुःखोपभोगरहिततात्मतत्त्वस्वभावनिःश्रेयसाधिगमविनिहितमनसा तथा भोगाधिष्ठानतया शरीरं भावयता तत्परिहरणे यत्नः कार्य इत्याचार्यश्चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयत्वमस्य लक्षणमुक्तवान् ।

2. तेमां प्रथम शरीरत्व जे तो शरीरनुं लक्षणु छे, कारणु के तेना वडे जे तो समानजातीय [आत्मा आदि प्रमेये] अने असमानजातीय [प्रमाणु आदि]थी शरीरनी व्यावृत्ति थाय छे. ते लक्षणु होवा छतां चेष्टा, छन्द्रिय अने अर्थना आश्रयपणुने शरीरनुं लक्षणु उल्लेखामां आश्रयुं छे ते तो ते रूपे शरीर आत्मानुं भोगायतन छे अये इशाववा माटे. चेष्टा, छन्द्रिय अने अर्थना आश्रय होवाने कारणु जे शरीर आत्माना भोगनुं आयतन (= अधिष्ठान) अने छे. मोक्षनी पच्छावाणा, सुखदुःखना उपभोगथी रहित आत्मतत्त्वना स्वभावभूत निःश्रेयसुने पावामां लागेला मनवाणा तथा शरीरने आत्माना भोगना अधिष्ठानरूपे लावता छेवे शरीरना त्याग करवा प्रयत्न करवा नोछे; अटेला माटे आश्रये चेष्टा, छन्द्रिय अने अर्थना आश्रयपणुने शरीरनुं लक्षणु उल्ले छे.

3. ननु चेष्टा क्रिया । क्रियाश्रयत्वे च सत्यपि न वृक्षादीनां शरीरत्वमित्यतिव्यापकं लक्षणम् । न, विशिष्टचेष्टाश्रयत्वस्य विशिष्टप्रमेयलक्षणप्रक्रमतोऽवसीयमान-

ત્વાત્ । હિતાહિતપ્રત્તિપરિહારયોગ્યવ્યાપારાધિકરણં શરીરમુચ્યતે, ન ચેષ્ટામાત્રસ્યાધિષ્ઠા-
નમ્ । રથાદિનાડપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ, યથોક્તપ્રક્રમવશાદેવ 'અન્યેન પ્રેરણાયામસત્યામ્'
इति विशेषलाभात् । आत्मप्रयत्नातिरिक्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिक-
चेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमित्यर्थः ।

3. શંકાકાર— ચેષ્ટા તેા ક્રિયા છે વૃક્ષ વગેરે પણ ક્રિયાના આશ્રયો હોવા છતાં તેમનામાં શરીરત્વ નથી, એટલે આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે.

નેયાયિક—ના, આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું નથી, કારણ કે વિશિષ્ટ (અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જાણવા જરૂરી) પ્રમેયના લક્ષણના પ્રક્રમ ઉપરથી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના આશ્રયપણાનો નિશ્ચય થાય છે. હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહાર માટેના યોગ્ય વ્યાપારનું અધિષ્ઠાન શરીર કહેવાય છે, ચેષ્ટામાત્રનું અધિષ્ઠન શરીર કહેવાતું નથી. રથ વગેરેમાં પણ શરીરનું લક્ષણ લાગુ પડતું નથી અને અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે યથોક્ત પ્રક્રમને લીધે 'અન્યની પ્રેરણા ન હોવા છતાં' એવા વિશેષનો લાભ છે. આત્મપ્રયત્નથી અતિરિક્ત અન્ય પ્રેરકની અપેક્ષા વિના હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતત્યાગરૂપ ઉપાધિને લીધે થતી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાનો આશ્રય શરીર છે, એવો અર્થ છે.

4. નનુ પાષાણાન્તર્ગતમણ્ડુકાદિશરીરેષુ તદાશ્રયત્વાદર્શનાદવ્યાપ્તિઃ । ન, યોગ્યતાયાસ્તત્રાપિ ભાવાત્ । સત્યામપિ ક્રિયાયોગ્યતાયાં સર્વતો નિર્વિવરનિબિડદષ્ટકર્પ-
રોપરુદ્ધાવકાશતયા ચલિતુમસૌ ન પ્રભવતિ મેકો વરાકઃ । તથા ચ સ્ફુટિતે
તસ્મિન્નેવાસ્મિનિ તત્ક્ષણમેવાસૌ ચલન્ દ્રશ્યતે इति निबिडपाशसंयतशरीरवत् तदानीं
चेष्टाया अदर्शनेऽपि नाव्याप्तिः ।

4. શંકાકાર—પાષાણાન્તર્ગત દેડકાઓનાં શરીરોમાં ચેષ્ટાશ્રયત્વ દેખાતું નથી એટલે પ્રસ્તુત લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવે છે.

નેયાયિક— ના, અવ્યાપ્તિદોષ નથી આવતો, કારણ કે તે પાષાણાન્તર્ગત દેડકા-
ઓનાં શરીરોમાં પણ ચેષ્ટાનો આશ્રય બનવાની યોગ્યતા રહેલી છે. તે દેડકાઓનાં શરીરમાં
ક્રિયા કરવાની યોગ્યતા હોવા છતાં ચારે બાજુથી વિવરરહિત, નિબિડ, પથરા-ઠીકરાંથી
ધેરાયેલા અવકાશમાં ગિયારો દેડકો હલનચલન કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે પથરા
તૂટે છે ત્યારે તે જ ક્ષણે તે હલનચલન કરતો દેખાય છે, એટલે મુરકેટાટ બાંધવામાં
આવેલા બાંધનથી જકડાયેલા શરીરની જેમ તે વખતે ચેષ્ટા ન દેખાતી હોવા છતાં
અવ્યાપ્તિ નથી.

5. મુમુક્ષુશરીરમેવ લક્ષ્યમિત્યેકે, તેન ન મણ્ડુકશરીરાદિભિરવ્યાપ્તિઃ, અલક્ષણી-
યત્વાત્ તેષામિતિ । તદયુક્તં, નિયતસ્ય મુમુક્ષુણાં શરીરસ્યાભાવાત્ । તાદૃશિ ચ
મેકાદિશરીરાણિ નિતરાં નિર્વેદકારીણિ ભવન્તિ, મુમુક્ષુરપિ ચ કર્મવિપાકમનેકપ્રકાર-

માકલયન્ મણ્ડૂકીભાવમાત્મનોડપિ ન ન શક્કતે । પ્રત્યાસન્નાપવર્ગપુરપ્રવેશવિપશ્ચિ-
ત્તમપશ્ચિમજન્માનં મુમુક્ષું પ્રતિ લક્ષણાદ્યુપદેશ એવ ક્રોપયુજ્યતે ? इत्यतः पूर्वोक्त
एवाव्याप्तिपरिहारः श्रेयान् ।

5. કેટલાક કહે છે કે લક્ષ્ય છે મુમુક્ષુતું જ શરીર, તેથી દેડકાના શરીર આદિને
લીધે અવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તે શરીરે અલક્ષણીય છે. પરંતુ તેઓનું આમ કહેવું
યોગ્ય નથી, કારણ કે મુમુક્ષુને અમુક જ શરીર હોય છે એવું નથી. તેવા દેડકા આદિના
શરીરો નિતરાં નિર્વેદ જન્માવે છે અને મુમુક્ષુ પણ અનેક પ્રકારનો કર્મવિપાક પામીને
આત્માનો દેડકારૂપ ભાવ થવાની શંકા નથી સેવતો એમ નહિ. મોક્ષરૂપ નગરમાં જોનો
પ્રવેશ તદ્દન નજીક છે અને જોને પુનર્ભવ નથી એવા વિવેકી મુમુક્ષુ પ્રતિ લક્ષણ આદિના
ઉપદેશની ઉપયોગિતા જ ક્યાં છે ? એટલે પૂર્વોક્ત જ અવ્યાપ્તિપરિહાર વધુ સારો છે.

6. भवत्वेवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् , इन्द्रियाश्रयत्वं तु कथम् ?
भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमाश्रितानि घ्राणनयनस्पर्शनरसनानि । श्रोत्रमनसी
तु नित्यद्रव्यत्वादनश्रिते एवेति कथमिन्द्रियाश्रयता शरीरस्येति ?

6. શંકાકાર— ચેષ્ટાશ્રયત્વ એ શરીરનું લક્ષણ ભલે હો પરંતુ ઇન્દ્રિયાશ્રયત્વ
શરીરનું લક્ષણ કેવી રીતે થટે ? શ્રાણ, રસન, નયન અને સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયો ભૌતિક
છે અને પોતપોતાના અવયવોમાં સમવાયસંખ્ય થઈ રહે છે. શ્રોત્ર અને મન એ એ તો નિત્ય
દ્રવ્યો છે તેથી ક્યાંય આશ્રિત નથી જ. તો પછી શરીર ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કેવી રીતે ?

7. उच्यते । नात्राधाराधेयभाव आश्रयार्थः, किन्तु तदनुप्राह्यत्वात् तदाश्रितानी-
न्द्रियाण्युच्यन्ते । देशकालदशानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गव्यायाममर्दनाद्युपचारोपचित-
शरीरस्य हि पुसः पटुतराणि स्वविषयग्रहणे भवन्तीन्द्रियाणि दीर्घाध्वलङ्घनकद-
शनशुष्कजरत्पुरन्ध्रिसेवनादિક्लिष्टशरीरस्य हि पुंसो मन्दशक्तानि भवन्तीति तदनु-
प्राहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम् ।

7. નૈયાયિક— અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. અહીં આશ્રયનો અર્થ આધારાધેયભાવ
નથી, પરંતુ શરીરથી ઇન્દ્રિયો અનુગ્રાહ્ય હોવાથી શરીરને ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય ગણ્યો છે. દેશ, કાલ
અને દશાને અનુકૂળ પથ્ય ભોજન, અભ્યંગ, વ્યાયામ, મર્દન વગેરે ઉપચારોથી પુષ્ટ શરીર-
વાળા પુરુષની ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં વધારે પટુ અને છે. લાંબાં લાંબણ,
ખરાબ અન્ન, શુષ્ક-ઘરડી સ્ત્રીનું સેવન વગેરેથી ક્લેશ પામેલા શરીરવાળા પુરુષની ઇન્દ્રિયોની
શક્તિ મંદ પડે છે. આમ, શરીર ઇન્દ્રિયોનું અનુગ્રાહક હોવાથી, શરીર ઇન્દ્રિયોનો
આશ્રય છે.

8. अर्थानां तु रूपरसगन्धादीनां केषाञ्चिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवयिनां,
न तु तावता किञ्चिद् भोगायतनत्वोपयोगि रूपमभिहितं भवति । लक्षणमपि तदति-

વ્યાપકં, રૂપરસાદિસમવાયસ્ય વૃક્ષાદાવપિ ભાવાત્ । તસ્માત્ તદર્થાશ્રયત્વમીદશમત્ર વિવિક્ષિતં ય એતે પરવનિતાદિશરીરવર્તિનઃ પ્રવિક્ષચમુચુકુન્દકુન્દકન્દલકુમુદકુડ્મલાદિ-
 બાહ્યવિષયસમવાયિનશ્ચ રૂપરસાદયોડર્થા રમણીયતામાદધાના રાગવૃદ્ધિહેતવો ભવન્તિ
 મોક્તુરાત્મનઃ શરીરે સતિ, ન શરીરરહિતસ્યેત્યર્થાનાં મોગસાધનભાવાદાશ્રયઃ શરીરમ્ ।
 અતઃ સુષ્ટૂક્તં ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરમિતિ । તદિત્યં મોગાયતનત્વેન બન્ધહેતુ-
 ત્વાદ્વેયમિત્યર્થઃ ।

8. કેટલાંક અર્થોત્ શરીરમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે અર્થોના આશ્રય શરીર છે જ પરંતુ તેથી મોગાયતનને ઉપયોગી એવું લક્ષણ કહ્યું ન ગણાય. વળી, તે લક્ષણ અતિવ્યાપક છે કારણ કે રૂપ, રસ, વગેરે સમવાયસંબંધથી વૃક્ષ આદિમાં પણ રહે છે તેથી તે અર્થોનું આશ્રયપણું જે અહીં વિવક્ષિત છે તે આ જાતનું છે — આ જે પરવનિતા વગેરેના શરીરમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા અને પ્રકૃત મુચુકુન્દ, કુન્દ, કન્દલ, કુમુદની કળીઓ વગેરે બાહ્ય વિષયોમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા રૂપ, રસ આદિ અર્થો રમણીયતાનું સર્જન કરી ભોક્તા આત્માના રાગની વૃદ્ધિનાં કારણ બને છે — સશરીર ભોક્તા આત્માના, શરીરરહિત ભોક્તા આત્માના નહિ. આમ રૂપ રસ વગેરે અર્થો મોગનાં સાધનો હોવાથી શરીર તેમનો આશ્રય છે. તેથી યોગ્ય જ કહ્યું છે કે શરીર એષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થોના આશ્રય છે. નિષ્કર્ષ એ કે આમ શરીર મોગાયતનરૂપે બંધનું કારણ હોઈ હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

9. તદિદાનીમસ્મદાદિશરીરં કિં પાર્થિવમેવ કિં વા નાનાભૂતનિર્મિતમિતિ પરીક્ષયતે । નનુ કિમનયા પરીક્ષયા પ્રયોજનમ્ ?

નિઃશ્રેયસોપયોગો હિ યઃ શરીરસ્ય દર્શિતઃ ।

સોડનેકપ્રકૃતિત્વેડપિ ન સ તસ્ય વિશિષ્યતે ॥

મૈવં વોચઃ ।

પ્રતિપન્નસ્વરૂપસ્ય ચિન્તયા કાર્યોપયોગિતા ।

કાર્યઃ કાર્યાર્થિનાડ્યાદૌ યત્નસ્તદ્રૂપનિર્ણયે ॥

તથા ચેન્દ્રિયાણિ ભૌતિક્ત્વાહઙ્કારિક્ત્વાદિવિવેકેન પરીક્ષિષ્યન્તે, અર્થા અપિ કતિ કિંગુણા इति, બુદ્ધિરપિ કિં પ્રધાનસ્ય પ્રથમો વિકારો મહચ્છન્દવાચ્યઃ ઉતાત્મન એવ ધર્મો જ્ઞાનાલયઃ ક્ષણિક इत्यેવં સર્વત્ર દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

9. આપણાં શરીરો શું પાર્થિવ છે કે અનેક ભૂતોનાં બનેલાં છે એની પરીક્ષા હવે અમે કરીએ છીએ.

શંકાકાર— આ પરીક્ષાનું પ્રયોજન શું છે ? શરીરનો નિઃશ્ચેયસની પ્રાપ્તમાં જે ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે તેમાં શરીર અનેક ભૂતસ્વભાવ હોય (અર્થાત્ શરીરનું ઉપાદાનકારણ— સમવાયીકારણ અનેક ભૂતો હે.ય) તો પણ કોઈ ફેર પડતો નથી.

નૈયાયિક— આવું ન કહો [શરીર વગેરેના] સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી જ તેમની મર્યામાં [મેક્ષ પ્રાપ્તિ વગેરેમાં] ઉપયોગિતા વિચારવી જોઈએ. તેથી કાર્યાર્થી પુરુષોએ પણ સૌ પ્રથમ તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. [શરીરના સ્વરૂપની પરીક્ષાની જેમ] ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે કે આહંકારિક, વગેરે વિવેચના દ્વારા અમે ઇન્દ્રિયસ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશું. અર્થો પણ કેટલા છે અને શા ગુણો ધરાવે છે એની પરીક્ષા પણ અમે કરીશું. વળી, બુદ્ધિ પણ શું પ્રધાનનો 'મહત્' શબ્દ વાચ્ય પ્રથમ વિકાર છે કે આત્મનો જ્ઞાન નામનો ક્ષણિક ધર્મ છે એની પરીક્ષા અમે કરીશું. આમ સર્વત્ર સમજવું જોઈએ.

10. તત્ર પાર્થિવમેવાસ્મદાદિશરીરમિતિ કેચિત્, અસાધારણો હિ ઘરણિ-ઘર્મો ગન્ધસ્તસ્મિન્નુપલમ્બયતે ઇતિ ।

પૃથિવ્યુદકકારણમિત્યન્યે, કલેદસ્યાપિ તસ્મિન્ દર્શનાત્, અસતિ હિ સલિલ-સંસર્ગે ન પાર્થિવાવયવાઃ કલેદમનુભવન્તીતિ ।

ક્ષિતિજલજ્વલનજનિતમિત્યપરે, ગન્ધકલેદવદૂષ્મગોડપિ તત્રોપલમ્બાદિતિ ।

વસુમતીસલિલસિતેતરસરાણિસમીરણરચિતમિતિ ચાન્યે, રચનાવિશેષસ્ય પવન-કાર્યસ્ય તત્રાવધારણાદિતિ ।

અવનિવનદહનપવનગગનવિનિર્મિતમિતિ ચાપરે, ગન્ધાદિવદવકાશસ્યાપ્યાકાશ-કાર્યસ્ય તત્ર દર્શનાત્ । સુષિરં હિ શરીરમુપલમ્બયતે । અવકાશે ચાકાશૈકદેશેડપ્ય-વચ્છેદામિપ્રાયેણ શ્રોત્રવદ્ ભક્તયા તત્કાર્યત્વવ્યપદેશ ઇતિ ।

10. શરીરસ્વરૂપની ખાખતમાં, આપણાં માનવ શરીરો પાર્થિવ જ છે એમ કેટલાક માને છે કારણ કે પૃથ્વીનો અસાધારણ ધર્મ ગંધ તેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

પૃથ્વી અને ઉદક એ સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું તે છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે તેમાં બીનાશ પણ દેખાય છે. પાણી સાથે સંબંધમાં આવ્યા વિના પાર્થિવ અવયવો બીનાશ પામતા નથી.

શરીર પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ એ ત્રણ સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે શરીરમાં ગંધ અને બીનાશની જેમ ઉણ્યતાની પણ ઉપલબ્ધિ છે.

શરીર પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે શરીરમાં પવનના કાર્યરૂપ રચનાવિશેષનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન આપણને થાય છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ સમવાયીકારણોથી શરીર રચાયું છે એમ કેટલાક માને છે. કારણ કે ગંધ વગેરેની જેમ આકાશના કાર્યરૂપ અવકાશનું દર્શન પણ શરીરમાં થાય છે. શરીર હિદ્રાળુ દેખાય છે અવકાશ એ આકાશનો એક ભાગ હોવા છતાં શ્રોત્રની જેમ અવચ્છેદાભિપ્રાયથી ઉપચારથી આકાશનું કાર્ય કહેવાય છે.

11 તદત્ર કિં તત્ત્વમ્ ? પાર્થિવમેવાસ્મદાદિશરીરમિતિ, વિજાતીયકાર્યસ્યાવ-
યવિનોડનુપપત્તઃ, પાર્થિવાવયવસમવેતશરીરાવયવિગ્રાહિણશ્ચાભેદપ્રત્યયસ્ય તૃણપર્ણપા-
ષાણમૂલકાદ્યભેદપ્રત્યયવદપવાદાસમ્ભવાત્ । ન ચ વચમિહ ભૂતાન્તરાણાં કારણભાવ-
નિષેધં શિક્ષમઃ, કેવલપાર્થિવતયા નિર્વિવાદસિદ્ધેડપિ કુમ્ભાદાવમ્ભઃપ્રભૃતીનાં
કારણત્વાનપાયાત્ તદ્વ્યતિરેકેણ ઘટાદેર્ઘટયિતુમશક્યત્વાત્ । કિન્તુ ઘટાદૌ ઇવ
શરીરેડપિ સમવાયિકારણતાં પૃથિવ્યવયવનામેવાચક્ષમહે, તદાશ્રિતત્ત્વસ્યાસ્ય પ્રત્યક્ષેણ
ગ્રહણાત્ । સહકારિકારણત્વાનુપ્રવિષ્ટભૂતાન્તરસમ્બન્ધનિબન્ધનસ્તુ તસ્મિન્ ક્લેદોષ્મ-
વ્યૂહાવકાશસમ્પ્રત્યયઃ । તદ્યથાડડગમપઠિતેષુ વરુણલોકાદૌ કેવલજલાદિજન્યેષુ શરીરેષુ
સહકારિત્વાનુપ્રવિષ્ટપાર્થિવાવયવાવષ્ટમ્ભવશેન સ્થૈર્યાદ્યુપલમ્ભ ઇતિ । તસ્માદસ્મદાદિશરીરં
પાર્થિવમ્ ।

11. શંકાકાર — તે અહીં સાચી વાત શી છે ?

નૈયાયિક — આપણાં માનવશરીર પાર્થિવ છે, કારણ કે જેમાં પરસ્પરવિરોધી
ગતિઓ રહેતી હોય એવો એક કાર્યરૂપ અવયવી ઘટતો નથી. વળી, તૃણમૂલક, પર્ણમૂલક,
પાષાણમૂલક, વગેરેના અભેદજ્ઞાનની જેમ પાર્થિવ અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા
શરીરરૂપ અવયવીતું ગ્રહણ કરનાર અભેદજ્ઞાનમાં કોઈ અપવાદ સંભવતો નથી. [અનેક
ગતિના અવયવોથી અનેલા અવયવીમાં એકત્વગ્રાહી જ્ઞાન સંભવે નહિ. પરંતુ અવયવીમાં
એકત્વગ્રાહી જ જ્ઞાન થાય છે — અનેકત્વગ્રાહી જ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેથી અવયવીના
આરંભક — સમવાયીકારણરૂપ — અવયવો એક ગતિના જ હોવા જોઈએ, અનેક
ગતિના નહિ. કોઈ પણ વસ્તુના આરંભક પરમાણુઓ એક જ ગતિના હોય છે. એક
વસ્તુના આરંભક પરમાણુઓ અનેક ગતિના માનતાં સંકરદોષ આવે છે.] અમે અહીં અન્ય
ભૂતોનો કારણ તરીકે નિષેધ કરવાનું શિખવતા નથી, કારણ કે કુંભ વગેરે નિર્વિવાદપણે
કેવળ પાર્થિવ હોવા છતાં કુંભ વગેરેમાં પાણી વગેરેનું કારણપણું નથી એમ નહિ. પાણી
વગેરે વિના ઘટ વગેરેને ઘડવા અશક્ય છે. પરંતુ ઘટ વગેરેની જેમ શરીરનું પણ
સમવાયીકારણ પાર્થિવ અવયવો છે એમ અમે કહીએ છીએ, કારણ કે શરીરનું પાર્થિવ
અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેતું એ પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થાય છે. સહકારીકારણરૂપે
[સમવાયીકારણ સાથે] જોડાયેલા અન્ય ભૂતોના લીધે શરીરમાં ભીનાશ, ઉષ્ણતા, રચનાવિશેષ
અને અવકાશનું જ્ઞાન થાય છે. આગમવર્ણિત વરુણલોક, [આદિત્યલોક] વગેરેમાં પ્રાપ્ત

અનુક્રમે કેવળ જ્ઞાનજન્ય, [કેવળ અગ્નિજન્ય] વગેરે શરીરોમાં, સહકારીકારણ તરીકે જોડાયેલા પાથિવ આદિ અવયવોની સદાયને લીધે સ્થૈય વગેરેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેથી આપણાં મનુષ્ય આદિનાં શરીરો પાથિવ છે.

12. વેદે ચ તથૈવ વ્યવહારો દશ્યતે । અગ્નીષોમીયાદિપશોઃ પ્રલયકાલે યજમાનસ્ય વા પ્રેતસ્ય પાત્રચયનકર્મણિ 'સૂર્ય તે ચક્ષુર્ગમયતાત્' इत्याद्युपक्रम्य 'पृथिवी ते शरीरम्' इति पठ्यते । तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं, यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्तस्यामेव लीयतामित्यर्थः । तत्र यथा तैजसं चक्षुरिति सूर्याख्ये तेजसि उद्गमन-मुपदिष्टमेवं पृथिव्यां शरीरस्येति ।

12. વેદમાં પણ તેવાં જ વચનો દેખાય છે અગ્નિષોમીય પશુના પ્રલયકાળે કે મૃત યજ્ઞમાનના પાત્રચયનકર્મમાં 'તારી ચક્ષુ સૂર્ય પ્રતિ જાઓ' એ વાક્યથી શરૂ કરી 'તાડું શરીર પૃથ્વી પ્રતિ જાઓ' એમ કહ્યું છે. પ્રકૃતિ (=ઉપાદાનકારણ=સમવાયીકારણ) પ્રતિ જવાનું કહેતું આ વચન છે. જે વસ્તુ જે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે વસ્તુ તે પ્રકૃતિમાં લય પામે એવો એનો અર્થ છે. ત્યાં જમ ચક્ષુ તૈજસ (અર્થાત્ તેજ - અગ્નિરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી જન્મેલી) હોઈ સૂર્ય નામના તેજમાં - અગ્નિમાં જવાનો તેને ઉપદેશ છે. તેમ શરીર પાથિવ હોઈ પૃથ્વીમાં જવાનો શરીરને ઉપદેશ છે.

13. તસ્માત્ પૃથિવ્યવયવૈરયમસ્મદાદિ-

देहो निबद्ध इति नात्र सतां विवादः ।

सोऽयं च दुःखवसतेर्भवमन्दिरस्य

स्तम्भः कठोर इति यत्नत एव हेयः ॥

13. નિબ્ધ એ કે આપણાં માનવ આદિનાં શરીરો પાથિવ અવયવો વડે બનેલાં છે એ બાબતે અહીં કોઈ સત્પુરુષોને વિવાદ નથી. દુઃખનો જ્યાં વસવાટ છે એવા ભવમંદિરનો કઠોર સ્તંભ શરીર છે, માટે તેને પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજવું જોઈ એ.

[इन्द्रियपरीक्षा]

14. घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । [न्यायसूत्र १.१.१२] । अत्रेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव । विभागोऽपि पञ्चबाह्येन्द्रियाणीत्येष सूत्रित एव । स चानन्तरमेव तीर्थान्तरकथितकर्मेन्द्रियनिषेधात् साधयिष्यते ।

[૨. ઇન્દ્રિયપરીક્ષા]

14. ઘ્રાણ, રસન, ચક્ષુ, સ્પર્શન અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયો [અનુક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ (અગ્નિ), વાયુ અને આકાશ એ] ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૨]. રૂપ આદિ વિષયોના જ્ઞાનનું કારણ હોવાપણું એ ઇન્દ્રિયોનું સામાન્ય લક્ષણ પ્રસિદ્ધ જ છે. બાહ્યેન્દ્રિયો પાંચ છે એ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિયવિભાગ પણ આ સૂત્રમાં જણાવી દીધો.

છે જ. અન્ય દાશનિકોએ કહેલ કમેન્દ્રિયોના નિષેધ કરીને તે દ્વારા આ ઇન્દ્રિયવિભાગને હવે પછી અમે પુસ્તક કરીશું.

15. વિશેષલક્ષણાનિ તુ પઞ્ચાનાં પઞ્ચ સમાહ્યાનિર્વચનસામર્થ્યાત્ પ્રમાણ-વદવગ્નત્વ્યાનિ । જિઘ્રત્યનેનેતિ ઘ્રાણં ગન્ધં ગૃહ્ણાતીતિ ગન્ધોપલ્બ્ધાવસાધારણં કારણં ઘ્રાણં, રસયત્યનેનેતિ રસનં રસં ગૃહ્ણાતીતિ રસોપલ્બ્ધાવસાધારણં કારણં રસનમ્ । ચષ્ટેડનેનેતિ ચક્ષુઃ રૂપં પશ્યતીતિ રૂપોપલ્બ્ધાવસાધારણં કારણં ચક્ષુઃ દૈક્ષણં લોચનં તદુચ્યતે । સ્પૃશત્યનેનેતિ સ્પર્શનં સ્પર્શં ગૃહ્ણાતીતિ સ્પર્શોપલ્બ્ધાવસાધારણં કારણં સ્પર્શનમ્ ।

15. પ્રમાણના વિશેષલક્ષણોની જેમ ઇન્દ્રિયોના વિશેષલક્ષણો પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ નામોના વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી જાણી લેવા જોઈએ જેનાથી સુધવામાં આવે છે તે ઘ્રાણ ગન્ધને ગ્રહણ કરે છે, તેથી ગન્ધના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ ઘ્રાણ છે. જેનાથી રસનો અનુભવ થાય છે તે રસનેન્દ્રિય રસને ગ્રહણ કરે છે તેથી રસના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ રસનેન્દ્રિય છે જેના વડે દેખાય છે તે ચક્ષુ રૂપને દેખે છે, તેથી રૂપના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ ચક્ષુ છે, તેને ઇક્ષણ કે લોચન પણ કહેવામાં આવે છે. જેના વડે સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તે સ્પર્શનેન્દ્રિય સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે, તેથી સ્પર્શના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિય છે.

16. સ્પર્શનમિતિ વક્તવ્યે ત્વગ્રહણમુપચારાદ્ મઞ્ચાઃ ક્રોશન્તીતિવત્ તદધિષ્ટાનં દર્શયિતુમ્ । યથા ત્રિપુટિકાધિષ્ટાનં ઘ્રાણં, જિહ્વાધિષ્ટાનં રસનં, ગોલકાધિષ્ટાનં ચક્ષુઃ, તથા સકલત્વગધિષ્ટાનં સ્પર્શનં, શિરઃપ્રમથ્યાપાદાહ્ગુપ્થં સ્પર્શોપલ્મ્ભાત્ । ત્વમિતિ ચ ન બાહ્યમેવ ચર્મ કેવલમુચ્યતે અપિ તુ સકલશરીરવ્યાપિ, તુહિનકણશિશિર-સલિલપાનસમયે અન્તર્હૃદયેડપિ શીતસ્પર્શોપલ્મ્ભાદિતિ ।

16. જેમ 'મંચસ્થ આજકો રડે છે' એમ કહેવાને બદલે 'મંચો રડે છે' એમ ઉપચારથી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે રડનારનું અધિષ્ઠાન મંચ છે એ દર્શાવવું, તેમ 'સ્પર્શનેન્દ્રિય' એમ કહેવું જોઈએ ત્યારે 'ત્વયા' એમ ઉપચારથી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે સ્પર્શનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્વયા છે એ દર્શાવવું જેમ ઘ્રાણેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્રિપુટિકા (=ત્રિકોણાકાર રચના) છે, રસનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન જીભ છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ડોળો છે તેમ સ્પર્શનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્વયા છે, કારણ કે મસ્તકથી માંડી પગના અંગૂઠા સુધી સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. ત્વયાનો અર્થ કેવળ આજ આમડી જ નથી પરંતુ સકલ શરીરમાં વ્યાપ્ત આમડી છે, કારણ કે અરફના ગાંગડા નાખવાથી ઠંડા થયેલા પાણીને પીતી વખતે અંદર હૃદયમાં પણ શીતસ્પર્શનો અનુભવ થાય છે.

17. સ્વાવયવસમવાયિત્વે ચેન્દ્રિયાણાં ત્રિપુટિકાદ્યાશ્રયત્વમાશ્રયત્વમાત્રાપેક્ષયોચ્યતે, ન સમવાયિત્વાદિતિ । શૃણોત્યનેનેતિ શ્રોત્રં, શબ્દં ગૃહ્ણાતીતિ શબ્દોપલ્બ્ધાવસાધારણં

કારણં શ્રોત્રમ્ । તત્ત્વાકાશૈકદેશત્વાદનાશ્રિતમપિ કર્ણશક્ત્યુલ્કલચિષ્ઠાનમુચ્યતે । તદેવં વિશેષલક્ષણાનિ પञ્ચ પञ્ચાનામુક્તાનિ ભવન્તિ ।

17. ખરેખર તો ઇન્દ્રિયો સમવાયસંબંધથી પોતાના અવયવોમાં રહે છે, તેમ છતાં તેમને ત્રિપુટિકા વગેરેમાં આપ્રય કરતી કહી છે તે તો કેવળ આપ્રયત્વની અપેક્ષાએ અને નહિ કે સમવાયિત્વની અપેક્ષાએ. [જેનામાં સમવાયસંબંધથી કોઇ રહેતું હોય તેને સમવાયી કહેવામાં આવે છે અને જે રહેતું હોય તેને સમવેત કહેવામાં આવે છે.]

જેનાથી સંબંધાય છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દને ગ્રહણ કરે છે, તેથી શબ્દના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. શ્રોત્ર આકાશનો જ એક ભાગ હોવાથી અનાશ્રિત છે, છતાં કર્ણશબ્દકીને તેનું અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવેલ છે. આમ પાંચ ઇન્દ્રિયોનાં પાંચ વિશેષલક્ષણો અમે જણાવ્યાં.

18. તાનીમાનીન્દ્રિયાણિ સ્વવિષયગ્રહણાન્યાત્મનો મોગસાધનત્વાત્ સંસાર-કારણાનીતિ હેયતયા ભાવયિતવ્યાનિ । તથા માવ્યમાનાનિ નિવેદોત્પાદનાદિદ્વારેણા-પવર્ગાય કલ્પયિષ્યન્તે ઇતિ ।

18. પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું લક્ષણ ધરાવતી આ ઇન્દ્રિયો, ભોગનું સાધન હોઇ, સંસારનાં કારણો છે, એટલે તેમને હેય તરીકે ભાવવી જોઇએ. એ પ્રમાણે તેમને ભાવતાં નિવેદ આદિને ઉત્પન્ન કરીને તે દ્વારા તેઓ અપવર્ગને અપાવવા સમર્થ બને છે.

19. 'ભૂતેભ્યઃ' ઇતિ કિમર્થમ્ ? ઉક્તં હીન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયગ્રહણલક્ષણત્વમ્ । તત્ર ન ભૂતગ્રહણં લક્ષણાર્થમ્, અપિ તુ તદ્વિનિશ્ચયાર્થમ્ યથા 'આપ્તોપદેશઃ શબ્દઃ' ઇત્યત્રાપ્તગ્રહણં લક્ષણવિનિશ્ચયાર્થમ્ । સ્વસ્વવિષયોપલબ્ધિલક્ષણત્વં હીન્દ્રિયાણાં ભૂતપ્રકૃતિત્વે સતિ નિર્વહતિ, નાન્યથેતિ । તાનિ પુનરિન્દ્રિયકારણાનિ પૃથિવ્યક્ષેજો-વાયુરાકાશમિતિ ભૂતાનિ । ભૂતેભ્યઃ પञ્ચમ્યો યથાસદ્ભૂત્યં ગ્રાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્-શ્રોત્રાણિ પञ્ચેન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ । ભૂતપ્રકૃતિત્વમિતિ ભૂતસ્વભાવત્વં વ્યાખ્યાયમાનં પञ્ચસ્વપિ સમ્ભવતિ । ભૂતકારણકત્વં ત્વન્યેષુ ચતુર્ષ્વપિ તથૈવ, શ્રોત્રે તુ કથञ્ચિત્ કર્ણશક્ત્યુલ્કલવચ્છિન્નનમોભાગાભિપ્રાયેણ વ્યવહારતઃ સમર્થનીયમ્ । एवं મોતિકાનાંન્દ્રિ-યાણિ સ્વં સ્વં વિષયમધિગન્તુમુત્સહન્ત ઇતિ તલ્લક્ષણત્વમેષાં સિદ્ધતીતિ । અતો 'ભૂતેભ્યઃ' ઇત્યુક્તમ્ ।

19. શબ્દાકાર — 'ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]' એમ શા માટે તમે કહ્યું ?

નૈયાયિક — એમ કહ્યું કારણ કે પોતપોતાના વિષયને ગ્રહવે એવું ઇન્દ્રિયોનું લક્ષણ કહ્યું છે. જેમ 'આપ્તનો ઉપદેશ શબ્દ છે' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૭]એ સૂત્રમાં 'આપ્ત-

પદ્મ' ગ્રહણ લક્ષણને નિશ્ચય કરવા માટે છે તેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં 'ભૂત'પદ્મ' ગ્રહણ લક્ષણને માટે નથી પણ તે લક્ષણને નિશ્ચય કરવા માટે છે. ઇન્દ્રિયો તે તે ભૂતની બનેલી હોય તો જ રૂપ આદિ પોતપોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરવું એ ઇન્દ્રિયોનું લક્ષણ નિર્વાહ પામે, અન્યથા ન પામે. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ ભૂતો ઇન્દ્રિયોના સમવાયી-કારણો (=ઉપાદાનકારણો) છે. આ પાંચ ભૂતોમાંથી યથાક્રમે દ્રાણ, રસન, ચક્ષુ, સ્પર્શન અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. 'ભૂતો ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ છે' એની વ્યાખ્યા 'ભૂતો ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે' એવી કરીએ તો તે પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં ભૂતપ્રકૃતિવ સંબંધ છે. ભૂતકારણતા તો શ્રોત્ર સિવાય અન્ય ચારમાં તો તે રીતે જ અર્થાત્ મુખ્યથા'માં જ સંબંધ છે, પરંતુ શ્રોત્રની બાહ્યતામાં શ્રોત્ર પોતે કણ્ઠશંકુભિધી ઘેરાયેલો આકાશનો ભાગ છે એ અભિપ્રાયથી ગૌણથા'માં વ્યવહારથી તેની ભૂતકારણક્રતાનું સમર્થન કરવું જોઈએ. આમ હોવાને કારણે ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના રૂપ આદિ વિષયને ગ્રહણ કરવાને માટે ઉત્સાહ કરે છે, એટલે તે તેમનું લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. માટે, 'ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]' એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

20. તત્રૈતત્ પરીક્ષણીયં વર્તતે—કિં ભૌતિકાનામિન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયગ્રહણકરણ-ત્વમુતાન્યથેતિ ? एवं हि साङ्ख्याः संप्रवदन्ते आहङ्कारिकाणीन्द्रियाण्यर्थं साधयितुमर्हन्ति, नान्यथा । तथा हि—कारकं कारकत्वादेव प्राप्यकारि भवति । भौतिकानि चेन्द्रियाणि कथं प्राप्यकारीणि दूरवर्तिनि विषये भवेयुः ? आहङ्कारिकाणां तु तेषां व्यापकत्वाद्विषयाकारपरिणामात्मिका वृत्तिवृत्तिमतोऽनन्या सती सम्भवत्येवेति सुवचं प्राप्यकारित्वम् । अपि च महदणुग्रहणमाहङ्कारिकत्वे तेषां कल्पते, न भौतिकत्वे । भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं ग्रहणं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृह्णीयात्, अस्ति च गोलकादधिकपरिमाणस्य पटपिठरादेर्ग्रहणं, हीनपरिमाणस्य च वटघानादेः । अतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि । भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां स्वात्मप्रकाशकत्वमपि दृष्टम् । एवमिन्द्रियाण्यपि पटादिस्वरूपं प्रकाशयन्ति स्वरूपमपि प्रकाशयेयुः । न च प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि ।

20. શંકાકાર— આ પરીક્ષણીય છે કે સ્વવિષયને ગ્રહવામાં કરણત્વ ભૌતિક ઇન્દ્રિયોનું છે કે અભૌતિક ઇન્દ્રિયોનું ? સાંખ્યો આમ કહે છે—આહકારિક ઇન્દ્રિયો અર્થને જાણવાને પાત્ર છે, અન્યથા તે પાત્ર નથી (અર્થાત્ ભૌતિક ઇન્દ્રિયો અર્થને જાણવાને પાત્ર નથી.) તે આ પ્રમાણે—કારક કારકપણાને કારણે જ પ્રાપ્યકારી બને છે. [અર્થાત્ કરકનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પ્રાપ્યકારી હોય જ. ઇન્દ્રિયો કારક હોઈ પ્રાપ્યકારી હોવી જોઈએ જ. પરંતુ ઇન્દ્રિયો જો ભૌતિક હોય તો તેઓ પ્રાપ્યકારી ન બની શકે. આમ ઇન્દ્રિયો કારક હોઈ તેમણે પ્રાપ્યકારી હોવું જોઈએ પણ બને તેઓ ભૌતિક હોય તો તેઓ પ્રાપ્યકારી ન

ખની શકે.] દૂર રહેલા વિષયની આખતમાં ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી કેવી રીતે બને ? આહંકારિક ઇન્દ્રિયો તે વ્યાપક છે, વિષયાકાર પરિણામને પામેલી ઇન્દ્રિયવૃત્તિ વૃત્તિમાન ઇન્દ્રિયથી અભિન્ન હોવાથી ઇન્દ્રિયોનું પ્રાપ્યકારીત્વ સંભવે છે જ, એટલે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી છે એ વચન સુવચન છે. વળી, મહત્પરિમાણ અને અણુપરિમાણનું ગ્રહણ ઇન્દ્રિયોને આહંકારિક માનતાં ઘટે છે, ભૌતિક માનતાં ઘટતું નથી. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોય તે ઇન્દ્રિયના પરિમાણ જેટલા પરિમાણવાળા વિષયને જ તે ગ્રહણ કરે. પરંતુ ચક્ષુના ગોલકના પરિમાણથી અધિક પરિમાણવાળા પટ પિંદર વગેરેનું ગ્રહણ ચક્ષુ કરે છે અને એજા પરિમાણવાળા, વડના ટેટાના ખીજ આદિનું ગ્રહણ પણ તે કરે છે. તે કારણે પણ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક નથી ઉપરાંત, ભૌતિક દીપ વગેરે ખીજને પ્રકાશિત કરતાં પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે એ આપણે દેખીએ છીએ. એ જ રીતે ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પણ પટ આદિના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતાં પોતાના રૂપને પણ પ્રકાશિત કરે. પરંતુ ઇન્દ્રિયો પોતાના રૂપને પ્રકાશિત કરતી નથી. એ કારણે પણ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક નથી.

21. અત્રાભિધીયતે । યત્ તાવત્ પ્રાપ્યકારિત્વં ભૌતિકત્વપક્ષે નાવકરપતે ઇતિ જહ્વિતવાનસિ તત્ મન્યે ત્વયા ગોલકમેવ ચક્ષુરિતિં ચેતસિ ગૃહીતમ્ , અન્યથા કથમિત્થમકથયિષ્યઃ ? સ ચાયમાયુષ્મતો મહાન્ ભ્રમઃ । ન સ્વલ્લ કૃષ્ણસારં ચક્ષુઃ, તદધિકરણં તુ તેજશ્ચક્ષુઃ । તન્ન વેગવદ્દ્રવ્યત્વાદ્ દૂરમપિ પ્રસરતીતિ કોડસ્ય પ્રાપ્યકારિતાયાં પ્રમાદઃ ?

21. નૈયાયિક — આને ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ભૌતિકત્વપક્ષમાં ઇન્દ્રિયોનું પ્રાપ્યકારીપણું ઘટતું નથી એમ તમે જે કહ્યું તે આખતે અમને લાગે છે કે તમે મનમાં એવું ધાર્યું છે કે ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે, અન્યથા તમે આવું કેમ કહો ? તે આપ આયુષ્માનનો મોટો ભ્રમ છે. ખરેખર કીકી ચક્ષુરિન્દ્રિય નથી પરંતુ તેના આશ્રયભૂત તેજ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે અને તેજ વેગવાળું દ્રવ્ય હોઇ દૂર દૂર પણ પ્રસરે છે, એટલે એની પ્રાપ્યકારીતા માનવામાં પ્રમાદ કેવો (=ભૂલ કેવી ?)

22, નનુ ગોલકે ચિકિત્સાદિપ્રયોગાત્ ગોલકગુણદોષાનુવર્તિત્વાચ્ચ વિષયો-પલ્લબ્ધેર્ગોલકમેવ ચક્ષુઃ સ્યાત્ । અનુપલભ્યમાનં ચ તેજઃ કથમિન્દ્રિયમુચ્યતે ? કથં ચ તેજસા વેગવતાડપિ સહસૈવ વિસ્ફારિતે ચક્ષુષિ યોજનશતસહસ્રવ્યવહિત-સિતકરતરણિતારકાદિ પ્રહીતું શક્યતે ? કથં વા તદરૂપકં વરાકં નાયનં તેજઃ સમન્તતઃ પ્રસરતા સકલભુવનપ્રથિતપ્રભાવેન મહીયસાપિ મિહિરમહસા ન પ્રતિહતગતિ ભવેદિતિ ભાસ્કરદર્શનમિત્થં ન સમ્પદ્યતે । તેજઃપક્ષે ચ કાચાન્નકપટલસ્ફટિકાન્તરિતપદાર્થોપલબ્ધિઃ કથં સમર્થ્યેત । તસ્માદ્ વરં શક્તિવિશેષયુક્તં ગોલકમેવ સાધો ! ચક્ષુરભ્યુપગચ્છેતિ ।

22. શંકાકાર — ગોલકમાં ચિકિત્સા આદિનો પ્રયોગ થતો હોવાથી અને ગોલકના ગુણુ-દોષ અનુસાર વિષયના જ્ઞાનમાં ગુણુ-દોષ આવતો હોવાથી ગોલક જ યક્ષુરિન્દ્રિય અને ન જણાતા તેજને કેમ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે ? તેજ વેગવાન દ્રવ્ય હોય તો પણ યક્ષુ પુલતાં જ એકાએક લાખો યોગ્યન દૂરના સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરેને તેજ કેવી રીતે ગ્રહી શકે ? અથવા તો નયનનું યિચારું અલ્પ તેજ ચારે બાજુ પ્રસરતા, સકલ ભુવનમાં ફેલાયેલા પ્રભાવવાળા વિપુલ સૂર્યતેજથી પોતાની ગતિમાં ઝુકાવટ પામે, પરિણામે આ રીતે તો આપણને સૂર્યનું દર્શન ન થાય. વળી યક્ષુ તેજસ દ્રવ્ય છે એ પક્ષને સ્વીકારી તમે કાચ, અભ્રપટલ, સ્ફટિકથી અન્તરિત પદાર્થના આક્ષુષ પ્રત્યક્ષનું સમર્થન કેવી રીતે કરશો ? તેથી હે સજ્જન ! શક્તિવિશેષથી યુક્ત ગોલક જ યક્ષુરિન્દ્રિય છે એમ સ્વીકારો.

23. ઉચ્યતે । ન ખલુ ભવદનુશાસનેન યુક્તિવિરુદ્ધમર્થમમ્યુપગચ્છામઃ । પ્રાપ્યકારિ હિ કારકં દૃષ્ટમ્ । કૃષ્ણસારપક્ષે ચ કુતઃ પ્રાપ્યકારિત્વમ્ ? શક્તિરપિ કલ્પમાના નિરાશ્રયા ન પરિકલ્પનીયૈવેતિ તદાશ્રયચિન્તાયાં ન ગોલકમાત્રમાશ્રયો ભવિતુમર્હતિ, અપ્રાપ્યકારિત્વપ્રસજ્ઞાત્ ઇતિ તદધિકરણં તેજ એવ શક્તેરાશ્રયો ભવેત્ ।

23. નૈમાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અમે તમારા હુકમથી યુક્તિ-વિરુદ્ધના અર્થનો સ્વીકાર નહિ કરીએ. કારકને અમે પ્રાપ્યકારી દેખ્યું છે. હવે કાકી યક્ષુ છે એ પક્ષમાં યક્ષુની પ્રાપ્યકારીતા ક્યાંથી ઘટશે ? શક્તિની કલ્પના કરો તો પણ શક્તિને નિરાશ્રય તો ન કલ્પવી જોઈએ. એટલે શક્તિના આશ્રયનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વિચારણામાં ગોલકમાત્ર તેનો આશ્રય બનવાને લાયક નથી, કારણ કે તેમ માનતાં યક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી બની જવાની આગતિ આવશે. તેથી, ગોલકના અધિકરણુભૂત તેજ જ શક્તિનો આશ્રય બને.

24. નનુ ચ પ્રાપ્યકારિત્વમેવ ચિન્ત્યં વર્તતે । તદ્ધિ રસનસ્પર્શનયોઃ કેવલ-મવલોક્યતે લોકે । ચક્ષુઃશ્રોત્રે તુ દૂરદેશવ્યવસ્થિતવિષયગ્રાહિણી કથં પ્રાપ્યકારિણી સ્યાતામ્ ? વ્રાણં તુ ત્રિપુટિકાનિકટનિહિતપદાર્થગન્ધમપિ ગૃહ્ણતિ; દૂરતોડપિ ચ પ્રચલદનિલબલવેહ્લિતફુલ્લમલ્હિકાદિસૌરમમુપલભતે । ત્રિપુટિકોપકણ્ઠઢૌકિતેનાપિ દ્રવ્યેણ ન તસ્ય સન્નિકર્ષ ઇતિ તદપ્યપ્રાપ્યકાર્યેવ । તસ્માચ્છક્તિવિશેષણમધિષ્ઠાન-મેવ તત્તદિન્દ્રિયમિતિ ગૃહ્યતામ્ । ઉત્સૃજ્યતાં પ્રાપ્યકારિત્વપક્ષઃ । ચક્ષુષિ ચ ચન્દ્રાર્કગ્રહાદિગ્રાહિણિ નિતરાં પ્રાપ્યકારિત્વમયુક્તમેવ ।

24. શંકાકાર — પ્રાપ્યકારીત્વ વિચારણીય છે. લોકમાં તો કેવળ રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારીતા દેખાય છે. યક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય તો દૂર દેશમાં રહેલા વિષયનું ગ્રહણ કરે છે. એટલે તે કેવી રીતે પ્રાપ્યકારી બને ? ઘ્રાણુન્દ્રિય તો નાક પાસે રાખેલા પદાર્થની ગંધને પણ ગ્રહણ કરે છે અને વાતા પવનના બળે હાલતા વિકસિત મલ્હિકાપુષ્પની સુગંધને પણ તે દૂરથી ગ્રહણ કરે છે. નાક પાસે લવાયેલા દ્રવ્ય સાથે પણ ઘ્રાણુન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ નથી, એટલે તે અપ્રાપ્યકારી જ છે. તેથી શક્તિથી વિશિષ્ટ

અધિષ્ઠાન જ તે તે ઇન્દ્રિય છે તેમ તમે સ્વીકારો, પ્રાપ્યકારીતાનો પક્ષ છોડી દો. ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ વગેરેને ગ્રહણ કરનારી ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી ગણવી એ તો સદંતર અયોગ્ય જ છે.

25. અત્રોચ્યતે । ન પ્રાપ્યકારિત્વમુત્સૃષ્ટુ શક્તુમઃ । કારકત્વમેવ હિ તથા સત્યેષામુત્સૃજેમ । કારકં ચાપ્રાપ્યકારિ ચેતિ ચિત્રમ્ । અદૃષ્ટમપિ કારક- માત્મનો વ્યાપકત્વાત્ તદ્વૃત્તિ ધર્માદિકં ન અપ્રાપ્યકારિ ભવેત્ , ક્લિમુત દૃષ્ટં ચક્ષુરાદિ કારકમિતિ ? અપ્રાપ્યકારિત્વે ચ શક્તેરવિશેષાત્ કુહ્યાદિવ્યવહિતમપિ વસ્તુ ચક્ષુષા દૃશ્યેત । તત્ર કાર્યાનુપલમ્ભાન્ન શક્તિઃ કલ્પ્યતે ઇતિ ચેત્ , કિં શક્તિઃ કલ્પ્યતે ? ।

25. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અમે પ્રાપ્યકારીતાને છોડી શકીએ નહિ. એમ કરીએ તો અમે કારકતાને જ છોડી દીધી ગણાય. કારક હોય અને છતાં અપ્રાપ્યકારી હોય એ તો વિચિત્ર ગણાય. આત્મા વ્યાપક હોઈ તેમાં સમવાયક અધથી રહેતા ધર્મ આદિ અદૃષ્ટ કારક પણ અપ્રાપ્યકારી ન હોય તો પછી ચક્ષુ આદિ દૃષ્ટ કારક અપ્રાપ્યકારી કયાંથી હોય ? ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી હોય તો તેનામાં અપ્રાપ્ત (=અસન્નિકૃષ્ટ) અધી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સમાનપણે હોઈને ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત વસ્તુને પણ ચક્ષુ દેખે. ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત વસ્તુના દર્શનરૂપ કાર્યની અનુપલબ્ધિ ઉપસ્થિત્યાં શક્તિને કલ્પવામાં નથી આવતી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે તો પછી શક્તિની કલ્પના જ તમે શા માટે કરો છો ?

26. કિં તેજ ઇતિ ? તેજઃસમ્પ્રધારણાયાં તેજસો દ્રવ્યત્વાત્ વ્યવધાના- ચનુગુણમ્ , અમૂર્તયાસ્તુ શક્તેર્વ્યવધાનમબાધકં ભવેદિતિ તેજ એન્દ્રિયં કલ્પનીયં ન શક્તિઃ, શક્તિમદધિષ્ઠાનં વા ।

26. શંકાકાર — ચક્ષુરિન્દ્રિય તેજ છે એવી કલ્પના તમે કેમ કરો છો ? [તે ધારણાતું શું પ્રયોજન છે ?]

નૈયાયિક — ચક્ષુરિન્દ્રિય તેજ છે એવી ધારણા અમે કરીએ છીએ કારણ કે તેજ દ્રવ્ય હોઈ, તે વ્યવધાન વગેરેને અનુકૂળ છે, અર્થાત્ વ્યવધાન વગેરેને કારણે ચક્ષુ વિષયનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી, જ્યારે શક્તિ તો અમૂર્ત હોઈ વ્યવધાન વિષયગ્રહણમાં આધક ન બને; એટલે તેજ જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એમ કલ્પવું જોઈએ અને નહિ કે શક્તિ કે શક્તિયુક્ત અધિષ્ઠાન ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એમ.

27. પ્રાપ્યકારિતા ચ શ્રોત્રસ્ય તાવત્ વીચીસન્તાનસદૃશશબ્દપરમ્પરારમ્ભ- દ્વારેણ દર્શિતા શબ્દાધિકરણે । ઘ્રાણસ્યાપિ સમીરણાન્દોલિતકુન્દલતાદિપ્રસૂતતત્પર- માણુનિકરાધિકરણગન્ધગ્રહણાત્ પ્રાપ્યકારિતા । ન ચ પરમાણૂનામપસર્પણે દ્રવ્યપરિક્ષયાઘાશઙ્કનીયં, ભૂયસ્ત્વાત્ પરમાણૂનામ્ । અત એવ ગન્ધદ્વારકતદ્દ્રવ્યસમ્પર્ક- દોષનિર્હરણાય પ્રાયશ્ચિત્તમશુચિદ્રવ્યઘ્રાણે સમામનન્તિ ।

27. શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારિતા જળતરંગોની હારના જેવી શબ્દની હારની ઉત્પત્તિ દ્વારા શબ્દાધિકરણમાં દર્શાવી છે. પવનથી આદોલિત કુંદલતા વગેરેમાંથી ફેલાતા પરમાણુઓ-૩૫ અધિકરણમાં રહેલી ગંધને ગ્રહણ કરવાને કારણે શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારિતા છે. પરમાણુઓના અપસર્પણમાં દ્રવ્યના ક્ષય વગેરેની આશંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે પરમાણુઓ ધણા હોય છે. ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવાથી જ ગંધ દ્વારા થતા તે દ્રવ્યના સંપર્કનો દોષ દૂર કરવા અશુચિ દ્રવ્યને સુંઘવામાં શાસ્ત્રો પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે.

28. ચક્ષુષસ્તેજઃપ્રસરણાત્ પ્રાપ્યકારિતા । અનુપલમ્બમાનં તેજ इति चेत् , किं चन्द्रमसः परभाग उपलम्ब्यते पृथिव्याश्चाधोभागः ? न खलु प्रत्यक्षैकशरणाः पदार्थाः, अनुमानादिभिरप्येषामुपलम्भः सम्भवत्येव । उक्तं चानुमानम् । रूपोपलब्धिकार्येण तैजસમેव चक्षुरनुमीयते, तेजોદ્રવ્યં हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं दृष्टमिति ।

28. તેજના પ્રસારના કારણે ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતા છે. તેજ દેખાતું નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે શું ચંદ્રનો પાછલો ભાગ દેખાય છે, પૃથ્વીનો નીચલો ભાગ દેખાય છે ? પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કેવળ પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ થતું નથી. અનુમાન આદિ વડે પણ એમની ઉપલબ્ધિ સંભવે છે જ, અને અમે અનુમાન આપ્યું છે. ૩૫ની ઉપલબ્ધિરૂપ કાર્ય ઉપરથી ચક્ષુ તેજસ જ છે એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે દીપ આદિ તેજસ દ્રવ્ય ૩૫નું પ્રકાશક છે એવું દેખ્યું છે.

29. પ્રત્યક્ષેણ તુ નાયનં તેજઃ કિમિતિ નોપલમ્બ્યતે इति ? तदुच्यते । विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवाभिभवादिवशेन गतयो भवन्ति । तद्यथा – सर्वतः प्रसरता बहलबहलेन शीतस्पर्शाश्रयेण द्रव्येण व्याप्तौ हेमन्तशिशिरौ ऋतू भवतः, निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपलब्धेः । अथ सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिर्न शुक्लरूपस्येति । तेजोद्रव्येण च निर्गलं विजृम्भमाणेन भूयसा ग्रीष्मो भवति । तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योष्णस्पर्शस्यैव ग्रहणं, न भास्वररूपस्येति । भास्वरं च कार्तस्वरादौ तैजसद्रव्ये रूपमुपलम्ब्यते, नोष्ण-स्पर्शः । उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनतप्ते जले ज्वलनगुण उष्णस्पर्शोऽनुभूयते, न भास्वरं रूपमिति । एवमिह नयनरश्मौ तेजसि द्रव्ये द्वावपि रूपस्पर्शौ नोपलम्ब्येते इति कमुपालमेमहि । उक्तं च—‘दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्’ इति [न्यायसूत्र ३.१.५३] । न च सर्वत्र नयनरश्मेर-नुपलम्भः । क्वचिद्धि वृषदंशप्रभृतीनां नक्तञ्चराणां निशि निबिडतमतमःपङ्कपटला-वल्लिते वेश्मनि सञ्चरतां चाक्षुषं तेजो भास्वरं रूपं दूरमपि प्रसरद्दुपलम्ब्यत एव ।

અન્યત્ર તુ મધ્યન્દિનોલ્કાપ્રકાશવદગ્રહણમસ્મદાદિનયનરશ્મેઃ । અયં તુ વિશેષઃ
 ઉલ્કારૂપસ્ય દિવાકરકરવિભવાભિભૂતત્વાદગ્રહણં, નયનરશ્મિરૂપસ્ય ત્વનુદ્ભૂતત્વાદેવેતિ ।
 યત્તુ કાચાભ્રપટલસ્ફટિકાન્તરિતપદાર્થોપલમ્બનં, તત્ર કાચાદીનાં કૈષાંચિત્
 અતિસ્વચ્છત્વાત્ કૈષાંચિચ્ચ સસુષિરત્વાચ્ચાક્ષુષતેજઃપ્રસરનિરોધકૌશલં નાસ્તીતિ
 નાપ્રાપ્યકારિત્વં ચક્ષુષસ્તાવતા ભવતિ ।

29. શંકાકાર — પ્રત્યક્ષ વડે નયનનું તેજ કેમ ઉપલબ્ધ થતું નથી ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ઉદ્ભવ, અભિભવ વગેરેને લીધે
 દ્રવ્યો અને ગુણોની વિચિત્ર દશાઓ થાય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, ચારે બાજુ પ્રસરતા, શીત-
 સ્પર્શના આશ્રયભૂત પુષ્કળ દ્રવ્યથી (જલથી) હેમન્ત અને શિશિર બન્ને ઋતુઓ વ્યાપ્ત
 હોય છે, કારણ કે આધાર વિનાના શીતસ્પર્શગુણની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; ત્યાં જલદ્રવ્ય
 હોવા છતાં શીતસ્પર્શની જ ઉપલબ્ધિ થાય છે. શુક્ર રૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેજસ
 દ્રવ્ય નિરર્ગલ પૂમ જ વિસ્તરતાં ગ્રીષ્મ ઋતુ થાય છે; ત્યાં તેજસ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેના
 ગુણ ઉષ્ણસ્પર્શનું જ ગ્રહણ થાય છે, ભાસ્વરરૂપનું ગ્રહણ થતું નથી. સુવર્ણ આદિ તેજસ
 દ્રવ્યમાં ભાસ્વર રૂપનું ગ્રહણ થાય છે, ઉષ્ણસ્પર્શનું ગ્રહણ થતું નથી. ઉદાન્તર્ગત તેજસ
 દ્રવ્યમાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અનુભવ થાય છે, ભાસ્વર રૂપનો અનુભવ થતો નથી. એ જ રીતે
 અહીં ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં—તેજસ દ્રવ્યમાં રૂપ અને સ્પર્શ બન્ને અનુભવાતા નથી,
 એટલે શેને અનુભવીએ ? અને કહ્યું પણ છે કે ‘દષ્ટ અને અનુભિત અર્થોને તમે આવા
 થાવ અને આવા ન થાવ એવો વિધિ કે નિષેધ કરવો પ્રમાણીએ ઘટતો નથી; કારણ કે
 પ્રમાણીનું કામ તો અર્થોના તત્ત્વને — સ્વભાવને જ ગ્રહણ કરવાનું છે’. વળી, સર્વત્ર ચક્ષુ-
 કિરણોની અનુપલબ્ધિ નથી. કેટલીક વાર બિલાડા વગેરે નિશાચર પ્રાણીઓ જ્યારે રાત્રે ઘેર
 અંધકારથી ઘેરાયેલા ઘરમાં સંચરે છે ત્યારે તેમની ચક્ષુનું ભાસ્વર રૂપ ધરાવતું તેજ દૂર
 સુધી પ્રસરતું આપણને જણાય છે જ. અન્ય પ્રાણીઓની બાબતમાં, મધ્યાહને જેમ ઉલ્કા-
 પ્રકાશનું ગ્રહણ નથી થતું તેમ આપણા ચક્ષુકિરણોનું ગ્રહણ નથી થતું — ફેર માત્ર એટલો
 કે સૂર્યકિરણોના પ્રતાપથી અભિભૂત થવાને કારણે ઉલ્કાના રૂપનું ગ્રહણ નથી થતું જ્યારે
 ચક્ષુકિરણોનું રૂપ અનુદ્ભુત હોવાથી તેનું ગ્રહણ નથી થતું. કાચ, અખરખ, સ્ફટિકથી
 અન્તરિત પદાર્થોનું ગ્રહણ ચક્ષુ કરે છે તેમાં કાચ વગેરેમાંથી કેટલાક અતિસ્વચ્છ હોવાને
 કારણે અને કેટલાક છિદ્રાળુ હોવાને કારણે કાચ વગેરે ચાક્ષુષ તેજના પ્રસારનો અવરોધ કરી
 શકતા નથી, એટલે કાચ વગેરેથી અન્તરિત પદાર્થોનું ચક્ષુરિન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે એટલા
 માત્રથી ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી નથી બની જતી.

30 યત્તુ કુતો નયનરશ્મેરીદ્દશી ગતિર્ગગનમાક્રમ્ય યદ્ગમસ્તિમાલિનં સ્પૃશતિ,
 ન પ્રતિહન્યતે ચ સાવિત્રેણ વેગવતા તેજસેતિ । ઉક્તમત્ર દષ્ટાનુમિતાનાં નિયોગપ્રતિ-
 ષેધાનુપપત્તિરિતિ । કાર્યસત્તયા હિ તથાવિઘ્નં કારણં કલ્પ્યતે, યદ્ દૂરમપિ

પ્રસરતિ, પ્રસરદપિ પેરેણ ન નિરુદ્ધયતે । દૃષ્ટશ્ચાનિરોધો મર્જનકપાલાદૌ તેજસઃ
પચ્યમાનદ્રવ્યપાકસિદ્ધેઃ । કલશે ચ નિષિક્તાનામપાં બહિઃ શીતસ્પર્શપ્રહણાદનિરોધઃ ।
એવં નયનરશ્મેરપિ ભવિષ્યતિ । ન તુ ગોલકસ્યૈવ શક્તિકલ્પના લઘ્વીતિ વક્તવ્યમ્,
પ્રાપ્યકારિકારકસ્વરૂપપરિત્યાગપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રાપ્યકારીણિ ચક્ષુઃશ્રોત્રે, ત્વગાદિવત્ ઇતિ ।
અત એવ સર્વેન્દ્રિયાણાં પ્રાપ્યકારિત્વં પશ્યદ્ભિઃ શાસ્ત્રજ્ઞૈરિન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષઃ ષટ્પ્ર-
કારો વ્યાખ્યાતઃ ।

30. નયનકિરણોની આપ્તમાં એવું કેમ કે ગગનને ઉલ્લંઘી તે સૂર્યને સ્પર્શે છે અને સૂર્યના વેગવાન તેજથી તે પ્રતિઘાત પામતા નથી ? — આ જે પ્રશ્ન તમે પૂછો છો તેના ઉત્તરમાં અમે કહ્યું છે કે દૃષ્ટ અને અનુભિત અર્થોને તમે આવા થાય અને આવા ન થાય એવો વિધિ કે નિષેધ પ્રમાણે કરવો ઘટતો નથી. કાર્યની સત્તા ઉપરથી તેવા પ્રકારનું કારણ કલ્પવામાં આવે છે જે દૂર દૂર પ્રસરે છે અને પ્રસરતું તે બીજાથી અવરોધ પામતું નથી; કઢાઈ, તાવડી, આદિમાં તેજનો અવરોધ થતો દેખ્યો નથી કારણ કે રાંધવા મૂકેલ દ્રવ્યનો પાક થાય છે; ઘડામાં નાખેલા પાણીના શીતસ્પર્શનું ઘડાની બહાર ગ્રહણ થાય છે એ ઉપરથી પુરવર થાય છે કે જલદ્રવ્યનો અવરોધ થતો નથી; એવી જ રીતે નયનકિરણોનું પણ થશે. ગોલકની શક્તિની કલ્પના કરવામાં લાભ છે એમ ન કહેવું જોઈ એ કારણ કે કારકના પ્રાપ્યકારીતારૂપ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાની આપ્તિ આવે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી છે, ત્વજ્ આદિની જેમ. એટલે જ બધી જ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી દેખતા શાસ્ત્રોએ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષના છ પ્રકારો સમજાવ્યા છે.

31. પ્રાપ્યકારિતા ચ ન ગોલકસ્યોપપદ્યતે, તદપ્રાપ્તસ્ય પર્વતાદેર્પ્રહણાત્
પ્રાપ્તસ્ય ચ પ્રત્યુતાઞ્જનશલાકાદેરપ્રહણાત્ । અતો ન ગોલકં ચક્ષુઃ ।

ચિકિત્સાદિપ્રયોગસ્તુ ગોલકે યઃ પ્રવર્તતે ।

સોડયમાધારસંસ્કારઃ આધેયસ્યોપકારકઃ ॥

અત એવ ગોલાકગુણદોષાનુવર્તિત્વમપિ ત્રિષયોપલબ્ધેર્ઘટમાનમ્, આધારદ્વારકૌ
હિ તદાધેયસ્યૈવ તૌ ગુણદોષાવિતિ । તસ્માદપ્રાપ્તત્રિષયપ્રહણાનુપપત્તેર્ગોલકચક્ષુઃપક્ષો
મિશ્નૂત્પ્રેક્ષિતઃ પ્રેક્ષાવતાં હૃદયેષુ ન વિશ્રામ્યતીતિ પ્રાપ્યકારિ તેજ એવ ચક્ષુરિતિ
સ્થિતમ્ ।

31. ગોલકની પ્રાપ્યકારીતા ઘટતી નથી. કારણ કે ગોલક સાથે સંયોગ ન પામેલા પર્વત વગેરેનું ગ્રહણ થાય છે જ્યારે ગોલક સાથે સંયોગ પામેલાં અંજન, શલાકા આદિનું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી ગોલક ચક્ષુ નથી. ગોલક ઉપર ચિકિત્સા વગેરેનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના આશ્રયરૂપ ગોલકનો સંસ્કાર થાય છે જેના દ્વારા આધેયરૂપ

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ઉપકાર થાય છે. એટલે જ ગોલકના ગુણ્ય-દોષ અનુસાર વિષયના જ્ઞાનમાં પણ ગુણ્ય-દોષ ઘટે છે, કારણ કે આધાર દ્વારા તે આધારના આધેયમાં તે ગુણ્ય-દોષ આવે છે. અપ્રાપ્ત વિષયનું પ્રહણ્ય ન ઘટતું હોઈ, ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ ઔદ્ધોએ કહેયેલા પક્ષ શુદ્ધિમાનોના હૃદયમાં સ્થિર થતો નથી. એટલે પ્રાપ્યકારી તેજ જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ નિમ્નિયત થયું.

32. इत्थं भौतिकेन्द्रियवादेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेर्न कापिलकथितमाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते ।

32 આમ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ સિદ્ધાન્તમાં પણ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્યકારીતા સિદ્ધ થતી હોઈ, સાંખ્યોએ કહેલ ઇન્દ્રિયોની આહંકારિકતા ઘટતી નથી.

33. ननु पक्षद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोपपत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति ? उच्यते । एकप्रकृतिकत्वे हीन्द्रियाणामेकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत् सर्वाणि वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः, कारणस्याविशेषात् । कारणनियमाधीनो हि कार्यनियमः । अहङ्काराख्यं च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्तियुक्तम् । इन्द्रियाण्यपि तथा भवेयुः । एकविषयप्रकाशनशक्तियुक्ते तस्मिन् कथमिन्द्रियान्तराणि विषयान्तरग्राहीणि भवेयुः ? भौतिकत्वे तु भूतानां भेदात् गुणोत्कर्षयोगित्वान्नियतविषयग्राहीन्द्रियप्रकृतित्वम् । तथा च प्रदीपादितेजः रूपरसाद्यनेकविषयसन्निधानेऽपि रूपस्यैव प्रकाशकमुपलब्धम् । अतस्तेजःप्रकृति चक्षुरिन्द्रियमपि रूपस्यैव प्रकाशकं भवितुमर्हति । एवमिन्द्रियान्तरेष्वपि वक्तव्यम् । तदेष विषयनियमः प्रकृतिनियमकारित इन्द्रियाणामिति भौतिकानीन्द्रियाणि ।

33. શંકાકાર — ઉપયુક્ત બન્ને પક્ષોમાં પ્રાપ્યકારીતા ઘટતી હોઈ, ઇન્દ્રિયોના ભૌતિકત્વ પ્રત્યે તમને નૈયાયિકોને કેમ પક્ષપાત છે ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. જે બધી ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ એક જ હોય તો કાં તો બધા વિષયોને જાણનારી એક જ ઇન્દ્રિય હોય, કાં તો બધી ઇન્દ્રિયો બધા વિષયોને જાણનારી હોય કારણ કે તેમનું ઉપાદાનકારણ એક જ છે. અમુક કારણને અધીન અમુક કાર્ય હોય છે. અહંકાર નામનું ઉપાદાનકારણ બધા વિષયોને જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેથી ઇન્દ્રિયો પણ તેવી જ હોય. જે અહંકાર એક વિષયને જ જાણવાની શક્તિ ધરાવતું હોય તો બીજી ઇન્દ્રિયો બીજા વિષયને કેવી રીતે જાણી શકે ? ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં, જૂતો તો લિન્ન લિન્ન સ્વભાવવાળાં હોઈ, અમુક જ વિષયને પ્રહણ્ય કરનારું તે તે ઇન્દ્રિયનું તે તે ઉપાદાનકારણ છે. પ્રદીપ આદિનું તેજ રૂપ, રસ આદિ અનેક વિષયો નજીક હોવા છતાં રૂપને જ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેજ જેનું ઉપાદાનકારણ છે એવી ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ રૂપને જ પ્રકાશિત કરવાને લાયક છે. આમ જ બીજી ઇન્દ્રિયોની આબતમાં

કહેવું જોઈએ. તેથી અમુક ઇન્દ્રિય અમુક જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે એનું નિયામક છે અમુક ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાનકારણ અમુક જ ભૂત છે એ, એટલે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે.

34. યદ્યેવં તૈજસેન ચક્ષુષા કથં પાર્થિવસ્ય રૂપસ્ય ગ્રહણં પૃથિવ્યા એવ વા, આપ્યેન ચ રસનેન પાર્થિવસ્ય રસસ્ય, વાયવીયેન સ્પર્શનેન્દ્રિયેણ ચ પૃથિવ્યાદિ-સ્પર્શસ્ય, તદિદં પ્રકૃતિનિયમેડપિ કથં વિષયસાંકર્ષમિતિ ? નૈષ દોષઃ, રૂપાદિ-વિષયવિષયોડપિ હ્યેષાં નિયમો ન તદાશ્રયવિષયઃ । તૈજસં હિ પ્રદીપાદિદ્રવ્યં રૂપમેવ પ્રકાશયદ્ દૃશ્યતે, ન તેજોવૃચ્યેવ રૂપમ્ । આપ્યમપિ દ્રવ્યં રસમેવ વ્યનક્તિ, ન તુ સલ્લિલસ્થમેત્રેતિ । વ્રાણે તુ ન કશ્ચિદ્દોષઃ, તદ્ગ્રાહ્યસ્ય ગન્ધસ્ય પૃથિવ્યેકવૃત્તિ-ત્વાદિતિ । દ્રવ્યસ્યાપિ દર્શનસ્પર્શનગ્રાહ્યત્વમવિરુદ્ધમિત્યં ભૌતિકત્વેડપીતિ ।

34. શંકાકાર — જો એમ હોય તો તૈજસ ચક્ષુરિન્દ્રિય પાર્થિવ રૂપનું કે પૃથ્વીના જ રૂપનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? જલીય રસનેન્દ્રિય પાર્થિવ રસનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? વાયવીય સ્પર્શનેન્દ્રિય પૃથ્વી વગેરેના સ્પર્શનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? આમ અમુક ઇન્દ્રિય અમુક જ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થઈ હોવા છતાં વિષયસાંકર્ષ કેમ ?

નૈયાયિક — આ દોષ (વિષયસાંકર્ષરૂપ દોષ) આવતો નથી. અમુક ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિય અમુક જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે એ નિયમ રૂપ આદિ વિષયવિષયક છે અને નહિ કે રૂપ આદિ વિષયના આશ્રયવિષયક, કારણ કે તૈજસ પ્રદીપ આદિ દ્રવ્ય રૂપને જ પ્રકાશિત કરતું દેખાય છે અને નહિ કે તેજદ્રવ્યમાં જ રહેલા રૂપને, જલીય દ્રવ્ય રસને જ પ્રકાશિત (અભિવ્યક્ત) કરે છે અને નહિ કે જળમાં જ રહેલા રસને, ઘણની ખાખતમાં તે કોઈ દોષ નથી કારણ કે ઘણેન્દ્રિયનો ગ્રાહ્ય વિષય ગંધ કેવળ પૃથ્વીમાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે. આમ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય ચક્ષુરિન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે એ ખાખતમાં કોઈ વિરોધ કે ખાધા આવતી નથી.

35. યદુક્તં મહદણુગ્રહણાચ્ચાભૌતિકાનીન્દ્રિયાણીતિ, પરિહૃતં તત્, ગોલકા-ચ્છિષ્ઠાનાતિરિક્તસ્યેન્દ્રિયસ્ય દર્શિતત્વાત્ । તચ્ચ વિતતત્વાત્ વિતતગ્રાહિ ભવત્યેવ । વિતતેનાપિ ચ તેજસાડણુદ્રવ્યં પ્રકાશ્યમાનં દૃશ્યતે દીપાદિના તણ્ડુલાદીતિ । અતોડપિ નાહકારિકત્વમ્ ।

35. ઇન્દ્રિયો મહત્પરિમાણુવાણી અને આણુપરિમાણુવાણી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરતી હોવાથી તે ભૌતિક નથી એમ તમે જે કહ્યું તેનું નિરાકરણ અમે કર્યું છે, કારણ કે અમે દર્શાવ્યું છે કે ઇન્દ્રિય ગોલક આદિ અધિષ્ઠાનોથી અતિરિક્ત છે અને તેવી ઇન્દ્રિય મહત્પરિમાણુવાણી અને આણુપરિમાણુવાણી વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે. તે વિતત હોઈ વિતતને ગ્રહણ કરે જ. તેજ દ્રવ્ય વિતત હોવા છતાં આણુદ્રવ્યને પણ પ્રકાશિત કરતું દેખાય છે, જેમકે દોષ આદિ ચોખાના કણ આદિને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી પણ ઇન્દ્રિયો આહકારિક નથી.

36. યત્ પુનરભ્યઘાયિ ભૌતિકત્વે પરગુણવત્ સ્વગુણ્યાપિ પ્રકાશકમિન્દ્રિયં સ્યાદિતિ, તદયુક્તમ્, સગુણસ્યેન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયભાવાત્ । ઇન્દ્રિયેણ હિ સતા તેન વિષયઃ પરિચ્છિદ્યતે । સગુણસ્ય ચાસ્યેન્દ્રિયત્વં, સ્વગુણરહિતં તદિન્દ્રિયમેવ ન સ્યાત્, અનિન્દ્રિયં ચ કથં ગ્રાહકમ્ ? અત ઇન્દ્રિયગુણાનામ્ પ્રમાણકોટ્યન્તઃપતિતત્વાન્ન પ્રમેયત્વમ્ । તસ્માદ્ ભૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ સ્વં સ્વં વિષયમુપલભન્ત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

36. વળી, તમે જે કહ્યું કે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોય તો તેઓ પરગુણની જેમ સ્વગુણને પણ પ્રકાશિત કરે, તે યોગ્ય નથી કારણ કે સગુણ ઇન્દ્રિય જ ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્રિય હોવાથી જ ઇન્દ્રિય વિષયને જાણે છે. સગુણ ઇન્દ્રિયમાં જ ઇન્દ્રિયપણું છે, સ્વગુણરહિત ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય જ ન અને, અને જે ઇન્દ્રિય ન હોય તે ગ્રાહક કેવી રીતે અને ? તેથી ઇન્દ્રિયગુણો પ્રમાણની કોટિમાં પડતા હોવાથી તેઓ પ્રમેય નથી. તેથી ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને જ જાણે છે એ પુરવાર થયું.

37. પ્રયોગસ્તુ-પાર્થિવં વ્રાણં, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે ગન્ધસ્યૈવ વ્યઞ્જકત્વાત્, ગન્ધયુક્તદ્રવ્યવત્ । તત્ર વ્યઞ્જકત્વમાત્રમનૈકાન્તિકમિતિ ગન્ધસ્યૈવ વિશેષ્યતે । સોડયમસિદ્ધો હેતુર્ભવેત્, ગન્ધત્વસ્યાપિ વ્રાણવ્યઙ્ગ્યત્વાદિતિ રૂપાદિમધ્યે ઇત્યુક્તમ્ । તથાડપિ સન્નિકર્ષેણ વ્યભિચાર ઇતિ તદ્વચુદાસાય દ્રવ્યત્વે સતીતિ વિશેષણમ્ । एवं રસનાદિષ્વપિ પ્રયોગા યોજનીયાઃ । શ્રોત્રં ત્વાકાશૈકદેશ ઇતિ શબ્દાધિકરણે નિર્ણાતમ્ । ગન્ધાદિવિષયોપલબ્ધિનિબંધનસુખદુઃખોપભોગહેતુભૂતધર્માધર્મોપનિબદ્ધાનાં ચેન્દ્રિયાણામિન્દ્રિયત્વમિતિ તદ્વશાચ્ચથા યથા નિયતવિષયગ્રહણકરણતા ઘટતે તથા તથા કલ્પ્યતે ઇતિ સર્વમનવધમ્ ।

37. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-ધ્રાણુનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે, કારણ કે ધ્રાણુ દ્રવ્ય હોવા સાથે ૩૫ આદિમાંથી કેવળ ગંધનું જ વ્યંજક (પ્રકાશક) છે, ગંધયુક્ત દ્રવ્યની જેમ. ત્યાં 'કારણ કે તે વ્યંજક છે' એટલું જ કહેતાં હેતુ અનેકાન્તિક અને જાય, એટલે 'ગંધનું જ' એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. 'તે ગંધનું જ વ્યંજક છે' એટલે હેતુ અસિદ્ધ અને જાય, કારણ કે ગંધત્વ પણ ધ્રાણુન્દ્રિયથી વ્યંજ્ય છે, એટલે '૩૫ આદિમાંથી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પણ સન્નિકર્ષથી વ્યભિચારદોષ આવે, એટલે તે દૂર કરવા 'દ્રવ્ય હોવા સાથે' એવું વિશેષણ મૂક્યું છે. આ જ પ્રમાણે રસનેન્દ્રિય આદિની આપ્તમાં પણ અનુમાનપ્રયોગો કરવા જોઈએ. શ્રોત્રેન્દ્રિય તો આકાશનો જ ભાગ છે એ વસ્તુ શબ્દાધિકરણમાં નિર્ણાત કરવામાં આવી છે. ગંધ આદિ વિષયોના ગ્રહણને કારણે થતા સુખ-દુઃખના ઉપભોગના હેતુભૂત ધર્મ-અધર્મ અનુસાર ઘટિત ઇન્દ્રિયોતું ઇન્દ્રિયપણું છે, એટલે તેને વશે જેમ જેમ નિયત વિષયના ગ્રહણની કરણતા ઘટે તેમ તેમ કલ્પવામાં આવે છે, તેથી સધળું નિર્દોષ છે.

38. આહ — ભવન્તુ ભૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ, પञ्चेति तु न युक्तमुक्तम् । त्वगेव ह्येकमिन्द्रियं भवितुमर्हति, सर्वत्रानपायात् । करतलकपोलकण्ठादिवर्तिनापि त्वगिन्द्रियेण रूपोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, न, अवयवविशेषे शक्तिविशेषनियमात् । न हि पाणिना पादेन वोपस्थकार्यं कर्तुं शक्यते । अस्ति चावयवविशेषे स्वभावविशेषवैचित्र्यम् ।

તુષારકર્પૂરાપૂર્ણવારિણ્યુત્તરમાનસે ।

યથા ચ વૃષણૌ સ્નાતુઃ સ્ફુટતો ન તથા સ્ફિચૌ ॥

क्लिन्नार्द्रतृणकाष्ठादिधूमेन कटुना यथा ।

मूर्धाऽक्षिवेदनोदेति न तथाऽवयवान्तरे ॥

તસ્માદવયવવિશેષવ્યવસ્થિતનાનાશક્તિસ્વચિતં ત્વગેવૈકમિન્દ્રિયમિતિ ।

38. શંકાકાર — ભલે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હો, પરંતુ ઇન્દ્રિયો પાંચ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ત્વયા જ એકમાત્ર ઇન્દ્રિય બનવાને પાત્ર છે, કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપી છે.

નૈયાયિક — [એમ માનતાં] કરતલ (=હથેળી), ગાલ, કંઠ આદિમાં રહેલી ત્વગિન્દ્રિય વડે રૂપના ગ્રહણની આપત્તિ આવશે.

શંકાકાર — ના, આ આપત્તિ આવશે નહિ, કારણ કે જીભ, નાક વગેરે અવયવ-વિશેષોમાં જ અમુક શક્તિવિશેષો છે. હાથ કે પગ ઉપરથી કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. અવયવવિશેષોમાં સ્વભાવવિશેષની વિવિધતા છે. તુષાર અને કર્પૂરથી પૂણું જળવાળા ઉત્તરમાનસ સરોવરમાં સ્નાન કરનારના જેમ વૃષણો ફાટે છે તેમ કૂલા ફાટતા નથી. વળા, ભેજવાળા અને ભીના તૃણ, કાઠ વગેરેના તીવ્ર ધુમાડાથી જેમ મૂર્ધા અને અક્ષીમાં વેદના થાય છે તેમ બીજા અવયવોમાં થતી નથી. તેથી અવયવવિશેષોમાં રહેલી જુદી જુદી શક્તિઓથી ખચિત ત્વયા જ એકમાત્ર ઇન્દ્રિય છે.

39. उच्यते । कुतोऽयमपूर्व एष महाप्राज्ञो वादी सरलमतीनस्मान् वञ्चयितु-
मागतः योऽवयवविशेषे शक्तिविशेषमाश्रयन्नप्येकमिन्द्रियं मन्यते । शक्तिभेदादाश्रयभे-
दाच्च नानात्वमेवैतदिन्द्रियाणां युक्तमित्यलं महात्मभिः सह कलहेन ।

મનુષ્યૈઃ સહ સંવાદો માદૃશાનાં હિ શોભતે ।

देवास्तु नररूपेण त इमे भान्ति वादिनः ॥

39. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આ અપૂર્વ મહાપ્રાજ્ઞ વાદી અમને સરળ જીદ્ધિવાળાને છેતરવા ક્યાંથી આવ્યો, જે અવયવવિશેષમાં શક્તિવિશેષ માનીને પણ એક ઇન્દ્રિય માને છે ? શક્તિભેદે અને આશ્રયભેદે ઇન્દ્રિયોનું અનેક હોવું જ યુક્ત છે, એટલે એ મહાત્માઓ સાથે કલહ (=વિવાદ) કરવો રહેવા દુષ્ટએ. મારા જેવાઓએ મનુષ્યો સાથે સંવાદ કરવો શોભે, જ્યારે આ વાદીઓ તેો નરરૂપે ભમતા દેવો જણાય છે.

57, નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. બધા ગુણો બધાં ભૂતોમાં ઉપલબ્ધ થતા નથી, કારણ કે સર્વત્ર પાણી ગંધરહિત ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ બ્યારે જલ પૃથ્વીના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે પાર્થિવ કણોના સંક્રમણને કારણે જલમાં ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે [આમ જલમાં ઉપલબ્ધ થતી ગંધ જલની સ્વાભાવિક નથી પણ ઔપાધિક છે]. તેવી જ રીતે તૈજસ દ્રવ્ય સુવર્ણમાં ગંધ-રસની ઉપલબ્ધિ, ગંધ-રસ જેમનામાં સમવાય સંબંધથી રહે છે તે પાર્થિવ-જલીય દ્રવ્યોનો સુવર્ણ સાથે સંયોગ થવાને કારણે થાય છે. શબ્દ તો સદાય આકાશમાં જ રહેતો જણાય છે. પૃથ્વી વગેરેના અવયવોના સંયોગ અને વિભાગથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે પૃથ્વી વગેરેમાં આશ્રિત છે એવો ભ્રમ પેદા કરે છે, પરંતુ આકાશ વિના તેનું પ્રકલ્પ થતું નથી, એટલે શબ્દ આકાશનો જ ગુણ છે, આ અમે અગાઉ પુરવાર કર્યું છે. તેથી સર્વ ભૂતોના સર્વ ગુણો નથી.

58 यच्च पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे तद्गुणानां चतुर्णामपि पार्थिवघ्राणेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यादिति, तन्न, गुणोत्कर्षस्य नियामकत्वात् । सातिशयगन्धगुणाधिकरणैः विजातीयद्रव्यावयवसंस्पर्शलेशरहितैः केवलपृथिव्यवयवैरदृष्टसहकारिभिर्वर्धितं घ्राणेन्द्रिय-मिति गन्धस्यैव ग्राहकम् । एतदेव च भूयस्त्वमाचक्षते, यथाऽऽह कणव्रतः ‘भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञानप्रकृतिः’ [वैशेषિકસૂત્ર ૮.૨૫] । इहाप्युक्तम्—‘तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात्’ इति [न्यायसूत्र ३.१.७१] । दृश्यन्ते च केवलपृथिव्यवयवोपादानेष्वपि पदार्थेषु व्यवस्थितकार्यनियमाः शक्तयः, यथा—

પાર્થિવત્વાવિશેષેऽપિ વિષં મરણકારણમ્ ।

અગદદ્રવ્યમન્યત્તુ જીવિતાય પ્રકલ્પતે ॥

તસ્માદપર્યયુયોગોऽયં ‘પાર્થિવેન ઘ્રાણેન ગન્ધવત્ તદ્રસાદયોऽપિ કથં ન ગૃહ્યન્તે ?’ ઇતિ । સાતિશયપ્રકૃતિગુણયોગેऽપિ ચ ન સ્વગુણગ્રહણનૈપુણ્યમિન્દ્રિયાણા-મિતીન્દ્રિયચિન્તાયાં નિર્ણાતમ્ । શ્રોત્રેણ તુ સ્વગુણસ્ય શબ્દસ્ય ગ્રહણમિતિ પરિશેષા-નુમાનપ્રમાણકોऽયમર્થઃ શબ્દપરીક્ષાયામેવ પરીક્ષિત ઇત્યલમતિપ્રસજ્ઞેન ।

58. પૃથ્વી ત્યાર ગુણો ધરાવતી હોય તો તેના ત્યારે ગુણો પાર્થિવ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય અને એમ જે તમે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ગુણોત્કર્ષ નિયામક છે. વિજાતીય દ્રવ્યના અવયવોનો જરા પણ સંસ્પર્શ ન ધરાવતા અને ઉત્કટ ગંધગુણના આશ્રયભૂત એવા કેવળ પૃથ્વીના અવયવો અદૃષ્ટનો સહકાર પામી ઘ્રાણેન્દ્રિયને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે ઘ્રાણેન્દ્રિય ગંધની જ ગ્રાહક છે. આને જ ભૂયસ્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે, જેમકે કહ્યાદે કહ્યું છે કે ‘ભૂયસ્ત્વને કારણે અને ગંધવત્ત્વને કારણે ઘ્રાણ્યનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે.’

[વે. સૂ. ૮૨૫]. અહીં ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ ગૌતમે કહ્યું છે કે 'ભૂયસ્ત્વને કારણે ઇન્દ્રિયો અમુક નિયત વિષયની જ આહક છે' [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૭૧]. કેવળ પૃથ્વીના અવયવો જોના ઉપાદાનકારણ છે તે પદાર્થોમાં પણ અમુક નિયત કાર્યો કરવાની શક્તિઓ હોય છે. વિષ અને રોગશમનમાં ઉપાયભૂત અન્ય દ્રવ્ય જાનને પાર્થિવ હોવા છતાં વિષ મરણનું કારણ છે જ્યારે અન્ય દ્રવ્ય રોગીને જીવાડવા સમર્થ છે. તેથી આવો પ્રશ્ન કરવો અયોગ્ય છે કે પાર્થિવ ધાતુન્દ્રિય ગંધની જેમ રસ આદિનું કેમ ગ્રહણ કરતી નથી ? પોતાના ઉપાદાન-કારણના ઉત્કટ ગુણનો યોગ ઇન્દ્રિયોને હોવા છતાં ઇન્દ્રિયો સ્વગુણને ગ્રહણ કરવાનું નૈપુણ્ય ધરાવતી નથી, એ અમે ઇન્દ્રિયની વિચારણા વખતે નિર્ણય કર્યું છે. પરંતુ શ્રોત્ર વડે સ્વગુણ શબ્દનું ગ્રહણ થાય છે એ વસ્તુ પરિશેષાનુમાનરૂપ પ્રમાણથી પુરવાર થાય છે, એની પરીક્ષા શબ્દપરીક્ષા વખતે જ કરી છે, એટલે વધુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

59. इति निपुणघियामसम्मत्तैषा

सकलगुणैकगुणत्वकल्पना ।

तदयमकलुषोऽभ्युपेयतां

गुणविनियोगविधिर्घयोदितः ॥

59. તેથી નિપુણબુદ્ધિવાળાઓ બધાં ભૂતોમાં બધા ગુણો છે એ કલ્પનાને કે એક ભૂતમાં એક ગુણ છે એ કલ્પનાને સ્વીકારતા નથી. માટે, અમે જણાવ્યા મુજબનો નિર્દોષ ગુણવિનિયોગવિધિ સ્વીકારો.

60. તેડમી हेयाः कृतकमधुरं रूपमादर्शयन्त-

स्तित्काहाराः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियार्थाः ।

त्यक्ताश्चैते व्यपगतमहामોહપडंकेन पुंसा

तीर्णश्चार्यं भवजलनिधिः क्लेशकल्लोलरौद्रः ॥

60. બનાવટી મધુર રૂપ દર્શાવતા આ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તીખા તમતમતા આહારની જેમ પરિણામે દુઃખ દેનાર છે, એટલે હેય છે. મહામોહરૂપ કાદવ દૂર થવાથી નિર્ભંગ બનેલો પુરુષ તેમને ત્યજે છે અને [પરિણામે] કલેશરૂપા મોળાઓ ઊઠવાથી ભયંકર બનેલા ભવસાગરને તરી જાય છે.

[૪. બુદ્ધિપરીક્ષા]

61. 'बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૫] । ननु पर्यायो-
च्चारणमेतत् , न बुद्धेर्लक्षणाभिधानम् । न, पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणक्षमत्वात् । लक्षणं
हि तदुच्यते येन समानेतरजातीयेभ्यो लक्ष्यं व्यवच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते च
बुद्धिर्बुद्ध्यादिपर्यायवाच्यतयैव तेभ्य इति नाभिधानमालामात्रमिदम् ।

[૧. બુદ્ધિપરીક્ષા]

61. નેયાયિક — 'બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ શબ્દો એકાર્થવાચી છે' [ન્યાય-
સૂ. ૧.૧.૧૫].

શંકાકાર — આ તો પર્યાયશબ્દોનું ઉચ્ચારણ છે, બુદ્ધિના લક્ષણનું પ્રતિપાદન નથી.

નૈયાયિક — ના, એમ નથી, કારણ કે પર્યાયશબ્દોનો પ્રયોગ જ લક્ષણ બનવા સમર્થ છે. જે સમ્પત્તીય અને વિગ્નતીયથી લક્ષ્યનો વ્યવચ્છેદ કરે, લક્ષ્યને જુદું પાડી આપે તેને લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ વગેરે પર્યાયશબ્દોથી વાચ્ય હોવાપણું જ બુદ્ધિને સમ્પત્તીય અને વિગ્નતીયથી જુદી પાડે છે, એટલે આ કેવળ નામો જ નથી.

62. નનુ સામયિકત્વાચ્છબ્દાર્થપ્રત્યયસ્ય, સમયસ્ય ચ પુરુષેચ્છાનુવર્તિત્વાત્ કથમિદં વ્યવસ્થિતં લક્ષણં સ્યાત્ ? મૈવમ્, સાર્વજનીનસ્ય સમયસ્ય વિપ્લાવયિતુમ-શક્યત્વાત્ તદ્વિશિષ્ટસ્ય તદ્વાચ્યસ્ય ચ લક્ષણત્વાત્ ।

62. શંકાકાર — શબ્દાર્થનું જ્ઞાન તો સંકેતસમયને આધારે થાય છે અને સંકેતસમય તો પુરુષેન્છાધીન છે, એટલે આ લક્ષણ બુદ્ધિનું જ છે એ કેવી રીતે નક્કી થાય ?

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે સાર્વજનીન સંકેતસમયનો અનાદર કરવો કે એને તોડવો અશક્ય છે, વળી અમુક શબ્દથી વિશિષ્ટ છે અને અમુક શબ્દથી વાચ્ય છે એમ જણાવવું એમાં લક્ષણનું લક્ષણપણું છે.

63. પ્રકારાન્તરેણ લક્ષણમસ્યાઃ કિમિતિ નોક્તમિતિ ચેત્, શિશિપાચોદ્ય-મિદમ્ । તસ્મિન્નપ્યુક્તેડનુયુજ્જીત ભવાન્ ‘इत्थं किमिति नोक्तम्’ इति ।

63. શંકાકાર — ખીલ રીતે બુદ્ધિનું લક્ષણ કેમ નથી કહ્યું ?

નૈયાયિક — આ તો શિશિપાપ્રશ્ન જેવો પ્રશ્ન છે [શિશિપાપ્રશ્ન શું છે ? ‘અશોક-વાટિકામાં તો તાલ, તમાલ વગેરે અનેક વૃક્ષો હતા, તો પછી સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે કેમ રાખી ?’ — આવો પ્રશ્ન કરનારને જો કહેવામાં આવે કે ‘સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે નહિ અન્ય વૃક્ષની નીચે રાખી હતી તો તે પૂછશે કે ‘સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે કેમ રાખી ન હતી ?’ આમ આ પ્રાશ્નિકના પ્રશ્ન જેવો આપને પ્રશ્ન છે.] જો અમે ખીલ રીતે લક્ષણ કહીશું તો આપ પૂછશે કે ‘લક્ષણ આમ કેમ ન કહ્યું ?’

64. અસ્તિ ચ પ્રયોજનં પર્યાયદ્વારકલક્ષણોપવર્ણનસ્ય યત્ સાઙ્ખ્યાનાં વ્યામોહનિરસનમ્ । एवं हि सांख्याः सङ्गिरन्ते—‘बुद्धिरन्या, ज्ञानमन्यत्, उपलब्धि-रन्या’ इति । तद्भ्रमापनयनायेदमुच्यते—बुद्धिरुपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरम् एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता बुद्धिर्भोगस्वभावत्वात् तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते । सुखादिबुद्धिर्भोगः, तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति ।

64 પર્યાયશબ્દો દ્વારા લક્ષણ કહેવાનું એ પ્રયોજન છે કે તેથી સાંખ્યોના વ્યામોહનું નિરસન થઈ જાય, કારણ કે સાંખ્યો કહે છે કે બુદ્ધિ જુદી છે, જ્ઞાન જુદું છે અને ઉપલબ્ધિ જુદી છે તેમનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે અમે એમ કહ્યું છે કે બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ અનર્થાન્તર છે અર્થાત્ તેમનો વાચ્ય અર્થ એક જ છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી જ્ઞાત થયેલી

બુદ્ધિ ભોગસરભાવ હોવાથી અને ભોગસાધન હોવાથી સંસારનું કારણ છે, એટલે એને હેય તરીકે ભાવનામાં આવે છે. સુખાદિબુદ્ધિ ભોગ છે અને ભોગસાધનબુદ્ધિ ભોગસાધન છે.

65. કથં પારમર્ષાઃ પ્રવદન્તિ 'બુદ્ધિરન્યા, જ્ઞાનમન્યત્, ઉપલબ્ધિરન્યા' ઇતિ ? નિત્યાં હિ બુદ્ધિં તે મન્યન્તે । તત્ કિમાત્મૈવૈતૈઃ બુદ્ધિરિતિ ગૃહીતઃ ? ન, અચેતનાયા ભોગ્યાયાઃ પ્રકૃતેઃ પ્રથમા વિકૃતિર્મહાચ્છબ્દવાચ્યા બુદ્ધિઃ । પુરુષસ્તુ ચેતનો ભોક્તાઽન્ય એવ । તાવિમૌ પ્રકૃતિપુરુષૌ વિવેકેનાપશ્યતાં સંસારઃ । પ્રકૃતિપુરુષવિવેકજ્ઞાનાન્મોક્ષઃ ।

65. શંકાકાર — સાંખ્યો કેમ કહે છે કે બુદ્ધિ જુદી છે, જ્ઞાન જુદું છે અને ઉપલબ્ધિ જુદી છે ?

નેયાયિક — [કારણ્ય કે] તેઓ બુદ્ધિને નિત્ય માને છે.

શંકાકાર — તે શું તેઓ 'બુદ્ધિ' શબ્દથી આત્મા સમજે છે ?

નેયાયિક — ના. અચેતન અને ભોગ્ય પ્રકૃતિની પ્રથમ વિકૃતિ બુદ્ધિ છે જે 'મહત્'—શબ્દવાચ્ય છે. પરંતુ ચેતન અને ભોક્તા પુરુષ તે પ્રકૃતિથી અન્ય જ છે. આ બે પ્રકૃતિ અને પુરુષને વિવેક કરી ન દેખનારાઓને સંસાર છે, જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેક-જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

66. કા પુનઃ પ્રકૃતિર્નામ ? સત્ત્વરજસ્તમસાં ત્રયાણાં ગુણાનાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । પ્રધાનમવ્યક્તં ચ તદુચ્યતે યત્ સામ્યાવસ્થાગતં ગુણત્રયમિતિ ।

66. શંકાકાર — પ્રકૃતિ શું છે ?

નેયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ છે. સામ્યાવસ્થાપ્રાપ્ત જે ગુણત્રય છે તેને પ્રધાન અને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે.

67. નનુ તત્સત્ત્વે કિં પ્રમાણમ્ ? અનુમાનમિત્યાહ । તથા હિ-ચરાચર-મિદં વિશ્વં સુખદુઃખમોહાવિનાભૂતમુપલભ્યતે । ન હિ બ્રહ્માદૌ સ્તમ્બપર્યન્તે જગતિ તથાભૂતં કિમપિ ભૂતમુપલભ્યતે યત્ સુખદુઃખમોહૈર્વિનાકૃતમ્ । તત્ર સુખસ્વભાવં સત્ત્વં, દુઃખસ્વભાવં રજઃ, મોહસ્વભાવં તમઃ । સર્વત્ર પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદદર્શનાત્ પ્રકાશ-પ્રવૃત્તિનિયમાવગમાન્ન સર્વં ત્રિગુણાત્મકમ્ જગત્ । કાર્યં ચ યત્ પરસ્પરાન્વિતરૂપં તદેકરૂપાત્ કારણાદુત્પદ્યમાનં દૃશ્યતે, મૃદન્વિતાનિ હિ ઘટશરાવોદ્જ્વલનપ્રભૃતીનિ કાર્યાણ્યેકસ્માન્મૃદાત્મનઃ કારણાદુદ્ભવન્તિ । તદિદં વિશ્વં સુખદુઃખમોહાન્વિતમિતિ તદાત્મકકારણકાર્યં ભવિતુમર્હતિ । યત્ સુખદુઃખમોહાત્મકં કારણં સા સત્ત્વરજસ્તમો-રૂપા પ્રકૃતિઃ । એવમન્વયપુરસ્સરાઃ પરિમાણાદિહેતવોઽપિ વક્તવ્યાઃ । ઇયત્તયા વા ચતુરશ્રતાદિના વા પરિમાણેન તદ્વતાં કાર્યાણામેકપ્રકૃતિત્વદર્શનાત્ । વિષમવૃત્તયશ્ચૈતે ગુણાઃ કાર્યેષુ દૃશ્યન્તે । ક્વચિત્ સત્ત્વમધિકમૂને રજસ્તમસી, ક્વચિત્ રજઃ પ્રકૃષ્ટ-

મરુપે સત્ત્વતમસી, ક્વચિત્તમઃ પ્રવૃદ્ધં તુચ્છે સત્ત્વરજસી ઇતિ । તદેષાં વૈષમ્યમેદો-
પદર્શિતવિશ્વરૂપકાર્યાણાં ક્વચિત્ સામ્યાવસ્થયા ભાવ્યં, સા પ્રકૃતિરુચ્યતે । સેયમ-
ચેતના ભોગ્યા પ્રકૃતિઃ । તસ્યાસ્તુ ભોક્તા ચેતનઃ પુરુષઃ ।

67. શંકાકાર — તેના અસ્તિત્વમાં શું પ્રમાણ છે ?

નૈયાયિક — ‘અનુમાન’ એમ સાંખ્યો કહે છે. આ ચરાચર વિશ્વ સુખ-દુઃખ-મોહથી
યુક્ત જ ઉપલબ્ધ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મથી માંડી તણખલા સુધીના સમગ્ર જગતમાં એવું
કોઈ ભૂત ઉપલબ્ધ થતું નથી જે સુખ-દુઃખ-મોહથી રહિત ઉત્પન્ન થયું હોય. સત્ત્વનો
સ્વભાવ સુખ છે, રજસૂનો સ્વભાવ દુઃખ છે અને તમસૂનો સ્વભાવ મોહ છે. સર્વત્ર પ્રીતિ,
અપ્રીતિ અને વિષાદ દેખાતા હોવાથી અને સર્વત્ર પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમ જણાતા
હોવાથી સર્વ જગત ત્રિગુણાત્મક છે. એક અન્વિત રૂપ ધરાવતાં કાર્યો તે એક રૂપવાળા
કારણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે; માટી જેમાં અનુસ્યૂત છે તે ઘટ શરાવ, ઉદ્ભવન
વગેરે કાર્યો માટીરૂપ એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિશ્વ સુખ-દુઃખ-મોહથી
અન્વિત છે એટલે સુખ-દુઃખ મોહાત્મક કારણનું તે કાર્ય હોય એ યોગ્ય છે. જે સુખ-
દુઃખ-મોહાત્મક કારણ છે તે સત્ત્વ-રજસૂ-તમસાત્મક પ્રકૃતિ છે. આ રીતે [સાંખ્યકારિકા
૧૫માં] અન્વયપુરસ્સર જણાવાયેલા પરિમાણ વગેરે હેતુઓ પણ જણાવવા જોઈએ. ધૃતતા
અને ચતુરસત્ત્વ વગેરે પરિમાણોવાળાં [ઘટ, શરાવ વગેરે] કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ એક
[માટી] દેખાતું હોવાથી, જુદાં જુદાં પરિમાણોવાળાં જગતનાં બધાં કાર્યોનું એક ઉપાદાન-
કારણ પ્રકૃતિ પુરવાર થાય છે. સત્ત્વ આદિ ગુણો કાર્યોમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં રહેલા
દેખાય છે. ક્યાંક સત્ત્વ અધિક માત્રામાં હોય છે અને રજસૂ-તમસૂ એ ઓછી માત્રામાં
હોય છે, ક્યાંક રજસૂ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને સત્ત્વ-તમસૂ એ અલ્પ હોય છે, ક્યાંક તમસૂ
વધારે માત્રામાં હોય છે અને સત્ત્વ-રજસૂ તુચ્છ માત્રામાં હોય છે. આમ વિષમતાજન્ય
બેદો જેમના દર્શાવાયા છે તે બધાં કાર્યોની ક્યાંક સામ્યાવસ્થા હોવી જોઈએ. તે સામ્યાવસ્થા
પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે પ્રકૃતિ અચેતન છે અને ભોગ્ય છે. તેનો ભોક્તા છે ચેતન પુરુષ.

68. પુરુષ ઇદાનીં કિમનુમાનકઃ ? ઉક્તમેવ ભોગ્યેન ભોક્તુરનુમાનમ્ । ન
હ્યચેતનસ્ય ભોગ્યસ્ય ભોક્તારમન્તરેણ ભોગ્યતોપપદ્યતે । દૃષ્ટા ચ સેતિ ભોક્તા
કલ્પ્યતે । સ ચ ચિત્તિશક્તિસ્વભાવક એવ સર્વપ્રકારકર્તૃત્વાદિવ્યવહારનિવહબહિષ્કૃત-
સ્વરૂપઃ । દ્રષ્ટૃત્વમેવ પુરુષસ્ય સ્વરૂપમાહુઃ । યથા ભવન્તઃ એનામાત્માનમધ્યવસા-
યાદિઘર્મયોગિનં મન્યન્તે ન તથાસૌ ભવિતુમર્હતિ, અવ્યવસાયાદર્ભુદ્વિઘર્મત્વાત્ ।

68. શંકાકાર — પુરુષને પુરવાર કરતું અનુમાન શું છે ?

નૈયાયિક — ભોગ્ય ઉપરથી ભોક્તાનું અનુમાન સાંખ્યોએ જણાવ્યું છે જ.
અચેતન ભોગ્યની ભોગ્યતા ભોક્તા વિના ઘટતી નથી, અને ભોગ્યતા તો દેખાય છે, એટલે
ભોક્તાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. ભોક્તાનો સ્વભાવ ચિત્તિશક્તિ જ છે, સર્વ પ્રકારના

कर्तृत्व आदि व्यवहारार्थी तेषु स्वल्प अङ्कितं, द्रष्टृत्व न पुरुषतुं स्वल्प कहेवायुं छे. [सांख्ये अभने नैयायिकाने उद्देशीने कहे छे के] आप आ आत्माने अध्यवसाय वगेरे धर्मेवाणो मानो छे, पणु तेवा होनुं तेने माटे योग्य नथी, कारण के अध्यवसाय वगेरे तो बुद्धिना धर्मो छे, [आत्माना नहि].

69. कर्तुं शक्नोति पुरुषस्तृणस्यापि न कुब्जताम् ।

अन्योपनीतमर्थं तु स पश्यत्येव केवलम् ॥

प्रकृतिरेवैनं भोगापवर्गभ्यां संयुनक्ति । न च निर्विकारा सती भोगसम्पादनसमर्थाऽसौ भवतीति महदादिविकृतीः प्रतिपद्यते । पङ्गवन्धन्यायेन प्रकृतिपुरुषौ संयुज्येते । प्रकृतिरचेतना दृश्या भोग्या दृष्टारं भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि दृष्टा भोक्ता दृश्यं भोग्यमपेक्षते इत्येवं तयोः पङ्गवन्धवत् संयोगो भवति । दर्शनशक्त्या पङ्गोर्गमनशक्त्या चान्धस्यैकत्र मेलनात् कार्यसिद्धिः । एवं प्रकृतिपुरुषसंयोगात् सर्गः प्रवर्तते । तदुक्तम्—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्गवन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ [सां०का०२१]

69. पुरुष तणुअक्षाने पणु वाणवा शक्तिमान नथी. ते तो अन्ये (=बुद्धिये) रणु करेस अर्थने केवण हेणे न छे. प्रकृति न अने भोग अने अपवर्ग साथे जेडे छे. प्रकृति निर्विकार होय तो भोगने संपादन करी आपवा असमर्थ जनी जय, अटले प्रकृतिनी महत् वगेरे विकृत्योनुं प्रतिपादन करवाभां आवुं छे. पंगु-अधन्याये प्रकृति अने पुरुष जेडाय छे. प्रकृति अचेतन, दृश्य अने भोग्य होवाथी द्रष्टा अने भोक्ता पुरुषनी अपेक्षा साथे छे; पुरुष पणु द्रष्टा अने भोक्ता होध दृश्य अने भोग्य प्रकृतिनी अपेक्षा साथे छे; अटले आम पंगु-अधनी जेम तेमनो संयोग थाय छे. जेवी रीते पंगुनी दर्शनशक्ति अने अधनी गमनशक्ति अेकत्र भणवाथी कार्यसिद्धि थाय छे, तेवी रीते पुरुष अने प्रकृतिना संयोगथी सर्गनी उत्पत्ति थाय छे. पुरुषने दर्शन थाय अे माटे तथा प्रधानतुं कैवल्य थाय अे माटे पंगु-अधनी जेम प्रकृति-पुरुषनो पणु संयोग थाय छे. ते संयोगने कारणे सर्ग थाय छे. [सां. का. २१]

70. यच्चेत्थं प्रधानान्महत्तत्त्वमुत्पद्यते, सा बुद्धिरव्यवसायात्मिका धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यतद्विपर्ययरूपवृत्तियोगिनी महत्तत्त्वमेवोच्यते । बुद्धेरहङ्कार उदेति, स चाभिमानस्वभावः । अहङ्कारात् प्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, संकल्पकमेकादशं मनः, गन्धादितन्मात्राणि च पञ्चेति षोडशको गणः प्रभवति । ततो गन्धादितन्मात्रपञ्चकात् पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि जायन्त इति । आह च—

પ્રકૃતેર્મહાંસ્તતોઽહઙ્કારસ્તસ્માદ્ગણશ્ચ ષોડશકઃ ।

તસ્માદપિ ષોડશકાત્ પઞ્ચમ્યઃ પઞ્ચ ભૂતાનિ ॥ [સાંકા૦૨૨]

તાનીમાનિ પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વાનિ સઞ્ચક્ષતે ।

70. આમ પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગને કારણે પ્રધાનમાંથી જે મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તે અધ્યવસાયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને તેમના વિરોધીઓ (=અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય) એ આઠ રૂપોવાળી વૃત્તિઓ ધરાવતી બુદ્ધિ મહત્તત્ત્વ કહેવાય છે. બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અહંકારનો સ્વભાવ અભિમાન છે. અહંકારમાંથી ધ્રાણ્ય વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાક્ય વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, સંકલ્પ કરનારું અગ્નીઆરમુ મન અને ગંધ વગેરે પાંચ તન્માત્ર એમ સોળનો સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. ગંધ આદિ પાંચ તન્માત્રોમાંથી પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. અને કલ્પ પશુ છે કે પ્રકૃતિમાંથી મહત્, મહત્માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી સોળનો સમૂહ, તે સોળના સમૂહગત પાંચ તન્માત્રોમાંથી પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. [સાં. કા. ૨૨]. આમને પચીસ તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે.

71. પ્રધાનં પ્રકૃતિરેવ, ન વિકૃતિઃ । મહદહઙ્કારતન્માત્રાણિ સપ્ત પૂર્વ-પૂર્વાપેક્ષયા વિકૃતયઃ, ઉત્તરોત્તરકાર્યાપેક્ષયા પ્રકૃતયઃ । એકાદશેન્દ્રિયાણિ પઞ્ચ ભૂતાનિ વિકૃતય એવ । અપ્રકૃતિવિકૃતિરૂપસ્તુ શુદ્ધઃ પુરુષઃ ઇતિ । તદાહ—

મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥ [સાંકા૦૩]

71. પ્રધાન પ્રકૃતિ જ છે, તે વિકૃતિ નથી. મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રો એ સાત પૂર્વ પૂર્વ કારણની અપેક્ષાએ વિકૃતિઓ છે અને ઉત્તર ઉત્તર કાર્યની અપેક્ષાએ પ્રકૃતિઓ છે. અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ ભૂતો વિકૃતિઓ જ છે. શુદ્ધ પુરુષ પ્રકૃતિ પશુ નથી કે વિકૃતિ પશુ નથી. તેથી કલ્પ છે કે મૂલ પ્રકૃતિ અવિકૃતિ છે. મહત્ વગેરે સાત પ્રકૃતિ પશુ છે અને વિકૃતિ પશુ છે, સોળનો સમૂહ વિકૃતિ છે, પુરુષ પ્રકૃતિ પશુ નથી કે વિકૃતિ પશુ નથી. [સાં. કા. ૩]

72. एवं महदादिविकारवती प्रकृतिरात्मनो भोगं साधयति । कश्चास्य भोगः ? बुद्धिवृत्त्यनुपात्तित्वम् । विषयाकारपरिणतेन्द्रियवृत्त्यनुरक्तां बुद्धिवृत्तिं ज्ञानात्मिकां पुरुषः पश्यति । दर्शनेऽपि न तस्य किञ्चिदन्यत्वम् । तदेव दर्शनं यत् तत्र प्रतिबिम्बनमिति । इत्थं तयोर्बुद्धिपुंसोः संयोगे सति पुरुषधर्मश्चेतयितृलक्षणो बुद्ध्यावसन्नपि सन्निव लक्ष्यते, बुद्धिधर्मश्च कर्तृत्वादिः आत्मनि साक्षीस्थानीयेऽसन्नपि सन्निव विभाव्यते । तदाह—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ [સાં.કા. ૨૦]

72. મહત્ આદિ વિકારોવાળી પ્રકૃતિ આત્માનો ભોગ સાધી આપે છે.

શંકાકાર — આત્માનો ભોગ શું છે ?

નૈયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] આત્માનો ભોગ એટલે આત્માનું ભુદ્ધિવૃત્તિને અનુસરવું તે અર્થાત્ ભુદ્ધિની વૃત્તિની સરૂપતાને ધારણ કરવી તે. વિષયના આકારે પરિણુમેલી ઇન્દ્રિય-વૃત્તિથી અનુરક્ત અનેલી જ્ઞાનાત્મક ભુદ્ધિવૃત્તિને પુરુષ દેખે છે. દર્શનમાં પણ તેનું (=આત્માનું) જરા પણ અન્યત્વ થતું નથી—તેનો જરા પણ પરિણામ થતો નથી. પુરુષમાં ભુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પડવું એ જ પુરુષનું દર્શન છે. આમ તે ભુદ્ધિ-પુરુષનો સંયોગ થતાં ચેતયિતૃત્વલક્ષણ પુરુષનો ધર્મ ભુદ્ધિમાં ન હોવા છતાં જાણે હેય એમ જણાય છે અને કર્તૃત્વ વગેરે ભુદ્ધિના ધર્મો સાક્ષીસ્થાનીય આત્મામાં ન હોવા છતાં જાણે હેય એમ લાગે છે. તેથી કહ્યું છે કે તેથી તેમના સંયોગના કારણે અચેતન ભુદ્ધિ જાણે ચેતનવાળી હોય એવી જણાય છે અને ઉદાસીન પુરુષમાં કર્તૃત્વ ગૌણ હોવા છતાં તેવી જ રીતે તે જાણે મુખ્ય કર્તા હોય એમ લાગે છે [સાં. કા. ૨૦].

73. અથ અપવર્ગાય કથમાત્મનઃ પ્રકૃતિરવકલ્પતે ? સ્વરૂપં પ્રકાશયતીત્યાચક્ષતે ।
અનવૃત્તપ્રકૃતિસ્વરૂપઃ પુમાન્ પ્રકૃતિકૃતમખિલમાત્મકૃતમિતિ મન્યમાનસ્તદુપાર્જિતં
મુઙ્ક્તે । યદા તુ પૃથગ્ભૂતામેનાં મન્યતે, તદા ‘ભવત્વિયમાયાસહેતુરેવ મમ’ ઇતિ
બુદ્ધ્યમાનસ્તત્કૃતમનુપમુઞ્જાનઃ સ્વરૂપનિષ્ઠ એવાવતિષ્ઠતે, પ્રકૃતિરપિ ‘ભવતુ, દૃષ્ટાઽહ-
મનેન, પૃથક્ મામેષ મન્યતે’ ઇતિ ન તદમિમુખીભવિતુમુત્સહતે । તદાહ—

પ્રકૃતેઃ સુકુમારતરં ન કિઞ્ચિદસ્તીતિ મે મતિર્ભવતિ ।

યા દૃષ્ટાઽસ્મીતિ પુનર્ન દર્શનમુપૈતિ પુરુષસ્ય ॥ [સાં. કા. ૬૧]

73. શંકાકાર — પ્રકૃતિ આત્માના અપવર્ગને (=મોક્ષને) કેવી રીતે સાધી આપે છે ?

નૈયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતી [પ્રકૃતિ આત્માના અપવર્ગને સાધી આપે છે.] પ્રકૃતિના સ્વરૂપને ન જાણતો પુરુષ પ્રકૃતિ જે જે કરે છે તે બધું પોતે કયું છે એમ માનતો પ્રકૃતિએ ઉપાર્જિત કરેલું ભોગવે છે. પરંતુ જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિને પોતાનાથી જુદી માને છે ત્યારે ‘વાડુ, મારા દુઃખનું કારણ જ આ પ્રકૃતિ છે’ એમ સમજતો તે પ્રકૃતિકૃત કર્મોને ન ભોગવતો પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થિતિ પામે છે, ‘વાડુ, જાણે મને દેખી લીધી, એ મને એનાથી જુદી જાણે છે’ એમ સમજતી પ્રકૃતિ પણ પુરુષની સામે આવવા ઉત્સાહ ધરાવતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે ‘હું પુરુષને દેખાઈ ગઈ’ એમ જાણી ફરીથી પુરુષના દર્શનનો વિષય જે બનતી નથી તે પ્રકૃતિથી વધારે સુકુમાર બીજું કંઈ જ નથી એમ મને લાગે છે [સાં. કા. ૬૧].

74. પરસ્પરં ચ મગ્નરસયોઃ પ્રકૃતિપુરુષયોર્ગ્યાપકત્વાત્ સત્યપિ સંયોગે સર્ગો ન પ્રવર્તત એવેત્યાહ—

દૃષ્ટા મયેત્યુપેક્ષક ઈકો દૃષ્ટાઽહમિત્યુપરમત્યન્યા ।

સતિ સંયોગેઽપિ તયોઃ પ્રયોજનં નાસ્તિ સર્ગસ્ય ॥ [સાંકા ૦ ૬૬]

74. પ્રકૃતિ-પુરુષને એકબીજામાં રસ ઊડી જવાથી, તે અન્ને વ્યાપક હોય તેમને સંયોગ હોવા છતાં, સર્ગ ઉત્પન્ન થતો નથી જ. એટલે જ કહ્યું છે કે 'મેં તેને દેખી લીધી છે' એમ વિચારી પુરુષ ઉપેક્ષા કરે છે, જ્યારે 'તેણે મને દેખી લીધી છે' એમ જાણી પ્રકૃતિ વિરમી જાય છે; તેથી તેમને સંયોગ હોવા છતાં સર્ગનું કોઈ પ્રયોજન નથી [સાં. કા. ૬૬].

75. અપરિમ્લાનકુતૂહલો હિ પુમાન્ વચ્ચયિતું શક્યતે, ન દૃષ્ટતત્ત્વમિતિ મત્વા સત્યામપિ યોગ્યતાયાં નિવર્તતે પ્રકૃતિર્નટીવ રક્ષભૂમૌ પ્રદર્શિતનિખિલનિજનૃત્ત-વૃત્તાન્તનૈપુણા તત ઇત્યાહ-

રક્ષસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।

પુરુષસ્ય તથાઽઽત્માનં પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતેઃ પ્રકૃતિઃ ॥ [સાં. કા. ૫૯]

75. જેનું કુતૂહલ શમ્યું નથી એવા પુરુષને છેતરવો શક્ય છે, પરંતુ જેને તત્ત્વ-દર્શન થયું છે એવા પુરુષને છેતરવો શક્ય નથી એમ સમજીને યોગ્યતા હોવા છતાં, પોતાના સકલ નૃત્તપ્રયોગનું નૈપુણ્ય રંગભૂમિ પર પ્રદર્શિત કરી ચૂકેલી નટીની જેમ પ્રકૃતિ વિરમે છે, એટલે જ કહ્યું છે કે જેમ નર્તકી પ્રેક્ષકોને પોતાની જાત દેખાડી નૃત્યમાંથી વિરમે છે તેમ પ્રકૃતિ પુરુષ સમક્ષ પોતાની જાત પ્રગટ કરી વિરમે છે. [સાં. કા. ૫૯]

76. તદેવં પ્રકૃતિરેવ સંસારે પ્રવર્તતે, પ્રકૃતિરેવ મોક્ષમનુભવતીત્યાહ-

તસ્માન્ન બધ્યતેઽદ્ભા નાપિ મુચ્યતે નાપિ સંસરતિ કશ્ચિત્ ।

સંસરતિ બધ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાઽઽશ્રયા પ્રકૃતિઃ ॥ [સાં.કા. ૬૨]

76. આ રીતે પ્રકૃતિ જ સંસારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પ્રકૃતિ જ મોક્ષ અનુભવે છે. એટલે જ કહ્યું છે, 'નિષ્કર્ષ' એ કે કોઈ પુરુષ અંધાતો નથી કે સંસરણ કરતો નથી. નાનાશ્રયા (ધર્મ આદિ આઠના આશ્રયભૂત કે દેવશરીર આદિ શરીરોના આશ્રયભૂત) પ્રકૃતિ સંસરણ કરે છે, અંધાય છે અને મુક્ત થાય છે' [સાં. કા. ૬૨]

77. કિમર્થં પુનરસાવેવં ચેષ્ટતે પ્રકૃતિરિતિ ? કિં ક્રિયતે ? સ્વભાવ એવૈષ દૈવહતિકાયાસ્તસ્યા: -

નાનાવિઘૈરુપાયૈરુપકારિણ્યનુપકારિણઃ પુંસઃ ।

ગુણવત્યગુણસ્ય સતસ્તસ્યાર્થમપાર્થકં ચરતિ ॥ [સાંકા ૦ ૬૦]

77. શંકાકાર — આ પ્રકૃતિ આમ કેમ વર્તે છે ?

નૈયાયિક — [આના ઉત્તરમાં સાંખ્યો જણાવે છે કે] અમે શું કરીએ ? કમનસીબ પ્રકૃતિનો એ સ્વભાવ જ છે. પુરુષ અનુપકારી અને નગુણો હોવા છતાં તેના ઉપર ગુણવત્તી પ્રકૃતિ અનેકવિધ ઉપાયોથી ઉપકાર કરે છે પરંતુ પુરુષ માટેનું તેનું આ આચરણ નિરર્થક છે [સાં. કા. ૬૦].

78. અચેતનત્વાદસ્યા: કથમેવંકારિત્વમિતિ ચેદુક્તમત્ર -

વત્સવિવૃદ્ધિનિમિત્તં ક્ષીરસ્ય યથા પ્રવૃત્તિરજ્ઞસ્ય ।

પુરુષવિમોક્ષનિમિત્તં તથા પ્રવૃત્તિ: પ્રધાનસ્ય ॥ [સાં.કા. ૫૭]

78. શંકાકાર — પ્રકૃતિ અચેતન હોય, આ પ્રમાણેનું આચરણ કેવી રીતે સંભવે ?

નૈયાયિક — આના ઉત્તરમાં સાંખ્યો જણાવે છે કે જેમ અણ (=જડ) ક્ષીર વાહરડાની વૃદ્ધિ માટે વહે છે તેમ પ્રધાન પુરુષના મોક્ષને માટે પ્રવૃત્ત થય છે [સાં. કા. ૫૭]

79. નનૂત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાને પુંસિ પ્રકૃતેર્ભોગાનુકૂલમહદાદિકાર્યારમ્ભપરાહ્મુક્ત્વાત્ તસ્યાર્શ્ચૈકત્વાદેકસ્મિસ્તત્ત્વવિદિ મુક્તે સતિ સર્વે મુક્તા: સ્યુ: । નૈષ દોષ:, તત્ત્વવિદમેવ પુમાંસં પ્રતિ તસ્યા ઔદાસીન્યાત્ , અન્યસાધારણત્વેન તત્કાર્યાનિપાયાત્ , તથા ચ પતઞ્જલિ: 'કૃતાર્થં પ્રતિ નષ્ટમપ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્' [યોગસૂત્ર ૨.૨૨] ।

79 શંકાકાર — પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થતાં ભોગને અનુકૂળ મહત્ આદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ કરવામાંથી પ્રકૃતિ અટકી જતી હોવાથી અને પ્રકૃતિ એક હોવાથી એક તત્ત્વવિદ્ પુરુષની મુક્તિ થતાં સર્વ પુરુષો મુક્ત થઈ જાય.

નૈયાયિક — [આના સમાધાનમાં સાંખ્યો કહે છે કે] આ દોષ નથી આવતો કારણ કે તત્ત્વવિદ્ પુરુષની આત્મમાં જ પ્રકૃતિની ઉદ્દસીનતા હોય છે. તત્ત્વવિદ્ પુરુષ અને અન્ય (અતત્ત્વવિદ્) પુરુષ વચ્ચે એક સાધારણ પ્રકૃતિ હોવાથી અતત્ત્વવિદ્ પુરુષ માટેનાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવામાંથી પ્રકૃતિ વિરમતી નથી. પતંજલિએ પણ કહ્યું છે કે કૃતાર્થ પુરુષ પ્રતિ પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ હોવા છતાં તે પ્રકૃતિ અકૃતાર્થ પુરુષ પ્રતિ અનષ્ટ છે કારણ કે પ્રકૃતિ કૃતાર્થ અને અકૃતાર્થ બધા પુરુષને સાધારણ છે — એક છે. [યોગસૂત્ર ૨.૨૨]. [જો પ્રકૃતિ પુરુષબંધે ભિન્ન હોત તો એક જ પ્રકૃતિ નષ્ટ અને અન્યનું ન સંભવેત. પરંતુ પ્રકૃતિ એક સામાન્ય છે એટલે એક જ પ્રકૃતિમાં કૃતાર્થ અને અકૃતાર્થ પુરુષની અપેક્ષાએ નષ્ટત્વ અને અનષ્ટત્વ સંભવે છે.]

80. નન્વેવં યદૈવ તત્ત્વજ્ઞાનમુત્પન્નં તદૈવ પ્રકૃત્યુપાર્જિતકર્મફલોપભોગપરિહારિણ:

પુંસ: શરીરપાત: સ્યાત્ । ન, ઇત્યાહ—'તિષ્ઠતિ સંસ્કારવશાચ્ચક્રમ્ભમિવદ્ધૃતશરીર:'

[સાં.કા. ૬૭] । તત: સંસ્કારવિરતૌ સત્યામ્—

પ્રાપ્તે શરીરભેદે ચરિતાર્થત્વાત્ પ્રધાનત્રિનિવૃત્તૌ ।

એકાન્તિકમાત્યન્તિકમભયં કૈવલ્યમાપ્નોતિ ॥ [સાં.કા. ૬૮] इति ।

80. શંકાકાર — આમ હોય તો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ પ્રકૃતિથી ઉપાર્જિત કર્મોનાં ફળોના ઉપભોગને ત્યજી દેતા પુરુષના શરીરનો પાત થાય.

નૈયાયિક — [સાંખ્યો કહે છે કે] ના, એવું નથી. એટલે જ કહ્યું છે, 'કુભારના ચાકડાની જેમ વેગવશે (સંસ્કાર વશે) તે પુરુષ શરીર ધારી રાખે છે' [સાં.કા. ૬૭] પછી સંસ્કાર સમાપ્ત થતાં જ્યારે શરીર પડે છે અને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાથી પ્રધાન નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે એકાન્તિક (=અવશ્યભાવી), આત્યન્તિક (=અચ્યુત, અવિનાશી) અને અભય (=જન-માદિભીતિશૂન્ય) કૈવલ્યને તે પામે છે. [સાં.કા. ૬૮]

81. અહો તુ खलु कपिलकविकथारसाक्षितहृदयैरतिबहुप्रसक्तानुप्रसक्त्या लिखितमस्माभिः । तदियं प्रधानविकृतिः प्रथमा महच्छब्दवाच्या सा बुद्धिस्तस्व-विदं प्रति नष्टाऽप्यन्यसाधारणत्वादनष्टैवेति नित्या, नित्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानु-सन्धानादिव्यवहारप्रबन्धनिर्वहणक्षमा बुद्धिः । ज्ञानं तु तस्याः वृत्तिः । उपलब्धिस्तु पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति नैषां पर्यायशब्दत्वमिति ।

81. અહો ! ખરેખર કપિલકવિની કથાના રસથી આકૃષ્ટ હૃદયોવાળા અમે અત્યંત લગાવથી આ લખ્યું છે. પ્રધાનની પ્રથમ વિકૃતિ બુદ્ધિ છે, જે 'મહત્'શબ્દવાચ્ય છે. તત્ત્વવિદ્ પુરુષ પ્રતિ તે બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હોવા છતાં [અતત્ત્વવિદ્ પુરુષ પ્રતિ] અનષ્ટ છે કારણ કે તત્ત્વવિદ્ અને અતત્ત્વવિદ્ બન્નેની તે એક સામાન્યા છે. આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે બુદ્ધિ નિત્ય છે અને તે નિત્ય હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞા, અનુસંધાન આદિ વ્યવહારો પાર પાડવા સમર્થ છે. પરંતુ જ્ઞાન તો બુદ્ધિની વૃત્તિ છે, અને ઉપલબ્ધિ એ વૃત્તિવાળી બુદ્ધિનું પુરુષને થતું દર્શન છે. એટલે, [સાંખ્ય અનુસાર] બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ઉપલબ્ધિ એ પર્યાયશબ્દો નથી.

82. अत्र प्रतिविधीयते । आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धरि ज्ञातर्यध्यव-सातरि धर्माधर्मादियोगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकार्याणां कर्तरि सेयं 'बुद्धि'संज्ञा सांख्यैः कल्पिता । चेतनत्वं तु ज्ञानादियोगिन्या अपि यत् त्वस्या नाम्युपगतम् , सोऽयमतीव तपस्विनां भ्रमः । य एव बुध्यते जानात्यध्यवस्यति स एव पश्यति चेतयते च । न खल्वत्र वस्तुस्वरूपभेदं पश्यामः । तत्र बुद्धिर्बुध्यते जानात्यध्यवस्यति, पुरुषस्तु पश्यति चेतयते चेति वञ्चनायैवमुच्यते मुग्धतया वा ।

82. અમે નૈયાયિકો તેનું ખંડન કરીએ છીએ. નિત્ય વ્યાપક, શ્રોધ કરનાર, જ્ઞાન કરનાર, અધ્યવસાય કરનાર, ધર્મ-અધર્મ આદિ ધરાવનાર, પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે કાર્યોના કરનાર આત્મા માટે 'બુદ્ધિ' સંજ્ઞા સાંખ્યોએ કલ્પેલી છે, પરંતુ બુદ્ધિ જ્ઞાન વગેરે ધરાવતી હોવા છતાં તેનું

ચેતનત્વ સાંખ્યોએ સ્વીકાયું નથી એ તે બિચારાઓનો તીવ્ર ભ્રમ છે. જે ખોધ કરે છે, જાણે છે અને અધ્યવસાય કરે છે તે જ દેખે છે, તે જ ચેતનાથી પ્રકાશે છે. અહીં વસ્તુભેદ કે સ્વરૂપભેદ અમે દેખતા નથી (અર્થાત્ સાંખ્યકલ્પિત બુદ્ધિ અને પુરુષ એ જુદાં તસ્વો નથી, એક જ તત્ત્વ છે). બુદ્ધિ ખોધ કરે છે, જાણે છે, અધ્યવસાય કરે છે જ્યારે પુરુષ દેખે છે, ચેતનાથી પ્રકાશે છે એમ છેતરવા માટે અથવા અભુસમજથી કહેવાયું છે.

83. यच्चेदमुच्यते ‘बुद्ध्याध्यवसितमर्थं पुरुषः पश्यति’ इति, तद् व्याख्येयं किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति ? प्रतिबिम्बनमिति चेत्, किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामति, उत वृत्तिमत्यां बुद्धौ पुमानिति ? तत्र चितिशक्तिरपरिणामिन्य-प्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणम् । बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तं येन द्रष्टा संपन्नः । द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्, किं बुद्धिप्रति-बिम्बनेन ? विशिष्टविषयावच्छेद इति चेत्, ततः पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमान-मिति न नैसर्गिकं द्रष्टृरूपत्वं पुंसः स्यात् । दर्शनशक्तिः स्वाभाविकीति चेन्न, तस्या भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वादत्रियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यताममी बुद्धिधर्माः, अमी पुंघर्मा इति । न हि तयोः पार्थगर्थ्येन कदाचित् स्वरूपावधारणं वृत्तम् । अनवचारितकार्यभेदत्वाच्च नानात्वमपि तयोर्दुर्वचम् । चेतनाचेतनत्वाद् भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्नानात्वमिति चेत्, न, ज्ञानादियोगित्वं च बुद्धेरचेतनत्वं चेति चित्रम् । अपि च कल्पयित्वाऽपि बुद्धिपुंसोर्नानात्वम् बुद्धिधर्माः पुंसि पुंघर्माश्च बुद्धावारोपणीया इति किं भेदेन ? भेदे च बुद्धेर्ज्ञानादियोगित्वेन चेतनत्वापत्तेरेकत्र कार्यकारणसंघाते चेतनद्वयमनिष्टं प्रसज्यते ।

83. ‘બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ દેખે છે’ એમ સાંખ્યોએ જે કહ્યું છે તેને તેમણે સમજાવવું જોઈએ. પુરુષનું આ દ્રષ્ટાપણું શું છે ? પ્રતિબિંબ પડવું એ દ્રષ્ટાપણું હોય તો પ્રશ્ન ઊકે છે કે શું સ્વચ્છ પુરુષમાં વૃત્તિવાળી બુદ્ધિ સંક્રમણ કરે છે કે વૃત્તિવાળી બુદ્ધિમાં પુરુષ સંક્રમણ કરે છે ? પુરુષ અપરિણામી અને અપ્રતિસંક્રમા છે, એટલે બુદ્ધિમાં પુરુષ સંક્રમણ કરતો નથી. હવે જે પુરુષમાં બુદ્ધિ સંક્રમણ કરતી હોય તો પણ તેથી પુરુષને શું થાય કે જેથી તે દ્રષ્ટા અને ? જે તમે સાંખ્યો કહો કે દ્રષ્ટાપણું એ પુરુષનો સ્વભાવ જ છે તો પછી બુદ્ધિનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી શું ? તેનાથી વિશિષ્ટ વિષયનું દર્શન થાય છે એમ જે તમે કહો તો અમે કહીશું કે વિશિષ્ટ વિષયના દર્શન પહેલાં અનાલંબન દ્રષ્ટાપણું અઘટમાન રહે છે, એટલે દ્રષ્ટાપણું પુરુષનું નૈસર્ગિક રૂપ નહિ બને. પુરુષમાં સ્વાભાવિક દર્શનશક્તિ છે એમ જે તમે સાંખ્યો કહો તો તે યોગ્ય નથી કારણ કે [દર્શનશક્તિ પુરુષથી બિન્ન છે કે અબિન્ન એ બે ત્રિકલ્પો વિચારતાં એકે વિકલ્પ ઘટતો ન હોય] દર્શનશક્તિને પુરુષથી બિન્ન પણ કહી શકાતી નથી કે અબિન્ન પણ કહી શકાતી નથી.

[આ પુરુષને કહે છે કે પુરુષમાં સ્વાભાવિક દર્શનશક્તિ નથી જ.] અને પ્રતિબિંબપદ્ધતિમાં એકબીજાનું અનુરંજન તુલ્ય હોવાથી તેમ જ તેવા તે અનુરંજનને અભાવ કદી ન થતો હોવાથી તમે સાંખ્યે એ કેવી રીતે નક્કી કરશો કે આ બુદ્ધિના ધર્મે છે અને આ પુરુષના ધર્મે છે, કારણ કે તે એને પૃથક્ કરીને તેમના સ્વરૂપને નિશ્ચય તમે કદી કર્યો નથી. આ કાર્યો પુરુષનાં છે અને આ કાર્યો બુદ્ધિનાં છે એમ તેમનાં કાર્યોના ભેદને નિશ્ચય ન હોવાથી તે એનું જુદાપણું જણાવવું મુશ્કેલ છે. ચેતનત્વ-અચેતનત્વ અને લોકત્વ-લોગ્યત્વને કારણે તે અન્નેનું જુદાપણું સ્પષ્ટ છે એમ જો તમે સાંખ્યે કહો તો તે ખરાખર નથી કારણ કે બુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ ધરાવે છે અને સાથે સાથે તે અચેતન પણ છે એમ કહેવું એ તો વિચિત્ર કહેવાય. વળી, બુદ્ધિ અને પુરુષનું જુદાપણું કદીને પણ બુદ્ધિના ધર્મે પુરુષમાં અને પુરુષના ધર્મે બુદ્ધિમાં આરોપવા પડે છે, તો પછી તેમને જુદા માનવાનું શું પ્રયોજન ? એને જુદા માનવાથી, બુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ ધરાવતી હોવાને કારણે બુદ્ધિમાં ચેતનત્વ આવી પડે અને બુદ્ધિમાં ચેતનત્વ આવી પડવાના કારણે કાર્યકારણતા સંઘાતરૂપ એક શરીરમાં એ ચેતન (=આત્મા) માનવાના અનિષ્ટની આપત્તિ આવે.

84. નિત્યમન્તઃકરણમન્તરેણ પુંસ ઉપલબ્ધિર્ન ભવેદિતિ બુદ્ધેઃ કલ્પના ચેત્ , અસ્ત્યેવ નિત્યમન્તઃકરણં મનઃ । તેન કરણેન કર્તુરાત્મનો વિષયોપલબ્ધિક્રિયા નિર્વર્ત્યતે । સૈવ ચ બુદ્ધિરિત્યાહ્યાયતે, ન ત્વન્યા નિત્યા બુદ્ધિરસ્તીતિ । કિન્ચ કસ્ય કૃતે પરિદૃશ્યમાનમાત્મનો જ્ઞાનાદિક્રિયાકર્તૃત્વમુત્સૃજ્ય બુદ્ધેરદૃશ્યમાનમુપેયતે, કોઽત્રાશયઃ ?

84. નિત્ય અન્તકરણ વિના પુરુષને વિષયોપલબ્ધિ ન થાય, એટલે બુદ્ધિને કલ્પવામાં આવી છે એમ જો તમે સાંખ્યે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે નિત્ય અન્તકરણ મન તો છે જ, તે કરણથી કર્તા આત્માની વિષયોપલબ્ધિરૂપ ક્રિયા પાર પડે છે, તે વિષયોપલબ્ધિરૂપ ક્રિયાને જ બુદ્ધિ નામથી જણાવવામાં આવે છે, ખીજી કોઈ નિત્ય બુદ્ધિ નથી. વળી, શા માટે આત્માનું જ્ઞાન વગેરેનું દેખાતું કર્તૃત્વ છોડી બુદ્ધિનું જ્ઞાન વગેરેનું ન દેખાતું કર્તૃત્વ તમે સ્વીકારો છો ? તમારો અહીં શો આશય છે ?

85. નનુ પુરુષસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યાત્મકકર્તૃત્વે સતિ સ્વકૃતકર્મફલોપભોગાનન્ત્યાદ- નિર્મોક્ષઃ સ્યાત્ , ન હિ કર્મણાં પરિક્ષયો જન્મકોટિશતૈરપિ શક્યક્રિયઃ । યદા તુ અકર્તારમુદાસીનં પ્રકૃતિર્વિભ્રાતિ તદા સૈવ જ્ઞાતા સતી મોક્ષયતીતિ ન દૂરં મોક્ષવર્ત્મ મવિષ્યતિ ।

85. સાંખ્ય — પુરુષનું સ્વાતન્ત્ર્યાત્મક કર્તૃત્વ હોય તો પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળોને ઉપભોગ અનન્ત હોઈ મોક્ષ જ ન થાય, કારણ કે એમાં કર્મોનાં ફલ અપ્પભો જન્મોથી પણ કરવો શક્ય નથી. પરંતુ જો અકર્તા ઉદાસીન પુરુષને આમ પ્રકૃતિ બાંધે તો પ્રકૃતિ પોતે જ જ્ઞાતા હોવાથી પુરુષને મુક્ત કરશે, એટલે મોક્ષને માર્ગ સાંખ્યે નહિ થાય.

86. અહો વત ! નિઃખિલમેવ મૌર્ખ્યં સાંખ્યહૃદયેષ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતમિતિ કથમન્યો જન ઇદાનીં મૂર્ખોં ભવિષ્યતિ ? અચેતને હિ નિરહ્કુશે પ્રધાને બન્ધયિતરિ સુતરામ-નિર્મોક્ષઃ સ્યાત્ । તત્ત્વવિદમપિ પુમાસં ન બન્નાતિ પ્રકૃતિરિતિ કોડસ્યા નિયન્તા ? પજ્જવન્ધન્યાયેન સંયોગસ્ય તદાપિ તુલ્યત્વાત્ । નિવૃત્તકુતૂહલઃ પુમાનિતિ ચેત્ , પ્રકૃતિરનિર્મુક્તકૌતુક્રાડમિનવવધૂરિવ સ્થિતૈવ ।

86 નૈયાયિક — અરે ! સધળી જ મૂખંતા સાંખ્યોના હૃદયોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, એટલે ખીજો કયો માણસ હવે મૂખં બનશે ? નિરંકુશ, અચેતન પ્રધાન પુરુષને બાંધનાર હોય તો પુરુષને મોક્ષ કદી થાય જ નહિ. તત્ત્વવિદ્ પુરુષને પ્રકૃતિ બાંધતી નથી, આમાં પ્રકૃતિને નિયન્તા કોણ છે ? [અર્થાત્ તત્ત્વવિદ્ પુરુષને ન બાંધવામાં અને અતત્ત્વવિદ્ પુરુષને બાંધવામાં પ્રકૃતિનું નિયમન કોણ કરે છે ? આ પ્રશ્ન જાઓ થાય છે] કારણ કે જ્યારે પ્રકૃતિ તત્ત્વવિદ્ પુરુષને બાંધતી નથી ત્યારે પણ પંગુ-અંધન્યાયે પ્રકૃતિ-પુરુષને સંયોગ તો તુલ્ય જ છે. જે તમે કહો કે ત્યારે પુરુષનું કુતૂહલ નિવૃત્ત થઈ ગયું હોય છે તો અમે કહીએ છીએ કે પ્રકૃતિ તો ત્યારે પણ અનિમુક્તકૌતુકવાળી નવવધૂ જેવી જ હોય છે.

87. અપિ ચ રે મૂઢ ! પૂર્વમેવ તપસ્વિના પુંસા કિં કૃતં યદસૌ બહ્નોડમૂત્ ? દ્રષ્ટૃત્વં તુ તસ્ય રૂપં તદવિનાભૂતમિતિ કૈવલ્યદશાયમપિ તન્ન નશ્યત્યેવેતિ તદાડપિ તસ્ય બન્ધનાય કથં ન પ્રવર્તેત નિર્મર્યાદા પ્રકૃતિઃ ।

87. વળી, અરે મૂખં ! બિચારા પુરુષે પહેલાં શું ક્યું કે જેથી તે બાંધાયો ? દ્રષ્ટૃત્વ તો તેનું સ્વરૂપ છે, તેથી તે તેનું નિત્ય સહચાર છે, એટલે કૈવલ્યદશામાં પણ તેને નાશ થતો નથી જ. માટે ત્યારે પણ તેને બાંધવા મર્યાદારહિત પ્રકૃતિ કેમ પ્રવૃત્ત ન થાય ?

88. દૃષ્ટાડસ્મીતિ વિરમતીતિ ચેત્ , મૈવમ્ , ન હ્યસાવેકપત્નીવ્રતદુર્ગ્રહગૃહીતા, નિઃસંખ્યપુરુષોપભોગસૌભાગ્યા પળ્યવનિતેવ, નાસૌ નિયમેન વ્યવહર્તુમર્હતીત્યાસ્તામેતત્ ।

88. 'મને તેણે દેખી લીધી' એમ સમજી પ્રકૃતિ વિરમે છે એમ તમારું કહેવું છે, પરંતુ એવું નથી. પોતાના પતિ સાથે જ સહચાર રાખવાનું અહણ્ય કરવું દુષ્કર વ્રત પ્રકૃતિએ લીધું નથી, તે તો વેશ્યા જેવી અસંખ્ય પુરુષોના ઉપલોગનું સોભાગ્ય પામેલી છે, એટલે 'તે આની જ છે, ખીજાની નથી' એમ નિયમથી કરવામાં આવતા વ્યવહારને યોગ્ય તે નથી. હવે આ ચર્ચા રહેવા દબાવો.

89. યચ્ચ 'સત્ત્વરજસ્તમોભિસ્ત્રિભિર્ગુણૈઃ સમાવસ્થાયાઃ પ્રધાનશબ્દવ્યપદેશભાજઃ પ્રકૃતેઃ મહન્નામ્ના બુદ્ધિરૂપદ્યતે' ઇત્યાદિ પ્રક્રિયાજાલમાલપિતં તત્ સર્વ મહાન્ધપર-મ્પરાન્યાયપ્રવૃત્તગુરુપાઠક્રમોપનતમેવ, ન પ્રમાણમૂલમ્ । કાર્યાદ્ધિ કારણમરૂપરિમાણ-મુપલભ્યતે, ન તુ વિપર્યયઃ, સ્વાવયવાશ્રિતસ્ય ઘટાદેસ્તથા દર્શનાત્ , તદવયવાનાં તદપેક્ષયાડ્વપ્ત્વાત્, અન્યસ્યા મૃદો મહાપરિમાણત્વમપ્રયોજકમ્ ।

89. સત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાએ પ્રકૃતિ જે 'પ્રધાન'-શબ્દવાચ્ય છે તેમાંથી 'મહત્' નામ ધરાવતી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે વગેરે જે પ્રક્રિયાબળને સાંખ્યોએ જણાવી છે તે અધી મહા અન્ધપરંપરાન્યાયથી ચાલતા ગુરુપાઠના ક્રમે સાંખ્યોને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પ્રમાણુમૂલક નથી, કારણ કે કાર્યના પરિમાણ કરતાં કારણનું પરિમાણ અલ્પ દેખાય છે, એનાથી ઊત્પન્ન દેખાતું નથી; પોતાના અવયવોમાં રહેતા ઘટ, પટ આદિના દર્શન ઉપરથી આ પુરવાર થાય છે. ઘટ, પટ આદિના પરિમાણની અપેક્ષાએ તેમના અવયવોનું પરિમાણ અલ્પ હોય છે. ઘટાવયવોથી અન્ય મૂદ્નું(=માટીનું), મહા-પરિમાણ ઘટના પરિમાણનું કારણ નથી. [સાંખ્યો અનુસાર કાર્યના પરિમાણ કરતાં કારણનું પરિમાણ મોટું હોય છે, જે પ્રમાણુવિરુદ્ધ છે.]

90. અપિ ચ બુદ્ધિર્નામ વિષયોપલભ્મઃ । અહંકારોઽપ્યહંપ્રત્યયરૂપોઽમિ-
માનો બુદ્ધિવિશેષ એવ । તેન બાહ્યાનીન્દ્રિયાણિ જન્યન્તે ગન્ધાદયશ્ચ ગુણાઃ, ગુણૈશ્ચ
પૃથિવ્યાદીનિ ભૂતાનીતિ મહાવ્યામોહઃ । इदं च चित्रम् — विषयजन्या हि सुखादयः
પ્રસિદ્ધાઃ, અત્ર સુખાદિજન્યા વિષયાઃ સંવૃત્તા इति नवेयं विश्वामित्रस्येव
સાંખ્યમુનેઃ સૃષ્ટિઃ ।

90. ઉપરાંત, બુદ્ધિ એ તો ખરેખર વિષયોપલબ્ધિ છે. અહંકાર પણ અહંપ્રત્યયરૂપ અભિમાન છે જે બુદ્ધિવિશેષ જ છે. અહંકારમાંથી બાહ્યેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, ગંધ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુણોમાંથી પૃથ્વી વગેરે ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું એ મહાવ્યામોહ છે વળી આ પણ વિચિત્ર છે કે સુખ, દુઃખ વગેરે ખરેખર વિષયમાંથી જન્મે છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે જ્યારે અહીં સાંખ્યદર્શનમાં તો વિષયો સુખ, દુઃખ, વગેરેમાંથી જન્મે છે. આમ વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિના જેવી સાંખ્યમુનિની આ નવીન સૃષ્ટિ છે.

91. न च प्रधानास्तित्वमपि प्रमाणवत् , अन्वयादिहेतूनामसाधनत्वात् ,
चेतनानां हि भवेदपि सुखदुःखमोहान्वितत्वम् । अचेतनानि भूतानि सुखदुःखमो-
हवन्तीति सुभाषितम् । घटे पटे शकटे च सुखदुःखमोहाः सन्तीति कः प्रति-
पद्येत ? प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि चेतनेष्वेव दृश्यन्ते, नाचेतनेष्वित्यसिद्धत्वाद्धेतोर्न
પ્રધાનસિદ્ધિઃ । અપિ ચ સત્કાર્યવાદમૂલ ઇષ તપસ્વિનાં વિભ્રમઃ સર્વં સર્વત્રાસ્તીતિ ।
તતોઽન્વયસિદ્ધિં બુદ્ધયમાનાસ્તે પ્રધાનસિદ્ધાવધ્યવસિતાઃ । સત્કાર્યવાદશ્ચ વિચાર્ય-
માણો ન સમસ્ત્યેવેતિ કુતસ્ત્યા હેતુસિદ્ધિઃ ?

91. પ્રધાનનું અસ્તિત્વ પણ પ્રમાણુસિદ્ધિ નથી કારણ કે અન્વય વગેરે હેતુઓ તેના સાધક નથી. અન્વય વગેરે હેતુઓ પ્રધાનના અસ્તિત્વના સાધક નથી કારણ કે એતન પુરુષો ખરેખર સુખ-દુઃખ-મોહાન્વિત હોય છે. અએતન ભૂતો સુખ-દુઃખ-મોહવાળા છે એમ કહેવું એ તો ખરેખર સુભાષિત છે ! ઘટમાં, પટમાં અને શકટમાં સુખ-દુઃખ-મોહ છે એમ કોણ સ્વીકારે ? પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમ એતનોમાં જ દેખાય છે, અએતનોમાં દેખાતાં નથી,

એટલે હેતુ અસિદ્ધ હોઈ તેનાથી પ્રધાનની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી, બિચારા સાંખ્યોને 'સર્વ' સર્વત્ર છે' આ ભ્રમ સત્કાર્યવાદમૂલક છે. તે ભ્રમને લીધે અન્વયને સિદ્ધ માની તેઓ પ્રધાનની સિદ્ધિ કરવા કૃતનિશ્ચય બન્યા છે. પરંતુ વિચાર કરતાં તે સત્કાર્યવાદ જ ઘટતો નથી તે પછી હેતુસિદ્ધિ ક્યાંથી ?

92. નનુ સત્કાર્યવાદે કાર્યકારણભાવો ભવતિ ભવાનાં, નાન્યથા । તથા હિ ચતુષ્ટયી ગતિરિહ સ્યાત્ । ઘટાદિકાર્ય મૃત્પિણ્ડાદિના કારણેન ક્રિયમાણમપિ સદ્વા ક્રિયતે, અસદ્વા, સદસદ્વા, અનુભયં વેતિ ।

92. સાંખ્ય - [ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત દશામાં હોય છે જ એવું અમે માનીએ છીએ એટલે અમને સત્કાર્યવાદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અમારા] સત્કાર્યવાદમાં જ વસ્તુઓનો કાર્યકારણભાવ બને છે, અન્યથા બનતો નથી. તે આ પ્રમાણે — અહીં ચાર જ ગતિ છે : મૃત્પિંડ આદિથી ઉત્પન્ન કરાવું ઘટાદિ કાર્ય જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે, જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે, જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે સદસત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે કે જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અનુભયસ્વભાવ (અર્થાત્ ન સત્ ન અસત્) હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે ?

93. તત્રાસતઃ કરણે સ્વરવિષાણાદેરપિ કરણં સ્યાત્ । અસત્ત્વે હિ ઘટસ્ય સ્વરવિષાણસ્ય ચ કો વિશેષઃ ? ઘટસ્યાપિ ચ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવદશયોરસત્વા-વિશેષાત્ પ્રાગભાવદશાયામિવ પ્રધ્વંસાવસ્થાયામપિ કરણં ભવેત્ । અસત્કરણે નિયતો-પાદાનગ્રહણં ન પ્રાપ્નોતિ । તૈલાર્થી હિ તિલસર્ષપાનુપાદત્તે, ન સિકતાઃ । અસત્ત્વે ચ તૈલસ્ય કો વિશેષઃ સર્ષપાણાં સિકતામ્બ્યઃ ? અસતિ કાર્યે નિરાલમ્બનઃ કારક-વ્યાપારો ભવેત્, ન હ્યસૌ મૃત્પિણ્ડાદિવિષયો ભવિતુમર્હતિ, કાર્યં ચાસત્ । અપિ ચાવિદ્યમાને કારણવ્યતિરિક્તે ચ કાર્યે જન્યે કારણસ્ય મૃત્પિણ્ડાદેર્ઘટાદિકાર્યં જનિતવતઃ કિમિતિ ન સ્વરૂપમુપલભ્યતે ।

93. અસતને ઉત્પન્ન કરાય તે અરશંગને પણ ઉત્પન્ન કરાય. અસત્ ઘટની અરશંગથી શી વિશેષતા છે ? પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવની એ દશામાં પણ ઘટ સમાનપણે અસત્ હોવાથી જેમ પ્રાગભાવદશામાં ઘટની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તેમ પ્રધ્વંસદશામાં પણ ઘટની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે જે અસત્ હોય તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તે અમુક નિયત ઉપાદાનકારણને ગ્રહણ કરવાનું પ્રાપ્ત ન થાય. તૈલાર્થી તલ, સરસવને ગ્રહણ કરે છે, રેતીને ગ્રહણ કરતો નથી. તૈલ જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હોય તે સરસવને ગ્રહણ કરે કે રેતીને, એમાં શો ફરક પડે છે ? તથા જે ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ હોય તે કારકવ્યાપારનું કોઈ આલંબન (= વિષય) નહિ રહે. કારણ કે કારકવ્યાપારને વિષય બનવા મૃત્પિંડ આદિ યોગ્ય નથી અને [જે યોગ્ય છે તે] કાર્ય (=ઘટ) તે અસત્ છે. વળી, અવિદ્યમાન (=ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્) અને કારણથી લિન્ન કાર્ય ઉત્પાદ્ય હોય તે કારણ મૃત્પિંડ આદિનું સ્વરૂપ ઘટ આદિ કાર્યો ઉત્પન્ન કરી દીધા પછી કેમ ઉપલબ્ધ હતું નથી ?

ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે કે સત્-અસત્ છે એ બે પક્ષોનું સામ્યકૃત ખંડન ૨૮૯

94. અથ સ્વવિનાશેન કારણં કાર્યસ્ય જનકમિચ્યતે, તદિયમભવાદ્ ભાવોત્પત્તિર્ભવેત્ । તસ્યાં ચ કુતોડયં નિયમો યદનન્તરવૃત્ત એવ મૃત્પિંડાભાવઃ કુમ્ભમમિ-નિર્વર્તયતિ, ન ચિરાતિક્રાન્ત ઇતિ । અતશ્ચ પરુન્મૃત્પિંડે નષ્ટે ણ્ણોડય કુમ્ભોત્પાદઃ સ્યાત્ । અથ સ્વાવ્યતિરિક્તમેવ કારણેન કાર્યં જન્યતે, તર્હિ કારણસ્ય સત્ત્વાત્ તદવ્યતિરિક્તં કાર્યં સદેવેતિ નાસતઃ કારણમ્ ।

94. બે સ્વવિનાશ દ્વારા કારણને કાર્યનું જનક બનતું ઈચ્છવામાં આવે તો અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય. તેમાં આ નિયમ ક્યાંથી બનશે કે અનન્તર પૂર્વભાવી જ મૃત્પિંડાભાવ ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે, ચિરાતિક્રાન્ત મૃત્પિંડાભાવ ઘટને ઉત્પન્ન કરતો નથી ? અને તેથી (અર્થાત્ આ નિયમ ન બનવાથી) છેલ્લા વર્ષમાં મૃત્પિંડ નાશ પામતાં અત્યારે આ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય. બે કારણ પોતાનાથી અભિન્ન એવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો કારણ સત્ હોઈ તેનાથી અભિન્ન એવું કાર્ય સત્ જ હોય, એટલે અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરાતી નથી.

95. સદસદપિ ન કાર્યં વક્તું યુક્તં, સદસતોર્વિપ્રતિષેધેનૈકત્ર સમાવેશ-યોગાત્ । રૂપમેદાદવિરોધ ઇતિ ચેન્ન, કાર્યસ્ય વિચાર્યમાણસ્યૈકત્વાત્ । તતશ્ચ તેનૈવ સ્વેન કાર્યેણ રૂપેણ સચ્ચેત્, નાસદ્ ભવેત્; અસચ્ચેત્, ન સદિતિ । પરરૂપેણ ત્વસન્નં સમસ્તભાવાનામસ્ત્યેવ ।

95. કાર્યને સત્ અસત્ રૂપ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્-અસત્માં એકબીજાનો પ્રતિષેધ હોઈ તે બેનો સમાવેશ એક સ્થાનમાં (=કાર્યમાં) ઘટતો નથી. સત્ અને અસત્ બે જુદાં રૂપ હોઈ, વિરોધ નથી એમ બે તમે કહો તો તે બરાબર નથી, કારણ કે વિચાર કરતાં કાર્યનું એકત્વ જ જણાય છે. બે પોતાના રૂપથી કાર્ય સત્ હોય તો તે અસત્ ન હોય, અને બે પોતાના રૂપથી કાર્ય અસત્ હોય તો તે સત્ ન હોય. પર રૂપથી અસત્-પણું તો બધી જ વસ્તુઓને છે જ.

96. અનુભયાત્મકં તુ નામ વસ્તુ નાસ્ત્યેવેતિ । તત્પારિશેષ્યાત્ સદેવ કાર્યમ્ । કિમિતિ ચ તદા નોપલભ્યતે ઇતિ ? અનુમાનેનાપિ યદુપલબ્ધં તત્ કિમનુપલબ્ધં ભવતિ ? પ્રત્યક્ષેણ તુ તદાનીમનુપલમ્બોડનભિવ્યક્ત્વાત્ । અભિવ્યક્તિસમ્પાદન એવ ચ કારક-પ્રયત્નસાફલ્યં, કાર્યં તુ સદેવેતિ । અત્રાભિધીયતે । કેન રૂપેણ તદાનીં કાર્યં સદિતિ મન્યતે ? યદિ કારકવ્યાપારાભિનિર્વર્ત્યેન સલિલાહરણાદ્યર્થક્રિયાસમર્થેન પૃથુબુદ્ધોદરાકારવતા રૂપેણ ચક્રમૂર્ધનિ ઘટોડસ્તિ, તદાડભિવ્યક્તેનાપિ રૂપેણ સત્ત્વાદ-ત્યન્તાય કારકવ્યાપારવૈફલ્યમ્, ઇત્યમપિ ચ કારકપ્રવૃત્તૌ તદ્યાપારાનુપરમપ્રસન્નઃ, કિં હિ તદોપલભ્ય કારકાણિ નિવર્તેન્ ? , કાર્યસ્ય પ્રાગ્બ્યુલ્લઘ્ત્વાત્ ।

૨૬૦ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે પણ અનભિવ્યક્ત છે એ સાંખ્ય મત અને તેનું ખડન

૧૬. વસ્તુ અનુભયાત્મક તો છે જ નહિ. એટલે, પરિશેષાનુમાનથી કાર્ય (ઉત્પત્તિ પૂર્વે) સત્ જ છે.

નૈયાયિક - જો કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ હોય તો ત્યારે ઉપલબ્ધ કેમ થતું નથી.

સાંખ્ય - અનુમાનથી જે ઉપલબ્ધ હોય છે તે શું અનુપલબ્ધ હોય છે ? ત્યારે કાર્ય પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ થતું નથી કારણ કે તે ત્યારે અનભિવ્યક્ત હોય છે. કાર્યની અભિવ્યક્તિનું સંપાદન કરવામાં જ કારકોના પ્રયત્નનું સાક્ષ્ય છે. કાર્ય તો સત્ જ હોય છે.

નૈયાયિક - આના પ્રતિષેધમાં એમ કહીએ છીએ કે કયા રૂપે કાર્યને તમે ત્યારે (= ઉત્પત્તિ પૂર્વે) સત્ માને છે ? જો કારકવ્યાપાન્થી ઉત્પન્ન થયેલ, જલાહરણુ આદિ અર્થાક્રિયા કરવાને સમર્થ અને પૃથુ-શુષ્ણોદરાકારવાળા રૂપે ચાકડાના માથા ઉપર સ્થિત ઘટ તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો તે વખતે તે અભિવ્યક્તરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી કારકોના વ્યાપારનું અત્યંત વૈકલ્ય આવી પડે, અને વળી કારકોનો વ્યાપાર ન વિરમવાની આપત્તિ પણ આવે કારણ કે શું પામીને કારકો અટકે ?, કેમકે કાર્ય તો પહેલેથી જ પ્રાપ્ત છે.

૧૭. અથ મૃત્પિણ્ડરૂપેણ તદાનીં ઘટોડસ્તીતિ કથ્યતે, તર્હિ ન હ્યસૌ તદાનીં ઘટોડસ્તિ, મૃત્પિણ્ડ એવાસાવસ્તિ । ન હિ અન્યરૂપેણાન્યોડસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્ ।
ઉષ્ટ્રોડપ્યસન્ મૃત્પિણ્ડરૂપેણાસ્તીતિ સ્યાત્ ।

૧૭. જો તમે કહો કે મૃત્પિંડરૂપે તે વખતે ઘટનું અસ્તિત્વ છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે વખતે ઘટનું અસ્તિત્વ નથી, મૃત્પિંડનું જ અસ્તિત્વ છે. અન્યના રૂપથી અન્યનું અસ્તિત્વ છે એમ કહેવું શક્ય નથી. [જો સ્વરૂપથી અસત્ ઘટ મૃત્પિંડરૂપથી ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો સ્વરૂપથી] અસત્ ઊંટ પણ મૃત્પિંડરૂપથી ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ માનવું પડે.

૧૮. અથોષ્ટ્રરૂપમુત્તરકાલમપિ ન નિર્વર્ત્યતે, ઘટસ્તુ તતો નિર્વર્ત્યતે ।
યદ્દેવં, યદૈવાસૌ નિર્વર્ત્યતે તદૈવાસ્તિ, ન તતઃ પૂર્વમિતિ ।

૧૮. સાંખ્ય - મૃત્પિંડમાંથી ઉત્તરકાળે ઊંટરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી પણ ઘટ તો મૃત્પિંડમાંથી ઉત્તરકાળે ઉત્પન્ન થાય છે. [એટલે ત્યારે મૃત્પિંડરૂપથી ઘટ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહી શકાય પણ ત્યારે મૃત્પિંડરૂપથી ઊંટ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ ન કહી શકાય].

નૈયાયિક - જો એમ હોય તો ત્યારે ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તેનું અસ્તિત્વ છે, ઉત્પત્તિ પહેલાં નથી.

૧૯. અથ પૂર્વે શક્ત્યાત્મના તસ્યાસ્તિત્વમિદાનીમભિવ્યક્ત્યાત્મના ક્રિયતે
ઇતિ । તદપ્યનુપપન્નમ્, અભિવ્યક્તિરપિ તત્સ્વરૂપાદ્ મિન્નાડમિન્ના વા સત્યસતી
વેતિ વિકલ્પમાના ન પૂર્વોક્તં દોષમતિવર્તતે ।

૧૯. સાંખ્ય - ઉત્પત્તિ પહેલાં શક્તિરૂપે ઘટનું અસ્તિત્વ છે, અત્યારે અભિવ્યક્તિરૂપે તેને અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવે છે.

નેયાયિક - તે ઘટનું નથી. અભિવ્યક્તિ પણ ઘટસ્વરૂપથી લિન્ન છે કે અલિન્ન, સત્ છે કે અસત્ ? એવા પ્રશ્નો ઉભા કરી અભિવ્યક્તિને વિચારવામાં આવતાં પૂર્વોક્ત શોધથી તે અસ્પૃષ્ટ રહી શકતી નથી.

100. કા ચેયમભિવ્યક્તિઃ ? કિં કાર્યાત્મનાઽવસ્થાનમ્, અથ સંસ્થાન-વિશેષઃ, ઉત પ્રતીતિરિતિ ? યદિ કાર્યાત્મનાઽવસ્થાનં, તત્ પૂર્વં નાભૂત્, તદધુના ભૂતમિત્યસત્કાર્યમ્ । પૂર્વમપિ વા યદિ તદાસીત્, તદા પુનઃ કારકવૈફલ્યમ્ । સંસ્થાનમપ્યવયવસન્નિવેશવિશેષઃ । સ ચાસન્નેવ ક્રિયતે । અવયવાસ્તુ સન્તીતિ કસ્યાત્ર વિવાદઃ ? ન સ્વલુ પરમાણવોઽસ્માભિર્નાઙ્ગીકૃતાઃ ।

100. આ અભિવ્યક્તિ શું છે ? શું અભિવ્યક્તિ એ કાર્યરૂપે અવસ્થાન છે કે સંસ્થાનવિશેષ છે કે પ્રતીતિ છે ? જો કાર્યરૂપે અવસ્થાન એ અભિવ્યક્તિ હોય તો તે પહેલાં ન હતું અને હવે થયું, એટલે કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ થયું. જો પહેલાં પણ તે હતું તો ફરી પાછું કારકવૈફલ્ય આવી પડ્યું. સંસ્થાન પણ અવયવસ્થાનાવિશેષ છે. તે સંસ્થાન જો ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હતું તેને જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, અવયવો તો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્ હોય છે જ એમાં અહીં કોને વિવાદ છે ? અમે પરમાણુઓનો સ્વીકાર નથી કર્યો એમ નહિ.

101. પ્રતીતિસ્તુ ઘટસ્ય ચક્ષુરાદિકારકસામગ્રચઘીના, ન મૃત્પિણ્ડદણ્ડચક્રા-દિકારકચક્રસાધ્યેતિ, સા ચક્રમૂર્ધનિ ઘટસ્ય નાસ્ત્યેવેત્યસન્ ઘટઃ ।

દર્શનાદર્શનાધીને સદસત્ત્વે હિ વસ્તુનઃ ।

દૃશ્યસ્યાદર્શનાત્ તેન ચક્રે કુમ્ભસ્ય નાસ્તિતા ॥

ચક્રમૂર્ધવત્ પ્રધ્વંસદશાયામપ્યનુપલમ્ભાદ્ ઘટસ્ય નાસ્તિત્વમેવેતિ । અતરચ 'નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ' [ગીતા ૨. ૧૬] इत्यप्रमाणकं, પૂર્વાપરાન્તયોર્ભાવસ્વરૂપાદર્શનાત્ ।

101. ઘટની પ્રતીતિ ચક્ષુ વગેરે કારકોની સામગ્રીને અધીન છે, તે મૃત્પિંડ, દંડ, ચક્ર વગેરે કારકોથી ઉત્પાદ્ય નથી, ચાકડાના માથા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં) ઘટની પ્રતીતિ થતી નથી જ, એટલે ત્યારે ઘટ અસત્ છે. વસ્તુનું સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ક્રમથી દર્શન અને અદર્શનને અધીન છે. તેના દર્શન માટે આવશ્યક બધી સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેનું દર્શન થતું ન હોવાથી ચાકડા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે) ઘટનું અસત્ત્વ છે. એમ ચાકડાના માથા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં) તેમ પ્રધ્વંસદશામાં પણ ઘટ દેખાતો ન હોઈ, ઘટનું અસત્ત્વ જ છે. અને એટલે જ 'અસત્તો ભાવ થતો નથી અને સત્તો અભાવ થતો નથી' [ગીતા ૨.૧૬] એ વચન પ્રમાણ્યુત નથી, કારણ કે પૂર્વ અન્ત (= પ્રાગભાવ) અને અપર અન્ત પ્રધ્વંસાભાવ)નું ભાવસ્વરૂપ દેખાતું નથી.

102. શક્ત્યાત્મનાઽપિ યદસ્તિત્વમસ્યોચ્યતે, તત્રાપિ ચિન્ત્યમ્—કેયં શક્તિ-

નામેતિ ? यदि घटस्वरूपाद्भिन्नासौ, तर्हि पररूपेण घटोऽस्ति, स्वरूपेण च नास्तीत्यसत् कार्यमुक्तं स्यात् । घटादभिन्नत्वे तु शक्तेः शक्तिरूपेण घटोऽस्तीति स्वरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेत् । तच्च प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् ।

102. ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યનું શક્તિરૂપે જે અસ્તિત્વ તમે કહો છો તેની આખતમાં પણ વિચારવું જોઈએ કે આ શક્તિ શું છે ? જે તે ઘટસ્વરૂપથી ભિન્ન હોય તો પરસ્પથી ઘટનું સત્ત્વ અને સ્વરૂપથી ઘટનું અસત્ત્વ થાય, પરિણામે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે એમ તમે કહ્યું ગણાય. જે શક્તિ ઘટસ્વરૂપથી અભિન્ન હોય તો ઉત્પત્તિ પૂર્વે સ્વરૂપથી જ ઘટનું સત્ત્વ તમે કહ્યું ગણાય; પરંતુ તે વખતે સ્વરૂપથી ઘટના સત્ત્વનો અમે નિરાસ કર્યો છે, કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ છે.

103. असत्करणपक्षे च यच्चोदितं 'शशविषाणाद्यपि क्रियेत' इति, तन्न, वचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् । 'यदसत् तत् क्रियते' इति नेयं वचनव्यक्तिः, अपि तु 'यत् क्रियते तदसत्' इति ।

स्वरूपसहकार्यादिहेतवो यद्विधायिनः ।

दृश्यन्ते जन्यते तद्धि न व्योमकुसुमादिकम् ॥

103. અસત્તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એ પક્ષમાં જે આપત્તિ આપવામાં આવી કે 'તો શશવિષાણ વગેરેની પણ ઉત્પત્તિ કરાય', તે બરાબર નથી, કારણ કે અમારા વચનને ન સમજવાથી તમે તે આપત્તિ આપી છે. 'જે અસત્ છે તે કરાય છે' એવું અમારું વચન નથી, પરંતુ 'જે કરાય છે તે અસત્ છે' એવું અમારું વચન છે. ઉપાદાનકારણ સહકારીકારણ વગેરે કારણો જેને ઉત્પન્ન કરવા વ્યાપાર કરતાં દેખાય છે તે જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશકુસુમ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી.

104. प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।

न तु प्रध्वंसवेलायामतः कमनुयुञ्जमहे ॥

104. કાર્યની પ્રાગભાવદશામાં ઉત્પાદક કારણોનો વ્યાપાર દેખાય છે, પ્રધ્વંસ વખતે ઉત્પાદક કારણોનો વ્યાપાર દેખાતો નથી; તેથી અમે કોને પૂછીએ [કે આમ કેમ ?], કારણ કે અસત્ત્વ તો બન્ને દશાઓમાં છે. [ઉત્પત્તિ પૂર્વેનું અસત્ ઉત્પન્ન થાય છે, ધ્વંસ પછીનું અસત્ ઉત્પન્ન થતું નથી. ઉત્પત્તિ પહેલાં જે ઘટ અસત્ છે તે કારણવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પછી જે ઘટ અસત્ થઈ ગયો છે તે ફરી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેને ઉત્પન્ન કરવા કારકો વ્યાપાર કરતા નથી. આનું દેખાય છે. 'આમ કેમ?' એવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે. જે દેખાતું હોય, જે પ્રત્યક્ષ હોય તેને સ્વીકારવું જ જોઈએ, તેની આખતમાં પ્રશ્ન ઊઠાવવો યોગ્ય નથી.]

105. उपादानं तु सर्वस्य यन्न सर्वत्र दृश्यते ।

तन्न कार्यस्य सद्भावादपि त्वेवं निरीक्षणात् ॥

અદ્યત્વે વ્યવહારોડપિ નૈવાપૂર્વઃ પ્રવર્તેતે ।
 યથોપલબ્ધં વૃદ્ધેભ્યસ્સ તથૈવાનુગમ્યતે ॥
 તૈલાર્થી સિકતાઃ કશ્ચિદાદદાનો ન દશ્યતે ।
 અદૃષ્ટ્વા ચાદ્ય નાન્યોડપિ તદર્થી તાસુ ધાવતિ ॥
 અન્વયવ્યતિરેકૌ ચ ગૃહ્યેતે વ્યવહારતઃ ।
 અનાદિશ્ચૈષ સંસાર ઇતિ કસ્યાનુયોજ્યતા ॥

105. બધાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા બધાં ઉપાદાનકારણોને ગ્રહણ કરવામાં આવતાં નથી (અર્થાત્ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે ગમે તે ઉપાદાનકારણને ગ્રહવામાં નથી આવતું) તેનું કારણ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે એ નથી પરંતુ તેનું આપણે નિરીક્ષણ કર્યું છે એ છે. વર્તમાનમાં આપણે જે વ્યવહાર કરીએ છીએ તે પણ અપૂર્વે હોતો નથી જ; વૃદ્ધો પાસેથી જે બળધું હોય તે પ્રમાણે જ અત્યારે માણસ વ્યવહાર કરે છે. તૈલાથી ઉપાદાનકારણ તરીકે રેતીને ગ્રહણ કરતો કોઈને દેખાતો નથી. દેખ્યા વિના વર્તમાનમાં ખીજે કે.છ પણ તૈલાથી રેતી લેવા દોડતો નથી. અન્વય અને વ્યતિરેક પણ વ્યવહારથી જ ગૃહીત થાય છે. અને આ સંસાર અનાદિ છે એટલે કોને પૂછવું [પ્રાપ્ત થાય કે અમુક કાર્ય માટે અમુક જ કારણને તેણે સૌપ્રથમ કેમ ગ્રહણ કર્યું ?]

106. અથ વા શક્તિનિયમાદેવોપાદાનનિયમ ઉપપત્સ્યતે ।
 શક્તિસ્તુ નિત્યા સૂક્ષ્મા ચ નેહ કાચિદુપેયતે ।
 તદ્ભ્યુપગમે નિત્યં કાર્યોત્પાદપ્રસક્તિઃ ॥

106. સાંખ્ય — અમુકમાં જ અમુકને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે; એટલે તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે એ ધટે છે.

નૈયાયિક — શક્તિ તો નિત્ય અને સૂક્ષ્મ છે, એટલે અહીં તેનું ગ્રહણ કોઈથી થતું નથી. વળી, શક્તિને સ્વીકારવામાં આવે તો સદા કાર્યોત્પત્તિ થતી રહેવાની આપત્તિ આવશે.

107 કિન્તુ યોગ્યતાવચ્છિન્નસ્વરૂપસહકારિસન્નિધાનમેવ શક્તિઃ । સૈવેયં દ્વિવિધા શક્તિરુચ્યતે — અવસ્થિતા, આગન્તુકી ચ । મૃત્વાદ્યવચ્છિન્નં સ્વરૂપમ્ અવસ્થિતા શક્તિઃ, આગન્તુકી તુ દણ્ડચક્રાદિસંયોગરૂપા । શક્તિદ્વયકૃતા ચ કાર્યનિષ્પત્તિરસકૃદ્ દષ્ટેતિ તદર્થિભિસ્તુ તદુપાદાનમ્ ।

107. સાંખ્ય — કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતાથી અવચ્છિન્ન (=વિશિષ્ટ) સ્વરૂપને (અર્થાત્ ઉપાદાનકારણને) મળેલું સહકારીકારણોનું સન્નિધાન જ શક્તિ છે. આ શક્તિ એ પ્રકારની કહેવાય છે — અવસ્થિત અને આગન્તુક. મૃત્વ વગેરેથી અવચ્છિન્ન સ્વરૂપ અવસ્થિત શક્તિ છે. દંડ, ચક્ર વગેરેના સંયોગરૂપ શક્તિ આગન્તુક શક્તિ છે. આ એ શક્તિઓ વડે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી વારંવાર દેખી છે, એટલે કાર્યથી તેમનું ગ્રહણ કરે છે.

108 યોગ્યતાઽપિ નાર્યાન્તરં કિઞ્ચિત્, કિન્તુ વસ્તુવિશેષ એત્ચેત્વેનં વસ્તુ-
વિશેષનિયમાદુપાદાનનિયમસિદ્ધેર્ન સત્ કાર્યમ્ ।

108. નૈયાયિક — યોગ્યતા પણ વસ્તુવિશેષથી જુદા કોઈ અર્થ નથી, પરંતુ વસ્તુવિશેષ જ છે એટલે આમ વસ્તુવિશેષના નિયમના આધારે (અર્થાત્ અમુક વસ્તુવિશેષ જ અમુક વસ્તુવિશેષને ઉત્પન્ન કરે છે એને આધારે) ઉપાદાનનિયમની સિદ્ધિ થતી હોઈ (અર્થાત્ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા અમુક ઉપાદાનકારણને જ ગ્રહણ કરવાનું સિદ્ધ થતું હોઈ), કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ નથી.

109 ન ચ શક્તિરેવ કાર્યમિતિ વક્તવ્યમ્, કાર્યસ્વરૂપસ્ય તતઃ પૃથગ્-
તસ્ય પ્રતીત્યા વ્યવસ્થાપનાત્ । શક્તેષ્ચ કાર્યત્વે કાર્યાદેવ કાર્યોત્પાદોઽઙ્ગીકૃતઃ
સ્યાત્ । ન ચ ઘટાદ્ ઘટ ઉત્પન્નમર્હતિ । શક્તેષ્ચ કાર્યમુત્પદ્યતે इत्यभ्युपगतम् ।
અતોઽન્યત્ કાર્યમ્, અન્યા ચ શક્તિઃ ।

109. વળી, શક્તિ જ કાર્ય છે એમ તમારે ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે શક્તિથી પૃથક્ કાર્યસ્વરૂપની સ્થાપના પ્રતીતિ ઉપરથી કરવામાં આવી છે. શક્તિ પોતે જ કાર્ય હોય તો કાર્યમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિને સ્વીકાર કર્યો ગણાય, પરંતુ ઘટમાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થવાને લાયક નથી; ઉપરાંત, શક્તિમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે સ્વીકાર્યું છે, એટલે કાર્ય જુદું છે અને શક્તિ જુદી છે.

110 નનુ વાચ્યવાચકયોઃ શબ્દાર્થયોઃ, વ્યજ્ઞયવ્યઞ્જકયોશ્ચ દીપઘટયોરુ-
ભયાશ્રિતા શક્તિદેષ્ટેતિ કાર્યકારણયોરપ્યસૌ ઉભયાધિષ્ઠાના મવિતુમર્હતિ । અસતિ
ચ દ્વિતીયે કાર્યાલ્યે તદાશ્રયે કથમિચ્છમુભયાશ્રિતા સ્યાદિતિ ।

110. કોઈક શંકાકાર — વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ એ બંનેમાં આશ્રિત તેમ જ વ્યંજક દીપ અને વ્યંજ્ય ઘટ એ બંનેમાં આશ્રિત શક્તિ અમે દેખી છે, એટલે કારણ અને કાર્યમાં પણ શક્તિનું ઉભયાશ્રિત હોવું યોગ્ય છે. હવે જો કાર્ય નામનો બીજો આશ્રય અસત્ હોય તો શક્તિ કેવી રીતે ઉભયાશ્રિત અને ?

111. નૈતદેવં, યથાદર્શનં શક્તેરભ્યુપગમાત્ । ન ચૈકત્ર દૃષ્ટં રૂપમન્યત્રાપિ
મૃગ્યતે । વાચ્યવાચકયોર્વ્યજ્ઞયવ્યઞ્જકયોશ્ચ દ્વયોઃ પૃથક્ત્વેન દર્શનાદુભયાશ્રિતા
શક્તિરઙ્ગીકૃતેતિ हेतुद्वयस्यानुपलम्भात् केवलकारणवृत्तिरेव शक्तिः, तत्कृतश्चोपादान-
નિયમ इति सिद्धम् ।

111. સાંખ્ય — ના, એવું નથી કારણ કે દર્શન મુજબ શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, એકમાં દેખેલા રૂપને બીજામાં પણ શોધવામાં આવતું નથી. વાચ્ય અને વાચક એ બે પૃથક્ દેખાતા હોવાથી તેમ જ વ્યંજ્ય અને વ્યંજક એ બે પણ પૃથક્ દેખાતા હોવાથી તેમનામાં ઉભયાશ્રિત શક્તિ સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ કારણ

અને કાર્ય અન્ને પૃથક્ દેખાતા ન હોય, કેવળ કારણમાં જ શક્તિ છે અને તે શક્તિને લીધે જ અમુક જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે એ પુરવાર થયું છે.

112. અસત્કાર્યપક્ષ એવોપાદાનનિયમવિચારો યુક્તઃ ।

ઉત્પત્તૌ ખલુ સિદ્ધાયामુપાદાનં વિચાર્યતે ।

સતસ્તુ સૈવ નાસ્તીતિ કિમુપાદાનચિન્તયા ॥

112. નૈયાયિક — અસત્કાર્યપક્ષમાં જ, અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે અમુક જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે એનું નિયામક શું છે એનો વિચાર થોડો જ છે. ઉત્પત્તિ એક વાર સિદ્ધ થાય પછી ઉપાદાનકારણનો વિચાર કરાય. પરંતુ ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ કાર્ય સત્ હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ ન થાય, તો પછી તેના ઉપાદાનકારણના વિચારનો શો અર્થ ?

113. સત્કાર્યવાદે ચ સુતરામુપાદાનનિયમો દુર્ઘટઃ, સર્વસ્ય સર્વત્ર ભાવાત્ , સિકતાવિલસરિત્તીરકેદારવ્યુત્પત્તિબીજજનિતાઙ્કુરાદિક્રમોત્પાદ્યમાનતિલસ્વરૂપપર્યાલોચનયા તિલેષ્વિવ સિકતાસ્વપિ તૈલસમ્ભવાત્ । સર્વસ્ય સર્વત્ર ચાસ્તિત્વે નિયતપદાર્થપ્રતિષ્ઠિત-હાનોપાદાનાદિવ્યવહારઃ સકલ એવ વિપ્લવેત । અપિ ચ પ્રાયશ્ચિત્તમેષ તપસ્વી તપ્તકૃચ્છ્રમતિકષ્ટં કથં ચરિષ્યતીતિ મહન્ મમ મનસિ કારુણ્યમ્ । અન્નં ચ તાવદયમરનાતિ, અન્ને ચ વર્ષોઽસ્તીતિ વિડ્મક્ષણાત્ પ્રાયશ્ચિત્તીયત એવાયમિત્યલ્લં સત્કાર્યવાદપ્રમાદેન ।

113. વળી, સત્કાર્યવાદમાં અમુક કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે અમુક જ ઉપાદાનકારણના ગ્રહણનો નિયમ અતીવ દુર્ઘટ છે, કારણ કે બધું બધે જ છે તેમ જ રેતથી કાદવિલ નદીકિનારે ક્યારામાં વાવેલા ખીજથી જનિત અંકુર આદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થતા તલનું સ્વરૂપ વિચારતાં લાગે છે કે તલની જેમ રેતમાંથી પણ તેલ નીકળવું સંભવે છે. બધું બધે જ હોતાં અમુક નિયત પદાર્થોના ઉપર સ્થિર થયેલો હાન-ઉપાદાન વગેરે વ્યવહાર બધો જ ઠપ્પ થઈ જાય. વળી, આ ગિચારો અતિકષ્ટદાયક તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે કરતો હશે એ વિચારે મારા મનમાં મહત્ કારુણ્ય ઉદ્ભવે છે; ઉપરાંત તે અન્ન તો ખાય છે અને અન્નમાં તો પુરીષ છે, એટલે વિડ્મક્ષણથી આ પ્રાયશ્ચિત્ત તો તે સદા કરે છે જ. બહુ થયું, હવે સત્કાર્યવાદના દોષને દર્શાવવા રહેવા દઈએ.

114. યત્ પુનસ્ત્રામાણિ—કારણાનુપમદેન કાર્યાનુત્પાદાદભાવાદ્ ભાવોત્પત્તિર્ભવેત્, તત્ર ચાનન્તરવૃચ્યુત્પત્તિનિયમો ન સ્યાત્ इति, તદપ્યયુક્તમ્, મૂર્તાનાં સમાનદેશત્વવિરોધાત્ કાર્યકારણયોરેકદેશત્વં નેષ્યતે । નૈતાવતા ભાવોત્પત્તિરભાવાદ્ મન્વિતુમર્હતિ, કારણાધીનતદુત્પાદદર્શનાત્ । અત એવાનન્તર્યનિયમોઽપ્યુપપન્નઃ । ન ચ કાર્યકારણયોરમેદાત્ સત્કાર્યમિતિ વક્તવ્યમ્; તયોઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધિભિન્નસ્વરૂપત્વાત્ ।

114. અસત્કાર્યવાદમાં દોષ દર્શાવતાં જે કહેવામાં આવ્યું કે કારણના વિનાશ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી ન હોઇ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય, વળી ત્યાં કારણ પછી તરત જ કાર્યોત્પત્તિ થાય છે એ નિયમ નહિ અને, તે પણ યોગ્ય નથી. મૂત્ વસ્તુઓ એક દેશમાં હોવામાં વિરોધ છે, એટલે કાર્ય અને કારણને એક દેશમાં રહેતા ઇચ્છવામાં નથી આવ્યા. એટલામાત્રથી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થવાને લાયક નથી, કારણ કે ભાવની ઉત્પત્તિ કારણોને અધીન રહી થતી દેખાય છે. તેથી કારણ પછી તરત જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ નિયમ પણ ઘટે છે. કાર્ય અને કારણનો અભેદ હોઇ કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ સત્ છે એમ તમારે ન કહેવું જોઇએ, કારણ કે તેમની લિન્ન સ્વરૂપતા પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે.

115. યત્તુ નિરાલમ્બના કારકપ્રવૃત્તિરિતિ ચોદિતં, પરિહતં તત્ સૂત્રકારેણ 'બુદ્ધિસિદ્ધં તુ તદસત્' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૫૦] इति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारण-भावमवगम्यामुष्मात् कारणादिदमीदृशं कार्यमुत्पद्यत इति बुद्धौ निर्धार्य कारकाणि कर्ता नियुङ्क्ते इति न निर्विषयः कारकव्यापारः ।

115. જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ હોય તે કારકોને વ્યાપાર નિરાલંબ અને જય એમ જે આપત્તિ તમે સાંખ્યોએ આપી તેના પરિહાર ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમે 'બુદ્ધિસિદ્ધં તુ તદસત્' એમ કહીને કર્યો છે. [અર્થાત્ સૂત્રકાર કહે છે કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે પરંતુ બુદ્ધિસિદ્ધ છે; આ આની ઉત્પત્તિ કરવા સમર્થ છે, અર્થાત્ સમર્થ નથી — એ રીતે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ નિયતકારણવાળું કાર્ય બુદ્ધિથી સિદ્ધ છે.] વૃદ્ધોના વ્યવહાર ઉપરથી કાર્યકારણભાવ જાણીને, આ કારણમાંથી આવું આ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરીને, કર્તા કારકોને યોગ્ય છે, એટલે કારકવ્યાપાર નિરાલંબન (=નિર્વિષય) નથી.

116. तदेवं सत्कार्यवादस्य निष्प्रमाणकत्वात् तन्मूलान्वयादिहेतुसिद्धयभावान्न प्रधानास्तित्वसिद्धिः । तदभावाच्च न तद्विकृतिर्नित्या बुद्धिः, अपि तु ज्ञानोपलब्धि-रूपैवैति सम्यक् सूत्रितं 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' इति । इतश्चानित्या बुद्धिः, जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमित्युपजननापायघर्मतया पाकादिवत् कालत्रयेऽपि प्रकाश-मानत्वात्, ज्ञानव्यतिरिक्तायाश्च बुद्धेरप्रतिभासनात् । अयं तु विशेषः — पाकादि-क्रियाणामोदनादिकलावच्छेदद्वारकं कालवैतत्यमपि भवति, उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूप-प्रकाशनमात्रपरिसमाप्तप्रयोजनायाः कालवैतत्यं नास्त्येव । अत एवानित्यत्वेऽप्युत्पन्नाप-वर्गिणीमेव बुद्धिमाचक्षते शब्दवत्, न घटादिवत् कालान्तरस्थायिनीमिति ।

116. પરિણામે, સત્કાર્યવાદ નિષ્પ્રમાણક હોઇ તન્મૂલક અન્વય વગેરે હેતુઓ અસિદ્ધ અને જતાં પ્રધાનતા અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. પ્રધાનતા અભાવે બુદ્ધિ પ્રધાનની વિકૃતિ નથી અને નિત્ય નથી, પરંતુ જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિ રૂપ જ તે છે, એટલે સૂત્રમાં

યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ અને જ્ઞાન એ એકાથ'ક છે.' બુદ્ધિ અનિત્ય છે, કારણ કે 'હું જાણું છું', જાણીશ, મેં જાણ્યું' એમ ઉત્પત્તિ-વિનાશધર્મ દ્વારા પાક વગેરેની જેમ ત્રણે કાળમાં બુદ્ધિ પ્રકાશે છે અને જ્ઞાનથી જુદી તે દેખાતી નથી. પાક વગેરે ક્રિયાઓ અને બુદ્ધિ વચ્ચે આ ભેદ છે કે પાક વગેરે ક્રિયાઓનું ઓદન આદિ ફળોના અવરહેદ દ્વારા કાલવૈતત્ય પણ થાય છે, [અર્થાત્ ઓદન આદિ ફળોનો પ્રાદુર્ભાવ થવા માટે આદિથી માંડી અન્ત સુધી જેટલો સમય લાગે તેટલા સમય સુધી અવસ્થાથી (=સ્થિતર) પાક આદિ ક્રિયાઓ છે] જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રકાશનમાત્ર કરવાના પ્રયોજનવાળી ઉપલબ્ધિનું (=બુદ્ધિનું) કાલવૈતત્ય નથી જ. તેથી જ અનિત્ય હોવા છતાં બુદ્ધિને શબ્દની જેમ ઉત્પન્ન થતાં જ નાશ પામનારી કહી છે, ઘટ વગેરેની જેમ કાલાન્તરસ્થાયિની કહી નથી.

117. સા ચેયં બુદ્ધિરાત્માન્તઃકરણશબ્દદીપેન્દ્રિયાર્થાદ્યનેકકારકકલાપકાર્યાડપિ સતી ન બાહ્યે ન બાહ્યકર્મણિ સમવૈતિ, ન બાહ્યકરણે ચક્ષુરાદૌ નાન્તઃકરણે મનસિ, કિન્તુ કર્તૃયેવ । કર્તાડપિ ચ નિત્યો વિમુરાત્મા । ન મૂતસજ્ઞાતસ્વભાવઃ કાર્યસ્તસ્યા આશ્રય ઇત્યાત્મપરીક્ષાયાં નિર્ણાતમ્ । ગુણત્વમપિ ચ તસ્યાસ્તત્રૈવ દર્શિતમ્ ।

117. આ બુદ્ધિ આત્મા, અન્તઃકરણ, શબ્દ, દીપ, ઇન્દ્રિય, અથ' વગેરે અનેક કારકોથી ઉત્પન્ન થતી હોવા છતાં તે બાહ્ય કારકોમાં કે બાહ્ય કારકોના કર્મમાં સમવાય-સંબંધથી રહેતી નથી. તે બાહ્ય કરણ ચક્ષુ વગેરેમાં કે અન્તઃકરણ મનમાં સમવાયસંબંધની રહેતી નથી. પરંતુ કર્તામાં જ તે સમવાયસંબંધથી રહે છે અને કર્તા તો નિત્ય અને વિલુ આત્મા છે મૂતસંઘાતસ્વભાવવાળું કાર્ય' (=શરીર) તેને (=બુદ્ધિને) આશ્રય નથી એ અમે આત્મપરીક્ષામાં નિષ્ણી'ત ક્યું' છે. તે (=બુદ્ધિ) ગુણ છે એ પણ ત્યાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

118. નન્વેત્રં તર્હિ ન બુદ્ધેરનિત્યત્વં, વિનાશકારણાભાવાત્ । દ્વિવિધો હિ ગુણાનાં વિનાશહેતુઃ—આશ્રયાવનાશો વિરોધિગુણપ્રાદુર્ભાવો વા । નેહાશ્રયવિનાશો નિત્યત્વાદાત્મનઃ । ન ચ વિરોધિનમસ્યાઃ કઞ્ચિદ્ ગુણમુપલભામહે ।

118. શંકાકાર — જો એમ હોય તો (અર્થાત્ જો બુદ્ધિ ગુણ હોય તો) બુદ્ધિ અનિત્ય નથી, કારણ કે તેના વિનાશના કારણનો અભાવ છે ગુણોના વિનાશનું કારણ દ્વિવિધ છે — આશ્રયવિનાશ અથવા વિરોધી ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ. અહીં આશ્રયવિનાશ નથી કારણ કે આત્મા નિત્ય છે અને બુદ્ધિનો વિરોધી કોઈ ગુણ અમને દેખાતો નથી.

119. ન, શબ્દવદાશુવિનાશિત્વાત્ । નિત્યાકાશગુણોડપિ શબ્દઃ શબ્દાન્ત-રમારમ્ય યથા વિનશ્યતિ તથા બુદ્ધિર્બુદ્ધ્યન્તરમારમ્ય વિનશ્યતીતિ તથા દર્શનાત્ કલ્પ્યતે । યાવાંશ્ચ કશ્ચન વિનાશદર્શનભેદોપલભાદિઃ શબ્દસ્યાનિત્યતાયાં ન્યાય

ઉક્તઃ, સ સર્વોપિ બુદ્ધાવપિ યોજનીયઃ । અત એવ ન બુદ્ધીનામેકપ્રમાતૃવૃત્તીનાં યૌગપદ્મં વિદ્યતે વર્ણાનામિવૈકવક્તૃપ્રયુક્તાનામ્ । વિનશ્યદવિનશ્યદશયોસ્તુ બુદ્ધઘોરા-શુવિનાશિત્વેऽપિ યૌગપદ્મમનુભવાદુપેયત इत्यલમતિવિસ્તરેણ । બુદ્ધેરનિત્યતાયાં ચ પ્રાયેણ સર્વવાદિનામવિવાદઃ । તથા ચાહ જૈમિનિઃ ‘સત્સમ્પ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષમ્’ इति । [મીંસૂં ૧.૧.૪] ।

119. નૈયાયિક — ના, બુદ્ધિ અનિત્ય છે, કારણ કે શબ્દની જેમ તે આશુવિનાશી છે. જેમ નિત્ય આકાશનો ગુણ હોવા છતાં શબ્દ ખીજા શબ્દને ઉત્પન્ન કરી નાશ પામે છે તેમ [નિત્ય આત્માનો ગુણ હોવા છતાં] બુદ્ધિ ખીજા બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે એમ, તેવું દેખાતું હોઈ, કંપવામાં આવ્યું છે. શબ્દની અનિત્યતા પુરવાર કરવા માટે વિનાશનું દર્શન, બેદોની ઉપલબ્ધિ વગેરે જે કોઈ તર્ક કહ્યો છે તે બધા બુદ્ધિની અનિત્યતા પુરવાર કરવા માટે પણ થોડાં જોઈએ. તેથી જ એક પ્રમાતામાં રહેતી અનેક બુદ્ધિઓ યુગપત્ હોતી નથી — જેમ એક ચક્રમાં પ્રયોજેલા વર્ણો યુગપત્ હોતા નથી તેમ બુદ્ધિ આશુવિનાશી હોવા છતાં વિનશ્યદ્દશાવાળી બુદ્ધિ અને અવિનશ્યદ્દશાવાળી બુદ્ધિનું યૌગપદ્મ, અનુભવાતું હોઈ, એ સ્વીકારીએ છીએ [બુદ્ધિ ખીજા બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે — આ વિધન દર્શાવે છે કે એક ક્ષણ એવી છે જ્યારે એ બુદ્ધિઓ સાથે રહે છે આ ક્ષણે નાશ પામતી બુદ્ધિ પણ છે અને તાજ જ ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ પણ છે પહેલીને વિનશ્યદ્દશાવાળી કહી છે અને ખીજાને અવિનશ્યદ્દશાવાળી કહી છે. પહેલીને માટે વિનશ્યદ્દશાના ક્ષણ પછી વિનષ્ટદશાની ક્ષણ આવે છે.] આનો વધુ વિસ્તાર રહેવા હોઈએ. બુદ્ધિની અનિત્યતાની આખતમાં પ્રાયઃ સર્વ વાદીઓને કોઈ વિવાદ નથી અને જૈમિનિએ કહ્યું છે કે ‘ઇન્દ્રિયનો અર્થ સાથે સંયોગ થતાં પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.’ [જૈમિનિસૂત્ર ૧.૧.૪]

120. અચિરરુચિવત્ તસ્માદ્ બુદ્ધિર્નિસર્ગવિનશ્ચરી

भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स एव तदाश्रयः ।

भवमरुभवैस्तापैः या जातमेव युनक्ति सा

व्यसनजननीमेनामस्मात् त्यजेत् परमार्थवित् ॥

120. નિષ્કર્ષ એ કે અનિત્ય ડુચિની જેમ બુદ્ધિ સ્વભાવથી વિનશ્વર છે. પોતાનો આત્મા જ બુદ્ધિનો જનક છે અને તે જ બુદ્ધિનો આશ્રય છે. તેને (= આત્માને) જ, જન્મતાં જ, બુદ્ધિ સંસારરૂપ રણમાં ઉદ્ભવતા સંતાપે સાથે જોડે છે. તેથી પરમાર્થના જાણકારે દુઃખોની આ જનનીને (= બુદ્ધિને) ત્યજવી જોઈએ.

[૫. મનઃપરીક્ષા]

121. યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મનસો લિङ्गम् [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૬] । મનસો યદેવ સત્ત્વે પ્રમાણં તદ્ ગમ્યતામેવાસ્ય લક્ષણં, સમાનેતરજાતીયવ્યવચ્છેદકારિત્વાત્ ।

[૫. મનઃપરીક્ષા]

121. નૈયાયિક — ‘જ્ઞાનોની યુગપત્ અનુત્પત્તિ મનના અસ્તિત્વને પુરવાર કરતો હેતુ

છે [ન્યાયમૂલ ૧ ૧ ૧૨]. મનના અસ્તિત્વમાં જે પ્રમાણ છે તેને જ મનના લક્ષણ તરીકે જાણે. કારણ કે તે મનને સમ્પત્તીય અને વિગ્મત્તીયથી વ્યાવૃત્ત કરે છે.

122. નનુ મનસ ઇન્દ્રિયત્વાત્ તદ્વર્ગ એવ પઠનં યુક્તં, કિમર્થોડયં પૃથક્ નિર્દેશઃ ? ન, ધર્મભેદાત્ । મૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ નિયતવિષયાણિ । સગુણાનાં ચૈષામિન્દ્રિયભાવઃ । મનસ્તુ ન મૌતિકં, ન નિયતવિષયં, ન ચાસ્ય સગુણસ્યેન્દ્રિય-ભાવ ઇતિ ।

122. શંકાકાર — મન ઇન્દ્રિય હોય, ઇન્દ્રિયવર્ગમાં જ તેનું પઠન યોગ્ય છે શા માટે તેનો ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

નૈયાયિક — તમારી શંકા યોગ્ય નથી ઇન્દ્રિયોથી તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે ઇન્દ્રિયોના ધર્મથી મનનો ધર્મ જુદો છે. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે અને તેમના વિષયો પણ નિયત છે. ગંધ આદિ ગુણોવાળી હોવાથી એ ચક્ષુ વગેરેમાં ઇન્દ્રિયપણું છે. પરંતુ મન ભૌતિક પણ નથી કે નિયતવિષયગ્રાહી પણ નથી ગંધ આદિ ગુણોવાળા હોવા ઉપર નિર્ભર ઇન્દ્રિયપણું મનમાં નથી.

123. તત્ત્વ ન મૌતિકમ્, અકાર્યત્વાત્ । અત એવ ન તદ્ગુણયોગિ । ન ચ નિયતવિષયમ્ । સર્વવિષયત્વં ત્વસ્ય સકલબાહ્યેન્દ્રિયાણામધિષ્ટાતૃત્વાત્ તદનધિગમ્ય-સુખાદિવિષયગ્રાહિત્વાત્ત્વચ્ચ । બાહ્યેન્દ્રિયાણિ હિ મનોઽધિષ્ટિતાનિ સ્વવિષયેષુ પ્રવર્તિતુ-મુત્સહન્તે ચક્ષુરાદીનિ, નાન્યથા ।

123. મન ભૌતિક નથી કારણ કે તે કાર્ય નથી. એટલે જ તેમાં ગંધ વગેરે ગુણો નથી તે નિયત વિષયને ગ્રહણ કરતું નથી. તે સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે તે સકલ બાહ્યેન્દ્રિયોનું અધિષ્ટાતા (= પ્રેરક) છે તેમ જ બાહ્યેન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય સુખ વગેરે વિષયોને પણ ગ્રહણ કરનારું છે. મનથી અધિષ્ટિત ચક્ષુ વગેરે બાહ્યેન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા ઉત્સાહ દાખવે છે, અન્યથા ઉત્સાહ દાખવતી નથી.

124. કસ્માદેવમિતિ ચેત્, યુગપજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ, ઉત્તરકાલં ચ બાહ્યેન્દ્રિય-વ્યાપારવિરહેઽપિ તદર્થાવિમર્ષાત્ ।

124. આવું માનવામાં શું હેતુ છે એમ જો અમને પૂછવામાં આવે તો અમારો ઉત્તર એ છે કે તે હેતુ છે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ યુગપત્ થતી નથી એ તેમ જ ઉત્તરકાળે બાહ્યેન્દ્રિયનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે ત્યારે પણ અર્થનો અનુવ્યવસાય થાય છે એ.

125. અસ્ત્યેકેન્દ્રિયગમ્યેષુ ક્વચિઽજ્ઞાતિગુણાદિષુ ।

વિજ્ઞાનાયૌગપદ્યં યન્મનસસ્તન્ન સાધનમ્ ॥

તત્ર વિષયાદિદોષેણ દૂરત્વાદિના જાત્યાદેર્યુગપદ્ પ્રહીતુમશક્યત્વાત્ ।

125. અમુક ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય જાતિ, ગુણ, વગેરેની આપ્તમાં કેટલીક વાર તેમનાં જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન નથી થતાં પણ તેમાં મન કારણભૂત નથી, કારણ કે ત્યાં વિષય વગેરેના દૂરપણું વગેરે દોષોને લીધે જાતિ વગેરેને યુગપત્ ગ્રહવા શક્ય નથી.

૩૦૦ જ્ઞાનોની યુગપત્ ઉત્પત્તિ ન થવાનું કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિ મનની અપેક્ષા રાખે છે એ

126. યત્તુ નાનેન્દ્રિયગ્રાહ્યેષુ યુગપત્સન્નિહિતેષ્વપિ ગન્ધરસરૂપાદિષુ વિષયેષુ તદ્ગ્રહણેષુ ચ સ્વકાર્યાનુમિતસન્નિધાનેષુ સત્સ્વપિ અવિકલેષુ કારણેષુ યુગપદ્વપલઘ્વયો ન ભવન્તિ । તતોડવસીયતે નૂનં કારણાન્તરમેભિરપેક્ષયતે, તચ્ચ મન ઇત્યાહ્યાયતે ।

126 પરંતુ અનેક ઇન્દ્રિયોના ગ્રાહ્ય વિષયો ગંધ, રસ, રૂપ વગેરે એક સાથે સન્નિહિત હોવા છતાં અને અવિકલ કારણસામગ્રીઓ તે જ વખતે હાજર હોવા છતાં તે ગંધ, રસ, રૂપ વગેરેનાં જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થતાં નથી, તે ઉપરથી નિષ્ચય થાય છે કે ખરેખર આ બધાં જ્ઞાનો ખીલ કોઈ કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે ખીલ કારણને મન કહેવામાં આવે છે.

127. નનુ ચ—

સુગન્ધિ શીતલાં દીર્ઘામશનન્તઃ શુષ્કશક્તુલીમ્ ।

કપિલબ્રાહ્મણાસ્સન્તિ યુગપત્ પચ્ચબુદ્ધયઃ ॥

અપિ ચ અયં સ્વલ્પધ્યાપકોડધીતે, વ્રજતિ, કમણ્ડલું ધારયતિ, પન્થાનં પશ્યતિ, શૃંગોત્પરણ્યજાનુ શબ્દાન્, વિમ્બદ્વાલલિજ્ઞાનિ બુભુત્સત ઇતિ ક્રમાગ્રહણાદ્ યુગપદેતા બુદ્ધયોડસ્ય ભવન્તીતિ ।

127. શંકાકાર — સુગંધી, શીતલ, દીર્ઘ અને શુષ્ક જલેથી ખાતા માણસોને પાંચ જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કપિલ મુનિના અનુયાયી બ્રાહ્મણો કહે છે. વળી, આ અધ્યાપક અધ્યયન કરે છે, ચાલે છે, કમડલુ ધારણ કરે છે, માર્ગને દેખે છે, અરણ્યજન્ય શબ્દો સાંભળે છે ખીલો વાદનાં ચિહ્નો જાણવા ઇચ્છે છે — અહીં કમનું ગ્રહણ ન થતું હોય અધ્યાપકને આ જ્ઞાનો યુગપત્ થાય છે.

128. ન, આશૂત્પત્તેઃ સૂચ્યમ્ભિદ્યમાનકોકનદલકદમ્બકાલવદતિસૂક્ષ્મત્વાત્ કાલસ્ય ક્રમસ્તત્ર ન વિભાવ્યતે, ભવિતવ્યં તુ તેનેતિ ।

128. નૈયાયિક — ના, તે જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થતાં નથી, કારણ કે જેમ એક ઉપર એક ગોઠવેલી કમળની પાંદડાંઓના સમૂહને સોયની અણીથી બેદતાં કાળનો ક્રમ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી તેમ અહીં પણ કાળનો ક્રમ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી, પણ કાળનો ક્રમ અહીં નથી એમ નહિ.

129. યદિ કરણાન્તરનિરપેક્ષચક્ષુરાદિકરણસાધ્યા એવ રૂપાદિવિષયોપલઘ્વયઃ, તદુત્તરકાલમુપહતકરણાનામપિ કથં સ્મરણાદિરૂપસ્તદવમર્શઃ ? અતો નૂનં નયનાદિવત્ કરણાન્તરં તદ્ગ્રાહિ વિદ્યતે ।

129. જો કારણાન્તર મનથી નિરપેક્ષ ચક્ષુ વગેરે કરણો વડે જ રૂપ વગેરે વિષયોનાં જ્ઞાનો થતાં હોય તો પછીથી ચક્ષુ વગેરે કરણો જેમના નાશ પામ્યા છે તેમને રૂપ વગેરેનો સ્મરણરૂપ અવમર્શ કેમ થાય ? તેથી, ખરેખર ચક્ષુ વગેરેની જેમ રૂપ વગેરેને ગ્રહણ કરનાર કારણાન્તર મન છે.

130. અવ્યાપકં ચ તત્ । વ્યાપિત્વે હિ બુદ્ધીનાં યૌગપદ્યં ન નિવર્તેત । અસ્તિ ચાયં વ્યવહાર ઉક્તેઽપિ ક્વચિદ્વચસિ કશ્ચિદાહ 'નાહમેતદશ્રૌષમ્, અન્યત્ર મે મનોઽમૂત્' ઇતિ । તસ્માન્ન વ્યાપકં મનઃ ।

પ્રતિશરીરમેકં ચ તત્, અનેકત્વે પુનરપિ જ્ઞાનયૌગપદ્યાનપાયાત્ ।

ક્રિયાવચ્ચ તત્, નિષ્ક્રિયેનેન્દ્રિયાણામધિષ્ઠાતુમશક્યત્વાત્ ।

મૂર્તં ચ તત્, અમૂર્તસ્ય ક્રિયાનુપપત્તેઃ । મૂર્તત્વે સતિ નિત્યં ચ તત્, નિરવયવત્વાદનાશ્રિતત્વાચ્ચ । મૂર્તત્વં ત્વનિત્યતાયામપ્રયોજકમિતિ વક્ષ્યામઃ ।

નિરવયવં ચ તત્, અવયવકલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવાત્ ।

વેગવચ્ચ તત્, આશ્ચસજ્ચારાત્, આશ્ચસજ્ચારમન્તરેણોપલબ્ધિશૈવ્યસ્ય દૃષ્ટ્યાનુપપત્તેઃ ।

ઈન્દ્રિયસંયોગિ ચ તત્, દ્રવ્યત્વાત્ । દ્રવ્યં ચ તત્, વેગાદિગુણયોગાત્, ક્રિયાવચ્ચાત્, અનાશ્રિતત્વાચ્ચ ।

અચેતનં ચ તત્, કારણત્વાત્; ઇતરથા હ્યેકત્ર શરીરે ચેતનદ્વયસમાવેશા-
દવ્યવહારઃ સ્યાદિતિ । તસ્માદેવંરૂપં મનઃ ।

સાંખ્યોક્તં તુ તસ્ય રૂપમયુક્તમિતિ તત્પ્રક્રિયાનિષેધાદેવ વ્યાખ્યાતમ્ ।

130. મન અવ્યાપક અર્થાત્ અણુ છે, કારણ કે તેને વ્યાપક માનતાં જ્ઞાનોનું યૌગ-
પદ્ય દૂર થતું નથી. કોઈ વાર કોઈકે વાક્ય ઉચ્ચાયું હોય છે ત્યારે કોઈક કહે છે, 'મેં
સાંભળ્યું' નથી, મારું મન ખીજે હતું' — આ પ્રમાણેના આ વ્યવહાર થાય છે. તેથી મન
વ્યાપક નથી. પ્રત્યેક શરીરમાં એક એક મન છે. કારણ કે અનેક મન માનતાં વળી પાછું
જ્ઞાનોનું યૌગપદ્ય દૂર ન થાય. મન ક્રિયાવાળું છે કારણ કે નિષ્ક્રિય મન ઇન્દ્રિયોનું
અધિષ્ઠાન કરી શકે નહિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરી શકે નહિ. તે મૂર્ત છે કારણ કે અમૂર્તમાં
ક્રિયા ઘટતી નથી. મૂર્ત હોવા છતાં તે નિત્ય છે કારણ કે તે નિરવયવ છે અને અનાશ્રિત
છે. મૂર્તપણું અનિત્યતા પુરવાર કરવામાં અપ્રયોજક છે એ અમે હવે પછી જણાવીશું. તે
નિરવયવ છે કારણ કે તેના અવયવોની કલ્પના કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તે વેગવાળું છે
કારણ કે ઝડપી ગતિ વિના જ્ઞાનોની જે શીઘ્રતા દેખાય છે તે ઘટશે નહિ. તે ઇન્દ્રિયો
સાથે સંયોગ પામે છે કારણ કે તે દ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્ય છે કારણ કે તે વેગ વગેરે ગુણો
ધરાવે છે, ક્રિયાવાન છે અને અનાશ્રિત છે. તે અચેતન છે, કારણ કે તે કારણ છે. જે તે
ચેતન હોય તે એક શરીરમાં બે ચેતનોનો સમાવેશ થવાથી વ્યવહારને અભાવ થશે. તેથી
મન આવા સ્વરૂપવાળું છે. સાંખ્યે જણાવેલું 'મનનું સ્વરૂપ અચોગ્ય છે એ એમની પ્રક્રિયાના
નિષેધ દ્વારા જ અમે સમજાવ્યું છે.

131. અન્યાન્યપિ સ્મૃત્યનુમાનાગમસંશયપ્રતિભાસ્વપ્નોહજ્ઞાનાનિ આન્તરસુખદુઃ-
લેચ્છાદ્વેષાદિવિષયગ્રાહીણિ ચ જ્ઞાનાનિ મનસો લિજ્ઞાનિ સન્ત્યેવ, તેષાં બાહ્યેન્દ્રિય-

વ્યાપારસાધ્યત્વાસમ્ભવાત્ , કરણરહિતાયાશ્ચ ક્રિયાભિનિર્વૃત્તૈરદર્શનાદિતિ ।

131 સ્મૃતિ, અનુમાન, આગમ, સંશય, પ્રતિભા, સ્વપ્ન, ઊઠ એ જ્ઞાનો તેમ જ સુષ્પ, દુઃષ્પ, ઇન્દ્રિયા, દ્વેષ વગેરે આન્તર વિષયોને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનો મનને પુસ્વાર કરનાર ખીખાં કિંગો છે જ, કારણ કે તેઓ આલેન્દ્રિયના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થવા અસંભવ છે અને કરણ વિના તે ક્રિયા પાર પડતી દેખાતી નથી.

132. સ્મૃતિસ્તાવન્મનોજન્યૈવ । અનુમાનાગમજ્ઞાનં તુ પરોક્ષાર્થવિષયત્વાન્માનસમ્ । સંશયો માનસોઽપિ કશ્ચિદ્વક્ષ્યતે । પ્રતિભા માનસી દર્શિતૈવ—‘ઓ મે આતાઽઽગન્તા’ ઇતિ । સ્વપ્નજ્ઞાનમુપરતેન્દ્રિયગ્રામસ્ય ભવત્ કથં ન માનસમ્ ? તર્કોઽપિ સંશયવત્ ક્વચિદ્વિષયે માનસો ભવત્યેવ । સુખાદીનાં તુ જ્ઞિતિવદુત્પત્તિરપિ મનોનિબન્ધનૈવ, કાર્યાણામાત્મગુણાનામુત્પત્તૌ પ્રત્યાસન્નકારણાન્તરસમ્ભવેઽપ્યાત્મમનઃસંયોગસ્યાવધૃત-સામર્થ્યસ્યાસમવાયિકારણત્વાત્ । અતશ્ચ વિષયાનુભવજન્યેઽપિ સુખાદૌ મનસ્સંયોગઃ કારણમ્ । સુખાદીનાં ચ બોધસ્વરૂપત્વં સ્વસંવેદ્યત્વં ચ નિરસ્તમ્ । અતસ્તદુપલ્લબ્ધૌ મનસ એવ કારણતા ।

132. સ્મૃતિ મનોજન્ય જ છે. અનુમાનજ્ઞાન અને આગમજ્ઞાન પરોક્ષ અર્થ વિષયક હોઇ માનસ છે. કોઇક સંશય માનસ પણ કહેવાય છે. ‘કાલે મારે લાઇ આવશે’ એ આકારનું પ્રાતિભજ્ઞાન માનસ છે એ અમે દર્શાવ્યું છે જ. જેની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર શાન્ત થઇ ગયા છે એવી વ્યક્તિને થતું સ્વપ્નજ્ઞાન માનસ કેમ નહિ ? તકં પણ સંશયની જેમ ક્યારેક માનસ હોય છે જ. સુષ્પ વગેરેના જ્ઞાનની જેમ સુષ્પ વગેરેની ઉત્પત્તિ પણ મનને કારણે જ થાય છે, કારણ કે આત્મગુણરૂપ જ્ઞાન વગેરે કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં ખીખાં પ્રત્યાસન્ન કારણોનો સંભવ હોવા છતાં જે આત્મમનઃસંયોગનું સામર્થ્ય આ કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં નિષ્કૃતિ થઇ ગયું છે તે આ કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં અસમવાયીકારણ છે. અને એટલે જ સુષ્પ વગેરે વિષયાનુભવજન્ય હોવા છતાં તેમની ઉત્પત્તિમાં મનઃસંયોગ કારણ છે. સુષ્પ વગેરે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સ્વસંવેદ છે એનો (= એ ખૌદ મનનો) નિરાસ અમે કર્યો છે. તેથી સુષ્પના જ્ઞાનમાં મન જ કારણ છે.

133. તદિદં મનઃ પૂર્વકૃતશુભાશુભકર્મસંસ્કારવતાઽઽત્મના તદ્વશાદેવ શરીર-દેશે સંયોગં પ્રતિપદ્યતે । તત્રૈવ ચ જીવનવ્યવહારઃ । વિપચ્યમાનકર્માશયસહિતઃ આત્મમનઃસંયોગો જીવનમિતિ હિ વદન્તિ । સંયુક્તં ચાત્મના મનસ્તેષુ તેષૂપપત્તિ-સ્થાનેષુ નાનાવિધભોગસાધનતયા સંસારકારણં ભવતિ । નિત્યત્વાદાત્મમનસોઃ અનાદિત્વાચ્ચ સંસારસ્ય નેદં ચોદનીયં – પ્રથમમેવ કથમાત્મમનસોસ્સંયોગ ઇતિ । ન હિ પ્રથમો નામ કશ્ચિત્ કાલઃ સમસ્તિ, આદિસર્ગસ્યાપિ પૂર્વસર્ગસાપેક્ષત્વાત્ । ઈશ્વરોઽપિ કર્માપેક્ષ એવ વિચિત્રસ્ય જગતઃ સ્પષ્ટેતિ નિર્ણાતમેતદિતિ કૃતં વિસ્તરેણ ।

133. પૂર્વકૃત શુભ-અશુભ કર્મોના સંસ્કારને ક્ષીણે જ પૂર્વકૃત શુભ-અશુભ કર્મોના સંસ્કારવાળા આત્માની સાથે આ મન શરીરદેશમાં સંયોગ પામે છે. તે સંયોગમાં જ 'જીવન'શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. ક્ષણનાભિમુખ કર્મોના સંસ્કાર સહિતનો આત્મમનઃસંયોગ જીવન છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. આત્મા સાથે સંયોગ પામેલું મન તે તે ઉપપત્તિસ્થાનોમાં — જ્યાં જ્યાં દેહસંપન્ન અનુભવાય છે તે તે સ્થાનોમાં — નાનાવિધ ભોગનું સાધન બની તે દ્વારા સંસારનું કારણ બને છે. આત્મા અને મન નિત્ય હોઈ તેમ જ સંસાર અનાદિ હોઈ આ પ્રશ્ન ન જાઠાવવો જોઈએ કે સૌપ્રથમ આત્મા અને મનનો સંયોગ ક્યારે થયો ? 'પ્રથમ' નામનો કોઈ કાળ સંભવતો નથી, કારણ કે આદિસર્ગ પછી પૂર્વસર્ગસાપેક્ષ છે. ઈશ્વર પછી કર્મના ઉપર આધાર રાખીને જ વિચિત્ર જગતનું સર્જન કરે છે એ અમે નિશ્ચીત કયું છે, એટલે વધુ વિસ્તાર રહેવા દઈએ.

134. વિદઘત્ સુલાદિભોગં વહચ્ચ તરલેન્દ્રિયાશ્ચસારથિતામ્ ।

વન્ધનિમિત્તં મન ઇતિ મનસ્વિના યત્નતો હેયમ્ ॥

134. સુખ વગેરે ભોગ સાધી આપતું અને ચંચળ ઇન્દ્રિયોનું સારથિપણું વહન કરતું મન બંધનું કારણ છે એમ સમજીને ડાહ્યા પુરુષે પ્રયત્નપૂર્વક મનને ત્યજવું જોઈએ.

[૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા]

135. પ્રવૃત્તિર્વાગ્બુદ્ધિશરીરામ્ભઃ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૭] ।

વાગિતિ ઘર્ણાત્મકશબ્દકારણસંયોગાદ્યુચ્યતે, નેન્દ્રિયમિતિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

બુદ્ધિરિતિ મન ઇહોચ્યતે, નોપલબ્ધિઃ । શરીરં પ્રસિદ્ધમ્ । તેષામારમ્ભો વ્યાપારઃ, તૈર્વા આરમ્ભ ઇતિ સર્વથા તદીયક્રિયા પ્રવૃત્તિરિત્યુચ્યતે ।

[૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા]

135. નૈયાયિક — 'પ્રવૃત્તિ એટલે વાક, બુદ્ધિ અને શરીરનો આરંભ' [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૭]. 'વાક' શબ્દ વડે અહીં વર્ણાત્મક શબ્દના કારણભૂત સંયોગ વગેરે કહેવાયા છે, વાક ઇન્દ્રિય નથી એ અમે અગાઉ સમજાવ્યું છે. 'બુદ્ધિ' શબ્દ વડે અહીં મન કહેવાયું છે, જ્ઞાન નહિ. શરીર તો પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો આરંભ અર્થાત્ વ્યાપાર, અથવા તો તેમના વડે થતો આરંભ અર્થાત્ વ્યાપાર; આમ સર્વથા તેમની ક્રિયાને પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે.

136. સા ચ દ્વિવિદ્યા પુણ્યા પાપિકા ચ । તત્ર પાપિકા વાચા ચતુર્વિદ્યા, મનસા ત્રિવિદ્યા, શરીરેણ ત્રિવિધૈવેતિ દશવિદ્યા । વાચા પ્રવૃત્તિઃ તત્રાનૃતપરુષ-સૂચનાસમ્બદ્ધવચનરૂપા ચતુર્વિદ્યા । પરદ્રોહપરદ્રવ્યામિલાષનાસ્તિક્યાનુધ્યાનરૂપા ત્રિવિદ્યા મનસા પ્રવૃત્તિઃ । હિંસાસ્તેયપ્રતિષિદ્ધમૈથુનાચરણરૂપા ત્રિવિદ્યા શરીરેણ પ્રવૃત્તિઃ । મૈથુનપ્રહણમેવંપ્રકારસુરાપાનાદ્યુપલક્ષણાર્થમ્ । સેયં દશવિદ્યા પ્રવૃત્તિરનવરતમભિજ્વલતો નિરતિશયદુઃખવેદનાદાયિનો નરકાનલસ્યેન્ધનમ્ ।

136. તે એ પ્રકારની છે — પુણ્યાત્મક અને પાપાત્મક. ત્યાં પાપાત્મક વાક્યપ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે, પાપાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે અને પાપાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ ત્રણ જ પ્રકારની છે. આમ પાપાત્મક પ્રવૃત્તિના કુલ દસ પ્રકાર છે. ત્યાં પાપાત્મક વાક્યપ્રવૃત્તિ અનૃતવચનરૂપ, પરુપવચનરૂપ ચાડીચૂગલીવચનરૂપ અને અસંબંધવચનરૂપ એમ ચાર પ્રકારની છે. પાપાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ પરદ્રોહરૂપ, પરદ્રવ્યાભિલાષરૂપ અને નારિતકચાતુ-ધ્યાનરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. પાપાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ હિસાચરણરૂપ, ચૌયાંચરણરૂપ અને નિષિદ્ધમૈથુનાચરણરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. અહીં 'મૈથુન' શબ્દ મૂક્યો છે તે એવા પ્રકારના (અર્થાત્ નિષિદ્ધ) સુરાપાન વગેરેને ગર્ભિત રીતે સૂચવવા માટે છે. આ દસ પ્રકારની પાપાત્મક પ્રવૃત્તિ તેા સતત પ્રબળતા તેમ જ નિરતિશય દુઃખ અને વેદનાના દેનારા નરકાગ્નિનું ધનધન છે.

137. પુણ્યાડપિ સત્યપ્રિયહિતવચનસ્વાધ્યાયાધ્યયનરૂપા ચતુર્વિધા વાચા પ્રવૃત્તિઃ । અસ્પૃહ્યાડનુકમ્પાપરલોકશ્રદ્ધાત્મિકા ત્રિવિધા મનસા પ્રવૃત્તિઃ । દાનપરિત્રાણપરિચરણરૂપા ત્રિવિધા શરીરેણ પ્રવૃત્તિરિતીયમપિ દશવિધૈવ । एषा च स्वर्गसदनद्वारसोपानकल्पा ।

137. પુણ્યાત્મક વાક્યપ્રવૃત્તિ સત્યવચનરૂપ, પ્રિયવચનરૂપ, હિતવચનરૂપ અને સ્વાધ્યાયાધ્યયનરૂપ (=વેદાધ્યયનરૂપ) એમ ચાર પ્રકારની છે. પુણ્યાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ અસ્પૃહારૂપ, અનુકંપારૂપ અને પરલોકશ્રદ્ધારૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. પુણ્યાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ દાનરૂપ, પરિત્રાણરૂપ અને પરિચરણરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. આમ, પુણ્યાત્મક પ્રવૃત્તિના પછી કુલ દસ પ્રકાર છે આ પુણ્યાત્મક પ્રવૃત્તિ સ્વર્ગના મહેલના દારે પહોંચવાના પગથિયાએ જેવી છે.

138. सेयमुभयतो विंशतिभेदा प्रवृत्तिः संक्षेपतो द्विविधैव, विधिनिषेधात्मकतदवगमोपायभेदात् । विधिनिषेधावगमशरण एव हि सदसत्कर्मावगमः । तत्र विहितानुष्ठानं स्वर्गाय, निषिद्धाचरणं नरकायत्येवं सुखदुःखोपभोगस्थानशरीरेन्द्रियाद्यभिसम्बन्धनिबन्धनमेषा प्रवृत्तिर्भवन्ती सांसारस्य परमं कारणं भवति ।

138. બનને બાબુએથી બધા મળી કુલ વીસ બેદો (=પ્રકારો) ધરાવતી પ્રવૃત્તિ ટૂંકમાં એ પ્રકારની જ છે કારણ કે તેને બાલ્યવાના ઉપાય એ પ્રકારના છે — વિધ્યાત્મક અને નિષેધાત્મક. વિધિ અને નિષેધ દ્વારા જ સત્કર્મ અને અસત્કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન સ્વર્ગને માટે છે અને નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ નરકને માટે છે. આમ સુખ-દુઃખના ઉપભોગ માટેના આચરણ શરીરનું તેમ જ ઇન્દ્રિય વગેરે સાથે આત્માના સંયોગનું કારણ આ પ્રવૃત્તિ છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ સંસારનું પરમ કારણ છે.

139. यो ह्ययं देवमनुष्यतिर्यग्योनिष्ठु शरीरसंसर्गः, यश्च प्रतिविषयं बुद्धिसंसर्गः, यश्चात्मना सह मनासः सांसर्गः, स सर्वः प्रवृत्तेरेव परिणामविभवः । प्रवृत्तेश्च

સર્વસ્યાઃ ક્રિયાત્વાત્ ક્ષણિકત્વેऽપિ તદુપગતો ધર્માધર્મશબ્દવાચ્ય આત્મસંસ્કારઃ કર્મ-
ફલોપભોગપર્યન્તસ્થિતિરસ્યેવ । ન ચ ફલમદત્ત્વા ધર્માધર્મૌ ક્ષીયેતે । અન્યમુલ્ક-
દુઃખસંવિદ્વિપાકિનૌ હિ ધર્માધર્માવુદાહરન્તિ । ન ચ જગતિ તથાવિચં કિમપિ
કાર્યમસ્તિ વસ્તુ યત્ ધર્માધર્માભ્યામનાક્ષિત્તસમ્ભવમિતિ તદુચ્છેદે મુમુક્ષુણા યત્ન
આસ્થેયઃ ।

139. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ યોનિઓમાં આત્માનો શરીર સાથે જે સંસર્ગ
થાય છે તે, પ્રત્યેક વિષય સાથે ભુદ્ધિનો જે સંસર્ગ થાય છે તે, આત્મા સાથે મનનો જે
સંસર્ગ થાય છે તે — આ બધો સંસર્ગ પ્રવૃત્તિનો જ પરિણામવિસ્તાર છે. બધી પ્રવૃત્તિ
ક્રિયારૂપ હોય ક્ષણિક હોવા છતાં તેનાથી પ્રાર્થ, ‘ધર્મ’-‘અધર્મ’ શબ્દવાચ્ય, આત્માનો
સંસ્કાર કર્મનું ફળ ભોગવાય નહિ ત્યાં સુધી ટકે છે જ, અને ફળ આપ્યા વિના ધર્મ-
અધર્મનો ક્ષય થતો નથી. આમાં અન્ય સુખ, દુઃખ અને સંવિત્તનો વિપાક દેનારા
ધર્માધર્મને ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવે છે. આ જગતમાં એવી કોઈ કાર્યરૂપ વસ્તુ
નથી જે ધર્માધર્મથી પ્રભાવિત થયા વિના ઉત્પન્ન થતી હોય, માટે ધર્માધર્મનો નાશ
કરવા મુમુક્ષુએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

140. इति वित्तनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवौ

निगडवदिमौ धर्माधर्मौ रुजं भवबन्धने ।

यदि निरवघेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा

परिहर मनोवाक्काયાનાં પ્રવૃત્તિમનર્ગલામ્ ॥

140. પુણ્યાત્મક અને પાપાત્મક પ્રવૃત્તિમાંથી જન્મેલા આ ધર્મ-અધર્મ, ભવરૂપી
બંધનમાં પડેલાને એડીની જેમ દુઃખનું કારણ છે. જો તું નિરવધિ દુઃખનો અંત કરવા
ઇચ્છતો હોય તો મન-વચન-કાયાની નિરર્ગલ ચાલતી પ્રવૃત્તિનો સર્વથા ત્યાગ કર.

[૭. દોષપરીક્ષા]

141. प्रवर्तनालक्षणा दोषाः [न्यायसूत्र १.१.१८] । प्रवर्तना प्रवृत्ति प्रति
प्रयोजकता । सा लक्षणं येषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । दोषप्रयुक्तो हि पुरुषः
पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते ।

[૭. દોષપરીક્ષા]

141. નૈયાયિક — પ્રવર્તના જેમનું લક્ષણ છે તે દોષો છે [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૮].
પ્રવર્તના એટલે પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજક કારણ. તે જેમનું લક્ષણ છે તે પ્રવર્તનાલક્ષણવાળા
દોષો છે દોષથી પ્રયુક્ત પુરુષ પુણ્યકર્મમાં કે પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

142. ननु च प्रत्यात्मवेदनीयतया दोषाणां स्वरूपमपरोक्षमेव तत्किमेतेषां लक्षणतो
रूपं निरूप्यते ? सत्यम्, प्रत्यात्मवेदनीयत्वेऽपि यदेषां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते

તદનેન રૂપેણ સંસારકારણત્વજ્ઞાપનાર્થમ્ । ઘર્માઘર્મનિર્મિતો હિ શરીરાદિદુઃખાધિષ્ઠાન-
સમ્બન્ધઃ । તદ્બીજસ્ય ચ કર્મણઃ કારણં દોષાઃ કર્મણિ પુમાંસં પ્રવર્તયન્તીતિ
પ્રવર્તનાલક્ષણા इत्युक्ताઃ ।

142. શંકાકાર — દોષોતુ સ્વરૂપ પ્રત્યેક આત્માને સાક્ષાત્ અનુભવાતું હોઇ, પ્રત્યક્ષ જ છે, તે પછી શા માટે દોષોના સ્વરૂપને લક્ષણુથી નિરૂપવામાં આવે છે ?

નૈયાયિક — તમારી વત સાચી છે. તેમનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક આત્માને અનુભવાતું હોવા છતાં, એમનું જે પ્રવર્તનાલક્ષણુત્વ જણાવાયું છે તે તે આ પ્રવર્તનારૂપે દોષો સંસારનું કારણુ છે એ જણાવવા માટે છે. શરીર વગેરે દુઃખાધિષ્ઠાનો સાથેનો આત્માનો સંબંધ ધર્માધર્મથી નિર્મિત છે, ધર્માધર્મના કારણુભૂત ક્રમ (=પ્રવૃત્તિ) છે અને ક્રમનું કારણુ દોષો છે દોષો પુરુષને ક્રમમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, એટલે દોષોને પ્રવર્તનાલક્ષણુ કહ્યા છે.

143. પરસન્તાનવર્તિનાં દોષાણામપ્રત્યક્ષત્વાત્ તત્પ્રતીતયે પ્રવર્તનાલક્ષણત્વકથ-
નમિતિ ત્વપવ્યાખ્યાનમ્, અલ્પપ્રયોજનત્વાદિતિ ।

143. ખીજાઓના આત્માઓમાં રહેલા દોષો અપ્રત્યક્ષ હોઇ, તે અપ્રત્યક્ષ દોષોના જ્ઞાન માટે પ્રવર્તનાલક્ષણુત્વનું કથન કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજાવવું એ અપવ્યાખ્યાન છે, કારણુ કે આ વ્યાખ્યાનથી કંઈ ખાસ અર્થ સરતો નથી.

144. તેષાં દોષાણાં ત્રયો રાશયો ભવન્તિ — રાગો દ્વેષો મોહ इति ।
તન્નાનુકૂલેષ્વર્થેશ્વભિલાષલક્ષણો રાગઃ । પ્રતિકૂલેષ્વસહનલક્ષણો દ્વેષઃ । વસ્તુપારમાર્થ્યા-
પરિચ્છેદલક્ષણો મિથ્યાધ્યવસાયો મોહઃ ।

144. તે દોષોના ત્રણ વર્ગો છે — રાગ, દ્વેષ અને મોહ. અનુકૂળ અર્થોમાં થતો અભિલાષ જેનું લક્ષણુ છે તે રાગ છે. પ્રતિકૂળ અર્થોમાં થતું અસહન જેનું લક્ષણુ છે તે દ્વેષ છે. વસ્તુના યાથાર્થ્યનું અજ્ઞાન જેનું લક્ષણુ છે તે મિથ્યા અધ્યવસાય મોહ છે.

145. નનુ ચેર્ણ્યાસૂયાલોભમાનમદમત્સરાદિદોષાન્તરસમ્ભવાત્ કથં ત્રય एव
દોષાઃ ? ન, ઈર્ણ્યાદીનાં યથાનિર્દિષ્ટેષ્વેવાન્તર્ભવાત્ ।

145. શંકાકાર — ઈર્ણ્યા, અસૂયા, લોભ, માન, મદ, મત્સર વગેરે ખીજા દોષો સંલવતા હોઇ, દોષો ત્રણ જ છે એમ કેમ કહેવાય ?

નૈયાયિક — દોષો ત્રણ જ છે, કારણુ કે ઈર્ણ્યા વગેરેનો સમાવેશ નિર્દિષ્ટ ત્રણમાં જ થઇ ગય છે.

146. કામો મત્સરઃ સ્પૃહા તૃષ્ણા લોભ इति પञ્ચગ્રકારો રાગપક્ષઃ ।
સ્ત્રીસંભોગેચ્છા કામઃ । યદન્યસ્મૈ નિવેદ્યમાનમપિ વસ્તુ ઘનવન્ન ક્ષીયતે તદપરિ-
ત્યાગેચ્છા મત્સરઃ । અનાત્મીયવસ્ત્વાદિત્સા સ્પૃહા । પુનર્ભવપ્રતિસન્ધાનહેતુભૂતેચ્છા
તૃષ્ણા । નિષિદ્ધદ્રવ્યપ્રહણેચ્છા લોભ इत्यભિલાષપ્રકારમેદાત્ રાગપક્ષ एवायમ્ ।

146. કામ, મત્સર, સ્પૃહા, તૃષ્ણા અને લોભ એમ રાગ પાંચ પ્રકારનો છે. સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા કામ છે ખીજાને આપવા છતાં જે વસ્તુ ધનની જેમ ક્ષય પામતી નથી તે વસ્તુને ન છોડવાની ઇચ્છા મત્સર છે. પોતાની ન હોય તે વસ્તુને ભક્ષ લેવાની ઇચ્છા તે સ્પૃહા છે. પુનર્ભવના પ્રતિસંધાનમાં હેતુબૂત ઇચ્છા તે તૃષ્ણા છે. નિષિદ્ધ દ્રવ્યને પ્રહચ્ચ કરવાની ઇચ્છા તે લોભ છે. આમ અભિલાષના જ વિવિધ પ્રકારો હોઈ, કામ વગેરે રાગ જ છે

147. દ્રેષપક્ષોડપિ પચ્ચત્રિઘઃ, ક્રોધેષ્યાસૂયાદ્રોહોડમર્ષં ઇતિ । અક્ષિન્નુઆદિ-
વિકારહેતુઃ પ્રજ્વલનાત્મકઃ ક્રોધઃ । સાધારણેડપિ વસ્તુનિ પરસ્ય દર્શનાદ્યસહનમીર્ષ્યા ।
પરગુણેષ્વક્ષમાડસૂયા । પરાપકારો દ્રોહઃ । અદર્શિતમુખાદિવિકારઃ પરં પ્રતિ મન્યુરમર્ષ
ઇત્યસહનપ્રકારમેદાદેવ દ્રેષપક્ષઃ ।

147. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, દ્રોહ અને અમર્ષ એમ દ્રેષ પચ્ચ પાંચ પ્રકારનો છે. આંખ, ભવાં વગેરેના વિકારનું કારણ, પ્રજ્વલનસ્વરૂપ ક્રોધ છે. સાધારણ વસ્તુની આપતમાં પણ ખીજાના દર્શન આદિને સહન ન કરી શકવું તે ઇર્ષ્યા છે. ખીજાના ગુણોને અનુલક્ષી અક્ષમા તે અસૂયા છે. પરાપકાર દ્રોહ છે. મુખ આદિના વિકાર દેખાડવા વિના ખીજા પ્રત્યેનો ગુસ્સો અમર્ષ છે. આમ અસહનના વિવિધ પ્રકારો હોઈ, ક્રોધ આદિ દ્રેષ જ છે.

148. મોહપક્ષસ્તુ ચતુર્વિઘઃ — મિથ્યાજ્ઞાનં વિચિકિત્સા માનઃ પ્રમાદ ઇતિ ।
અતસ્મિન્સ્તદિતિ જ્ઞાનં મિથ્યાજ્ઞાનમ્ । કિં સ્તિદિતિ વિમર્શો વિચિકિત્સા ।
અસદ્ગુણાધ્યારોપેણ સ્વોત્કર્ષબુદ્ધિર્માનઃ । કિયદેતદિત્યવજ્ઞયા કર્તવ્યાકરણં પ્રમાદઃ ।
સ એવ મદ ઇત્યાસ્ત્યાયતે । સોડયં તત્ત્વાપરિજ્ઞાનપ્રકારમેદાન્મોહપક્ષઃ ।

148. મિથ્યાજ્ઞાન, વિચિકિત્સા, માન અને પ્રમાદ એમ મોહ ચાર પ્રકારનો છે. અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. 'શું આમ હશે?' એવો સંશય વિચિકિત્સા છે. પોતાનામાં ન હોય એ ગુણોનો પોતાનામાં આરોપ કરી પોતાની જાતને મોટી માનવી એ માન છે. આ તુચ્છ છે એમ અવગણી કર્તવ્ય કર્મ ન કરવું એ પ્રમાદ છે; તે જ મદ છે એમ કહેવાય છે તત્ત્વાપરિજ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારો હોઈ, આ મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે મોહ જ છે.

149. एवं त्रय एवैते दोषाः । शोकहर्षौ तु सुखदुःखे उच्येते, न दोषान्तरम् ।
तेषां तु मोहः पापतमः, इतरयोस्तु तदधीनात्मलाभत्वात् । मूढस्य हि रागद्वेषौ
भवतः, मिथ्यासङ्कल्पादुत्पद्यमानयोरनुभवात् । कुसङ्कल्पश्च मिथ्याज्ञानप्रकृतिः । एवं
मिथ्याज्ञानस्यैव भगवतः सर्वमिदं त्रिलसितं योऽयमनेकप्रकारः संसारदुःखभारः ।

149. આમ દોષો ત્રણ જ છે. શોક દુઃખ કહેવાય છે, હર્ષ સુખ કહેવાય છે, એટલે શોક-હર્ષ દોષાન્તર નથી. ત્રણમાં મોહ જ પાપતમ છે, કારણ કે બાકીના એ તો મોહજન્ય

છે. મૂઠને જ રાગ-દ્વેષ થાય છે, કારણ કે મિથ્યા સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થતા તે અનુભવાય છે. મિથ્યા સંકલ્પ મિથ્યાજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. આમ ભગવાન મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આ બધો વિસ્તાર છે, જે અનેક પ્રકારના સાંસારિક દુઃખનો ભાર છે.

150. યદ્યેવં ન તર્હિ મોહસ્ય દોષત્વં, દોષકારણત્વાદિતિ । ન, લક્ષણા-
નપાયાત્ । સત્યપિ દોષાન્તરહેતુત્વે સ્વયમપિ પુરુષપ્રવૃત્તિપ્રયોજકત્વલક્ષણયોગાત્
રાગવદ્ દોષત્વં ન મોહોઽપિ જહાતિ । ત ઇમે દોષાઃ સંસારહેતવ્ ઇતિ યત્નતઃ
શમનીયાઃ ।

150. શંકાકાર — જો એમ હોય તો મોહ દોષ નથી, કારણ કે તે દોષતું કારણ છે.

નૈયાયિક — ના, મોહ દોષ છે, કારણ કે દોષતું લક્ષણ મોહમાં છે જ. તે ખીજા એ દોષોતું કારણ હોવા છતાં પોતે પણ પુરુષની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજકત્વરૂપ લક્ષણને રાગની જેમ ધરાવે છે, એટલે મોહ પણ દોષપણું છોડતો નથી. આ દોષો સંસારના કારણ હોઈ, પ્રયત્નપૂર્વક તેમનું શમન કરવું જોઈએ.

151. કથં પુનરમી શમયિતું શક્યાઃ ? ઉક્તમત્ર નાકસ્મિકાઃ, ન નિત્યાઃ,
નાજ્ઞાતશમનોપાયાઃ, ન ચાશક્યપ્રતિક્રિયા ઇતિ । વિસ્તરતશ્ચૈતદપવર્ગાહ્નિકે પરીક્ષિ-
ષ્યતે । મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તાઃ સ્વલ્લેટે દોષાઃ । તસ્મિન્ સમ્યગ્જ્ઞાનપ્રભાવનિહતે હેતોરભા-
વાગ્ન મવન્ત્યેવેતિ ।

151. શંકાકાર — પણ આ દોષોતું શમન કરવું શી રીતે શક્ય છે ?

નૈયાયિક — અહીં કહ્યું છે કે દોષો આકસ્મિક નથી, નિત્ય નથી, તેમના શમનના ઉપાયો અજ્ઞાત નથી અને તેમની પ્રતિક્રિયા અશક્ય નથી. આની વિસ્તારથી પરીક્ષા અપવર્ગ આહનિકમાં અમે કરીશું. આ દોષોતું કારણ ખરેખર મિથ્યાજ્ઞાન છે. જ્યારે મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાનના પ્રભાવથી નાશ પામી જાય છે ત્યારે કારણનો અભાવ થઈ જવાથી દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી.

152. નન્વેવં પ્રસવત્રિનાશકારણયોરેકત્વાદેક એવ દોષો મવેદિતિ ત્રિત્વં
નોપપદ્યતે । ન, અનુભવસિદ્ધમેદત્વાત્ । અનુભૂયતે હિ રાગદ્વેષમોહાનામિતરેતરવિમક્તં
સ્વરૂપમ્ । કારણૈકત્વં તુ ન પ્રયોજકમ્, એકસ્માદેવ જ્વલનસંયોગાદુત્પદ્યમાનાનાં
વિનશ્યતાં ચ પાર્થિવપદાર્થવૃત્તીનાં ગન્ધરસરૂપસ્પર્શાનાં નાનાત્વદર્શનાત્ । અતઃ સૂક્તં
દોષાણાં ત્રૈરાશ્યમિતિ ।

152. શંકાકાર — ત્રણે દોષોની ઉત્પત્તિનું કારણ એક જ છે અને ત્રણે દોષોના વિનાશનું કારણ પણ એક જ છે. તેથી દોષ એક જ હોય, એટલે દોષતું ત્રિત્વ ધટતું નથી.

નૈયાયિક — ના, દોષ ત્રણ છે કારણ કે દોષના ત્રણ ભેદો અનુભવસિદ્ધ છે; રાગ, દ્વેષ, મોહનું એકખીજાથી ભિન્ન સ્વરૂપ અનુભવાય છે. કારણનું એકત્વ કાર્યનું એકત્વ

શિક્ષ કરવામાં પ્રયોજક હેતુ નથી, કારણ કે અગ્નિસંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા, પાર્થિવ પદાર્થોમાં રહેનારા ગંધ, રસ, રૂપ અને સ્પર્શનું અનેકલ્પ દેખાય છે.

153. સંસારકારાભવનપ્રવેશ—

માર્ગાસ્તિ એતે ત્રય એવ દોષાઃ ।

એષાં પ્રહાણોઘમમાદધાનો

ન જન્મમૃત્યુ પુનરભ્યુપૈતિ ॥

153. સંસારરૂપ કારાગારના મકાનમાં પ્રવેશવાના માર્ગો આ ત્રણ જ દોષો છે. આ ત્રણ દોષોનો નાશ કરવા ઉઘમ કરનારો [તેમનો નાશ કરી] ફરીથી જન્મ-મરણ પામતો નથી.

[૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા]

154. પુનરુત્પત્તિઃ પ્રેત્યભાવઃ [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૯] । કસ્યેયં પુનરુત્પત્તિરુચ્યતે આત્મનઃ શરીરસ્ય વા ? તત્રાત્મનો નિત્યત્વાદુત્પત્તિરેવ નાસ્તિ, કા કથા 'પુનઃ'શબ્દાર્થસ્ય ? શરીરસ્ય તૂત્પત્તિરસ્તિ, ન તુ પૌનઃપુન્યેન । ન હિ મૃતં શરીરં તદેવ પુનરુત્પદ્યતે । તસ્માત્ પુનરુત્પત્તિઃ પ્રેત્યભાવ ઇત્યવાચકં સૂત્રમ્ ।

[૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા]

154. નૈયાયિક — પ્રેત્યભાવ એટલે પુનઃ ઉત્પત્તિ [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૯].

શંકાકાર — કોની પુનઃ ઉત્પત્તિ તમે કહો છો — આત્માની કે શરીરની ? ત્યાં આત્મા તો નિત્ય હોઈ, તેની ઉત્પત્તિ નથી જ, તો પછી 'પુનઃ'શબ્દનો અર્થની તો વાત જ શી ? શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ ફરી ફરીને નહિ. મરણ શરીર તેનું તે જ ફરી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી 'પ્રેત્યભાવ એટલે પુનઃ ઉત્પત્તિ' એ સૂત્ર અવાચક છે, અનર્થક છે.

155. ઉચ્યતે । 'પુનઃ'શબ્દાર્થસ્ય યત્નત ઉપદિષ્ટસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાદાત્મનશ્ચ સ્થાયિત્વેન ક્રિયાભ્યાવૃત્તિસમ્ભવાત્ તસ્યૈવ પુનઃ પુનરુત્પત્તિઃ બ્રૂમઃ, ઉત્પત્તિવન્મરણમપિ । સોડ્યમાત્મન એવ મૃત્વા પુનર્જન્મ પ્રેત્યભાવ ઇતિ ।

155. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. 'પુનઃ'શબ્દનો અર્થ જે પ્રયત્નપૂર્વક ઉપદેશવામાં આવેલ છે તેને છોડી દેવો શક્ય ન હોઈ અને આત્મા સ્થાયી હોવાથી આત્મામાં એકની એક ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ સંભવતી હોઈ, અમે આત્માની જ પુનઃ ઉત્પત્તિ કહી છે. ઉત્પત્તિની જેમ મરણ પણ આત્માનું જ કહ્યું છે. આત્માનું જ મરીને પુનઃ જન્મવું એ પ્રેત્યભાવ છે.

156. નનુ જન્મમરણે ઉમે અપિ નિત્યત્વાદાત્મનો ન સંસ્ત ઇત્યુક્તમ્ । સત્યં, શરીરાદિસંયોગવિયોગયોસ્તુ તથાડમિધાનાન્ન દોષઃ । મરણમાત્મનો મોગાયતનદેહેન્દ્રિયાદિવિયોગ ઉચ્યતે, જન્મ તુ તત્સમ્બન્ધઃ । તે એતે ત્રિપચ્યમાનકર્માશયાનુસા-

રેણ દેહેન્દ્રિયાદિત્યાગોપાદાને એવ મરણજન્મની ક્રિયામ્યાવૃત્ત્યા ભવન્તી પ્રેત્યભાવ
ઇત્યુચ્યતે । સ એવ ચ સંસારઃ । તદિત્યમનુધ્યાયતઃ કસ્ય સચેતસો નિર્વેદો
નોદીયાત્ ? તદુક્તમ્—

જરાવિયોગમરણવ્યાધયસ્તાવદાસતામ્ ।

જન્મૈવ કિં ન ધીરસ્ય ભૂયો ભૂયસ્ત્રપાકરમ્ ॥

156. શંકાકર — આત્મા નિત્ય હોઈ, તેને જન્મ અને મરણ અને નથી એમ
અમે કહ્યું છે.

નોંધ — તે સાચું, પરંતુ આત્માના શરીર વગેરે સાથેના સંયોગ-વિયોગને
જન્મ-મરણ નામે આપવામાં આવ્યાં હોઈ, દોષ નથી આવતો. મરણને આત્માને
ભોગાયનન (=શરીર), ઇન્દ્રિય વગેરેથી વિયોગ કહેવામાં આવેલ છે. જન્મને આત્માને તેમની
સાથે સંયોગ કહેવામાં આવેલ છે. કૃણ આપવા તત્પર થયેલા કર્મસંસ્કારો અનુસાર અનુરૂપ
દેહ ઇન્દ્રિય આદિના ત્યાગ ગ્રહણ જ મરણ-જન્મ છે અને ક્રિયાની અભ્યાવૃત્તિ દ્વારા પુનઃ
પુનઃ થતા મરણ-જન્મ જ પ્રેત્યભાવ છે એમ અમે કહીએ છીએ. તે જ સંસાર છે. આ
પ્રમાણે વિચાર કરતાં કોના ચિત્તમાં નિર્વેદ ન જાગે. તેથી કહ્યું છે કે જરા, વિયોગ,
મરણ, વ્યાધિને તો બાજુએ રાખો; વારંવાર લેવો પડતો જન્મ જ શું ધીર પુરુષને
શરમજનક નથી ?

157. અથ ચૈરુપદ્ધમાનૈર્દેહેન્દ્રિયાદિમિરાત્મનઃ સમ્બન્ધસ્તેષાં કથમુત્પત્તિરિત્યુક્તં
સૂત્રકૃતા, ‘વ્યક્તાત્ વ્યક્તાનામુત્પત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્’ इति [न्यायसूत्र ४.१.११] ।
વ્યક્તાદિતિ કપિલાભ્યુપગતત્રિગુણાત્મકાવ્યક્તરૂપકારણનિષેધેન પરમાણુનાં શરીરાદૌ
કાર્યે કારણત્વમાહ । તથા હિ — પાર્થિવમાપ્યં તૈજસં વાયવીયમિતિ ચતુર્વિધં કાર્યં
સ્વાવયવાશ્રિતમુપલમ્બયતે । તત્ર યથા ઘટઃ સાવયવઃ કપાલેષ્વાશ્રિતઃ, એવં કપાલા-
ન્યપિ સાવયવત્વાત્ તદવયવેષુ, તદવયવા અપિ તદવયવાન્તરેષ્વિત્યેવં તાવદ્યાવત્ પર-
માણવો નિરવયવા इति । યત્ર યાવતઃ કાર્યજાતસ્ય સ્વાવયવાશ્રિતસ્ય પ્રત્યક્ષેણ
ગ્રહણં તત્ર તદેવ પ્રમાણમ્ । તત ઝર્ધ્વમનુમાનમ્ । તદપિ હિ કાર્યં સ્વાવયવા-
શ્રિતમ્, સાવયવત્વાત્, પરિદેશ્યમાનકાર્યવત્ । નિરવયવત્વે તુ તસ્ય પરમાણુત્વમેવ ।
પરમાણુષુ ચ સાવયવત્વસ્ય ચ હેતોરસિદ્ધતાન્નાવયવાન્તરકલ્પના । તેષાં હિ સાવ-
યવત્વે તદવયવાઃ પરમાણવો ભવેયુઃ । ઉત્પત્તિક્રમવત્ વિનાશક્રમેણાપિ પરમાણવોડનુ-
મીયન્તે । લોષ્ટસ્ય પ્રવિભજ્યમાનસ્ય ભાગાઃ, તદ્ભાગાનાં ચ ભાગાન્તરાણીત્યેવં
તાવદ્યાવદશક્યમક્ત્વમદર્શનવિષયત્વં ચ ભવતિ । તદ્યતઃ પરમવયવવિભાગો ન સમ્ભવતિ
તે પરમાણવ ઉચ્યન્તે । તેષ્વપિ હિ વિભજ્યમાનેષુ તદવયવાઃ પરમાણવો ભવેયુઃ ।
તદેવમુત્પત્તિવિનાશક્રમસ્યેદેશો દર્શનાત્ સન્તિ પરમાણવઃ ।

157. શંકાકાર — ઉત્પન્ન થતાં જે દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ સાથે આત્માનો સંબંધ થાય છે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

નૈયાયિક — ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમે કહ્યું છે કે 'વ્યક્તમાંથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.' [ન્યાયસૂત્ર ૪. ૧ ૧૨]. 'વ્યક્તમાંથી' એમ કહીને તેમણે કપિલે સ્વીકારેલ ત્રિગુણાત્મક અવ્યક્તરૂપ કારણના નિષેધપૂર્વક શરીર વગેરે કાર્યોના કારણ તરીકે પરમાણુઓને જણાવ્યા છે; તે આ રીતે — પાર્થિવ, જલીય, તેજસ અને વાયવીય એ ચાર પ્રકારનું કાર્ય પોતપોતાના અવયવોમાં આશ્રિત જણાય છે, ત્યાં જેમ સાવયવ ઘટ કપાલોમાં આશ્રિત છે તેમ કપાલો પણ સાવયવ હોવાથી તેમના અવયવોમાં આશ્રિત છે, તે અવયવો પણ પોતાના અવયવોમાં આશ્રિત છે, એમ કરતાં કરતાં છેવટે નિરવયવ પરમાણુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં જેટલાં કાર્યો પ્રત્યક્ષ વડે પોતપોતાના અવયવોમાં આશ્રિત રહેલાં ગૃહીત થાય ત્યાં તે જ પ્રમાણ છે. તેનાથી આગળ અનુમાન પ્રમાણ છે — [તે આ પ્રમાણે], તે કાર્ય પણ પોતાના અવયવોમાં આશ્રિત છે, કારણ કે તે સાવયવ છે, પ્રત્યક્ષ દેખાતા કાર્યની જેમ, નિરવયવ હોય તો તે પરમાણુ જ હોય. પરમાણુઓમાં 'સાવયવ હોવાથી' હેતુ અસિદ્ધ હોઈ, ખીજા અવયવોની કલ્પના કરવામાં નથી આવી. તે સાવયવ હોતાં તેમના અવયવો પરમાણુઓ અને જેમ ઉત્પત્તિક્રમથી પરમાણુઓનું અનુમાન થાય છે તેમ વિનાશક્રમથી પણ પરમાણુઓનું અનુમાન થાય છે. માટીના ઢેકાનું વિલાજન થતાં તેના ભાગો થાય છે. તે ભાગોનું વિલાજન થતાં ખીજા ભાગો થાય છે. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં છેવટે આગળ વિલાજન ન થઈ શકે અને દર્શનનો વિષય તે ન અને એવું થાય. તેથી જેમનાથી આગળ અવયવવિલાજન સંભવતું નથી, તેમને પરમાણુઓ કહેવામાં આવે છે જો તેમનું પણ વિલાજન થતું હોય તો તેમના અવયવો પરમાણુઓ અને તેથી આમ ઉત્પત્તિક્રમની જેમ વિનાશક્રમમાં આવું દેખાતું હોઈ, પરમાણુઓ છે.

158. અત્ર હિ ત્રયી ગતિરસ્ય ઘટાદેઃ કાર્યસ્ય — નિરવયવત્ત્વમેવ વા, અવયવ-વાનન્ત્યં વા, પરમાણ્વન્તતા વા । તત્ર નિરવયવત્ત્વમનુપપન્નમ્, અવયવાનાં પટે તન્તુનાં ઘટે ચ કપાલાનાં પ્રત્યક્ષમુપલ્મ્ભાત્ । અનન્તાવયવયોગિત્વમપિ ન યુક્તં, મેરુસર્ષ-પયોરનન્તાવયવયોગિત્વાવિશેષેણ તુલ્યપરિમાણત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તસ્માત્ પરમાણ્વન્તૈવ યુક્તિમતી ।

158. અહીં ત્રણ ગતિ છે — આ ઘટ વગેરે કાર્યો કાં તો નિરવયવ હોય, કાં તો તેના અવયવોનો (=અવયવોના વિલાજનનો) ક્યાં અન્ત ન હોય, કાં તો તેના અવયવોનો (=અવયવોના વિલાજનનો) અન્ત પરમાણુઓએ આવતો હોય. તેમાં કાર્યનું નિરવયવ હોવું ઘટતું નથી, કારણ કે ઘટમાં તન્તુરૂપ અવયવોનું અને ઘટમાં કપાલરૂપ અવયવોનું

પ્રત્યક્ષ થાય છે. કાર્યના અવયવોનો(=અવયવોના વિલાઙ્ગનનો) ક્યાંય અન્ત ન હોય એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તો અવયવોનો(=અવયવોના વિલાઙ્ગનનો) અન્ત ન હોવો એ મેડુ અને સર્પાંબ બન્નેમાં સમાન હોઈ મેડુ અને સર્પાંબનું પરિમાણ તુલ્ય બની જવાની આપત્તિ આવે. [જો વિલાઙ્ગનને કોઈ અન્ત ન હોય તો, કલ્પનાની મદદથી નીચે મુજબ કણનું વિલાઙ્ગન ચાલશે.

$$૩ > \frac{૩}{૨} > \frac{૩}{૪} > \frac{૩}{૮} > \frac{૩}{૧૬} > \frac{૩}{૩૨} > \frac{૩}{૬૪} > \frac{૩}{૧૨૮} > \frac{૩}{૨૫૬} > \frac{૩}{૫૧૨} > \frac{૩}{૧૦૨૪} \dots$$

આ પ્રમાણે અનંતની તરફ આગળ વધના જ જઈશું અને વિલાઙ્ગનની પ્રક્રિયાને ક્યાંય અન્ત નહિ આવે અને અનવસ્થા કહેવાય, કારણ કે આમાં ક્યાંય વિરામની સક્યતા જ નથી. આની અનવસ્થામાં પર્વત અને રાષ્ટ્ર બન્નેનું પરિમાણ એકસરખું બની જશે. કેમ ? કારણ કે બન્નેના વિલાઙ્ગનને ક્યાંય અન્ત નથી અને તેથી જેમ પર્વતના અવયવ

$$૫ > \frac{૫}{૨} > \frac{૫}{૪} > \frac{૫}{૮} > \frac{૫}{૧૬} > \frac{૫}{૩૨} > \frac{૫}{૬૪} > \frac{૫}{૧૨૮} \dots \dots$$

અનંત છે, તેમ રાષ્ટ્રના અવયવો પણ

$$૨૧ > \frac{૨૧}{૨} > \frac{૨૧}{૪} > \frac{૨૧}{૮} > \frac{૨૧}{૧૬} > \frac{૨૧}{૩૨} > \frac{૨૧}{૬૪} > \frac{૨૧}{૧૨૮} \dots \dots$$

અનંત છે. તો પર્વત અને રાષ્ટ્રના પરિમાણમાં ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? ન જ થઈ શકે.] તેથી કાર્યના અવયવોનો (=અવયવોના વિલાઙ્ગનનો) અન્ત પરમાણુઓએ જ આવે છે એ ત્રીજી ગતિ યોગ્ય છે.

159. ત इमे परमाणवश्चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण त्रिशिष्टक्रमकमितरेतरसंघटनम-
लभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्नुयुः, अचेतनत्वादिति । चेतन एषामधिष्ठाता सकलभुवन-
निपुणनिर्माणमतिरीश्वरोऽभ्युपगतः । तत्सिद्धये च सकलकुतर्कतिमिरतिरस्कारपूर्वकं
पूर्वमेव निरवद्यमनुमानमुपपादितम् । ईश्वरोऽपि नानेकात्मवृत्तिविपाकोन्मुखधर्माधर्म-
संस्कारवैचित्र्यमनुरुध्यमानो त्रिचित्रस्य जगतो जन्म निर्मातुमर्हतीत्येतदपि दर्शितम् ।

159. ચેતનની ઇચ્છાથી ચેતનની પ્રેરણા પામ્યા વિના આ પરમાણુઓ વિશિષ્ટ ક્રમચાલું અન્યોન્યનું સંઘટન ન પામે અને પરિણામે કાર્યસિદ્ધિએ ન પહોંચે, કારણ કે પરમાણુઓ અચેતન છે. પરમાણુઓનો અધિષ્ઠાતા (=પ્રેરક) અને સકલ ભુવનોનું નિર્માણ કરવા માટેની નિપુણમતિ ધરાવતો ચેતન ઈશ્વર અમે સ્વીકાર્યો છે. ઇશ્વરને પુરવાર કરવા માટે સકળ કુતર્કરૂપી અધિકારનો તિરસ્કાર કરી નિર્દોષ અનુમાનને અમે આ અગાઉ રજૂ કર્યું છે જ. ઇશ્વરે પણ અનેક આત્માઓમાં રહેલ, વિપાકોન્મુખ ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કારના વૈચિત્ર્યને ગણતરીમાં લીધા વિના વિચિત્ર જગતની ઉત્પત્તિ કરવી યોગ્ય નથી એ પણ અમે દર્શાવ્યું છે.

160. न च सकृदेव निर्वर्त्यमानकार्यपरिमाणानुगुणसंख्याः परमाणव एकत्र संयोज्य कार्यमारभन्ते, किन्तु द्वयणुकादिक्रमेण । सकृदारम्भे हि कुम्भे भज्यमाने कपालशर्कराकणचूर्णादिक्रममपहाय प्रथममेव परमाण्वन्तता भवेत्, सर्वसंयोगस्य सर्वत्रिभागेन सहसैव विनाशात्, अतश्च कर्परादिक्रमदर्शनं विरुध्यते । अविनष्टेऽपि पटादौ तन्त्वाद्यवयवाश्रितत्वमुपलभ्यमानं कथं वा समर्थ्येत ? परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेन तदाश्रितत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, परमाणूनां पटस्य च मध्ये कार्यान्तरानारम्भादिति । तस्माद् द्वयणुकादिक्रमेण परमाणवः कार्यमारभन्ते ।

160. उत्पन्न यनारा कार्यना परिमाणुने अनुत्पन्न संख्या धरावता परमाणुओं एक समये ऽ एक साथे संयोगन पाभीने कार्यने उत्पन्न करता नथी, परंतु परमाणुओं द्वयणुक वगेरे क्रमे कार्यने उत्पन्न करे छे परमाणुओंधी एक समये सीधे ऽ उत्पत्ति पाभेथी धृष्ट नाश पाभतां कपाल, शर्करा, कणु, चूर्ण वगेरे क्रमे छे। सीधे ऽ परमाणुओंमां अंत पाभे, कारण के आ मान्यता प्रमाणे सर्व परमाणुओंना विभागधी सर्व परमाणुओंना संयोगने एकक्रम ऽ नाश अत्र गत्य अने तेथी कर्पर आदिना क्रमनुं आपणुने थतुं दर्शन विरोध पाभे. वणी, पट वगेरेना नाश थयो न हेय त्तारे पणु तन्तु वगेरे अवयवोभां पट आदिनुं ग्रात थतुं आश्रितत्व केवी रीते समर्थन पाभे ?, कारण के परमाणु अप्रत्यक्ष हेतुवाथी तेभां पट आदिनुं आश्रितपणुं ग्रहणु करनुं अशक्य छे, अने परमाणुओं अने पटनी वच्ये भीमं कार्यो तो उत्पन्न थतां नथी निष्कर्षं अे के द्वयणुक आदि क्रमे परमाणुओं कार्यने उत्पन्न करे छे.

161. ननु द्वावेव परमाणू प्रथमं संघटेते इत्यत्र का युक्तिः ? उच्यते । बहुत्वसंख्याया महत्परिमाणकारणत्वदर्शनात् त्रिषु परमाणुषु प्रथमं मिलत्सु तत्कार्ये बहुत्वसंख्यायाः महत्त्वारम्भकत्वात् तत्प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येत, न च तत्प्रत्यक्षत्वम्, अतिसूक्ष्मत्वात् । अतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्वयणुकमादावुत्पद्यते । तच्च परमाणुवदप्रत्यक्षमेव महत्त्वानुत्पादात् । द्वयणुकद्वयेन तु कार्यारम्भ इष्यमाणे तदविशेषप्रसङ्गः, द्वयणुक इव तत्रापि महत्त्वेत्पत्तौ कारणाभावात् । अतस्त्रिभिर्द्वयणुकैस्त्रयणुकमारभ्यते । तत्र च बहुत्वसंख्यया महत्त्वमप्यारप्स्यते प्रत्यक्षं च तद्भविष्यति । ततः परं तु क्रमसामान्ये प्रमाणमस्ति, लोष्टादिभङ्गे स्वावयवखण्डावयवदर्शनम् । क्रमविशेषे तु प्रमाणं नास्तीत्यमारम्भ इति । यत्र वा दर्शनमस्ति तत्र तदस्तु क्रमविशेषे प्रमाणमिति ।

161. संकाकार — सौप्रथम अे परमाणुओं जेडाय छे अेम मानवामां शु तर्कं छे ?

नैयायिक — अमे उत्तर आपीअे धीअे. बहुत्वसंख्या महत्परिमाणुनुं कारण छे अे हेमातुं होध अे तणु परमाणुओं सौप्रथम जेडाय तो तेमनुं अे कार्यं थाय तेभां

૩૧૪ કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિરોધ

બહુત્વસંખ્યાએ મહત્ત્વ ઉત્પન્ન કયું હોય તે કાર્ય પ્રત્યક્ષ બની જવાની આપત્તિ આવે. પરંતુ તે કાર્ય પ્રત્યક્ષ નથી કારણ કે અતિસૂક્ષ્મ છે. તેથી સૌપ્રથમ પરમાણુઓ વડે દ્રવ્યલુક ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પરમાણુઓની જેમ અપ્રત્યક્ષ જ છે કારણ કે તેમાં મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ દ્રવ્યલુક વડે કાર્યની ઉત્પત્તિ માનતાં તે કાર્યનો દ્રવ્યલુકથી કોઈ વિશેષ=ભેદ) નહિ બનવાની આપત્તિ આવશે કારણ કે દ્રવ્યલુકની જેમ ત્યાં પણ મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ માટે જરૂરી કારણનો અભાવ છે. એટલે ત્રણ દ્રવ્યલુક ત્રણલુકને ઉત્પન્ન કરે છે. બહુત્વસંખ્યા તેમાં મહત્પરિમાણને ઉત્પન્ન કરશે અને તેથી તે પ્રત્યક્ષ બનશે. ત્યાર પછી ક્રમસામાન્યમાં પ્રમાણ છે, જેમકે માટીના ઢેફાના અવયવોનું અને તે અવયવોના અવયવોનું દર્શન ક્રમવિશેષમાં તે પ્રમાણ નથી કે 'આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થાય છે', અથવા જ્યાં દર્શન હોય ત્યાં તે ક્રમવિશેષમાં તે પ્રમાણ હો.

162. આરમ્બ્યારમ્બકત્વં તુ નેપ્યતે, મૂર્તાનાં સમાનદેશત્વવિરોધાત્ । ન હિ પરમાણવઃ પ્રથમં કાર્યમારમ્બ્ય તદનુ ત એવોત્તરોત્તરકાલં કાર્યાણ્યારમ્બન્તે । કિન્તુ યત્ પરમાણુનિર્વૃત્તં કાર્યં દ્વચણુકં તત્ કાર્યાન્તરસ્યારમ્બકં તદપ્યન્યસ્ય કાર્ય-સ્યેત્યેવં તાવદ્યાવત્ પરિપૂર્ણાવયવિનિષ્પત્તિઃ । इत्थं च तन्तुभिः पटः क्रियते, न तन्त्वव-यवैरंशुभिः; इतरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भेऽपि पूर्वपूर्वकारणानपायान्मूर्तानामेकदेशत्वं स्यात्, न च तद् दृश्यते इति यथोक्त एव क्रमः श्रेयान् । तदेवमनेकात्मसम-वेतधर्माधर्मसंस्कारपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छाप्रैर्यमाणपरमाणुक्रियानुपूर्वीनिर्वर्त्यमानद्वय-णुकादિકાર्यक्रमेण शरीराद्यवयवિनिर्वृत्तिरिति स्थितम् ।

162 કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી કારણ કે મૂર્ત વસ્તુઓને એક સાથે એક દેશમાં રહેવામાં વિરોધ છે. [કાર્ય કારણમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. આમ કારણ કાર્યનો આશ્રય છે હવે જો એક કારણ ક્રમથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે ક્રમોત્પન્ન અર્થાં કાર્યો એક સાથે એક કારણમાં રહે — જેમાં વિરોધ સ્પષ્ટ છે.] પરમાણુઓ પ્રથમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી ત્યાર બાદ તે જ પરમાણુઓ ઉત્તર ઉત્તર કાળે બીજાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતા નથી. પરંતુ પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્યલુક કાર્ય બીજા કાર્યને (ત્રણલુકને) ઉત્પન્ન કરે છે, તે બીજું કાર્ય વળી ત્રીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ છેવટે પરિપૂર્ણ અવયવીની (=અંત્યાવયવીની) ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે. અને આમ તંતુઓ પટને ઉત્પન્ન કરે છે અને નહિ કે તંતુઓના અવયવો અંશુઓ. અન્યથા, ઉત્તર ઉત્તરના કાર્યોની ઉત્પત્તિ વખતે પણ પૂર્વ પૂર્વ કારણોનો નાશ ન થવ.થી મૂર્ત વસ્તુઓનું એક જ દેશમાં રહેવું બને. પરંતુ તેવું હેખાતું નથી, એટલે અમે જણાવ્યા પ્રમાણેનો ક્રમ જ વધુ સારો છે. [એ મૂર્તદ્રવ્યો એક કાળે એક જ દેશમાં રહેતા નથી. પરંતુ ન્યાય વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કારણદ્રવ્ય અને કાર્યદ્રવ્ય એ એ તદન ભિન્ન મૂર્તદ્રવ્યો એક જ દેશમાં રહે છે. જ્યાં તંતુઓ રહે છે ત્યાં જ પટ પણ રહે છે. પણ એ મૂર્ત દ્રવ્યો એક જ દેશમાં તે

રહી શકે જ નહિ, એટલે ન્યાય-વૈશેષિકો કહે છે કે તે બંને એક જ દેશમાં ક્યાં રહે છે ? તંતુઓ અંશુઓમાં રહે છે અને પટ તંતુઓમાં રહે છે. આમ તેમણે 'દેશ'નો અર્થ સમવાયિકારણ્ય કર્યો. હવે જો તેઓ એમ માને કે અંશુઓ તંતુઓનું અને પટનું પણ સમવાયિકારણ્ય બની શકે છે તો તંતુ અને પટ એ એ મૂર્ત દ્રવ્યો એક 'દેશ'માં રહેવાની આપત્તિ આવે. એટલે તેઓએ ઉપર વર્ણવેલો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે] તેથી, આમ અનેક આત્માઓમાં સમાયસંબંધથી રહેતા ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કારોના વિપાકને અનુરૂપ થતી ધર્મવરચ્છાથી પ્રેરાતા પરમાણુઓની ક્રિયાની આનુપૂર્વીથી ઉત્પન્ન થતાં દ્રવ્યક્રમ વગેરે કાર્યોના ક્રમે શરીર આદિ અવયવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ સ્થિર થયું.

163. एतद्विपरीतानि तु मतान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि । तथा हि — नित्य-मेव शरीरादि अनुत्पत्तिधर्मकामिति प्रत्यक्षविरुद्धम् । पृथिव्यादेरप्यवयवसन्निवेशवि-शिष्टत्वात् कार्यत्वमितीश्वरसिद्धौ निर्णीतम् । आकस्मिकत्वमपि शरीरादेः कार्यस्य न युक्तम्, कारणनियमोपलम्भादनिमित्तायाश्च भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । अभावाद् भा-वोत्पत्तिरपि तादृगेवेति । त्रिगुणात्मकप्रधानविकारमहदहंकारादिकारणकत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धम् । अनारब्धावयविरूपकार्याः परमाणव एवैते सञ्चयविशिष्टाः सन्तो लोकयात्रां वहन्तीत्येतदपि न समीचीनं, सञ्चयस्य मेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात्, परमाणूनां चातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वात् । पौद्ग-लिककार्यपक्षेऽपि पर्यायान्तरेण परमाणूनां कथनम् अप्रामाणिकम् । शब्दविवर्तत्वं तद-नुगमाग्रहणादनुपपन्नम् । परमात्मोपादानत्वमपि न सम्भवति, तस्यैव निष्प्रमाणक-त्वात् । न च 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितं, सर्गप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ।

अतश्च पक्षान्तरदुर्बलत्वा—

द्यथोदितः सिद्ध्यति भूतसर्गः ।

तं यस्तु पश्यन्नपि निह्नुवीत

तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

163 એનાથી વિપરીત મતાન્તરે પ્રમાણવિરુદ્ધ છે, જેમકે શરીર વગેરે અનુત્પત્તિ-ધર્મક હોઈ નિત્ય જ છે એ માન્યતા પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે પૃથ્વી વગેરે પણ અવયવોના સન્નિવેશવિશેષો હોઈ કાર્ય છે એ ધર્મવરસિદ્ધિમાં અમે પુરવાર મ્યું છે શરીર વગેરે કાર્ય આકસ્મિક છે એ મત પણ યોગ્ય નથી કારણ કે અમુક કારણ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ આપણે દેખીએ છીએ અને ભાવરૂપ વસ્તુની ઉત્પત્તિ કારણ વિના થવી ઘટતી નથી. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ પણ તેવી જ છે — ઘટતી નથી. પૃથ્વી આદિ કાર્યનું કારણ

ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનના મહત્, અહંકાર આદિ વિકાર છે એ મતને પ્રતિષેધ તો અમે અગાઉ કરી દીધો છે જ. પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થતું અવયવીરૂપ કાર્ય જ નથી, સંઘાત-રૂપ પરમાણુઓ પોતે જ લોકયાત્રાનું વહન કરે છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સંઘાત પરમાણુઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ એ વિકલ્પો વિચારતાં આ મત ઘટતો નથી, વળી પરમાણુઓ તે અતિસૂક્ષ્મ હોઈ અપ્રત્યક્ષ છે. કાર્ય પૌદ્ગલિક છે એ પક્ષમાં પણ પર્યાયાન્તરથી (= પૌદ્ગલિક-શબ્દથી) બધાં કાર્યોનું કારણ પરમાણુઓ છે એમ જ કહેવાયું છે તે અપ્રમાણિક છે. કાર્ય એ શબ્દનો વિવત છે — પરિણામ છે — એ ઘટતું નથી કારણ કે કાર્યમાં શબ્દની અનુવૃત્તિ ગૃહીત થતી નથી. કાર્યનું ઉપાદાનકારણ પરમાત્મા છે એ મત પણ સંભવતો નથી કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણુ નથી. ‘જગત કદી પણ આવું ન હતું એમ નહિ’ એમ માની પગ લંબાવી વિચારવું બંધ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અમે સર્ગ અને પ્રવૃત્તિનું સમર્થન કયું છે. નિષ્કર્ષ એ કે બીજા બધા પક્ષો દુર્બલ હોઈ, ભૂતસર્ગ જેવો અમે કહ્યો છે તેવો સિદ્ધ થાય છે. જે તેને દેખવા છતાં નિષેધ છે તે પડિતશૈખરને નમસ્કાર.

164. અનાદૌ સંસારે સ્થિતમિદમહો મૂઢમનસાં

જનિત્વા જન્તૂનાં મરણમથ મૃત્વાડપિ જનનમ્ ।

इयं सा दुःखानां सरणिरिति सञ्चिन्त्य कृतिना

निघातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

164. અનાદિ સંસારમાં મૂઢ મનવાળા પ્રાણીઓને તો જન્મીને મરવાનું અને મરીને જન્મવાનું જ લખાયું છે. દુઃખોનો આ પરંપરા છે એમ વિચારીને ડાહ્યા માણસે જન્મ-મરણના ઉચ્છેદવાળા પદમાં — દશામાં ચિત્તને ચોટાડવું જોઈએ.

[૧. ફલપરીક્ષા]

165. પ્રવૃત્તિદોષજનિતોઽર્થઃ ફલમ્ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૦] ।

પ્રવૃત્તિદોષાશ્ચ વ્યાખ્યાતાઃ । તજ્જનિતોઽર્થઃ ફલમિત્યુચ્યતે । ‘અર્થ’પ્રહણં ગૌણ-મુખ્યભેદપ્રદર્શનાર્થમ્ । સુખદુઃખે મુખ્યં ફલં, તત્સાધનં તુ શરીરેન્દ્રિયવિષયાદિ ગૌણમ્ । સર્વં હીદં પ્રવૃત્તિદોષાક્ષિપ્તં ફલમિત્યુક્તમ્ । તદિદમનાદિના પ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનં ફલં પુનઃ પુનરુપમુચ્યતે ઇતિ મહતઃ સ્વેદસ્ય હેતુરિતિ ભાવ્યમાનં નિર્બેદવૈરાગ્યાદિમાર્ગેણાપવર્ગોપયોગિતાં પ્રતિપદ્યતે ।

आत्तमात्तं विजहतस्त्यक्तं त्यक्तं च गृह्यतः ।

पुंसः फलघटीयन्त्रमहो कष्टः परिश्रमः ॥

[૯. ફલપરીક્ષા]

165. નૈયાયિક — ‘પ્રવૃત્તિ અને દોષ બન્નેથી ઉત્પન્ન અર્થ ફલ છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૦]. પ્રવૃત્તિ અને દોષોને તો અમે સમગ્રવ્યા છે. તેમનાથી જનિત અર્થ ફળ છે

એમ એમ કહીએ છીએ. 'અથ' પદને સૂત્રમાં મૂક્યું છે તે ગૌણ-મુખ્યનો ભેદ દર્શાવવા માટે. સુખ અને દુઃખ એ મુખ્ય ફળ છે. તે સુખદુઃખનાં સાધન શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય વગેરે ગૌણ ફળ છે. પ્રવૃત્તિ અને દોષથી ઉત્પન્ન આ બધું ફળ છે એમ એમ કહ્યું છે. અનાદિ પરપરાથી થતું રહેતું ફળ શ્રવ કરી કરીને ભોગવે છે, એટલે ફળ મોટા ખેદનું કારણ છે એમ ભાવનામાં આવતું ફળ નિવેદ, વૈરાગ્ય વગેરે માર્ગે અપવર્ગ માટેની ઉપયોગિતા પામે છે ફળને ગ્રહણ કરી કરીને છોડતા અને છોડી છોડીને ગ્રહણ કરતા પુરુષને આ ફળનું ધટીયન્ત્ર (રેંટ) કષ્ટરૂપ પરિશ્રમ કરાવે છે.

166. તત્ પુનઃ ફલં કર્મણા કિં સઘ એવ સમ્પદ્યતે, કાલાન્તરેણ વા ?
ઉચ્યતે । દ્વિવિધં કર્મ — વિહિતં નિષિદ્ધં ચ । તત્ર વિધિફલાનાં કાલનિયમો નાસ્તિ । ક્રિયાફલં 'દોગ્ધિ' 'પચતિ' ઇતિ સમનન્તરમુત્પદ્યમાનં દર્યતે । વિધિફલાનાં તુ નૈષ નિયમ ઇતિ શબ્દપરીક્ષાયાં ચિત્રાક્ષેપપરિહારાવસરે નિરૂપિતમેતત્ ।

166. શંકાકાર — તે ફળ કર્મથી તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે કે કાલાન્તરે પ્રાપ્ત થાય છે ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. કર્મ એ પ્રકારનું છે - વેદવિહિત અને વેદનિષિદ્ધ. તેમાં વેદવિહિત કર્મના ફળની આખતમાં કોઈ કાળનિયમ નથી. 'દોહ છે' 'રાધે છે' એવી ક્રિયાઓનું ફળ તો તરત પછી ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. વેદવિહિત કર્મના ફળની આખતમાં કાળનિયમ છે જ નહિ એ એમ શબ્દપરીક્ષામાં ચિત્રક્ષેપપરિહારપ્રસંગે નિરૂપ્યું છે.

167. વિધિફલમપિ ચ કિઞ્ચન ચોદનાવચનપર્યાલોચનયા સઘ ઇતિ નિશ્ચીયતે, વૃષ્ટિરિવ કારીર્યાઃ । કિઞ્ચદૈહિકફલમપિ કર્મ વસ્તુબલાત્ કાલાન્તરા-પેક્ષં ભવતિ પુત્રેષ્ટ્યાદિ । ન હિ સહસૈવ નિધિલાભવત્ પુત્રલાભઃ સમ્ભવતિ, ગર્ભ-સમ્ભવહેતુભૂતમાર્યાપરિરમ્ભણાદિક્રમાપેક્ષત્વાત્ । જ્યોતિષ્ટોમાદિ તુ સ્વર્ગફલં કર્મફલ-સ્વરૂપમહિન્નૈવ પારલૌકિકફલમવતિષ્ટતે । સ્વર્ગો હિ નિરતિશયા પ્રીતિઃ । તદન્યથાનુપપત્તિપરિકલ્પિતઃ, કનકગિરિશિખરાદિર્વા ભોગદેશઃ । ઉભયથાડપિ નૈતદ્દેહોપભોગયોગ્યતાં પ્રતિપદ્યતે । અનિયતફલં તુ ચિત્રાદિ કૈરિચદુક્તમ્ । તદ્ચ યુક્તમયુક્તં વૈતિ તત્રૈવ પરીક્ષિતમ્ ।

167. વિહિત કર્મનું કોઈક ફળ પણ તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ વેદવચનની પર્યાલોચના દ્વારા નિર્ણયિત થાય છે, જેમકે કારીરિકર્મમાંથી વૃષ્ટિ, કોઈક વિહિત કર્મનું ફળ આ જન્મમાં જ થતું હોવા છતાં પણ વસ્તુબલાત્ [તરત જ નહિ પણ] કાલાન્તરે થાય છે, જેમકે પુત્રેષ્ટિ વગેરે. નિધિલાભની જેમ સહસા પુત્રલાભ સંભવતો નથી, કારણ કે ગર્ભોત્પત્તિમાં કારણભૂત પાની પરિરંભણ વગેરે કર્મની અપેક્ષા છે. જ્યોતિષ્ટોમાદિ વિહિત કર્મનું સ્વર્ગફળ તે ફળના સ્વરૂપની મહિમાથી જ પારલૌકિક સ્થિર થાય છે સ્વર્ગ એ નિરતિશય પ્રીતિ છે, આવી પ્રીતિ સ્વર્ગની કલ્પના કર્યા વિના ઘટતી ન હોઈ, સ્વર્ગની

કલ્પના કરવામાં આવી છે. અથવા સ્વર્ગ એટલે કનકગિરિનું શિખર આદિ ભોગદેશ. બંને રીતે તે ભોગવવાની યોગ્યતા આ દેહમાં નથી. કેટલાક કહે છે કે ચિત્રા આદિ વિહિત કર્મનું ફળ અનિયમિત છે, પરંતુ તેમ માનવું તર્કસંગત છે કે નહિ એની પરીક્ષા અમે ત્યાં જ કરી છે.

168. નિષિદ્ધસ્ય તુ કર્મણઃ સર્વસ્યૈવ પ્રાયેણ પરલોક એવ ફલમ્ । પરદારા-
મિમર્ષણાદૌ હિ ક્રિયાફલં સુરતસુખાદિ સઘઃ ફલમ્ । નિષેઘવિધિફલં તુ નરકપતનં
પારલૌકિકમ્ । સ્વર્ગવત્ નરકસ્યાપિ નિરતિશયદુઃખાત્મનસ્તદન્યથાડનુપપત્તિપરિ-
કલ્પિતસ્ય દેશસ્વભાવસ્ય વા એતચ્છરીરાનુપભોગયોગ્યત્વાત્ ।

168. વેદનિષિદ્ધ બધાં કર્મોનું ફળ પ્રાયઃ પરલોકમાં જ મળે છે. પરસ્ત્રીસંગ આદિ ક્રિયાઓનું ફળ સુરતસુખ આદિ તરત જ મળે છે. વેદનિષિદ્ધ ક્રિયાનું ફળ નરકપતન પરલોકમાં મળે છે. જેમ સ્વર્ગ નિરતિશય સુખાત્મક છે તેમ નરક નિરતિશય દુઃખાત્મક છે, આવું નિરતિશય દુઃખ નરકની કલ્પના કર્યા વિના ઘટતું નથી એટલે નરકની - નિરતિશય દુઃખાત્મક નરકની અથવા જ્યાં નિરતિશય દુઃખનો ભોગ થાય છે તે સ્થાનની - કલ્પના કરવામાં આવી છે, કારણ કે તે ભોગ આ શરીરથી ભોગવાવાને યોગ્ય નથી.

169. તીવ્રસંવેગનિર્વૃત્તં કર્મ વિહિતમિતરદ્વા પ્રત્યાસન્નવિપાકમિદૈવ ભવતિ,
નન્દીશ્વરનહુષયોરિવેત્યાગમવિદઃ । ચૌરબ્રહ્મઘ્નાદયશ્ચ કેચિત્ પ્રત્યાસન્નપ્રત્યવાયાઃ
પ્રાયેણ દૃશ્યન્તે એવેત્યેવમેષાં વિચિત્રઃ કર્મણાં વિપાકઃ ।

169 તીવ્રસંવેગપૂર્વક કરાયેલું કર્મ — વિહિત હોય કે ઇતર હોય — ઇલોકમાં જ તરત જ આપે છે, જેમકે નન્દીશ્વર અને નુહુષનું કર્મ. એમ આગમના ગ્નણકાર કહે છે કેટલાકને અર્થાત્ ચોર, બ્રહ્મહંતા વગેરેને તરત જ વિધેને આવી પડે છે એવું પ્રાયઃ દેખાય છે જ. આમ આ કર્મોનો વિપાક વિચિત્ર છે, અકળ છે.

170. યદપિ ચોચ્યતે કર્મકાલે ફલં નાસ્તિ, ફલકાલે કર્મ નાસ્તિ,
કાલાન્તરે ચ ફલસ્યાન્યત્ પ્રત્યક્ષં કારણમુપલભ્યતે સેવાદિકમ્ ઇતિ, તદપિ પૂર્વ
પરિહૃતમ્, કર્મણાં વિનાશેડપિ તજ્જનિતસ્યાત્મસંસ્કારસ્ય ધર્માધર્મશબ્દષ્ટાચ્યસ્ય ભાવાત્,
દૃષ્ટસ્ય ચ સેવાદેઃ કારણસ્ય વ્યભિચારાદદૃષ્ટકલ્પનાયા અવશ્યં ભાવિત્વાત્ ।

170. વળી એવો જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો કે કર્મકાળે ફળ હોતું નથી અને ફળકાળે કર્મ હોતું નથી, તથા કાલાન્તરે થતા ફળનું સેવા આદિ અન્ય પ્રત્યક્ષ કારણ દેખાય છે, તે આક્ષેપનો પરિહાર પણ અમે અગાઉ કરી દીધો છે. તે આક્ષેપ બરાબર નથી કારણ કે કર્મો નાશ પામી જાય છે ત્યારે પણ કર્મજનિત સંસ્કાર - જે ધર્માધર્મ-શબ્દનાચ્ય છે તે - આત્મામાં હોય છે જ. વળી, [કેટલીક વાર] દૃષ્ટ કારણ સેવા આદિ હોવા છતાં તેનું ફળ ન મળતું હોવાથી અદૃષ્ટની કલ્પના અવશ્યપણે કરવી પડે છે જ.

171. ધર્માદિરાત્મનિ સમવાયાત્ , ફલસ્ય ચ પુત્રપશ્વાદેરન્યત્ર સમવેતત્વાત્ મિન્નાધિકરણત્વં કર્મફલયોરિત્યપિ ન ચોદમ્ , મુલ્યસ્ય સુખદુઃખાત્મનઃ ફલસ્ય મિન્નાશ્રયત્વાનુપપત્તેઃ । સુખદુઃખે હ્યાત્મનિ વર્તેતે, ધર્માધર્મૌ ચ તત્સ્થાવેવેતિ ।

171. ધર્મ-અધર્મ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે અને તેનું ફળ પુત્ર, પશુ, વગેરે ખીન્ને સમવાયસંબંધથી રહે છે, એટલે કર્મ અને ફળનાં અધિકરણો ભિન્ન ભિન્ન થાય છે - એ આપતિ પણ ન આપવી જોઈએ, કારણ કે સુખદુઃખરૂપ મુખ્ય ફળનું અધિકરણ કર્મના અધિકરણથી જુદું ઘટતું નથી. સુખદુઃખરૂપ ફળ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે અને ધર્માધર્મ પણ આત્મામાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે.

172. દષ્ટં નૈવ સુખસ્ય કારણમતસ્તદ્દેતુરાગેણ કિં ?

દુઃખસ્યાપિ ન તન્નિબન્ધનમિતિ દ્વેષસ્તદર્થેષુ કઃ ? ।

તસ્માત્ કર્મનિમિત્તકં ફલમિતિ ધ્યાયન્ન કુર્યાત્ કૃતી

સજ્ઞં કર્મણિ યેન દુસ્તરમસૌ સંસારમાપચતે ॥

172. સુખનું કારણ દષ્ટ નથી, તો પછી સુખના (માની લીધેલા દષ્ટ કારણ પ્રત્યે રાગ રાખવાથી શું ? દુઃખનું કારણ દષ્ટ નથી, તો પછી દુઃખના (માની લીધેલા દષ્ટ કારણરૂપ) અર્થો પ્રતિ દ્વેષ કરવાથી શું ? સુખદુઃખરૂપ ફળનું કારણ કર્મ છે એમ વિચારતા ડાહ્યા માણ્યે કર્મમાં આસક્તિ ન રાખવી કે જે આસક્તિથી દુસ્તર આ સંસાર આવી પડે છે.

[૧૦. દુઃખપરીક્ષા]

173. બાધનાલક્ષણં દુઃખમ્ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૧] । બાધના પીઠનં સન્તાપનમ્ । સા લક્ષણમસ્યેતિ બાધનાલક્ષણં દુઃખમ્ । તત્ર મુલ્યે દુઃખે લક્ષ્યે, લક્ષણશબ્દો યથાશ્રુત એવ । બાધનયૈવ હિ દુઃખસ્વરૂપં લક્ષ્યતે બાધયતિ પીઠયતીતિ । ગૌણે તુ દુઃખે શરીરાદૌ લક્ષ્યે, બાધનાલક્ષણં બાધનાનુષક્તમિતિ વ્યાખ્યેયમ્ ।

[૧૦. દુઃખપરીક્ષા]

173. નૈયાયિક — બાધનારૂપ લક્ષણવાળું દુઃખ છે [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૧]. બાધના એટલે પીડા, સંતાપ બાધના લક્ષણ જેનું છે તે છે બાધનાલક્ષણ દુઃખ જ્યારે મુખ્ય દુઃખ લક્ષ્ય હોય છે ત્યારે 'લક્ષણ' શબ્દ યથાશ્રુત જ છે, કારણ કે બાધના વડે જ દુઃખનું સ્વરૂપ લક્ષિત થાય છે — જે બાધ કરે છે પીડા કરે છે તે દુઃખ છે. શરીર આદિ ગૌણ દુઃખ જ્યારે લક્ષ્ય હોય છે ત્યારે 'બાધનાલક્ષણ'ની વ્યાખ્યા 'બાધનાનુષક્ત — બાધનાસમ્બદ્ધ' એમ કરવી જોઈએ.

174. નનુ પૂર્વસૂત્રવ્યાખ્યાતેન ફલગ્રહણેનૈવ દુઃખસ્યોપદિષ્ટત્વાત્ કિમર્થં પુનરુપદેશઃ ? સુખપ્રત્યાખ્યાનાર્થં ઇતિ ચેન્ન, પૂર્વાપરવિરોધાત્ , સકલપ્રાણમૃદનુમ્ભવ-

સાક્ષિકત્વેન ચ સુખસ્ય પ્રત્યાખ્યાતમશક્યત્વાત્ । તત્પ્રત્યાખ્યાને ચ વિવક્ષિતે કિમર્થં પ્રમેયસૂત્રે ફલપદોપાદાનમ્ ? ફલે સ્વદુઃખે સુખદુઃખે इति व्याख्यातम् । તત્ત્વ સુખે પ્રત્યાખ્યાતે દુઃખમેવાત્તશિષ્યતે । તત્ત્વચાનેન દુઃખશબ્દેનૈવ નિર્દિષ્ટમિતિ કિં ફલગ્રહણેન ?

174. શંકાકાર — પૂર્વ સૂત્રમાં વ્યાખ્યાત 'ફલ' શબ્દના ગ્રહણથી દુઃખનો ઉપદેશ થઈ ગયો હોઈ શા માટે ફરી દુઃખનો ઉપદેશ આપો છે ? જો તમે નૈયાયિકો કહેતા હો કે સુખનો પ્રતિષેધ કરવા માટે દુઃખનો ફરી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તો અમે કહીએ છીએ કે તેમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે [તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે કારણ કે પહેલાં તો તમે નૈયાયિકોએ જ દુઃખની જેમ સુખનું પશુ ફળ તરીકે પ્રતિપાદન કયું છે.] વળી, સકલ પ્રાણીઓનો અનુભવ સાક્ષીરૂપ હોઈ, સુખનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. જો સુખનો પ્રતિષેધ વિવક્ષિત હોય તો પ્રમેયસૂત્રમાં 'ફળ' શબ્દનું ગ્રહણ શા માટે કયું ? સુખ-દુઃખ બે ફળ છે એમ તમે સમજાવ્યું છે. પશુ સુખનો પ્રતિષેધ થતાં તો દુઃખ જ બાકી રહે. તે દુઃખનો જ 'દુઃખ' શબ્દ વડે નિર્દેશ છે, એટલે 'ફલ' શબ્દનું ગ્રહણ પ્રમેયસૂત્રમાં શા માટે ?

175. ઉચ્યતે । ન સુખલેશસ્ય સંસારે જન્તુભિરન્તરાન્તરાડનુભૂયમાનસ્ય પ્રત્યાખ્યાનાય દુઃખગ્રહણમ્ , કિન્તુ સર્વત્ર તથાત્વભાવનોપદેશાર્થમ્ , સોડપિ સુખલ્લવો દુઃખમેવેતિ ભાવયિતવ્યઃ, તત્સાધનમપિ સર્વં દુઃખમેવેતિ મન્તવ્યમ્ ।

ન તદ્ વ્યવસિતં પુંસાં ન તત્ કર્મ ન તદ્ વચઃ ।

ન તદ્ ભોગ્યં સમસ્તીહ યન્ન દુઃખાય જાયતે ॥

તદિત્યં દુઃખમુત્કૃષ્ટં તિરશ્ચાં, મધ્યમં મનુષ્યાણાં, હીનં દેવાનાં, હીનતરં વીતરાગાણામિત્યાગમવિદઃ । વીતરાગાણાં દુઃખતાનવં યુક્તિતોડપ્યવગમ્યતે, દુઃખસ્ય રાગનિબન્ધનત્વાત્ ।

175. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. સંસારમાં પ્રાણીઓ વચ્ચે વચ્ચે લેશમાત્ર જે સુખ અનુભવે છે તેનો પ્રતિષેધ કરવા 'દુઃખ' શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રમાં કયું નથી પરંતુ સંસારમાં સર્વત્ર દુઃખ જ છે એવી ભાવનાનો ઉપદેશ કરવા માટે 'દુઃખ' શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રમાં કયું છે. તે લેશમાત્ર સુખ પશુ દુઃખ જ છે એમ લલવુ' જેમણે, તે સુખના બધાં સાધનો પશુ દુઃખ જ છે એમ માનવું જેમણે. પુરુષોનો એવો કોઈ વિચાર નથી, એવું કોઈ કર્મ નથી, એવું કોઈ વચન નથી, એવું કોઈ ભોગ્ય નથી જે દુઃખને માટે ન હોય આમ ઉત્કૃષ્ટ દુઃખ તિય'એને, મધ્યમ દુઃખ મનુષ્યોને, હીન દુઃખ દેવાને અને હીનતર દુઃખ વીતરાગીઓને હોય છે એમ આગમના જાણકારો કહે છે. વીતરાગીઓના દુઃખની અત્યલ્પતા તકથી પશુ જાણી શકાય છે, કારણ કે દુઃખનું કારણ રાગ છે.

176. તત્ત્વતશ્ચિન્ત્યમાનં હિ સર્વં દુઃખં વિવેકિનઃ ।
 વિષસમ્પૃક્તમધુવત્ સુખં દુઃખીભવત્યદઃ ॥
 સુખાધિગમલોભેન યતમાનો હિ પૂરુષઃ ।
 સહસ્રશાખમાપ્નોતિ દુઃખમેવ તદર્જને ॥
 એવં સર્વમિદં દુઃખમિતિ ભાવયતોઽનિશમ્ ।
 સર્વોપપત્તિસ્થાનેષુ નિર્વેદોઽસ્ય પ્રવર્તેતે ॥
 નિર્વિઘ્નસ્ય ચ વૈરાગ્યં વિરક્તસ્ય ચ દેહિનઃ ।
 કલેશકર્મપ્રહાણાદિદ્વારો નિઃશ્રેયસોદયઃ ॥

176. તત્ત્વતઃ વિચારતાં વિવેકીઓને તો બધું દુઃખરૂપ જ છે, કારણ કે વિષમિશ્રિત મધની જેમ સુખ પણ દુઃખ બની જાય છે. વળી, સુખને પામવાના લોભથી પ્રયત્ન કરતો પુરુષ હજાર શાખાઓવાળું દુઃખ જ સુખને પામવાના પ્રયત્નમાં મેળવે છે. આમ આ બધું દુઃખ જ છે એમ સદા ભાવતા પુરુષને બધાં ઉપપત્તિસ્થાનો પ્રતિ નિર્વેદ થાય છે; નિર્વિઘ્ન તે પુરુષને વૈરાગ્ય જાગે છે અને વિરક્ત દેહધારી તે પુરુષમાં કલેશોનું પ્રહાણ, કર્મોનું પ્રહાણ વગેરે દારોવાળો મોક્ષ ઉદય પામે છે.

177. નન્વેવં તર્હિ ફલપ્રહણં ન કર્તવ્યં, દુઃખપદેનૈવ ગતાર્થત્વાદિત્યુક્તમ્ ।
 મૈવં, તસ્યાન્યપ્રયોજનત્વાત્ । પ્રવૃત્તિદોષજનિતત્ત્વેન સુખદુઃખે ભાવયિત્યયે અભ્યાસેન
 ચ વર્તમાને ઇતિ, કર્મદોષજનિતત્ત્વેન હિ ફલમનુચિન્તિતવતસ્તત્કારણયોરનુકૂલપ્રતિ-
 કૂલયોરસ્ય રાગદ્વષૌ મા ભૂતામ્ । અભ્યાવૃત્તયા ચ સસાધનસ્ય ફલસ્ય હાનોપા-
 દાનસ્રોતસોહ્યમાનસ્તત્રાત્યન્તાય નિર્વિઘ્નતામિતિ ફલપ્રહણમ્ । તદેવમન્યથા ફલસ્ય
 નિઃશ્રેયસોપયોગિત્વમ્, અન્યથા તુ ફલત્વે સત્યપિ દુઃખસ્યેતિ ।

177. શંકાકાર — એમ જ હોય તો ‘ફલ’ શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રમાં ન કરવું જોઈએ, કારણ કે ‘દુઃખ’ શબ્દથી જ ફળનો અર્થ સમજાઈ ગયો છે એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે ‘ફલ’ શબ્દને સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવાનું ખીલું જ પ્રયોજન છે. પ્રવૃત્તિ અને દોષથી જનિતરૂપે સુખ-દુઃખની ભાવના કરવી જોઈએ અને અભ્યાસથી તે વર્તમાન છે એમ ભાવવું જોઈએ, જેથી કર્મ અને દોષથી જનિત રૂપે ફળની ભાવના કરનારને તેમના કારણમૂલ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુ પ્રતિ અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષ ન થાય. [અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ] સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત ફળ સુખ અને દુઃખના ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રવાહ વડે ખેંચાતા પુરુષને પુનઃ પુનઃ ભાવના દ્વારા તેમાં આત્યંતિકપણે નિર્વેદ થાય એટલા ખાતર ‘ફળ’ શબ્દનું સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ ફળ એક રીતે નિઃશ્રેયસમાં ઉપયોગી છે તો ફળ હોવા છતાં દુઃખ ખીલ રીતે નિઃશ્રેયસમાં ઉપયોગી છે.

178. દીર્ઘસ્ય દુઃખસ્ય નિમિત્તભૂતં
 સુખં ચ દુઃખાત્મકમેવ સર્વમ્ ।
 મુમુક્ષુણા હેયતયા વિચિન્ત્યં
 દેહાદિદુઃખાન્તમિદં પ્રમેયમ્ ॥
 इति निपुणमतिर्यो दुःखमेवेति सर्वं
 परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजातम् ।
 अजममरमनन्तं चिन्तयन्नात्मतत्त्वं
 गतभयमपवर्गं शाश्वतं सोऽभ्युपैति ॥

इति भट्टजयन्तस्य कृतौ न्यायमञ्जर्यामष्टममाह्निकम् ॥

178. ઠીઘં દુઃખના નિમિત્તભૂત બધું સુખ દુઃખાત્મક જ છે. પ્રમેયસૂત્રમાં દેહથી માંડી દુઃખ સુધીનાં બધાં પ્રમેયોને મુમુક્ષુએ હેયરૂપે ચિંતવવા જોઈએ.

જે નિપુણમતિવાળો બધું દુઃખ જ છે એમ ચિંતવી શરીરમાં ક્લેશ, કર્મ વગેરે સઘળું ત્યજી દે છે અને અજ, અમર, અનન્ત આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તે ભયરહિત, શાશ્વત અપવર્ગને પામે છે.

*

જયંત ભટ્ટ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું
 આઠમું આહ્નિક સમાપ્ત

नवमम् आह्निकम्

1. एवं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निर्णीते, यदर्थमेतदुपदेशो, यत्पर-
मुपादेयं प्रमेयं, यदर्थः शास्त्रारम्भः, तमपवर्गं लक्षयितुमाह—तदत्यन्तविमोक्षोऽप-
वर्गः । [न्यायसूत्र १.१.२२] ।

तदिति प्रक्रान्तस्य दुःखस्यावमर्शः । न च मुख्यमेव दुःखं बाधनास्वभाव-
मवमृश्यते, किन्तु तत्साधनं तदनुषक्तं च सर्वमेव । तेन दुःखेन वियोगोऽपवर्गः ।

नवमं आह्निकं

1. नैयायिक — आभ शरीरथी मांडी दुःख सुधीनां प्रमेथे ह्ये छे अे न्यारे निष्ठीत
थर्क गयुं छे त्यारे नेना भाटे आ उपदेश छे, नेना लक्ष्मी टणेलां प्रमेय उपादेय अने छे,
नेना भाटे आ शास्त्र बाधायुं छे ते अपवर्गनुं लक्षयु आधवा भाटे न्यायसूत्रकार गौतम
कहे छे, “तेमांथी अत्यन्त छुटकारे अपवर्गं छे” [न्यायसूत्र १.१.२२]. ‘तेमांथी’ अे
शब्दथी ने नी अर्या आक्षती हती ते दुःखने निदेश थयो छे. केवण आधनास्वभाव मुख्य
दुःखने न नहि परंतु ते मुख्य दुःखनां साधने अने ते मुख्य दुःख साथे सम्बद्ध
सर्वने निदेश सम्भवो. ते दुःखथी मुक्ति अपवर्गं (=मोक्ष) छे.

2. अस्ति प्रलयवेलायामप्यात्मनो दुःखवियोगः । स त्वपवर्गो न भवति,
सर्गसमये पुनरक्षीणकर्माशयानुरूपशरीरादिसम्बन्धे सति दुःखसम्भवात् । अतस्तद्वा-
वृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् ।

2. प्रलय वप्ते पखु आत्माने दुःखने वियोग होय छे, परंतु ते अपवर्गं नथी
अनतो, कारणे के अक्षीण कर्मसंस्कारने अनुश्रु शरीर आदि साथे सर्गकाले आत्मानो पुनः
संबंध थतां दुःख संलवे छे तेथी प्रलयकालीन दुःखवियोगने व्यावृत्त करवा ‘अत्यन्त’
पहनूं सूत्रमां ग्रहण करवामां आव्युं छे.

3. आत्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो, न सावधिका । द्विविधदुःखावमर्शना
सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखवदवमर्शात्, ‘अत्यन्त’ग्रहणेन च सर्वात्मना
तद्वियोगाभिधानात् नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां
निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इत्युक्तं भवति ।

3. आत्यन्तिक दुःखनिवृत्ति अपवर्गं छे, असुख कालनी अवधिवाणी दुःखनिवृत्ति
अपवर्गं नथी. मुख्य अने गौण द्विविध दुःखने निदेश करता सर्वनाम वडे आत्माना
अथा गुणानो दुःखनी नेम निदेश थयो होय, अने ‘अत्यन्त’पदना सूत्रमां ग्रहणथी
सर्वथा संपूर्णपणे दुःखने वियोग कहेवायो होय, सुख, सुख, दुःख, अज्ञा, द्वेष, प्रयत्न,
धर्म, अधर्म अने संस्कार अे आत्माना नव गुणानो निर्मूल उच्छेद अपवर्गं छे अेम
कथुं गणाय.

4. યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।
 તાવદાત્યન્તિકી દુઃખવ્યાવૃત્તિર્નાવકલ્પતે ॥
 ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સમ્ભવઃ સુખદુઃખયોઃ ।
 મૂળભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસદ્મનઃ ॥
 તદુચ્છેદે તુ તત્કાર્યશરીરાદેરુપ્પલ્લવાત્ ।
 નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥
 ઇચ્છાદ્વેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ ।
 ઊચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥
 પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્વે લોભમોહૌ ચ ચેતસઃ ।
 શીતાતપૌ શરીરસ્ય ષઢ્ઢર્મિરહિતઃ શિવઃ ॥

તદેવં નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં નિર્મૂલોચ્છેદોડપવર્ગ ઇતિ યદુચ્યતે, તદેવેદમુક્તં ભવતિ 'તદત્યન્તવિમોક્ષોડપવર્ગઃ' ઇતિ ।

4. જ્યાં સુધી સંસ્કાર આદિ આત્માના બધા ગુણો નાશ ન પામે ત્યાં સુધી આત્મ-તિક દુઃખનિવૃત્તિ ધટતી નથી. ધર્મ-અધર્મના નિમિત્તો સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંસારરૂપી મહેલના આ બે જ મૂળભૂત સ્તંભ છે. તેમનો નાશ થતાં તેમના કાર્યભૂત શરીર આદિનો નાશ થવાથી આત્માને સુખ-દુઃખ થતાં નથી, એટલે તે મુક્ત કહેવાય છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન આદિ ભોગાયતનને (=શરીરને) લીધે થાય છે. એટલે જે આત્માના ભોગાયતનનો નાશ થઈ જાય છે તે આત્મા સાથે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરે સમવાયસંબંધથી જોડાતા નથી. પ્રાણને લાગતી ભૂખ અને તરસ, મનમાં થતા લોભ અને મોહ, શરીરને અનુભવાતા ઠાંડ અને તાપ એ છ ભિન્નિઓથી રહિત આત્મા શિવ છે - મુક્ત છે. તેથી આત્માના વિશેષ નવ ગુણોનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ અપવર્ગ છે એમ કહેવાય છે. એટલે જ આ મહેલામાં આંબુ છે કે 'અત્યન્ત દુઃખવિયોગ અપવર્ગ છે.'

5. નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીદૃગાત્માડવશિષ્યતે ? ।

સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોડવિલૈર્ગુણૈઃ ॥

ઝર્મિષ્ટ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીષિણઃ ।

સંસારબન્ધનાઘીનદુઃખક્લેશાઘદૂષિતમ્ ॥

5. શંકાકાર — તે મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા કેવો બાકી રહે છે ?

નેયાયિક — અખિલ [વિશેષ] ગુણોથી રહિત અનેલો આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થાન પામે છે. છ ભિન્નિઓથી પર એવું તેનું રૂપ છે એમ મનીષીઓ કહે છે — જે રૂપ સંસારરૂપી બંધનને અધીન દુઃખ, કલેશ વગેરેથી દૂષિત નથી.

6. અત્ર વેદાન્તિન આહુ: — નાયમીદ્દશો મોક્ષ: પ્રેક્ષાત્રતાં પ્રયત્નભૂમિર્ભવિતુમર્હતિ । કો હિ નામ શિલાશકલકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનસંસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? સોપાધિસાવધિકપરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યધિકમન્નવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાનન્દસુન્દરમપરિમ્લાનતત્સમ્વેદનસામર્થ્યં ચતુર્થં પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણા: । યદિ તુ જહ: પાષાણનિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્ , તત્ કૃતમપવર્ગેણ । સંસાર એવ વરમસ્તુ યત્ર તાવદન્તરાન્તરાડપિ દુ:ખકલુષિતમપિ સ્વલ્પમપિ સુખમુપમુઝયતે । ચિન્ત્યતાં તાવદિદં કિમલ્પસુખાનુભવો ભદ્રક ઉત સર્વસુખોચ્છેદ એવ । તસ્માન્નિત્યસુખમાત્મનો મહત્ત્વવદસ્તીત્યાગમપ્રામાણ્યાદુપગમ્યતામ્ । તન્ન સંસારદશાયામવિદ્યાવરણવશેન નાનુભૂયતે । તન્નજ્ઞાનાભ્યાસભાવનાભિભૂતનિરસ્તરાવિદ્યાવરણસ્ત્વાત્મા તસ્યામવસ્થાયાં તદનુભવતીતિ ।

6. અહીં વેદાન્તીઓ કહે છે — આવો મોક્ષ શુદ્ધિમાનોને મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરવાની યોગ્યતા ધરાવતો નથી. સકલ સુખ અને સંવેદનથી રહિત, પથ્થરના ટુકડા જેવા આત્માને પામવાને કોણુ પ્રયત્ન કરે ? સોપાધિક, સારાધિક, પરિમિત આનન્દના નિષ્યન્દરૂપ સ્વર્ગથી પણ અધિક, અનવધિક, નિરતિશય, નૈસર્ગિક આનન્દને લીધે સુંદર અને તે આનન્દતું સંવેદન કરવાના અણુવીલાયેલા સામર્થ્યવાળો એથી પુરુષાર્થ [મોક્ષ] છે એમ શુદ્ધિમાનો કહે છે. જે તે અવસ્થામાં (=મોક્ષમાં) આત્મા પાપાણુથી કોઈ રીતે નીરાળો નહિ એવો જડ અને જતો હોય તો તેવા અપવર્ગથી સર્ચું; સંસાર જ વધુ સારો કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે દુ:ખકલુષિત અને અલ્પ પણ સુખ તો ભોગવાય છે. તમે જ વિચારો કે આ અલ્પ સુખનો અનુભવ સારો કે સર્વ સુખનો ઉચ્છેદ જ સારો ? તેથી, આગમપ્રમાણ્યને આધારે આત્માના વિલુત્વની જેમ આત્મામાં નિત્ય સુખ સ્વીકારો. તે નિત્ય સુખ સંસારદશામાં અવિદ્યાના આવરણને લીધે અનુભવાતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન, અભ્યાસ અને ભાવનાથી અભિભૂત થઈ ઝડપથી દૂર થઈ ગયેલા અવિદ્યારૂપ આવરણવાળો આત્મા તે અવસ્થામાં (=મોક્ષમાં) તે નિત્ય સુખ અનુભવે છે.

7. તદિદમનુપપન્નમ્, આત્મનો નિત્યસુખસત્તાયાં પ્રમાણાભાવાત્ । પ્રત્યક્ષં તાવદસ્મદાદીનામન્યેષાં વા કેષાઞ્ચિદસ્મિન્નર્થે ન પ્રભવતીતિ કેયં કથા ? । અનુમાનમપિ ન સમ્ભવતિ, લિઙ્ગલેશાનવલોકનાદિતિ ।

7. નૈયાયિક — આ ઘટતું નથી, કારણ કે આત્મામાં નિત્ય સુખ હોવામાં કોઈ પ્રમાણુ નથી. આપણું કે ખીજ કોઈતું પ્રત્યક્ષ આને પુરવાર કરવાની આખતમાં સમર્થ નથી, એટલે આ વાત જ ક્યાં રહે છે ? અનુમાન પણ એને પુરવાર કરવા સમર્થ નથી કારણ કે તેને પુરવાર કરતો જરા જેટલો હેતુ પણ દેખાતો નથી.

8. નનૂક્તમેવાનુમાનમપવર્ગાય યત્ર પ્રેક્ષાવતાં પ્રયત્નઃ । સુખસિદ્ધયે હિ બુદ્ધિમન્તો યતન્તે, નાશ્મકલ્પમાત્માનં કર્તુમિતિ । તદયમિષ્ટાધિગમાર્થો મુમુક્ષોઃ પ્રયત્નઃ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપ્રયત્નત્વાત્, કૃષ્યાદિપ્રયત્નવદિતિ ।

8. વેદાન્તી — જેને ખાતર બુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે તે અપવર્ગને પુરવાર કરવા માટે અમે અનુમાન આપ્યું છે. સુખની સિદ્ધિ માટે બુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે, આત્માને પથ્થર જેવો બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા નથી. આ ઇષ્ટને (=સુખને) પ્રાપ્ત કરવા મુમુક્ષુનો પ્રયત્ન હોય છે, કારણ કે પ્રયત્ન વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે, ખેતી વગેરે માટેના પ્રયત્નની જેમ.

9. નાનિષ્ટોપરમાર્થત્વાદનિષ્ટસ્યાપિ શાન્તયે ।

સન્તઃ પ્રયતમાના હ દશ્યન્તે વ્યાધિલેદિતાઃ ॥

અતિદુર્બહશ્ચાયં સંસારદુઃખમાર ઇતિ તદુપશમાય વ્યવસ્યન્તઃ સન્તો ન નિષ્પ્રયોજનપ્રયત્ના ભવન્તીત્યનૈકાન્તિકો હેતુઃ ।

9. નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે અનિષ્ટનો (= દુઃખનો) ક્ષય કરવા માટે મુમુક્ષુ પ્રયત્ન કરે છે. વ્યાધિથી ખેદ પામેલા સન્તો અનિષ્ટની શાન્તિ માટે પણ પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે. સંસારના દુઃખનો ભાર વહેવો અત્યન્ત મુશ્કેલ છે, એટલે તે દુઃખના ઉપશમ માટે પ્રયત્ન કરતા સન્તોનો એ પ્રયત્ન નિષ્પ્રયોજન (અર્થાત્ વગર વિચાર્યો) નથી. તેથી 'કારણ કે પ્રયત્ન વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે' એ તમે આપેલો હેતુ અનૈકાન્તિક છે.

10. અથાગમાદવમ્યતે વિમ્બુત્વેનેવ નિત્યેન સુખેનાવિયુત આત્મેતિ । તથા ચ પઠયતે 'વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ' ઇતિ । સ્યાદેતદેવં યદ્યેતદેવ કેવલમાગમવચનમશ્રોષ્યત । વચનાન્તરમપિ તુ શ્રૂયતે 'ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ' [છાન્દોગ્ય ૮.૧૨] ઇતિ ।

10. વેદાન્તી — આગમમાંથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જેમ વિભુત્વથી તેમ નિત્ય સુખથી અવિયુત આત્મા છે. અને આગમમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'બ્રહ્મ વિજ્ઞાન છે અને બ્રહ્મ આનન્દ છે.'

નૈયાયિક — એમ અને જો કેવળ આ જ આગમવચન આપણે સાંભળ્યું હોય. પરંતુ ખીજું આગમવચન પણ સંભળાય છે, તે એ કે 'જ્યારે આત્મા સશરીરી હોય છે ત્યારે તેને સુખદુઃખનો નાશ નથી હોતો (અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર હોય છે ત્યાં સુધી આત્માને સુખ-દુઃખ હોય છે જ). જ્યારે તે અશરીરી અને છે ત્યારે સુખ-દુઃખ તેને સ્પર્શતાં નથી.' [છાન્દોગ્ય ૮.૧૨]

11. નનુ ભવત્પઠિતમાગમવચનમન્યથાઽપિ વ્યાખ્યાતું શક્યતે । સશરીરસ્યેતિ પ્રક્રમાત્ સાંસારિકે સુખદુઃખે અનુકૂલેતરવિષયોપલમ્બસમ્ભવે તદાનીમશરીરમાત્માનં ન સ્પૃશત ઇત્યર્થઃ ।

મોક્ષમાં નિત્યસુખનું સંવેદન છે એના સમર્થનમાં આપેલ અગમપ્રમાણનું ખંડન કરે છે

11. વેદાન્તી — આપે જણાવેલું આગમવચન ખીજી રીતે પણ સમજાવવું શક્ય છે. 'સશરીરસ્ય (=સશરીરીને)' શબ્દથી તે વચન શરૂ થતું હોય, અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ વિષયોમાંથી જન્મતા સાંસારિક સુખ-દુઃખ ત્યારે [=મોક્ષમાં] અશરીરી આત્માને સ્પર્શતાં નથી એમ અર્થ છે.

12. હન્ત તર્હિ ત્વદઘીતમપિ વેદવચનમ્ 'આનન્દં બ્રહ્મ' इति संसारदुःखपरिहार-
પ્રકરણાદેવ તદ્દુઃખાપાયવિષયં વ્યાખ્યાસ્યતે । ન ક્ષલુ વ્યાખ્યાનસ્ય મગવતઃ
કાચિદભૂમિરસ્તિ । દષ્ટાસ્ચ દુઃખોપરમે સુખશબ્દપ્રયોગાઃ ।

ચિરજ્વરશિરોત્તર્યાદિવ્યાધિદુઃખેન લેદિતાઃ ।

સુખિનો વયમઘેતિ તદપાયે પ્રયુજ્જતે ॥

12 નૈયાયિક — અરે ! તો તો તમે કહેલું 'બ્રહ્મ આનન્દ છે' એ વેદવચન પણ સંસારદુઃખપરિહારના પ્રકરણમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય, સંસારદુઃખનાશવિષયક છે એમ સમજાવવામાં આવશે. ભગવાન વ્યાખ્યાનની કોઈ અભૂમિ નથી. 'સુખ' શબ્દના પ્રયોગે દુઃખનાશના અર્થમાં થતા જોયા છે. લાંબા સમયથી આવતો તાવ અને લાંબા સમયની શિરોવેદના વગેરે વ્યાધિઓના દુઃખથી ખેદ પામેલા માણસો જ્યારે તે વ્યાધિઓ દૂર થાય છે ત્યારે 'અમે આજ સુખી થયા' એવાં વાક્યો પ્રયોગે છે.

13. यदि चानन्दमिति वचनान्नित्यं सुखमात्मन इष्यते, तर्हि ब्रह्मेति
વચનાદ્ વ્યાપકત્વમિવ વિજ્ઞાનમિતિ વચનાત્ જ્ઞાનમપિ નિત્યમસ્યામ્યુપગન્તવ્યમ્ ।
અતશ્ચ સુખવત્ જ્ઞાનસ્યાપિ નિત્યત્વાત્ સંસારેડપિ નિત્યસુખોપલઘ્વિઃ સ્યાત્ ।
તતશ્ચ ઘર્માઘર્મફલાભ્યાં સુખદુઃખાભ્યામસ્ય નિત્યસ્ય સુખસ્ય સાહચર્યમનુભૂયેત ।
અપિ ચ—

સુખવદ્ જ્ઞાનવચ્ચાસ્ય કામં દેહેન્દ્રિયાઘપિ ।

નિત્યં પ્રકલ્પ્યતામિત્યં મોક્ષો રમ્યતરો ભવેત્ ॥

અથ કાર્ય સુખજ્ઞાનં, હેતુરસ્ય ચિન્તનીયો યત ઉત્પદ્યતે इति । ઘર્માચ્ચેત્ ,
સોડપિ કિંપ્રભવ इति વાચ્યમ્ । યોગસમાધિજ इति ચેત્ , તસ્ય સ્વકાર્યત્વાત્
સ્વકાર્યસુખસંવેદનાવસાનત્વાન્ન શાશ્વતિકત્વં સ્યાત્ । અપ્રકાયશ્ચ ઘર્મસ્ય નિરનુ-
માનકઃ । ન હિ યોગસમાધિજો ઘર્મો ન ક્ષીયતે इत्यत्र किञ्चिदनुमानमस्ति ।
વિપર્યયે તુ પ્રસિદ્ધમેવાનુમાનં, સર્વસ્ય કૃતકસ્યાનિત્યત્વદર્શનાદિતિ । ક્ષીણે ચ ઘર્મે
તત્કાર્યજ્ઞાનાભાવાત્ સદપિ સુખમનુપલભ્યમાનમસતો ન ત્રિશિષ્યતે ।

13. જો 'આનન્દ' એ આગમવચનથી આત્મામાં નિત્ય સુખ તમે ઇચ્છતા હો તો
જેમ 'બ્રહ્મ' એ વચનથી વ્યાપકત્વને તમે નિત્ય સ્વીકારો છે તેમ 'વિજ્ઞાન' એ વચનથી

જ્ઞાનને પણ આત્મામાં નિત્ય સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી, સુખની જેમ જ્ઞાન પણ નિત્ય હોવાથી સંસારમાં પણ નિત્ય સુખનો અનુભવ થાય, એને પરિણામે ધર્માધર્મના કૃણરૂપ સુખ-દુઃખની સાથે નિત્ય સુખનું સાહચર્ય અનુભવાય. વળી, સુખની અને જ્ઞાનની જેમ આત્માના દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેને પણ નિત્ય કલ્પો, આમ મોક્ષ વધારે રમ્ય અને. જો કહો કે નિત્ય સુખનું જ્ઞાન(=અનુભવ) કાર્ય છે તો અમે કહીશું કે તેનું કારણ વિચારવું જોઈએ કે જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. જો ધર્મ તેનું કારણ હોય તો તે ધર્મની પણ ઉત્પત્તિ શેમાંથી થાય છે તે જણાવવું જોઈએ. જો કહો કે યોગસમાધિજન્ય તે ધર્મ છે તો સુખાનુભવ ધર્મનું પોતાનું કાર્ય હોવાથી અને પોતાના કાર્યભૂત એ સુખાનુભવનો નાશ થતો હોવાથી ધર્મનું શાશ્વત-પણું ન થાય. ધર્મનો અવિનાશ પુરવાર કરવા કોઈ અનુમાન નથી. યોગસમાધિજન્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી એમ પુરવાર કરવું કોઈ જ અનુમાન નથી. જીલટું, યોગસમાધિજન્ય ધર્મ વિનાથી છે એ પુરવાર કરવા તો પ્રસિદ્ધ અનુમાન છે, કારણ કે જે કૃતક છે તે અર્ધા જ અનિત્ય દેખાય છે. ધર્મનો ક્ષય થતાં ધર્મના કાર્યભૂત સુખજ્ઞાનનો (=સુખાનુભવનો) અભાવ થઈ જવાથી નિત્ય સુખ હોવા છતાં અનુભવાતું નથી, એટલે અસત સુખથી તેનો કોઈ વિશેષ (=ભેદ) નથી.

14. સ્વપ્રકાશં તત્ સુખમિતિ ચેત્ , ન, સંસારેડપિ તદુપલબ્ધિપ્રસજ્ઞાત્ । શરીરાદિસમ્બન્ધઃ પ્રતિબન્ધહેતુરિતિ ચેન્ન, શરીરાદીનામુપભોગાર્થત્વાત્ । મોગાર્થાઃ શરીરાદયસ્તે મોગપ્રતિબન્ધં વિદઘતીતિ ન સાધ્વી કર્ણના । અવિદ્યાવરણાત્ સંસારે સ્વપ્રકાશસુખાનુપલમ્ભ ઇતિ ચેન્ન, પ્રકાશસ્ય તુચ્છેનાકરીતુમશક્યત્વાત્ ।

14. જો તમે વેદાન્તી કહો કે નિત્ય સુખ સ્વપ્રકાશ છે તો અમે નૈયાયિકો કહીશું કે ના, કારણ કે તેમ માનતાં સંસારમાં પણ તેના અનુભવની આપત્તિ આવે. સંસારમાં તેનો અનુભવ નથી થતો કારણ કે શરીર આદિ સાથેનો સંબંધ તેમાં પ્રતિબંધક કારણ છે એમ જો તમે વેદાન્તી કહો તો તે ખરાખર નથી, કારણ કે શરીર વગેરે તો સુખના ઉપભોગ માટે છે. ભોગ માટેના શરીર વગેરે ભોગના પ્રતિબંધક અને એ કલ્પના સારી નથી. અવિદ્યારૂપ આવરણને કારણે સંસારમાં સ્વપ્રકાશ સુખનો અનુભવ નથી થતો એમ જો તમે વેદાન્તી કહો તો તે પણ ખરાખર નથી કારણ કે તુચ્છ ચીજ પ્રકાશનું આવરણ કરે એ શક્ય નથી.

15. ન હિ પ્રકાશરૂપં પારમાર્થિકમાત્મનઃ સુખં તદ્વિપરીતતુચ્છસ્વભાવેયમ-વિદ્યા ન પરીતુમર્હતિ, મેઘાદિના દિનકરકિરણાવરણાવધારણાત્ ।

અંબિરલગવલમલીમસબલાહકવ્યૂહપિહિતરવિવિમ્બમ્ ।

તદપિ ન રજનીસદૃશં દિનમિતિ સહસા મોહમહિમા ॥

15. વેદાન્તી — આત્માના પ્રકાશરૂપ પારમાર્થિક સુખને તેનાથી વિપરીત એવી તુચ્છ સ્વભાવવાળી અવિદ્યા ચારે બાજુથી આવૃત કરવા સમર્થ નથી એમ નહિ, કારણ કે મેઘ આદિ વડે સૂર્યકિરણો આવરિત થાય છે એવો આપણને નિશ્ચય છે; સૂર્યબિંબ જંગલી બેસો જેવાં ગાઠ કાળાં વાદળોથી ઢંકાયેલું હોવા છતાં [તે વખતે] 'દિવસ રાત જેવો નથી હોતો' એમ કહેવું એ મોહની પ્રબળ અસર દર્શાવે છે.

16. मेघा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तवाः ।

तत्त्वान्यत्वाद्यचिन्त्या तु नाविद्याऽऽवरणक्षमा ॥

तस्मान्न नित्यानन्दत्वमात्मनः सुवचम् ।

अपि च मोक्षे नित्यसुखस्वभावे तद्रागेण प्रयतमानो मुमुक्षुर्न मोक्षमधिगच्छेत् । न हि रागिणां मोक्षोऽस्तीति मोक्षविदः ।

16. नैयायिक — वादणां सूयंथी खिन्न ह्येवा छतां पोताना स्वइपथी सत् छे — वास्तव छे, परंतु अविद्या सत्इपे के असत्इपे अनिर्वचनीय छे, अट्टे ते प्रकाशनुं आवरण्यु करवा असमर्थ छे. वणी, मोक्ष नित्यानन्दस्वभाव होतां तेना रागथी मोक्ष भाटे प्रयत्न करतो मुमुक्षु मोक्ष पामे नहि, कारण्यु के मोक्षविदो कहे छे के रागीअतो मोक्ष थतो नथी.

17. दुःखनिवृत्त्यात्मकेऽपि मोक्षे दुःखद्वेषात् प्रयतमानस्य समानो दोष इति चेन्न, मुमुक्षोर्द्वेषाभावात् । रागद्वेषौ हि संसारकारणमिति च जानाति मुमुक्षुः, द्वेषि च दुःखमिति कथमिदं सङ्गच्छते ।

17. वेदान्ती — मोक्ष दुःखनिवृत्त्यात्मक होतां दुःख प्रतिना द्वेषथी मोक्ष भाटे प्रयत्न करता मुमुक्षुने समान दोष लागे.

नैयायिक — ना, न लागे, कारण्यु के मुमुक्षुने द्वेष होता नथी मुमुक्षुने द्वेष होता नथी कारण्यु के राग द्वेष संसारनुं कारण्यु छे अे मुमुक्षु ज्ञान्ये छे. ते मुमुक्षु छे अने ते दुःखने द्वेष करे छे अे अेने मेण केवी रीते आय ?

18. सुखेऽप्यस्य रागो नास्त्येवेति चेन्न, स्वर्गनिर्विशेषेऽपवर्गे स्वर्गवद् रागस्य सम्भाव्यमानत्वात् । दुःखेन तु निर्विण्णस्य मुमुक्षोर्वैराग्यं जायते, न दुःखविषयो द्वेषः । विरक्तस्य चास्य मोक्षं प्रति यत्नो भवति, न दुःखं द्विषत इति न समानो न्यायः ।

18. वेदान्ती — सुखमां पण्य मुमुक्षुने राग होता नथी न.

नैयायिक — ना, कारण्यु के स्वर्गथी जेने भेद नथी अेवा अपवर्गमां स्वर्गनी जेम रागने संख्य छे परंतु दुःखथी निर्विण्ण्य मुमुक्षुने दुःख प्रति वैराग्य जन्मे छे, दुःखविषयक द्वेष जन्मते नथी. विरक्त मुमुक्षु मोक्ष भाटे प्रयत्न करे छे, दुःखने द्वेष करतो नथी आम नित्यानन्दस्वभाव मोक्ष भाटे प्रयत्न करनार मुमुक्षुने विशे अने दुःखनिवृत्त्यात्मक मोक्ष भाटे प्रयत्न करनार मुमुक्षुने विशे समान न्याय नथी

19. यत्तूक्तं निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां प्रयत्नविषयो न भवतीति, तदपि न साम्प्रतम्, प्रयोजनानुसारेण प्रमाणव्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । यदि निरानन्दो मोक्षः प्रेक्षावतां न रुचिरः, कामं मा

મૂત્ ; ન ત્વપ્રમાણકમાનન્દં તત્ર કલ્પયિતું શક્નુમઃ । ન ચ સર્વાત્મના સાધૂના-
મનભિમત એવ તથાવિધો મોક્ષઃ । ન ચ તદવાસ્યે ન પ્રયતન્તે । તે હ્યેવં વિવેચય-
ન્તિ — દુઃખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસમ્મોગાસમ્મભવાદ્ દુઃખસ્ય ચાવશ્યં હાતવ્યત્વાદ્
વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યત્વાદ્ વિષમધુની ઇવૈકત્ર પાત્રો પતિતે ઉમે અપિ સુખદુઃખે
ત્યજ્યેતામિતિ । અતશ્ચ સંસારાન્મોક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્રાયમિયાનતિદુઃસહો દુઃખપ્રબન્ધો-
ડવલ્લપ્યતે, વરમિયતી કદાચિત્કી સુખકર્ણિકા ત્યક્તા, ન તસ્યાઃ કૃતે દુઃખભાર
ઇયાનૂઢ ઇતિ । તસ્માન્ન સુખોપમોગાત્મકો મોક્ષ ઇતિ ।

19. ઉપરાંત, આનંદરહિત મોક્ષ શુદ્ધિમાનેના પ્રયત્નને વિષય નથી બનતો એમ તમે વેદાન્તીઓએ જે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રયોજન અનુસાર પ્રમાણવ્યવસ્થા ઘટતી નથી; પ્રયોજનને અનુસરતું પ્રમાણ પ્રમાણ બનવાને યોગ્ય નથી. જે આનંદરહિત મોક્ષ શુદ્ધિમાનેને ન રુચ્યો હોય તો બંધે ન રુચે, પરંતુ અપ્રમાણ્યક આનંદ મોક્ષમાં કલ્પવા અમે શક્તિમાન નથી. અને તેવો આનંદરહિત મોક્ષ સાધુઓને સંપૂર્ણપણે અનભિમત છે એવું નથી, તેની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ પ્રયત્ન નથી કરતા એવું નથી; તેઓ આ પ્રમાણે વિવેચના કરે છે — દુઃખસંસ્પર્શશૂન્ય શાશ્વત સુખનો ભોગ સંભવતો ન હોઈ, દુઃખ અવશ્ય હાતવ્ય હોઈ, સુખથી દુઃખને જુદું તારવી તેનો નાશ કરવો અશક્ય હોઈ, એક પાત્રમાં પડેલા વિષ મધુની જેમ સુખ-દુઃખ બંનેને ત્યજે, અને તેથી જ સંસારથી મોક્ષ વધુ શ્રેયસ્કર છે જ્યાં આટલો અતિદુઃસહ આ દુઃખપ્રબન્ધ નાશ પામે છે; આટલી નાની અનિત્ય સુખની કલ્પિકા તજવી વધુ સારી છે, તે સુખકલ્પિકા ખાતર આટલો મોટો દુઃખનો ભાર વહેવો જોઈએ નહિ તેથી મોક્ષ સુખમોગાત્મક નથી.

20. અન્યસ્વાહ — તિષ્ઠતુ તાવન્મોક્ષઃ, સંસારેડપિ ન સુખં નામ કિચ્છિદસ્તીતિ સર્વં એવાયં દુઃખાભાવમાત્રો સુખવ્યવહારઃ । તથા હિ—

તૃષા શુષ્યત્યાસ્યે પિબતિ સલિલં સ્વાદુ સુરભિ

ક્ષુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ માંસ્પાકવલ્લિતાન્ ।

પ્રદીપ્તે રાગાગ્નૌ ઘનનિવિડમાશ્લિષ્યતિ વધૂં

પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥ [મર્તુહરિવૈરાગ્યશતક]

20. ખીજે કોઈ કહે છે — મોક્ષની વાત બાજુએ રહો, સંસારમાં પણ સુખ નામનું કંઈ નથી, એટલે દુઃખાભાવમાત્રમાં આ બધો જ ‘સુખ’શબ્દનો વ્યવહાર છે. ઉદાહરણાર્થ, “મોટું તરસથી સૂકાતું હોય ત્યારે સ્વાદુ સુરભિ જલ તે પીએ છે, ક્ષુધથી પીડાતો તે માંસના પાકના આવરણવાળા શાલી ભાતને ખાય છે, કામાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં

વધૂને તે અત્યંત ગાઢ આલિંગન આપે છે, આમ વ્યાધિના પ્રતીકારને લોક બ્રાન્તિથી 'સુખ' કહે છે" [ભૃગુદરિકૃત વૈશંપ્યશતક].

21. ઉચ્યતે—તદિદમતીવકૃતકવૈરાગ્યપ્રકટનકૌરુકુચીકૂર્ચકૌશલમ્, આનન્દાત્મનઃ પ્રતિપ્રાણિસંવેદ્યસ્ય સુખસ્ય નિહ્નોતુમશક્યત્વાત્ । અનિવૃત્તેઽપિ દુઃખે ક્વચિત્ સુખ-સંવેદનાન્ન દુઃખાભાવઃ સુખમ્ । નિરભિલાષસ્યાપ્યતર્કિતોપનતસુખસાધનવિષયસમ્પર્કે સતિ સુખસંવેદનદર્શનાદભિલાષાત્મકદુઃખાભાવઃ સુખમિત્યપિ ન મનોજ્ઞમ્ । યસ્તુ દુઃખાભાવે ક્વચિત્ સુખમિત્યપિ વ્યપદેશઃ પ્રશાન્તરોગાણામિવ પૂર્વદર્શિતઃ, સ માક્ત્ત્વમિતિ ન તાવતા સંવેદનસાક્ષિકસુખાપહ્લવઃ કર્તુમુચિતઃ । મોક્ષે તુ નિત્યસુખમસં-ભવત્પ્રમાણત્વાત્ નામ્યુપગમ્યતે । અપિ ચ મોક્ષે સુખમસ્તિ ન વૈતિ વિચારેષુ ન પ્રમાણિકજનોચિતઃ । સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થાનમાત્મનો મોક્ષ્વિદિતિ મોક્ષવિદઃ । તત્રાત્મ-સ્વરૂપમેવ કીદૃગિતિ ચિન્ત્યં, ન પૃથક્ મોક્ષસ્વરૂપમ્ । આત્મનશ્ચ સુખદુઃખબુદ્-ધ્યાદય આગન્તુકા ગુણાઃ, ન મહત્ત્વવત્ સાંસિદ્ધિકા ઇતિ નિર્ણીતમેતદાત્મલક્ષણે, સુખાદિકાર્યેણ ચાત્મનોઽનુમાનાદિતિ । અત એવ કપિલકથિતચિત્તિશક્તિસ્વભાવ-ત્વમપિ ન યુક્તમાત્મનઃ ।

સચેતનશ્ચિતા યોગાત્ તદ્યોગેન વિના જડઃ ।

ચિત્તિર્નામાર્થવિજ્ઞાનં કાદાચિત્કં તુ તસ્ય તત્ ॥

નાર્થસંવેદનાદન્યચ્ચૈતન્યં નામ વિદ્યતે ।

તત્ત્વ સામગ્રયધીનત્વાત્ કથં મોક્ષે ભવિષ્યતિ ॥

21. નૈયાયિક — આ તે અત્યંત ખનાવડી વૈરાગ્યનું પ્રદર્શન કરવાના દંભાનું કૌશલ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રાણી વડે અનુભવાતા આનન્દસ્વરૂપ સુખનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. દુઃખનો નાશ નથી થયો હોતો ત્યારે ક્યારેક સુખનો અનુભવ થતો હોઈ, દુઃખનો અભાવ સુખ નથી. તૃણ્ણારહિત પુરુષને પણ એકાએક આવી પડેલા, સુખના સાધનભૂત વિષયનો સંપર્ક થતાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેથી તૃણ્ણારૂપ દુઃખનો અભાવ એ સુખ છે એમ માનવું એ પણ મનને રુચે એવું નથી. જેમનો રોગ અત્યંત શાન્ત થઈ ગયો છે તેઓની જેમ દુઃખના અભાવમાં ક્યારેક આપણા વડે કરાતો 'સુખ' શબ્દનો જે પ્રયોગ પૂર્વે દર્શાવ્યો તે ગૌણ છે, એટલે તેટલા માત્રથી સંવેદન જેનું સાક્ષી છે એવા સુખનો પ્રતિષેધ કરવો ઉચિત નથી. પરંતુ મોક્ષમાં તે નિત્ય સુખ અમે સ્વીકારતા નથી કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ સંભવતું નથી. વળી, મોક્ષમાં સુખ છે કે નહિ એનો આ વિચાર પ્રામાણિક જનોએ કરવો ઉચિત નથી. આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન મોક્ષ છે એમ મોક્ષના બાહ્યકારો કહે છે. ત્યાં આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે એ વિચારવું જોઈએ, એનાથી પૃથક્ મોક્ષનું સ્વરૂપ ન વિચારવું જોઈએ. સુખ, દુઃખ, ભુદ્ધિ વગેરે આત્માના

ગુણ આગન્તુક છે, વિભુત્વની જેમ સાંસિદ્ધિક (સ્વાભાવિક) નથી એ અમે આત્મલક્ષણમાં નિર્ણયિત કર્યું છે. [સુખ વગેરે આત્માના ગુણો આગન્તુક છે] કારણ કે સુખ વગેરે કાર્ય ઉપરથી આત્માનું અનુભવ થાય છે. એટલે જ આત્માનો સ્વભાવ ચિત્તશક્તિ છે એમ કપિલે જે કહ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી. આત્મા ચિત્તના(=જ્ઞાનના) સંબંધથી ચેતન છે, ચિત્તના સંબંધ વિના જડ છે. ચિત્તિ એ અર્થનું જ્ઞાન છે, તે અર્થજ્ઞાન આત્માને કચારેક હોય છે. અર્થજ્ઞાનથી અન્ય ચૈતન્ય નામનું કંઈ જ નથી. તે અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સામગ્રીને અધીન હોય મોક્ષમાં તે કેવી રીતે હોય ?

22. જાગ્રતઃ સ્વપ્નવૃત્તેર્વા સુષુપ્તસ્યાપિ વાઽઽત્મનઃ ।
જ્ઞાનમુત્પદ્યતેઽન્યા તુ ચતુર્થી નાસ્તિ તાદૃશી ॥
જાગ્રદ્દશાયાં સ્વપ્ને ચ બુદ્ધેઃ પ્રત્યાત્મવેદ્યતા ।
સુખં સુપ્તોઽહમથેતિ પશ્ચાત્ પ્રત્યવમર્શનાત્ ॥
તદા ત્વવેદ્યમાનાઽપિ સુષુપ્તે ધીઃ પ્રકલ્પયતે ।
તુર્યાવસ્થા તુ સંવિત્તિશૂન્યસ્ય સ્થિતિરાત્મનઃ ॥
તુર્યાવસ્થાતિગં રૂપં યદાહુઃ કેચિદાત્મનઃ ।
પ્રમાણાગોચરત્વેન કલ્પનામાત્રમેવ તત્ ॥
સંવિત્પ્રસવસામર્થ્યં સામગ્રીસન્નિધાનતઃ ।
યદિ નામાત્મનોઽસ્ત્યસ્ય તાવતા ન ચિદાત્મતા ॥

યદિ તુ દર્શનશક્તિયોગ્યતામાત્રમેવ પુંસરચૈતન્યમુચ્યતે, તર્હિ તથાવિદ્યસ્ય તસ્ય કૈવલ્યસ્યાસ્માકીનમોક્ષસદૃશત્વમેવ, સંવિત્પ્રસવયોગ્યતામાત્રસંભવેઽપિ દૃશ્યેન્દ્રિય-સંયોગાદિસામગ્રીવૈકલ્યાત્ કૈવલ્યાવસ્થાયામાત્મનો દ્રષ્ટૃત્વાસંભવાદ્ દર્શનશૂન્યસ્ય ચાન્યસ્ય ચૈતન્યસ્ય નિરસ્તત્વાદિતિ ।

22. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત દશામાં રહેલા આત્માને જ્ઞાન થાય છે, તે ત્રણથી અન્ય એવી ચોથી દશા તેવી (=જ્ઞાનવાળી) નથી. જાગ્રતદશામાં અને સ્વપ્નદશામાં જ્ઞાનનો અનુભવ પ્રત્યેક આત્માને થાય છે. 'આજ હું સુખેથી સૂતો' એવો જે પ્રત્યવમર્શ જાગ્રતમાં થાય છે તે ઉપરથી સુપ્તાવસ્થામાં જ્ઞાન અનુભવાતું ન હોવા છતાં અનુભવ છે. ચોથી દશા તો જ્ઞાન-રહિત આત્માની સ્થિતિ છે. ચોથી અવસ્થાથી પર એવું આત્માનું જે રૂપ કેટલાક જણાવે છે તે પ્રમાણનો વિષય ન હોવાને કારણે કલ્પનામાત્ર જ છે. સામગ્રીની સન્નિધિના લીધે જ જે આત્મામાં જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો તેટલાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ નથી જે દર્શનશક્તિની યોગ્યતા જ માત્ર પુરુષનું ચૈતન્ય છે એમ તમે કાપિલો કહેતા હો તો તમારા તથાવિદ્ય કૈવલ્યનું અમારા નૈયાયિકોના મોક્ષ સાથે સાદૃશ્ય જ અને છે, કારણ કે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા માત્રનો સંભવ હોવા છતાં, દૃશ્ય

વિષય, ધનિદ્રય, સન્નિકષ્ણં આદિ સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી કેવલ્યાવસ્થામાં આત્માનાં દ્રષ્ટૃવનો અસંભવ હોય છે અને દર્શનરહિત આત્માના ચૈતન્યનો અમે નિરાસ કરી દીધો છે. [સાંખ્ય-યોગ અનુસાર ચિત્ત અને આત્મા એ જુદી વસ્તુ છે. ચિત્તનો ધર્મ જ્ઞાન છે અને આત્માનો ધર્મ દર્શન છે. નૈયાયિકો ચિત્તને સ્વીકારતા જ નથી પરંતુ ચિત્તધર્મ જ્ઞાનને સ્વીકારી તેને આત્માનો વિશેષ ગુણ માને છે. સાંખ્ય-યોગમાં ચિત્તના જ્ઞાનનો વિષય ઘટ, પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો છે. ચિત્ત ઘટ, પટ, વગેરેના આકારે પરિણમે છે. આ ચિત્તપરિણામને ચિત્તવૃત્તિ કહે છે. પુરુષના દર્શનનો વિષય ઘટ પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો નથી પરંતુ ચિત્તવૃત્તિ છે. કેવલ્યમાં, ચિત્તનો પ્રકૃતિમાં કય થઇ ગયો હોય છે, એટલે પુરુષના દર્શનના વિષયભૂત ચિત્તવૃત્તિનો પણ અભાવ હોય છે પરંતુ પુરુષ દ્રષ્ટા મટી નથી જતો. તેનામાં દર્શનની યોગ્યતા તો છે, પણ વિષયના અભાવમાં તે કેવળ દર્શન કરે ? જેમ સાંખ્ય-યોગ મતે કેવલ્યમાં આત્મામાં દર્શન નથી પણ દર્શનયોગ્યતા છે તેમ નૈયાયિક મતે મોક્ષમાં આત્મામાં જ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા છે.]

23. નિર્વાણાદિપદાલ્લેયમપવર્ગ તુ સૌગતાઃ ।

સન્તત્યુચ્છેદમિચ્છન્તિ સ્વચ્છાં વા જ્ઞાનસન્તતિમ્ ॥

મતદ્વિતયમપ્યેતત્ પ્રત્યુક્તં પૂર્વમેવ યત્ ।

ધ્વસ્તશ્ચ જ્ઞાનસન્તાનઃ નિત્યશ્ચાત્મા સમર્થિતઃ ॥

સન્તત્યુચ્છેદપક્ષસ્તુ નૈયાયિકમતાદપિ ।

શોચ્યો યત્રાશ્મકલ્પોઽપિ ન કશ્ચિદવશિષ્યતે ॥

23. બૌદ્ધો અપવર્ગને નિર્વાણ વગેરે પદોથી જણાવે છે. તેઓ જ્ઞાનસન્તતિના ઉચ્છેદને કે નિર્મળ જ્ઞાનસન્તતિને અપવર્ગ માને છે. આ બંને મતનો આ અગાઉ અમે પ્રતિષેધ કર્યો છે. અમે નૈયાયિકો જ્ઞાનસન્તતિનો નાશ માનીએ છીએ અને નિત્ય આત્માનું સમર્થન કરીએ છીએ. જ્ઞાનસન્તતિના ઉચ્છેદનો બૌદ્ધ પક્ષ તો નૈયાયિક મત કરતાં પણ વધુ શોચનીય છે કે જ્યાં પથ્થર જેવો પણ કોઈ બાકી રહેતો નથી.

24. અર્હત્પક્ષેઽપિ યદ્વપમન્યસાપેક્ષમાત્મનઃ ।

ન કેવલસ્ય તદ્વપમિત્યસ્મન્મતતુલ્યતા ॥

વિકારિત્વં તુ જીવાનામત્યન્તમસમઞ્જસમ્ ।

શબ્દપુદ્ગલવચ્ચૈતત્ પ્રત્યાલ્લેયમસમ્ભવાત્ ॥

24. જૈનમતમાં પણ આત્માનું જે રૂપ અન્ય સાપેક્ષ છે તે રૂપ કેવલ આત્માનું નથી. આ મત અમારા નૈયાયિકના મત સાથે તુલ્ય છે. જીવોનું વિકારીપણું અત્યન્ત અસમજસ છે, કારણ કે જેમ શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ અસંભવ હોઈ પ્રતિષેધ્ય છે તેમ જીવોનું વિકારીપણું અસંભવ હોઈ પ્રતિષેધ્ય છે. [જૈન મતે આત્મા શરીરપરિમાણુ છે, સંકોચ-વિકાસશીલ છે, પરિણામી છે, કર્મના સાંધને લીધે મિથ્યાદર્શન આદિ વિકારો

પામે છે. જૈન મત અનુસાર શબ્દ પૌદ્મલિક છે, તે પુદ્ગલનો એક પર્યાય છે. અર્થાત્, તે દ્રવ્ય છે (કાર્યદ્રવ્ય છે). ગુણ નથી — આકાશનો ગુણ નથી. આ બંને માન્યતાઓ નૈયાયિકના મતથી વિરુદ્ધ છે. નૈયાયિકો અત્માને કૃતસ્થનિત્ય અને વિભુ માને છે, અને શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે. અલબત્ત, જૈન અને નૈયાયિક બંને શબ્દને અનિત્ય ગણે છે.]

25. તસ્માન્ન વેદાન્તવિદો વદન્તિ

મોક્ષં ન સાંખ્યા ન ચ સૌગતાઘાઃ ।

इत्यक्षपादाभिहितोऽपवर्गः

श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

25. નિષ્કર્ષ એ કે વેદાન્તીઓ, સાંખ્યો અને સૌગત વગેરેએ મોક્ષનું સમ્યક્ પ્રતિપાદન કયું નથી. એટલે બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોના અત્યન્ત ઉચ્છેદ ૩૫ જ, અક્ષપાદે કહેલો અપવર્ગ વધુ શ્રેયસ્કર છે.

26. આહ — ભવત્વયમીદ્ગપવર્ગઃ । સ તુ કથમધિગમ્યતે इत्युच्यताम् ।

उक्तमेव भगवता सूत्रकारेण — ‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः’ इति [न्यायसूत्र १.१.२] । दुःखोच्छेदस्तावदपवर्ग इति कथितम् । कार्यत्वाच्च दुःखस्य कारणोच्छेदात् तदुच्छेदः । कारणं चास्य जन्म । जन्मनि हि सति दुःखं भवति । जायते इति जन्म देहेन्द्रियादिसम्बन्ध आत्मनः । तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छेद्यम् । अतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेद्या । तस्या अपि उच्छेदो हेतूच्छेदादिति तद्भेदो दोषो उच्छेद्याः । तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानम् । तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषो उच्छिन्ना भवन्तीति मिथ्याज्ञानमुच्छेदव्यम् । तदुच्छिस्तये च तत्त्वज्ञानमुपायः । प्रसिद्धो ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्वं विस्तरतस्तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति । तस्मात् तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिक्रमेणापवर्ग इति ।

26. શંકાકાર — ભલે, આવો અપવર્ગ હો. પરંતુ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ તમે કહો.

નૈયાયિક — ભગવાન સૂત્રકારે કહ્યું જ છે કે ‘દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાન એ બધાંમાં ઉત્તર ઉત્તરનો નાશ થતાં તેના અનન્તર પૂર્વ પૂર્વવર્તીનો નાશ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨]. દુઃખનો નાશ અપવર્ગ છે એમ તેમણે કહ્યું છે. દુઃખ કાર્ય હોઈ તેના કારણના ઉચ્છેદથી તેનો ઉચ્છેદ થાય છે. દુઃખનું કારણ જન્મ છે. જન્મ હોતાં દુઃખ થાય છે. પેદા થવું તે જન્મ; આત્માનો દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સાથેનો સંબંધ તે જન્મ. તે જન્મનો વિનાશ પણ જન્મકારણના વિનાશથી થાય છે. તેથી જન્મના કારણભૂત પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવો જોઈ એ. પ્રવૃત્તિનો વિનાશ પણ પ્રવૃત્તિના

કારણબૂત દોષોના વિનાશથી થાય છે. એટલે પ્રવૃત્તિના કારણબૂત દોષોનો વિનાશ કરવો જોઈએ. દોષોનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનનું યાદક છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને એનું સમર્થન અમે પહેલાં વિસ્તારથી કર્યું છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વડે ક્રમથી મિથ્યાજ્ઞાન, દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખની નિવૃત્તિ થતાં અપવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

27. यद्यपि च मिथ्याज्ञानमपि जन्मकार्यम्, अशरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः, इतरेतरकार्यकारणभावेन च बीजाङ्कुरवदनादिप्रबन्धप्रवृत्तेन प्रवर्तमाना मिथ्याज्ञानादयो भावाः संसार इत्युच्यते, तथाऽपि तत्कारणोच्छेदचिन्तायां कुतः प्रभृति उच्छेद उपक्रम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनियमाभावत् यतः कुतश्चिदिति प्राप्ते मिथ्याज्ञानस्य प्रतिकूलमुच्छेदकारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति विशेषे प्रमाणाभावात् तदुच्छेद एवोपक्रम्यते ।

27. જો કે શરીર વિનાના આત્માને મિથ્યાજ્ઞાન ઘટતું ન હોય, મિથ્યાજ્ઞાન પણ જન્મનું કાર્ય છે, અને પરસ્પર કાર્યકારણ ભાવથી ખીજ અને અંકુરની જેમ અનાદિ પ્રવાહમાં વહેતા રહેવાથી વર્તમાન અનેલા મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે ભાવો સંસાર કહેવાય છે, તેમ છતાં તેમનાં કારણોના ઉચ્છેદની વિચારણા વખતે 'ક્યાંથી ઉચ્છેદ શરૂ કરાય ?' એમ વિચારતાં વિશેષ નિયમ ન હોવાથી 'ગમે ત્યાંથી' એમ પ્રાપ્ત થતાં, મિથ્યાજ્ઞાનનું પ્રતિકૂળ એવું એનું ઉચ્છેદકારણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયું છે એટલે [અમુકના ઉચ્છેદથી શરૂ કરવું એવા] વિશેષમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, મિથ્યાજ્ઞાનના ઉચ્છેદથી શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

28. अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार उच्यते, तस्मिन्नुच्छिन्ने तदुच्छेदसम्भावात् । न ततः प्रभृति संसारः प्रवर्तते इति निपुणमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यम्, अनादित्वात् तस्येति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये तत्कार्यदोषापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापायः, स एवापवर्ग इति । तदिदमुक्तम् 'उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायात्' इति ।

28. એટલે જ સંસારનું મૂળ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ થતાં સંસારનો ઉચ્છેદ સંભવે છે. અમુક વખતથી સંસાર શરૂ થયો છે એમ નિપુણમતિવાળાઓએ પણ નક્કી કરવું શક્ય નથી કારણ કે સંસાર અનાદિ છે. તેથી આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં મિથ્યાજ્ઞાનના કાર્ય દોષનો નાશ થાય છે, દોષનો નાશ થતાં પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનો નાશ થતાં જન્મનો નાશ થાય છે, જન્મનો નાશ થતાં દુઃખનો નાશ થાય છે, તે દુઃખવિનાશ જ અપવર્ગ છે. એટલા માટે જ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે 'ઉત્તર ઉત્તરનો નાશ થતાં તેમના અનન્તર પૂર્વ પૂર્વનો નાશ થવાથી'.

29. આહ વિદિતોડયં સૂત્રાર્થઃ । કિન્ત્વઘટમાનમનોરથવિઙ્મ્બનામાત્રમિદ-
મલીકશ્રદ્ધાનતાપ્રકટનં વા । દુરઘિગમસ્તુ સઙ્કટો મોક્ષમાર્ગઃ ।

સાધ્યસ્ત્રિવર્ગ એવૈષ ચર્મકામાર્થલક્ષણઃ ।

ચતુર્થઃ પુરુષાર્થસ્તુ કથાસ્વેવ વિરાજતે ॥

યદા પ્રિયવિયોગાદિ ભવત્યુદ્વેગકારણમ્ ।

તદા મોક્ષકથાઃ કામં ક્રિયન્તાં શોકશાન્તયે ॥

ન તૂઘમસમયે તદઘિગમસમર્થામુપલભામહે સરણિમ્, ઋગ્નક્લેશપ્રવૃત્ત્યનુબન્ધસ્ય
દુસ્તરત્વાત્ ।

29. શંકાકાર કહે છે — આ સૂત્રાર્થ તો અમે જાણ્યો, પરંતુ એ કાં તો ફળે નહિ
એવા મનોરથની વિડંબનામાત્ર છે કાં તો ખોટી શ્રદ્ધાનું પ્રદર્શનમાત્ર છે. મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત
કરવો મુશ્કેલ અને સંકટપૂર્ણ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ લક્ષણોવાળો આ ત્રિવર્ગ
જ સાધ્ય છે. પરંતુ ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષ તો કથાઓમાં જ શોભે છે. જ્યારે ઉદ્વેગનું
કારણ પ્રિયવિયોગ વગેરે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શોકને શાન્ત કરવા ભયે મોક્ષની કથા તમે
કરો. પરંતુ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાના ઉઘમ વખતે તેની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ એવી કોઈ
સરણિ અમને ઉપલબ્ધ થતી નથી, કારણ કે ઋણાનુબંધ, કલેશાનુબંધ અને પ્રવૃત્ત્યનુબંધ
દુસ્તર છે.

30. ઋણાનુબન્ધસ્તાવત્ 'જાયમાનો હ વૈ બ્રાહ્મણસ્ત્રિભિઋણૈઋણવાનુ
જાયતે બ્રહ્મચર્યેણ ઋષિભ્યઃ યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ' इति । इदं हि वेदे
પઠયતે । તત્ર પ્રથમમૃષીણામનૃણઃ સ્યામિતિ બ્રહ્મચર્યમાચરતિ । તતઃ પિતૃણામનૃણઃ
સ્યામિતિ કૃતદારસહ્ગ્રહઃ પ્રજોત્પાદનાય વ્યવહરતિ । તદનુ ગૃહસ્થ એવ દર્શપૂર્ણ-
માસાદિષુ સહસ્રસંવત્સરપર્યન્તેષુ કર્મસ્વધિકૃતઃ ક્રતૂનનુતિષ્ઠતીતિ દેવાનામનૃણઃ સ્યા-
મિતિ । કોડસ્ય મોક્ષવ્યવસાયાવસરઃ ?

30. ઋણાનુબંધ આ છે — 'જન્મતો (અર્થાત્ જન્મતાની સાથે જ) બ્રાહ્મણ ત્રણ
ઋણો વડે ઋણવાનુ જન્મે છે. બ્રહ્મચર્ય વડે ઋષિઓને, યજ્ઞ વડે દેવાને અને પ્રજા વડે
પિતૃઓને [ઋણ ચુકવે છે] એમ વેદમાં કહ્યું છે તેમાં પ્રથમ 'ઋષિઓના ઋણમાંથી મુક્ત
થાઉ' એમ વિચારી તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. પછી 'પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત
થાઉ' એમ વિચારી લગ્નમાં સ્ત્રીનું સમ્યક્ વિધિવત્ પ્રહણ કરી પ્રજોત્પત્તિ માટે વ્યવહાર
કરે છે. ત્યાર પછી 'દેવાના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉ' એમ વિચારી હજારો વર્ષ સુધી ચાલતા
દર્શપૂર્ણમાસ વગેરે યજ્ઞકર્મમાં અધિકૃત એવો તે ગૃહસ્થ જ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે
આમાં મોક્ષ માટે વ્યવસાય કરવાનો (અવિચાર કરવાનો) એને અવસર જ ક્યાં છે ?

31. નનુ ચ 'ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્' इति मन्वा-
दिस्मरणादस्त्येव तदवसरः । न, श्रुतिवाक्यविरोधात् । एवं हि श्रूयते 'जरामर्थं वा

एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा' इति । न च कर्मप्रयोगाशक्त्या कर्मभ्यो विरन्तुं शक्यते, स्वयमशक्तस्य बाह्य-शक्त्युपदेशात्—‘अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः । क्रीतो वा जुहुयात् घनेन हि स परिक्रीतः । क्षीरहोता वा जुहुयाद् घृतेन हि स परिक्रीतः ।’ अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठानेऽप्यस्य कथं शक्तिः ?

૩ . નૈયયિક — ‘ત્રણ ઋણેઃ ચૂકવી મોક્ષમાં મન લગાવવું’ એવી મનુસ્મૃતિ હોઈ મોક્ષ માટે વ્યવસાય કરવાનો અવસર છે જ.

શંકાકર — ના, નથી, કરણ કે તે સ્મૃતિનો શ્રુતિવાક્ય સાથે વિરોધ છે; શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘જે અગ્નિહોત્ર અને દર્શ-પૂર્ણમાસ એ સત્ર છે તે જરા પર્યંત કે મરણ પર્યંત છે; તેમાંથી આ કાં તો જરાને લીધે મુક્ત થાય છે કાં તો મૃત્યુના લીધે મુક્ત થાય છે.’ કર્મનો પ્રયોગ કરવાની અશક્તિને લીધે કર્મોમાંથી વિરમવાનું શક્ય નથી, કારણ કે જે સ્વયં અશક્ત હોય છે તેને બાહ્ય શક્તિ માટે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે — ‘અથવા અન્તેવાસી હોમ કરે કારણ કે બ્રહ્મ વડે (=વેદલક્ષણ મૂલ્ય વડે) તે ખરીદાયો છે; અથવા ખરીદાયેલો તે હોમ કરે કારણ કે તે ઘનથી ખરીદાયો છે; અથવા ક્ષીરહોતા અધ્વયું હોમ કરે કારણ કે લીધે તે ખરીદાયેલો છે’. જે અશક્ત છે તેને મોક્ષના ઉપાયોના અનુષ્ઠાનમાં પણ શક્તિ કેમ હોય ?

૩૨. ક્લેશાનુબન્ધાદપિ અપવર્ગાભાવઃ ।

ये हि रागादयो दोषा आत्मनश्चिरसंभृताः ।

कस्तान् शमयितुं शक्तः पुनरावृत्तिघर्मकान् ॥

कामं चिरं विजित्यापि क्रोधं वा लोभमेव वा ।

पुनर्गच्छन् वशं तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

તથા હિ — ચિરમપિ તપસિ નિયમિતમતિરવિજિતવિષમશરાવકૃતિઃ તનુપવના-પનીતવસનકામિનીસ્તનજઘનદર્શનાદેવ વશં વિશ્વામિત્રઃ કુસુમઘન્વનો ગત ઇતિ શ્રૂયતે । અહં હ્યાલ્યાયિકયા, અદ્યત્વેઽપ્યેવં શતશો દૃશ્યન્તે ઇતિ દુરુચ્છેદા દોષાઃ । ‘વીતરાગજન્માદર્શનાત્’ ઇતિ [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૨૫] ચ વિચારિતમાત્મપરીક્ષાયામ્ । અવિયુક્ત એવ દોષર્જન્તુર્જાયતે ઇતિ । દોષવિવૃદ્ધિહેતવશ્ચ રૂપાદયો વિષયાઃ, તે કથમિત્ર સ્વકર્મણ્યુદાસતે ?

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्समीराः

सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।

वाचश्च प्रणयनवामृतद्रवाद्राः

दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥

અપિ ચ—

મુઘસ્મિતસુઘાઘૌતમધુરાલાપશાલિના ।

મુખેન પક્ષમલાક્ષીણાં કસ્ય નાક્ષિપ્યતે મનઃ ॥

इत्येवं निदानानुपशमनादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः ।

32. કલેશાનુબંધના કારણે પણ અપવગનેા અભાવ છે, કારણ કે ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થવાના ધર્મવાળા જે રાગ વગેરે દોષોને આત્માએ લાંબા સમયથી ધારણ કરેલા છે તેમને શમાવવા કોણ શક્તિમાન છે ? ખરેખર જ લાંબા વખતે ક્રોધ કે લોભને જીતીને પણ લોકો વળી પાછા તેમને વશ થતા મોટે ભાગે દેખાય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, લાંબા કાળ સુધી તપમાં શુદ્ધિ નિયન્ત્રિત કરવા છતાં વિસ્વામિત્ર કામદેવના વિકારને જીતી શક્યા નહિ અને મંદ પવનથી વસ્ત્ર ખસી જવાથી કામિનીનાં સ્તન અને જઘન દેખાઈ જતાં જ તે કામદેવને વશ થઈ ગયા એમ સંભળાય છે. અહીં આખ્યાયિકાની જરૂર નથી. આજે પણ એ પ્રમાણે કામદેવને વશ થતા સેંકડો પુરુષો દેખાય છે. એટલે દોષો છેલ્લા મુશ્કેલ છે. ‘વીતરાગનો જન્મ દેખ્યો ન હોઈ’ એ ન્યાયસૂત્રનો વિચાર આપણે આત્મપરીક્ષામાં કર્યો છે. [એ સૂત્રનો આશય એ છે કે] જન્તુ દોષથી જોડાયેલો જ જન્મે છે. વળી, દોષને વધારનાર હેતુઓ રૂપ, રસ વગેરે વિષય છે, તેઓ પોતાના કામમાં ઉદાસીન કેમ અને ? તાંબૂલ, કુસુમવાસિત સમીર, મહેલોમાં પ્રતિબિંબિત થતી ચાંદની, દૂતીની પ્રણયરૂપી અમૃતના સ્પન્દનથી આર્દ્ર વાણી કોના રાગની વૃદ્ધિ નથી કરતી ? ઉપરાંત, લાંબી અણીયાળી સુંદર આંખોવાળી સ્ત્રીઓના મુઘ્ધ સ્મિતની સુઘાથી તરખોળ મધુર આલાપોથી શોભતા મુખથી કોનું મન ચલિત ન થાય ? આમ જ કલેશોનાં કારણોનો ઉપશમ ન થવાને કારણે કલેશોનો અનુબંધ રહે છે જ.

33. પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધઃ સ્વલ્પપિ —

રાગાદિપ્રેર્યમાણો હિ કર્માણ્યારમતે નરઃ ।

દીર્ઘદીર્ઘાઃ પ્રતાયન્તે યૈર્ઘર્માઘર્મવાસનાઃ ॥

સ પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધશ્ચ હેતુરન્યસ્ય જન્મનઃ ।

તેન જન્માન્તરેણાન્યા જન્યતે કર્મવાસના ॥

એકમેવેદશં કર્મ કર્તૃમાપતતિ ક્વચિત્ ।

જન્માયુષશતેનાપિ યત્ફલં મુજ્યતે ન વા ॥

ક્લેશકર્માનુબન્ધોત્યા જન્મદુઃખાદિશ્રુડ્ઘલા ।

પુનરાવર્તમાનૈષા કેનોપાયેન મજ્યતામ્ ॥

વિના ફલોપમોગેન ન હિ નાશોઽસ્તિ કર્મણામ્ ।

તેષાં જ્ઞાનાગ્નિના દાહ ઇતિ શ્રદ્ધાવિજૃમ્ભિતમ્ ॥

કાર્યકારણભાવો હિ શાસ્ત્રાદેવાવચારિતઃ ।
 કર્મણાં ચ ફલાનાં ચ સ કથં વા નિવર્તતામ્ ॥
 ન ચાપ્યજ્ઞાનસાપેક્ષં કર્મેષ્ટં બન્ધકારણમ્ ।
 યેનાત્મજ્ઞાનયુક્તાનાં તદુદાસીત તાન્ પ્રતિ ॥

અજ્ઞાનનૈરપેક્ષ્યેણ કર્મણાં સ્વભાવ એવૈષ યત્ ફલાવિનાભાવિત્વમિતિ ।

તસ્માદિત્યમૃણક્લેશપ્રવૃત્ત્યભ્યનુબન્ધતઃ ।

ન મોક્ષસિદ્ધિરસ્તીતિ તદર્થો વિફલઃ શ્રમઃ ॥

અશક્યેડર્થે વૃથાડડયાસ ઇતિ મત્વા મનીષિભિઃ ।

મોક્ષચર્ચાઃ પરિત્યજ્ય સ્વે ગૃહે સુખમાસ્યતામ્ ॥

૩૩. અરેખર પ્રવૃત્તિનો અનુબંધ પણ છે જ રાગ આદિ દોષોથી પ્રેરાતો માણસ કર્મો (=પ્રવૃત્તિ) આરંભે છે કર્મોથી ધર્મઅધર્મ૩૫ સંસ્કારો ધણા લાંબા વિસ્તરે છે. આ છે પ્રવૃત્તિનો અનુબંધ જે અન્ય જન્મનું કારણ છે. તે અન્ય જન્મથી અન્ય કર્મસંસ્કાર જન્મે છે. કોઇક વાર એક જ એવું કર્મ કરવા માટે માણસ ધસી જાય છે કે જેનું ફળ સેંકડો જન્મ અને સેંકડો આયુષોથી ભોગવાય છે અથવા તો સેંકડો જન્મ અને સેંકડો આયુષોથી પણ ભોગવાતુ નથી. ક્લેશ અને કર્મના અનુબંધોમાંથી જન્મેલી જન્મ, દુઃખ આદિ ૩૫ ફરી ફરીને આવતી પામતી આ સાંકળ કયા ઉપાયથી તૂટે? ફળને ભોગવ્યા વિના કર્મો નાશ પામતાં નથી કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી ઘળીને ભસ્મ થાય છે એમ માનવું એ તો કેવળ શ્રદ્ધાનું પ્રદર્શન છે. કર્મો અને ફળોનો જે કાર્યકારણભાવ શાસ્ત્રમાંથી જ નિશ્ચિતપણે જાણીલો છે તે કેવી રીતે અટકે? અને અજ્ઞાનસાપેક્ષ કર્મને જ અંબનું કારણ ઇચ્છવામાં આવ્યું નથી કે જેથી આત્મજ્ઞ નથી યુક્ત પુરુષોનું કર્મ તેમના અંબ પ્રતિ ઉદાસીન અને. ફળ વિના ન હેવું એ અજ્ઞ નિરપેક્ષપણે કર્મનો સ્વભાવ જ છે. નિષ્કર્મ એ કે આમ ઋણાનુબંધ, કલેશાનુબંધ અને પ્રવૃત્ત્યનુબંધને લીધે મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી, એટલે મોક્ષ માટેનો શ્રમ નિષ્ફળ છે. મોક્ષ માટેનો શ્રમ એ તો અશક્ય વસ્તુમાં વૃથા પ્રયત્ન છે એમ સમજીને મનીષીઓએ મોક્ષચર્ચા છોડી પેતાના ઘરમાં સુષ્પે રહેવું.

૩૪. અત્રાભિધીયતે — યત્તાવદુક્તમૃણાનુબન્ધાદિતિ, તદયુક્તમ્, વિધિપદા-શ્રવણાદૌપચારિકમૃણશબ્દં જાયમાનશબ્દં ચ પ્રયુજ્ય કર્મસ્તુતિરિયં ક્રિયતે ‘જાયમાનો હ વૈ બ્રાહ્મણઃ’ ઇતિ, ન તદ્વ્યતિરિક્તપુરુષાર્થવિષયપ્રયત્નપ્રતિષેધો વિધીયતે ।

૩૪ નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ અપીએ છીએ. ‘ઋણાનુબંધને લીધે’ એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી. [ઉદ્ધૃત શ્રુતિમાં] વિધિપદ ન હોઈ, ઔપચારિક ‘ઋણ’ શબ્દ અને ઔપચારિક ‘જાયમાન (=જન્મનો)’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી, ‘જન્મનો બ્રાહ્મણ’ એમ કહી, [‘બ્રહ્મચર્ય’, પ્રજ્ઞેત્યાદન અને અધ્વરપ્રયોગ એ] કર્મની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેનાથી (=કર્મસ્તુતિથી) અતિરિક્ત, મોક્ષપુરુષાર્થવિષયક પ્રયત્નનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.

35. તથા હિ ઋણશબ્દોડયં વિષયાન્તરે મુખ્યાર્થઃ પ્રસિદ્ધો યત્રોત્તમર્ણઃ 'સલામમમુતઃ પ્રતિગ્રહીષ્યામિ' ઇતિ ધનમધમર્ણાય પ્રયચ્છતિ, અધમર્ણોડપિ 'સલામમસ્મૈ પ્રદાસ્યામિ' ઇતિ મત્વા ગૃહ્ણતિ । સોડયમૃગશબ્દસ્ય મુખ્યો વિષય ઇહ નાસ્ત્યેવ । જાયમાનોડપિ મુખ્ય ઉત્પદમાનોડપિ માતુઃ કુક્ષિકુહરાન્નિસ્સરન્નભિઘીયતે, ન ચાસૌ બાલકઃ કર્મભિરભિસમ્બધ્યતે । તસ્માદ્ બ્રહ્મચર્યમપત્યોત્પાદનમધ્વરપ્રયોગ ઇતિ ત્રિતય-મિદમ્ ઋણવદ્વશ્યકર્તવ્યમિતિ કર્મસ્તુતિરિયમૌપચારિકપદપ્રયોગાદ્ ગમ્યતે । ન ચૈતા-વતા મોક્ષવ્યવસાયાવસરવિરહ ઇતિ પરિશક્કનીયમ્, આશ્રમાન્તરસ્ય તદૌપયિકસ્ય દર્શનાત્ ।

35. વિષયાન્તરમાં આ 'ઋણ' શબ્દ મુખ્યાર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ વિષયાન્તર આ છે કે જ્યાં ઉત્તમર્ણુ (= જેનું દેવું કરવામાં આવે છે તે = લેણદાર) 'હું' અમુક પાસેથી લાભ સહિત ધન પાછું મેળવીશ' એમ વિચારી ધન આપે છે, અધમર્ણુ (જે દેવું કરે છે તે = દેવાદાર) પણ 'હું' લાભસહિત એને ધન પાછું આપીશ' એમ વિચારી ધન ગ્રહણ કરે છે. 'ઋણ' શબ્દનો આ મુખ્યાર્થ છે, તે અહીં શ્રુતિમાં છે જ નહિ. 'જ્યમાન'શબ્દનો — ઉત્પદમાન'શબ્દનો — મુખ્ય અર્થ 'માતાની કુક્ષીની બાજુમાંથી બહાર નીકળતો' એ કહેવાય છે, અને એ બિચારું બાળક આ કર્મો (= બ્રહ્મચર્ય, પ્રજ્ઞેત્પાદન અને અધ્વરપ્રયોગ) સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. તેથી જેમ ઋણુ અવશ્ય ચૂકવવું જોઈએ તેમ બ્રહ્મચર્ય, પ્રજ્ઞેત્પાદન અને અધ્વરપ્રયોગ એ ત્રણ કર્મો અવશ્ય કરવા જોઈએ એવી કર્મસ્તુતિ આ છે એમ ઔપચારિક પદના પ્રયોગ ઉપરથી સમજાય છે. એટલા માત્રથી (= કર્મસ્તુતિમાત્રથી) મોક્ષવ્યવસાયના — મોક્ષ મારેના પ્રયત્નના — અવસરના અભાવની શંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે મોક્ષના સાધનભૂત અને યોગ્ય એવા અન્ય આશ્રમને (= એથા સંન્યાસ આશ્રમને) આપણે દેખીએ છીએ.

36. નનુ મરણાવધિ દર્શપૂર્ણમાસાદિકર્મોપદેશાત્ કથમાશ્રમાન્તરગ્રહણમ્ ? ન, જરામર્યવાદસ્યાપ્યપરિત્યાગપ્રતિપાદનાય કર્મપ્રસંશાર્થત્વાત્ । 'યે ચત્વારઃ પથયો દેવયાનાઃ' [તૈત્તિ૦સં૦ ૫.૭.૨.૮] ઇત્યાદયો હિ ચતુર્થાશ્રમશંસિનો મૂયાંસઃ સન્તિ મન્ત્રાર્થવાદાઃ । મન્વાદિસ્મૃતિવચનાનિ ચતુર્થાશ્રમોપદેશીનિ ચતુર્થાશ્રમોચિતશ્રૌતાચારા-દીતિકર્તવ્યતાવિતાનવિધાનપરાણિ ચ પ્રબન્ધેનૈવ દર્યન્તે ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।

वने वसेत् सुनियतो भैक्षमुग्विजितेन्द्रयः ॥ [मनु अ० ६ श्लो० १]

इत्युपक्रम्य चतुर्थाश्रमोचितमोक्षोपायानुष्ठानोपदेशाय षष्ठोऽध्यायः समस्त एव मनुनाऽनुक्रान्तः । जाबालश्रुतौ च विधायकेनैव ब्राह्मणवाक्येन प्रतिपदमाश्रमचतुष्ट-

યમુપદિષ્ટમ્—‘બ્રહ્મચારી ભૂત્વા ગૃહી ભવેત્, ગૃહી ભૂત્વા વની ભવેત્, વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેત્’ इति । अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथमपहनूयेत्—‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ इति । अपि च उपनिषदामध्ययनमसति मोक्षोपायप्रयोगसमर्थे चतुर्थाश्रमे निरर्थकमेव प्राप्नोति । क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकाण्डोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् ?

36. શંકાકાર — દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન મરણ સુધી કરવાનો ઉપદેશ હોઈ, અન્ય આશ્રમનું (=સંન્યાસ આશ્રમનું) પ્રહણ્ય કોઈ કેવી રીતે કરી શકે ?

નેયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે કર્મની પ્રશંસા કરવાનું પ્રયોજન હોઈ, જરા-મરણવચન પણ કર્મના અપરિત્યાગનું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. ‘જે ચાર દેવયાનમાર્ગો છે’ [તૈત્તિ. સં. ૫.૭.૨.૮] ઇત્યાદિ જેવા, ચોથા આશ્રમને જળ્યાવગારા ધણા મન્ત્રો અને અર્થવાદો છે. ચતુર્થ આશ્રમનો ઉપદેશ કરનારાં અને ચતુર્થ આશ્રમને ઉચિત શ્રીત આચાર વગેરેની ઇતિકતં વ્યતાનું વિધાન કરવામાં લાગેલાં મનુ વગેરેનાં સ્મૃતિવચનો સતત દેખાય છે. ‘આમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા પછી વિધિવત્ સ્નાન કરી બ્રાહ્મણ વનમાં સુનિયત, ભિક્ષાભ્રવી અને જિતેન્દ્રિય થઈ રહે’ આ રીતે શરૂઆત (=ઉપક્રમ) કરી ચતુર્થ આશ્રમને યોગ્ય મોક્ષોપાયના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ કરવા આખો છટ્ટો અધ્યાય મનુએ લખ્યો છે અને જ્યાંલશ્રુતિમાં ‘બ્રહ્મચારી થયા પછી ગૃહી થાય, ગૃહી થયા પછી વની થાય, વની થયા પછી પ્રવ્રજ્યા લે’ એ વિધાયક બ્રાહ્મણવાક્ય દ્વારા પ્રત્યેક પદે ચાર આશ્રમોનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. અગ્નિસમારોપણનું વિધાન અને એનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોઈ, તેનો પ્રતિષેધ કેવી રીતે થાય ? [એ શ્રુતિ આ રહી —] ‘પોતાની અંદર અગ્નિઓને સ્થાપીને બ્રાહ્મણે ગૃહમાંથી નીકળી પ્રવ્રજ્યા લેવી.’ વળી, મોક્ષના ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવાને સમર્થ એવો ચોથો આશ્રમ હોય જ નહિ તો ઉપનિષદોનું અધ્યયન નિરર્થક બની જાય કારણ કે વેદ ક્રિયાકાંડના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપવામાં વ્યસ્ત હોઈ, જ્ઞાનકાંડના ઉપદેશનું શું પ્રયોજન રહે ?

37. તદેવં વર્ણવદાશ્રમાણામપિ ચતુર્ણાં પ્રત્યક્ષોપદેશસિદ્ધત્વાચ્ચતુર્થાશ્રમિણાં ચ મોક્ષાધિગમોપાયતત્ત્વજ્ઞાનભાવનામ્યાસાવસરસમ્ભવાત્ સોડયં જરામર્યવાદઃ પ્રશંસામાત્રપરેવાવતિષ્ઠતે । ‘जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ इति च वचनात् जरसा कर्मत्यागानुज्ञानात् स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते । तदुक्तम् —

गृहस्थस्तु यदा पश्येद् वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥ [मनु अ० ६ श्लो० २]

इतरथा हि ‘मृत्युनैव च तस्मान्मुच्यते’ इत्यवक्ष्यत, न त्वेवमब्रवीत् । तस्माद् वार्धकदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यन्ते ।

37. આમ વણુની જેમ ચાર આશ્રમો પણ પ્રત્યક્ષોપદેશથી સિદ્ધ હોઈ, ચોથા આશ્રમવાળાઓને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત તત્ત્વજ્ઞાન અને ભાવનાના અભ્યાસનો અવસર સંભવતો હોવાથી આ જગ-મરણુવચન કર્મપ્રશંસામાત્ર પરક જ રહે છે. વળી, 'જરાને લીધે કે મૃત્યુને લીધે એમાંથી એ મુક્ત થાય છે' એ વચન તો જરાને કારણે કર્મત્યાગ કરવાની અનુચ્છા આપતું હોવાથી તે (=કર્મત્યાગ) જ ચોથા આશ્રમનો અવસર છે એમ જણાય છે એટલે જ કહ્યું છે કે 'ગૃહસ્થ જ્યારે પોતાને કરચલીઓવાળો અને પળિયાંવાળો દેખે અને ફીકરાના ફીકરાને દેખે ત્યારે તે અરણ્યમાં જઈ સમ્યક્પણે રહે' [મનુસ્મૃતિ ૬.૨] અન્યથા 'મૃત્યુથી જ તેમાંથી મુક્ત થાય છે' એમ અહીં કહ્યું હોત, પણ તેમ કહ્યું નથી. તેથી, વૃદ્ધાવસ્થાને ઉચિત એવા યુથો આશ્રમને અનુભવિ આપવામાં આવી છે.

38. તિષ્ઠતુ વા વાર્ધકદશા । યૂનોઽપિ પરિપક્વકષાયસ્યાશ્રમચતુષ્ટયક્રમમનપેક્ષ્યૈવ મોક્ષાધિકાર આલ્યાતઃ । યથોક્તં 'બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્' ઇતિ । અત એવ દ્વિવિધો બ્રહ્મચારી ભવતિ — ઉપકુર્વાણો નૈષ્ઠિકશ્ચ । તત્રોપકુર્વાણકો યો બ્રહ્મચર્યમનુભૂય ગૃહસ્થાશ્રમમનુભવતિ । સ ચાપરિપક્વકષાયોઽનુપશાન્તરાગઃ । તમેવ પ્રતીદમુચ્યતે —

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનનુત્પાઘ ચ સન્તતિમ્ ।

અનિષ્ટા ચૈવ યજ્ઞૈશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્ વ્રજત્યઘઃ ॥ [મનુ૦અ૦૬શ્લો૦૩૭] ઇતિ

યસ્તુ પરિપક્વકષાયઃ સ નૈષ્ઠિક એવ બ્રહ્મચારી ભવતિ, ન ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રતિપદ્યતે । ગૃહસ્થોઽપિ પરિપક્વકષાયો વાનપ્રસ્થાશ્રમમુલ્લઙ્ઘ્ય યતિત્વેઽધિક્રિયતે । યથોક્તમ્, 'ગૃહાદ્ વનાદ્ વા પ્રવ્રજેત્' ઇતિ ।

કેચિત્ તુ કર્મફલાભિસન્ધિરહિતસ્ય કર્તવ્યમિતિ કર્મ કુર્વતઃ ક્ષીણરાગ-સ્યાત્મવિદો ગૃહસ્થસ્યાપિ મોક્ષમાચક્ષતે । યથાઽઽહ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—

ન્યાયાર્જિતઘનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠોઽતિથિપ્રિયઃ ।

શ્રાદ્ધકૃદ્ વેદવિદ્યાવિદ્ ગૃહસ્થોઽપિ વિમુચ્યતે ॥ ઇતિ ।

તસ્માદ્ ઋણાનુબન્ધાદપવર્ગાભાવ ઇત્યયુક્તમ્ ।

38. વૃદ્ધાવસ્થા તો બાજુએ રહો, જુવાન પણ જે તેના કષાયો પરિપક્વ થઈ ગયા હોય તો ચાર આશ્રમના ક્રમની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મોક્ષના અધિકારને પામે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે કહ્યું છે કે 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સીધો જ તે પ્રવ્રજ્યા લે છે.' એટલે જ બ્રહ્મચારી એ પ્રકારનો હોય છે — ઉપકુર્વાણ અને નૈષ્ઠિક તેમાં ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારી એ છે જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અનુભવી પછી ગૃહસ્થાશ્રમ અનુભવે છે, અને તેના કષાયો અપક્વ હોય છે અને રાગ અનુપશાન્ત હોય છે. તેને અનુલક્ષીને આ કહ્યું છે કે 'વેદોનું અધ્યયન કર્યા વિના, સન્તતિને ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞોને કર્યા વિના મોક્ષ પ્રાપ્તો

બ્રાહ્મણ અધઃપાત પામે છે' [મનુસ્મૃતિ ૬.૩૭] પરંતુ જેના કપાયો પરિપક્વ હોય છે તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે, તે ગૃહસ્થ શ્રમ સ્વીકારતો નથી. ગૃહસ્થ પણ પરિપક્વ કપાયવાળો હોય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમનું ઉત્સાહન કરી સીધો સંન્યાસાશ્રમ સ્વીકારવાનો અધિકારી છે, જેમકે કહ્યું છે કે 'ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી તે પ્રવ્રજ્યા લે'. કર્મકૃણની ઇચ્છા વિનાના, કર્તવ્ય છે માટે કર્મ કરનારા, વીતરાગી, આત્મજ ગૃહસ્થનો પણ મોક્ષ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, જેમકે યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે 'ન્યયથી ધન કમાનાર, તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠ, અતિથિપ્રિય, શ્રદ્ધ કરનાર, વેદવિદ્યા જાણનાર ગૃહસ્થ પણ મુક્તિ પામે છે.' તેથી ઋણાનુબંધને કારણે અપવર્ગનો અભાવ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

૩૭. યત્ કલેશાનુબન્ધાદિતિ તદપ્યનધ્યવસાયમાત્રમ્ , પ્રતિપક્ષભાવનાદિના કલેશોપશમસ્ય સુશક્ત્વાત્ । યદિ હિ દોષા નિત્યા ભવેયુઃ, અનિત્યત્વેડપ્યાકસ્મિકા વા, સહેતુત્વેડપિ યદ્યેષાં નિત્યો હેતુર્ભવેત્ , કાર્યોડપિ વા યદ્યસૌ ન જ્ઞાયેત, જ્ઞાતસ્ય વાડસ્ય શમનોપાયો યદિ ન જ્ઞાયેત, ઉપાયઃ જ્ઞાતોડપિ વાડનુષ્ઠાતમસૌ યદિ ન શક્યેત, તદા ક એતૈતાનુચ્છિન્ધ્યાત્ ? કિન્તુ

નાકસ્મિકા ન નિત્યાસ્તે ન નિત્યાજ્ઞાતહેતુકાઃ ।

નાજ્ઞાતશમનોપાયા ન ચાશક્યપ્રતિક્રિયાઃ ॥

ન હિ દોષાણામાત્મસ્વરૂપવત્ નિત્યત્વમ્ , ઉપજનનાપાયધર્મકત્વેન પ્રહ્ણાત્ । મિથ્યાજ્ઞાનં ચ પ્રસવકારણમેષામવદ્યુતમિતિ નાકસ્મિકત્વમવિનાશિહેતુકત્વમજ્ઞાતહેતુકત્વં વા । મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય ચ સમ્યજ્ઞાનં પ્રતિપક્ષઃ । પ્રતિપક્ષભાવનાભ્યાસેન ચ સમૂલ-મુન્મૂલયિતું શક્યન્તે દોષા इति નાજ્ઞાતપ્રતીકારત્વં તેષામ્ । ઉક્તં ચ કેનચિત્ -

સર્વેષાં સવિપક્ષત્વાન્નિર્હાસાતિશયાશ્રિતાત્ ।

સાત્મીભાવાત્ તદભ્યાસાદ્ધીયેરન્નાહવાઃ ક્વચિત્ ॥ इति ।

[પ્રમાણવાર્તિક ૩.૨૨૦]

૩૭. 'કલેશાનુબંધને લીધે' એમ તમે જે કહ્યું તે પણ સ્થિર નિશ્ચયરૂપ નથી, કારણ કે પ્રતિપક્ષભાવના વગેરે વડે કલેશોનો ઉપશમ કરવો સહેલાઈથી શક્ય છે. જે દોષો નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોવા છતાં આકસ્મિક હોય, જે દોષોનો ઉત્પાદક હેતુ હોવા છતાં તે હેતુ નિત્ય હોય, જે દોષોનો ઉત્પાદક હેતુ કાર્ય (=અનિત્ય) હોવા છતાં એ જ્ઞાત ન થતો હોય; જે તે હેતુ જ્ઞાત હોવા છતાં તેના શમનનો ઉપાય જાણ્યો ન હોય, જે તેના શમનનો ઉપાય જ્ઞાત હોવા છતાં એનું અનુષ્ઠાન શક્ય ન હોય તો કાણુ દોષોનો ઉચ્છેદ કરી શકે ? પરંતુ દોષો આકસ્મિક નથી, નિત્ય નથી, તેમના ઉત્પાદક હેતુઓ સદા અજ્ઞાત નથી, તેમને શમાવવાના ઉપાયો પણ અજ્ઞાત નથી અને તેમની પ્રતિક્રિયા અશક્ય નથી. જેમ આત્મસ્વરૂપ નિત્ય છે તેમ દોષો નિત્ય નથી કારણ કે તે ઉત્પત્તિ-વિનાશધર્મવાળા ગૃહીત છે, અને મિથ્યાજ્ઞાન એમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એમ નિશ્ચિતપણે જાણ્યું છે, એટલે દોષો આકસ્મિક

નથી કે તેમનો હેતુ અવિનાશી નથી કે અજ્ઞાત નથી. મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રતિપક્ષ (=વિરોધી) સમ્યગ્જ્ઞાન છે. પ્રતિપક્ષની ભાવના અને અભ્યાસ દ્વારા દોષોનું સમૂળ ઉન્મૂલન શક્ય છે; એટલે દોષોનો પ્રતીકાર અજ્ઞાત નથી. કોઈએ કહ્યું છે 'આસ્રવોને (=રાગ વગેરે દોષોને) પ્રતિપક્ષ હોવાથી પ્રતિપક્ષના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષને કારણે આસ્રવોનો હાસ-અતિશય થાય છે, પ્રતિપક્ષનો અભ્યાસ કરવાથી અને પ્રતિપક્ષ સાથે તન્મય બનવાથી કોઈક ચિત્તમાં આસ્રવો નાશ પામે છે' [પ્રમાણ્યવર્તિક ૩.૨૨૦].

40. વિષયદોષદર્શનેન હિ તેષુ સક્તિલક્ષણો રાગઃ શામ્યતિ યદા હોવં ચિન્તયતિ વિવેકી -

અસૌ તરલતારાક્ષી પીનોત્તુઙ્ગઘનસ્તની ।
 વિલુપ્થમાના કાન્તારે વિહગૈરથ દૃશ્યતે ॥
 વિભાતિ બહિરેવાસ્યાઃ પદ્મગન્ધનિભં વપુઃ ।
 અન્તર્મઝ્જાસ્થિવિન્મૂત્રમેદઃક્રિમિકુલાકુલમ્ ॥
 અસ્થીનિ પિત્તમુચ્ચારાઃ ક્લિન્નાન્યાન્ત્રાણિ શોણિતમ્ ।
 ઇતિ ચર્મપિનદ્દં તત્ કામિનીત્યભિધીયતે ॥
 મેદોઘ્રન્થી સ્તનૌ નામ તૌ સ્વર્ણકલશૌ કથમ્ ? ।
 વિષ્ટાદૃતૌ નિતમ્બે ચ કોડયં હેમશિલાભ્રમઃ ॥
 મૂત્રાસૃગ્દ્વારમશુચિ છિદ્રં ક્લેદિ જુગુપ્સિતમ્ ।
 તદેવ હિ રતિસ્થાનમહો પુંસાં વિડમ્બના ॥
 પ્રીતિર્યથા નિજાસ્યોત્થં લિહતઃ શોણિતં શુનઃ ।
 શુષ્કેઽસ્થિનિ તથા પુંસઃ સ્વઘાતુસ્યન્દિનઃ સ્ત્રિયામ્ ॥
 વ્યાત્તાનના વિવૃત્તાક્ષી વિવર્ણા શ્વાસદુર્ધુરા ।
 કથમથ ન રાગાય મ્રિયમાણા તપસ્વિની ॥
 અહો વત વરાકોડયમકાલે તૃષિતઃ ફળી ।
 પ્રસારિતમુખોઽસ્માકં શોણિતં પાતુમાગતઃ ॥
 કિમનેનાપરાદ્દં નઃ સ્વભાવો વસ્તુનઃ સ્વયમ્ ।
 સ્પૃશ્યમાનો દહત્યગ્નિરિતિ કર્મૈ પ્રકુપ્યતિ ॥
 નાનુકૂલઃ પ્રિયે હેતુઃ પ્રતિકૂલો ન વિપ્રિયે ।
 સ્વકર્મફલમશ્નામિ કઃ સુહૃત્ કશ્ચ મે રિપુઃ ॥

એવમહર્નિશં ચિન્તયતો નિતાન્તં મનસઃ સમચિત્તતા સર્વત્ર સમુદ્ભવતીતિ
વિલીયન્તે દોષગ્રન્થયઃ ।

અત એવોપદિશ્યન્તે મોક્ષશાસ્ત્રેષ્વનેકશઃ ।

તસ્ય તસ્યોપઘાતાય તાસ્તાઃ પ્રત્યૂહભાવનાઃ ॥

40. જ્યારે વિવેકી આ પ્રમાણે વિચારે છે ત્યારે વિષયગત દોષોના દર્શનથી વિષયોમાં આસક્તિરૂપ રાગ શમે છે—ચંચળ કીકીઓ ધરાવતી આંખોવાળી, પીન ઉન્નત અને ધન સ્તનોવાળી આ સુંદરી જંગલમાં આજે પંખીઓથી ફાડી ખરાતી દેખાય છે. એનું પદ્મ જેવી સુગંધવાળું શરીર [ફાડી ખાધું હોવાથી] આંતરડાં, મજ્જા, હાડકાંના ટુકડા, મૂત્ર, મેદ એને કૃમિઓથી ખદખદતું બહાર જ દેખાય છે. હાડકાં, પિત્ત, મળ મૂત્ર, બીનાં પોચાં આંતરડાં, લોહી એ બધું જ્યારે ચામડીથી મઢેલું હોય છે ત્યારે તે કામિની કહેવાય છે. સ્તનો ખરેખર માંસની ગાંઠો છે, તે સુવર્ણકલશો કેવી રીતે ? વિષ્ટા ભરેલી કોથળી રૂપ નિતંબોમાં આ હેમશિલાનો ભ્રમ શો ? મૂત્ર અને લોહીના અશુચિ દારૂરૂપ, સાવેથી બીનું ઊદ્ભવ્યુપ્સા જન્માવે છે, તે જ રતિનું સ્થાન છે. અહો ! પુરુષોની વિડમ્બના ! જેમ પોતાના જ મોઢામાંથી નીકળતા લોહીને ચાટતા કૂતરાને શુષ્ક હાડકામાં આસક્તિ હોય છે તેમ પોતાના વીર્યને ઝરતા પુરુષને સ્ત્રીમાં આસક્તિ હોય છે ઉધાડા મોઢાવાળી, ધુમરાલી આંખોવાળી, ફિક્કી પડી ગયેલી, શ્વાસ લેતી વખતે ધરૂ ધરૂ અવાજ કરતી, મરવા પડેલી બિચારી સ્ત્રી આજે કેમ પુરુષને રાગ જન્માવતી નથી ? અહો ! અરે ! અકાળે તરસ્યો થયેલો બિચારો ફણિધર મોં ફાડીને આપણું લોહી પીવા આવ્યો છે. [પણ એમાં] એણે આપણો શો અપરાધ કર્યો ? [કંઈ જ નહિ] એ તો વસ્તુનો પોતાનો સ્વભાવ જ છે કે અગ્નિને અડતાં તે દહાડે. એટલે માણસ કોના ઉપર કોઈ કરે ? સુખનું કારણ અનુકૂળ વસ્તુ નથી કે દુઃખનું કારણ પ્રતિકૂળ વસ્તુ નથી. પોતાનાં કરેલાં કર્મનાં ફળ હું તો ભોગવું છું. મારો મિત્ર કોણ કે મારો દુશ્મન કોણ ? [કોઈ જ નહિ.] આ પ્રમાણે અહર્નિશં વિચારતા માણસના મનમાં નિતાન્ત સમતા સર્વત્ર (=સર્વ પ્રતિ) ઉદ્ભવે છે, એટલે દોષની ગાંઠો નાશ પામે છે. તેથી જ તે તે દોષના નાશ માટે તે તે પ્રતિપક્ષની ભાવનાઓ મોક્ષશાસ્ત્રમાં અનેક રીતે ઉપદેશવામાં આવી છે

41. નનુ ચ પ્રતિપક્ષમાવનેડપિ ન સર્વાત્મના દોષપક્ષઃ ક્ષયમુપયાતિ
નિમ્બામ્યુપયોગે ઇવ ક્રિયમાળે કફઘાતુરિતિ । નૈતદેવં, તત્ર નિમ્બોપયોગવત્
તદનુકૂલસ્યાન્નપાનાદેરુપયોગદર્શનાત્ । અપિ ચ -

ઘર્મિલોપમયાત્તત્ર નેષ્ટઃ સર્વાત્મના ક્ષયઃ ।

કફાધિક્યં તુ હન્તવ્યં ઘાતુસામ્યસ્ય સિદ્ધયે ॥

ઈહ સર્વાત્મનોચ્છેદ્યાઃ ક્લેશાઃ સંસારકારિણઃ ।

છેદશ્ચૈકાન્તતસ્તેષાં પ્રતિપક્ષોપસેવનાત્ ॥

ન ચ પ્રતિપક્ષભાવનામ્યાસમેકમહમપાસ્ય તદુપશમે નિમિત્તાન્તરં કિમપિ ક્રમતે ।

41. શંકાકાર — જેમ લીમડાનો ઉપયોગ કરવા છતાં સંપૂર્ણપણે કફધાતુનો નાશ થતો નથી તેમ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવા છતાં સંપૂર્ણપણે દોષપક્ષનો ક્ષય થતો નથી

નૈયાયિક — ના, એવું નથી. [લીમડાના ઉપયોગ છતાં કફધાતુનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી] કારણ કે લીમડાના ઉપયોગની જેમ કફધાતુને અનુકૂળ અન્ન પાન વગેરેનો ઉપયોગ પણ દેખાય છે. વળી, મણસરૂપ ધર્મીના નાશના ભયથી કફનો સંપૂર્ણ ક્ષય ઇષ્ટ નથી. તથા ધાતુઓના સામ્યની સિદ્ધિ માટે કફનું આધિક્ય જ માત્ર હણવું જોઈએ એથી ઉલટું અહીં તેા સંસારના કારણભૂત કલેશોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો જોઈએ. અને તેમનો એકાન્તતઃ (=સંપૂર્ણ) નાશ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવાથી થાય છે. પ્રતિપક્ષની ભાવનાના અભ્યાસનું એક અસ્ત્ર અવગણી આજુએ કરીએ તો ખીજું કોઈ પણ નિમિત્ત કલેશોના ઉપશમમાં કામ કરવું નથી

42. ન હિ વિષયાભિલાષસ્તદુપમોગેન વિરંસ્યતિ । યથાઽઽહ —

ન જાતુ કામઃ કામાનાર્થપમોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય ઇવાભિવર્ધતે ॥ [મહાભા૦આદિ૦૮૫.૧૨]

અન્યત્રાપ્યુક્તમ્ — ‘મોગામ્યાસમનુ વિવર્ધન્તે રાગાઃ કૌશલાનિ ચેન્દ્રિયાણામ્’ ઇતિ

[યોગભાષ્ય ૨.૧૫] ।

પારાશર્યોઽપિ —

તૃષ્ણાખનિરગાધેયં દુષ્પૂરા કેન પૂર્યતે ।

યા મહદ્ભિરપિ ક્ષિપ્તૈઃ પૂરણૈરેવ ખન્યતે ॥ ઇતિ ।

42. વિષયતૃષ્ણા વિષયના ઉપભોગથી વિરમતી નથી, જેમકે કહ્યું છે કે ‘તૃષ્ણા ઇચ્છિત વસ્તુઓના ઉપભોગથી શમતી નથી તે તો હુવિથી (=ઘીથી) જેમ અગ્નિ ખૂબ જ વધે છે તેમ ઉપભોગથી ખૂબ જ વધે છે’ [મહાભારત આદિ૦ ૮૫.૧૨]. ખીજો પણ કહ્યું છે કે ‘ભોગના અભ્યાસ પછી રાગ વધે છે, ઇન્દ્રિયોનું કૌશલ વધે છે’ પારાશર્યે પણ કહ્યું છે, ‘આ તૃષ્ણારૂપ ખાણ અગાધ છે, પૂરવી મુશ્કેલ છે તેને કોણ પૂરે ? તેને પૂરવા માટે તેમાં નાખવામાં આવતી મોટી મોટી વસ્તુઓ વડે જ તે ખોદાય છે, [પૂરાતી નથી].’

43. તસ્માત્ પ્રતિપક્ષભાવનૈવ મગવતી મીમકાન્તિરન્તઃકરણકાન્તારે નિરન્તરમભિજ્વલન્તી દાવદહનદીધિતિરિવ દહતિ દોષવિટપકાનિતિ । તદેવં દોષાનુ-બન્ધવિધ્વંસોપાયસમ્ભવાત્ ન તત્કૃતો મોક્ષમાર્ગરોઘોઽભિઘાતવ્યઃ ।

43. ભયંકર તેજવાળી, અન્તઃકરણરૂપ જંગલમાં નિરન્તર સળગતી ભગવતી પ્રતિપક્ષ-ભાવના જ, જંગલને આળી નાખનાર પ્રકાશકિરણની જેમ, દોષરૂપ વૃક્ષોને આળી નાખે છે. નિષ્કર્ષ એ કે આમ દોષાનુબંધના નાશનો ઉપાય સંભવતો હોઈ, દોષાનુબંધને કારણે મોક્ષ-માર્ગનો અભાવ છે એમ ન કહેવું જોઈએ.

44. અત એવ કેચન ચેતનસ્ય પ્રકૃત્યા નિર્મલત્વાત્ , મલાનામાગન્તુકત્વાત્ , મલનિર્વર્હણહેતોશ્ચ યથોક્તસ્ય સમ્ભવાત્ , તદાચરણાત્ તદપાયે સતિ સ્વતઃ સકલ-પદાર્થદર્શનસામર્થ્યસ્વભાવચિત્તત્ત્વાવસ્થાનાત્ સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિમદૂરવર્તિનીમેવ મન્યન્તે ।

44. તેથી જ, ચેતનતત્ત્વ સ્વભાવથી જ નિર્મળ હોઈ, મળો આગન્તુક હોઈ, મળોના નાશનો જણાવ્યા મુજબનો હેતુ સંભવતો હોઈ અને તે હેતુને અચરવાથી મળો દૂર થતાં સ્વતઃ સકળ પદાર્થોનું દર્શન કરવાના સામર્થ્ય રૂપ સ્વભાવવાળું 'ચિત્' નામનું ચેતનતત્ત્વ અવસ્થાન કરતું હોઈ, સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિ નજીકમાં જ છે એમ કેટલાક (=બૌદ્ધો) માને છે.

45. યદપ્યુચ્યતે 'કલેશશૂન્યત્વમાત્મનો ન કદાચિદપિ દૃષ્ટમ્ , અનુબન્ધવૃત્તિત્વાત્ કલેશાનામ્' ઇતિ, તદપ્યસત્યમ્ , સુષુપ્તાવસ્થાયામસ્પૃષ્ટસ્ય દોષૈરાત્મનઃ પ્રત્યહ-મુપલમ્ભાત્ । જાગ્રતોઽપિ કાચન તાદૃશી દશા દૃશ્યત એવ યસ્યામસાવાત્મસ્વરૂપ એવાત્મા નિર્મલોઽવતિષ્ઠતે । યથોક્તમ્ 'અહરહર્ષહ્લલોકં યાન્તિ' ઇતિ । તદલમનેન દોષાનુબન્ધકથાનુબન્ધેન ।

45. આત્માને કલેશશૂન્ય કહી પણ દેખ્યો નથી, કારણ કે કલેશોનો અનુબન્ધ — સતત પ્રવાહ — ચાલ્યા જ કરે છે, એમ જે કહ્યું તે પણ અસત્ય છે કારણ કે સુષુપ્તાવસ્થામાં દોષોથી અસ્પૃષ્ટ આત્માની દરરોજ ઉપલબ્ધિ થાય છે. જાગ્રત અવસ્થાવાળાની પણ ક્યારેક તેવી દશા થતી દેખાય છે જ, જે દશામાં આત્મસ્વરૂપમાં જ આ મગરહિત આત્મા અવસ્થાન કરે છે, જેમકે કહ્યું છે કે 'દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં તેઓ જાય છે.' તો હવે આ દોષાનુબન્ધની કથાના પ્રવાહને પણ અટકાવીએ.

46. યદપિ પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધાદિતિ, તદપિ સૂત્રકૃતા સમાહિતમ્ 'ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિસન્ધાનાય હીનકલેશસ્ય' ઇતિ [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] । દોષેષુ બન્ધહેતુષુ વિગલિતેષુ પ્રવૃત્તિરપિ ન દેહેન્દ્રિયાદિજન્મને પ્રભવતીતિ ।

46. 'પ્રવૃત્તિના અનુબન્ધને લીધે' એમ તમે જે પ્રતિપાદન કર્યું તેનું પણ સમાધાન સૂત્રકર ગૌતમે 'કલેશરહિત પુરુષની પ્રવૃત્તિ પુનર્જન્મને માટે નથી' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] એમ કહી કરી દીધું છે. બન્ધના કારણભૂત દોષો નાશ પામતાં પ્રવૃત્તિ પણ દેહ, ઇન્દ્રિય, આદિ સંબન્ધ રૂપ જન્મને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી.

47. નનુ દોષક્ષયાન્મા મૂદુત્તરઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

કથં ફલમદન્વા તુ પ્રાક્તનં કર્મ શામ્યતિ ? ॥

અત્ર કેચિદાહુઃ — દદત્યેવ કર્માણિ ફલં, નાદન્વા શામ્યન્તિ, તથાપિ બન્ધહેતવો ન ભવન્તિ, યતઃ શમસન્તોષાદિજનિતં યોગિનઃ સુખમુત્પાદ્ય ધર્મો વિનિદ્ધ્યતિ અધર્મશ્ચ શીતાતપકલેશાદિદ્વારકં દુઃખં દન્વેતિ ।

47. શંકાકાર — દોષનો નાશ થવાથી પછીથી કર્મોનો સંગ્રહ ભલે ન થાયો, પરંતુ પહેલાંનાં કર્મો ઈળ આપ્ય વિના કેવી રીતે નાશ પામે ?

નૈયાયિક — અહીં કેટલાક કહે છે કે કર્મો ઈળ આપે છે જ, ઈળ આપ્યા વિના કર્મો નાશ પામતા નથી, તેમ છતાં 'અધતુ' કારણ તેઓ અનનાં નથી, કારણ કે શમ, સન્તોષ આદિથી જનિત સુખ યોગીમાં ઉત્પન્ન કરી ધર્મ નાશ પામશે અને શીત-આતપ દ્વારા દુઃખ દર્દને અધર્મ નાશ પામશે.

48. નન્વમુખ્તાત્ કર્મણ ઇદં ફલં ભવતીતિ કર્મફલાનાં કાર્યકારણભાવનિયમાત્ કથમિયતા કર્મફલોપભોગો ભવેદિત્યન્યથા તદુપભોગમપરે વર્ણયન્તિ । યોગી હિ યોગદ્વિસિદ્ધયા વિહિતનિખિલનિજઘર્માઘર્મકર્મા નિર્માય તદુપભોગયોગ્યાનિ તેષુ તેષૂપ-પત્તિસ્થાનેષુ તાનિ તાનિ સેન્દ્રિયાણિ શરીરાણિ ખળ્ડાન્તઃકરણાનિ ચ મુક્તૈરાત્મભિરુપેક્ષિ-તાનિ ગૃહીત્વા સકૃદેવ સકલકર્મફલમનુભવતિ પ્રાપ્તૈશ્વર્ય ઇતીત્યમુપભોગેન કર્મણાં ક્ષયઃ ।

48. શંકાકાર — આ કર્મમાંથી આ ઈળ થાય છે એમ કર્મો અને ઈળો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવનો નિયમ હોવાથી, અટલા સમયમાં (=અનિતમ એક જન્મમાં) અધાં કર્મોનાં ઈળોનો ઉપભોગ કેવી રીતે થઈ શકે ?

નૈયાયિક — એટલે જ તે તેમનો ઉપભોગ ખીન્નઓ ખીજી રીતે વર્ણવે છે. પોતે કરેલાં અધાં ધર્મરૂપ અને અધર્મરૂપ કર્મોવાળો ઐશ્વર્યપ્રાપ્ત યોગી યોગીની સિદ્ધિને પરિણામે તે કર્મોને ભોગવવાને યોગ્ય સેન્દ્રિય શરીરોને તે તે ઉપપત્તિસ્થાનોમાં નિર્માણ કરી તેમ જ મુક્ત આત્માઓએ ત્યજી દીધેલાં અંડ અંતઃકરણોને (=મનોને) ગ્રહણ કરી [અનિતમ જન્મમાં] એકી વખતે અધાં કર્મોનાં અધાં ઈળોને ભોગવી લે છે, એટલે આમ ઉપભોગ વડે કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

49. અન્યે ત્વાચક્ષતે—કિમનેન મોગાયાસેન ? અદત્તફલાન્યેવ કર્માણિ યોગિનો નહ્ક્ષયન્તિ । તત્ત્વજ્ઞાનસ્યૈવ મગવતઃ ડ્યાન્ પ્રભાવો યદસ્મિન્નુત્પન્ને ચિરસન્નિચતા-ન્યપિ કર્માણિ સહસૈવ પ્રલયમુપયાન્તિ । યથા મોગાદપિ તેષાં પ્રક્ષયઃ શાસ્ત્રપ્રામા-ણ્યાદેવ તત્ત્વજ્ઞાનાદપિ તત્પ્રક્ષયં પ્રતિપત્સ્યામહે । તથા ચાહ—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ! ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ઇતિ [ગીતા ૪.૩૭]

ન ચેદં શ્રદ્ધામાત્રં, વેદવિદામગ્રણ્યા વ્યાસમુનિનૈવ સમભિધાનાત્, અવેદાર્થં હિ નાસાવમિદધીતેતિ ।

49. પરંતુ ખીન્નઓ કહે છે કે આ ભોગ કરવાના આયાસથી શું ? યોગીનાં કર્મો ઈળો આપ્યા વિના જ નાશ પામશે. ભગવાન તત્ત્વજ્ઞાનનો જ એટલો પ્રભાવ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ લાંબા વખતથી સંચિત કર્મો એકાએક જ નાશ પામી જાય છે. જેમ

કર્મેના સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી પણ તેમની ફલબળનશક્તિનો જ નાશ થાય છે ૩૪૯

ભોગથી સંચિત કર્મેના ક્ષય પણ શાસ્ત્રપ્રામાણ્યથી જ જ્ઞાત થયો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત કર્મેના નાશ પણ અમે શાસ્ત્રપ્રામાણ્યથી જ જાણીએ છીએ. અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે 'હે ! અણુ'ન ! જેમ પ્રવલિત અગ્નિ ઇંધણને આળીને ભસ્મ કરી નાખે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મેના આળીને ભસ્મ કરી નાખે છે' [ગીતા ૪.૩૭]. આ કેવળ શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે વેદના જાણકારોમાં અગ્રણી એવા વ્યાસમુનિએ જ સમ્યક પ્રકારે કહ્યું છે. જે અર્થ વેદને સંમત ન હોય તેને તેઓ કહે નહિ

50. તદન્યે ન મન્યન્તે । ન સર્વાત્મના કર્મણાં દાહઃ, કિન્તુ સ્વરૂપેણ સતામપિ સહકારિવૈકલ્યાત્ સ્વકાર્યકરણોદાસીનતા તેષાં ભવતિ મૃષ્ટાનામિવ બીજાના-મડ્કુરકરણકૌશલહાનિઃ, યતઃ સામગ્રી કાર્યસ્ય જનિકા, ન કેવલં કારકમ્ । અતો ન કર્માણ્યેવ કેવલાનિ ફલોપભોગયોગ્યશરીરેન્દ્રિયાદિજન્મનિમિત્તતામુપયાન્તિ, કિન્તુ મિથ્યાજ્ઞાનેન દોષૈશ્ચ સહિતાનિ । તદુક્તમ્—‘અવિદ્યાતૃષ્ણે ધર્માધર્મૌ ચ જન્મકારણમ્’ ઇતિ ।

50. તે મતને કેટલાક મનતા નથી. જ્ઞાનાગ્નિથી કર્મેના સંપૂર્ણ દાહ થતો નથી, પરંતુ સ્વરૂપથી કર્મેની સત્તા હોવા છતાં સહકારીકારણોની વિકલતાને કારણે પોતાનું કાર્ય કરવામાં કર્મે ઉદાસીન અને છે — જેમ ભુજાએલાં ખીજોને અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાનું કૌશલ નાશ પામે છે તેમ, કારણ કે કારણસામગ્રી કાર્યની ઉત્પાદક છે, કેવળ કારક કાર્યનું ઉત્પાદક નથી. એટલે કેવળ કર્મે ફલોપભોગયોગ્ય શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ઉત્પન્ન કરનારું કારણ નથી પરંતુ મિથ્યાજ્ઞાન અને દોષો સહિતનાં કર્મે કારણ છે. તેથી કહ્યું છે કે અવિદ્યા-તૃષ્ણા અને ધર્મ-અધર્મ [સાથે મળીને] જન્મનું કારણ છે.

51. તત્ત્વત્રિદશ્ચ તત્ત્વવિત્વાદેવ નાવિદ્યા મિથ્યાજ્ઞાનાત્મિકા ભવતિ । દોષા-ણાં તુ પ્રશમે દર્શિત એવ ક્રમઃ । તદભાવે ભવન્તાવપિ ધર્માધર્મૌ ન બન્વાય કલ્પેતે । ન હિ સ્વકાર્યમડ્કુરાદિ કુસૂલવર્તીનિ બીજાનિ જનયિતુમુત્સહન્તે । મૃષ્ટ-બીજાનામપિ સ્વરૂપશક્તિરપિ તાનત્રં ગતા । તદ્વત્ કર્મણાં સ્વરૂપશક્તિશૈથિલ્યં મા નામ ભૂત્ તથાપિ કુસૂલવર્તિબીજવત્ સહકારિવૈધુર્યાત્ કાર્યાનારમ્ભ ઇતિ । તદિદમુક્તમ્ ‘ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિસન્ધાનાય હીનક્લેશસ્ય’ ઇતિ [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] ।

51. તત્ત્વને જાણતો હોવાને લીધે તત્ત્વજ્ઞાનીને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોતી નથી. દોષોના પ્રશમનો ક્રમ અમે જાણ્યો છે જ. દોષોનો અભાવ થતાં ધર્મ અને અધર્મ (=કર્મે) અંધન કરવા સમર્થ નથી. કોઠીમાં રહેલાં ખીજો અંકુર આદિ પોતાનાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. ભુજાએલાં ખીજોની પણ સ્વરૂપશક્તિ પાતળી પડી જાય છે — મંદ બની જાય છે; તેની જેમ કર્મેની સ્વરૂપશક્તિ શિથિલ ન થાઓ તેમ છતાં કોઠીમાં રહેલા ખીજોની જેમ, સહકારી કારણોથી રહિત હોવાથી, કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. કહ્યું છે કે ‘હીનક્લેશવાણાની પ્રવૃત્તિ પુનર્જન્મ માટે નથી’ [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪].

३५० कर्मोना नाश यतो न होय तो मोक्षर्मा धर्माधर्मोना उच्छेद कथो छे तेनुं शुं ?

52. ननु स्वरूपसत्तायां धर्माधर्मयोः कथमिदमुक्तं 'नवानामात्मगुणानां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्गः' इति । नैष दोषः, मनःसंयोगवदकिञ्चित्करयोरवस्थानमप्युच्छेदात् न विशिष्यते । उक्तस्यात्मनो विभुत्वादपरिहार्यो मनःसंयोगः । न च तदानीमसौ सन्नपि सुखदुःखज्ञानादिजन्मनि व्याप्रियते । एवं धर्माधर्मौ सन्तावपि फलमनाक्षिपन्तौ किं करिष्यत इति फलत उच्छिन्नावेव भवतः । तस्मान्नवानामात्मगुणानामुच्छेदोऽपवर्गः इत्यविरुद्धम् । एवं प्रवृत्त्यनुबन्धस्यापि बन्धहेतोरभावात् न दुर्गमोऽपवर्गः ।

52. शंकाकर — जे धर्म-अधर्मनी (=कर्मोनी) स्वरूपसत्ता रहेती होय तो तमे जेभ कर्म कथु के नव आत्मगुणोना निर्मूल उच्छेद मोक्ष छे ?

नैयायिक — आ दोष नथी आवतो. मनना संयोगनी जेभ अकिञ्चित्कर धर्म-अधर्मना अवस्थानतो पथु उच्छेदथी कोष विशेष नथी. आत्मा विलु होई, मुक्त आत्माने मनः-संयोग अपरिहार्य छे मुक्तिमां मनःसंयोग होवा छतां सुख, दुःख, ज्ञान आदिने उत्पन्न करवामां तेना व्यापार नथी. तेवी न रीते धर्म-अधर्म होवा छतां इण न हेता तेजो शुं करेशे ? [क'ध न नहि]. अटले इक्षतः तेजो उच्छिन्न न छे. तेथी आत्माना नव गुणोना उच्छेद अपवर्ग छे जेभां कोष विशेष नथी. आम प्रवृत्त्यनुबंध इप अधना हेतुने अभाव होवाथी अपवर्ग दुर्गम नथी.

53. अपरे पुनराहुः—कर्मफलानां शास्त्रतः कार्यकारणभावनियमावगतेः शमसन्तोषशीतातपादिद्वारकसुखदुःखमात्रोपपादनेन कर्मपरिक्षयानुपपत्तेः, योगद्धर्या च दीर्घकालावधिसुखदुःखोपभोगस्य सकृदेव सम्पादयितुमशक्यत्वात्, ज्ञानाग्निना च दाहे तत्कर्मोपदेशिवैदिकवचनसार्थानर्थक्यप्रसङ्गात्, अदत्तफलस्य कर्मणोऽनुपरमात्, अवस्थानपक्षे चिरमप्युषित्वा कुसूलावस्थितबीजवत् कालान्तरेणापि तत्फलाक्षेपप्रसङ्गात्, अवश्यं स्वफलोपभोगद्वारक एव कर्मक्षयो वाच्यः, न चानिमोक्ष आशङ्कनीयः, चिरादपि तत्सिद्धिसम्भवात् । तथा च मुमुक्षुर्नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यमनुतिष्ठेत्, अननुतिष्ठन् प्रत्यवेयादिति तत्कुतोऽस्य बन्धः स्यात् ? काम्यं निषिद्धं च कर्म स्वर्गनरककारि विस्पष्टमेव बन्धसाधनमिति तत्परिहरेदेवेत्येवं तावदुत्तरोऽस्य न कर्मसञ्चयः प्रवर्तते । तदाह—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति [श्लोक० वा० संबन्धा० ११०] प्राक्तनस्य तु कर्मसञ्चयस्य भोगादेव क्षयः । आत्मविदश्च मुमुक्षोरयमनु-

ઠાનક્રમો ભવતિ, નેતરસ્યેતિ સ એવેત્યમપવર્જ્યેતેતિ । આહ ચ—

આત્મજ્ઞે ચૈતદસ્તીતિ તજ્ઞાનમુપયુજ્યતે ।

તત્ર જ્ઞાતાત્મતત્ત્વાનાં મોગાત્ પૂર્વક્રિયાક્ષયે ॥

ઉત્તરપ્રચયાસત્ત્વાદેહો નોત્પદ્યતે પુનઃ । [શ્લોકવા૦ સંબન્ધા. ૧૧૧, ૧૦૮]

53. વળી ખીજ્ઞઓ (=મીમાંસકો) કહે છે કે શાસ્ત્રમાંથી કર્મો અને ફળોનો કાર્યકારણ-ભાવનિયમ જાણ્યો હોવાથી શમ-સંતોષ આદિ દ્વારા સુખ અને શીત-આતપ આદિ દ્વારા દુઃખનો જ માત્ર ખુલાસો થાય છે પણ તેનાથી કર્મના ક્ષયનો ખુલાસો થતો ન હોવાથી, અને યોગની સ્ફુટિ વડે દીર્ઘ કાલની અવધિમાં ભોગવી શકાય એવાં સુખ-દુઃખનો ભોગ એક સાથે જ કરી નાખવો અશક્ય હોવાથી, જ્ઞાનાગ્નિ વડે કર્મોનો દહ માનતાં તે કર્મોનો ઉપદેશ દેતાં વેદનાં વચનોના આનર્થક્યની આપત્તિ આવી પડતી હોવાથી, ફળ આપ્યા વિના કર્મનો નાશ થતો ન હોવાથી, કર્મોના અવસ્થાનના પક્ષમાં લાંબા સમય સુધી સત્તામાં રહી કોઠીમાં રહેત્રા ખીજ્ઞની જેમ કાલાન્તરે પણ ફળ આપવાની આપત્તિ આવતી હોવાથી, કર્મ-ના ફળના ઉપભોગ દ્વારા જ કર્મનો ક્ષય કહેવો જોઈએ; અને મોક્ષના અભાવ કે અસંભવની શંકા ન કરવી જોઈએ કારણ કે લાંબા સમયે પણ મોક્ષની સિદ્ધિ સંભવે છે અને મુમુક્ષુએ નિત્ય કર્મો અને નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, ન કરે તો વિધન આવે, એટલે આ કર્મો કરવાથી એને અંધ ક્યાંથી થાય ? કામ્ય કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મો ક્રમથી સ્વર્ગ અને નરક આપે છે અર્થાત્ તે તદ્દન સ્પષ્ટપણે અંધનું કારણ છે, એટલે મુમુક્ષુ તેમનો પરિત્યાગ કરે; આમ ત્યાર પછી કર્મનો સંચય તેને થતો નથી. તેથી કહ્યું છે કે 'મુમુક્ષુએ વિધનોને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં જોઈએ, અને કામ્ય કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મો ન કરવાં જોઈએ' [શ્લોકવાર્તિક, સંખ્યાક્ષેપપરિહાર ૧૧૦]. પૂર્વે સંચિત કરેલાં કર્મોનો ક્ષય ભોગથી જ થાય છે આત્મજ્ઞ મુમુક્ષુની આત્મતામાં જ અનુષ્ઠાનનો આ ક્રમ હોય છે, ખીજ્ઞની આત્મતામાં હોતો નથી, એટલે તે જ આ પ્રમણે મુકિત પામે; અને કહ્યું પણ છે કે 'આત્મજ્ઞની આત્મતામાં આ (=પૂર્વે સંચિત કર્મોનો ક્ષય) છે, એટલે એમાં આત્મજ્ઞાન ઉપયોગી છે ત્યાં આત્મતત્ત્વના જ્ઞાતાઓનાં પૂર્વકર્મો (=સંચિતકર્મો) ભોગથી નાશ પામવાથી અને હવે પછી તેમનાં નવાં કર્મોનો સંચય ન થતો હોવાથી ફરીથી દેહનો ઉત્પત્તિ થતી નથી' [શ્લોકવાર્તિક, સંખ્યાક્ષેપપરિહાર ૧૧૧, ૧૦૮].

54. નનુ નિત્યકર્માનુઠાનપક્ષે નાસ્ત્યેવ મોક્ષઃ । યાન્યેવ હિ નિત્યાનિ દર્શ-પૌર્ણમાસાદિકર્માણિ 'યાવજ્જીવં દર્શપૌર્ણમાસામ્યાં યજેત' ઇત્યાદિચોદનોપદિષ્ટાનિ તા-ન્યેવ ફલવન્તિ શ્રૂયન્તે ઇતિ કામ્યાન્યપિ ભવિતુમર્હન્તિ, 'દર્શપૌર્ણમાસામ્યાં સ્વર્ગ-કામો યજેત', 'અગ્નિહોત્રાં જુહ્યાત્ સ્વર્ગકામઃ' ઇતિ ।

54 શંકાકાર—મુમુક્ષુએ નિત્ય કર્મો કરવાં જોઈએ એ પક્ષમાં મોક્ષ સંભવતો નથી જ. 'જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞો કરે' છતાં વેદના વિધિવાક્યથી

ઉપદેશવામાં આવેલાં જે દર્શન, પૂર્ણમાસ વગરે નિત્ય કર્મો છે તે શ્રુતિમાં ફળવાળાં જણાવાયાં છે. એટલે તેઓ સાથે સાથે કામ્ય કર્મો પણ બનવાને પાત્ર છે. તેમને ફળવાળાં જણાવતાં શ્રુતિવાક્યો — ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો દર્શન અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞ કરે’, ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર હોમ કરે’.

55. ન, ફલાભિસન્ધાનપૂર્વકત્વેનાપ્રયોગાત્ । યથાઽઽહ—

પ્રાર્થ્યમાનં ફલં જ્ઞાતં નાનિચ્છોસ્તદ્ ભવિષ્યતિ । ઇતિ [શ્લોઽવાઽસંબન્ધાઽ ૧૧૧]

સોઽયં પ્રવૃત્તૌ વિશેષઃ । પ્રયોગેઽપિ વિશેષઃ । કામ્યં કર્મં સર્વાઙ્ગો-
પસંહારેણ પ્રયુજ્યમાનં ફલસાધનમિતિ ન યથાશક્તિ યથા તથા પ્રયોક્તવ્યમિતિ । નિત્ય-
સ્ય કર્મણોઽકરણાત્ પ્રત્યવાય ઇતિ યથાશક્યપિ તત્ પ્રયોક્તવ્યમ્, અનનુષ્ઠિતાત્
યાદક્ તાદક્ અનુષ્ઠિતશ્રેયઃ, પ્રત્યવાયપરિહારોપપત્તેઃ । કામ્યે તુ સર્વાણ્યઙ્ગાનિ
યથસાવુપસંહર્તુ ન શક્નુયાત્ મા પ્રવર્તિષ્ટ, ન હિ અપ્રવર્તમાનઃ પ્રત્યવેયાદિતિ ।
एवं च तदेव दर्शपूर्णमासादिकर्म ‘यावज्जीवम्’ इति चोदनयोपदिष्टं नित्यं सत्
तत्फलानभिસन्धानात् प्रयुक्तं न बन्धाय कल्पते ।

55. મીમાંસક — ના, એવું નથી, કારણ કે મોક્ષાથી ફલની ઇચ્છાપૂર્વક નિત્ય કર્મો કરતો નથી. અને કહ્યું પણ છે કે ‘જેની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે તેને ફળ જાણવામાં આવે છે. જે ઇચ્છા કરતો નથી તેને ફળ મળશે નહિ’ [શ્લોક્યાતિક, સંખ્યાલક્ષેપપરિહાર ૧૧૧]. પ્રવૃત્તિમાં જે આ વિશેષતા છે તે કહી પ્રયોગમાં પણ વિશેષતા છે. કામ્ય કર્મ જે સર્વાંગોપસંહારથી (=અર્ધાં જ અંગોને ભેગાં કરી યોજીને) કરવામાં આવે તો ફળને સાધી આપે છે, એટલે યથાશક્તિ જેમ તેમ તેને કરવું ન જોઈએ. નિત્ય કર્મને ન કરવાથી વિદ્વન આવે છે, એટલે શક્તિ પ્રમાણે પણ તેને કરવું જોઈએ; તેને ન કરવા કરતાં જેવું તેવું શક્તિ પ્રમાણે કરવું સારું કારણ કે તેનાથી વિદ્વનો પરિહાર ઘટે છે પરંતુ કામ્ય કર્મની આબંધનમાં જે અર્ધાં અંગોને ભેગાં કરી યોજવા શક્તિમાન ન હો તો કામ્ય કર્મને કરો નહિ કારણ કે કામ્ય કર્મ ન કરો તો વિદ્વન આવે એવું નથી. વળી, ‘જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી’ એ વેદના વિધિવચ્યથી ઉપદેશાયેલું તે જ દર્શન-પૂર્ણમાસ આદિ કર્મ નિત્ય હોતાં, ફળની ઇચ્છા ન હોવાને કારણે, કરાય તો અર્ધ કરવા સમર્થ નથી.

56. ક્વ સા સ્વર્ગસાધનશક્તિરસ્ય ગતેતિ ચેત્, ન વયં કર્મણાં શક્તિમશક્તિ
વા પ્રત્યક્ષતઃ પશ્યામઃ । શાસ્ત્રિકશરણાસ્તુ શ્રોત્રિયા વયમ્ । ચોદનૈવ ઘર્મે પ્રમાણ-
મિતિ નઃ કુલવ્રતમેતત્ । સા ચ ચોદનૈકત્ર કામિનમધિકારિણમાશ્રિત્ય પ્રવૃત્તા ।
તદધિકારશ્ચ ફલનિવૃત્તેર્વિના ન સ્યાદિતિ ફલપર્યન્તતાં પ્રતિપદ્યતે । અન્યત્ર તુ
યાવત્પદોપબદ્ધજીવનપદાર્થાવચ્છિન્નાધિકારિભામેન પ્રવર્તમાના ન ફલાય ભવતિ ।
અક્રિયમાણે તુ શાસ્ત્રાર્થે પ્રત્યવાયો ભવતિ, અધિકૃતેન સતા શાસ્ત્રાર્થસ્ત્યક્ત ઇતિ ।

કામ્યે ત્વનુત્પન્નકામોઽધિકૃત એવ ન ભવતિ ઇતિ નાધિકૃતેન સતા વિધિસ્ત્યક્ત ઇતિ ન પ્રત્યવૈતીતિ । ઉપક્રમ્ય ત્વન્તરાલે ત્યક્તું ન લમ્યત એવ । વીતાયાં ફલેચ્છાયામવાપ્તે વા ફલે તત્કર્મસમાપનમવશ્યકર્તવ્યમેવ । અહં શાસ્ત્રાન્તરગર્ભેણ મૂયસા કથાવિસ્તરેણ ।

56. શંકાકાર — તેની સ્વર્ગ સાધી આપવાની શક્તિ ક્યાં ગઈ ?

મીમાંસક — અમે કર્મની શક્તિ કે અશક્તિને પ્રત્યક્ષ દેખતા નથી. અમે તો શાસ્ત્રનું (=વેદનું) જ એકમાત્ર શરણ લેનારા શ્રોત્રિયો છીએ. કર્મની આખતમાં વેદ જ પ્રમાણ છે એમ માનવાનું અમારું આ કુલવ્રત છે. અને તે વેદ એક ઠેકાણે ઇળની કામનાવાળા અધિકારીને અનુલક્ષી પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે અધિકાર ઇળની પૂર્ણતા થયા વિના ન અને એટલે તે અધિકાર ઇળ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીની અવધિનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે અન્ય ઠેકાણે તે વેદ 'યાવત્ (=જ્યાં સુધી)' પદથી સમ્પન્ન 'જીવન' પદના અર્થથી અવચ્છિન્ન (=મર્યાદાકૃત =વિશિષ્ટ) અધિકારીના લાભથી પ્રવૃત્ત થતો ઇળને માટે સમર્થ નથી; શાસ્ત્ર વડે આદિષ્ટ અર્થને (=કર્મને) ન કરાતાં વિધન આવે છે કારણ કે અધિકૃત હોવા છતાં શાસ્ત્ર વડે આદિષ્ટ અર્થનો તેણે ત્યાગ કર્યો. પરંતુ કામ્ય કર્મની આખતમાં તો કામનારહિત પુરુષ અધિકૃત જ ખાનતો નથી, એટલે તે કામનારહિત પુરુષની આખતમાં અધિકૃત હોવા છતાં તેણે વિધિનો ત્યાગ કર્યો એવું નથી, તેથી તે વિધન પામતો નથી. કર્મ શરૂ કરી અધવચ્ચે છોડવું પ્રાપ્ત થતું જ નથી. ફલેચ્છાથી કર્મ શરૂ કર્યા પછી ફલેચ્છા દૂર થઈ જાય કે ઇળ મળી જાય તો પણ તે કર્મને પૂરું કરવું જોઈએ જ, [જો અધવચ્ચે છોડી દેવામાં આવે તો શિષ્ટો નિંદા કરે].

નૈયાયિક — શાસ્ત્રાન્તરની (=મીમાંસાશાસ્ત્રની) ગર્ભરૂપ કથાનો વધુ પડતો વિસ્તાર કરવો રહેવા દઇએ

57. સર્વથા સુષ્ટૂક્તં નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાદિતિ । નનુ મોગાત્ પ્રાક્તન-કર્મક્ષયપક્ષે દીર્ઘકાલાપેક્ષણાત્ અપ્રત્યાસન્ન ઇવ મોક્ષો લક્ષ્યતે । કિં ત્વયા જ્ઞાતમધુનૈવ હુંકૃત્યા નિર્વિલમ્બમેવ મોક્ષમાપ્નુયાદિતિ । ન ખલુ સુલભોઽયં પુરુષાર્થઃ । કિં ન શ્રુતમિદમાયુષ્મતા વ્યાસવચનમ્—

‘અનેકજનમસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્’ ઇતિ [ગીતા ૬.૪૫]

જ્ઞાનાગ્નિદાહવચનં તુ જ્ઞાનપ્રશંસાર્થમેવ, સોઽયં જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયાન્મોક્ષ ઉચ્યતે ઇતિ ।

57. મીમાંસક — બાધી રીતે એ સારું કહેવાયું છે કે નિત્ય કર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં જોઈએ.

શંકાકાર — મોક્ષાર્થીનાં સંચિત કર્મો મોગથી નાશ પામે છે એ પક્ષમાં દીર્ઘ કાલની અપેક્ષા હોય, મોક્ષ જાણે ધણા દૂર હોય એવો જણાય છે.

જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદી — શું તમે એમ જાણ્યું છે કે અત્યારે જ 'હુંકૃતિ'મંત્રથી વિલંબ વિના જ મોક્ષ મળે ? આ મોક્ષપુરુષાર્થ પરંપર સુલભ નથી. શું આપે વ્યાસનું આ વચન સાંભળ્યું નથી કે 'અનેક જન્મોથી સાંસિદ્ધ અને પછી તે મોક્ષ પામે છે' [ગીતા ૪. ૬૫]. જ્ઞાનાગ્નિથી કર્મદહનની વાત તો જ્ઞાનની પ્રશંસા માટે જ છે તેથી આ મોક્ષ જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયથી જ થાય છે એમ કહેવાયું છે.

58. અત્રાભિધીયતે । ન ચ્લુ ફલોપભોગદ્વારકઃ કર્મણાં પરિક્ષયઃ જન્મશતૈ-
રપિ શક્યક્રિયઃ । ઉક્તં હિ—

એકમેવેદશં કર્મ કર્તુમાપતતિ ક્વચિત્ ।

જન્માયુઃશતેનાપિ યત્ફલં મુજ્યતે ન વા ॥

દેહૈસ્તત્કર્મભોગાર્થૈઃ કર્માન્યન્ન કરિષ્યતે ।

બન્ધસાધનમિત્યેષા દુરાશૈવ તપસ્વિનામ્ ॥

તદીદશમેનં મોક્ષપથમુપદિશદ્ભિર્યાજ્ઞિકૈર્મોક્ષોપેક્ષણમનક્ષરમુપદિષ્ટં ભવતીતિ ।

તસ્માત્ પૂર્વોક્તનીત્યૈવ કર્મણાં બન્ધહેતુત્વમપાકરણીયમ્ ।

58. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. ફળના ઉપભોગ દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરોડો જન્મો પણ થવો શક્ય નથી. કહ્યું છે કે કોઈક વાર એક જ એવું કર્મ કરવાનું આવી પડે છે કે જેનું ફળ સેંકડો જન્મોના આયુષોથી ભોગવાય અથવા સેંકડો જન્મોના આયુષોથી પણ ન ભોગવાય તે કર્મોનો ભોગ કરવા માટેના શરીરો વડે અંધના કારણુભૂત ખીજું કર્મ કરાશે નહિ એ તો ખિચારાઓની દુરાશા જ છે. આવો આ મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશતા યાજ્ઞિકોએ (=ભાદ્રોએ) મોક્ષની ઉપેક્ષાને અનક્ષર ઉપદેશ આપ્યો છે. તેથી તો પૂર્વોક્ત રીતે જ કર્મોની અંધહેતુતા દૂર કરવી જોઈએ.

59. નનુ પક્ષચતુષ્ટયેડપિ દોષ ઉક્તઃ । ન, ચતુર્થપક્ષસ્ય નિરવઘત્વાત્ ।
સહકારિવૈકલ્યાત્ કુસૂલાવસ્થિતબીજવત્ કર્મણામનારમ્ભક્ત્વે સતિ ન કરિચદોષઃ ।
એષ એવ ચ તેષાં દાહો યત્ કાર્યાનારમ્ભક્ત્વમ્ ।

59. શંકાકાર — તમે તો આરે પક્ષમાં દોષ દર્શાવ્યો છે.

નૈયાયિક — ના, કારણુ કે એથી પક્ષ નિર્દોષ છે. સહકારીવૈકલ્યને કારણુ કોઈમાં રહેલા ખીની જેમ કર્મો ફળજનક ન હોવાથી કોઈ દોષ આવતો નથી. આ જ તો કર્મોનો દાહ છે જે કર્મોનું ફલાજનકત્વ છે.

60. નન્વવિનષ્ટસ્વરૂપાણિ કુસૂલબીજવદેવ કદાચિદારપ્સ્યન્તે કાર્યમ્ ।
તસ્માદ્ વરમુચ્છિદ્યન્તામેવ । કિમિદાનીં નિત્યમાત્માનમપ્યુચ્છેત્ત્વં યતામહે ? સ હિ
પુરા મોક્તાડભૂદિતિ મુક્તોડપિ પુનર્મોક્તતાં પ્રતિપદ્યેતેતિ વરમુચ્છિદ્યન્તામેવ ।

60. શંકાકાર — સ્વરૂપ વિનષ્ટ ન થયું હોવાથી કોઈના ખીની જેમ કર્મો ક્ષાંત્યા સમયે કાર્ય (=ફળ) ઉત્પન્ન કરશે. માટે, વધુ સારું તો એ છે કે તેઓ ઉચ્છેદ જ પામે.

नैयायिक — [तभार! तर्क अनुसार, मोक्ष भाटे प्रयत्न करता] अमे शुं नित्य आत्मानो पण्य उच्छेद करवा भाटे प्रयत्न करीये ? [तभारा तर्क अनुसार तो] ते आत्मा पहेलां बोक्ता हतो अटले मुक्त थयेलो आत्मा पण्य इरीथी बोक्तापण्युं पाभे अे लये तेमो पण्य उच्छेद न थाय अे वधु साडुं.

61. सामग्र्यभावात् कथं भोक्तृतां गच्छेदिति चेत् कर्माण्यपि सहकार्यभावात् कथं कार्यमारभेरन् ? न च कर्मणां बन्धकारणे रागादयो न सहकारिण इति वक्तुं शक्यते, 'वीतरागस्य जन्मादर्शनात्' इत्यसकृदुक्तत्वात् [न्यायसूत्र ३.१.२४] । तस्मादयमेव सूत्रकारोपदिष्टः पन्थाः पेशलः—'न प्रवृत्तिः प्रतिस्वघानाय हीनकले-शस्य' इति [न्यायसूत्र ४.१.६४] ।

61. शंकाकार — साभग्रीना अभावभां ते इरीथी डेवी रीते बोक्ता अने ?

नैयायिक — कर्मो पण्य सहकारीना अभावभां डेवी रीते कायने(=इणने) उत्पन्न करे ? कर्मो अंध करे छे अेभां राग वगरे सहकारीकारणो नथी अेम कडेवुं शक्य नथी, कारणु के 'वीतरागने न्जन्म थतो हेअ्यो न होवाथी' [न्यायसूत्र ३.१.२४] अेम अनेक वार कहुं छे. तेथी सूत्रकार गौतमे उपदेशेदो आ भाग' न सारो छे हे 'हीनकलेशवाणानी प्रवृत्ति पुनन्जन्मने उत्पन्न करवा समर्थ नथी' [न्यायसूत्र ४.१.६४].

62. यच्चेदमुच्यते 'ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षः' इति, तत्रोदं वक्तव्यम्— कर्मणां कीदृशो मोक्षं प्रत्यङ्गभावः ? न हि कर्मसाध्यो मोक्षः, स्वर्गादिवदनित्यत्व-प्रसङ्गात् । अपि चात्मैव स्वरूपान्वस्थितो मोक्ष इत्युच्यते । न चात्मस्वरूपं कर्मसाध्यम्, अनादिनिघनत्वेन सिद्धत्वात् ।

62. अने ज्ञान-कर्मना समुच्चयथी मोक्ष थाय छे अेम न कहुं तेनी आअतभां अे न्ख्याववुं न्इरी छे हे कर्मनेना मोक्ष प्रत्ये डेवो अंगभाव छे ? मोक्ष कर्मसाध्य नथी, कारणु के तेम मानतां मोक्ष पण्य स्वर्ग वगरेनी न्जन्म अनित्य अनी न्जवानी आपति आवे. वणी, स्वर्पभां अवस्थान पाभेदो आत्मा न मोक्ष छे अेम कडेवाय छे, अने आत्मस्वरूप कर्मसाध्य नथी कारणु के ते अनादिनिघनत्वे सिद्ध छे.

63. ननु नित्यकर्मानुष्ठाने प्रत्यवेयादिति तद्द्वारकबन्धपरिहारोपायत्वात् कर्मापि मोक्षाङ्गं स्यात् । न, संन्यासविधानस्य प्रत्यक्षोपदेशादित्युक्तत्वात् । अपरिपक्वकषायाणां शनैः शनैस्तत्परिपाकौपयिकत्वेन कर्मानुष्ठानं पारम्पर्येणापवर्गो-पाय इति तु बाढमभ्युपगम्यते । यथाऽऽह मनुः—

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । इति [२. ३८] ।

अध्यात्मविदश्च ज्ञानकाण्डौपयिकमेव क्रियाकाण्डं मन्यन्ते । साक्षात् तु

કર્મસાધ્યેऽપવર્ગે સ્વર્ગવદપાયિત્વપ્રસજ્ઞાત્, કૃતકસ્ય સર્વસ્યાનિત્યત્વાત્ । તસ્માત્ તત્ત્વજ્ઞાનમેવ મોક્ષોપાય इत्यુક્તम् ।

63. મીમાંસક — નિત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરે તો વિધન આવે, એટલે તે દ્વારા (=વિધનવારણ દ્વારા) નિત્ય કર્મ બંધના પરિહારનો ઉપાય હોઈ મોક્ષનું અંગ બને.

નૈયાયિક — ના, કારણ કે સંન્યાસવિધાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે એમ અમે કહ્યું છે જ. જેમના કષાયો પરિપક્વ થયા નથી તેમના કષાયો ધીમે ધીમે પરિપાક પામે તેમાં કર્મનુષ્ઠાન ઉપાયભૂત હોઈ, પરંપરાથી કર્મ અપવર્ગનું કારણ છે એ અમે ચોક્કસ સ્વીકારીએ છીએ; જેમકે મનુએ કહ્યું છે કે 'મહાયજ્ઞેથી અને યજ્ઞેથી આ શરીરને બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિયોગ્ય કરવામાં આવે છે' [મનુસ્મૃતિ ૨.૩૮]. અધ્યાત્મવિદો કર્મકાંડને જ્ઞાનકાંડને ઉપાય જ માને છે. જે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ કર્મ માનીએ તો સ્વર્ગની જેમ મોક્ષના નાશની આપત્તિ આવે, કારણ કે કૃતક બધું અનિત્ય હોય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે એમ કહ્યું છે.

64. યદપિ યમનિયમાદિસાધ્યજ્ઞાનાન્ક્રમૂતં કર્મજાતં, તદપિ તદજ્ઞતાં ગચ્છન્ન વાર્યતે । તત્કાર્યત્વેऽપિ યાવદ્ગુણપ્રધ્વંસામાવસ્વભાવત્વાદ્ મોક્ષસ્ય ન ક્ષયિત્વં સ્વર્ગવત્, અન્યસ્તુ ન મોક્ષ इत्यુક્તम् ।

તત્પૂર્વોક્તપ્રક્રમેણાપવર્ગ—

પ્રાપ્તેસ્તત્ત્વજ્ઞાનમેવામ્યુપાયઃ ।

કર્મ ત્વજ્ઞં તત્ર શૌચાદિ કિશ્ચિત્

કિશ્ચિત્તત્સ્યાદાત્મસંસ્કારપૂર્વમ્ ॥

64. યમ, નિયમ, વગેરેથી સાધ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અંગભૂત જે સધનાં કર્મો છે તેમને પણ મોક્ષના અંગ બનતાં કેણુ રોકી શકે ? મોક્ષ [પરંપરાથી] કર્મનું કાય' હોવા છતાં આત્માના જેટલા વિશેષ ગુણો છે તે બધાના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ મોક્ષ હોઈ મોક્ષ સ્વર્ગની જેમ ક્ષય પામતો નથી, અને ખીજે કોઈ મોક્ષ નથી, એમ અમે કહ્યું છે. તેથી પહેલાં જણાવી ગયા એ કર્મે અપવર્ગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે, કૌચ આદિ કર્મ તો મોક્ષનું ગૌણ (અર્થાત્ પરંપરાથી) કારણ છે — જે આત્માનો કંઈક કંઈક સંસ્કાર કરીને (=આત્મામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેની કંઈક કંઈક યોગ્યતા જન્માવીને) મોક્ષનું કારણ બને છે.

65. આહ—તત્ત્વજ્ઞાનમિદાનીં ચિન્ત્યતામ્ । કિંવિષયં તદપવર્ગાય કરુપતે । કુતો વા તસ્ય નિઃશ્રેયસસાધનત્વમવગતમિતિ । નન્વાત્મજ્ઞાનમપવર્ગહેતુરિતિ બહુશઃ કથિતમેવૈતદિતિ કોઽયં પ્રશ્નઃ ?

65. શંકાકાર — હવે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરો. કયા વિષયનું તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે ? તે મોક્ષનું સાધન છે એ શૈભાથી જાણ્યું ?

નૈયાયિક — આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એમ એમને ધણી વાર કહ્યું જ છે, એટલે આ પ્રશ્ન કેવો ?

66. ન, વિપ્રતિપત્તેઃ । વિપ્રવદન્તે હ્યત્ર વાદિનઃ । એક એવાયમવિદ્યાપરિકલ્પિતજીવાત્મપરમાત્મવિભાગઃ । પરમાત્મતત્ત્વજ્ઞાનાદવિદ્યાપાયે મોક્ષ ઇતિ બ્રહ્મવાદિનઃ । શબ્દાદ્વૈતનિશ્ચયાદિતિ વૈયાકરણાઃ । વિજ્ઞાનાદ્વૈતદર્શનાદિતિ શાક્યમિશ્વરઃ । પ્રકૃતિપુરુષવિવેકવિજ્ઞાનાદિતિ પારમર્ષાઃ । ઈશ્વરપ્રાણિધાનાદિતિ ચાન્યે । તદેવં કસ્મે તત્ત્વજ્ઞાનાય સ્પૃહ્યન્તુ મુમુક્ષવ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ઉચ્યતે । મિન્નાસ્તાવદાત્માન ઇતિ ગૃહ્યતામાત્મજ્ઞાનમેવ ચ નિઃશ્રેયસાન્નમિતિ ।

66. શંકાકાર — ના, મતભેદ હોવાથી આ પ્રશ્ન કર્યો છે. વાદીઓ આ વ્યાપ્તમાં જુદા જુદા મતો આપે છે. એક મત આ છે — જીવાત્મા અને પરમાત્માને ભેદ અવિદ્યાએ ઊભો કર્યો છે; પરમાત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા દૂર થતાં મોક્ષ થાય છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. શબ્દાદ્વૈતનો નિશ્ચય થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ વૈયાકરણો કહે છે. વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું દર્શન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ યૌદ્ધ ભિક્ષુઓ કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું (=ભેદનું) જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ પરમર્ષિ કપિલના અનુયાયીઓ કહે છે. ઈશ્વરપ્રાણિધાનથી મોક્ષ થાય છે એમ ખીનઓ (=પાતંજલો) કહે છે. તે આમ ક્યા તત્ત્વજ્ઞાન માટે મુમુક્ષુઓ ઇચ્છા કરે એ તમારે જણાવવું જોઈએ.

નૈયાયિક — એમ જણાવીએ છીએ. આત્માઓ જુદા જુદા અનેક છે એમ ગ્રહો અને આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ છે એમ ગ્રહો.

67. યત્ કુતસ્તસ્ય નિઃશ્રેયસસાધનત્વમવગતમિતિ, અક્ષપાદવચનાદિતિ બ્રૂમઃ । અક્ષપાદસ્તાવદિદમુપદિષ્ટવાન્ ‘આત્મજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાધિગમઃ’ ઇતિ । ન ચ નિષ્પ્રમાણકર્મર્થમેષ ઋષિરુપદિશતિ ઇતિ ભવિતવ્યમત્ર પ્રમાણેન । તત્તુ વૈદિકવિધિવાક્યમ્ ‘આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ’ ઇતિ । સ એષ તાવન્ન નિરધિકારો વિધિઃ । અધિકારરહિતસ્ય ચ વિદેઃ પ્રયોગયોગ્યત્વાભાવાદધિકારાન્વેષણમુપક્રમણીયમ્ । પરપ્રકરણપરિપઠનવિરહાન્ન નાસ્ય સમિદાદિવિધિવત્ પ્રધાનાધિકારનિવેશિત્વમ્ । અતો વિશ્વજિદધિકરણન્યાયેન સ્વર્ગકામમધિકારિણમિહ યાવદુપાદાતુમવ્યવસ્યામસ્તાવદેવ ‘ન સ પુનરાવર્તતે’ ઇત્યર્થવાદસમર્પિતેયમપુનરાવૃત્તિરેવ હૃદયપથમવતરતિ, રાત્રિસત્ર ઇવ પ્રતિષ્ઠેતિ, તામેવાસ્ય ફલત્વેન પ્રતિપદ્યામહે ।

સા ચેયં સાધ્યમાનાઽપિ રૂપાદેવ હિ શાશ્વતી ।

ચકાસ્ત્યપુનરાવૃત્તિર્ન સ્વર્ગવદપાયિની ॥

67. આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એ ક્યાંથી જાણ્યું એવો પ્રશ્ન તમે પૂછ્યો તેના

ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અક્ષપાદનાં વચનમાંથી, અક્ષપાદે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે — ‘આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧]. આ ઋષિએ નિષ્પ્રમાણક અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો છે એવું નથી, એટલે એમાં પ્રમાણ હોવું જોઈએ. તે પ્રમાણ છે વૈદિક વિધિવાક્ય — ‘આત્માને જાણવો જોઈએ.’ આ વિધિ અધિકાર વિનાની હોય નહિ કારણ કે અધિકાર વિનાની વિધિ પ્રયોગયોગ્ય હોતી નથી. તેથી આ વિધિના અધિકારને શાધવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. પરંપરાઓમાં આ વિધિનું પરિપકન ન હોય, સમિધાદિ વિધિની જેમ પ્રધાન અધિકારમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. એટલે વિશ્વજિત-અધિકારણ-ન્યાયે સ્વર્ગકામ અધિકારીને જેવો અહીં પ્રહણ કરવાનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ તેથી જ ‘તે ફરી જન્મતો નથી’ એ અર્થવાદે આપેલી અપુનરાવૃત્તિ જ મનમાં આવે છે—જેમ રત્નિસનમાં અર્થવાદશ્રુત પ્રતિષ્ઠા મનમાં આવે છે તેમ —, એટલે તે અપુનરાવૃત્તિને જ ફળરૂપે અમે જાણવીએ છીએ. અને આ અપુનરાવૃત્તિ સાધ્યમાન હોવા છતાં સ્વરૂપથી શાશ્વતી પ્રકાશે છે, તે સ્વર્ગની જેમ નાશવંત નથી.

68. નનુ દૃષ્ટપ્રયોજનાલામે સતિ અદૃષ્ટપ્રયોજનપરિકલ્પનાવસરઃ । ઇહ ચ દૃષ્ટ-મેવ પ્રયોજનમાત્મજ્ઞાનસ્ય કર્મપ્રવૃત્તિહેતુત્વમુપલભ્યતે । નિત્યેનાત્મના વિના ભૂતેષ્વે-વાચેતનેષુ શ્મશાનાવધિષુ બહુવિત્તવ્યયાયાસસાધ્યાનિ કો નામ જ્યોતિષ્ટોમાદિકર્માણ્ય-નુતિષ્ઠેદિતિ નિત્ય આત્મા પરલોકી જ્ઞાતવ્યઃ । એવં હિ નિર્વિશઙ્કઃ કર્મસુ પ્રવર્તેતેતિ ।

68. શંકાકાર — જ્યારે દૃષ્ટ પ્રયોજન પ્રાપ્ત ન હોય ત્યારે અદૃષ્ટ પ્રયોજનની કલ્પના કરવાનો અવસર છે. અહીં તો યજ્ઞકર્મરૂપ પ્રવૃત્તિમાં આત્મજ્ઞાનની હેતુતારૂપ દૃષ્ટ જ પ્રયોજન આત્મજ્ઞાનનું ઉપલબ્ધ છે. આત્મા નિત્ય ન હોય તો અચેતન ભૂતો તો શ્મશાન સુધી જ અસ્તિત્વ ધરાવે, પરિણામે ધણા ખર્ચ અને શ્રમથી સાધ્ય જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કોણ કરે ? એટલે આત્મા નિત્ય જ છે જે પરલોકમાં જાય છે એમ જાણવું જોઈએ. આમ જાણતાં, શંકારહિત થઈ માણસ યજ્ઞકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. [આમ આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજન મોક્ષપ્રાપ્તિહેતુતા નથી પણ યજ્ઞકર્મપ્રવૃત્તિહેતુતા છે].

69. તદિદમનુપપન્નમ્, અન્યત એવ સિદ્ધત્વાત્ । પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષપ્રત્યયેન જૈમિનીયૈઃ, અનુમાનમહિમ્ના ચ નૈયાયિકાદિભિરાત્મા નિત્ય ઇતિ નિશ્ચિત એવ । કિમત્ર વિધિઃ કરિષ્યતિ ? ઇતિકર્તવ્યતાકલાપોપદેશશ્ચ તદાનીમત્યન્તનિષ્પ્રયોજનઃ સ્યાત્ । અમી ચ તથા નામાતિમહાન્તો વેદગ્રન્થા ઇયત્યેવ પર્યવસિતા ઇતિ । તદિદમુપનતં સેયં મહતો વંશસ્તમ્બાલ્લૂવા નિષ્કૃષ્યતે ઇતિ । તસ્માદર્થવાદસમર્પિ-તમપુનરાવૃત્તિરૂપમેવ ફલમાત્મજ્ઞાનવિધિરવલમ્બત ઇત્યેવં કેચિત્ ।

69. અન્ય કોઈ — આ ઘટવું નથી, કારણ કે બીજી રીતે આત્માનું નિત્યત્વ પુરવાર થયું છે. પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જૈમિનિના અનુયાયીઓએ અને અનુમાનના મહિમાથી નૈયાયિક વગેરેએ આત્મા નિત્ય છે એ નિશ્ચિત કહ્યું છે. તો અહીં [‘આત્માને જાણવો જોઈએ’ એ] વિધિ શું કરશે ? [કંઈ જ નહિ.] ઉપાસના વગેરેનાં કર્મોનું પ્રતિ-પાદન કરનારા વાક્યવિશેષો તે વખતે અત્યન્ત નિષ્પ્રયોજન બની જાય અને આ અતિમહાન

વેદમન્થો આટલામાં જ પર્યાવસાન પામે. આ તે મોટા વાંસમાંથી તુચ્છ રમકડું કોરી કાઢવા જેવું આ આવી પડે છે. તેથી અર્થવાદે જણાવેલ અપુનરાવૃત્તિરૂપ ફળને જ આત્મજ્ઞાનવિધિ અવલંબે છે એમ કેટલાક કહે છે.

70. સૂક્ષ્મદર્શિનસ્ત્વાહુઃ—इयमपि महती दुर्गतिर्यदर्थवादमुखप्रेक्षित्वमस्योक्त-
मधिकारविधेः । विश्वजिति रात्रिसत्रो वा किमन्यत् क्रियताम् ? न हि विश्वजिद्-
रूपपर्यालोचनातः कश्चिदधिकारी लभ्यते इति बलात् स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा,
अर्थवादसमर्पितो वाऽवलम्ब्यते । यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः तत्र किं
कल्पनया, किमर्थवादवदनावलोकनदैन्येन वा ?

70. સૂક્ષ્મદર્શીઓ કહે છે — અધિકારવિધિ અર્થવાદની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવું એ પણ મોટી દુર્ગતિ છે. વિશ્વજિત્માં કે રાત્રિસત્રમાં ખીજું શું તમે કરો ? વિશ્વજિત્ની પર્યાલોચના દ્વારા કોઈ અધિકારી ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે ન છૂટકે કાં તે સ્વર્ગકામ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવે છે કાં તે અર્થવાદસમર્પિત અધિકારીનું અવલંબન લેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં વિધિસ્વરૂપના મહિમથી જ અધિકારી ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં કલ્પનાની શી જરૂર કે અર્થવાદના મુખ સામે જોઈ રહેવાના દૈન્યની પણ શી જરૂર ?

71. इह च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इतिवत् 'अग्नीनादधीत' इतिवद्वा कृत्येन
द्वितीयया वेप्सिततमनिर्देशात् तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते । तत्र यथाऽग्न्यर्थतयाऽऽधानवि-
धिरवगम्यमानोऽग्नीनामनेकविधपुरुषार्थौपयिककर्मकलापोपयोगात् तदर्जनेनैव कृतार्थत्वमु-
पगत इति न फलान्तरमपेक्षते, यथा वा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यक्षरग्रहणार्थत्वात्
अस्य विधेरक्षरग्रहणस्य च फलवत्कर्मावबोधद्वारेण परमपुरुषार्थत्वावधारणान्न
तदतिरिक्तधृतमधुकुल्यादिफलान्तरापेक्षित्वं, न चाध्ययनविध्यङ्गत्वं स्वमहिम्नैवेप्सित-
तमसंस्कारद्वारकाधिकारलाभात्, एवमिहाप्यपहतपाप्माद्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमेव तस्य
परमपुरुषार्थतामवबोधयन्नस्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति ।

71. અને અહીં 'સ્વાધ્યાયોઽध्येતવ્યઃ'ની જેમ કે 'અગ્નીન્ આદધીત'ની જેમ વિધ્યર્થ-
પ્રત્યય કે દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે ઇપ્સિતતમત્વનો નિર્દેશ હોઈ, આત્માનું ઇપ્સિતતમતા-
નિષ્ઠપણું અવસ્થાન પામે છે. ત્યાં જેમ અગ્નિઅર્થતાથી જણાતો આધાનવિધિ, અગ્નિઓ
અનેકવિધ પુરુષાર્થોના ઉપાયભૂત કર્મોને ઉપયોગી હોઈ, અગ્નિની પ્રાપ્તિથી જ કૃતાર્થતા
પામે છે એટલે તેને ફલાન્તરની અપેક્ષા નથી; અથવા જેમ 'સ્વાધ્યાયનું (વેદનું) અધ્યયન
કરવું' જોઈએ એ વિધિને અર્થ અક્ષરગ્રહણ હોઈ અને અક્ષરગ્રહણના ફલવત્કર્માવબોધ
દ્વારા અક્ષરગ્રહણના પરમપુરુષાર્થપણાનો નિબૂંધ થતો હોઈ, તેનાથી અતિરિક્ત ધૃતમધુકુલ્યા
વગેરે ફલાન્તરની અપેક્ષા નથી, ન તે આ વિધિ અધ્યાપનવિધિનું અંગ છે કારણ કે

પોતાના મહિમાથી જ હપ્સિનતમ સંસ્કાર દ્વારા તેને અધિકારનો લાભ થાય છે, તેમ અહીં પણ 'અપહતપાખા' વગેરે આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ તેની પરમપુરુષાર્થતાને જીજ્ઞાસી તે વિધિની(આત્મજ્ઞાનવિધિની) અન્યપ્રયોજનતાનું આપાદન કરતું નથી.

72. કશ્ચિત્ કિલ સંસ્કારવિધિઃ સંસ્ક્રિયમાણનિષ્ઠોડપિ સંસ્ક્રિયમાણપ્રયોજના-
પેક્ષયા પરમુખપ્રેક્ષી ભવતિ 'ત્રીહિન્ પ્રોક્ષતિ' इतिवत् । कश्चित्तु संस्क्रियमाणप्रयोज-
नमलभमानस्तदीप्सिततमत्वानिर्वहणात् संस्कारविधित्वमेव जहाति 'सक्तून् जुहोति'
इतिवत् । यथोक्तम्—

भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कार्यमिष्यते ।

सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते कश्चिद् ॥ इति ।

[તન્ત્રવા૦ ૨.૧.૪ પૃ૦ ૪૧૧]

72. કોઈક સંસ્કારવિધિ સંસ્કારાતી વસ્તુનિષ્ઠ હોવા છતાં સંસ્કારાતી વસ્તુના પ્રયોજનની અપેક્ષાને કારણે પરમુખપ્રેક્ષી અને છે, 'ત્રીહિન્ પ્રોક્ષતિ' એ સંસ્કારવિધિની જેમ. [ત્રીહિ પુરોકાશનું કારણ હોય ત્રીહિની ઉપયોગિતા છે અને આ ઉપયોગિતા જ તેનું સંસ્કારવિધિપણું છે.] કોઈ સંસ્કારવિધિ સંસ્કારાતી વસ્તુના પ્રયોજનને પ્રાપ્ત ન કરતો, તેના હપ્સિનતમત્વના અનિર્વહણને લીધે, સંસ્કારવિધિપણાને જ છોડી દે છે. 'સક્તૂન્ જુહોતિ' એ સંસ્કારવિધિની જેમ કહ્યું છે કે ભૂતમાં કે ભાવિમાં ઉપયોગ ધરાવતું દ્રવ્ય જ સંસ્કાર્ય તરીકે સ્વીકારાયું છે. સક્તૂઓ તે ભવિષ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાવાના નથી કે ભૂતમાં ઉપયોગમાં લેવાયા નથી.

73. यस्य तु संस्कार्यमनर्घमिव रत्नमपर्युषितमिवामृतमनस्तमितमिव चन्द्रबिम्ब-
मपरिम्लानमिव शतपत्रमस्ति कस्तर्हि तस्य प्रकरणपाठापेक्षायामर्थवादमुखप्रेक्षणेन
फलकल्पनायां वाऽभिलाषः ? अत एव न कामश्रुतिप्रयुक्तत्वमाधानस्य, न चाचा-
र्यकरणत्रिधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति । तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनाग्न्याधानविधिसमान-
योगक्षेमत्वादात्मज्ञानत्रिवेस्तत्कृतमात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते । तथाविधस्वरूप आत्मैव
परोपाधिजनितधर्मरहितोऽपवर्ग इत्युच्यते, यतः तदिदमित्थमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससा-
धनमनन्यलभ्यमिति तमेवोपदिष्टवानाचार्योऽक्षपादः । यत्तु विज्ञानसत्तात्मशब्दाद्यद्वै-
तदर्शनं तन्मिध्याज्ञानमेवेति न निःश्रेयससाधनमिति ।

73. જેને સંસ્કાર્ય વસ્તુ પોતે જ કીમતી રત્ન જેવી, તાજા અમૃત જેવી, અનસ્તમિત ચંદ્રબિંબ જેવી, તાજા ખીલેલા શતપત્ર જેવી છે, તેને પ્રકરણપાઠની અપેક્ષાને કે અર્થવાદ-
મુખપ્રેક્ષણથી ફલકલ્પનાનો અભિલાષ કેવો ? તેથી જ આધાનનું કામશ્રુતિપ્રયુક્તત્વ નથી અને અધ્યયનનું આચાર્યવિધિપ્રયુક્તત્વ નથી. તેથી, સ્વાધ્યાયાધ્યયનવિધિ અને અગ્ન્યાધાન-
વિધિની સાથે આત્મજ્ઞાનવિધિ સમાનયોગક્ષેમ ધરાવતી હોવાથી આત્મજ્ઞાનવિધિથી થયેલું

આત્મજ્ઞાન અપવર્ગ માટે છે એમ જણાય છે. તથાવિધસ્વરૂપ અને પરઉપાધિજનિતધર્મરહિત આત્મા જ અપવર્ગ કહેવાય છે, કારણ કે આ આતુ આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષતું સાધન છે અને અનન્યલભ્ય છે એમ સમજીને આત્મા અક્ષપાદે તેનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે. વિજ્ઞાનાદૈત, સત્તાદૈત, શબ્દાદૈત વગેરે અદ્વૈત દર્શન મિથ્યાજ્ઞાન જ છે, એટલે તે મોક્ષતું સાધન નથી.

74 નનુ કથમદ્વૈતદર્શનં મિથ્યા કથ્યતે તત્ ? પ્રત્યુત દ્વૈતદર્શનમવિદ્યા માયાઽપિ મિથ્યજ્ઞાનમિતિ યુક્તમ્ । તથા હિ પ્રત્યક્ષમેવ તાવન્નિપુર્ણં નિરૂપયતુ ભવાન્ । તત્ર હિ યદન્યાનપેક્ષતયા જ્ઞાગિતિ પદાર્થસ્વરૂપમવભાસતે તત્ પારમાર્થિકમિતરત્ કાર્ત્વનિકમિતિ ગમ્યતે, સદ્રૂપમેવ ચ તત્રાભિન્નમન્યનિરપેક્ષમવભાતિ । મેદસ્ત્વન્યાપેક્ષયેતિ નાક્ષજવિજ્ઞાનવિષયતામુપયાતિ, તત્ર યથા મૃદ્રૂપતાતઃ પ્રવૃત્તિ યાવત્કુમ્ભાવસ્થેત્યસ્મિન્નન્તરાલે આર્વિર્ભવતાં તિરોભવતાં ચ ઘટકપાલશકલશર્કરાકળાદીનાં કાર્યાનાં રૂપમપરમાર્થસદેવ વ્યવહારપદવીમવતરતિ । પરમાર્થતસ્તુ મૃત્તિકૈવ । યથાઽઽહુઃ ‘મૃત્તિકૈત્યેવ સત્યમ્’ ઇતિ [છાન્દોગ્ય ૬.૧.૪] । એવં તદપિ મૃત્તિકારૂપં સત્તાપેક્ષયા ન પરમાર્થસદિતિ સત્તૈવ સર્વત્ર પરમાર્થાં । તદેવ સલ્લક્ષણં બ્રહ્મેત્યાહુઃ । આગમશ્ચ ‘એકમેવાદ્વિતીયમ્’ ઇત્યાદિઃ [છાન્દોગ્ય ૬.૨.૧] અમેદમેવ દર્શયતિ ‘નેહ નાનાઽસ્તિ કિઞ્ચન । મૃત્યોસ્સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ’ ઇતિ ચ । વેદસ્ય ચ સિદ્ધેઽર્થે પ્રામાણ્યમુપવર્ણિતમેવ ભવદ્ભિઃ । ન ચ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધત્વમમેદશંસિનો વક્તુઃ શક્યમાગમસ્ય । ન હ્યન્યનિષેધે પ્રત્યક્ષં પ્રભવતિ, સ્વરૂપમાત્રગ્રહણપરિસમાપ્તવ્યાપારત્વાત્ । પરરૂપનિષેધમન્તરેણ ચ મેદસ્ય દુરૂપપાદત્વાદ્ મેદે કુળ્ઠમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ કથમમેદગ્રાહિણમાગમં વિરુદ્ધ્યાત્ ? તદુક્તમ્—

આહુર્વિઘાતુ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધુ વિપશ્ચિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ વિરુદ્ધ્યતે ॥

74. અદ્વૈત વેદાન્તી — તે અદ્વૈતદર્શનને મિથ્યા કેમ કહો છો ? ઊલટું, દ્વૈતદર્શન અવિદ્યા છે, માયા પણ છે, મિથ્યાજ્ઞાન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે — પ્રત્યક્ષને જ નિપુણ રીતે આપ નિરૂપો કારણ કે પ્રત્યક્ષમાં ખીલની અપેક્ષા રાખ્યા વિના એકાએક પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રકાશે છે તે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, ખીલું બધું કાર્ત્વનિક છે એમ સમજાય છે. પ્રત્યક્ષમાં સત્સ્વરૂપ જ અભિન્ન અને અન્યનિરપેક્ષ પ્રકાશે છે. પરંતુ ભેદ અન્યાપેક્ષ પ્રકાશે છે, એટલે ભેદ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયતાને પામતો નથી ત્યાં મૃદ્રૂપતાથી માંડી છેવટે કુંભાવસ્થા સુધીમાં વચ્ચે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતાં ઘટ, કપાલ, શકલ, શકરા, કણ વગેરે કાર્યાનું રૂપ અપરમાર્થ સત્ જ હોઈ વ્યવહારની કક્ષામાં સરી પડે છે.

પરમાર્થતઃ સત્ તેા મૃત્તિકા જ છે. કહ્યું પણ્ય છે કે 'મૃત્તિકા જ સત્ છે' [છાંદોગ્ય. ૬.૧.૪]. એ જ રીતે, તે મૃત્તિકારૂપ પણ્ય સત્તાની અપેક્ષાએ પરમાર્થસત્ નથી, સત્તા જ સર્વાત્ર પરમાર્થસત્ છે. તે સત્તાને જ સત્લક્ષણ્યુ બ્રહ્મ કહેવાયું છે. 'એક જ છે, અદ્વિતીય છે' [છાંદોગ્ય ૬.૨.૧] ઇત્યાદિ આગમ અભેદનું જ દર્શન કરાવે છે અને કહે છે કે 'અહીં કંઈ નાના નથી. જે અહીં નાના જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે'. [તે એક જ છે, અદ્વિતીય છે] એ આગમવચન સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું હોઈ અપ્રમાણ્ય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે વેદ સિદ્ધ અર્થમાં પણ્ય પ્રમાણ્ય છે એમ તમે નૈયાયિકાએ નિરૂપ્યું છે. અભેદવાચી આગમ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે એમ કહેવું શક્ય નથી અન્યનો નિષેધ કરવામાં પ્રત્યક્ષ સમર્થ નથી, કારણ કે સ્વરૂપમાત્રને ગ્રહણ કરવામાં જ તેનો વ્યાપાર પૂર્ણ થઈ જાય છે. અને પરરૂપનિષેધ વિના ભેદ દુર્ઘટ હોઈ, ભેદ ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ કુંઠ જ છે. એટલે તે પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે અભેદગ્રાહી આગમનો વિરોધ કરે ? તેથી જ કહ્યું છે કે 'બુદ્ધિમાનો પ્રત્યક્ષને વિધાયક કહે છે, નિષેધક કહેતા નથી. તેથી એકત્વપ્રતિપાદક આગમનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ કરતું નથી.'

75. નનુ યથેકમેવ બ્રહ્મ, ન દ્વિતીયં કિઞ્ચિદસ્તિ, તર્હિ તદ્ બ્રહ્મ નિત્ય-શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવત્વાત્ મુક્તમેવ આસ્તે । કેન તદ્ બદ્ધમિતિ ? કિમર્થોડયં મુમુક્ષુણાં પ્રયત્નઃ ? કુતસ્ત્યો વાડયં વિચિત્રજગદવભાસઃ ? અવિદ્યોચ્છેદાર્થો મુમુક્ષુપ્રયત્નઃ ઇતિ બ્રૂમઃ । તતસ્ત્ય એવાયં વિચિત્રજગદવભાસઃ ।

75. નૈયાયિક — જો બ્રહ્મ એક જ હોય, બીજું કંઈ હોય જ નહિ તો તે બ્રહ્મ નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધસ્વભાવવળું હોઈ, મુક્ત જ રહે. તે શેનાથી બદ્ધ છે ? મુમુક્ષુઓ શા માટે આ પ્રયત્ન કરે છે ? વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન શાના કારણે થાય છે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — અવિદ્યાનો નાશ કરવા માટે મુમુક્ષુઓ પ્રયત્ન કરે છે. અવિદ્યાને કારણે જ વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન થાય છે.

76. કેયમવિદ્યા નામ ? બ્રહ્મણો વ્યતિરિક્તા ચેત્, નાદ્વૈતમ્ । અવ્યતિરેકે તુ બ્રહ્મૈવ સા, તતો નાન્યાડસ્ત્યેષેતિ કથમુચ્છિદ્યેત ? મૈવં, વસ્તુનીદંશિ તાર્કિક-ચોદ્યાનિ ક્રમન્તે । અવિદ્યા ત્વિયમવસ્તુરૂપા માયા મિથ્યાભાસસ્વભાવાડમિઘીયતે । તત્ત્વાગ્રહણમવિદ્યા । અગ્રહણં ચ નામ કથં વસ્તુધર્મૈઃ વિકલ્પયતે ?

76. નૈયાયિક — અવિદ્યા શું છે ? જો તે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત હોય તો અદ્વૈત રહેતું નથી. જો તે બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય તો તે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી અન્ય તે છે જ નહિ, એટલે તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — ના, એવું નથી. તાર્કિકો આવા આક્ષેપો વસ્તુઓ ઉપર કરી શકે. પરંતુ આ અવિદ્યા તો અવસ્તુરૂપ છે, માયા છે, મિથ્યા અવભાસ તેનો સ્વભાવ છે, એમ કહેવાયું છે. તત્ત્વનું અગ્રહણ અવિદ્યા છે. અગ્રહણની આત્મમાં વસ્તુધર્મોને લઈ વિકલ્પો કેવી રીતે થાય ?

77. નનુ તસ્વાગ્રહણરૂપાડપિ કસ્યેયમવિદ્યા ? ન હિ બ્રહ્મણો નિત્યપ્રબુદ્ધસ્વ-
માક્ત્વાદવિદ્યા ભવતિ । અન્યસ્તુ નાસ્ત્યેવ તદાશ્રયઃ । ન ચ નિરધિકરણમેવ
મિથ્યાજ્ઞાનં ભવિતુમર્હતિ । ઉચ્યતે । જીવાત્મનામવિદ્યા, ન બ્રહ્મણઃ ।

77. નૈયાયિક — તત્ત્વના અગ્રહણરૂપ પણ આ અવિદ્યા કોને છે ? અવિદ્યા બ્રહ્મને
નથી કારણ કે તે નિત્યશુદ્ધ સ્વભાવ છે. ખીજો કોઈ અવિદ્યાનો આશ્રય છે જ નહિ. અને
અધિકરણ વિનાનું જ મિથ્યાજ્ઞાન હોવું ઘટવું નથી.

અદ્વૈતવેદાન્તી — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે,
બ્રહ્મને નથી.

78. નનુ કે તે જીવાત્માનઃ ? તેડપિં બ્રહ્મણોડન્યાનન્યતયા ચિન્ત્યા એવ ।
આઃ ! ક્ષુદ્રતાર્કિક ! સર્વત્રાનભિજ્ઞોડસિ । બ્રહ્મૈવ જીવાત્માનઃ, ન તતોડન્યે । ન હિ
દહનપિષ્ઠાદૂ મેદેનાપિ માન્તઃ સ્ફુલિન્ના અગ્નિસ્વરૂપા ન ભવન્તિ ।

78 નૈયાયિક — તે જીવાત્માઓ શું છે ? તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે
એ વિચારવું જોઈએ.

અદ્વૈતવેદાન્તી — ઓ ક્ષુદ્ર તાર્કિક ! તું સર્વત્ર અજ્ઞાની છે. બ્રહ્મ જ જીવાત્માઓ
છે, બ્રહ્મથી અન્ય તેઓ નથી. અગ્નિપિંડથી જુદા હેખાતાં સ્ફુલિંગો અગ્નિસ્વરૂપ નથી
એમ નહિ.

79. તત્ કિં બ્રહ્મણ એવાવિદ્યા ? ન ચ બ્રહ્મણોડવિદ્યા । યથા ચૈકમેવ
ઘટાઘાવરણોપહિતમેદતયા ભિન્નમિવ વિભાતિ નમઃ પટાકાશં ઘટાકાશમિતિ, તદાવ-
રણવશાદેવ ચ રજોધૂમાદિકલુષિતમપિ ભવતિ, તદાવરણવિરતી તુ ગલિતકાલુષ્યમલે તત્રૌવ
પરમે વ્યોમ્નિ લીયતે, તથૈવ ચ જીવાત્માનોડપિ અવિદ્યાપરિકલ્પિતમેદાઃ તત્કૃતમનેક-
પ્રકારકાલુષ્યમનુભવન્તિ, તદુપરમે ચ પરબ્રહ્મણિ લીયન્તે ઇતિ ।

79. નૈયાયિક — તે શું બ્રહ્મને જ અવિદ્યા છે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — બ્રહ્મને અવિદ્યા નથી. જેમ ઘટ વગેરે આવરણોથી ઊભા થયેલા
ખોટા બેદોથી એક જ આકાશ જાણે ભિન્ન ભિન્ન હોય એવું હેખાય છે — ઘટાકાશ,
પટાકાશ; વળી, તે આવરણોને લીધે જ આકાશ રજ-ધૂમ વગેરેથી કલુષિત પણ બને છે,
પરંતુ તે આવરણો હટી જતાં કાલુષ્યમય દૂર થઈ જાય છે અને કાલુષ્યમલ દૂર થઈ જતાં
તે ઘટાકાશ, પટાકાશ આદિ બેદો પરમ આકાશમાં લય પામે છે, તેવી જ રીતે જીવાત્માઓ
પણ અવિદ્યાએ બ્રહ્મમાં ઊભા કરેલા ખોટા બેદો છે, અવિદ્યાકૃત અનેક પ્રકારનું કાલુષ્ય
તે જીવાત્માઓ અનુભવે છે અને તે અવિદ્યા દૂર થતાં જીવાત્માઓ પરમ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે.

80. નન્વેવં સત્યપ્યવિદ્યાપરિકલ્પિત એષ બ્રહ્મજીવાત્મવિભાગઃ । સા ચ જીવા-
ત્મનામવિદ્યત્યુચ્યતે । તદેતદિતરેતરાશ્રયમાપદ્યતે, અવિદ્યાકલ્પનાયાં સત્યાં જીવાત્માનઃ,

જીવાત્મસુ ચ સત્સ્વવિદ્યેતિ । ભવત્વિતરેતરાશ્રયત્વમ્ । અવિદ્યાપ્રપञ्च एवायमशेषः ।
 कस्यैष दोषः ? अथ वाऽनादित्वमस्य परिहारो बीजाङ्कुरवत् भविष्यति । भवद्भिरपि
 चायमनादિरेव संसारोऽभ्युपगतः । अविद्ययैव च संसार इत्युच्यते ।

80 નૈયાયિક — આમ હોતાં જીવાત્મા અને બ્રહ્મનો આ વિભાગ (=ભેદ) અવિદ્યા-
 પરિકલ્પિત છે. અને તે અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે એમ કહેવાય છે. તેથી ઇતરેતરાશ્રયદોષ
 આવી પડે છે — અવિદ્યા વડે કલ્પના થતાં જીવાત્માઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે (અર્થાત્
 અવિદ્યાકલ્પિત જીવાત્માઓ છે) અને જીવાત્માઓ હોતાં અવિદ્યા છે.

અહૃવૈતવેદાન્તી — ભલે, ઇતરેતરાશ્રય હો આ બધો અવિદ્યાનો જ પ્રપંચ છે. એમાં
 દોષ કોનો ? અથવા, આ દોષનો પરિહાર ખીજ-અંકુરની જેમ અવિદ્યા-જીવાત્માના અના-
 દિત્વથી થશે. આપ નૈયાયિકોએ પણ આ સંસારને અનાદિ જ સ્વીકાર્યો છે અને અવિદ્યાને
 કારણે જ સંસાર છે એમ આપે કહ્યું છે.

81. નન્વનાદેરવિદ્યાયાઃ કથમુચ્છેદઃ ? કિમનાદેરુચ્છેદો ન ભવતિ શૂમે
 રૂપસ્ય ? ભવદ્ભિર્વા કથમનાદિઃ સંસાર ઉચ્છેદ્યતે ?

81. નૈયાયિક — જો અવિદ્યા અનાદિ હોય તો તેને ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?
 અહૃવૈતવેદાન્તી — શું શૂમિના અનાદિ રૂપનો (=રંગનો) ઉચ્છેદ નથી થતો ? અથવા
 આપ નૈયાયિકો અનાદિ સંસારનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરો છો ?

82. નનૂપાયે સત્યનાદિરપ્યુચ્છેદ્યતે । અદ્વૈતવાદિનાં તુ કસ્તદુચ્છે-
 દોપાયઃ ? અવિદ્યૈવેતિ બ્રૂમઃ । શ્રવણમનનનિદિધ્યાસનાદિરપ્યવિદ્યૈવ । સા ત્વમ્યસ્યમાના
 સતી અવિદ્યાન્તરમુત્સાદયતિ સ્વયમપ્યુત્સીદતિ, યથા પયઃ પયો જરયતિ સ્વયં ચ જીર્યતિ,
 વિષં વિષાન્તરં શમયતિ સ્વયં ચ શામ્યતિ, યથા વા દ્રવ્યાન્તરરજઃ ક્ષિપ્તં રજઃકલ્પ-
 પિતેઽમ્ભસિ તચ્ચાત્માનં ચ સંહૃત્ય સ્વચ્છમમ્બુ કરોતિ । તદેવમિયમવિદ્યૈવાવિદ્યાન્તરમુ-
 ચ્છિન્દન્તી અવિદ્યોચ્છેદોપાયતાં પ્રતિપદ્યતે ।

82. નૈયાયિક — ઉપાય હોય તો અનાદિનો પણ ઉચ્છેદ થાય છે. અહૃવૈતવેદાન્તીએના
 મતમાં અવિદ્યાના ઉચ્છેદનો ઉપાય શો છે ?

અહૃવૈતવેદાન્તી — અવિદ્યા જ ઉપાય છે એમ એમ કહીએ છીએ. શ્રવણ, મનન,
 નિદિધ્યાસન વગેરે પણ અવિદ્યા જ છે. તે શ્રવણાદિરૂપ અવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં તે
 શ્રવણાદિરૂપ અવિદ્યા અવિદ્યાન્તરનો નાશ કરે છે અને પોતે પણ નાશ પામે છે. દૂધ દૂધને
 પચાવે છે અને સ્વયં પચે છે. વિષ વિષાન્તરનું શમન કરે છે અને પોતે પણ શમે છે.
 અથવા દ્રવ્યાન્તરની રજ રજકલ્પિત પાણીમાં નાંખતાં પેલી રજને અને પોતાને એકઠી
 કરીને પાણીને સ્વચ્છ કરે છે. એ જ રીતે આ અવિદ્યા જ અવિદ્યાન્તરનો ઉચ્છેદ કરતી
 અવિદ્યાના ઉચ્છેદનો ઉપાય અને છે.

83. નનુ સ્વરૂપેણાસત્યૈવેયમવિદ્યા કથં સત્યકાર્યં કુર્યાત્ ? ઉચ્યતે—

જીવો નિત્યશુદ્ધ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોઈ જીવોમાં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ? ૩૬૫

અસત્યાદપિ સત્યાર્થસમ્પત્તિરુપપત્સ્યતે ।

માયાસર્પાદયો દૃષ્ટાઃ સત્યપ્રલયહેતવઃ ॥

રેસ્લાગકારાદયશ્ચાસત્યાઃ સત્યાર્થપ્રતીત્યુપાયા દૃશ્યન્તે ।

8૩. નૈયાયિક — આ અવિદ્યા સ્વરૂપથી અસત્ય જ છે તો તે કેવી રીતે સત્યકાર્યને કરે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — અસત્યમાંથી પણ સત્યાર્થસમ્પત્તિ ઘટે છે. માયાસર્પ વગેરેને સત્યમૃત્યુના કારણે બનતા દેખ્યા છે. રેખા, ગકાર વગેરે અસત્ય છે છતાં તેઓ સત્યાર્થના જ્ઞાનના ઉપાયો બનતાં દેખાય છે.

84. સ્વરૂપેણ સત્યાસ્તે ઇતિ ચેત્ , કિં તેન ક્રિયતે ? ગકારાદિત્વેન હિ તે પ્રતિપાદકાઃ, તત્ત્વૈષામસત્યમિતિ ।

84. નૈયાયિક — રેખા, ગકાર વગેરે સ્વરૂપથી સત્ છે.

અદ્વૈતવેદાન્તી — તે સ્વરૂપ શું કરે છે ? [કંઈ જ નહિ]. ગકાર આદિ રૂપે તેઓ પ્રતિપાદક છે અને તે ગકાર આદિ રૂપ તો તેમનું અસત્ રૂપ છે.

85. નનુ બ્રહ્મણો નિત્યશુદ્ધત્વાત્ જીવાનાં ચ તતોડનન્યત્વાત્ કથં તેષ્વવિદ્યાડવ-કાશં લભતે ? પરિહૃતમેતદ્ ઘટાકાશદૃષ્ટાન્તોપવર્ણનેનૈવ । અપિ ચ યથા વિશુદ્ધ-મપિવદનચિન્મ્બમમ્બુમણિકૃપાણદર્પણાણુપાઘિવશેન શ્યામદીર્ઘસ્થૂલાદિરૂપમપારમાર્થિકમેવ દર્શયતિ તથા બ્રહ્મણસ્તદભાવેડપિ જીવેષુ તદવકાશ ઇતિ ।

85. નૈયાયિક — બ્રહ્મ તો નિત્ય શુદ્ધ હોઈ અને જીવો તેનાથી અભિન્ન હોઈ, જીવોમાં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ? [ન જ પામે.]

અદ્વૈતવેદાન્તી — ઘટાકાશના દૃષ્ટાન્તના વર્ણન દ્વારા આ દોષને પરિહાર અમે કરી દીધો છે. વર્ણા જેમ વિશુદ્ધ મુખબિંબ પણ પાણી, મણિ, તલવાર, દર્પણ આદિ વશે શ્યામ, દીર્ઘ, સ્થૂલ, આદિ અપારમાર્થિક રૂપ જ દર્શાવે છે, તેમ બ્રહ્મને અવિદ્યા ન હોવા છતાં જીવમાં તેને (=અવિદ્યાને) અવકાશ છે. [વિશુદ્ધ બ્રહ્મનાં પ્રતિબિંબો ભિન્ન સંસ્કાર અને ભિન્ન કલ્પેશો ધરાવતાં ચિત્તોમાં પડતાં, ચિત્તમાધ્યમભેદે ભિન્ન ભિન્ન અપારમાર્થિક રૂપ દર્શાવે છે. વિશુદ્ધ બ્રહ્મનાં ચિત્તમાં પડતાં આ અપારમાર્થિક પ્રતિબિંબો જ જીવો છે.]

86 નનુ પરમાત્મનો અનન્યત્વાત્ જીવાનામપ્યન્યોન્યમનન્યત્વમિત્યેકસ્મિન્ બદ્ધે મુક્તે વા સર્વે બદ્ધાઃ મુક્તા વા સ્યુઃ । અયિ કુતર્કકલુષિતમતે ! કથં બોધ્ય-માનોડપિ ન બુધ્યસે ? ઘટાકાશે ઘટમજ્ઞાત્ પરમાકાશપ્રતિષ્ઠે જાતે ન પટા-કાશોડપિ તથા ભવતિ । એકસ્યાપિ જીવાત્મન ઉપાધિમેદાત્ સુખદુઃખાનુભવભેદો દૃશ્યતે ‘પાદે મે વેદના’ ‘શિરસિ મે વેદના’ ઇતિ । તીવ્રતરતરણિતાપોપનતાતનુતરક્લમસ્ય ચ યત્રૈવ શરીરાવયવે શિશિરહરિચન્દનપદ્મસ્થાસકમુપરચયતિ પરિજનસ્તત્રૈવ તદ્દુઃખો-

પરમાનુભવો નેતરત્રેતિ । એવમેકસ્મિન્નપિ પરમાત્મનિ કલ્પનામાત્રપ્રતિષ્ઠેષ્વપિ જીવા-
ત્મસુ બદ્ધમુક્તવ્યવસ્થા સિદ્ધ્યત્યેવેતિ એકાત્મવાદ એવાયમાગમાનુગુણ ઉપગન્તું યુક્તઃ,
નાનન્ત્યમાત્મનામ્ ।

બ્રહ્મદર્શનમેવાતો નિઃશ્રેયસનિબન્ધનમ્ ।

મેદદર્શનમૂઢાનાં સંસારવિરતિઃ કુતઃ ॥ ઇતિ ।

86 નૈયાયિક — પરમાત્માથી જીવો અનન્ય હોવાથી, જીવો પણ અન્યોન્ય અનન્ય
છે, એટલે એક બદ્ધ થતાં કે મુક્ત થતાં બધા બદ્ધ થાય કે મુક્ત થાય.

અદ્વૈતવેદાન્તી — ઓ કુતક કલુષિતમતિ ! કેમ સમજાવવા છતાં સમજતો નથી ?
ઘટકાશની આપતમાં ઘટ લાગી જતાં પરમાકાશમાં ઘટકાશ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે, [પરંતુ
તે વખતે] પરમાકાશ પણ પરમાકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થતું નથી. એક જ જીવને પણ ઉપાધિ-
ભેદે સુખદુઃખના અનુભવોનો ભેદ થતો દેખાય છે — ‘મને પગે વેદના થાય છે’ ‘મને માથામાં
વેદના થાય છે’ એમ. તીવતર સૂર્યતાપને કારણે અત્યંત વ્યાકુળ બનેલા માણસના જે શરીરા-
વયવ ઉપર સેવકો શિશિરહરિચંદનનો લેપ કરે છે ત્યાં જ તાપજનિત દુઃખના ઉપરમનો
અનુભવ થાય છે. અન્યત્ર થતો નથી તેવી જ રીતે, એક પરમાત્મામાં કલ્પનામાત્રથી પ્રતિષ્ઠિત
જીવાત્માઓમાં બદ્ધમુક્તવ્યવસ્થા ઘટે છે જ. એટલે આગમસંમત એકાત્મવાદને જ સ્વીકારવો
ચોગ્ય છે. અનન્ત આત્માઓને સ્વીકારવા ચોગ્ય નથી. તેથી બ્રહ્મદર્શન જ નિઃશ્રેયસનું કારણ
છે. ભેદદર્શનથી મૂઢોને સંસારનો ઉપરમ (=નાશ) ક્યાંથી થાય ?

87. અત્રાભિધીયતે । કપટનાટકરહસ્યપ્રક્રિયાકૂર્ચોપરચને તદનુગુણદષ્ટાન્તપર-
મ્પરોપપાદને ચ કિમુચ્યતે પરં કૌશલં ભવતામ્ ! પ્રમાણવૃત્તનિરૂપણે તુ તપસ્વિન
એવ ભવન્તઃ । તથા હિ—મેદસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વાત્ કિમયમમેદામ્યુપગમો ભવતામ્,
ઉત સ્વિદમેદસ્યૈવ પ્રમાણસિદ્ધત્વાદિતિ ? દ્વયમપિ નાસ્તિ । પ્રત્યક્ષાદીનિ હિ સર્વા-
ણ્યેવ મેદપ્રતિષ્ઠાનિ પ્રમાણાનિ । યત્ તાવદ્ મેદસ્ય પરાપેક્ષત્વાત્ અક્ષજ્ઞાનગમ્યતા
નાસ્તીતિ તદ્યુક્તમ્, અમેદસ્ય સુતરાં પરાપેક્ષત્વાત્ । મૃત્પિણ્ડાત્ પ્રમૃત્તિ
ઘટકર્પરચૂર્ણપર્યન્તકાર્યપરમ્પરાપરિચ્છેદે તદનુગતમૃદ્ભૂપતાગ્રહણે ચ સતિ મૃદસ્તદમિ-
ન્નરૂપત્વમવધાર્યતે, નાન્યથા । મિક્ષવચ્ચાચક્ષતે ચાક્ષુષં વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણગ્રાહિ, નામેદ-
વિષયમ્, અમેદસ્ય પરાપેક્ષત્વાદિતિ ।

87. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. કપટનાટકની રહસ્યપૂજા
પ્રક્રિયાઓ સ્વવામાં અને તેમને અનુરૂપ દષ્ટાન્તોની હારમાળા રજૂ કરવામાં, શું ક્ષીએ ?,
આપનું પરમ કૌશલ છે. પરંતુ પ્રમાણવૃત્તના નિરૂપણમાં તો આપ બિચારા જ છો. તે
આ પ્રમાણે — ભેદ પ્રમાણબાધિત હોવાથી શું આપે અભેદનો સ્વીકાર કર્યો છે કે અભેદ જ
પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી આપે અભેદનો સ્વીકાર કર્યો છે ? બંને વિરૂપો ઘટતા નથી, કારણ
કે પ્રત્યક્ષ આદિ બધાં પ્રમાણોનો પાયો ભેદ છે. ભેદ પરાપેક્ષ હોય તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય
નથી એમ તમે જે કહ્યું તે બરાબર નથી, કારણ કે અભેદ પણ સુતરાં પરાપેક્ષ છે. મૃત્પિંડથી

માંડી ઘટ, કર્પર, ચૂર્ણ સુધીનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થતાં અને તે કાર્યો તેમનામાં અનુગત મૂદ્ધનું સ્વરૂપ ધરાવે છે એવું જ્ઞાન થતાં મૂદ્ધી તેઓ અલિન્ન છે એવો નિશ્ચય થાય, અન્યથા ન થાય. ઔદ્ધ લિક્ષુઓ તે કહે છે કે ચાક્ષુષ જ્ઞાન વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણનું ગ્રહણ કરે છે, અબેદનું ગ્રહણ કરતું નથી કારણ કે અબેદ પરાપેક્ષા છે.

88. અયમસ્માદન્ય ઇતીયં પરાપેક્ષા પ્રતીતિરિતિ ચેત્, અયમસ્મિન્નનુસ્યૂત ઇતીયમપિ પરાપેક્ષૈવ । તદ્વ્રભવાંશ્ચ ભિક્ષવશ્ચ દ્વાવપિ દુર્ગ્રહોપહતૌ । મેદામેદગ્રહણ-નિપુણમક્ષજમિતિ પરીક્ષિતમેતદ્વિસ્તરતઃ સામાન્યચિન્તાયામ્ । અડ્ગુલિચતુષ્ટયં હિ પ્રતિ-ભાસમાનમિતરેતરવિવિક્તરૂપમપ્યનુગતરૂપમપિ પ્રકાશતે ઇત્યુક્તમ્ ।

વ્યાવૃત્તિરનુવૃત્તિર્વા પરાપેક્ષાઽસ્તુ વસ્તુષુ ।

અસંક્રીર્ણસ્વભાવા હિ ભાવા માન્ત્યક્ષબુદ્ધિષુ ॥

88. અદ્વૈતવેદાન્તી — ‘આ આનાથી અન્ય છે’ એવી પ્રતીતિ પરની અપેક્ષા રાખનારી છે.

નૈયાયિક — ‘આ આમાં અનુસ્યૂત છે’ એવી આ પ્રતીતિ પણ પરની અપેક્ષા રાખનારી જ છે. તેથી અહીં આપ અને ઔદ્ધ લિક્ષુઓ અને મિથ્યા સ્વીકારથી ઉપહત છો. પ્રત્યક્ષ બેદ અને અબેદ અનેના ગ્રહણમાં નિપુણ છે એ અમે સામાન્યની વિચારણામાં વિસ્તારથી પરીક્ષ્યું છે. પ્રતિભાસતું અંગુલિચતુષ્ટય ઇતરેતરવિવિક્ત રૂપને અને અનુગત રૂપને પણ પ્રકાશે છે એમ અમે કહ્યું છે. વસ્તુઓમાં વ્યાવૃત્તિ કે અનુવૃત્તિ પરાપેક્ષા ભલે હો પરંતુ અસંકીર્ણસ્વભાવવાળા (=એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત સ્વભાવવાળા) ભાવો (=વસ્તુઓ) તે પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનોમાં પ્રકાશે છે.

89. યદપ્યુક્તમ્ — ‘આહુર્વિઘાત્ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ધૃ’ ઇતિ, તદપ્યસાધુ । વિઘાત્ ઇતિ કોઽર્થઃ ? ઇદમપિ —

વસ્તુસ્વરૂપં ગૃહ્ણાતિ નાન્યરૂપં નિષેધતિ ।

પ્રત્યક્ષમિતિ ચેન્મૈવમ્ જ્ઞાનં તર્હિં ન તદ્ ભવેત્ ॥

અન્યરૂપનિષેધમન્તરેણ તત્સ્વરૂપપરિચ્છેદસ્યાપ્યસમ્પત્તેઃ । પીતાદિવ્યવચ્છિન્નં હિ નીલં નીલમિતિ ગૃહીતં ભવતિ, નેતરથા । તથા ચાહ — ‘તત્ પરિચ્છિનન્તિ અન્યદ્ વ્યવ-ચ્છિનન્તિ’ ઇતિ । ભાવવદ્ભાવમપિ પ્રહીતું પ્રભવતિ પ્રત્યક્ષમિતિ ચ સાધિતમસ્માભિરેવૈત્ । તસ્માદિતરેતરવિવિક્તપદાર્થસ્વરૂપગ્રાહિત્વાન્નામેદવિષયં પ્રત્યક્ષમ્ ।

89. ‘પ્રત્યક્ષને વિધાયક કહ્યું છે, તે નિષેધક નથી’ એમ આપે જે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. ‘વિધાયક (=વિઘાત્)’નો શો અર્થ છે ? પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે, અન્ય રૂપને નિષેધ કરતું નથી એવો અર્થ જે હોય તે અમે કહીએ છીએ કે એવું નથી, કારણ કે એવું હોય તે જ્ઞાન જ ન થાય. [કેમ ?] કારણ કે અન્યના રૂપના નિષેધ વિના તેના સ્વ-રૂપનું જ્ઞાન પણ થતું નથી. પીત આદિથી વ્યવચ્છિત (=વ્યાવૃત્ત) નીલ વસ્તુ ‘નીલ’

એમ ગૃહીત થાય છે, અન્યથા 'નીલ' એમ ગૃહીત થતી નથી. અને કહ્યું પણ છે કે 'તેને જાણે છે, અન્યનો વ્યવરછેદ (=વ્યાવૃત્તિ) કરે છે'. ભાવની જેમ અભાવને ગ્રહણ કરવા પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે એ અમે સિદ્ધ કર્યું છે જ. તેથી ઇતરેતરવિવિક્ત પદાર્થના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરતું હોઇ, પ્રત્યક્ષનો વિષય કેવળ અબોદ નથી.

૧૦. શબ્દાનુમાનયોસ્તુ સમ્બન્ધપ્રહણાઘીનસ્વવિષયવ્યાપારયોર્મેદમન્તરેણ સ્વરૂપ-મેવ નાવકરપતે इति तावुभावपि भेदविषयावेन। विशेषविषयत्वाभावेऽपि लिङ्गिसामान्यस्य तदितरविलक्षणस्य परिच्छेदात् भेदविषयमनुમાનम् । शब्दस्य पदात्मनः तद्वदा-दिवाच्यभेदरूपस्य तु परस्परोपरक्तपदार्थपुञ्जस्वभावः इतरपदार्थविशेषितान्यतम-पदार्थरूपो वा वाक्यार्थो विषय इति पूर्वमेव निरूपितम् । अतः सर्वथा न भेदस्य प्रमाणबाधितत्वम् ।

૧૦. શબ્દ અને અનુમાનનો વિષયને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર સંબંધગ્રહણાઘીન છે, એટલે બોદ વિના તેમનું સ્વરૂપ જ ધટતું નથી. તેથી તે અન્યનો વિષય બોદ જ છે. અનુમાનનો વિષય વિશેષ ન હોવા છતાં વિશેષથી ઇતર એવા વિલક્ષણ લિંગીસામાન્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી થતું હોવાથી અનુમાનનો વિષય બોદ છે.

પદાત્મા શબ્દનો તદ્દત્ વગેરે વાચ્યબોદરૂપ પદાર્થ વિષય છે પરસ્પર ઉપરક્રત પદાર્થો વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ છે, અથવા ઇતરપદાર્થવિશેષિત અન્યતમ પદાર્થ વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ છે. આવો વાક્યાર્થ વાક્યનો છે એમ અમે પહેલાં જ નિરૂપ્યું છે. તેથી કોઈ પણ રીતે બોદ પ્રમાણબાધિત નથી.

૧૧. નાપ્યભેદગ્રાહિ કિञ्चन પ્રમાણમસ્તિ યથોક્તેનૈવ ન્યાયેન । યસ્ત્વાગમઃ પઠિતઃ 'એકમેવાદ્વિતીયમ્, નેહ નાનાસ્તિ કિञ્ચન' इत्यादिः, तस्यार्थवादत्वान्न यथाश्रुत एवार्थो प्रहीतव्यः ।

૧૧. ઉપર જાણાવ્યા મુજબના જ ન્યાયે કોઈ પ્રમાણ [કેવળ] અબોદગ્રાહી નથી. 'એક જ અદ્વિતીય છે' 'અહીં નાના કંઈ નથી' વગેરે પઠિત આગમવાક્યો અર્થવાદરૂપ હોઇ તેમને યથાશ્રુત જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ન જોઈએ.

૧૨. નનુ સિદ્ધેऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यमभ्युपगतमेव भवद्भिः । वाढमभ्युपगतं, किन्तु 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः' इत्येवमादीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थामिघायिना-मर्थवादानां मुख्यां वृत्तिमपहाय गौण्या वृत्त्या व्याख्यानमाश्रितम् । एवमिदमपि वचनम् इतरप्रमाणविरुद्धमर्थमभिदधत् अन्यथा व्याख्यायते । ये तु प्रमाणान्तर-विरुद्धार्थानुवादिनो न भवन्त्यर्थवादास्तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्येवमादीनाम् । तस्मात् सुखदुःखाद्यवस्थाभेदेऽपि नावस्थानुरात्मनो भेदः, देहेन्द्रियादिनानात्वेऽपि वा न तस्य नानात्वमित्येवं यथाकथञ्चिदयमर्थवादो योजनीयः । अमेदोपदेशी तु तत्परः शब्दो विधिरूप इह नास्त्येव । एवमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः ।

૧૨. અદ્વૈતવેદાન્તી — સિદ્ધ અર્થમાં પણ વેદનું પ્રામાણ્ય આપે સ્વીકાર્યું જ છે.

નૈયાયિક — હા, સ્વીકાયું છે. પરંતુ 'અગ્નિના કુમાડાને જ દિવસે તેણે જ્નેયો, અગ્નિને ન જ્નેઈ' આવા પ્રત્યક્ષ આદિથી વિરુદ્ધ અર્થનું અભિધાન કરતા અર્થવાદોની મુખ્યવૃત્તિને છોડી ગૌણી વૃત્તિ વડે તેમનું વ્યાખ્યાન કરવાનું અમે સ્વીકાયું છે. એ જ રીતે, ઈતરપ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું અભિધાન કરતા આ વચનને પણ અમે અન્યથા સમજાવીએ છીએ.

પરંતુ જે અર્થવાદો પ્રમાણાન્તરથી વિરુદ્ધ અર્થને ન જણાવતા હોય તેઓનું સ્વરૂપમાં પ્રામાણ્ય છે, જેમકે 'વાયુ ક્ષેપિષ્ઠ દેવતા છે' આદિ અર્થવાદો.

તેથી, સુખ, દુઃખ અવસ્થાબેદે પણ અવસ્થાવાન આત્માનો બેદ થતો નથી; ઇન્દ્રિય, આદિનું નાનાત્વ હોવા છતાં આત્માનું નાનાત્વ થતું નથી — આમ બંધ બેસે તેમ આ અર્થવાદને યોગ્યો જ્નેઈએ. અબેદોપદેશી, અબેદપરક વિધિરૂપ શબ્દ તો અહીં છે જ નહિ. આમ આમમના બંને પણ અદ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી.

૭૨. યત્ પુનરવિદ્યાદિમેદચોદમાશક્કયાશક્કય પરિહતં તત્રાશક્કા સાઘીયસી, સમાધાનં તુ ન પેશલમ્ । તત્ત્વાન્યત્વામ્યામનિર્વચનીયેયમવિદ્યેતિ કોડર્થઃ ?

અનાદિના પ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તાઽઽવરણક્ષમા ।

યત્નોચ્છેદ્યાઽપ્યવિદ્યેયમસતી કથ્યતે કથમ્ ॥

૭૩. વળી, અવિદ્યા વગેરેના બેદ અંગે ઉઠાવવામાં આવેલા વાંધાને તમે આશંકા કરી કરીને દૂર કર્યો. ત્યાં તમે કરેલી આશંકાઓ વધારે સારી છે, તેમનું તમે કરેલું સમાધાન આરું નથી. બ્રહ્મ(=સત્)થી અવિદ્યા ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિકલ્પો ઊભા કરી વિચારતાં તે અનિર્વચનીય છે એમ તમે કહ્યું; એનો શો અર્થ ? અનાદિ પ્રવાહથી ચાલતી આવેલી, આવરણ કરવાને સમર્થ, પ્રયત્નપૂર્વક નાશ્ય આ અવિદ્યાને અસત્ કેવી રીતે કહી શકાય ?

૭૪. અસ્તિત્વે ક એનામુચ્છેદ્યાદિતિ ચેત્, કાતરસન્ત્રાસોડર્થં । સતામેવ હિ વૃક્ષાદીનામુચ્છેદો દૃશ્યતે, નાસતાં શશવિષાણાદીનામ્ । તદિયમુચ્છેદત્વાદવિદ્યા નિત્યા મા ભૂત્, સતી તુ ભવત્યેવ ।

નિત્યં ન શક્યમુચ્છેત્તું સદનિત્યં તુ શક્યતે ।

અસન્નવમન્યદન્યા ચ પદાર્થાનામનિત્યતા ॥

૭૪. અદ્વૈતવેદાન્તી — અવિદ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો એનો ઉચ્છેદ કોણ કરે ?

નૈયાયિક — આવા પ્રશ્નથી તો ખાયલો અકળાય. અસ્તિત્વ ધરાવનાર વૃક્ષોનો જ ઉચ્છેદ થતો જોવાય છે, અસત્ શશવિષાણુ આદિનો ઉચ્છેદ થતો દેખાતો નથી. તેથી ઉચ્છેદ હોવાથી અવિદ્યા નિત્ય ન હોય પણ સત્ તો હોય જ. નિત્યનો ઉચ્છેદ કરવો શક્ય નથી, પરંતુ સત્નું અનિત્ય હોવું શક્ય છે. અસત્ત્વ જુદી વસ્તુ છે અને પદાર્થોની અનિત્યતા એ જુદી વસ્તુ છે.

95. ન ચ તત્વાપ્રહણમાત્રમવિદ્યા, સંશયવિપર્યયાવપ્યવિદ્યૈવ, તૌ ચ ભાવ-
સ્વભાવત્વાત્ કથમસન્તૌ ભવેતામ્ ? પ્રહણપ્રાગભાવોઽપિ નાસન્નિતિ શક્યતે વક્તુમ્,
અભાવસ્યાપ્યસ્તિત્વસમર્થનાદિતિ સર્વથા નાસતી અવિદ્યા ।

અસત્ત્વે ચ નિષિદ્ધેઽસ્યાસ્સત્ત્વમેવ બલાદ્ભવેત્ ।

સદસદ્વ્યતિરિક્તો હિ રાશિરત્યન્તદુર્લભઃ ॥

સત્ત્વે ચ દ્વિતીયાયા અવિદ્યાયા ભવાન્નાદ્વૈતમ્ ।

યત્તુ બ્રહ્મણઃ સતતપ્રબુદ્ધત્વાદવિદ્યાક્ષેત્રતા નેતિ જીવાનામવિદ્યાસ્પદત્વમભિહિતમ્,
અવિદ્યોપરમે ચ બ્રહ્મણિ પરમે ત એવ ઘટાકાશવલ્લીયન્તે इति, તદપિ ન ચતુરમ્મમ્,
આકાશાવચ્છેદહેતોર્ઘટાદર્ઘટમાનત્વાત્, અવિદ્યાયાસ્ત્વસત્ત્વાત્ તત્કૃતઃ પરમાત્મનોઽવચ્છેદ
इति વિષમો દૃષ્ટાન્તઃ । અવચ્છેદકાભાવાચ્ચ જીવવિભાગકલ્પનાઽપિ નિરવકાશૈવ ।

95. તત્ત્વનું અપ્રહણ્યમાત્ર અવિદ્યા નથી. સંશય અને વિપર્યય પણ અવિદ્યા જ છે.
સંશય અને વિપર્યય ભાવસ્વભાવ હોઈ, તેઓ કેવી રીતે અસત્ અને ? પ્રહણના પ્રાગભાવને
અસત્ કહેવો શક્ય નથી કારણ કે અમે તો અભાવના ય અસ્તિત્વનું સમર્થન કરીએ છીએ.
એટલે અવિદ્યા સર્વથા અસત્ નથી. તેના અસત્ત્વનો નિષેધ થતાં ન છૂટકે તેનું સત્ત્વ જ
થાય. સત્ અને અસત્થી અતિરિક્ત ત્રીજો રાશિ અત્યન્ત દુર્લભ છે અવિદ્યા સત્ હોય
તો દ્વિતીય અવિદ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ અદ્વૈત રહેતું નથી. બ્રહ્મ સતત પ્રબુદ્ધ હોઈ,
તે અવિદ્યાનું ક્ષેત્ર નથી; એટલે જીવોને અવિદ્યાના પાત્ર કલા છે, અને અવિદ્યાનો ઉપરમ
થતાં ઘટાકાશની જેમ તે જીવો પરમ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ યોગ્ય
નથી કારણ કે આકાશના અવચ્છેદનું કારણ ઘટ વગેરે સત્ છે પરંતુ પરમાત્માના (=બ્રહ્મના)
અવચ્છેદનું કારણ અવિદ્યા તો અસત્ છે, એટલે ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે અને
અવચ્છેદનો અભાવ હોવાથી જીવવિભાગની કલ્પનાને કોઈ અવકાશ નથી જ.

96. યચ્ચેતરેતરાશ્રયત્વં પરિહર્તુમનાદિત્વમાવેદિતમવિદ્યાયાસ્તત્ર બીજાડ્કુરવત્
વાઘન્તરોપગતસંસારવચ્ચ તસ્યાઃ સત્યત્વમેવ સ્યાત્ । અનાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તત્વે સત્ત્વે
ચાસ્યાઃ પ્રતિકૂલહેત્વન્તરોપનિપાતકૃતમપાકરણમુચિતમ્ । એકાત્મવાદિનાં તુ તદતિ-
દુર્ઘટમિત્યનિર્મોક્ષ એવ સ્યાત્ । યથાહ મદ્ઃ—

સ્વાભાવિકીમવિદ્યાં ચ નોચ્છેતું કશ્ચિદર્હતિ ।

વિલક્ષણોપપાતે હિ નશ્યેત્ સ્વાભાવિકં ક્વચિત્ ॥

ન ત્વેકાત્મામ્યુપાયનાં હેતુરસ્તિ વિલક્ષણઃ ॥ इति ॥

[શ્લો. વા. સંબંધા, ૮૫-૮૬]

96. ઈતરેતરાશ્રયદોષનો પરિહાર કરવા આપે અવિદ્યાના અનાદિત્વની જે વાત કરી
ત્યાં બીજાડ્કુરની જેમ અને અન્ય વાદીઓએ સ્વીકારેલા સંસારની જેમ અવિદ્યા પણ સત્

न थाय. अविद्या अनादि प्रवाहथी यासी आवती होय अने सत् होय तो प्रतिकूल यीन्जे हेतु अेकाअेक आवी तेने दूर करे अये उच्यिन छे. परंतु अेकात्मवादीअेनी आप्ततमां तो आ अयंत दुष्ट छे, अेटले मोक्ष न थाय. कुमारिल लहे कथुं छे के 'स्वाभाविक अविद्यानो नाश करवाने भाटे कोछ लायक नथी. विरोधी लक्ष्युवाणी वस्तु अेकाअेक आवी पडतां केटलीक वार स्वाभाविक होय तेनो पणु नाश थाय. परंतु अेकभात्र आत्मानो न स्वीकार करनार आत्माह्वेतवादीअेने त्यां तो विरोधी लक्ष्यु धरावतो कोछ हेतु न नथी [श्लो. वा. सं'अंधाक्षेपपरिहार ८५-८६]

97. यत् पुनरविद्यैवाविद्योपाय इत्यत्र दृष्टान्तपरम्परोद्घाटनं कृतम्, तदपि क्लेशाय, नार्थसिद्धये, सर्वत्रोपायस्य स्वरूपेण सत्त्वात्, असतः खपुष्पादेरुपायत्वाभावात् । रेखागकारादीनां तु वर्णरूपतया सत्त्वं यद्यपि नास्ति तथापि स्वरूपतो विद्यत एव ।

97. वणी, अविद्या न अविद्यानो उपाय छे अये रणूआतमां आपे दृष्टान्तोनी हारभाणा दर्शावी ते पणु क्लेशकर छे, अर्थनी सिद्धि करनार नथी, कारणु के सर्वात्र उपाय पोते स्वइपथी सत् होय छे, स्वइपथी असत् आकाशकुसुम वगेरे कशाना उपाय अनता नथी. रेखा, गकार वगेरे वणुंइपे जे के सत् नथी तेम छतां स्वइपथी तो तेअो सत् छे न.

98. ननु गकारोऽयमिति गृह्यमाणः स रेखासन्निवेशोऽर्थप्रत्यायको भवति, न चासौ तेन रूपेणास्ति । मैवम्, स्वरूपेण सतोऽर्थस्य रूपान्तरेणापि गृह्यमाणस्य कूटकार्पापणादेरिव व्यवहारहेतुता दृश्यते च युक्ता च । यस्तु स्वरूपत एव नास्ति न तस्य स्वात्मना परात्मना वा व्यवहाराङ्गता समस्ति । रेखासन्निवेशश्च स्वरूपेण सन्निति वर्णात्मत्वेनासन्नपि तत्कार्याय पर्याप्तुयात् । नत्वयमविद्यायां न्यायः, स्वरूपासत्त्वात् तस्याः । सर्पादौ तु सर्पादिस्वरूपवत् तज्ज्ञानस्यापि तत्कार्यत्वमवगतम् । अत एव शङ्काविषस्यापि स्वशास्त्रेषु चिकित्सामुपदिशन्ति । एवं वनगुहाकुहरादेष निःसृतः केसरी सरोषमित एवाभिवर्तते इत्यसत्येऽप्युक्ते यत् भीरूणां पलायनादि शूराणां च सोत्साहमायुधोद्यमनादि सत्यं कार्यमुपलभ्यते तत्र सिंहज्ञानस्य तत्कार्यत्वात् नासत् एवोपायत्वम् । एतेन प्रतिबिम्बदृष्टान्तोऽपि प्रत्याख्यातः, खड्गादेर्मुखादिकालुष्यकल्पनाकारणस्य तत्र सद्भावात्, इह तु तदभावादिति ।

98. अद्वैत वेदान्ती — 'आ गकार छे' अेम ग्रहणु करतो ते रेखासन्निवेश अर्थनुं जान करावे छे अने छतां ते रेखासन्निवेश ते गकारवणुंइपे तो अस्तित्व धरावतो नथी.

नैयायिक — ना, अेवुं नथी. कूटकार्पापणुनी जेम (=जोटा इपियानी जेम) स्वइपथी सत् अेवो अर्थ (=वस्तु) परइपथी ग्रहणु करतो होवां छतां व्यवहारनो हेतु अनतो रेखाय

છે અને તે યુક્ત છે. પરંતુ જે સ્વરૂપથી જ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી તે સ્વરૂપથી કે પરસ્પરથી વ્યવહારનો હેતુ અને એ ઘટતું નથી; રેખાસન્નિવેશ સ્વરૂપથી સત્ છે એટલે વર્ણરૂપે અસત્ હોવા છતાં વર્ણનું કાર્ય કરવા શક્તિમાન અને. આ ન્યાય (તર્ક) અવિદ્યામાં નથી કારણ કે અવિદ્યા તો સ્વરૂપથી અસત્ છે. સર્પ વગેરેની આપતમાં, સર્પ આદિના સ્વરૂપની જેમ સર્પ આદિનું જ્ઞાન પણ સર્પ આદિનું કાર્ય (=મરણ આદિ) કરતું જાણ્યું છે. એટલે જ શંકરવિષ્ણુ પણ ચિકિત્સા કરવાનો ઉપદેશ આયુર્વેદ આપે છે. એ જ રીતે, 'વનની શુદ્ધી અખોલના પ્રદેશમાંથી કોષે ભરાયેલો આ સિંહ નીકળી આ તરફ જ આવી રહ્યો છે' આમ અસત્ય ખોલાતાં, ભીરુઓનું પલાયન આદિ અને શૂરવીરોનું સોત્સાહ આયુધો ઉગામવા આદિ સત્ કાર્ય ઉપલબ્ધ થાય છે; ત્યાં સિંહજ્ઞાન સિંહનું કાર્ય કરે છે એટલે ઉપાય અસત્ જ નથી. આનાથી જ પ્રતિબિંબના દષ્ટાન્તનું પણ પ્રત્યાખ્યાન થઈ ગયું; કારણ કે મુખ આદિના કાલુષ્યની કલ્પનાનું કારણ અજ્ઞ વગેરે ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, સત્ છે, પરંતુ અહીં તો તેનો અભાવ છે,

99. यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये पादवेदनाद्युदाहृतम्, तदप्येवमपाकृतम्, अबच्छेदकस्य पादादेस्तत्र तान्त्रिकत्वात्, इह तु भेदकल्पनाबीजमद्वैतवादिनो दुर्घटमिति बहुशः प्रदर्शितम् ।

99. વળી, બદ્ધ-મુક્તની વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરવામાં પાદવેદના વગેરેનાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં તેમનું પણ આ રીતે ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે ત્યાં અવચ્છેદક પાદ વગેરે તાન્ત્રિક છે; પરંતુ અહીં ભેદકલ્પનાનું જીજ્ઞાસ્ય અદ્વૈતવાદીઓને માટે દુર્ઘટ છે એ અમે અનેક રીતે દર્શાવ્યું છે.

100. तदेवमत्र वस्तुसंक्षेपः — अविद्यायामसत्यां सर्व एवायं यथोदाहृतो व्यवहारप्रकारस्तत्कृत इति नावतिष्ठते । सत्यां तु तस्यां नाद्वैतमिति । अत एवाह सूत्रकारः 'संख्यैकान्तासिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम्' [न्यायसूत्र ४. १. ४१] इति ।

100. તો અહીં આ રહ્યો સાર — અવિદ્યા અસત્ હોતાં, ઉદાહરણોથી સમજાવવામાં આવેલો આ અધો જ વ્યવહારપ્રકાર અવિદ્યાકૃત છે એ સ્થિર થતું નથી અને જે અવિદ્યા સત્ હોય તો અદ્વૈત સ્થિર થતું નથી. એટલે જ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે 'તત્ત્વ એક જ છે, બે જ છે, ત્રણ જ છે વગેરે સંખ્યૈકાન્તવાદો અસિદ્ધ છે કારણ કે તે એક, બે, ત્રણ વગેરે તરવોથી અતિરિક્ત એવું તેમને પુરવાર કરતું સાધન છે કે નહિ એ વિકલ્પો વિચારતાં તે સંખ્યૈકાન્તવાદો ઘટતા નથી.' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૪૧]

101. यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम् । अयं नास्ति प्रमाणं, तथापि न तरामद्वैतम्, अप्रामाणिकायाः सिद्धेरभावादिति ।

મન્ત્રાર્થવાદોત્થવિકલ્પમૂલ—

મદ્વૈતવાદં પરિહૃત્ય તસ્માત્ ।

ઉપેયતામેષ પદાર્થભેદઃ

પ્રત્યક્ષલિંગાગમગમ્યમાનઃ ॥

एतेन शब्दाद्वैतवादोऽपि प्रत्युक्तः ।

101. જો અદ્વૈતને સિદ્ધ કરતું પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણ જ ખીલું તરવ થયું, એટલે અદ્વૈત ન રહ્યું. હવે જો અદ્વૈતને સિદ્ધ કરવામાં પ્રમાણ ન હોય તો વધુ હાથે અદ્વૈતની સિદ્ધિનો અભાવ થશે, કારણ કે અપ્રમાણિક સિદ્ધિનો અભાવ છે. તેથી, મંત્ર અને અર્થવાદોમાંથી ઊઠેલા વિકલ્પોમાં મૂળ ધરાવતા અદ્વૈતવાદનો પરિહાર કરીને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણોથી જ્ઞાત થતા આ પદાર્થભેદને સ્વીકારો. આનાથી શબ્દાદ્વૈતવાદનું પણ અંકન થઈ ગયું.

102. अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति [वाक्यप० १.१]

102 શબ્દાદ્વૈતવાદી — ‘શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ આદિ અને અન્ત વિનાનું’ છે (=અનાદિ-નિઘન છે), વર્ણોના નિમિત્તભૂત છે, તે શબ્દતત્ત્વ [ઘટ વગેરે] અર્થરૂપે બાસે છે અને તેમાંથી જગતની [ઉત્પત્તિ વગેરે] પ્રક્રિયા થાય છે.’ [વાક્યપદીય ૧.૧].

103. उच्यते—तत्र ‘अनादिनिघन’पदनिवेदिता पूर्वापरान्तरहिता वस्तुसत्ता नित्यत्वं, ‘ब्रह्म’पदप्रतिपादितं च व्यापित्वमित्युभयमपि शब्दस्य प्रागेव निरस्तम् । निरवयवश्च स्फोटात्मा शब्दः प्रतिक्षिप्त एव । यत्तु नित्यं व्यापि च किञ्चिदुच्यते तच्छब्दतत्त्वमित्यत्र का युक्तिः ?

103. નૈયાયિક — આની વિરુદ્ધ અમે કહીએ છીએ. ત્યાં ‘અનાદિનિઘન’પદથી પૂર્વ અને અપર અન્તોથી રહિત વસ્તુસત્તા અર્થાત્ નિત્યત્વને જણાવવામાં આવેલ છે, અને ‘બ્રહ્મ’ પદથી વ્યાપિતા જણાવવામાં આવેલ છે. શબ્દમાં નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ અન્નેનો નિરાસ અમે પહેલાં જ કરી દીધો છે. વળી, નિરવયવ સ્ફોટાત્મા શબ્દનો પણ પ્રતિષેધ અમે કર્યો છે જ. જે કંઈ વ્યાપક અને નિત્ય કહેવાય છે તે શબ્દતત્ત્વ છે એ પુસ્વાર કરવામાં શો તર્ક છે ?

104. आह शब्दोपग्राह्यतया उपग्राहीतया च शब्दतत्त्वम् । तथा हि सर्व-प्रत्यय उपजायमानो नानुल्लिखितशब्द उपजायते, तदुल्लेखविरहिणोऽनासादित-प्रकाशस्वभावस्य प्रत्ययस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात् । एवमीदृशमित्यादिपरामर्शप्रभुषितवपुषि वेदने वेदनात्मकतैव न भवेत् । येऽपि बृद्धव्यवहारोपयोगवैधुर्यात् अनवाप्तशब्दार्थ-सम्बन्धविशेषव्युत्पत्तयो बालदारकप्रायाः प्रमातारः, तेऽपि नूनं ‘यत्’ ‘सत्’ ‘तत्’ ‘किम्’ इत्यादि शब्दजातमनुल्लिखन्तो न प्रतियन्ति किमपि प्रमेयम् । अतः शब्दोन्मेष-

પ્રભાવપ્રાપ્તપ્રકાશસ્વભાવત્વાત્ સર્વપ્રત્યયાનાં શબ્દાનુવિદ્ધં બોધકત્વમિતિ સર્વં શબ્દતત્ત્વમિત્યવધાર્યતામ્ ।

ન સોઽસ્તિ પ્રત્યયો લોકે યઃ શબ્દાનુગમાદતે ।

અનુવિદ્ધમિવ જ્ઞાનં સર્વં શબ્દેન ગમ્યતે ॥ ઇતિ । [વાક્યપ. ૧.૧૩૧]

એવમનમ્બુપગમે તુ સંવિદઃ પ્રકાશશૂન્યતયાઽનધિગતવિષયઃ સર્વં એવાન્ધ-મૂકપ્રાયો લોકઃ સ્યાત્ । આહ ચ—

વાપ્રૂપતા ચેદુત્ક્રામેદવબોધસ્ય શાશ્વતી ।

ન પ્રકાશઃ પ્રકાશેત સા હિ પ્રત્યયમર્શિની ॥ ઇતિ ॥ [વાક્યપ. ૧. ૧૩૨]

104. શબ્દાદૈતવાદી — ‘કલ્પ’ છે કે ‘પદાર્થો’ શબ્દોપગ્રાહી છે (અર્થાત્ પદાર્થોનું ગ્રહણ હમેશાં શબ્દો વડે થાય છે) અને જ્ઞાન શબ્દોપગ્રાહી છે (અર્થાત્ જ્ઞાન હમેશાં શબ્દો સાથે જોડાયેલું હોય છે), એટલે શબ્દતત્ત્વ વ્યાપક અને નિત્ય છે.’ ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનો શબ્દના ઉલ્લેખ વિના ઉત્પન્ન થતાં નથી. શબ્દના ઉલ્લેખ વિનાનું [અને તેથી] પ્રકાશસ્વભાવને નહિ પામેલું જ્ઞાન અનુત્પન્ન જ્ઞાનથી કોઈ વિશેષતા ધરાવતું નથી. આમ, ‘આવુ’ વગેરે પરામર્શથી રહિત શરીરચાળા જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાત્મકતા જ ન હોય. વૃદ્ધોના વ્યવહારનો ઉપયોગ ન કર્યો હોવાથી શબ્દ-અર્થના સંબંધવિશેષનો બોધ ન પામેલા, બાળકો જેવા જે પ્રમાતાઓ છે તેઓ પણ અરેખર ‘યત્’ ‘સત્’ ‘તત્’ ‘કિમ્’ વગેરે સઘળા શબ્દોમાંથી કોઈ પણ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી અને પરિણામે કોઈ પણ પ્રમેયને જાણ્યતા નથી. તેથી શબ્દના ઉત્પન્ન થવાને લીધે પ્રકાશસ્વભાવને પામેલા હોવાને કારણે બધાં જ્ઞાનોનું બોધકત્વ શબ્દાનુવિદ્ધ છે, અર્થાત્ શબ્દો સાથે જોડાયેલાં જ્ઞાનો જ બોધક અને છે. એટલે બધું જ્ઞાન શબ્દતત્ત્વ છે એવો નિશ્ચય કરો. એટલે જ કલ્પ’ છે કે ‘જગતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી જે શબ્દના સહાય વિનાનું હોય; બધું જ્ઞાન શબ્દ વડે અનુગ્રહિત (=વ્યાપ્ત) લાસે છે’ [વાક્યપદીય ૧.૧૩૧]. આ ન સ્વીકારો તો જ્ઞાન પ્રકાશશૂન્ય બની જાય અને જ્ઞાનની પ્રકાશશૂન્યતાને કારણે સર્વ જનને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન ન થાય, પરિણામે બધાં અન્ધ-મૂક જેવાં બની જાય. અને કલ્પ’ પણ છે કે ‘જ્ઞાન સાથે હમેશની [પ્રાપ્ત થતારી] વાગ્રૂપતા જો ઉચ્છેદ પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશે નહિ. તે વાગ્રૂપતા જ જ્ઞાનની પ્રકાશિકા છે.’ [વાક્યપદીય ૧.૧૩૨]

105. અતઃ ક્રમેણ તાવદેવં બોધ્યસે શબ્દાઘ્યવિશેષણાનુવેચવિશેષાનુભવાત્ સર્વં નિર્વિકલ્પકેમિન્દ્રિયજં સવિકલ્પકં વા જ્ઞાનં શબ્દવિશિષ્ટમર્થમવ્યોતયતિ ‘ગૌઃ શુક્લો ગચ્છતિ’ ઇતિ જાતિગુણક્રિયાવચ્છિન્નવિષયાવભાસિનિ પ્રત્યયે શબ્દવિશિષ્ટ એવાર્થઃ પ્રસ્ફુરતીતિ બુદ્ધચસ્વ । એવં ચેત્, બોદ્ધુમવતીર્ણોઽસી । શબ્દાઘ્યવિશેષણાનુરક્તસ્ય તસ્ય વિશેષ્યસ્ય સ્વરૂપં પૃષ્ઠઃ શબ્દેનૈવ દર્શયસિ, શબ્દાપરિત્યાગલબ્ધપ્રકાશસ્વરૂપયૈવ

વાડનુભૂત્યાડનુભવસીતિ સોડપિ વિશેષ્યઃ શબ્દરૂપ એવેતિ જાનીહિ । તદેવં શબ્દ
 એવાર્થોપારૂઢઃ પ્રતિભાતીતિ વ્યવતિષ્ટતે ।

105. બીજી પ્રસ્તુત બાબતને વિશે તમે આ પ્રમાણે જાણો છો — શબ્દ નામના
 વિશેષણના અનુવેધરૂપ (=યોગરૂપ) વિશેષેના અનુભવને લીધે બહુ ઇન્દ્રિયજ્ઞ નિર્વિકલ્પક
 જ્ઞાન અને સવિકલ્પક જ્ઞાન શબ્દવિશિષ્ટ અર્થને જ પ્રકાશિત કરે છે, જાણે છે, જેમકે
 ‘શુકલ ગાય જાય છે’, એટલે જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાથી વિશિષ્ટ વિષયને પ્રકાશિત કરતા
 જ્ઞાનમાં શબ્દવિશિષ્ટ જ અર્થ સ્ફુરે છે, પ્રકાશે છે એમ તમે જાણો. જો એમ હોય તો
 બોધ કરવા માટે તું [કદાચ કોઈ] આમ નીચે ઊતરી આવ્યો છે શબ્દ નામના વિશેષણથી
 અનુરક્ત તે વિશેષ્યતું સ્વરૂપ તમને પૂછવામાં આવતાં તમે તેના સ્વરૂપને શબ્દ વડે જ
 દર્શાવો છો; અથવા શબ્દ ન હોડવાને પરિણામે પ્રાપ્ત પ્રકાશસ્વરૂપવાળી જ અનુભૂતિથી
 તેના સ્વરૂપને અનુભવો છો. એટલે તે વિશેષ્ય (=પદાર્થો) પણ શબ્દરૂપ જ છે એમ તમે
 જાણો. તેથી અર્થથી ઉપારૂઢ (=વર્ણિત, વિશેષિત) શબ્દ જ જ્ઞાત થાય છે એમ સ્થિર
 થાય છે.

106. इत्थमियन्तमध्वानं चेत् प्राप्तोऽसि तदधुना यदुपारूढः शब्दः
 પ્રકાશતે તસ્ય પૃથક્ પ્રદર્શયિતુમનુભવિતું ચાશક્યત્વાત્ શબ્દ એવ તથા તથા
 પ્રતિભાતીતિ શબ્દવિવર્ત એવાયમર્થઃ, નાન્યઃ કશ્ચિદિતિ પ્રતિપત્તમર્હસિ ।

106. આમ આટલે રસ્તે તું જો પહોંચ્યો છે તો હવે જેનાથી ઉપારૂઢ (=વર્ણિત,
 વિશેષિત) શબ્દ પ્રકાશે છે તેને શબ્દથી પથક દર્શાવવું કે અનુભવવું અશક્ય હોઈ, શબ્દ
 જ તે તે રૂપે જ્ઞાત થાય છે; એટલે આ, શબ્દનો વિવર્ત છે (આભાસ છે), બીજું કંઈ
 નથી એમ જાણવા-સમજવાને તું યોગ્ય છે.

107. यथा चायमिन्द्रियजेषु प्रतिभासेषु प्रक्रमस्तथा शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु
 શબ્દવિશિષ્ટો વાડર્થઃ પ્રતિભાતિ શબ્દો વાર્થારૂઢઃ, શબ્દ એવાર્થરૂપેણ વિવર્તત ઇતિ
 ગૃહ્યતામ્ । અતશ્ચ શબ્દબ્રહ્મેદમેકમવિદ્યોપાધિદર્શિતવિચિત્રમેદમવિદ્યોપરમે યથાવસ્થિત-
 રૂપં પ્રકાશત ઇતિ યુક્તમ્ ।

107. જેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ્ઞાનેમાં આ પ્રક્રમ છે તેમ શાબ્દ જ્ઞાનેમાં પણ શબ્દવિશિષ્ટ
 અર્થ જાણાય છે અથવા અર્થથી ઉપારૂઢ (=વર્ણિત, વિશેષિત) શબ્દ; એટલે શબ્દ જ અર્થ
 રૂપે ભાસે છે એમ તમે સમજો. અને એટલે એક શબ્દબ્રહ્મ જ છે, અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ તેમાં
 વિચિત્ર ભેદો દર્શાવે છે, અવિદ્યાનો નાશ થતાં યથાવસ્થિતરૂપે શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશે છે, એમ
 માનવું યોગ્ય છે.

108. તત્રામિધીયતે—ન ચલુ પ્રકારત્રયમપીદમુપપદ્યતે, પદપદાર્થસમ્બન્ધ-
 વ્યુત્પત્તિવિરહિણામનવાપ્તશબ્દયોજનાવૈલક્ષણ્યસ્વરૂપમાત્રપ્રતિષ્ઠશુદ્ધવસ્તુપ્રહણપ્રવણેન્દ્રિય-

જપ્રત્યયદર્શનાત્, વૃદ્ધવ્યવહારપરિચયાધિગતશબ્દાર્થસમ્બન્ધસંસ્કૃતધિયામપિ શબ્દસ્મરણ-
સંસ્કારપ્રબોધહેતુભૂતપ્રથમોદ્ભૂતવિશુદ્ધવસ્ત્વભાસસ્યાપરિહાર્યત્વાત્, યત્ર હિ વસ્તુનિ
નિવિશમાનઃ શબ્દઃ શબ્દવિદ્વચવહારેષુ યોઽવદ્યુતસ્તદર્શને તત્સંસ્કારપ્રબોધાત્ સ સ્મૃતિપથ-
મેતિ, નાન્યથેતિ । સામાન્યશબ્દેષ્વપિ 'યત્' 'તત્' 'સત્' 'કિમ્' इत्यादिषु विशेषशब्देष्विव
सैव वार्ता । तेषामपि व्युत्पन्न्युपयोगविरहे त्रिविधवनविहारिविहङ्गकूजितादिवदर्थप्रतीति-
हेतुत्वानुपपत्तेः । सविकल्पकदशायामपि न वाचकविशिष्टं वाच्यं मेचकगुणखचितमिव
कुवलयमवलोकयति लोक इति विस्तरतः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत् । आह च—

न शब्दाभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते ।

પ્રાક્શબ્દાદ્યાદશી બુદ્ધિઃ શબ્દાદપિ હિ તાદૃશી ॥ इति । [श्लोक. वा. प्र. १७२]

સંજ્ઞિત્વમાત્રમધિકમધુના ધ્વનિસન્નિધાને બુદ્ધિમધિરોહતિ, ન તદ્વિશિષ્ટોઽર્થઃ,
તસ્ય હિ ન નેત્રેણ ન શ્રોત્રેણ નોમાખ્યાં ન કેવલેન મનસા વા ગ્રહણમુપપચ્ચતે,
અતિપ્રસઙ્ગાત્ ।

શબ્દો હ્યનેકધર્મકે ઘર્મિણ્યેકતરધર્માવધારણામ્યુપાયો ભવતિ, ન તત્રાત્માન-
મારોપયતિ । ન હિ દીપેન્દ્રિયપ્રમૃતયઃ પ્રતીત્યુપાયાસ્તદુપેયે રૂપાદાવાત્માનમારોપયન્તિ ।
અત એવ તદુપાયત્વભ્રમકૃતસ્તદભેદવાદોઽપિ ન યુક્તઃ ।

न ह्युपायादभिन्नत्वं तदुपेयस्य युज्यते ।

રૂપસ્ય ન હ્યભિન્નત્વં દીપાદ્વા ચક્ષુષોઽપિ વા ॥

108. નૈયાયિક — અમે આને ઉત્તર આપીએ છીએ આ ત્રણ પ્રકારો (કે પ્રક્રમે)
ઘટતા નથી, કારણ કે પદ-પદાર્થના સમય-સંબંધનું જ્ઞાન ન ધરાવતા પુરુષોને શબ્દો જાણવાની
યોગ્યતાને ન પામેલું, વૈલક્ષણ્યરૂપ (=સજ્ઞાતીય-વિજ્ઞાતીય વિલક્ષણ્યતારૂપ) સ્વરૂપમાત્રમાં જ
જોડાયેલું અને વિશુદ્ધ વસ્તુના ગ્રહણ તરફ અભિમુખ એવું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થતું આપણે
દેખ્યું છે; વળી વૃદ્ધોના વ્યવહારના પરિચયને લીધે જાણેલા શબ્દ-અર્થના સમયસંબંધથી
સંસ્કૃત બુદ્ધિવળા પુરુષોને પણ, શબ્દનું સ્મરણ થવામાં કારણભૂત જે સંસ્કારપ્રબોધ છે તે
સંસ્કારપ્રબોધના હેતુભૂત સૌપ્રથમ થયેલું વિશુદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે, કારણ કે
જે શબ્દ સંકેતકાળે અમુક વસ્તુમાં સમય-સંબંધથી જોડવામાં આવતો હોય છે અને
વ્યુત્પત્તિકાળે શબ્દના વૃદ્ધોના વ્યવહારોમાં પેલી જ વસ્તુના વાચક તરીકે ગૃહીત થતો હોય
છે તે શબ્દના સંસ્કાર તે જ વસ્તુનું દર્શન થતાં જાગવાથી તે શબ્દનું જ સ્મરણ વ્યવ-
હારકાળે થાય છે, અન્યથા તેનું સ્મરણ થતું નથી. વિશેષશબ્દોની જેમ 'યત્' 'તત્' 'કિમ્'
વગેરે સામાન્યશબ્દોની આપતમાં પણ આ જ વાત છે. વ્યુત્પત્તિના ઉપયોગને અલાવ
હોય તે, વનવિહારી વિવિધ પંખીઓના કૂજન આદિની જેમ તે સામાન્યશબ્દોનું પણ
અર્થના જ્ઞાનનું કારણપણું ઘટતું નથી. સવિકલ્પક દશામાં પણ, ચિત્રરૂપથી અચિત કુવલયની

એમ વાચક શબ્દથી વિશિષ્ટ વાચ્ય અર્થને આપણે દેખતા નથી એ વાત અમે પ્રત્યક્ષ-લક્ષણમાં પરીક્ષી છે, અને કહ્યું પણ છે કે ‘અર્થો વિષયક ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અર્થને શબ્દથી અભિનરૂપે ગ્રહણ કરતું નથી, કારણ કે શબ્દપ્રયોગ પહેલાં જ્ઞાન જેવું હોય છે તેવું જ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન હોય છે, [અર્થાત્ શાબ્દમોઘમાં પણ અર્થો શબ્દથી અભિનરૂપે ગૃહીત થતા નથી.]’ [સ્ત્રોતકર્તાતિક, પ્રત્યક્ષ ૧૭૨]. ધ્વનિનો(=શબ્દનો) સન્નિકર્ષ થતાં શાબ્દમોઘમાં હવે કેવળ સંજિત્વ વધારામાં ભાસે છે, પરંતુ ધ્વનિથી(=શબ્દથી) વિશિષ્ટ અર્થ ભસતો નથી કારણ કે નેત્રથી, શ્રોત્રથી, નેત્ર-શ્રોત્ર બન્નેથી કે કેવળ મનથી ધ્વનિથી(=શબ્દથી) વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ ઘટતું નથી; ન ઘટવાનું કારણ એ કે શબ્દથી વિશિષ્ટ અર્થનું તેમના વડે ગ્રહણ માનતાં અતિપ્રસંગદોષ આવે છે. [શબ્દ-વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ નેત્રથી થાય છે એમ માનતાં શબ્દને પણ નેત્રનો વિષય માનવો પડે, અને તો પછી રસ, ગંધ પણ નેત્રનો વિષય બનવાની આપત્તિ આવે.] અનેક ધર્મો ધરાવતા ધર્મીમાં અમુક એક ધર્મનો નિશ્ચય કરવા માટે શબ્દ ઉપાય બને છે, શબ્દ પોતે પોતાનો આરોપ તે ધર્મમાં(=અર્થમાં) કરતો નથી. દીપક, ઇન્દ્રિય, વગેરે જ્ઞાનના ઉપાયો તેમના ઉપેય રૂપ વગેરેમાં પોતાનો આરોપ કરતા નથી. તેથી જ શબ્દના ઉપાયપણાના આરોપને લીધે પેદા થયેલો, શબ્દથી અર્થના અભેદનો વાદ પણ યોગ્ય નથી. ઉપાયથી ઉપેયનો અભેદ યોગ્ય નથી દીપકથી કે ચક્ષુથી રૂપનો અભેદ નથી.

109. અપિ ચ યદિ શબ્દાદમિન્નોઽર્થઃ પ્રતિભાત્યેવ, કોઽધ્યાસાર્થઃ ? અમેદેઽપિ શબ્દમયમેવ વિશ્વમિતિ તત્રાપિ કોઽધ્યાસાર્થઃ ? અધ્યાસભ્રમસ્તુ વૈયાકરણા-નામેકાકારનિદેશદોષનિર્મિતઃ । યથાઽઽહ ‘ગૌરિત્યેષ હિ નિદેશો વાચ્યસ્તદ્બુદ્ધિવાચિનામ્’ ઇતિ । [શ્લો. વા. પ્રત્યક્ષ. ૧૮૨] । ‘કસ્ત્વયા દૃષ્ટોઽર્થઃ’ ઇતિ પૃષ્ટો વક્તિ ‘ગૌઃ’ ઇતિ, ‘કીદૃશં તે જ્ઞાનમુત્પન્નમ્’ ‘ગૌઃ’ ઇતિ, ‘કીદૃશં શબ્દં પ્રયુક્તવાનસિ’ ‘ગૌઃ’ ઇતિ । તત ઇષા બ્રાન્તિઃ, વસ્તુતસ્તુ વિવિક્તા એવૈતે શબ્દજ્ઞાનાર્થાઃ । તદુક્તમ્—

ગત્તિ સાસ્નાદિમદ્રૂપા ગાદિરૂપાઽભિધાયકે ।

નિરાકારોભયજ્ઞાને સંવિત્તિઃ પરમાર્થતઃ ॥ ઇતિ । [શ્લો. વા. પ્રત્યક્ષ ૧૮૫]

109. વગી, જે શબ્દથી અર્થ અભિનન દેખાતો જ હોય તો, અધ્યાસાર્થ કયો ? અભેદમાં પણ શબ્દમય જ વિશ્વ છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં પણ અધ્યાસાર્થ કયો ? અધ્યાસરૂપ ભ્રમ વૈયાકરણને થાય છે તેવું કારણ છે એકાકારનિદેશદોષ, જેમકે કહ્યું છે કે ‘વાચ્ય(ગોપથુ), વાચ્યનું જ્ઞાન (ગોજ્ઞાન) અને વાચક (ગોશબ્દ) આ ત્રણેનો નિદેશ એક ગોશબ્દથી જ થાય છે. [આ છે એકાકારનિદેશ]. [સ્ત્રોતકર્તાતિક, પ્રત્યક્ષ. ૧૮૨] ‘તે કયો અર્થ દેખ્યો ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. ‘કેવું જ્ઞાન તને થયું છે ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. ‘કેવો શબ્દ તે પ્રયોજ્યો ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. તેમાંથી (=આ એકાકારનિદેશમાંથી) આ બ્રાન્તિ (શબ્દ-અર્થજ્ઞાનના અભેદની બ્રાન્તિ) થાય છે.

હકીકતમાં તો શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન બુદ્ધિ જ છે. તેથી કહ્યું છે કે 'પરમાર્થતઃ જોષ્ઠુ-વિષયક જ્ઞાન સાસ્ના આદિ યુક્ત હોવાપણાના આકારવાળું હોય છે, જોશબ્દવિષયક જ્ઞાન જ વગેરે વર્ણોના આકારનું હોય છે. અને આ બંને જ્ઞાનોનું જ્ઞાન નિરાકાર હોય છે [અથવા આ બંને જ્ઞાનોમાં અનુસ્યૂત જે જ્ઞાન છે તે નિરાકાર છે]. [શ્લોકવાર્તિક પ્રત્યક્ષ ૧૮૫]

110. एवमिन्द्रियजेष्विव शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दस्वरूपमध्यस्यतीति युक्तम् । यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थं प्रतिपादयति तदा अक्षशब्दस्यैक्याद् देवन-त्रिभीतकरथाक्षेषु तुल्या प्रतीतिः स्यात् । न चाक्षशब्दा भिन्ना इति वक्तव्यं, स्वरूप-प्रत्यभिज्ञानपायात्, तदुच्चारणे चार्थत्रय्यां संशयदर्शनात् ।

110. ઇન્દ્રિયજ્ઞ જ્ઞાનોની જેમ શાબ્દજ્ઞાનોમાં પણ શબ્દસ્વરૂપને [અર્થ ઉપર] અધ્યસ (=આરોપ) કરાતો નથી એમ કહેવું યોગ્ય છે જે શબ્દ સ્વરૂપથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો હોય તો 'અક્ષ'શબ્દ એકનો એક હોઈ, દેવન, વિભાતક અને રથાક્ષમાં એકસરખું અર્થજ્ઞાન થાય. 'અક્ષ'શબ્દો ભિન્ન છે એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે સ્વરૂપનું પ્રત્યભિજ્ઞાન દૂર થતું નથી તેમ જ 'અક્ષ'શબ્દના ઉચ્ચારથી 'ત્રણ અર્થોમાંથી કયો અર્થ?' એવો સંશય થતો દેખાય છે. [આ દર્શાવે છે કે નાનાર્થવાચી શબ્દોની આપતમાં શબ્દ અને અર્થનો અભેદ ધરતો નથી. શબ્દથી અર્થનો અભેદ હોય તો એક શબ્દ નાના અર્થનો વાચક કેવી રીતે અને ? જો કહો કે તે એક શબ્દ નથી તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે તે શબ્દનું સ્વરૂપ તો તેનું તે જ રહે છે. અમુક નિયત ક્રમમાં રહેલા વર્ણો એ તે શબ્દનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ તો તેનું તે જ રહે છે. કારણ કે તે સ્વરૂપનું પ્રત્યભિજ્ઞાન દૂર થતું નથી]

111. 'भवति'शब्दयोश्च सुप्तिङन्तयोस्तुल्यरूपत्वादध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीति-हेतुत्वं प्राप्नोति, तथा च सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यमानाऽपि निह्नूयेत । एवमगादित्यञ्च इति, अजापय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

111. સુબન્ત 'भवति'શબ્દ (અર્થાત્ ભવાનુનું સક્ષમી એકવચન) અને તિડન્ત 'भवति' શબ્દનું (અર્થાત્ મૂ ધાતુનું વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચન — 'भवति'શબ્દનું) રૂપ તુલ્ય હોવાથી અધ્યાસપક્ષમાં તે બંને ભવતિ શબ્દોથી તુલ્ય અર્થજ્ઞાન થાય અને પરિણામે સુબન્તમાં સિદ્ધની બુદ્ધિ અને તિડન્તમાં સાધ્યની બુદ્ધિ જે સંવેદાય છે તેનો પ્રતિષેધ પણ થાય. આમ 'મગાદ્' એટલે અશ્વ થાય; 'અજાપય' વગેરેમાં પણ આમ સમજવું જોઈએ.

112. शब्दस्य सिद्धरूपत्वात् तदध्यासेनार्थबुद्ध्याविष्यमाणायां 'यजेत' 'दद्यात्' 'जहुयात्' इत्यादौ न क्वचित् साध्यबुद्धिर्भवेत्, सिद्धाध्यासेन साध्यबुद्धेरनुरूपत्वात् ।

112 શબ્દ પોતે સિદ્ધ રૂપવાળો હોઈ, અર્થ ઉપર તેના આરોપથી અર્થનું જ્ઞાન ઇચ્છનામાં આવતાં 'યજેત' (=યજ કરે), 'દદ્યાત્' (=દે), 'જહુયાત્' (=હોમ કરે) વગેરેમાં ક્યાંય સાધ્યનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે સિદ્ધના અધ્યાસની સાથે સાધ્યનું જ્ઞાન અનુરૂપ

નથી. [જેનો અધ્યાસ હોય તેનું જ્ઞાન થાય છે. શુકિત ઉપર રજતનો અધ્યાસ હોય છે ત્યારે રજતનું જ્ઞાન થાય છે સાધ્ય ઉપર સિદ્ધનો અધ્યાસ હોય ત્યારે સિદ્ધનું જ્ઞાન થાય.]

113. જાતિગુણક્રિયાશબ્દાશ્ચ 'ગૌઃ શુક્લો ગચ્છતિ' इत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुरुन्धत इति नावगच्छामः, शब्दस्यार्थानपेक्षनिर्गसिद्धवैश्वरूप्य-कल्पनाबीजाभावात्, प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्यचिल्लक्षणस्यानुपलक्षणात् ।

113. ગૌઃ શુક્લઃ ગચ્છતિ વગેરે જાતિશબ્દો, ગુણશબ્દો અને ક્રિયાશબ્દો કયા કારણે નિયત અધ્યાસને કરે છે એ અમે જાણતા નથી, કારણ કે અર્થાનપેક્ષ નિરાગંસિદ્ધ વૈશ્વ-રૂપ્યની કલ્પનાનું ખીજ શબ્દ નથી અને શબ્દનો વ્યાપાર અમુક અર્થમાં થવાનું પણ કોઈ લક્ષણ નજરે ચડતું નથી.

114. वृक्षलक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपमेदाविशेषादर्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिनो न भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये कचिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः । एतेन नीलोत्पलमपि प्रत्याख्यातम् ।

114, 'વૃક્ષ' અને 'લક્ષ' એ જે શબ્દો 'ઘટ' 'પટ' એ જે શબ્દોની જેમ સ્વરૂપમેદ સમાનપણે ધરાવતા હોવાથી અને તેમને અર્થની અપેક્ષા ન હોવાથી શબ્દાધ્યાસવાદીઓને વિશેષણવિશેષ્યભાવ અને સામાનાધિકરણ્ય અનશે નહિ, કારણ કે કોઈ એક વાચ્ય વસ્તુમાં કયાંય આ જે શબ્દોનો વ્યાપાર નથી. આનાથી જ 'નીલોત્પલ' પણ પ્રતિષેધ પામ્યું.

115. तत्रैतत् स्यात्—न नीलगुणविशेषितमिदमुत्पलं नाम किञ्चिदस्ति विशेष्यम्, अपि तु निरस्तावयवार्थं अश्वकर्णादिवत् अर्थान्तरमेवेदं; व्युत्पत्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभाववर्णनमिति ।

115. શબ્દાદ્વૈતવાદી — ત્યાં (=નીલોત્પલની આવૃત્તમાં) આમ થાય — નીલગુણથી વિશેષિત આ ઉત્પલ નામનું કોઈ વિશેષ્ય નથી, પરંતુ અવયવવાર્થો ન ધરાવતો અવયવવાર્થોથી જુદો જ કોઈ અર્થ — અશ્વકર્ણની જેમ — આ છે. વિશેષણવિશેષ્યભાવનું વર્ણન તેો કેવળ વ્યુત્પત્તિપ્રકાર છે.

116. तदेतदसमीचीनम्, अनुभूयमानावयवार्थप्रतीतिनिह्वनिमित्तानुप-लम्भात् । अश्वकर्णादौ हि युक्तमर्थान्तरत्वं, तत्र हि नाश्वार्थो न कर्णार्थः । निरवयववाक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्तरेण निरस्त इत्यलं पुनरुक्तालापेन ।

116. નૈયાયિક — આમ કહેવું યરાયર નથી, કારણ કે અનુભવમાં આવતા અવયવ-વાર્થોના જ્ઞાનના પ્રતિષેધનું કોઈ નિમિત્ત ઉપલબ્ધ નથી. અશ્વકર્ણ વગેરેમાં અવયવવાર્થોથી અન્ય અર્થનું હોવું ઘટે છે; ત્યાં અશ્વાર્થ પણ નથી કે કર્ણાર્થ પણ નથી. નિરવયવ-

વાક્યાથ'વાદનું વિસ્તારથી ખાંડન આ પૂર્વે અમે કયું છે, એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

117. અથ શબ્દદ્વયામ્યાસનિબંધનમેવ સામાનાધિકરણ્યં 'વૃક્ષઃ પ્લક્ષઃ' इत्युच्यते । तदपि न चारु, वृक्षस्तरुरिति पर्याययोरपि तत्सम्भवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् ।

अपि च पर्यायेषु 'हस्तः करः पाणिः' इत्यादिषु शब्दरूपभेदाध्यासपक्षेऽर्थ-बुद्धिभेदः प्राप्नोति, न चासावस्तीति नाध्यासः ।

117. શબ્દાદૈતવાદી — એ શબ્દોને એક અર્થ ઉપર અધ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોવાને કારણે જ સામાનાધિકરણ્ય 'વૃક્ષઃ પ્લક્ષઃ' એમ કહેવાય છે.

નૈયાયિક — આમ કહેવું સારું નથી, કારણ કે 'વૃક્ષ' તરુ' એ એ પર્યાયશબ્દોની આખતનાં પણ એક અર્થ ઉપર એ શબ્દોને અધ્યાસ સંભવતો હોઈ, તેમના સામાનાધિકરણ્યનો આપત્તિ આવે વળી, શબ્દાધ્યાસપક્ષમાં, 'હસ્ત' 'કર' 'પાણિ' વગેરે પર્યાયોની આખતમાં, શબ્દરૂપભેદ અર્થબુદ્ધિભેદ પ્રાપ્ત થાય, પણ અર્થબુદ્ધિભેદ તો છે નહિ, એટલે અધ્યાસ પણ નથી.

118. किञ्च सम्बन्धग्रहणनिरपेक्षोऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुरुध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं विदध्यात् । तदपेक्षायां वा कस्य केन सम्बन्ध इति न बुद्ध्यामहे, शब्दादर्थस्य पृथग्व्यवस्थितात्मनस्त्वन्मते दुर्लभत्वात्, शब्दव्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाध्याससमर्थनाडम्बरेण ? विरम्यतामतो मृगतृष्णानुसरणरणकात् ।

118. વળી, સંબંધગ્રહણનિરપેક્ષ હોવા છતાં પણ શબ્દ પોતાના સામર્થ્યને અનુસરી પોતાનો અધ્યાસ કરીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. સંબંધગ્રહણની અપેક્ષા માનતાં કોનો કોની સાથે સંબંધ છે એ અપણે જાણતા નથી કારણ કે શબ્દથી પૃથક્ અવસ્થિતિ ધરાવતો અર્થ તો તમારા મતમાં દુર્લભ છે અને જો શબ્દથી અતિરિક્ત અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો શબ્દાધ્યાસનું સમર્થન કરતા આ આડંબરની શી જરૂર ? માટે તમે મૃગજળ પાછળ દોડવાના ત્રાસમાંથી વિરમો.

119. अपि चाध्यासः क्वचित् सादृश्याद्भवति शुक्ताविव रजतस्य, क्वचिदनुरागाद् भवति लाक्षाया इव स्फटिके । शब्दार्थयोर्मूर्तामूर्ततयाऽतिदूरभिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तावदनुपपन्नम् । अनुरागोऽपि तत एव दुर्घटः, पृथग्देशत्वाद्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । प्रतिबिम्बवर्णनमपि न सुन्दरम्, दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्तेरभाभात् । अप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बोदये द्वारकोद्याननिवासिवासुदेवसुन्दरीवदनतामरसानि

સાગરતરક્ષ્મપવનપરિચયચલદલકલતિકાલાઞ્છિતાનિ સ્વચ્છેષુ જ્યોત્સ્નાદ્દશતદ્યુતિષુ તુષારગિરિગહ્વરગતતુહિનશિલાકર્પૂરદર્પણેષુ પ્રતિબિम्બતાનિ દર્શયેન્ ।

119. વળી, અધ્યાસ કેટલીક વાર સાદર્યને કારણે થાય છે, શુક્તિકામાં રજતના અધ્યાસની જેમ; કેટલીક વાર અનુરંજનને કારણે થાય છે, સ્ફટિકમાં લાક્ષાના અધ્યાસની જેમ. શબ્દ અને અર્થ મૂર્તતા-અમૂર્તતાને કારણે અત્યંત બિન્ન સ્વરૂપવાળા છે એટલે તેમનામાં સાદર્ય ઘટતું નથી. અનુરંજન પણ તેથી જ દુર્ઘટ છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થ જુદા જુદા દેશમાં રહેલા છે અને જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય છે. પ્રતિબિંબની તો વાત પણ કરવી ડુધિકર નથી કારણ કે શબ્દ અને અર્થ એકબીજા દૂર દેશમાં રહેલા હોઈ તેમની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે અને જેમની પ્રાપ્તિ નથી તેમનું પ્રતિબિંબ માનતાં, દારકાના ઉદ્યાનમાં રહેતી વાસુદેવની સુંદરીઓનાં મુખકમળો — સાગરના તરંગો પરથી વાતા પવનના સંયોગથી હાલતી વાળની લટોથી શોભતા મુખકમળો — જ્યોત્સ્નાના નિર્મળ પ્રકાશવાળા અને તુષારગિરિની ગુફામાં રહેલી તુહિનશિલા પરના કર્પૂરદર્પણોમાં પ્રતિબિંબિત થતાં દેખાય.

120. અથ સર્વગતત્વેન શબ્દાનામર્થદેશે પ્રાપ્તિરભિધીયતે, તર્હિ સકલશબ્દ-સાર્થસાધારણ્યાદત્યન્તમધ્યાસસાંકર્યમનવધાર્યમાણવિશેષનિયમકારણમાપદ્યત इत्यलमति-प्रसङ्गेन । सर्वथा न सम्बद्धः शब्दाध्यासवादः ।

120. જે કહ્યો કે શબ્દો સર્વગત હોઈ, શબ્દોની અર્થદેશમાં પ્રાપ્તિ કહેવાઈ છે, તો અમે કહીશું કે બધા શબ્દો બધા અર્થોને સમાનપણે પ્રાપ્ત હોઈ અધ્યાસોનું અત્યંત સાંકર્ય આવી પડશે તથા પરિણામે વિશેષનિયમનો અનિશ્ચય આવી પડશે, એટલે આ અતિપ્રસંગદોષથી સારું. શબ્દાધ્યાસવાદ સર્વથા અસંબદ્ધ છે.

121. विवर्तवादोऽपि न समञ्जसः । तथा हि 'विवर्ततेऽर्थभावेन' इति कोऽर्थः ? न तावदार्थात्मना शब्दः परिणाममुपयाति क्षीरमिव दधिरूपेण, परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्रसङ्गात् । तथाभावेऽपि च नाद्वैतसिद्धिर्दध्न इव क्षीरविकारस्य शब्दविकारस्यार्थस्य ततोऽन्यत्वात् , अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्या-द्युपप्लवविरहितप्रतीतिसामर्पितमेदत्वात् ।

121. શબ્દવિવર્તવાદ પણ અસમજસ છે, તે આ પ્રમાણે — 'શબ્દ અર્થરૂપે વિવર્તન પામે છે (વિવર્તે અર્થભાવેન)' એનો શો અર્થ?

(૧) એનો અર્થ એ નથી કે જેમ દૂધ દહીં રૂપે પરિણમે છે તેમ શબ્દ અર્થરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે જેમ માનતાં પરિણામીપણાને કારણે કે વિકારીપણાને કારણે દૂધની જેમ શબ્દમાં અનિત્યત્વ માનવાનો આપત્તિ આવે. અર્થ શબ્દનો પરિણામ (=વિકાર) હોય તો પણ શબ્દ-અર્થના અદ્વૈતની સિદ્ધિ ન થાય, કારણ કે જેમ ક્ષીરનો વિકાર દહીં

ક્ષીરથી અન્ય છે તેમ શબ્દનો વિકાર અર્થ શબ્દથી અન્ય છે; અને અન્ય હોવાથી બાધના કારણરૂપ કાલુષ્ય આદિ વિધાતકોથી રહિત એવું જ્ઞાન શબ્દ અને અર્થના બેદને રજૂ કરે છે.

122. અથાર્થપ્રતિભાસમસત્યમપીન્દ્રજાલવદુપદર્શયતિ શબ્દ इत्ययं विवर्तार्थः, सोऽपि न युक्तः, बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य जातिव्यक्त्यादेर्वाक्यवाच्यस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात्, अवयव्यादेश्चादूर एवाग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । न चेन्द्रजालमायादिवदयथार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः ।

122. (૨) શબ્દ ઇન્દ્રજાલની જેમ અર્થના અસત્ પ્રતિભાસને દર્શાવે છે — આ છે શબ્દવિવર્તનો અર્થ એમ જે કહેવામાં આવે તો અમે કહીએ છીએ કે તે અર્થ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે પદાભિધેય ભતિ, વ્યક્તિ વગેરે અને વાક્યવાચ્ય ભાવના વગેરે બાહ્ય વસ્તુને પણ પહેલાં અમે પુરવાર કરી છે, વર્ગી અવયવી આદિનું હવે પછી નજીકમાં જ અમે સમર્થન કરવાના છીએ, તથા જેમ ઇન્દ્રજાલની માયા વગેરેની અયથાર્થતામાં કોઈક કારણ આપણે દેખીએ છીએ તેમ અહીં અર્થોની અયથાર્થતામાં કંઈ જ કારણ આપણે દેખતા નથી.

123. અથાર્થરૂપેણ શબ્દઃ શુક્તિરિવ રજતાકારતયાઽવભાસત इतीयं विवर्तवाचोयुक्तिः । इयमपि न साधीयसी, शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशत इति शक्यं वक्तुं, शुक्તેરાકારસારૂપ્યેણ તથાઽવભાસસમ્ભવાત્, इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तवि-सदृशवपुषोराकारसमारोपकारणानवधारणात् कथमितररूपेणेतस्यावभासः, शुक्तिका-रजतादिषु च बाधकवशात् तथात्वमवगतम्, इह तु न बाधकं किञ्चिद् भवति भविष्यति वेति वर्णितम् ।

123. (૩) જેમ છીપ રજતરૂપે ભાસે છે તેમ શબ્દ અર્થરૂપે ભાસે છે એમ શબ્દ-વિવર્તને સમજાવતી આ ચતુર વાણી જે તમારી હોય તો તે પણ સારી નથી, કારણ કે છીપ રજતની જેમ ચળકે છે એમ કહેવું શક્ય છે. કેમ? કારણ કે છીપના આકારનું રજતના આકાર સાથે સાંકળ્ય હોઈ છીપ રજત રૂપે ભાસે એ સંભવે છે. પરંતુ અહીં તો શબ્દ અને અર્થના શરીરો અત્યંત વિસદૃશ હોઈ એકના આકારનો અન્ય ઉપર સમારોપ થવાનું કારણ શું છે તેનું અનવધારણ હોવાથી કેમ કરીને એકના રૂપથી બીજાનો અવભાસ થાય? છીપરજત વગેરેમાં તો બાધક જ્ઞાનને લીધે રજતનું મિથ્યાપણું જણાય છે, પરંતુ અહીં તો કંઈ જ બાધક નથી કે ભવિષ્યમાં થવાનું નથી એમ અમે જણાવ્યું છે.

124. अथ स्वानुवेधमजहत् सत्यामसत्यां वाऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः । एषोऽपि सम्प्रत्येव प्रतिक्षिप्तः, शब्दानुवेधविरहिणीनां प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात् ।

124 (૪) શબ્દ પોતાનો સાંસર્ગ છોડ્યા વિના (અર્થાત્ પોતાના સાંસર્ગ સાથે જ) રાત્ય કે અસત્ય અર્થબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે — આ વિવર્તાઈ છે એમ જો તમે કહો તો આ વિવર્તાઈનો પ્રતિષેધ તો અમે હમણા જ કરી ગયા છીએ, કારણ કે શબ્દસંસર્ગરહિત જ્ઞાનોને પ્રચુરપ્રમાણમાં અમે દર્શાવ્યાં છે.

125. ન ચાન્યઃ કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિચ્ચેતસિ વિપરિવર્તેતે વિવર્તપ્રકારઃ इत्यवा-
ચકमुच्यते 'विवर्ततेऽर्थभावेन' इति ।

125. [આ ચાન્યી] અન્ય એવો વિવર્તનો કોઈ પ્રકાર (=અર્થ) બુદ્ધિમાનના ચિત્તમાં સ્ફુરતો નથી, એટલે 'વિવર્તેતેઽર્થભાવેન (=શબ્દ અર્થરૂપે વિવર્તન પામે છે)' એ અવાચક (=અનર્થક) છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે

126. अथ शब्दब्रह्मैव सृजति जगदित्ययं विवर्तप्रकार उच्यते, सोऽपि न
सम्यक्, अचेतनत्वेन शब्दस्येश्वरस्येव स्रष्टृत्वानुपपत्तेः, न च परमाणुवदस्य
कारणत्वम्, अवयवसमवायित्वेन पृथिव्यादेः कार्यस्य ग्रहणात् ।

126. 'શબ્દબ્રહ્મ જ જગતનું સર્જન કરે છે' — આ વિવર્તનો પ્રકાર છે એમ જો તમે કહો તો તે વિવર્તપ્રકાર પણ બરાબર નથી, કારણ કે શબ્દ અચેતન હોઈ ઈશ્વરની જેમ તેનું સ્રષ્ટાપણું ધટતું નથી; વળી પરમાણુની જેમ તે જગતનું કારણ નથી કારણ કે શબ્દમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર તરીકે નહિ પણ અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર તરીકે પૃથ્વી આદિ કાર્યનું ગ્રહણ થાય છે.

127. अथ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यागमवचनमनुसरता विभुत्वमिव
चेतनत्वमपि शब्दब्रह्मणो वर्ण्यते, तर्हि ईश्वरस्यैव शब्दब्रह्मेति नाम कृतं स्यात् ।

127. જો તમે કહો કે 'બ્રહ્મ એ વિજ્ઞાન છે, આનન્દ છે' એ આગમવચનને અનુસરી વિભુત્વની જેમ ચેતનત્વ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અમે વર્ણવીએ છીએ, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ઈશ્વરનું જ 'શબ્દબ્રહ્મ' એવું નામ તમે કયું છે એમ થાય.

128. यदप्युच्यते—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥ इति । [मैत्रा. उप. ६.२२]
તદપિ સુભિક્ષમત્યન્તમલૌકિકમ્, એકતરસ્ય બ્રહ્મણઃ કાર્ત્વનિકત્વાત્ । અકાર્ત્વ-
નિકત્વે વા કથમદ્વૈતવાદઃ ? તસ્માત્ કૃતમનેન શબ્દબ્રહ્મણા, સ્વસ્તિ પરસ્મૈ
બ્રહ્મણે ભૂયાત્ ।

128. 'એ બ્રહ્મ જાણવાં જોઈએ — શબ્દબ્રહ્મ અને જે પર છે તે (અર્થાત્ પરબ્રહ્મ).
શબ્દબ્રહ્મમાં જે નિષ્ણાત હોય છે તે પરબ્રહ્મને જાણે છે — પામે છે' [મૈત્રા. ઉપ. ૬.૨૨]

એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અત્યંત અલૌકિક છે, કારણ કે જેમાંથી એક બ્રહ્મ કાલ્પનિક છે. અને જે તે કાલ્પનિક ન હોય તો અદ્વૈતવાદ કેવી રીતે ઘટે? તેથી શબ્દબ્રહ્મને રહેવા દો. પરબ્રહ્મને પણ સ્વસ્તિ હો.

129. અવિદ્યામાયાવિનિર્મિતવિવિધભેદપ્રથનકલ્પશ્ચ સત્તાદ્વૈતદૂષણાવસર એવ નિવારિત ઇતિ શબ્દાદ્વૈતમપિ તદ્વદસમઞ્જસમિતિ સિદ્ધમ્ ।

129. અવિદ્યાની માયાથી નિર્મિત વિવિધ ભેદોના પ્રપંચના સિદ્ધાન્તનો નિરાસ સત્તાદ્વૈતના દૂષણો દર્શાવતી વખતે કરી જ દીધો છે, એટલે સત્તાદ્વૈતની જેમ શબ્દાદ્વૈત પણ અસમંજસ છે એ પુસ્વાર થયું.

130. एतेन परमात्मोपादानत्वमपि प्रत्युक्तम्, परमात्मनो निसर्गनिर्मलस्यैवं-प्रायकलुषविकारकारणत्वानुपपत्तेः ।

130. આના દ્વારા પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એનો પણ પ્રતિષેધ થઈ ગયો, કારણ કે સ્વભાવથી જ નિર્મળ પરમાત્મા આવા મલીન વિકારોનું ઉપાદાનકારણ અને એ ઘટવું નથી.

131. असत्यमेव विकारजातमविद्यातः परमात्मनि विभातीत्येतदपि दुषितम् । अतः सर्वथा नाद्वैतपक्षः काश्चिदनवद्यः ।

131. અવિદ્યાથી જન્મેલા અસત્ વિકારો પરમાત્મામાં ભાસે છે એ માન્યતા પણ દોષપૂર્ણ છે. નિષ્કર્ષ એ કે કોઈ પણ અદ્વૈતપક્ષ સર્વથા નિર્દોષ નથી.

132. अथ सर्वप्राणिनामेक एवात्मा, न नाना आत्मान इतीदृशमद्वैतमुच्यते, तदप्यप्रमाणकम्, एकस्मिन् सुखिनि न सर्वे सुखिनः, एकस्मिन् दुःखिते वा न सर्वे दुःखिता इति व्यवस्थादर्शनात्, आत्मपरव्यवहारस्य च सर्वजनप्रतीतिसिद्धस्य दुरपह्वत्वात्, अन्यदृष्टे च सुखदुःखसाधने वस्तुनि स्मरणानुसन्धानपूर्वकेच्छाद्वेषादिकार्यजातस्यान्यत्रानुपलम्भात्, एकस्मिंश्च वीतरागे मोक्षमासादितवति संसारिणामन्येषामानन्त्यदर्शनात्, अहंप्रत्ययस्य प्रत्यगात्मवृत्तेः परत्रासम्भवात्, जगद्वैचित्र्यस्य च पुरुषभेदनियतधर्माधर्मनिबन्धनस्यान्यथाऽनुपपत्तेः, आत्मभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् । तप्तलोहस्फुलिङ्गकघटाकाशपादवेदनादिदृष्टान्तकदम्बस्य च निषेधः कृत एवेति एकात्मवादोऽपि न युक्तिमानित्यलं विस्तरेण ।

132. બધાં પ્રાણીઓનો એક જ આત્મા છે, [પ્રત્યેક પ્રાણીનો જુદો આત્મા એમ] અનેક આત્માઓ નથી — આવું જે અદ્વૈત કહેવાય છે તે પણ અપ્રમાણ છે, કારણ કે એક પ્રાણી સુખી થતાં બધાં પ્રાણીઓ સુખી નથી થતાં, એક દુઃખી થતાં બધાં દુઃખી નથી થતાં, એ પ્રકારે વ્યવસ્થા દેખાય છે; વળી, સર્વ જનને થતી પ્રતીતિથી સિદ્ધ એવા આત્મ-પરના વ્યવહારનો પ્રતિષેધ કરવો અતિ કઠિન છે; સુખ-દુઃખના સાધનશૂન વસ્તુને અમુક

માણુએ દેખતાં સ્મરણાનુસંધાનપૂર્વક ઇચ્છા-દ્વેષ આદિ કાર્યો તે જ માણુસમાં દેખાય છે, અન્ય માણુસમાં દેખાતાં નથી; એક વીતરાગને મોક્ષ થાય છે ત્યારે અન્ય અતન્ત સંસારીઓ તો દેખાતા રહે છે જ; એક જીવાત્માને થતો અહમ્પ્રત્યય બીજા જીવાત્માને હોવો અસંભવ છે; પુરુષોના ભેદથી નિયત ધર્માધર્મભેદને કારણે જગતનું વૈચિત્ર્ય છે, જે વૈચિત્ર્ય પુરુષભેદ વિના ધટતું નથી; આત્મભેદ સ્પષ્ટપણે પુરવાર થયેલો છે. તપાવેલા લોહાનાં તણખાં, ઘટાકાશ, પાદવેદના વગેરે દષ્ટાન્તોનો પ્રતિષેધ અમે કર્યો છે જ, એટલે એકાત્મવાદ પણ તર્કસંગત નથી. વિસ્તાર રહેવા દઈએ.

133. શબ્દસ્યાયં વિવર્તઃ કથમખિલમિતિ પ્રસ્ફુરત્તદ્વિવિક્ત—

સ્વાકારોડર્થપ્રપञ्चઃ કથમિવ વિકૃતિર્બ્રહ્મણો વેદશી સ્યાત્ ।

તસ્માન્નાનાત્મતત્ત્વે પરિચિતસદસત્કર્મપાકાનુસાર-

પ્રાદુર્ભૂતેશ્ચરેચ્છાવશવિચલદણુપ્રોદ્ભવો ભૂતસર્ગઃ ॥

133. અખિલપણે સ્ફુરતો શબ્દનો આ વિવર્ત શબ્દથી જુદા પોતાના આકારવાળો અર્થપ્રપંચ કેવી રીતે હોય કે બ્રહ્મની આવી વિકૃતિ કેવી રીતે હોય ? તેથી આત્માઓ અનેક હોતાં તેમાં સચિત સત્કર્મ અને અસત્કર્મના વિપાક અનુસાર જન્મેથી ઈશ્વરેચ્છાને લીધે અણુઓમાં ગતિ ઉત્પન્ન થતાં ભૂતસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે.

134. એવં સ્થિતેષુ સર્વેષુ તૂષ્ણીમદ્વૈતવાદિષુ ।

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી તુ પુનઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ॥

સત્યમનુપજનનમનપાયમપરિમિતમદ્વયં બ્રહ્મ ન યુક્તિમદિતિ યુક્ત એવ તદ-
નમ્યુપગમઃ । વિજ્ઞાનમેત્ર તુ ક્ષણિકમુપજનનાપાયધર્મકમનાદિસન્તાનપ્રબન્ધપ્રવૃત્તિમિદં
તથા તથાડવમાતીતિ ન તતો દ્વિતીયમર્થરૂપં નામ કિञ્ચિદસ્તીતિ પશ્યામઃ ।

134. આ રીતે બધા અદ્વૈતવાદીઓને મૌન કરી દેવામાં આવ્યા ત્યારે [પોતાના મતમાં વિશેષતા દેખતો] વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ફરીથી વાંધો ઉઠાવી ખડો થઈ જાય છે.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી - ઉત્પત્તિરહિત, નાશરહિત, અપરિમિત અક્ય બ્રહ્મ તર્કસંગત નથી એટલે તેનો સ્વીકાર ન કરવો ઉચિત છે એ સાચું. પરંતુ ક્ષણિક, ઉત્પત્તિવિનાશધર્મક, અનાદિ પ્રવાહના સાતત્યમાં વહેતું રહેતું આ વિજ્ઞાન જ તે તે રૂપે પ્રકાશે છે, એટલે તેનાથી જુદું બીજું અર્થરૂપ એવું કંઈ જ અમે દેખતા નથી.

135. નનુ પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણેન પરસ્પરત્રિસદ્દશપદાર્થરૂપસંવેદનસ્ય દર્શિત-
ત્વાત્ કથં વિજ્ઞાનસ્યાયમવભાસઃ, અર્થાભાવે તત્સ્વરૂપાનુપપત્તેઃ । પ્રાહ્યગ્રહણં હિ
નામ વિજ્ઞાનં ભવતિ, ન ગ્રહણગ્રહણમિતિ ।

ઉચ્યતે । इदं तावत् परीक्ष्यतां यदेतत् प्रत्यक्षविज्ञानं 'नीलमिदम्' 'पीतमिदम्'

इत्युपघते तत्र किमेक आकारः प्रकाशते उत द्वितयमिति । यदि द्वितयमवभाति अयमर्थो नीलम्, इदं तज्ज्ञानमिति, तत्किमत्र विचार्यते, जितं भवद्भिः ।

135. નૈયાયિક — પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણે પદાર્થોના પરસ્પરવિસદૃશ સ્વરૂપોના સંવેદનને દર્શાવતા હોઈ, આ અવભાસ વિજ્ઞાનનો છે એ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ કે અર્થના અભાવમાં પદાર્થોના સંવેદતા પરસ્પરવિસદૃશ સ્વરૂપો ઘટતા નથી. અર્થનું અહણુ વિજ્ઞાન છે અને નહિ કે અહણુનું (=જ્ઞાનનું) અહણુ વિજ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આની તમે પરીક્ષા કરો કે 'આ નીલ છે' 'આ પીત છે' એવું આ જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં શું એક આકાર પ્રકાશે છે કે એ ? 'આ અર્થ' નીલ છે' 'આ તેનું જ્ઞાન છે' એમ બે આકારો જે તેમાં પ્રકાશતા હોય તો અહીં વિચારવાનું શું ? તમે જાણો.

136. जितस्य यदापघते तदस्मासु विधीयताम् । अर्थैक एवायमाकारः प्रथते, तर्ह्यस्ति विचारावसरः । कस्यायमाकारः ? विमर्शस्य किं ज्ञानस्येति ? स चैवं विचार्यमाण आकारो यदर्थस्येति स्थारयति तद्भवन्तो जेष्यन्ति । ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति ।

136 નૈયાયિક — જીતેલાને જે આપત્તિ આપવામાં આવતી હોય તે અમને આપો.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — જે એક જ આકાર તેમાં પ્રકાશતો હોય તો વિચારને અવકાશ છે. 'આ આકાર કોનો છે ? શું અર્થનો છે ? શું જ્ઞાનનો છે ?' — આ પ્રમાણે તે આકારનો વિચાર કરતાં જે નક્કી થાય કે તે અર્થનો આકાર છે તો તમે જાણો, અને જે નક્કી થાય કે તે જ્ઞાનનો આકાર છે તો અમે જાણીશું.

137. किं तावदत्र युक्तम् ? ज्ञानस्यायमाकार इति । कुतः ? कल्पना तावदिह अल्पीयसीति । अर्थाकारपक्षे ह्यर्थस्य जडात्मनः प्रकाशयोगात् ग्राह्यत्वमन्यथा न स्यादिति ग्राहकान्तरपरिकल्पनाऽवश्यम्भाविनीति कल्पनाद्वैगुण्यम् ।

137. નૈયાયિક — તો પછી અહીં શું યુક્ત છે ?

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — આ આકાર જ્ઞાનનો છે એ.

નૈયાયિક — કેમ ?

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — અહીં (= એમ સ્વીકારવામાં) એછામાં એછી કલ્પના કરવી પડે છે. આ આકાર અર્થનો છે એ પક્ષમાં, જડ અર્થને પ્રકાશનો યોગ ન હોવાથી પ્રકાશરૂપ ગ્રાહક (= જ્ઞાન) માન્યા વિના અર્થનું ગ્રાહ્યત્વ ઘટે નહિ, એટલે ગ્રાહ્યથી અન્ય ગ્રાહકની કલ્પના અવશ્ય કરવી પડે છે, પરિણામે બમણી કલ્પના કરવી પડે છે [— અર્થની અને જ્ઞાનની.]

જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર એમાંથી એકનો જ સ્વીકાર કરવાનો હોય તો જ્ઞાનાકારનો જ થાય ૩૮૭

138. અર્થ એવ પ્રાહ્યાત્મા યઃ સ એવ પ્રાહક ઇતિ કથ્યતે, સ તર્હિ પ્રકાશ એવેતિ સંજ્ઞાયામેવ વિવાદઃ સ્યાત્ । બાહ્યાન્તરકૃતો વિશેષ ઇતિ ચેત્, અહો વિશેષજ્ઞો દેવાનાંપ્રિયઃ । પ્રાહકાદ્ વિચ્છિન્નતા હિ પ્રાહ્યસ્ય બાહ્યતા । ન શરીરાપેક્ષિણી બાહ્યતા ભવતિ । યદા ચ પ્રાહ્યાદર્થાદવ્યતિરિક્ત એવ પ્રાહક ઇષ્યતે, તદાસ્ય ન તતો વિચ્છિન્નતેસ્યબાહ્યત્વાત્ જ્ઞાનમેવ તદિતિ કથં નામ્નિ વિવાદઃ ?

138. અર્થ જે પ્રાહ્યસ્વરૂપ છે તે જ પ્રાહક છે એમ જે તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે પ્રકાશ જ છે, એટલે 'પ્રાહ્ય' સંજ્ઞામાં જ વિવાદ થાય, [તત્સ્યતઃ વિવાદ રહેતો નથી.] અર્થ પ્રાહ્ય છે અને જ્ઞાન આભ્યંતર છે એમ પ્રાહ્ય-આભ્યંતરકૃત, અર્થ અને વિજ્ઞાનનો વિશેષ (= ભેદ) છે એમ જે તમે કહો તો અમે કહીશું કે અહો ! દેવાનાંપ્રિયની વિશેષજ્ઞતા ! પ્રાહ્યનો પ્રાહકથી વિચ્છિન્નતા (= ભિન્નતા) એ પ્રાહ્યની પ્રાહ્યતા છે. પ્રાહ્યના શરીરાપેક્ષિણી નથી. અને જે પ્રાહ્ય અર્થથી અભિન્ન જ પ્રાહક ઇષ્યતા હો તો પ્રાહ્ય અર્થની પ્રાહક જ્ઞાનથી વિચ્છિન્નતા (= ભિન્નતા) નહિ થાય, [પરિણામે પ્રાહ્ય અર્થ અપ્રાહ્ય થાય અને] અપ્રાહ્ય હોવાને કારણે પ્રાહ્ય અર્થ જ્ઞાન જ છે. 'પ્રાહ્ય' નામની પ્રાહ્યતામાં વિવાદ શો ?

139. ઉભયસિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય તસ્યાયમાકારો ભવિતુમર્હતિ । જ્ઞાને હિ ન કે ચન વિવદન્તે । અતસ્તસ્યૈવાયમાકાર ઇતિ યુક્તમ્ । અનેકકલ્પનાતો હેકકલ્પના જ્યાયસીતિ ।

139. જ્ઞાનવાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને સિદ્ધ હોવાથી, આ આકાર જ્ઞાનનો હોવો યુક્ત છે. જ્ઞાનની પ્રાહ્યતામાં કોઈને વિવાદ નથી. તેથી તેનો જ આ આકાર છે એમ માનવું યોગ્ય છે. આમ અનેકની કલ્પના કરવા કરતાં એકની કલ્પના કરવી વધુ સારી.

140. અતશ્ચ જ્ઞાનસ્યાયમાકારઃ । જ્ઞાનં હિ પ્રકાશકમપ્રકાશસ્યાર્થસ્ય ભવદ્ભિરભ્યુપગમ્યતે । તતશ્ચાર્થાત્ પ્રથમતરમસ્ય પ્રહણેન ભવિતવ્યમ્, અગૃહીતસ્ય દીપાદેઃ પ્રકાશસ્ય પ્રકાશકત્વાદર્શનાત્, ઉત્પન્નેષ્વપિ ચ ઘટાદિષ્વર્થેષુ પ્રકાશવૈકલ્યાદ્વા પ્રતિબંધાવૈધુર્યાદ્વા ભવત્યપ્રહણમ્ । જ્ઞાનસ્ય તુ ઉત્પન્નસ્ય સતો ન કશ્ચિદ્ પ્રહણે પ્રતિબંધકઃ; ન ચ પ્રકાશાન્તરાપેક્ષણં, સ્વત એવ દીપવત્ પ્રકાશસ્વભાવાત્ । અતો યદૈવ તસ્યોત્પાદસ્તદૈવ પ્રહણમવશ્યં ભવેત્, ન ચેત્ કાલાન્તરેડપિ ન સ્યાત્ ।

140. અને આથી પણ આ આકાર જ્ઞાનનો છે. જ્ઞાન અપ્રકાશક અર્થનું પ્રકાશક છે એમ આપે સ્વીકારવું છે. તેથી અર્થથી પહેલાં જ્ઞાનનું પ્રહણ થવું જોઈએ, કારણ કે પ્રકાશરૂપ દીપ વગેરેનું અપ્રહણ હોય તો તેઓનું પ્રકાશકત્વ દેખાતું નથી, જણાતું નથી.

અને ઘટ વગેરે અર્થો ઉત્પન્ન થયા હોય તો પણ પ્રકાશનો અભાવ હોય કે પ્રતિબંધકનો અભાવ ન હોય તો તે કારણે તે અર્થોનું ઁગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે જ્ઞાનના ઁગ્રહણમાં કોઈ જ પ્રતિબંધક નથી જ્ઞાનને અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, કારણ કે જ્ઞાન દીપની જેમ સ્વતઃ જ પ્રકાશસ્વભાવ છે. તેથી જ્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે જ જ્ઞાનનું ઁગ્રહણ અવશ્ય થાય જ, જે ત્યારે જ જ્ઞાનનું ઁગ્રહણ ન થાય તો કાલાન્તરે પણ ન જ થાય.

141. કિં હિ તસ્ય કાલાન્તરે ભવિષ્યતિ ? કિં વા તદા નાભૂદ્ યેન તત્ કાલાન્તરે ગ્રહીષ્યતે, તદા ચ ન ગૃહ્યતે ઈતિ ? જ્ઞાનાન્તરેણ કાલાન્તરે તદ્ ગ્રહીષ્યતે ઈતિ ચેત્, તદપિ કેન ગ્રહીષ્યતે ? અન્યેનેતિ ચેત્, તદપ્યન્યેનેતિ કાન્ડવધિઃ ? શ્રમ ઈતિ ચેત્, કામં શ્રાન્તો વિરંસ્યતિ ભવાન્, અર્થં તુ ન ગૃહીતવાનેઞ્, પ્રકાશાગ્રહણે તત્પ્રકાશ્યપરિચ્છેદાયોગાદિત્યેવં ન કદાચિદર્થગ્રહણં સ્યાત્ । તસ્માદર્થગ્રહણવાદિનાઽપિ પૂર્વં જ્ઞાનગ્રહણમવશ્યાશ્રયણીયમ્ । યથોક્તમ્—

અપ્રત્યક્ષોપલમ્ભસ્ય નાર્થદૃષ્ટિઃ પ્રસિદ્ધયતિ । ઈતિ । [ ]

અતશ્ચૈતદેવં, જ્ઞાનપૃષ્ઠેન ચોત્તરકાલભાવિપ્રત્યવમર્શદર્શનાત્ । ‘જ્ઞાતો મયાઽયમર્થઃ’ ઈતિ હિ પ્રત્યવમૃશન્તઃ પ્રમાતારઃ પ્રથમં જ્ઞાનગ્રહણમનુમોદન્તે । ન હ્યગૃહીતવિશેષણા વિશેષ્યબુદ્ધિર્ભવતિ । તસ્માદપિ પૂર્વં જ્ઞાનગ્રહણમિતિ સિદ્ધમ્ ।

141. શું તેનું (= જ્ઞાનનું) ઁગ્રહણ કાલાન્તરે થશે ? તે શું ત્યારે (= ઉત્પત્તિકાળે) ન હતું જેથી ત્યારે તેનું ઁગ્રહણ થતું નથી પણ કાલાન્તરે તેનું ઁગ્રહણ થાય છે ? [તમે કહેશો કે તેનું ઁગ્રહણ ઉત્પત્તિકાળે ન થવાનું કારણ એ નથી કે ત્યારે તે ન હતું પણ એ છે કે તેને ઁગ્રહણ કરવા ખીણું કોઈ જ્ઞાન ત્યારે ન હતું; પરંતુ કાલાન્તરે તેને ઁગ્રહણ કરવા ખીણું જ્ઞાન હોય છે, એટલે કાલાન્તરે તેનું ઁગ્રહણ થાય છે. આમ] જે જ્ઞાનાન્તરથી તેનું કાલાન્તરે ઁગ્રહણ થશે એમ તમે માનો તો તે જ્ઞાનાન્તર પણ કોનાથી ગૃહીત થશે ? તે અન્ય જ્ઞાનથી ગૃહીત થશે એમ જે તમે કહો તો તે અન્ય જ્ઞાન પણ અન્ય જ્ઞાનથી ગૃહીત થશે અને આમ એનો અવધિ કયો ? જે કહો કે શ્રમ એનો અવધિ છે તો અમે કહીશું કે ભલે થાકેલા આપ વિરમશો પરંતુ અર્થ તો અગૃહીત જ રહેશે કારણ કે પ્રકાશ અગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રકાશ વડે પ્રકાશ્યનું ઁગ્રહણ પણ ન થાય, એટલે એ રીતે અર્થનું ઁગ્રહણ ક્યારેય નહિ થાય. તેથી અર્થઁગ્રહણવાદીએ પણ અર્થઁગ્રહણ પહેલાં જ્ઞાનઁગ્રહણ થાય છે એ સ્વીકારવું જોઈ એ; જેમકે કહ્યું છે કે ‘જેને જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થતું નથી તેને [તે જ્ઞાનના વિષયભૂત] અર્થનું દર્શન પણ થતું નથી’ [ ]. તેથી, આ આમ છે કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ ઉત્તરકાળે પ્રત્યવમર્શ થતો દેખાય છે. ‘આ અર્થ મને જ્ઞાત થયો છે’ એ આકારે પ્રત્યવમર્શ કરતા પ્રમાતાએ પ્રથમ જ્ઞાનનું ઁગ્રહણ થાય છે એને

અનુભોદન આપે છે, કારણ કે ['જ્ઞાત અર્થ'માં 'જ્ઞાત' એ વિશેષણ છે] અને વિશેષણનું ગ્રહણ ન કર્યું હોય તે શુદ્ધિ વિશેષણને ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી અર્થગ્રહણ પૂર્વે જ્ઞાનગ્રહણ થાય છે એ પુરવાર થયું.

142. જ્ઞાનં ચ ગૃહ્યમાણમાકારરહિતં પ્રહીતુમશક્યમિતિ બલાત્ સાકારમેવ તદ્ પ્રહીતવ્યમ્ । સાકારે ચ જ્ઞાને ગૃહીતે સતિ દ્વિતીયકારણાભાવાત્ કુતો જ્ઞાનાતિરિક્તો બાહ્યોઽર્થઃ ?

142. જ્ઞાન બ્યારે ગ્રહાતું હોય ત્યારે આકારરહિત ગ્રહાતું અશક્ય છે, એટલે ન છૂટકે સાકાર જ જ્ઞાન ગ્રહણું જોઈએ. અને સાકાર જ્ઞાન ગૃહીત થતાં, બીજા આકારનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનથી અતિરિક્ત બાહ્ય અર્થ ક્યાંથી હોય ?

143. અતશ્ચ સાકારં જ્ઞાનમ્, આકારવત્તામન્તરેણાસ્ય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાનુ-પપત્તેઃ । કલ્પયિત્વાઽપિ બાહ્યમર્થમવશ્યમાકારવત્તા ત્રિજ્ઞાનસ્ય ત્રિષયનિયમસિદ્ધયે વક્તવ્યા । નીલજ્ઞાનં હીદમનેકસન્નિધાને સમુપજાયમાનં કથમ્ અખિલતદિતરપદાર્થપરિ-હારેણ કેવલનીલાલમ્બનતામવલમ્બેત, બોધસ્વભાવતાયાઃ સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાત્ । પ્રવૃત્તિરપિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં કથં તદેકત્રિષયૈવ સ્યાત્ ? ન ચ નીલજનિતત્વકૃત ઇષ તદઘિગતિનિયમ ઇતિ કથયિતુમુચિતમ્, આલોકલોચનાદિકારકાન્તરજનિતત્વસ્યાપિ ભાવેન તદ્વિષયત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અતો નીલાકારતૈવ નીલવિષયત્વવ્યવસ્થાહેતુઃ, ન નિમિત્તાન્તરમ્ । આહ ચ—

તત્રાનુભવમાત્રેણ જ્ઞાનસ્ય સદશાત્મનઃ ।

ભાવ્યં તેનાત્મના યેન પ્રતિકર્મ વિભજ્યતે ॥ [પ્રમાણવા૦ ૨.૩૦૨]

અત એવ આકારગ્રહણમેવાતિશયમાશ્રિત્ય તમવર્થસમર્થને સતિ સાધકતમં જ્ઞાનમેવ પ્રમાણં ભવિષ્યતિ । અપરથા કારકાતિશયદર્શનાભાવે તત્તત્સાધકતમત્વસ્ય દુરુપપાદ-ત્વાત્ । સાકારજ્ઞાનસાક્ષી ચ લૌકિકોઽપિ દૃશ્યતે વ્યવહારઃ । એવં ચ વક્તારો ભવન્તિ લૌકિકાઃ 'નીલોઽર્થોઽયં યતોઽત્ર તદાકારં જ્ઞાનમુત્પન્નમ્' ઇતિ । તેન પ્રતિકર્મનિય-માન્યથાઽનુપપત્તેરવશ્યં સાકારમેવ જ્ઞાનમ્ ।

ઇત્યં સત્યપિ બાહ્યાર્થે જ્ઞાનસ્યાકારકલ્પના ।

ભવેદેવેતિ તત્રૈવ સન્તુષ્ય સ્થીયતાં વરમ્ ॥

143. જ્ઞાન સાકાર છે કારણ કે આકારવત્તા વિના જ્ઞાનની પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ઘટતી નથી. બાહ્ય અર્થની કલ્પના કરીએ તો પણ પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ માટે વિજ્ઞાનની આકારવત્તાને અવશ્ય જણાવવી જોઈએ. આ નીલજ્ઞાન અનેક પદાર્થોના સન્નિધાનમાં

ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં નીલેતર સધળા પદાર્થોના પરિહાર દ્વારા કેવળ નીલને જ કેમ ગ્રહે છે ?, કારણ કે વિજ્ઞાનની ઓધસ્વભાવતા તો બધા પદાર્થો પ્રતિ એકસરખી છે. શુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ પણ તે એકપદાર્થવિષયા જ કેમ થાય ? નીલથી જન્ય તે જ્ઞાન હોવાથી તે જ્ઞાન નીલને જ બળે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે જ્ઞાન તો આલોક, નેત્ર વગેરે અન્ય કારકોથી ઉત્પન્ન થયું હોઈ તે બધાં, જ્ઞાનનો વિષય બનવાની આપત્તિ આવે. જ્ઞાનનો વિષય નીલ જ છે એ વ્યવસ્થાનું કારણ જ્ઞાનગત નીલાકારતા જ છે, ખીજું કોઈ એ વ્યવસ્થાનું કારણ નથી. અને કહ્યું પણ છે કે 'ત્યાં અનુભવમાત્ર રૂપે એકસરખું સ્વરૂપ ધરાવતાં જ્ઞાનોમાં તે રૂપ પણ હોવું જોઈએ જેના કીધે જ્ઞાનો પ્રતિવિષય ભિન્ન ભિન્ન બને.' [પ્રમાણ્યુત્તરિક ૨.૩૦૨] તેથી જ આકારગ્રહણરૂપ જ અતિશયને આધારે તમપ્ અર્થનું સમર્થન થતાં સાધકતમ જ્ઞાન જ પ્રમાણ્યુ બનશે. ખીજી રીતે, કારકોમાં અતિશયનું દર્શન થતું ન હોવાથી તે તે કારકમાં સાધકતમત્વ ધટાવવું મુશ્કેલ છે. સાકાર જ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ લૌકિક વ્યવહાર પણ દેખાય છે. લૌકિક વક્તાઓ એમ કહે છે — આ અર્થ નીલ છે કારણ કે અહીં નીલાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. આમ પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા અન્યથા ઘટતી ન હોવાથી અવશ્યપણે જ્ઞાન સાકાર જ છે. બાહ્ય અર્થ હોય તો પણ જ્ઞાનના આકારની કલ્પના કન્વી જ પડે છે, માટે જ્ઞાનના આકારમાં જ સંતોષ પામી રહેવું વધુ સાડું.

144. ये तु ब्रुवन्ते ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावत्वेन नीलपीताद्यवभासः परोपाधिरेव भवितुमर्हति स्फटिकस्यैव लाक्षादिनाऽरुणिमाद्यनुबेधः, अतः पृथगननु-भूयमानोऽपि बाह्योऽर्थः साकारज्ञानावभासाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमीयते । यथोक्तं— 'बाह्यसिद्धिः स्याद् व्यतिरेकतः' इति । तदिदमनुपपन्नम्, अन्वयानुपलब्धेः ।

अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये ।

नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क दृष्टवान् ॥

लाक्षास्फटिकादौ तु तथा युक्तं, तदनुरक्तस्फटिकावलोकनात् । इह पुनः—

अर्थेन रज्यमानं हि निराकारं निसर्गतः ।

ज्ञानं न खलु पश्यामो लाक्षया स्फटिकं यथा ॥

144. 'જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ સ્વભાવવાળું હોવાથી, જ્ઞાનમાં નીલ, પીત, વગેરેનો પ્રતિભાસ જ્ઞાનથી અન્ય એવી ઉપાધિને કારણે જ થવો ઘટે છે, જેમ લાક્ષા આદિ ઉપાધિને કારણે જ સ્ફટિકને અરુણિમ નો સંપર્ક થાય છે તેમ તેથી, જ્ઞાનથી જુદો બાહ્ય અર્થ સાક્ષાત્ ન અનુભવાતો હોવા છતાં સાકાર જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ અન્યથા ઘટતો ન હોઈ બાહ્ય અર્થનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. બાહ્ય અર્થ ન હોતાં તેના આકારવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ વ્યતિરેકથી બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.' — આમ જેઓ (=સૌત્રાન્તિકો)

કહે છે તેમનું તે કહેવું ઘટવું નથી કારણ કે અન્વયની અનુપલબ્ધિ છે. અર્થ હોતાં જ્ઞાન સાકાર થાય છે અને અર્થ દૂર થતાં જ્ઞાન નિરાકાર થાય છે એવું નિત્યાનુમેયબાહ્યાર્થવાદી સૌત્રાન્તિકે ક્યાં દેખ્યું ? લાક્ષા-સ્ફટિક વગેરેમાં તો તેવું સંગત છે કારણ કે લાક્ષાથી અનુરક્ત સ્ફટિક દેખાય છે. જેમ સ્વચ્છ સ્ફટિકને લાક્ષાથી અનુરન્વિત થતો આપણે દેખીએ છીએ તેમ સ્વભાવથી નિરાકાર જ્ઞાનને ખરેખર અર્થથી રન્વિત થતું આપણે દેખતા નથી.

145. આકારદ્વયપ્રતિભાસો हि नास्तीत्युक्तम् । अभ्युपगमे वा दुरुत्तरमनव-
स्थादूषणम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षः तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमानेऽर्था-
कारस्तावद् साकारेण ज्ञानेन गृहीतः, स इदानीं ज्ञानाकारोऽपि प्राह्यत्वात् साकार-
ज्ञानान्तरं भवेत् । तदपि साकारं ज्ञानान्तरं तथाभूतज्ञानान्तरग्राह्यम् एव स्यादि-
त्यनिष्टम् ।

અથ સ્વપ્રકાશં તત્ સાકારં જ્ઞાનમિષ્યતે, તેન જ્ઞાનાન્તરાનપેક્ષણાન્નાવસ્થેતિ,
તર્હિ સ્વપ્રકાશસાકારજ્ઞાનવ્યતિરિક્તાર્થાકારાનવભાસાત્ તદેવાસ્તુ, કુતો દ્વિતીય
ઇદાનીમર્થાકારઃ ?

145. બે આકારનો પ્રતિભાસ નથી એમ અમે કહ્યું છે. બે આકારનો પ્રતિભાસ સ્વીકારતાં દુસ્તર અનવસ્થાનું દૂષણ આવે અર્થાકાર પ્રત્યક્ષ છે અને અર્થાકારરન્વિત જ્ઞાનાકાર પણ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેતાં અર્થાકાર સાકાર જ્ઞાનથી ગૃહીત છે એમ માનવું પડે. હવે તે જ્ઞાનાકાર પણ ગ્રહ હોઈ સાકાર જ્ઞાનાન્તર હોવું જોઈએ, તે સાકાર જ્ઞાનાન્તર પણ તેવા જ ખીમ સાકાર જ્ઞાનાન્તરથી જ ગ્રાહ્ય અને એમ અનવસ્થારૂપ અનિષ્ટ આવી પડે. હવે જો તે સાકાર જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ ઇચ્છવામાં આવે તો તેને જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા ન હોવાથી અનવસ્થા ન થાય; પણ તો પછી સ્વપ્રકાશ સાકારજ્ઞાનથી જુદો અર્થાકાર જણાતો ન હોઈ તે જ હો, ખીજે અર્થાકાર હવે ક્યાંથી ?

146. न चान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तत्कल्पना युक्तिमती । न हि राजशासन-
मिदमर्थेनाकारवृत्ता भवितव्यमिति । ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत् को दोषः
स्यादिति ? नीलाद्याकारयोगादर्थस्स इति चेत् संज्ञायां विवाद इत्युक्तम् , द्वितीयस्या-
भावात् । स्वच्छत्वाज्ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतमिति चेदविद्यावासनाकृतं तद् भविष्यति ।
स्वतः स्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभवेनोपनतानेकाकारकालुष्यरूपितवपुरिव
प्रकाशते । ज्ञानवासनाभेदसंतानयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नात्र पर्यनुयोगस्यावसरः
'कुतो वासना प्रवृत्ता ?' इति । तस्मादनादिवासनावैचित्र्यरचितज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः
कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यैवायमाकार इति सिद्धम् ।

146. અ-યથાનુપપત્તિથી (= અર્થાકાર વિના જ્ઞાનાકારની અનુપપત્તિ દ્વારા) પણ અર્થાકારનો કલ્પના યુક્ત નથી, કારણ કે એવી કોઈ રાખસા નથી કે અર્થ આકારવાળો જ હોવા જોઈએ. જે જ્ઞાન જ નીલ વગેરે આકારવાળું હોય તો તેમાં શો દોષ ? નીલ આદિ આકારના યોગે જ્ઞાન અર્થ અને છે એમ જો તમે સૌત્રાન્તિકો કહો તો તેમાં નામનો જ વિવાદ રહે છે એમ ૨.મે કહીએ છીએ, કારણ કે જ્ઞાનથી જુદો ખીજો (= અર્થ) નથી. જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ જ છે, એટલે જ્ઞાનગત જે કાલુષ્ય છે તે અન્યકૃત (= અર્થકૃત) છે એમ જો તમે સૌત્રાન્તિકો કહો તો હો તો અમે કહીશું કે તે કાલુષ્ય અવિદ્યાની વાસનાથી જનિત છે. જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ હોવા છતાં અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાના પ્રભાવે રજૂ થયેલા અનેક આકારોના કાલુષ્યથી જ્ઞાનનું શરીર ખરડાયેલું છે. જ્ઞાનભેદસન્તાન (= જ્ઞાનવૈચિત્ર્યસન્તાન) અને વાસનાવૈચિત્ર્યસન્તાન અને ખીજાંકુરની જેમ અનાદિ હેવાથી અહીં એ પ્રશ્નને અવકાશ રહેતો નથી કે વાસના ક્યાંથી જન્મી ? તેથી અનાદિ વાસનાવૈચિત્ર્યથી જનિત જ્ઞાનવૈચિત્ર્ય ધટનું હોવાથી અનુમેય બાહ્ય અર્થની કોઈ જરૂર નથી, એટલે આ, જ્ઞાનનો જ આકાર છે એ પુરવાર થયું.

147. અતરૂચ જ્ઞાનસ્યૈવાયમાકારઃ, જ્ઞાનેન વિના હિ ન ક્વચિદર્થરૂપ-મુપલભ્યતે । જ્ઞાનં તુ અર્થરહિતમપિ ગન્ધર્વનગરમાયાદિષુ ત્રિસ્પષ્ટમુપલભ્યતે इत्यन्वय व्यतिरेकाभ्यामपि જ્ઞાનાકારત્વમવગચ્છામઃ । યદિ ચ જ્ઞાનાદર્થઃ પૃથગવસ્થિતાત્મા ભવેત્, જ્ઞાનમન્તરેણાપ્યસાવુપલભ્યેત્; ન ચૈવમસ્તિ । તસ્માદમેદ એવં જ્ઞાનાર્થયોઃ । તથાSSહ -- 'સહોપલભ્મનિયમાદમેદો નીલતદ્વિયોઃ' इति ।

147. તેથી જ્ઞાનનો જ આ આકાર છે. જ્ઞાન વિના કોઈ અર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી, જ્યારે જ્ઞાન અર્થરહિત હોય તો પણ ગન્ધર્વનગર, માયા વગેરેમાં વિશ્વપણે ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ અન્ય-વ્યતિરેક વડે પણ જ્ઞાનાકારતાને આપણે જાણીએ છીએ જે અર્થ જ્ઞાનથી જુદા સ્વરૂપવાળો હોય તો જ્ઞાન વિના પણ અર્થ ઉપલબ્ધ થાય; પરંતુ એવું તો નથી. તેથી જ્ઞાન અને અર્થનો અભેદ છે. માટે કહ્યું છે કે નિયમતઃ સાથે ઉપલબ્ધ થતા હોવાને કારણે નીલ અને નીલજ્ઞાન અનેનો અભેદ છે.

148. ન ચ જ્ઞાનાર્થસંસર્ગધર્મ આકારો ભવિતુમર્હતિ । યદિ હિ પૃથગર્થમના-કારં પૃથક્ ચ જ્ઞાનમનાકારમુપલભ્ય સંસૃષ્ટયોજ્ઞાનાર્થયોરાકારવત્તામુપલભેમહિ, તત્ત્વમમાકારં સંસર્ગધર્મ પ્રતિપદ્યેમહિ । ન ત્વયમસ્તિ ક્રમઃ । અર્થરહિતત્વેડપિ ચ સ્મરણ-સ્વપ્નાદિજ્ઞાનાનામાકારવત્ત્વમસ્તીત્યુક્તમ્ । અતઃ કથં સંસર્ગધર્મ આકારઃ ।

148. જ્ઞાન અને અર્થના સંસર્ગનો ધર્મ બનવાને આકાર લાયક નથી, કારણ કે પૃથક્ અર્થને અનાકાર ઉપલબ્ધ કરી અને પૃથક્ જ્ઞાનને અનાકાર ઉપલબ્ધ કરી પછી સંસૃષ્ટ અર્થ અને જ્ઞાનની આકારયુક્તતા ઉપલબ્ધ કરતા હોઈએ તો આકારને સંસર્ગનો

ધર્મ આપણે ગણી શકીએ. પરંતુ આવો ક્રમ તો છે નહિ. અર્થ ન હોવા છતાં સ્મરણ, સ્વપ્ન વગેરે જ્ઞાનો આકારવાળાં હોય છે એમ કહેવાયું છે. તો પછી આકાર સંસર્ગનો ધર્મ કેવી રીતે ?

149. અપિ ચ નક્ષત્રં તારકા તિષ્ઠ્ય ઇતિ કથમેકસ્મિન્નર્થે પરસ્પરવિરુદ્ધ-
લિંગસમાવેશઃ ? પરિવ્રાજકકામુકકૌલેયકાનાં ચ કથમેક એવં વનિતારૂપોઽર્થઃ
કુળપ ઇતિ કામિનીતિ મહ્ય ઇતિ ચ પ્રતિભાસત્રિતયવિષયતામનુભવેત્ ? દારા ઇતિ
કથમેકૈવ સ્ત્રીવ્યક્તિઃ પુત્રવચનબહુવચનવિષયતાં યાયાત્ ? ષણ્ણગરીતિ ચ કથં
બહૂનામન્યલિંગાનામેકતા સ્ત્રીલિંગતા ચ ભવેત્ ? હ્રસ્વદીર્ઘયોરચ કથં પરસ્પરસાપેક્ષ-
પ્રહ્ણયોરર્થેનૈકતર આકારઃ પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ?

[149 વળી, નક્ષત્રમ્(નપુ.), તારકા(સ્ત્રી.), તિષ્ઠ્યઃ(પુ.) — આ ત્રણેયના વાચ્ય એક અર્થમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ લિંગનો સમાવેશ ક્યાંથી થાય ? [ન જ થાય. તેથી પરસ્પરવિરુદ્ધ લિંગ ધરાવતો અર્થ અવાસ્તવિક છે.] એક જ વનિતારૂપ અર્થને 'દુર્ગ' ધવાળું કુત્સિત શરીર છે', 'કામિની છે' 'ભક્ત્ય છે' એમ ત્રણ પ્રતિભાસના વિષય તરીકે પરિવ્રાજક, કામુક અને કૃતરો કેમ અનુભવે છે ? [ત્રણ ભિન્ન પ્રતિભાસો જન્માવતો એક જ અર્થ અવાસ્તવિક છે.] 'ષણ્ણગરી' એમ બહુવચન અને અન્ય લિંગ (= નપુंसક લિંગ) ધરાવતા નગરોમાં એકત્વ અને સ્ત્રીલિંગતા કેવી રીતે અને ? [આ પણ અર્થની અવાસ્તવિકતા દર્શાવે છે.] હ્રસ્વની અપેક્ષાએ દીર્ઘનું ગ્રહણ અને દીર્ઘની અપેક્ષાએ હ્રસ્વનું ગ્રહણ એમ હ્રસ્વ અને દીર્ઘનું ગ્રહણ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે, એટલે અર્થનો આ બેમાંથી એકે આકાર પારમાર્થિક ક્યાંથી હોય ?

150. જ્ઞાનાનાં તુ મિન્નત્વાદ્ વિચિત્રવાસનાભેદસહકારિરૂપાનુવિધાનેન જાય-
માનાનાં ન કશ્ચિદપિ વિરોધઃ । તસ્માત્ જ્ઞાનમેવેદં સર્વત્ર તથા તથા પ્રતિભાતિ, ન
તદ્વ્યતિરિક્તોઽર્થો નામ કશ્ચિદિતિ જ્ઞાન એવં ચૈકત્રાયં પ્રમાણપ્રમેયપ્રમિતિવ્યવહારઃ
પરિસમાપ્યતે । તસ્ય હિ વિષયાકારતા પ્રમેયં, ગ્રાહકાકારતા પ્રમાણં, સ્વસંવિત્તિશ્ચ
ફલમિતિ । યથોક્તમ્—

યદામાસં પ્રમેયં તત્ પ્રમાણફલતે પુનઃ ।

ગ્રાહકાકારસંવિત્ત્યોસ્ત્રયં નાતઃ પૃથક્ કૃતમ્ ॥ ઇતિ ॥

150. જ્ઞાનો ભિન્ન હોવાથી, વિચિત્ર ભિન્ન ભિન્ન વાસનાઓરૂપ સહકારીકારણોના સહકારથી ઉપાદાનકારણરૂપ પૂર્વ પૂર્વના જ્ઞાનો વડે ઉત્તરોત્તર જન્મતા અનુરૂપ જ્ઞાનોમાં જરા પણ વિરોધ નથી. તેથી આ જ્ઞાન જ સર્વત્ર તે તે રૂપે જણાય છે, તેનાથી અતિરિક્ત અર્થ નામનું કંઈ નથી. એટલે જ્ઞાનમાં જ એક સ્થાને આ પ્રમાણ-પ્રમેય-પ્રમિતિનો વ્યવહાર બધી

૩૬૪ અનાદિ અવિદ્યાને લીધે એક જ્ઞાન જ આણ, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના ભેદવાળું જણાય છે રીતે સમાપ્ત થાય છે જ્ઞાનની વિષયાકારતા પ્રમેય છે, ગ્રાહકાકારતા પ્રમાણ્ય છે અને સ્વસંવિત્તિ ક્ષણ છે. કહ્યું પણ છે કે 'જે આભાસ છે તે પ્રમેય છે, ગ્રાહકાકાર પ્રમાણ્ય છે અને સંવિત્તિ ક્ષણ છે. તેથી ત્રણને પૃથક્ કરવામાં આવેલ નથી' [ ]

151. તદિદમનાથવિદ્યાવાસનાવિલાસવિપર્યાસિતતત્ત્વદર્શનતયા જ્ઞાનમેવ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકસંવિત્તિભેદવદિવ લક્ષ્યતે । અવિદ્યાવિરતૌ તુ સ્વચ્છમેવ તત્ સમ્પદ્યતે, ન કિચ્ચિદ્વેતિ ।

151. તેથી આ આદિ અવિદ્યાની વાસનાના પ્રભાવને લીધે તત્ત્વદર્શન ઊલટું - વિકૃત થયેલું આ જ્ઞાન જ જાણે કે ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના ભેદવાળું જણાય છે પરંતુ અવિદ્યાની વિરતિ થતાં તે તદ્દન સ્વચ્છ અને જય છે અથવા તે કંઈ જ બનતું નથી (અર્થાત્ એવું તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું જ રહે છે).

152. તદુક્તમ્—

નાન્યોઽનુભવ્યો બુદ્ધ્યાસ્તિ તસ્યા નાનુભવોઽપરઃ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકવૈધુર્યાત્ સ્વયં સૈવ પ્રકાશતે ॥ [પ્રમાણવા૦ ૨.૩૨૭]

અવિભાગોઽપિ બુદ્ધ્યાત્મા વિપર્યાસિતદર્શનૈઃ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવિત્તિભેદવાનિવ લક્ષ્યતે ॥ [પ્રમાણવા૦ ૨.૩૫૪]

152. માટે જ કહ્યું છે કે 'જ્ઞાનથી જુદો અનુભાવ્ય (ગ્રાહ્ય) નથી, જ્ઞાનથી જુદો અનુભવ (ગ્રાહક) નથી. ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બન્નેથી રહિત હોવાને કારણે જ્ઞાન પોતે જ પ્રકાશ છે'. તથા કહ્યું છે કે 'જ્ઞાન અખંડ (= ભેદરહિત) હોવા છતાં ભ્રાંત દષ્ટિવાળાઓ જ્ઞાનને જાણે કે તે ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિ એ ત્રણ ભેદવાળું હોય એમ દેખે છે'. [પ્રમાણવા૦ ૨.૩૨૭,૩૫૪]

153. इत्यर्थरूपरहितं संविन्मात्रं किलेदमिति पश्यन् ।

परिहृत्य दुःखसन्ततिमभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

153. નિષ્કર્ષ એ કે અર્થ રહિત કેવળ જ્ઞાન જ છે એમ દેખેને માણસ દુઃખ-સન્તતિને ત્યજીને અભય નિર્વાણને પામે છે.

154. અત્રામિધીયતે । ન સ્વલ્લેક એવ બોધાત્મા ગ્રાહ્યગ્રાહકોભયસ્વભાવો ભવિતુમર્હતિ, ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપયોરિતરેતરવિસદ્દશત્વેનૈકત્ર સમાવેશાનુપપત્તેઃ । તથા હિ નીલજ્ઞાનં પીતજ્ઞાનં શુક્લજ્ઞાનમિતિ નીલપીતાદ્યુપજનનાપાયેઽયનુવર્તમાનબોધરૂપતયા જ્ઞાનં નીલાદિવિલક્ષણમન્વયવ્યતિરેકાભ્યામવધાર્યતે । અપિ ચ જ્ઞાનમહંકારાસ્પદમાનન્દા-દિસ્વભાવં સ્વકર્મણિ ચ સવ્યાપારમિવ ભવિદ્ધિરભ્યુપગતમ્, અર્થસ્તુ નૈવમાત્મક ઇતિ કથમનયોરભેદઃ ?

154. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. ખરેખર એક વિજ્ઞાન ગ્રાહ્યસ્વભાવ અને ગ્રાહકસ્વભાવ એમ બંને સ્વભાવો ધરાવે એ એને ધટતું નથી. ગ્ર.હ. સ્વરૂપ અને ગ્રાહકસ્વરૂપ એકબીજાથી તદ્દન વિસદૃશ હોય, તેમનો એકબીજા સમાવેશ ધટતો નથી. નીલજ્ઞાન, પીતજ્ઞાન શુક્રજ્ઞાન એમ નીલ, પીત, વગેરેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થવા છતાં બધામાં અનુસ્યૂત જ્ઞાનરૂપતાને લીધે જ્ઞાન નીલ આદિથી વિલક્ષણ છે એવો નિષ્કૃષ્ટ અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. વળી, તેમ જ્ઞાનને અહંકારારૂપદ, આનન્દાદિસ્વભાવ અને સ્વવિષયમાં જાણે વ્યાપાર કરતું સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ અર્થ તો એવા સ્વભાવવાળો નથી. એટલે તે એનો અભેદ કેમ ?

155. યદ્યપિ જ્ઞાનમિદમયમર્થં इत्येवमाकारद्वयप्रतिभासो नास्ति, तथा. ऽप्ययमेकोऽप्याकारः प्रतिभासमानः प्रकाश्य एव प्रतिभाति, न प्रकाशकः । इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न एव ग्राह्याकारोऽवभासते, न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासो अस्ति ?

155. જો કે 'આ જ્ઞાન છે' 'આ અર્થ છે' એમ એ આકારોનો પ્રતિભાસ નથી તેમ છતાં પ્રતિભાસતો આ એક આકાર પ્રકાશ્યાકાર (= ગ્રાહ્યાકાર = અર્થાકાર) જ પ્રતિભાસે છે, પ્રકાશકાકાર (= ગ્રાહકાકાર = જ્ઞાનાકાર) પ્રતિભાસતો નથી. ગ્રાહકથી (= જ્ઞાનથી) વિચ્છિન્ન (= પૃથક્) જ એવો ગ્રાહ્યાકાર 'આ નીલ છે' પ્રતિભાસે છે, પરંતુ 'હું નીલ છું' એવો ગ્રાહક સાથે ગ્રાહ્યના અભેદનો પ્રતિભાસ થતો નથી.

156. अपि च प्रकाश्यस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युक्तं नाम ग्रहणं, बोधस्य तु तद्ग्राहकस्य तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम्, न बोधान्तरनिबन्धनमनवस्थाप्रसङ्गात्, नापि स्वप्रकाशं ज्ञानम्, अहं नीलमित्यप्रतिभासात् ।

156. વળી, પ્રકાશ્ય નીલ આદિનું ગ્રહણ પ્રકાશક બોધ વડે શુન્ય યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રકાશ્ય નીલના ગ્રાહક બોધનું ગ્રહણ ત્યારે શેના વડે થાય છે એ વિચારવું જોઈએ. તેનું ગ્રહણ બીજા બોધ વડે થતું ન મનાય કારણ કે તેમાં અનવસ્થાદોષની આપત્તિ આવે છે. જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ પણ નથી, કારણ કે 'હું નીલ છું' એવો પ્રતિભાસ થતો નથી.

157. ननु नैव ग्राह्यग्राहकयोरन्यत्वमिति । योऽयं ग्राह्यावभास इति भवता- ऽभ्युपगतस्स एव ग्राहकावभासः । ग्राहकादन्यो हि ग्राह्यो जडात्मा भवेत् । ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावो ग्राहकत्वादेव । द्वयप्रतिभासश्च नास्तित्युक्तम् । अतोऽन्यतरस्य प्रतिभासने जडप्रकाशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां बलात् प्रकाश एव प्रकाशते, न जडः । निराकारश्च न प्रकाशत इति तस्मिन् साकारे प्रकाशमाने कुतो जडात्मा तदतिरिक्तोऽर्थः स्यात् ।

૩૯૬ આહનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થતો નથી એ ન્યાયમત

157. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — આહ અને આહકનું અન્યત્વ નથી જ. જેને તમે આહ-પ્રતિભાસ તરીકે સ્વીકારો છો તે જ આહકપ્રતિભાસ છે. આહકથી અન્ય આહ હોય તો તે જડ જ હોય. પરંતુ આહક તો પ્રકાશસ્વભાવ છે કારણ એ જ કે તે આહક છે. એનો પ્રતિભાસ તો છે નહિ એ અમે કહ્યું છે. તેથી એમાંથી એકનો પ્રતિભાસ માનવો પડતો હોય તો જડ અને પ્રકાશ એમાંથી કોનું પ્રતિભાસિત થવું યોગ્ય છે એની વિચારણા કરવી જોઈએ અને તે વિચારણામાં ન છૂટકે પ્રકાશ જ પ્રકાશે છે, જડ પ્રકાશનું નથી એમ સ્વીકારવું પડે. અને નિરાકાર પ્રકાશ તો પ્રકાશતો નથી એટલે જ્યારે સાકાર પ્રકાશ પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનાથી જુદો જડ અર્થ ક્યાંથી હોય ?

158. તદિદમપેશલમ્ , ઉપાયેનોપેયનિહવસ્યાશક્યકરણીયત્વાત્ । રૂપસ્ય હિ પ્રકાશકં ચક્ષુઃ । ન ચક્ષુરેવ પ્રકાશતામિત્યુક્ત્વા રૂપમપહોતું શક્યતે । તદિદમર્થસ્ય મૂર્તિદ્રવત્વકાઠિન્યાદિધર્મવિશેષિતાત્મનસ્તદ્વિપરીતસ્વચ્છસ્વભાવં જ્ઞાનં પ્રકાશકં, ન તદેવ ચક્ષુર્વત્ તદાડવમાસિતુમર્હતિ ચ ।

158. નૈયાયિક — આ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે ઉપાય વડે ઉપેયનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. રૂપનું પ્રકાશક ચક્ષુ છે. ચક્ષુ જ પ્રકાશે એમ કહી રૂપનો પ્રતિષેધ કરવો શક્ય નથી. મૂર્તિ, દ્રવત્વ, કાઠિન્ય આદિ ધર્મોંથી વિશેષિત સ્વભાવવાળા અર્થનું પ્રકાશક તેનાથી વિપરીત સ્વચ્છ સ્વભાવવાળું જ્ઞાન છે. જેમ જ્યારે રૂપનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે ચક્ષુનો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ જ્યારે નીલ આદિ આહનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે નીલજ્ઞાન આહિનો પ્રતિભાસ થવો યોગ્ય નથી.

159. નનુ ન ચક્ષુર્વત્ ઉપાયત્વં જ્ઞાનસ્ય । ચક્ષુર્જન્યો હિ પ્રકાશો નામ જ્ઞાનમુચ્યતે । ન ચાગૃહીતઃ પ્રકાશઃ પ્રકાશ્યં પ્રકાશયતીતિ ।

159. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — ચક્ષુ જેવું ઉપાયપણું જ્ઞાનમાં નથી કારણ કે ચક્ષુથી જન્ય પ્રકાશને જ્ઞાન કહેવાય છે. અને અગૃહીત પ્રકાશ પ્રકાશને પ્રકાશિત કરતો નથી.

160. સત્યમ્, ચક્ષુર્જન્યઃ પ્રકાશો જ્ઞાનમિષ્યતે । સ તુ પ્રકાશો રૂપાદિવિષય-પ્રકાશઃ, ન પ્રકાશપ્રકાશઃ । ન હિ ચક્ષુષા પ્રકાશઃ પ્રકાશ્યતે, અપિ તુ રૂપં પ્રકાશ્યતે । તત્ર યદ્રૂપમિત્યુચ્યતે સ વિષયો ગ્રાહ્યઃ, યત્તપ્રકાશતે ઇત્યુચ્યતે સ પ્રકાશો જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ । તદુત્પત્તિમાત્રેણ ચ રૂપં પ્રકાશિતં ભવતીતિ ન પ્રકાશો ગ્રહણમપેક્ષતે ।

160. નૈયાયિક — સાચું, ચક્ષુજન્ય પ્રકાશને જ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે પ્રકાશ રૂપાદિ વિષયનો પ્રકાશ છે, પ્રકાશનો (= જ્ઞાનનો) પ્રકાશ નથી. ચક્ષુ વડે પ્રકાશ (= જ્ઞાન) પ્રકાશિત થતો નથી, પરંતુ રૂપ પ્રકાશિત થાય છે ત્યાં જેને રૂપ કહેવામાં આવે છે તે આહ વિષય

છે. જે તેને પ્રકાશિત કરે છે એમ કહેવાય છે તે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનગ્રાહક છે. જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાનથી જ રૂપને પ્રકાશિત કરે છે એટલે પ્રકાશને (= જ્ઞાનને) કોઇના વડે ગૃહીત થવાની (= પ્રકાશિત થવાની) અપેક્ષા નથી.

161. નનૂક્તમત્ર નાનુપલબ્ધ્યાયાં બુદ્ધાવર્થઃ પ્રકાશતે ।

‘અપ્રત્યક્ષોપલમ્બસ્ય નાર્થદૃષ્ટિઃ પ્રસિદ્ધયતિ’ ઇતિ ।

તદયુક્તમ્, અપ્રત્યક્ષોપલમ્બસ્ય ચ પ્રત્યુતાર્થદૃષ્ટિઃ પ્રસિદ્ધયતિ । ઉપલમ્બોત્પાદ
 एवार्थदृष्टिः, न पुनरुपलम्बदृष्टिः ।

161. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — અગૃહીત જ્ઞાનમાં અર્થ પ્રકાશતો નથી એમ અમે અહીં કહ્યું છે. દિશ્-નાગ કહે છે કે જેને જ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ હોય તે અર્થનું દર્શન કરી શકતો નથી.

નૈયાયિક — તેમ કહેવું બરાબર નથી. એથી બિલટું, અપ્રત્યક્ષ (= અગૃહીત) જ્ઞાન અર્થનું દર્શન કરે છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ અર્થદર્શન છે, જ્ઞાનદર્શન નથી.

162. નનૂપલબ્ધેરગ્રહણે તદુત્પાદાનુત્પાદયોઃ અવિશેષાત્, અનુત્પન્નોપલમ્બ-
 સ્યાપ્યર્થઃ પ્રત્યક્ષઃ સ્યાદિતિ સર્વસર્વજ્ઞત્વપ્રસન્નઃ । તદિદમતિસુમાષિતમ્—અર્થપ્રકાશા-
 ત્મૈવ ક્ષણપલમ્બઃ । સ કથમનુત્પન્નાદુત્પન્નો ન વિશિષ્યેત ? તસ્માદર્થપ્રત્યક્ષીકરણાત્મક-
 ત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય ઉત્પાદ એવર્થપ્રત્યક્ષતા, ન તદ્ગ્રહણમિત્યગૃહીતમેવ જ્ઞાનમર્થ-
 પ્રકાશકમિતિ યુક્તમ્ ।

यत् तु उपायत्वात् ज्ञानस्य पूर्वं ग्रहणमुच्यते, तत् चक्षुरादिभिर-
 नैकान्तिकमित्युक्तम् ।

ગૃહીતં યદિ ચ જ્ઞાનં ભવેદર્થપ્રકાશકમ્ ।

ધૂમવદીપવદ્ વેતિ વક્તવ્યં યદિ ધૂમવત્ ॥

ભવેદર્થાનુમેયત્વં યત્ત્વયૈવ ચ દૂષિતમ્ ।

આકારદ્વયસંવિત્તિવિરહાન્ન ચ દીપવત્ ॥

ઘટં દીપેન પશ્યામીત્યસ્તિ દ્વિતયવેદનમ્ ।

ન તુ જ્ઞાનેન વિજ્ઞેયં જાનામીતિ દ્વયગ્રહઃ ॥

यदपि प्रकाशत्वात् ज्ञानस्य दीपवत् पूर्वाग्रहणमुक्तम्, तदपि व्याख्येयम् ।
 प्रकाशत्वादिति को ऽर्थः ?

162. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — જ્ઞાનનું અગ્રહણ હોય તો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ હોય કે અનુત્પત્તિ એમાં કંઈ ફરક પડતો નથી, પરિણામે જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી તેને પણ અર્થ પ્રત્યક્ષ થાય, એટલે અધાના સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવે. તેથી તમે બહુ જ સાડું કહ્યું કે જ્ઞાન અર્થપ્રકાશસ્વભાવ જ છે !

નૈયાયિક — અનુત્પન્ન જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન ભિન્ન કેમ નહિ ? [ભિન્ન જ છે.] તેથી અર્થને પ્રત્યક્ષ જાણવાના સ્વભાવવાળાં જ્ઞાન હોવાથી તેવા તેવા જ્ઞાનનો ઉત્પાદ એ જ જ્ઞાનની અર્થપ્રત્યક્ષતા છે અને નહિ કે [અર્થને પ્રત્યક્ષ જાણવાના સ્વભાવવાળાં] જ્ઞાનનું અહલ્ય એ જ્ઞાનની અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. નિષ્કર્ષ એ કે અગૃહીત જ જ્ઞાન અર્થનું પ્રકાશક છે એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. ઉપાય હોઈ તેનું અહલ્ય પહેલાં થાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનૈકાન્તિક છે કારણ કે યજ્ઞ વગેરે ઉપાયો હોવા છતાં તેમનું અહલ્ય જ થતું નથી. જે ગૃહીત જ્ઞાન અર્થનું પ્રકાશક અનતું હોય તો તે ધૂમની જેમ અર્થનું પ્રકાશક અને છે કે દીપની જેમ તે જણાવવું જોઈએ. જે ધૂમની જેમ તે અર્થનું પ્રકાશક અનતું હોય તો અર્થો અનુમેય બની જાય, પરંતુ અર્થો અનુમેય છે એ [સૌત્રાન્તિક] મતને તો તમે દૂષિત દર્શાવ્યો છે. જે તે દીપની જેમ અર્થનું પ્રકાશક અનતું હોય તો [પ્રકાશ્ય ઘટ અને પ્રકાશક દીપ એ બે આકારોની સંવિત્તિની જેમ અર્થ અને જ્ઞાન એ બે આકારોની સંવિત્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ અર્થ અને જ્ઞાન એ] બે આકારોની સંવિત્તિ ન હોવાથી આ પક્ષ પણ ઘટતો નથી. ‘ઘટને દીપ વડે હું દેખું છું’ એમ બે આકારની સંવિત્તિનું સંવેદન છે પરંતુ ‘જ્ઞાન વડે જ્ઞેયને હું જાણું છું’ એમ બે આકારની સંવિત્તિનું સંવેદન નથી. જ્ઞાનમાં પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે પ્રદીપની જેમ તેનું અહલ્ય થાય છે એમ જે તમે પહેલાં કહ્યું તેને પણ સમજાવવું જોઈએ. ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એનો શા અર્થ છે ?

163. પ્રકાશયતીતિ પ્રકાશઃ, તસ્ય ભાવઃ પ્રકાશત્વમિતિ । તચ્ચક્ષુરાદિભિર-
નૈકાન્તિકમુક્તમેવ । અથ પ્રકાશનં પ્રકાશઃ, તર્હિ પ્રકાશત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ । ન
હ્યર્થગ્રહણકાલે બુદ્ધેઃ પ્રકાશનમસ્તિ ।

163. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — જે પ્રકાશિત કરે છે તે પ્રકાશ છે; પ્રકાશનો ભાવ પ્રકાશત્વ છે.

નૈયાયિક — તેનું પ્રકાશત્વ તો જે યજ્ઞ વગેરેનું અહલ્ય નથી થતું તેમાં પણ છે. તેથી ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એ હેતુ અનૈકાન્તિક છે એમ અમે અગાઉ જણાવ્યું જ છે. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — પ્રકાશનું તે પ્રકાશ છે.

નૈયાયિક — તો ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એ હેતુ અસિદ્ધ બનશે, કારણ કે અર્થ-અહલ્યકાળે જ્ઞાન પ્રકાશનું નથી.

164. અથ પ્રકાશશબ્દો બોધપર્યાય એવ । પ્રકાશત્વાદ્ બોધરૂપત્વાદિત્યર્થઃ । તદા સાધનવિકલો દૃષ્ટાન્તઃ, પ્રદીપસ્ય બોધરૂપત્વાભાવાત્ । અતશ્ચ સ્વસંવેદનપક્ષો ન યુક્તિયુક્તઃ, સ્વતઃપ્રકાશસ્ય કસ્યચિદપ્યદૃષ્ટત્વાત્ ।

164. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — ‘પ્રકાશ’ શબ્દ એ બોધનો જ પર્યાય છે. ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એટલે બોધપણું હોવાને કારણે.

નૈયાયિક — આમ માનતાં તો દૃષ્ટાન્ત સાધનવિકલ બની જશે, કારણ કે પ્રદીપમાં બોધરૂપતાનો અભાવ છે. તેથી જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન સ્વીકારતો પક્ષ તકસંગત નથી. જ્ઞાનના સ્વતઃપ્રકાશનો કોઈને અનુભવ નથી.

165. નનુ જ્ઞાનશબ્દદીપાસ્ત્રયઃ સ્વપરપ્રકાશા इत्याहुः । तदयुक्तं, शब्द-दीपयोः स्वग्रहणेऽर्थप्रकाशने च सामग्र्यन्तरसव्यपेक्षत्वात् । शब्दोऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते, स्वप्रकाशने च श्रोत्रम् । दीपोऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते, ग्राहयति चार्थम् । इयांस्तु विशेषः — घटादिग्रहणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते, आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति । नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं च मार्जारदिनक्तंचरचक्षुरपेक्षया सर्व एव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य तु परप्रकाशकत्वमेव दृश्यते, न स्वप्रकाशकत्वम्, अर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ।

मुद्यैव तस्माद् भणितास्त एते ।

त्रयः प्रकाराः स्वपरप्रकाशाः ।

प्रदीपबोधध्वनिनामधेयाः ।

विभिन्नसामग्र्यभिवેद्यવેદકાઃ ॥

આત્મપ્રત્યક્ષવાદિનાં ત્વસ્થામેદેન ગ્રાહ્યગ્રાહકાંશયોર્ભેદો વિદ્યતે એવેતિ સર્વથા ન સ્વપ્રકાશં વિજ્ઞાનમ્ ।

165. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — જ્ઞાન, શબ્દ અને દીપ એ ત્રણ સ્વપરપ્રકાશ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

નૈયાયિક — તે અયોગ્ય છે, કારણ કે શબ્દ અને દીપને સ્વનું ગ્રહણ કરવામાં અને અર્થનું પ્રકાશન કરવામાં અન્ય સામગ્રીની સહાયની અપેક્ષા છે. અર્થનું પ્રકાશન કરવામાં શબ્દને સમય-ગ્રહણની અપેક્ષા છે જ્યારે સ્વનું પ્રકાશન કરવામાં શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષા છે. દીપ પણ ચક્ષુ આદિની સહાય પામીને જ પોતે ગૃહીત થાય છે અને અર્થને ગ્રહણ કરાવે છે. ઘટાદિગ્રહણ અને દીપગ્રહણમાં ભેદ એટલો જ છે કે ઘટાદિનું ગ્રહણ કરવામાં ચક્ષુ પ્રકાશ (= આલોક = દીપ)ની સહાય પામીને પ્રવૃત્ત થાય છે, જ્યારે દીપનું (= આલોકનું = પ્રકાશનું) ગ્રહણ કરવામાં ચક્ષુને ખોળ દીપની (= પ્રકાશની) સહાયની આવશ્યકતા નથી પરંતુ એટલામાત્રથી દીપ સ્વપ્રકાશ ન અને. એ રીતે તો [અર્થાત્ ચક્ષુ દીપની અપેક્ષા રાખ્યા વિના દીપને ગ્રહણ કરતી હોવાથી દીપ સ્વપ્રકાશ બનતો હોય તો એ રીતે તો] માર્ગરચક્ષુ દીપની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પદાર્થને ગ્રહણ કરતી હોવાથી માર્ગરચક્ષુની અપેક્ષાએ બધા ઘટ વગેરે પદાર્થો સ્વપ્રકાશ બની જાય. જ્ઞાનમાં પરપ્રકાશત્વ જ દેખાય છે, સ્વપ્રકાશત્વ દેખાતું નથી, કારણ કે અર્થપ્રકાશકાળે જ્ઞાનને પ્રકાશ હોતો નથી એ અમે દર્શાવી ગયા છીએ. તેથી પ્રદીપ, ઓધ અને શબ્દ આ ત્રણ પ્રકાશની વસ્તુઓ સ્વપરપ્રકાશ છે એમ ખોટું જ કહ્યું છે, કારણ કે સ્વ અને પરને ગ્રહણ કરવામાં તે ત્રણે જુદી જુદી સામગ્રીની સહાય લઈને જ સ્વ અને પરને ગ્રહણ કરે છે જેઓ આત્મપ્રત્યક્ષવાદીઓ છે તેઓને તો આત્માની અવસ્થાઓના ભેદે ગ્રાહ્યાંશ અને ગ્રાહકાંશનો ભેદ છે જ. એટલે જ્ઞાન કોઈ પણ રીતે સ્વપ્રકાશ નથી.

166. યદપ્યભિહિતમુત્પચમાનમેવ જ્ઞાનમનપેક્ષત્વાદપ્રતિબન્ધત્વાચ્ચ તદૈવ ગૃહ્યતે ન વા કદાચિદિતિ, તન્ન સામ્પ્રતમ્, તદાનીં તદ્ગ્રહણસામપ્રચમાવાત્ ।
ન ચાવિબન્ધમાત્રેણ પ્રતીતિરવગમ્યતે ।

ઉપાયવિરહેણાપિ તદા જ્ઞાનસ્ય ન ગ્રહઃ ॥

ન ચ જૈમિનીયા ઇવ વયં જ્ઞાનં નિત્યપરોક્ષમાચક્ષમહે । ‘જ્ઞાતો મયાડયમર્થઃ’
ઇતિ કાલાન્તરે તદ્વિશિષ્ટાર્થગ્રહણદર્શનાત્ ।

શુક્લઃ પટ ઇતિ જ્ઞાને યથાડસૌ માતિ તદ્ગુણઃ ।

તથા જ્ઞાતોડર્થ ઇત્યત્ર માત્યર્થો ધીવિશેષણઃ ॥

ન વિશેષ્યે ચ સંવિત્તિરગૃહીતવિશેષણા ।

નાનુસાયધિયં વેત્યં પ્રતીયેત ક્રમાગ્રહાત્ ॥

166. ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને કોઈની અપેક્ષા ન હોવાથી તેમ જ તેનો કોઈ પ્રતિબંધક ન હોવાથી તે વખતે જ (= ઉત્પત્તિકાળે જ) જ્ઞાન ગૃહીત થાય અથવા કદી ગૃહીત ન થાય એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી કારણ કે તે વખતે તેનું ગ્રહણ ન થવામાં કારણ છે તેના ગ્રહણ માટે જરૂરી સામગ્રીનો અભાવ. કેવળ પ્રતિબંધનો અભાવ હોવા માનથી જ્ઞાનની પ્રતીતિ થવી શક્ય નથી, કારણ કે ઉપાયના (= સામગ્રીના) અભાવથી પણ ત્યારે જ્ઞાનની પ્રતીતિ ન થાય. સીમાંસકો જેમ જ્ઞાનને નિત્યપરોક્ષ કહે છે તેમ અમે નૈયાયિકો જ્ઞાનને નિત્યપરોક્ષ કહેતા નથી. ‘મારાથી આ અર્થ’ જ્ઞાત થયો છે’ એ રીતે કાલાન્તરે (= અનુવ્યવસાયકાળે) જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ (=પ્રત્યક્ષરૂપ ગ્રહણ) થતું દેખ્યું છે. ‘શુક્લ પટ’ એવા જ્ઞાનમાં જેમ પટનો ગુણ ગૃહીત થાય છે તેમ ‘જ્ઞાત અર્થ’ એવા અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનમાં, જ્ઞાન જેનું વિશેષણ છે એવો અર્થ ગૃહીત થાય છે. વિશેષણનું ગ્રહણ કર્યા વિના વિશેષ્યનું ગ્રહણ જ્ઞાન કરતું નથી [એવો સામાન્ય નિયમ છે.]. પરંતુ અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન આવું પ્રતીત ન થાય—અર્થાત્ પહેલા વિશેષણ(=જ્ઞાનનું ગ્રહણ અને પછી વિશેષ્ય (=અર્થ)નું ગ્રહણ એવા ક્રમવાળું પ્રતીત ન થાય—કારણ કે તેમાં ક્રમનું ગ્રહણ થતું નથી, [આનો અર્થ એ કે અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનમાં વિશેષણ જ્ઞાન અને વિશેષ્ય અર્થ બન્નેનું યુગપત્ જ ગ્રહણ થાય છે.]

167. ન ચ નિત્યપરોક્ષા બુદ્ધિરનુમાતુમપિ શક્યતે ઇતિ ચ વિચારિતમેવ ।
તદલમનયા કથયા । કિમિતિ શાક્યમુત્સૂઝ્ય શ્રોત્રિયમિદાનીમભિયુઝ્મહે ।

અતઃચ યદુક્તં જ્ઞાનપૃષ્ઠાવમર્શદર્શનાત્ જ્ઞાનગ્રહણપૂર્વકમર્થગ્રહણમિતિ તન્ન સાર્વત્રિકમ્, અપિ તુ ક્વચિદેવ જ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થસંવેદનાત્ તથાડમ્યુપગમ્યતે । તસ્માદર્થ-
ગ્રહણાત્ પૂર્વ જ્ઞાનસ્યાનવમાસાન્નિરાકારત્વાવસાયવિરહાચ્ચ જ્ઞાનસ્યૈવાયમાકાર ઇતિ
કદાશાપ્રલપિતમેતદરુણામ્બરાણામ્ ।

જેને અર્થાકાર માનવામાં આવે છે તે જ્ઞાનનો જ આકાર છે એ મતનું ખંડન ૪૦૧

167. જે જ્ઞાન નિત્યપરોક્ષ હોય તો તેનું અનુમાન કરવું પણ શક્ય નથી એ આપણે નિવાયું છે જ, એટલે એ ચર્ચા રહેવા દબાવે. શા માટે બૌદ્ધોને છોડી આપણે અત્યારે મીમાંસકોને પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા? [અર્થાત્ હવે આપણે બૌદ્ધો સાથે ચર્ચા કરીએ.] અને એટલે તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જ્ઞાન પછી ઉત્તરકળે 'મારા વડે આ અર્થ' જ્ઞાત છે' એવો પ્રત્યવમર્શ થતો દેખાતો હોવાથી જ્ઞાનબ્રહ્મ પહેલાં અને અર્થબ્રહ્મ પછી થાય છે એ સાંવૈત્રિક નથી પરંતુ ક્યારેક જ જ્ઞાન વિશિષ્ટ અર્થના અનુવ્યસાયરૂપ સવેદન ઉપરથી એનું સ્વીકારાય છે. તેથી અર્થબ્રહ્મ પહેલાં જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ ન હોવાથી તેમ જ નિરાકાર અવસાયનો (= જ્ઞાનનો) અભાવ હોવાથી, જ્ઞાનનો જ આ આકાર છે એમ કહેવું એ તો બૌદ્ધોનો ખોટી આશાથી પ્રેરાઈ કરાતો લવારો છે.

168. યત્ પુનરભ્યઘાયિ 'જ્ઞાનાકારપક્ષે કલ્પનાડલ્પીયસી' इति, तत्र यथोक्तनीत्या प्रत्यक्षगम्ये बाह्ये ग्राह्येऽर्थाकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी? कीदृशं वा तदल्पत्वं महत्त्वं वा इति ।

168. વળી, તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જ્ઞાનાકારપક્ષમાં અલ્પ કલ્પનાનો આશરો લેવો પડે છે (અર્થાત્ ગૌરવરોપ નથી), તો ત્યાં ઉક્ત રીતિ અનુસાર પ્રત્યક્ષગમ્ય બાહ્ય અર્થાકારની કલ્પનાની વાત કેવી અને કલ્પનાનું અલ્પત્વ-મહત્ત્વ કેવું?

169. उभयसिद्धत्वमपि यदवादि ज्ञानस्य, तत्र यदि प्रमाणायत्ता वस्तुस्थितिः अर्थोऽप्युभयसिद्ध एव । इच्छाद्वेषनिबन्धनायां तु वस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

169. જ્ઞાન વાદી પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ છે એવું આપ બૌદ્ધોએ જે કહ્યું તે આપતમાં કહેવાનું કે જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણાયત્ત હોય તો અર્થ પણ વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ જ છે અને જે વસ્તુસ્થિતિ ઇચ્છા દ્વેષને અધીન હોય તો જ્ઞાન પણ કેવી રીતે વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ બને? એટલે, તમારી (= બૌદ્ધોની) વાત તુ'છ છે.

170. यत् पुनरिदमभिहितमभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थमप्रत्याख्येयः प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति, तदपि न साम्प्रतम्, प्रतिकर्मव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः । यद्यप्यनेकसन्निधाने नीलज्ञानमुपजायते, यद्यपि च बोधरूपत्वमशेषसाधारणं, तथाऽपि नीलेनैव कर्मकारकेण तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते । चक्षुरादिनाऽपि तज्जनितमिति चेत्, सत्यं जनितं, न तु कर्मणा सता । नीलेन तु कर्मभूतेन तदुत्पाद्यते इति तदेकविषयमेव भवति । कुत एष नियम इति चेत्, वस्तुस्वभावकृत एव, आकारपक्षेऽपि समानोऽयं पर्यनुयोगः ।

170. વળી, તમે ઔદ્ધોએ જે કહ્યું કે બાહ્ય અર્થ સ્વીકારીનેય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ધટાવવા માટે જ્ઞાનને આકારનો યોગ માનવો પડે છે—તે યોગનો પ્રતિષેધ અશક્ય છે, તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ખીજી રીતે પણ ધટી શકે છે જે કે અનેક પદાર્થોનું સન્નિધાન હોવા છતાં નીલનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને જે કે જ્ઞાનની ઓષરૂપતા બધાં પ્રતિ સમાનપણે હોવા છતાં તે જ્ઞાન નીલનિષ્ઠ જ રહે છે, કારણ કે તે જ્ઞાન નીલ જ કર્મરૂપ કારકથી ઉત્પન્ન થયું છે. તમે ઔદ્ધો જે કહ્યું કે તે જ્ઞાન તો ચક્ષુ વગેરેથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, [તો પછી તે જ્ઞાન ચક્ષુ આદિ નિષ્ઠ પણ કેમ નહિ?], તો અમે નૈયાયિકો કહીએ છીએ કે ચક્ષુ આદિથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ ખરું પણ કર્મભૂત ચક્ષુ આદિથી તે ઉત્પન્ન થતું નથી. પરંતુ નીલ જે કર્મભૂત છે તેનથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જ એક વિષયને તે ગ્રહણ કરે છે. આવો નિયમ કેમ છે એમ જો તમે ઔદ્ધો પૂછશો તો અમે ઉત્તર આપીશું કે આ તો સ્વભાવથી જ છે, વળી આકારપક્ષમાં પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછી શકાય છે.

171. યદુચ્યતે કિમિતિ નીલમેવ કર્મકારકં, કિમિતિ વા કર્મવિષયમેવ જ્ઞાનમિતિ, તત્ર વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યમ્ । આકારમપિ ચ જ્ઞાનમુપાદદાનં કર્મકારકસ્યૈવ કથમુપાદદીત, ન કારકાન્તરસ્યેત્યત્રાપિ વસ્તુસ્વભાવ એવ શરણમિતિ ।

171, તમે ઔદ્ધો જે પૂછો છો કે નીલ જ કર્મકારક કેમ અને કર્મકારકને જ વિષય કરનારું જ્ઞાન કેમ ? તો અમારે નૈયાયિકોએ કહેવું જોઈએ કે આનો ઉત્તર વસ્તુસ્વભાવો વડે જ આપવો જોઈએ. વળી, આકારને ગ્રહણ કરતું જ્ઞાન કર્મકારકનો જ આકાર કેમ ગ્રહણ કરે, ખીજા કારકનો કેમ નહિ એવો પ્રશ્ન અમે નૈયાયિકો તમને ઔદ્ધોને પૂછીએ તો તમારે પણ વસ્તુસ્વભાવનું જ શરણ લેવું પડે છે.

172. અર્થસ્ય ચ જ્ઞાનજનકત્વમન્વયવ્યતિરેકાભ્યામવગમ્યતે ।

યદા હિ દેવદત્તાર્થી કશ્ચિદ્ વ્રજતિ તદ્ગૃહમ્ ।

તત્રાસન્નિહિતં ચૈનં ગત્વાડપિ ન સ પશ્યતિ ॥

ક્ષણાન્તરે સ આયાન્તં દેવદત્તં નિરીક્ષતે ।

તત્ર તત્સદસત્ત્વેન તથાત્વં વેત્તિ તદ્વિયઃ ॥

અનાગતે દેવદત્તે ન દેવદત્તજ્ઞાનમુદપાદિ, તસ્મિન્નાગતે તદુત્પન્નમિતિ તદ્વાવભાવિત્વાત્ તજ્જન્યં તદવસીયતે । इत्थं च तज्जन्यत्वेनैव तत्र नियमसिद्धेरलमाकारकल्पनया । एतेन पुरुषप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साधकतमत्वं तु सामग्र्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतमेव ।

172 અર્થ જ્ઞાનનો જનક છે એ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા જણાય છે. દેવદત્તને મળવા

ધ્વજનાર કોઈ, દેવદત્તના ઘેર જાય છે અને ત્યાં ધરમાં ન રહેલા તેને ઘેર જઈને પણ દેખતો નથી, ખીલુ ક્ષણે દેવદત્તને તે આવતો દેખે છે. ત્યાં દેવદત્તના હોવા ન હોવા દ્વારા દેવદત્તનું હોવું-ન હોવું પેલા માણસની ભુદ્ધિઓ જાણે છે. દેવદત્ત આવ્યો ન હતો ત્યારે દેવદત્તજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નહિ અને દેવદત્ત આવ્યો ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયું, એટલે દેવદત્તના હોવાં દેવદત્તજ્ઞાન થયું હોવાથી દેવદત્તજ્ઞાન દેવદત્તથી જન્મ્યું છે એવો નિશ્ચય થાય છે અને આ રીતે અર્થજન્મસ્થાન દ્વારા જ પ્રતિક્રમવ્યવસ્થાનો નિયમ સિદ્ધ થતો હોય જ્ઞાનાકારની કલ્પનાનું કંઈ પ્રયોજન નથી આન દ્વારા (અર્થાત્ ઉપર જે કહ્યું એ ૧૧ દ્વારા) અમુક જ વિષયમાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું અને સામગ્રીનું સંધકનમત્વ તો પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમાં નિર્ણયિત જ છે.

173. યસ્તુ લૌકિકવ્યપદેશ ઉદાહૃતઃ, સોઽપિ વ્યમિચરતિ । ‘નીલોઽર્થોઽયં યતસ્તદ્વિષયં જ્ઞાનમુત્પન્નમ્’ ઇત્યપિ ન વ્યપદિશન્તિ લૌકિકાઃ ? । તસ્માદર્થે સત્યપિ સાકારં જ્ઞાનમેષિતવ્યમ્ ઇતિ યદુક્તં તદનુપપન્નમ્ ।

173. તમે બૌદ્ધોએ લૌકિક વાક્યપ્રયોગનું જે ઉદાહરણ આપ્યું તે પણ તૂટી પડે છે ‘આ નીલ અર્થ છે, કારણ કે નીલવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે’ એમ લોકો કહેતા નથી શું ? તેથી, અર્થ હોય તો પણ જ્ઞાનને તો સાકાર ધ્વજનું જ જોઈએ એમ જે તમે કહ્યું તે ધટતું નથી.

174. યદપ્યવર્ણિ ‘સહોપલમ્ભનિયમાદમેદો નીલતદ્વિયોઃ’ ઇતિ તદપિ બાલભાષિતમિત્ર નઃ પ્રતિમાતિ, અમેદે સહાર્થાનુપપન્નેઃ । અથ ‘एकोपलम्भनियमात्’ ઇતિ હેતુર્વ્યો વિવક્ષિતઃ, તદયમસિદ્ધો હેતુઃ નીલાદિગ્રાહ્યગ્રહણસમયે તદગ્રાહકાનુપલમ્ભાત્ ગ્રાહકાકારાનુવેધરહિતતદ્વિચ્છિન્નબાહ્યગ્રાહ્યમાત્રપ્રતિમાસ एवायं ‘नीलमिदम्’ ઇત્યાદિ દર્શિતઃ । ક્વચિચ્ચ ગ્રાહ્યાકારાનુપશિલ્પકેવલગ્રાહકાવમર્શનમપિ દૃશ્યતે ‘न स्मराणि मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदा’ ઇતિ । તદેવમિતરેતરવિ-મક્તજ્ઞાનાર્થાકારસંવેદનાત્ કથમ્ ‘एकोपलम्भनियमादमेदो नीलतद्वियोः’ ઇત્યુચ્યતે ? નીલતદ્વિયોરિતિ ચ વદતા ભવતાઽપ્યેષ મેદ એવ નિર્દેશ્યતે । પરમતાનુવાદમાત્ર-મેતદિતિ ચેત્, ન, અમેદે પૃથક્ નિર્દેશસ્થાપ્યઘટમાનત્વાત્ । તસ્માદપિ ન જ્ઞાનસ્થાયમાકારઃ ।

174. વળી, તમે જે કહ્યું કે નીલ અને નીલજ્ઞાન બન્નેની ઉપલબ્ધિ (= અનુભવ) સાથે (સહ) થતી હોવાને કારણે બન્નેનો અભેદ છે તે પણ બાલભાષિત જેવું અમને લાગે છે કારણ કે જ્ઞે અભેદ હોય તો ‘સહ’ શબ્દનો અર્થ ઘટે નહિ. જે તમે કહો કે ‘એકની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાને કારણે’ એવો તે હેતુનો અર્થ વિવક્ષિત છે, તો અમે કહીશું કે

આ હેતુ અસિદ્ધ મનશે, કારણ કે નીલાદિગ્રાહના ગ્રહણ વખતે તેના ગ્રાહકની અનુપલબ્ધિ હોવાથી ગ્રાહકાકારાનુવેધથી રહિત અને પરિણામે ગ્રાહકાકારથી વિચ્છિન્ન (લિન્ન) એવા બાહ્ય ગ્રાહ્યમાત્રનો પ્રતિભાસ જ આ નીલ છે' ઇત્યાદિ અમે દર્શાવ્યો છે; કોઈક વાર ગ્રાહ્ય-કારથી અસ્પૃષ્ટ, કેવળ ગ્રાહકનો અવમર્શ પણ દેખાય છે, જેમકે 'હું' સ્મરતો નથી કે મેં ત્યારે કોઈ અર્થ ગ્રહણ કર્યો હતો?' તેથી, આમ એકબીજાથી પૃથક્ જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકારનું સંવેદન થતું હોય, 'એકની જ ઉપલબ્ધિ થતી હોઈ નીલ-નીલજ્ઞાનનો અભેદ છે' એમ કેવી રીતે કહેવાય ? ઉપરાંત 'નીલ અને નીલજ્ઞાનનો' એમ કહીને તમે પણ આ ભેદનો જ નિર્દેશ કર્યો છે જે તમે કહો કે અમે તો પરમતનો અનુવાદમાત્ર કર્યો છે તો તે અસાધ્ય નથી, કારણ કે અભેદ હોય તો તે એનો પૃથક્ નિર્દેશ પણ ઘટે નહિ. તેથી પણ જ્ઞાનનો આ આકાર નથી. (અર્થાત્, નીલાકાર જ્ઞાનનો જ છે, બાહ્ય અર્થનો નથી એ તમારો મત ખોટો છે.)

175. यदप्युक्तम् 'असत्यपि बाह्ये अर्थे स्वप्नगन्धर्वनगरमायादिषु ज्ञानस्याकारवत्ता दृश्यते इति तस्यैवायमाकारो युक्तः' इति, तदपि दुराशामात्रम्, सर्वत्र ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य ग्राह्याकारस्य प्रतिभासनात् ।

175. બાહ્ય અર્થ ન હોવા છતાં સ્વપ્ન, ગંધર્વનગર, માયા વગેરેની બાહ્યતમાં જ્ઞાનની આકારવત્તા દેખાય છે એટલે જ્ઞાનનો જ આ આકાર (નીલાકાર) છે એમ માનવું યોગ્ય છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે, સર્વત્ર જ્ઞાનથી વિચ્છિન્ન એવા ગ્રાહ્યકારનો પ્રતિભાસ થાય છે.

176. तथा हि—भ्रमज्ञानेषु चतुष्टयी गतिः—आत्मख्यातिः, असत्ख्यातिः, अख्यातिः, विपरीतख्यातिः वा । तत्र रजतमिदमिति सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासात्, तन्मते च संवित्तेरपरोक्षत्वात् रजताधिगमाभिमानेन तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तेः बाधकप्रत्ययस्य तथाविधबोधनिषेधपरत्वेन प्रादुर्भावात् न तावदख्यातिरिति प्रागेव प्रसाधितमेतत् ।

176. ભ્રમજ્ઞાનોની બાહ્યતમાં ચાર ગતિ (= વિકલ્પો) સંભવે છે—આત્મખ્યાતિ, અસત્ખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને વિપરીતખ્યાતિ. તેમાં, 'આ રજત છે' એમાં સમાનવિભક્તિને કારણે એક અર્થનો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, તેમના (= પ્રાભાકરોના) મતમાં સંવિત્તિ અપરોક્ષ હોવાથી, રજતનું જ્ઞાન થયું છે એવા અભિમાનથી રજતાર્થોની ત્યાં પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, તેવા પ્રકારના બોધનો નિષેધ કરવા શૂકતા બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, આ ભ્રમજ્ઞાનો અખ્યાતિ નથી એ અમે અગાઉ પુરવાર કર્યું છે જ.

177. असत्ख्यातिरपि नास्ति, एकान्तासतः खपुष्पादेः प्रतिभासायोगात् । देशकालव्यवहितानुभूतपूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तोऽपि प्रत्ययः प्राणभृतां

भवति, न त्वत्यन्तासदर्थविषयः । तथा हि द्विविधा भ्रान्तिः—बाह्येन्द्रियजा मानसी च । तत्र बाह्येन्द्रियजे भ्रमज्ञाने विषयदोषाद् इन्द्रियदोषाद्वा समुत्पद्यमाने न क्वचिन्नि-
रालम्बनता दृश्यते । भास्वररूपसादृश्येन हि विषयदोषेण शुक्तिका रजतमिति परिस्फुरति, मरुस्थलपतितोत्फलितं च सावित्रं तेजस्तरलतरङ्गसारूप्येण पय इति चकास्ति । इन्द्रियदोषादपि पित्तोपहृतरसनस्य तिक्ततया शर्कराऽवभासते, तिमिरसीमन्तितनयनवृत्तेश्चन्द्रमण्डलमेकमपि द्विधा प्रतिभाति, तिमिरकणनिकरविवर-
विरचितप्रसृताश्च नयनरश्मयः सूर्यांशुसंवलिताः सन्तः सूक्ष्मतया केशकूर्चकाकाराः प्रतिभान्तीति ।

अन्तःकरणदोषेण विभ्रमो यस्तु जायते ।

असत्यपि महेलादौ पुष्पेषुमुषितात्मनाम् ॥

सोऽपि कश्चिद्विषयदोषसहायो भवति । स चालम्बन एव ।

तस्याः पाणिरिति ज्ञानं यथा भवति कुत्रचित् ।

कोमलानिलकल्लोलवेल्लिते बालपल्लवे ॥

अनपेक्षिततत्तुल्यपदार्थस्यैव या पुनः ।

मानसी मन्मथेन्मादमहिम्ना मानिनीमतिः ॥

तस्यामपि रागादिवासनाबलोपप्लवमानस्मृत्युपस्थापितदेशकालव्यवहितोपलब्ध-
पूर्वपुरन्त्रीरूपादिसमुल्लेखः, न त्वेकान्तासतः खरविषाणादेरिव । प्रतिभानिद्रादि-
मनोदोषजन्मनि स्वप्नेऽपि दृष्टपूर्वस्यैव तस्याकारस्योल्लेखः ।

उवलउजलगलद्वह्निद्रवदद्रयादिदर्शने ।

रूपमन्यस्थमन्यत्र वेत्ति न त्वसदेव तत् ॥

तदेवं भ्रान्तबोधेषु नास्त्यत्यन्तासतां प्रथा ।

देशकालान्यथात्वं तु केवलं भाति वस्तुनः ॥

177. भ्रमज्ञान असत्प्राप्ति पक्षे नथी कारणे के अन्त असत् आकाशकुसुम वजरेने। प्रतिभस संभवतो नथी. देश अने काणथी व्यवहित. पहेंसां अनुभववेत्ता पदार्थ विषयक ज् भ्रमज्ञान प्राणीओने थाय छे, अत्यन्त असत् पदार्थ विषयक भ्रमज्ञान थतुं नथी. भ्रान्ति द्विविध छे—आह्येन्द्रियज् अने मानस.तेमां आह्येन्द्रियज् भ्रमज्ञान विषयदोषने लीधे के इन्द्रियदोषने लीधे उच्यन्त थाय छे, अटसे भ्रमज्ञान क्यारेय निर्विषयक हेप्पातुं नथी. भास्वर रूपता सादृश्यने कारणे अर्थात् विषयदोषने कारणे छीप रजतरूपे हेप्पाय छे रज्जुप्रदेशमां परवर्तन पावतां

સૂર્યકિરણો તરલ તરંગો સાથેના તેમના સાંપ્યને લીધે પાણીરૂપે દેખાય છે. પિત્તથી ઉપહત થયેલી જીભરાળાને ઇન્દ્રિયદેષને કારણે સાકર કડવી લાગે છે. નેત્રગત તિમિર વડે દ્વૈધીકૃત, આંખ પા વ્યાપારને કારણે તે રોગરાળાને ચંદ્રમંડલ એક હોવા છતાં એ જાણે છે. નેત્રગત તિમિરના કણોના વિવરથી વિરચિત અને તેમાંથી પ્રસૂત નેત્રકિરણો જ સૂર્યકિરણો સાથે સંવલિત થતાં સૂક્ષ્મરૂપે વાળનાં ગૂંચળાના આકારવાળાં દેખાય છે. અન્તકરણના દોષથી જે ભ્રમ જન્મે છે—જેમકે સ્ત્રી વગેરે ન હોવા છતાં કામથી આત્મભાન બૂલેલાને સ્ત્રી વગેરે દેખાવા રૂપ ભ્રમ—તે પણ કેટલીકતાર વિષયદોષની સહાયથી જન્મે છે અને તે ભ્રમ આશ્ચર્યનમાં જ થાય છે; ઉદાહરણ્યથા, આ તેનો હાથ છે એવું જ્ઞાન તેને કેટલીક વાર કોમલ અનિલતા ક્રોધથી હાથના આલપલવમાં થાય છે. વર્ગી, તે માનિનીતુલ્ય પદાર્થની અપેક્ષા વિના જ કામના ઉન્માદના મહિમાથી તે કામી પુરુષને માનિનીની જે માનસી મતિ થાય છે તેમાં પણ રાગ આદિ વાસનાના બળે એકદમ ખડી થતી સ્મૃતિએ રજૂ કરેલા, દેશ અને કાળથી અવહિત, પૂર્વે અનુભવેલા સ્ત્રીરૂપ આદિનો સમુદ્દેષ હોય છે, ખરવિષાણુ આદિ જેવા એકાંત અસતનો સમુદ્દેષ નથી હોતો. પ્રતિભા, નિદ્રા આદિ મનોદોષથી જન્મ પામતા સ્વપ્નમાં પણ પહેલાં દેખેલ (= અનુભવેલ) તે આકારનો જ ઉદ્દેષ હોય છે. બળતા પાણી, ઓગળતા અગ્નિ અને દ્રવતા પાત, વગેરેના દર્શનમાં, અન્યત્ર રહેલા રૂપને માણુસ અન્યત્ર દેખે છે, તે રૂપ તદ્દન અસત્ નથી. તેવી જ રીતે, બ્રાન્ત જ્ઞાનોમાં અત્યન્ત અસત્ વસ્તુઓની પ્રથા (= પ્રયાતિ = જ્ઞાન) નથી, વસ્તુઓના દેશ અને કાળનું અન્યથાત્વ જ કેવળ જણાય છે.

178. નનુ તત્રાસતોડર્થસ્ય પ્રતિભાસે દેશાન્તરાદિષુ સત્ત્વં ક્વોપયુજ્યતે ?
દેશાન્તરે હિ સન્ અસન્ વા ? તત્ર તાવન્નાસ્ત્યેવ સોર્થઃ । ન ચ દ્વયોરસત્ત્વયોઃ
કશ્ચિદ્વિશેષઃ ।

178. અસત્પ્રયાતિવાદી — ત્યાં (= ભ્રમજ્ઞાનમાં) અસત્ અર્થનો પ્રતિભાસ હોય તો દેશાન્તર આદિમાં તેના સત્ત્વનો શો ઉપયોગ ?

નૈયાયિક — દેશાન્તરમાં તે સત્ છે કે અસત્ ? [જે દેશાન્તરમાં તે સત્ છે તો] ત્યાં તે અર્થ નથી જ. વર્ગી, એ અસત્ (અર્થાત્ ત્યાં પણ અસત્ અને દેશાન્તરમાં પણ અસત્) હોય તો એ વચ્ચે કંઈ બેદ ન રહે.

179. દેશકાલાવપિ કિં સન્તાવસન્તૌ વા પ્રતિભાસેતે ઇતિ વિકલ્પનાયાં તથા તયોરપિ તુલ્યો દોષઃ ।

મૈવમ્, મત્રતોડ્પ્યસત્ત્વ્યાતિવાદિનઃ કિં સર્વત્રૈવ તદર્થાસત્ત્વં સમ્મતમુત તદ્દેશ એવ ? તત્રાસન્નિધાનમાત્રેણ તાવત્ક ઇવ તવ સ્વાર્થઃ । સર્વત્રાસત્ત્વવભાસે કુતસ્ત્ય એષ નિયમો યદસત્ત્વાવિશેષેડ્પિ રજતાદિ એવ અસત્ પ્રતિભાતિ, ન સ્વરવિષાણાદીતિ । અર્થં ચ દ્વયોરસત્ત્વયોર્વિશેષઃ દેશાન્તરાદિષુ સતોડર્થસ્ય સ્મરણા-

દ્યુપારોહેણ પ્રતિભાસમાનતા યુજ્યતે, ન ત્વેકાન્તાસત્ત્વમ્ ઇતિ । एवं देशकालयोरपि सदसद्विकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् । अतश्च किञ्चिदपि नात्यन्तासदर्थग्राहि ज्ञानमस्तीति किं दृष्टान्तबलेन सर्वत्रार्थशून्यता कल्पयेत् ? तस्माद् न असत्ख्यातिः ।

179. અસત્ખ્યાતિવાદો — દેશકાળ પણ શુ સત્ દેખાય છે કે અસત્ એવો પ્રશ્ન કરી ઊઠાવવામાં આવતા બંને વિકલ્પોમાં પણ તુલ્ય દોષ છે.

નૈયાયિક — એવું નથી, આપ અસત્ખ્યાતિવાદીઓ શું સર્વત્ર જ તે અર્થનું અમત્વ સ્વીકારો છો કે કેવળ તે દેશમાં જ ? [જો કેવળ તે દેશમાં જ તેનું અસત્વ હોય તો] ત્યાં અસન્નિધાનમાત્રને કારણે બહુ કીમતી વસ્તુ એવો તમારો તે સ્વાર્થ છે એમ થાય. અને સર્વત્ર અસત્નો પ્રતિભાસ હોય તો આ નિયમ ક્યાંથી કે અસત્વની બાબતે તે બંનેમાં કોઈ ભેદ ન હોવા છતાં અસત્ રજત આદિ જ પ્રતિભાસિત થય છે, જ્યારે અસત્ ખરવિપાલ્ય આદિ પ્રતિભાસિત થતા નથી. એ અસત્વ વચ્ચે આ ભેદ છે કે દેશાન્તરમાં સત્ (અર્થાત્ તે દેશમાં અસત્) અર્થ સ્મરણ આદિનો ઉપારોહ (= પ્રાપ્તિ) પામીને પ્રતિભાસે તે યોગ્ય છે, જ્યારે એકાંત અસત્ પ્રતિભાસે તે યોગ્ય નથી. આ રીતે જ દેશ-કાલના સત્ અસત્તા વિકલ્પ કરી જે આપત્તિ આપવામાં આવી તેનો પરિહાર પણ આ રીતે જ કરવો. અત્યન્ત અસત્ અર્થનું ગ્રહણ કરનારું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. તો પછી કયા દૃષ્ટાંતના બળે સર્વત્ર અર્થશૂન્યતા કલ્પાય ? તેથી અસત્ખ્યાતિ ધટી નથી.

180. આત્મખ્યાતેસ્તુ નિરાકરણાય સોડ્યમિયાન્ કલિર્વર્તેતે । તत्र च बहुशः कथितं ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्यमवभासते 'नीलमिदम्' इति, न तु तदभेदेन 'नीलमहम्' इति । भ्रान्तिज्ञानेषु तदर्थासन्निधानाद् भ्रान्तत्वमस्तु, नात्मतत्त्वग्रहणमिति । यच्चोच्यते 'यदन्तर्ज्ञेयरूपं हि बहिर्वदवभासते' इति सेयं विपरीतख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात् । तद्वरं सैव तपस्विनी साधीयसी ।

180. આત્મખ્યાતિના નિરાકરણ માટે આ આટલી અમારી ફલીલ છે. અમે ધણી વાર કહ્યું છે કે ગ્રાહ્ય ગ્રાહકથી વિચ્છિન્નરૂપે (= પૃથક્રૂપે) જ અર્થાત્ 'આ નીલ છે' એ રૂપે જ ભાસે છે, ગ્રાહકથી અભિન્નરૂપે અર્થાત્ 'હું નીલ છું' એ રૂપે ભાસતું નથી. તે અર્થના અસન્નિધાનને કારણે ભ્રાન્ત જ્ઞાનેમાં ભ્રાન્તપણું છે, આત્મતત્ત્વનું ગ્રહણ નથી. તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જે આંતર રોયરૂપ છે તે બહિર રોયરૂપની જેમ ભાસે છે તેમાં તો તમે વિપરીતખ્યાતિનો સ્વીકાર કર્યો ગણાય. તેથી તે વિપરીતખ્યાતિ જ બિચારી વધારે સારી છે.

181. અથ કથ્યતે ગ્રાહકાત્ સત્યં વિચ્છિન્નં ગ્રાહ્યં, તત્તુ જ્ઞાનરૂપમેવેતિ, તत्र विच्छिन्नमिति प्रियमावेदितं, ज्ञानत्वे तु तस्य का युक्तिः ? न च ज्ञानयोः युगपदुत्पन्नयोर्वा क्रमभाविनोर्वा ग्राह्यग्राहकभाव उपपद्यते । यौगपद्ये सव्येतरगोविषाण-

વદ્ પ્રાહ્યપ્રાહકનિયમાભાવાત્ । ક્રમપક્ષેડપિ પૂર્વમુત્તરસ્ય પ્રાહકં ચેત્, તદુત્પત્તિ-
તદ્પ્રહણકાલપ્રતીક્ષણાત્ ક્ષણિકતાં જહ્યાત્ । ઉત્તરમપિ યદિ પૂર્વસ્ય પ્રાહકં તદા-
ડપિ સૈવ વાર્તા, તાવત્કાલમવસ્થિતિમન્તરેણ તદ્પ્રાહ્યતાડનુપપત્તેઃ । ન ચ જ્ઞાનત્વં
નામ સામાન્યં પ્રાહ્યપ્રાહકયોરનુગતં, ગોત્વમિવ શાબલેયાદૌ, માતિ । અતો વિચ્છિન્નશ્ચેદ્
પ્રાહકાદ્ પ્રાહ્યાંશઃ, સોડર્થ એવ ભવેદિતિ ન જ્ઞાનસ્યાયમાકારઃ ।

181. જ્ઞે તમે આત્મખ્યાતિવાદી કહો કે ગ્રાહ્ય પ્રાહકથી વિચ્છિન્ન છે એ સાચું
પણ તે ગ્રાહ્ય જ્ઞાનરૂપ જ છે, તો ત્યાં તમે 'વિચ્છિન્ન' એવું અમને પ્રિય કહ્યું પરંતુ
ગ્રાહ્યના જ્ઞાનપણ્યામાં શો તક છે ? યુગપદ્ ઉત્પન્ન કે કમલાવી એ જ્ઞાનો વચ્ચે ગ્રાહ્યપ્રાહક-
ભાવ ઘટતો નથી. જ્ઞે જ્ઞાનો યુગપદ્ ઉત્પન્ન હોય તો ગાયનાં ડાખા-જમણા શિંગડાંની
જેમ અમુક જ ગ્રાહ્ય અને અમુક જ પ્રાહક એવો નિયમ તેમની આત્મતામાં ઘટતો નથી.
ક્રમપક્ષમાં જ્ઞે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનને ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાનનું પ્રાહક માનીએ તો ઉત્તર જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિના કાળ અને ઉત્તર જ્ઞાનના પ્રદક્ષણના કાળની પ્રતીક્ષા કરતું તે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન
ક્ષણિકતા છોડી દે. જ્ઞે ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાન પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનનું પ્રાહક હોય તો પણ તે જ
વાત છે, કારણ કે જ્ઞે તેટલા વખત સુધી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન ટકે નહિ તો તે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન
ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાનનું ગ્રાહ્ય થઈ શકે નહિ. વળી, જેમ શાખલેય વગેરે ગોવ્યક્તિઓમાં ગોત્વ
અનુગત દેખાય છે તેમ ગ્રાહ્ય-પ્રાહકમાં જ્ઞાનત્વ નામનું સામાન્ય અનુગત દેખાતું નથી. તેથી
જ્ઞે પ્રાહકથી ગ્રાહ્ય વિચ્છિન્ન હોય તો તે ગ્રાહ્ય એ અર્થ જ હોય, એટલે તે જ્ઞાનનો આકાર
ન હોય.

182. યત્તુ સંસર્ગધર્મ આકારો ન ભવતિ ઇતિ ભાષિતં, તદ્યુક્તમેવ—

ન કુણ્ડદધિવત્ કશ્ચિત્ સંસર્ગોડસ્ત્યર્થબોધયોઃ ।

તત્કૃતાકારવત્તા વા પ્રાગનાકારયોસ્તયોઃ ॥

તદેવં શાક્યોક્તયુક્તિશકલદૌર્બલ્યાત્, સર્વત્ર વિચ્છેદપ્રતિભાસાત્, સ્વચ્છૈાત્મનશ્ચ
જ્ઞાનસ્ય સ્વતો વિચિત્રત્વાનુપપન્નોઃ અર્થસ્યૈવાયમાકાર ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

182. આકાર એ સંસર્ગનો ધર્મ નથી બનતો એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.
જેમ કુણ્ડા અને દહીં વચ્ચે સંસર્ગ (= સંયોગ) છે તેમ અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ
સંસર્ગ નથી, જેથી પહેલાં અનાકાર એવાં એ જ્ઞાનો તે સંસર્ગને કારણે આકારવાળાં
(ગ્રાહ્યાકાર અને પ્રાહકાકાર) બને. તેથી આમ બોલ્યોએ કહેલી દલીલ દુર્બળ હોવાને
કારણે, સર્વત્ર વિચ્છેદનો પ્રતિભાસ થતો હોવાના કારણે અને સ્વભાવથી શુદ્ધ જ્ઞાનનું
વૈચિત્ર્ય સ્વતઃ ઘટતું ન હોવાના કારણે અર્થનો જ આ આકાર છે એ સિદ્ધ થયું.

183. યત્તુ અર્થાકારપક્ષે ચોદિતમેકત્રાર્થે નક્ષત્રં તારકા તિષ્ઠ્ય ઇતિ

प्रमात्युथी ज्ञात होय तो अेक अर्थभां परस्पर विरुद्ध आकारोना स्वीकार करवे। जेधअे ४०६

परस्परविरुद्धाकारसमावेशो न युक्त इति, तत्रोच्यते अनुपपन्नमिति । नः क्व संप्रत्ययः ?
यत् प्रमाणेनावगतम्; विरुद्धमपि तद् बुद्ध्यामहे यदेकत्र निविशमानं पश्यामः ।
तदिह यद्यबाधितेन ज्ञानेन विस्पष्टमाकारत्रयमेकत्र गृह्यते, तत् कथमनुपपन्नं
स्यात् कथं वा विरुद्धमिति ।

183. अर्थाकारपक्षभां तमे जे आक्षेप कथो के अेक अर्थभां नक्षत्रम् (नपुं.)
तरका (स्त्री.) तिण्यः (पुं.) अेम परस्पर विरुद्ध अ.कारोना समावेश योग्य नथी, तेना
उत्तरभां अमे क्धीअे छीअे के ते आक्षेप घटतो नथी. आपण्णे विश्वास कथां होय छे ?
जे प्रमात्युथी ज्ञात होय त्यां; विरुद्ध होय तो पण्य तेने मान्य करीअे छीअे-स्वीकारीअे
छीअे. परस्पर विरुद्ध आकारो अेकत्र निवेश पावे छे अेने आपण्णे देणीअे छीअे. [आम
प्रमात्युथी ज्ञात होई ते मान्य छे.] तेथी अेहीं अबाधित ज्ञान वडे विस्पष्ट जे त्रण्य
अ.कारो अेक ठेकाण्णे प्रहाय छे, ते केम अनुपपन्न अने के विरुद्ध अने ?

184. अथैकं सम्यक् प्रमाणपरिनिश्चितरूपमितरत् काल्पनिकमिति प्रतीयते,
तदेवमस्तु को दोषः ? दृष्टश्च चित्रादावनेकवर्णसमावेशः । न चैकत्र विरोधमविरोधं
वा दृष्ट्वा सर्वत्र तत्कल्पनमुचितम् । अबाधितावगतिनिबन्धना हि वस्तुस्थितयो भवन्ति,
न कल्पनानिर्मिताः ।

अपि वा वस्तुताद्रूप्यसदसत्तानपेक्षया ।

शब्दप्रयोगसाधुत्वमन्वास्थ्यायेत केवलम् ॥

दारा इति नैकस्याः स्त्रीव्यक्तेः पुंस्त्वं बहुत्वं वा विद्यते, शब्दस्त्वेष तत्र
प्रयुज्यमानः साधुर्भवति ।

नार्थासंस्पर्शिता चास्य तावता व्यवतिष्ठते ।

यथैतदात्मकं वस्तु तथा शक्नोति भाषितुम् ॥

परित्राट्प्रभृतीनां च कुणपादिप्रतीतयः ।

अर्थस्यानेकशक्तित्वान्नावहन्यर्थशून्यताम् ॥

किं न भक्षयितुं शक्या नारी कौलेयकेन सा ।

किं वा न शमयत्येषा कामिनो मदनज्वरम् ॥

शवाद्वा केन रूपेण सा विशिष्येत योगिनः ।

वीडायं तु न सर्वेषामभावात् सहकारिणः ॥

प्रतिप्राणिनियतानेकविधवासनाभेदसहकारिसापेक्षो हि तस्य तस्य ज्ञानस्यात्म-
लाभ इति न सर्वेषां सर्वसारूप्येण ज्ञानम् ।

184. જો તમે કહો કે એક રૂપ સમ્યક્પ્રમાણથી પરિનિશ્ચિત છે જ્યારે બીજું રૂપ કલ્પનિક છે એવું પ્રતીત થાય છે તો અમે કહીશું કે એમ હો, એમાં શો દોષ છે ? ચિત્રરૂપમાં અનેક વર્ણોનો સમાવેશ દેખાય છે. એક ઠેકાણે વિરોધ કે અવિરોધ દેખી સર્વત્ર વિરોધ કે અવિરોધની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. અપ્રાધિત જ્ઞાનને આધારે જ વસ્તુ-સ્થિતિઓ વાસ્તવિક છે એ સિદ્ધ થાય છે, વસ્તુસ્થિતિઓ કલ્પનાનિર્મિત નથી વસ્તુના તાદ્દેશ્યતા સત્તા કે અસત્તાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શબ્દપ્રયોગની સાધુતાને કેવળ વ્યાકરણ-નુસાર સમજાવાય છે એક સ્ત્રી વ્યક્તિમાં પુંસ્તવ કે બહુવ નથી હોતું પરંતુ 'દારાઃ' (દારુ પું. બહુવચન) શબ્દ એક સ્ત્રી વ્યક્તિમાં પ્રયોજ્યતા સાધુ છે. પરંતુ તેટલામાત્રથી શબ્દ અર્થસંસ્પર્શી છે એવું સ્થિર થતું નથી. જેવી તદાત્મક (= વહુવચનાદિયુક્ત) વસ્તુ છે તેવી જણાવવાને માટે શબ્દ સમર્થ છે. પરિત્રાજક વજેરને એક સ્ત્રી શરીરમાં થતી કુણ્ણ આદિની પ્રતીતિઓ અર્થશૂન્યતાને સિદ્ધ કરતી નથી, કારણ કે એક અર્થમાં અનેક શક્તિઓ છે. શું નારી કૂતરા વડે ભક્ષિત થવી શક્ય નથી ? શું નારી કામીનો કામજ્વર સમાવતી નથી ? યોગીને માટે કયા રૂપે તે સ્ત્રીની શબ્દથી વિશેષતા હોય ? અધાને આ ત્રણે પ્રતીતિઓ થતી નથી કારણ કે સહકારીઓનો અભાવ છે. પ્રાણી દીક નિયત જુદા જુદા પ્રકારની વાસનાઓ રૂપ સહકારીની અપેક્ષા રાખીને તે તે પ્રાણીને તે તે જ્ઞાન થાય છે, એટલે અધાને એક વસ્તુનું બધી રીતે સરખું જ્ઞાન થતું નથી.

185. यद्येवं वासनाभेद एव त्रिविधप्रतिभोद्भवहेतुर्भवति, किमर्थकल्पनया ? अयि साधो ! किमद्यापि न परिहरसि सुचिरं गुणितां कल्पनावाचोयुक्तिम् ? न ह्यर्थः कल्प्यते, अपि तु प्रतिभासते एव । बहुरूपस्य तु तस्यैकतमरूपपरिच्छेद-नियमे किमपि वासनादि कारणं क्वचित् कल्प्यते, कस्तावताऽर्थनिहवस्यावसरः ?

185. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી— જો એ રીતે વાસનાભેદ જ વિવિધ જ્ઞાનોના ઉદ્ભવનું કારણ હોય તો અર્થની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન ?

નોંધ— અરે ઓ સજ્જન ! શું હજુ પણ અર્થકલ્પનાની લાંબા સમયથી અભ્યસ્ત વાચોયુક્તિ તમે છોડતા નથી ? અર્થની કલ્પના નથી કરવામાં આવતી પણ અર્થ પ્રતિભાસે છે જ. અર્થના અનેક રૂપોમાંથી અમુક એક રૂપના જ્ઞાનનું નિયમન કરવામાં કોઈક વાસનાના કારણ ક્યારેક કલ્પવામાં આવે છે. પરંતુ તેટલામાત્રથી અર્થના પ્રતિષેધનો અવસર ક્યાં ઊભો થાય છે ?

186. यच्चोक्तं वासनाभेद एव ज्ञानवैचित्र्यकारणम्, इतरेतरकार्यकारण-भावप्रबन्धश्च बीजांकुरवदनादिज्ञानवासनयोः इति, तदप्यघटमानम् । केयं वासना नाम ? ज्ञानादव्यतिरिक्ता चेत्, साऽपि स्वच्छरूपत्वान्न ज्ञानकालुष्यकारणं भवेत् । ज्ञानव्यतिरिक्ता चेद् वासना तद्वैचित्र्यहेतुश्च सोऽर्थ एव पर्यायान्तरेणोक्तः स्यात् ।

186. વાસનાવૈચિત્ર્ય જ્ઞાનવૈચિત્ર્યનું કારણ છે, વાસના જ્ઞાનનું કારણ છે અને જ્ઞાન વાસનાનું કારણ છે એવો ઇતરેતરકાર્યકારણભાવનો પ્રવાહ ખીન્નકુરની જેમ જ્ઞાન અને વાસના વચ્ચે અનાદિ છે એમ જે તમે ઔદોએ કહ્યું તે પણ ઘટતું નથી. આ વાસના એ શું છે? જે તે જ્ઞાનથી અભિન્ન હોય તો તે પણ સ્વચ્છરૂપ હોવથી જ્ઞાનના પ્રાપ્ત્યનું કારણ ન અને જ્ઞાનથી ભિન્ન વાસના જ્ઞાનના વૈચિત્ર્યનું કારણ હોય તો તમે ખીદોએ અર્થને જ પર્યાયનતરે કહ્યો ગણાય.

187. અપિ ચ વાસના નામ વિષયાનુભવસમાહિતઃ સંસ્કાર इति लोके प्रसिद्धिः । संस्कारश्च यदनुभवघटितः तत्रैव क्वचिदवसरे स्मरणमुपजनयति, न पुनरसदेव वैचित्र्यमिदमीदृशमावहति ।

187. વળી, લોકમાં તો વાસના એટલે વિષયાનુભવે પાડેલ સંસ્કાર એવી પ્રસિદ્ધિ છે. અને સંસ્કાર જેના અનુભવથી પડેલો હોય તેનું જ કોઈ અવસરે સ્મરણ જન્મવા છે તે અસત્ જ એવા વૈચિત્ર્યને ખેચી લાવતો નથી.

188. किञ्च भिक्षुपक्षे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग्राहकभाव इव वास्यवासकभावोऽपि निराकर्तव्यः । स्थायिनो हि भावास्तिलादयः स्थायिभिरेव चम्पकादिभिर्वास्यन्ते, न तूत्पद्य सपद्येव नश्यद्भिः ज्ञानैस्तादृश्येव ज्ञानानीति ।

નિરન્વયવિનાશાનુચ ન તદંશોડનુવર્તેતે ।

યતઃ કથञ્ચિદ્વાસ્યેત પૂર્વેણ જ્ઞાનમુત્તરમ્ ॥

188. વળી, ઔદ પક્ષમાં ક્ષણિકતાને કારણે જ્ઞાનોમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની જેમ વાસ્ય-વાસકભાવનો પણ પ્રતિષેધ કરવો જોઈએ. સ્થાયી તિલ આદિ ચીજો સ્થાયી ચંપક આદિ ચીજોથી વાસિત થાય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન થઈ તરત જ વિનાશ પામતા જ્ઞાનો વડે એવાં જ જ્ઞાનો વાસિત થતાં નથી જ્ઞાનનો નિરન્વય વિનાશ થતો હોઈ તેનો કોઈ અશ ટકતો નથી જેથી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનને કોઈક રીતે વાસિત કરી શકે.

189. અપિ ચૈકત્રા દેવદત્તસન્તાને વાસનાસહસ્રાણિ જ્ઞાનવૈચિત્ર્યકારીણિ ભવેયુઃ, ન હિ ગોવાસનાતો હસ્તિજ્ઞાનમુદેતિ ।

અનન્તત્વેડપિ સ્વસ્વાસામારમ્ભે નિયમઃ કુતઃ ? ।

અસમજ્જસકારિત્વે વ્યવહારસ્ય વિપ્લવઃ ॥

ધૂમજ્ઞાનસમુત્પાદે ધૂમવાસનયા કૃતે ।

કિં તદા ન જલજ્ઞાનં જનયેઽજ્જલવાસના ॥

વાસનાશ્ચ વાસનાસન્તાનારમ્ભહેતવ એવ ભવેયુઃ, ન પુનરનુભવજ્ઞાનમાઘાતુ-મુચ્છેયુઃ, સદશાત્ સદશોત્પત્તિરિતિ હિ ભવતાં દર્શનમ્ ।

189. વળી, દેવદત્તસન્તાનમાં એક ઠેકણે-હજારે વાસનાઓ જ્ઞાનવૈચિત્ર્યને પેદા કરે છે, કારણ કે ગોવાસનાથી હસ્તિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી (= અર્થાત્ ગોવાસનાથી ગોજ્ઞાન, હસ્તિ-વાસનાથી હસ્તિજ્ઞાન એમ અનંત વાસનાઓથી ગોજ્ઞાન, હસ્તિજ્ઞાન આદિ અનન્ત જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે.) વાસનાઓ અનન્ત હોવા છતાં અમુક વાસના અમુક વખતે અમુક જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ ક્યાંથી ? ગમે તે વાસના ગમે ત્યારે અમુક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તો વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઇ જાય ધૂમવાસનાને કારણે ધૂમજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જલવાસના જલજ્ઞાનને કેમ ઉત્પન્ન કરતી નથી ? વળી, વાસનાઓ અન્ય વાસનાઓને જ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાનકારણ અને, અનુભવજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાનકારણ ન અને, કારણ કે સદશથી સદશની ઉત્પત્તિ થાય છે એ તો આપનો સિદ્ધાંત છે.

190. અપિ ચ ન નિરાધારા વાસના આસતે । ન ચ ભવત્પક્ષે તદાધારઃ કશ્ચન સમ્ભવતિ, મહુગુરત્વેન જ્ઞાનસ્ય તદાશ્રયત્વાનુપપરોઃ । એકજ્ઞાનાશ્રિતત્વે સર્વાસાં વાસનાનાં તદ્વિનાશે નાશઃ સ્યાત્ । પ્રતિવાસનમાશ્રયમેદે તદાનન્ત્યેનાનિયમશ્ચ શતશાલ્કઃ । ન ચાલયવિજ્ઞાનં નામ કિઞ્ચિદસ્તિ । સત્યપિ તસ્મિન્નશેષવાસનાસહસ્ર-સમાશ્રયે તત્ક્ષણિકત્વાત્ સક્રુદેવ તથાવિઘવાસનાકુસૂલજ્ઞાનવિનાશઃ સ્યાત્ । પુનરુત્પાદે તથાવિઘમેવ તજ્ઞાનમુત્પચ્ચતે, ન તુ ગવાશ્વાદિજ્ઞાનક્રમનિયમો ભવેદિતિ સર્વથા સંક્રુટોડયં પન્થાઃ । તસ્માત્ મૃગતૃણિકૈષા તપસ્વિનાં વાસનાત એવ લોકયાત્રાસિદ્ધેઃ કિં બાહ્યેનાર્થેનેતિ ।

કૃતમતિવાચાલ્તયા ચિરમપિ નિપુર્ણૈર્નિરૂપ્યમાણોડતઃ ।

અર્થસ્યૈવ ન બુદ્ધેઃ સિધ્યતિ નીલાદિરાકારઃ ॥

એકરચ બોધઃ પ્રમિતિપ્રમાણ-

પ્રમેયરૂપાણિ કથં વિભર્તિ ? ।

મિન્નં પ્રમાણાત્ ફલમમ્યઘાચિ

પ્રત્યક્ષચિન્તાવસરે પુરસ્તાત્ ॥

190. વળી, વાસના આધાર (= આશ્રય) વિનાની હોતી નથી, અને તમારા પક્ષમાં તે તેનો આધાર કોઇ સંભવતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન ક્ષણિક હોઇ જ્ઞાન તેનો આધાર ઘટતું નથી, એક જ્ઞાનને સર્વ વાસનાઓનો આશ્રય માનતાં તે જ્ઞાનનો નાશ થતાં સર્વ વાસનાઓનો નાશ થાય. પ્રત્યેક વાસનાનો જુદો જુદો આશ્રય માનતાં વાસનાના આનન્ત્યને કારણે અમુક વખતે ગોજ્ઞાન ગોવાસનાનો જ આશ્રય અને અને હસ્તિવાસનાનો આશ્રય ન અને એ નિયમ રહેશે નહિ અને આ અવ્યવસ્થા સૌ શાખાઓમાં વિસ્તરશે અને

આલયવિજ્ઞાન જેવું તે કંઈ છે નહિ. અશેષ હજારો વાસનાઓના આશ્રયરૂપ તે હોય તે પણ તે આશ્રય ક્ષણિક હોષ તરત જ વાસનાની તેવા પ્રકારની કેઠીરૂપ આલયવિજ્ઞાનનો નાશ થાય [અને પરિણામે અશેષ હજારો વાસનાઓ તેની સાથે જ નાશ પામે.] નાશ પામ્યા પછી ફરી આલયવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તે તેવા પ્રકારનું જ અર્થાત્ અશેષ હજારો વાસનાઓના આશ્રય રૂપ જ તે આલયવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, તે પછી અમુક વખતે જ ગોજ્ઞાન, અમુક વખતે જ અશ્વજ્ઞાન, વગેરે ક્રમ નહિ બને, એટલે આ માર્ગ સર્વથા સંકટભર્યો છે. તેથી, 'વાસનાથી જ લોકચારા સિદ્ધ થતી હોવાથી બાહ્ય અર્થની શી જરૂર છે ?' એવી પ્રિચારા ઔદ્ધોની આ વાત ઝાંઝવાના જળ જેવી છે. બહુ વાચાળતાથી સચું, નિષ્કર્ષ એ કે નિપુણ ચિંતકો વડે નિરૂપાતો નીલાદિ આકાર અર્થનો જ સિદ્ધ થાય છે, જ્ઞાનનો સિદ્ધ થતો નથી. વળી, પ્રમિતિ પ્રમાણ અને પ્રમેય એ ત્રણ રૂપો એક જ્ઞાન કેવી

૧. આલયવિજ્ઞાન વિશે સંક્ષિપ્ત નોંધ અહીં જરૂરી જણાય છે. અનાદિ વાસનાથી (= સંસ્કારથી) વાસિત વિજ્ઞાન (= ચિત્ત) આલયવિજ્ઞાન છે. તે જ નિત્ય અને નિરંતર વિદ્યમાન રહેતું અર્થમાં જન્મો અને ગતિનું કારણ છે. તેની નિત્યતા પ્રવાહનિત્યતા છે. તેમાંથી ક્ષણિક પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો જન્મે છે અને નાશ પામે છે. આલયવિજ્ઞાન સાગર જેવું છે અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો તેમાં ઊઠતાં મોજાં જેવાં છે. જેમ સાગર અને તેનાં મોજાં વચ્ચે ભેદ નથી તેમ આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો વચ્ચે ભેદ નથી. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો સાત છે—પાંચ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનો, વિષયજ્ઞાનાત્મક મનોવિજ્ઞાન અને અહંકારાત્મક મન પહેલાં પાંચ વિજ્ઞાનો જેને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો કહેવામાં આવે છે તે છે મનોવિજ્ઞાન મન દ્વારા થતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. મનોવિજ્ઞાનનું ખાસ કામ પાંચ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનોનો સમન્વય કરવાનું છે મન અહંકાર અને મમકાર ઉપસ્થિત કરે છે. આલયવિજ્ઞાનમાં આ અર્થમાં જ્ઞાનો ખીજરૂપે અન્તર્હિત હોય છે અને જ્યારે તેઓ પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો બને છે. આમ આલયવિજ્ઞાન આ ખીજોનો—વાસનાઓનો કેઠાર છે. એટલે તેને વાસનાશય પણ કહી શકાય. જેમ નદીનો ધસમસતો પ્રવાહ તૃણ, કાષ્ઠ, ગોમય આદિ અનેક પદાર્થોને ખેંચતો સદા આગળ વધે છે તેમ આ આલયવિજ્ઞાન પણ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોની ખીજભૂત વાસનાઓને ખેંચતું જન્મજન્મ-અન્તરમાં આગળ ને આગળ વધતું રહે છે. જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી તે અટકતું નથી આ આલયવિજ્ઞાનનો વિશુદ્ધિ વાસનાનો નાશ થતાં થાય છે. તેની આ વિશુદ્ધિ જ પરમાર્થ છે. આલયવિજ્ઞાન વાસનારહિત થતાં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોનો નિરોધ થાય છે. હવે આલયવિજ્ઞાન આલયવિજ્ઞાન રહેતું નથી, તે સર્વ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોના નિરોધવાળું, વાસનારહિત, શુદ્ધ અદ્વયરૂપ વિજ્ઞાન જ રહે છે. આવું વિજ્ઞાન જ નિર્વાણ છે. તે જ પરમ તત્ત્વ છે. વિરોધીઓ આક્ષેપ કરે છે કે 'આલયવિજ્ઞાન'ના નામથી આ વિજ્ઞાનવાદીઓએ આત્માનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ તે યરાબર નથી કારણ કે આત્મા અને આલયવિજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ અન્તર છે આત્મા અપરિવર્તનશીલ છે જ્યારે આલયવિજ્ઞાન ક્ષણિક છે. આલયવિજ્ઞાનમાં પ્રવાહનિત્યતા છે

આલયવિજ્ઞાનને યોગદર્શનના ચિત્ત સાથે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોને ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનિરોધને વૃત્તિનિરોધ સાથે સરખાવો.

રીતે ધારણ કરે ? આ અગાઉ પ્રત્યક્ષની વિચારણા વખતે પ્રમાણથી ફળ (= પ્રમાણિત) લિનન છે એ અમે પુરવાર કર્યું છે.

191. યે તુ બ્રુવતે—તિષ્ઠતુ તાવત્ પ્રમાણમાર્ગે इति, પ્રમેયમેવ વિકલ્પયન્તો ન બાહ્યમર્થ કંચન નિરપવાદં પ્રતિપદ્યામહે । તથા હિ—ન તાવદયમવયવી ઘટાદિરવકલ્પતે, અવયવવ્યતિરેકેષાવયવિનો અનુપલમ્ભાત્ । યો હિ યસ્માદ્ વ્યતિરિક્તઃ સ તદધિષ્ઠિતદેશવ્યતિરિક્તદેશાધિષ્ઠાન ઉપલમ્બ્યતે, ઘટાદિવ પટઃ । ન ચૈવમવયવેમ્યઃ પૃથગ્દેશે દ્દશ્યતે અવયવી । તદગ્રહણે ચ તદ્બુદ્ધયભાવાત્ । ઘટાગ્રહણેડપિ પટો ગૃહ્યતે । ન તુ અવયવાનુપલમ્બ્યાવયવીતિ કથં સ તેમ્યો ભિદ્યેત ? અવયવગ્રહણાનુત્પત્તેશ્ચ । ન હિ સર્વે તદવયવાઃ શક્યન્તે પ્રહીતુમ્, અર્વાંગભાગવર્તિન એવ ગૃહ્યેરન, ન મધ્યપરભાગગતા इति ।

191. વિજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે—પ્રમાણમાર્ગ (= પ્રમાણમાર્ગની વિચારણા) આજુએ રહે. પ્રમેયની જ વિચારણા કરતાં અમે બાહ્ય અર્થને નિરપવાદપણે પામતા નથી. તે વિચારણા આ પ્રમાણે છે—આ ઘટ વગેરે રૂપ અવયવી ઘટતો નથી, કારણ કે અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં રહેતો અવયવી દેખાતો નથી. જે જેનાથી લિનન હોય તે તેન અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી અન્ય દેશમાં રહેતો દેખાય; ઉદાહરણાર્થ, ઘટથી પટ લિનન છે માટે ઘટના અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી અન્ય દેશમાં રહેતો પટ દેખાય છે આ પ્રમાણે અવયવોના અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી પૃથક્ દેશમાં રહેતો અવયવી દેખાતો નથી. વળી, અવયવોનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે અવયવીનું જ્ઞાન થતું નથી. ઘટનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે પણ પટનું જ્ઞાન થાય છે. પણ અવયવોનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે અવયવીનું જ્ઞાન થતું નથી. તે પછી અવયવોથી અવયવી લિનન કેવી રીતે હોય ? [અર્થાત્ જે અવયવી અવયવોથી લિનન હોય તો અવયવોનું અગ્રહણ હોય ત્યારે પણ અવયવીનું જ્ઞાન થતું જોઈએ પણ થતું નથી, માટે અવયવી અવયવોથી લિનન નથી.] ઉપરાંત, અવયવી નથી, કારણ કે સર્વ અવયવોનું ગ્રહણ થતું નથી. અવયવીના બધા અવયવોને ગ્રહવા શક્ય નથી; આગલા ભાગમાં રહેલા અવયવો જ ગ્રહાય, મધ્યભાગ અને પાછળના ભાગમાં રહેલા નહિ [જે અવયવી હોય તો તેના ગ્રહણ સાથે તે જેમાં રહે છે તે સર્વ અવયવોનું ગ્રહણ થતું જોઈએ, પણ થતું નથી, માટે અવયવી નથી]

192. બુદ્ધયા વિભજ્યમાને ચાનુપલમ્ભાત્ । યદા હિ પટં પાળૌ નિધાય બુદ્ધયા ત્રિવિનક્તિ એષ તન્તુરેષ તન્તુરિતિ, તદા પ્રાચ્યાદઞ્ચલાત્પ્રમૃતિ પ્રતીચીનમઞ્ચલં યાવદ્વિવિઞ્ચયન્નસૌ તન્તુસન્તતિમેવ કેવલામુપલમ્ભતે, ન તતોડતિરિક્તં પટાવયવિનમ્ ।

192. અવયવી નથી કારણ કે બુદ્ધિ વડે તેનું વિભાજન કરતાં છેવટે તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્યારે પટને હાથમાં રાખી બુદ્ધિ વડે તેનું વિભાજન કોઈ કરે છે ત્યારે આ તન્તુ' આ

તન્તુ' એમ એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી વિભાજન કરતા કરતા તે કેવળ તન્તુસન્તતિને જ દેખે છે, તેનાથી અતિરિક્ત પટાવયવીને દેખતો નથી.

193. વૃત્ત્યનુપપત્તોશ્ચ । નૈકત્રાવયવે કાત્સ્ન્યેનાવયવી વર્તતે, તદન્યેષ્વવૃત્તિ-પ્રસજ્ઞાત્ । નૈકદેશેન વર્તતે, સ્વારમ્ભાવયવવ્યતિરિક્તદેશાભાવાત્ । અભ્યુપગમે વાડનવસ્થા-પ્રસજ્ઞાત્ । યૈરપ્યેકદેશૈરવયવેષ્વસૌ વર્તતે, તેષ્વપિ કથં વર્તતે ? અન્યૈરેકદેશૈસ્તેષ્વપિ અન્યૈરિતિ નાસ્ત્યન્તઃ । અસમ્બદ્ધસ્ત્વેકદેશૈરવયવીતિ કથં તદ્દ્વારેણ સ્વારમ્ભકૈરપિ સંબધેત । તસ્માદ્દુભય્યપિ નાસ્ય વૃત્તિરવયવેષ્વસ્તીતિ ।

193. અવયવીનું અવયવોમાં રહેવું (હોવું) ઘટતું ન હોય, અવયવી નથી. એક એક અવયવમાં અવયવી સંપૂર્ણપણે રહેતો નથી, કારણ કે તે પછી ખીજા અવયવોમાં તેના ન રહેવાની (ન હોવાની) આપત્તિ આવે. અવયવોમાં અવયવી અંશથી પણ રહેતો નથી, કારણ કે અવયવીના પોતાના આરંભક અવયવોથી અતિરિક્ત અંશોનો અભાવ છે. જો અતિરિક્ત અંશોને સ્વીકારવામાં આવે તો અનવસ્થાની આપત્તિ આવે. જો અંશોથી અવયવી અવયવોમાં રહે છે તે અંશોમાં અવયવી કેવી રીતે રહે છે ? જો કહો કે ખીજા અંશોથી તે વળી પ્રશ્ન ઊઠશે કે તે ખીજા અંશોમાં અવયવી કેવી રીતે રહે છે ? તમારે કહેવું પડશે કે ત્રીજા અંશોથી અને આમ અંત જ નહિ આવે. જો તમે કહો કે અવયવીનો અંશો સાથે કોઈ સંબંધ નથી તો એવા અંશો દ્વારા સ્વારંભક અવયવો સાથે પણ અવયવીનો સંબંધ કેવી રીતે થાય ? [ન જ થાય.] તેથી, એમાંથી કોઈ પણ રીતે અવયવી અવયવોમાં રહેતો નથી.

194, ધારણાકર્ષણાદિ ત્વનારબ્ધકાર્યે કાષ્ઠમૂલકકાર્પાસાદાવપિ દરચતે ઇત્યનૈકાન્તિકમ્ । એકાકારા તુ પ્રતીતિવિકલ્પમાત્રમ્ । એકદેશાવસ્થાનાદિનિમિત્ત-માશ્રિત્ય કારિતુરગપદાતિષ્વિવ સેનેતિ, ઘવચ્ચદિરપલાશાદિષ્વિવ વનમિતિ, સચ્ચિતેષ્વવ-યવેષ્વેવ ઘટ ઇત્યાદિપ્રતીતિર્ભવિષ્યતીત્યેવમવયવાવયવપર્યાલોચનયાડ્ણુસચ્ચમાત્રમેવાવ-શિષ્યતે, નાન્યત્ । સચ્ચયોડપિ ચ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તતયા ચિન્ત્યમાનો નાસ્ત્યેવે-ત્યણવ એવાવશિષ્યન્તે । પરમાણવોડપિ 'ષટ્કેન યુગપદ્યોગાત્ પરમાણોષ્ષહંશતા' ઇત્યેવં વિકલ્પ્યમાના વિપ્લવન્ત એવ । ન ચ તૈરતિસૂક્ષ્મૈરેષ વ્યવહારોડમિનિર્વર્ત્યત ઇતિ । તસ્માદ્ બાહ્યસ્ય પ્રમેયસ્યૈવ નિરૂપ્યમાણસ્યાનુપપત્તેર્વિજ્ઞાનમાત્રમેવેદમિત્યભ્યુપગમનીયમ્ ।

194. જો આરંભક કાર્યરૂપ નથી તે લાકડાની ભારી, ૩ વગેરેમાં પણ ધારણા-કર્ષણા વગેરે દેખાય છે એટલે અવયવીની સિદ્ધિમાં આપેલો ધારણા-કર્ષણા હેતુ અનૈકિક નિતક છે. જેમ એકદેશાવસ્થાન વગેરે નિમિત્તોને કારણે હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પદાતિઓમાં થતી સેનાની યુદ્ધિ કલ્પનારૂપ છે, જેમ એકદેશાવસ્થાન વગેરે નિમિત્તોને કારણે ધવ, અદિર, પલાશ વગેરે વૃક્ષોમાં થતી વનની યુદ્ધિ કલ્પનારૂપ છે તેમ સંચિત અવયવોમાં (પરમાણુઓમાં)

જ થતી ઘટ વગેરેની (= અવયવીઓની) બુદ્ધિઓ કલ્પનારૂપ છે. આમ અવયવીના અવયવો, તે અવયવોના અવયવો એ રીતે પર્યાલોચના કરવાથી છેવટે અણુઓનો સંચયમાત્ર બાકી રહે છે. ખીચું કંઈ બાકી રહેતું નથી. સંચય પણ અણુઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એની વિચારણા કરતાં સંચય છે જ નહિ એમ જણાય છે, એટલે અણુઓ જ બાકી રહે છે. જ દિશાઓમાં પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા પરમાણુઓ સાથે પરમાણુનો યુગપત્ત સંયોગ માનતાં પરમાણુને જ અંશોવાળો માનવો પડે, એ રીતે પરમાણુની બા તમાં વિકલ્પો ઊભા કરી વિચારતાં પરમાણુનું અસ્તિત્વ પણ બ્રાન્ત ઠરે છે. તે અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુની બાબતમાં તેને જ અંશ છે એમ કહેવું ઘટતું નથી તેથી નિરૂપ્યમાણ બાહ્ય પ્રમેય જ ઘટતું ન હોઈ એ પ્રમેય વિજ્ઞાનમાત્ર જ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

195. તેડપ્યેવં વદન્તઃ પ્રાક્તનેમ્યોડપિ મિશ્નુમ્યઃ કૃપણતરા ઇવ લક્ષ્યન્તે ।
અપૂર્વે ણ તર્કમાર્ગો યત્ર પ્રતીતિમુત્સૃજ્ય તર્જનીવિસ્ફોટનેન વસ્તુવ્યવસ્થાઃ ક્રિયન્તે ।

દૃઢેન ચેત્ પ્રમાણેન બાઘાદિરહિતાત્મના ।

ગૃહીત એવાવયવી કિમેભિર્બાલવલ્ગિતૈઃ ॥

અથ નાસ્તિ પ્રમાણેન કેનચિત્ તદુપગ્રહઃ ।

એતદેવોચ્યતાં વૃત્તિવિકલ્પૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

ન ચ શક્નુમઃ પદે પદે વયમેભિરમિનવમલ્પમપિ કિંચિદપશ્યદ્ધિસ્તદેવ
પુનઃ પુનઃ પૃચ્છદ્ધિઃ શાક્યહતકૈઃ સહ કલહમતિમાત્રં કર્તુમ્ ।

195. નૈયાયિક—આ પ્રમાણે ખોલતા તે બૌદ્ધો પ્રાચીન બૌદ્ધોથી પણ વધારે દયાપાત્ર બણે કે જણાય છે. એમનો આ તર્કમાર્ગ અપૂર્વ છે જ્યાં પ્રતીતિને છોડી તર્જનીવિસ્ફોટ દ્વારા વસ્તુવ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જે બાધારહિત દૃઢ પ્રમાણ વડે અવયવી ગૃહીત થયો જ હોય તો આ મંદ મતિવાળાના અપડાટથી શું ? જે કોઈ પણ પ્રમાણથી તેનું (= અવયવીનું) ગ્રહણ ન થતું હોય તો તે પ્રમાણને જ જણાવે; અવયવી અવયવોમાં સમગ્રપણે રહે છે કે અંશતઃ રહે છે એવા વિકલ્પોનું શું પ્રમેયન ? જરા જેટલુંય અભિ નવ એવું કંઈ ન દેખતા અને તેને તે જ વારંવાર પૂછતા આ હલકટ બૌદ્ધો સાથે પહે પહે વધુ પડતી ચર્ચા (કલહ) અમે કરી શકતા નથી.

196. સવિકલ્પં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમિતિ સાધિતમ્ । નિર્વિકલ્પકેનાપિ શબ્દો-
લ્લેખમાત્રરહિતં સવિકલ્પકગ્રાહ્યમેવ વસ્તુ ગૃહ્યતે ઇતિ દર્શિતમ્ । એકાકારવિષય-
વ્યતિરેકેણ ચ તદ્બુદ્ધેરેકકાર્યત્વૈકદેશાવસ્થાનાદ્યન્યથાસિદ્ધિનિબંધનત્વમપિ ન
કિંચિદ્વક્તું શક્યતે ઇત્યુપવર્ણિતમ્ । ક્વચિદ્વા ધૃતનાવનાનો બાઘકોપનિપાતાદેકા-
વગતિમિથ્યાત્વાન્ન સર્વત્ર મિથ્યાત્વકલ્પના યુક્તેત્યપ્યુક્તમ્ । કિં વા તદસ્તિ, યત્ સા-

मान्यसमर्थनावसरे न कथितम् ? तस्मात् तयैव नीत्याऽवयव्यपि सिद्ध एव,
तद्ग्राहिणः प्रत्यक्षस्य निरपवादत्वात् ।

196. सविकल्पक प्रत्यक्ष प्रमाण्ये अमे अमे पुरवार क्युं अ. निर्विकल्पक प्रत्यक्ष
पण्ये साविकल्पक प्रत्यक्ष जेने अहल्य करे अ ते वस्तुने न अहल्य करे अ—अव्यक्त, निर्विकल्प
प्रत्यक्ष तेने जरा नेटकाय शब्दोद्देश्ये विना अहे अमे अमे इशांन्यु अ. अके आकारवाणा
(अवयवीरूप) विषय विना अकेकार्यता, अकेदेशावस्थितता वजेरे निमित्तोने क्षीये न तेवी
अके आकारवाणी (अवयवीना आकारवाणी) बुद्धि थाय अ अमे कहेपुं जरा पण्ये शक्य
नथी अमे अमे जण्णावी गया क्षीये [तन्तुओ साथे भणी ज्यारे आवरण्य करवाइप अके
कार्य करे अ त्यारे ते तन्तुओ न अके अवयवीनी बुद्धि उत्पन्न करे अ अमे कहेपुं
येज्य नथी. ते तन्तुओथी बिन पट अवयवीरूप अके विषय विना अके अवयवी पटनी
बुद्धि थर्ध शके न नहि.] कयांक सेना, वन वजेरेभां आधकज्ञान आवी पडवाथी अकेनुं
(= अवयवीनुं) ज्ञान भिथ्या अ अमे अरेण्ये सवत्र अकेनुं (अवयवीनुं) ज्ञान भिथ्या अ
अवी कल्पना करवी येज्य नथी अमे पण्ये अमे कहेपुं अ. अथवा, अमेपुं थुं अ न साभा-
न्यना समर्थन वभते अमे न कहेपुं होय ? तेथी, ते न रीते अवयवी पण्ये पुरवार थर्ध
अथे न, अरेण्ये के तेने अहल्य करनाउं प्रत्यक्ष निरपवादपण्ये अ.

197. यत्तु देशमेदेनाग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तत्रावयवाश्रित-
त्वमेव निमित्तं, नासन्नवम् ।

देशमेदेन हि ज्ञानं तद्देशस्य कथं भवेत् ।

न हि कश्चित् स्वतन्त्रोऽसावपि त्ववयवाश्रितः ॥

यावतां ग्रहणे चास्मिन् बुद्धिर्भवति तावताम् ।

अपेक्षतेऽसौ ग्रहणं न सर्वेषामिति स्थितिः ॥

विविच्यमानेष्वंशेषु युक्तस्तदनुग्रहः ।

तदावयविनाशो हि बुद्धौ विपरिवर्तते ॥

अवयवविभागो ह्यवयविनो नाशहेतुः । तस्मिन् बुद्ध्या समुल्लिख्यमानेऽवयव-
विनाशोऽपि नानुल्लिखितो भवेदिति कथमवयवी तदानीं गम्येत ?

वृत्तिश्चावयवेष्वस्य व्यासज्यैवेति गम्यते ।

न प्रत्यवयवं तस्य समाप्तिर्व्यक्तिजातिवत् ॥

व्यासज्य वर्तमानोऽपि न खल्ववयवान्तरैः ।

वर्तते तदसंविन्नोः किन्तु वर्तत एव स ॥

તથા ચાહુ:—‘વર્તેતે ઇતિ બ્રૂમઃ અનાશ્રિતસ્યાનુપલમ્ભાત્’ ।

વૃત્તિરેવંવિઘાડન્યત્ર ક્વ દૃષ્ટેતિ યદુચ્યતે ।

પ્રત્યક્ષદૃષ્ટ એવાર્થે દૃષ્ટાન્તાન્વેષણેન કિમ્ ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષત એવાવયવવૃત્તોરવયવિન ઉપલબ્ધેર્ન તદ્વૃત્તૌ ત્રિકલ્પાનામવ-
સરઃ । સ્વસ્મૂત્રાદિવૃત્તિરપિ તથા દર્શનાદભ્યુપગતા । તદિયમવયવિવૃત્તિરપીદૃશી
દૃશ્યમાના કિમિતિ નિહ્નૂયતે ? ન ચાવયવિપ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્ય કશ્ચિદપવાદઃ
સમસ્તિ ।

અદુષ્ટકરણોદ્ભૂતમનાત્રિભૂતવાધકમ્ ।

અસન્દિગ્ધં ચ વિજ્ઞાનં કથં મિશ્યેતિ કથ્યતે ॥

ન ચ સેનાવનવદવયવિપ્રહ્ણમભિઘાતુમુચિતમ્, અવાધિતત્વાત્, સેનાદૌ ચ
વાધકસદ્ભાવાત્ । અપિ ચ ગજવાજિપદાતિપીલુપલાશર્શિશપાદિદર્શનસ્ય તત્ર
ઘટમાનત્વાત્ તત્સમુદાયે સેનાવનાદિપ્રતીતિરુત્પદ્ધેતાપિ, ઇહ તુ કિં સમુદાયવિષયઃ પટ-
પ્રત્યય ઇતિ ચિન્ત્યમ્ । તન્તુસમુદાયાલમ્બન ઇતિ ચેત્, તન્તુપ્રત્યય ઇદાનીં
કિમાલમ્બનઃ ? સોડપિ સ્વાવયવાલમ્બન ઇત્યેવમવયવાવયવનિરૂપણે પરમાણવઃ
પન્ચશ્ચશમીર્શિશપાદિસ્થાનીયા વક્તવ્યાઃ । તેષાં ચ તદ્વદ્પ્રહ્ણમનુપપન્નમ્, અતીન્દ્રિય-
ત્વાદિતિ ન તદાલમ્બનોડવયવિપ્રત્યયઃ । તસ્માદવયવી પ્રત્યક્ષપ્રાહ્યોડસ્તીતિ સિદ્ધમ્ ।

197. અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં અવયવી ગૃહીત થતો ન હોવાથી અને અવ-
યવીના અગ્રહણને કારણે અવયવીના જ્ઞાનનો પણ અભાવ હોવાથી [અવયવી નથી] એમ જે
તમે કહ્યું તેના ઉત્તરમાં અમારે જણાવવાનું કે અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં અવયવી
ગૃહીત ન થવાનું કારણ અવયવી અવયવોમાં આશ્રિત છે એ છે અને નહિ કે અવયવીનું
અસત્ત્વ. અવયવો જે દેશમાં રહે છે તે જ દેશમાં અવયવી રહેતો હોવાથી અવયવોના દેશથી
પૃથક્ દેશમાં અવયવીનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? અવયવો જે દેશમાં રહે છે તે જ દેશમાં
અવયવી રહે છે કારણ કે અવયવી સ્વતંત્ર નથી પરંતુ અવયવોમાં આશ્રિત છે. જેટલા
અવયવોનું અહણ થાય છે તેટલા અવયવોમાં અવયવીનું જ્ઞાન થાય છે, તેને પોતાના અહણ માટે
બધા અવયવોના અહણની અપેક્ષા નથી અવયવોને છૂટા પાડતાં (અર્થાત્ તેમનો વિભાગ
કરતાં) અવયવીનું અગ્રહણ થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ત્યારે તો અવયવીનો નાશ
શુદ્ધિમાં ધુમરાયા કરે છે. અવયવોનો વિભાગ એ અવયવીના નાશનું કારણ છે. બ્યારે
શુદ્ધિ વડે અવયવવિભાગ કંડારાતો હોય ત્યારે અવયવીનો વિનાશ શુદ્ધિ વડે કંડારાયા
વિના ન રહે, એટલે તે વખતે અવયવીનું જ્ઞાન કેમ થાય ? જેમ જાતિ દરેક વ્યક્તિમાં
સમગ્રપણે રહે છે તેમ અવયવી દરેક અવયવમાં સમગ્રપણે રહે છે એવું પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

તેમ છતાં જેમ ભતિ પ્રત્યેક અવયવમાં સમાપ્ત થઈ જતી નથી તેમ અવયવી પણ પ્રત્યેક અવયવમાં સમાપ્ત થઈ જતો નથી. અવયવી દરેક અવયવમાં સમગ્રપણે રહેતો હોવા છતાં તે અવયવમાં ખીજ અવયવો દ્વારા રહેતો નથી, કારણ કે ખીજ અવયવો જ્ઞાત થતા નથી, પરંતુ અવયવી અવયવોમાં રહે છે જ. તેથી કહ્યું છે કે અવયવી અવયવોમાં રહે છે એમ અમે કહીએ છીએ કારણ કે અનાશ્રિત અવયવીનું જ્ઞાન થતું નથી. આ પ્રકારનું રહેવું તમે ખીજે ક્યાં જોવું છે ? એમ જે તમે અમને પૂછો છો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે પ્રત્યક્ષથી દેખાતા અર્થનું સમર્થન કરવા દૃષ્ટાન્તને શોધવાની શી જરૂર ? તેથી, અવયવોમાં રહેતા અવયવીનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દ્વારા થતું હોવાથી તેના રહેવાની આખતમાં વિકલ્પો ઉઠાવવાનો કોઈ અવસર જ નથી. માળાનો દોરો, વગેરેનું રહેવું પણ તે જ રીતે પ્રત્યક્ષથી જ સ્વીકારીએ છીએ, તો પછી અવયવીનું અવયવોમાં આ પ્રમાણે રહેવું પ્રત્યક્ષ વડે દેખાતું હોવા છતાં શા માટે પ્રતિષેધવામાં આવે છે ? અને અવયવીનું ગ્રહણ કરનાર પ્રત્યક્ષની આખતમાં કોઈ મિથ્યા ચર્ચા યોગ્ય નથી. દોષરહિત કારણોથી જે ઉત્પન્ન થયેલું છે, જેનું આધક જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામ્યું નથી અને જે અસંદિગ્ધ છે એવું જ્ઞાન મિથ્યા છે એમ કેમ કહેવાય ? અવયવીનું જ્ઞાન સેના અને વનના જ્ઞાન જેવું છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે અવયવીનું જ્ઞાન ખીજ કોઈ જ્ઞાનથી આધ પામ્યું નથી જ્યારે સેના અને વનનું જ્ઞાન તો ખીજ જ્ઞાનથી આધ પામે છે. વળી ગજ, અશ્વ, પદ્મતિનું તેમજ પીલુ, પલાશ, શિંશપા વગેરેનું દર્શન ત્યાં ઘટતું હોય તેમના સમુદાયમાં સેના અને વનની પ્રતીતિ પણ ઘટે છે, પરંતુ અહીં પટની પ્રતીતિનો વિષય કોનો સમુદાય છે એ વિચારવું જોઈએ. જે કહો કે પટની પ્રતીતિનો વિષય તંતુઓનો સમુદાય છે તો અમે પૂછીશું કે તંતુની પ્રતીતિનો વિષય કયો છે ? જે તમે કહો કે તંતુની પ્રતીતિનો વિષય તંતુના અવયવો છે, તો એમ અવયવના અવયવના નિરૂપણમાં છેવટે પરમાણુઓને પદ્મતિ, અશ્વ, શમી, શિંશપા, વગેરે સ્થાનીય કહેવા જોઈએ; અને તેથી પરમાણુઓની જેમ તેમનું ગ્રહણ પણ અધટમાન રહે કારણ કે પરમાણુઓની જેમ તેઓ પણ અતીન્દ્રિય બની રહે. એટલે કહેવું જોઈએ કે અવયવીની પ્રતીતિનો વિષય અવયવો (= અવયવોનો સમુદાય) નથી. આમ એ સિદ્ધ થયું કે અવયવી પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે.

198. પરમાણ્વોડપિ કાર્યાનુમાનપરિનિશ્ચિતનિત્યનિરવયવસ્વરૂપાઃ સન્તીતિ પૂર્વમેવ સમર્થિતમ્ । અતો ન ષટ્કયોગાદિના સાવયવત્વમેષામુષપાદયિતું પાર્યતે । મૂર્તત્વમપ્યનિત્યતાયામપ્રયોજકમિતિ દર્શયિષ્યતે ।

198. જેમનું નિત્ય નિરવયવ સ્વરૂપ કાર્યાનુમાન દ્વારા પરિનિશ્ચિત થયેલું છે એવા પરમાણુઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એનું સમર્થન અમે પહેલાં કરી દીધું છે. તેથી જ દિશાઓમાં રહેલા જ પરમાણુઓ સાથેના સંયોગને કારણે પરમાણુઓનું સાવયવત્વ ઘટાવવું શક્ય નથી પરમાણુઓની અનિત્યતા પુરવાર કરવામાં મૂર્તતા હેતુ અક્રયોગ્યક છે એ અમે દર્શાવીશું.

199. અતઃ પ્રમેયપર્યાલોચનવર્ત્મનાડપિ શૂન્યવાદસમર્થનં ન સુશકમ્ । પ્રમેય-
વિચારેડપિ પ્રમાણવૃત્તમેવ પરીક્ષ્યતે । અતશ્ચ પ્રમાણચર્ચાતો વિમ્બદ્ભિઃ પલાય્ય યા
પ્રમેયકથાવીથી તાથાગતૈરવલમ્બિતા તસ્યામપિ સૈવ મીષણમુખી પ્રમાણચર્ચવોપનતા ।

સર્વતો વિપદાં માર્ગમાદેશયિતુમુઘતે ।

વિઘ્નો વિધુસ્તાં યાતે પ્રપલાય્ય ક્વ ગમ્યતે ॥

તસ્માત્ પ્રમાણતોડશક્યે શક્યે વા વસ્તુનિર્ણયે ।

एवं प्रायमयुक्तं वः कुशकाशावलम्बनम् ॥

તેન નિષ્ફલમુત્સૃજ્ય શૂન્યવાદબકવ્રતમ્ ।

बाह्येनैवार्थजातेन व्यवहारो विधीयताम् ॥

199. નિષ્કપ્ એ કે પ્રમેયની પર્યાલોચનાના માર્ગ દ્વારા પણ શૂન્યવાદનું સમર્થન કરવું શક્ય નથી. પ્રમેયવિચારણામાં પણ પ્રમાણવ્યાપારની જ પરીક્ષા થાય છે અને તેથી પ્રમાણની ચર્ચાથી ભય પામતા બૌદ્ધોએ ભાગીને પ્રમેયકથાથી વીધીને આશરો લીધો તે તે વીધીમાં પણ પેલી જ ભીષણમુખી પ્રમાણચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ. જ્યારે ચારે બાજુ વિપત્તિઓથી ભરપુર માર્ગ રચવામાં જ ઉદ્ભવ થયેલો વિધિ શત્રુ બન્યો હોય ત્યારે ભાગીને પણ તમે ક્યાં જવ ? તેથી જ્યારે વસ્તુને નિર્ણય કરવો પ્રમાણથી શક્ય છે કે નહિ એ એ વિકલ્પો કરી વિચારવામાં આવે છે ત્યારે રૂપતા એવા તમારે તણખલાનો આ પ્રકારનો આશ્રય લેવો અયોગ્ય છે. [વસ્તુને નિર્ણય પ્રમાણથી શક્ય છે એ વિકલ્પ સ્વીકારતાં તમારે શૂન્યવાદીઓએ પોતાના પક્ષને ત્યાગ કરવો પડે. વસ્તુને નિર્ણય પ્રમાણથી શક્ય નથી એમ સ્વીકારતાં વસ્તુના નિર્ણયમાં પ્રમાણનો અભાવ છે એ તમારે શૂન્યવાદીઓએ દર્શાવવું જોઈએ, જે શક્ય નથી.] માટે શૂન્યવાદથી નિષ્ફળ બકવ્રત ત્યજીને બાહ્ય અર્થો વડે બ્યવહાર ચલાવો.

200. અથાસ્થાશૈથિલ્યજનનાય 'સર્વ શૂન્યમ્' 'સર્વ ક્ષણિકમ્' 'સર્વ નિરાત્મકમ્' ઇત્યુપદિશ્યતે, તર્હિ કિમનેન મૃષોઘેન ? સત્યપ્યાત્મનિ, સત્સ્વપિ સ્થિરેષુ પદાર્થેષુ, વિષયદોષદર્શનદ્વારેણ ભવત્યેવ ત્રિવેકવ્રતાં વૈરાગ્યમિતિ તદુપજનનાય શૂન્યવાદાદિવર્ણનં વક્ત્રઃ પન્થાઃ । પ્રત્યુત પ્રાજ્ઞો મુમુક્ષઃ ક્ષણિકનૈરાત્મ્યશૂન્યતાદિવચનં યુક્તિવાધિતમવ-
બુઘ્યમાનો વચ્ચનામયમિત્વ તદુપદેશમાશક્તે ।

200. જે તમે શૂન્યવાદીઓ કહો કે બાહ્ય અર્થોમાં લોકોની આસક્તિને શિથિલ કરવા માટે 'બધું શૂન્ય છે' 'બધું ક્ષણિક છે' 'બધું નિરાત્મક છે' એમ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે તે તમારે કહેવું જોઈએ કે આ મિથ્યા પ્રતિપાદનની શી જરૂર છે ? આત્મા હોવા છતાં,

સ્થિર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ વિષયોમાં રહેલા દોષોના દર્શન દ્વારા વિવેકીઓને વૈરાગ્ય થાય છે જ; વૈરાગ્ય જન્મ-ભાવવા માટે શૂન્યવાદ આદિનું પ્રતિપાદન કરવું એ તો વાંકો આડો અને છેતરપી ડીભર્યો ભાગ છે. પ્રાચ્ય મુમુક્ષુ તો ઊલટું 'સર્વ ક્ષણિક છે', 'સર્વ નિરાત્મક છે', 'સર્વ શૂન્ય છે' વગેરે વચ્ચેને તર્કબાધિત જાણી છેતરપી ડીભર્યો તે ઉપદેશ હોવાની આશંકા કરે છે.

201. સ एष बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।
प्रतारणपराणां वा न तु तत्त्वार्थदर्शिनाम् ॥

201. જેમનામાં બુદ્ધિ નથી તેઓએ અથવા તો બીજાઓને છેતરવામાં રક્ત જનોએ શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થનો સાક્ષાત્કાર જેમણે કર્યો છે તેમણે શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો નથી.

202. तस्मात् परीक्ष्यमाणोऽयं शब्दाद्यद्वैतपक्षवत् ।
विज्ञानाद्वैतपक्षोऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

202. તેથી પરીક્ષા કરતાં શબ્દાદ્વૈત આદિ પક્ષોની જેમ વિજ્ઞાનાદ્વૈતપક્ષ પણ ગંધર્વ-નગરની જેમ મિથ્યા છે.

203. तदेवमद्वैतदृशा न दृश्यते
जनस्य निःश्रेयससम्पदागमः ।
अतो यथोक्तात्मसुतत्त्वचिन्तया
कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये ॥

203. આમ અદ્વૈતદષ્ટિવળાઓ નિઃશ્રેયસની સંપત્તિની માણસને થતી પ્રાપ્તિને દેખતા નથી. માટે ડાહ્યા માણસે ન્યાયઃશર્તનમાં જણાવ્યા મુજબ આત્મારૂપ સુતસ્વંતુ ચિન્તન કરી અપવર્ગને સિદ્ધ કરવા નિશ્ચય (= સંકલ્પ) કરવો.

204. सांख्यैर्यस्त्वपवर्गसाधनविधावुक्तः प्रकृत्यात्मनोः

अन्यत्वाधिगमोऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।

अज्ञा शक्तिमती विकारबहुला बध्नात्यकिञ्चित्करं

भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः ॥

पुंसा न किञ्चिदपि बन्धनिदानभूत-

मत्यल्पमात्रमपि कर्म कृतं कदाचिद् ।

मथ्नाति तं प्रकृतिरेव निरङ्कुशैषा

मत्तां करेणुरिव पद्मवनीनि भूयः ॥

204. अपवर्गनी प्राप्तिनी विधिमां सांख्येऽपि प्रकृति अने पुरुषना भेदना नै ज्ञानने उपाय कथो छे तेनु निरसन तो अमे पहिलां न करी दीधु छे अस्स शक्तिवाणी, विकार-अहुल प्रकृति कथु न करता पुरुषने आंधती नथी. अतए ते प्रकृतितुं नियंत्रण करवा कोणु समथं छे ? पुरुषे अधना कारणभूत कोष पणु कर्म नरा पाणु कही क्युं नथी. तेम जतां नैम निरंकुश भत हाथणी पदभवनाने क्यडी नाअ छे तेम निरंकुश अने भत (= अस्त) अेरी आ प्रकृति पुरुषने दुःखी करे छे.

205. कचनिलुञ्चनदिकेपटधारण-

क्षितिघराक्रमणक्रमपूर्वकम् ।

क्षपणकास्त्वपवर्गमुशन्त्यमी

ह्यतितरां परमार्थत्रिदस्तु ते ! ॥

लोमनां नित्यमसम्भवात् खलतयो मोक्ष क्षणात् प्राप्नुयुः

संसारोपरमो दिगम्बरतया सद्यस्तिरश्चां भवेत् ॥

मुक्ताः स्युर्गिरिशृङ्गवासिन इमे शश्वत्तदारोहणात्

जन्तूनामपवर्गवर्त्म निकटं केनेदृशं दर्शितम् ॥

205. केशनेय, नग्नता, पर्वतारोहणु अे कर्मपूर्वकना अपवर्गने क्षपणके (नैतसाधुओ) धरु छे, कारणु के तेओ परमार्थने धरु सारी रीते जणुनारा छे ! केशने सदा असांभव होवाथी टात्रियाओ क्षणवारमां मोक्ष पाभे. पशुओ नग्न होवाथी तेमने मोक्ष तरत न थाय. गिरिशिखर पर बसता कोके ह भेश गिरिशिखर पर आरोहण करता होध मोक्ष पाभे. अपवर्गने आवे तदन दूके भाग प्राणीओने कोणु दर्शाओ ?

206. तस्मादात्मज्ञानं सन्तो मोक्षप्राप्तौ हेतुं प्राहुः ।

तीर्थे तीर्थे- तच्चाचार्यैस्तैस्तैरुक्तं संज्ञामेदैः ॥

यदपीह केचिदविकल्पमीश्वर-

प्रणिधानमाहुरपवर्गसाधनम् ।

इदमात्मदर्शनमवादि- तैरपि

प्रथितो हि पुरुषविशेष ईश्वरः ॥

दृष्टा वाद्यन्तराणां गतिरियमियती नापवर्गस्य मार्गं

स्प्रष्टुं द्रष्टुं समर्थास्त इति चिरमिह श्वभ्र एव भ्रमन्ति ।

નેદીયાનેષ તસ્માદ્ ભવમરુપતિન્નૈરક્ષપાદોપદિષ્ટઃ

પન્થાઃ ક્ષેમાય મોક્ષાધિગમસમુચિતઃ ક્ષિપ્રમાલમ્બનીયઃ ॥

इति भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां नवममाह्निकम् ।

206. તેથી સંતોએ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ કહ્યું છે. જુદા જુદા માર્ગોમાં (= પંથોમાં) અને શાસ્ત્રોમાં આચાર્યોએ આત્મજ્ઞાનને જ તે તે જુદા જુદા નામે મોક્ષના હેતુ તરીકે જણાવ્યું છે. કેટલાકે (= પાતંજલોએ) જે નિર્વિકલ્પ ઈશ્વરપ્રણિધાનને મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે તે તેમણે નામાન્તરે કહેલું આત્મદર્શન જ છે કારણ કે તેમણે પુરુષવિશેષને ઈશ્વર તરીકે જાહેર કર્યો છે. જીવન વાદીઓનું આ આટલું [અધુ] જ્ઞાન અપવર્ગના માર્ગને સ્પર્શવા કે દેખવા સમર્થ નથી, એટલે તેઓ લાંબા વખત સુધી અહીં નરકમાં જ ભમે છે. તેથી ભવરૂપી મરુભૂમિમાં પડેલાઓએ અક્ષપાદે ઉપદેશલા માર્ગને—જે માર્ગ ક્ષેમને માટે છે, દૂકે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સમુચિત છે તેને—ઝટ ગ્રહવો જોઈએ.

જયન્ત લઠ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું
નવમું આહ્નિક સમાપ્ત

